DU PERRON

E. DU PERRON VERZAMELD WERK

E. DU PERRON

VERZAMELD WERK

VII

INDISCH MEMORANDUM

INLEIDINGEN

VAN KRASPOEKOL TOT SAÏDJAH

VERSPREIDE ARTIKELEN

BRIEVEN UIT HOLLAND

G. A. VAN OORSCHOT AMSTERDAM
1959

COPYRIGHT E. DU PERRON - DE ROOS

INDISCH MEMORANDUM

ATJEH'S EPOS IN PROZA

H. C. ZENTGRAAFF: *Atjeh*

De heer Zentgraaff, hoofdredacteur van de *Java-Bode*, heeft in dit boek de rug toegekeerd aan zijn gewone bedrijf om de smaak terug te vinden van een heroïscher verleden. Voorts omdat hij andere geschriften over hetzelfde onderwerp–als *Met klewang en karabijn*–‹prutsboekjes› vond. Tenslotte waarschijnlijk omdat hij op zijn manier ‹professeur d'énergie› wilde zijn. Nu er zoveel werk aan de winkel dreigt te komen, in het militaire, kan de jeugd dit best gebruiken, dit stichtelijk en vereenvoudigd heroïsme, want voor de jeugd werd dit boek wel in de eerste plaats bedoeld. De heer Z. is en compareert als vermaard Atjeh-kenner en verzwijgt zijn lezers niettemin zo resoluut de helft van zijn kennis, dat hij hen ongeveer gelijk moet stellen met onmondigen. En dan, hij betoont zich zó gesteld op een epos over Van Daalen's tocht, over de ‹streep van bloed en ijzer› die deze latere legercommandant door een deel van Atjeh trok, dat enige collega's zich gehaast hebben hem te verzekeren hoezeer hijzelf dat epos nu geschreven had, al was het dan in proza. Literair gesproken is de kans op iets heel belachelijks daarmee ook voorlopig weer uitgesteld.

Niet dat het proza van de heer Z. overigens van epische hoedanigheden blijk geeft. Men moet wat lang in Indië gezeten hebben, door de tropenzon al min of meer gezegend zijn met intellectuele vertraging, om te geloven dat de heer Z. zulk goed, zulk ‹keihard› proza schrijft; of journalist van beroep zijn, dat is natuurlijk ook een reden. De heer Z. schrijft een duidelijk maar platvloers, en wat jichtig nederlands, grammaticaal nogal krampachtig, vrij pover van woordenkeus ondanks de ononderbroken ferme toon, kortom, hij is iemand die respect verdient omdat hij ál zijn fermheden kwijt kan in

drie of vier zinswendingen. Ditzelfde geldt voor zijn beschrijvingen van de gevechten en andere hevigheden waar dit boek uiteraard mee vol staat. Maar het doet er allemaal niet toe, omdat de behoefte van de heer Z. aan een epos immers kennelijk een opvoedkundige was en hij zich over literaire waarden op zichzelf zeker niet dik zou maken.

Hoofdzaak is, dat de ware lezer van de heer Z. begrijpt dat het hard nodig was dat in Atjeh hárd werd toegeslagen; dat dit van beide zijden dan ook gebeurd is (en de harde moed van de Atjeher is het beste testimonium voor de nóg harder moed van de onzen); dat niemand zó hard geslagen heeft als overste Van Daalen, reden waarom deze recht heeft op onze maximum hoogachting. Dat alles staat er zeer duidelijk. Wat er *niet* in staat, moffelt de heer Z. weg achter de korte mededeling dat zij, die aan die... branche van het militaire leven deelnamen, er liever niet meer over spreken en bij de gedachte eraan al afwerend de handen opheffen; dat sommige, overigens toch beproefde, helden voor diè harde mannelijkheid bedankten (blz. 109). Bijzonder dapper van de heer Z. is dit niet, maar het kan van veel politieke wijsheid getuigen.

Een Deen, die lang op Java woonde, en in zijn jeugd als militair dokter de *blang* was ingegaan, zo goed als de heer Z., dr Joh. Wøller, heeft bij voorbaat dit tekort aangevuld toen hij het hoofdstuk ‹Rottan› schreef in zijn boek *Van de Fjorden naar de Boroboedoer*. In de engelse uitgave van dit boek (die *Zest for life* getiteld werd) zegt hij, hoewel de nadruk erop leggend hoe behoorlijk de atjehse guerilla door het nederlandse leger gevoerd werd: ‹In the years in which I took part in the war (1905–1908) the last violent outburst of resistance took place, and the mutual hatred and embitterment had reached their zenith... I have heard Dutch officers' wives, refined and cultured women, express their views as to the manner in which captured Acheh leaders of revolt should be treated, in terms which are unprintable›.

Dat is de oorlog; en deze haat bij die voortdurend bedreigde vrouwen–die soms haar mannen, zusters of kinderen ge-

tjintjangd hadden gezien–voor wie zich de situatie even indenkt, volkomen verklaarbaar. Als volwassen mens heeft men zich voor zoiets noch te schamen, noch het voor zichzelf of anderen verborgen te houden. De heer Z. is alles behalve preuts of kinderachtig als het erom gaat de verwoede trots, de prachtige ontembaarheid te illustreren van de atjehse vrouwen; hij vertelt dan een paar gevallen van bloed en ‹energie› die Stendhal verrukt zouden hebben. Hij geeft ook een schets van het leven der europese vrouwen. Hierin niets dan de goedkoopste sentimentaliteit, het eenvoudigste recept ter opwekking van krokodillentranen. Of de heer Z. mist alle talent om werkelijk gevoel te uiten, óf zijn gevoel manifesteert zich nu eenmaal op engelenbak-peil en hij kan het niet helpen. Een ander voorbeeld is de scène–in enige kranten met een geestdrift van gelijke hoogte geciteerd–waarin de ontroerde Van Daalen zich even moet opsluiten bij de dood van een van zijn marechaussees. De heer Z. weet hiervoor niets dan versleten feuilleton-formules als ‹ridder sans peur ni reproche› en ‹ijzeren soldaat› in zijn eigen ontroering te vinden (blz. 199). Inderdaad om te huilen.

Men leze na dit boek weer eens in *De Atjehers* van Snouck Hurgronje, of een of ander Atjeh-opstel in diens verspreide geschriften. In vier regels weet hij ons een Van Daalen, een Van Heutsz te doen zien, bijna te doen kennen. De heer Z. slaagt er niet in een wezenlijke Van Daalen op papier te brengen na een compleet hoofdstuk aan deze figuur gewijd, waarin dan nog ettelijke geciteerde en gereproduceerde brieven. Dit is niet omdat Snouck Hurgronje zoveel beter schreef dan de heer Z., maar omdat hij, zich minder om zijn lezers bekommerend, vermoed ik, ook minder banaliteiten nodig had. Maar misschien heeft de heer Z. zijn vervlakkende banaliteiten allereerst nodig voor zichzelf, wie zal het zeggen? Hij zou de eerste opvoeder niet zijn die dupe werd van zijn eigen opvoedkundigheden.

Hij kent de *blang* door en door, Atjeh en de Atjeh-vechters, hogeren en lageren. Hij geeft daar alle blijken van: hij schrijft

bijv. goed-militairement nooit ‹overval›, maar ‹overvalling›. Tot wat dieper in deze mensen leefde, komt hij zelden of nooit. Als men hem gelezen heeft, kan men weten dat een Scheepens of een Vis even dapper waren als een Christoffel. Maar aan het verschil in karakter, in het karakter van hun dapperheid dus ook, tussen een Scheepens en een Christoffel, raakt hij niet; wat hem het meest kan schelen is immers dat de dapperheid zelf goed uitkomt. Nu is er waarschijnlijk geen mens die aan deze dapperheid twijfelt; *daarom* zou men zo graag méér willen weten, als men nu toch het voorrecht heeft naar een Atjeh-kenner te luisteren. Militaire verhalen ontlenen evenzeer hun waarde aan de persoonlijkheid van de schrijver als andere. Xenophon was in de *Anabasis* misschien niet minder journalistiek dan de heer Z., maar behalve een goed militair was hij wat men een gecultiveerd mens noemt, en men kan moeilijk zeggen dat zijn militaire geschriften daardoor verliezen. Marbot, die de boeiendste mémoires heeft geschreven waartoe een cavalerie-officier in staat is, was een sabreur en zeker heel wat minder gecultiveerd dan Xenophon, maar hij is authentiek omdat hij volkomen in zijn rol blijft, en men leert de maarschalken van Napoleon door hem zien, zonder gevaar een Lannes met een Bessières te verwarren. Maar ook Marbot had de moed zijn lezers voor vol aan te zien en de volle waarheid te zeggen. Het kan onredelijk lijken van de heer Z. te vergen wat hij, geen Marbot zijnde, ook niet kan geven, maar zijn smaad voor de ‹prutsboekjes› wekte grote verwachtingen. Overigens, ook onder de goede militaire relazen zijn natuurlijk verschillen en genres: men heeft de tocht naar Rusland beschreven door generaal de Ségur en beschreven door sergeant Bourgogne.

Het authentieke van een sergeant Bourgogne bijv. is: dat hij zich niet verplicht acht voor de slechte smaak van zijn lezers slechte of overbekende verzen te citeren. Bij de heer Z. doet zich dit verschijnsel op gezette tijden voor: als de H.B.S.-er die zijn opstel nu eens héél literair wil maken, heeft hij op het mooiste moment behoefte aan een rijmpje. En daar zijn boe-

kenschat al een even weinig gevarieerde indruk maakt als zijn woordenkeus, krijgen we een kwatrijn van *Omar Khayyam* op de rug van Van Daalen geplakt, worden de marechausseeleiders geregeld met een bloempje van Rostand opgesierd. Vooral in Rostand put de heer Z. ijverig: les cadets de Gascogne en de manissee, voor hem is dat best te rijmen. Kwestie van smaak: ik zou mij gegeneerd hebben de nagedachtenis van die reële vechtjassen onder geparfumeerde pluimen te zetten.

Want na dit weinige over de heer Z. als schrijver gezegd te hebben, moet men toegeven dat zijn boek veel voortreffelijks bevat. Het is boeiend, het loopt over van de pakkende situaties en anecdoten, en bij gebrek aan karaktertekening vindt men er althans uitvoerige en onmiskenbaar ware verhalen over de methodes van spoorzoeken, woudlopen en besluipen. De *blang* voert ons regelrecht terug naar onze Indianenverhalen, naar de pampa's en het prairiegras; is men realistischer aangelegd, dan naar het *maquis*, naar de scherpste botsingen tussen de douaniers en ‹erebandieten› van Corsica. Het betreft dan ook de eeuwenoude botsing van moed tegen moed, wrok tegen wrok, man tegen man, en in dit laatste opzicht vooral waren onze marechaussees bewonderenswaardig: zij wisten te doden en zich te laten doden. Zij hebben zichzelf moeten vormen naar de stijl en manieren, de roofdiersluwheid en doodsverachting, de verwoedheid en het uithoudingsvermogen bovenal, van hun tegenstanders. Zij hebben niet een laffe oorlog gewonnen met een overdaad van vliegtuigen, mosterdgas en brandbommen. Hoe men ook over het militairisme denken mag, zij die liggen in Petjoet hebben recht op het volle pond van onze bewondering.

Het boek heeft verder waarde door de vele foto's die het bevat, en waaronder men zeer mooie en sprekende aantreft naast zeer lelijke, vermoedelijk door te sterk vergroten bedorven. Iedereen weet dat een grote foto door verkleinen wint, maar als men een boek als dit meent te moeten uitgeven in atlas-formaat en in een letter die alleen op feestprogramma's niet afstoot... Wat de stof betreft, dit boek is wel een bewijs te

meer dat die zo goed is, dat ze eigenlijk niet vált te bederven. Als de aangekondigde tweede bundel uitkomt, zal ik die zeker even geboeid lezen, vooral wanneer de heer Z. zich daarin op poëtisch klatergoud bleek te kunnen bezuinigen. Hij heeft sommige van zijn helden nog maar erg blauw-blauw gelaten: van Darlang bijv. vertelt hij niets dan de laatste uren, die niet in Atjeh doorgebracht werden; van Webb alleen dat hij ridderlijk was en door een boom werd verpletterd; van Campioni, die een van de sympathiekste Atjeh-officieren moet zijn geweest, uitsluitend dat hij door de grootste klewangaanval de dood vond. Wat minder Cyrano en wat meer Darlang en Campioni kan dit werk slechts ten goede komen.

Laat de heer Z. zich nog maar eens inspannen, en niet ál te verzekerd zijn van de dooddoeners die hij in zijn krantenpreken zo graag voor zijn goêgemeente ten beste geeft, over dat ‹het leven› immers eenvoudig is en dat Freud en alle psychologie ‹destructief› zijn. Het is iets zeer ‹constructiefs›, als men iemand vraagt niet mee te werken aan een herlevend obscurantisme*. En ‹het leven› (elastische term) is zo eenvoudig en oneenvoudig als men het zelf maar zien wil; men zou het zelfs zó eenvoudig kunnen zien, dat men, inplaats van krantenpapier, maar direct pakpapier ging verkopen. ‹Het leven› heeft meer schade gehad van de krant dan van Freud, zoals zelfs de heer Z. misschien zou toegeven, als hij het van zich verkrijgen kon er even over na te denken.

Ik bedoel kortweg dit: de heer Z. stelle zich, als geschiedschrijver van Atjeh, nog wat meer eisen, hoewel zijn ware lezer natuurlijk ook zó zal verkondigen dat het allemaal even ‹djempol› is, en zelfs, met een niet minder lief indicisme, dat het allemaal even *keurig* werd geschreven.

* Waar de heer Z. moeite heeft met geleerde woorden en dit zou kunnen lezen, voeg ik er hier de verklaring bij: ‹verduisteringszucht, streven om door alle mogelijke middelen den voortgang der verlichting te stuiten en het volk in onwetendheid te houden› (Kramers' Woordentolk).

VAN OUDE MENSEN, DE DINGEN DIE VOORBIJGAAN...

Ik bedoel de oude heer Zentgraaff van de *Java-Bode*. Men beschouwe dit stuk als een eerste ‹bijdrage tot betere kennis van de provincie›. En de provincie, dat is dit overigens zo ruime en mooie Indië, meer bepaald wat men noemt ‹tropisch Nederland›, de europese kolonie hier. Waar Nederland zelf zich zo vaak als provincie van Europa voordoet (wat de rust betreft heeft dat zijn voordelen!), is het hollandse leven in de kolonie maar al te vaak provincie van de provincie, en als één bewijs daarvoor mag volstaan, dan onze grootste provinciale krant, de *Java-Bode*. Men loost in de provincie graag het citaat: ‹un journal, c'est un monsieur›, wat dus betekenen zou dat de *Java-Bode* en de oude heer Z. één zijn. Ik heb natuurlijk geen bezwaar tegen de vereenzelviging, wel tegen de formule. Een krant moge een individu zijn, zij is nu juist zelden of nooit un monsieur. Un monsieur, dat is wat anders. De gehuurde pennist van een krantenzaak is, voor welk loon dan ook... een huurling, een meesterknecht, op zijn best een major domus, qua talis het tegendeel van un monsieur, die op zijn minst iemand zou moeten zijn met geestelijke vrijheid. Maar de provincie koestert uiteraard dit soort misvattingen en blijft zelfs van un monsieur spreken, waar sinds lang sprake is van een maître-chanteur, van een revolverjournalist.

Wat is een revolverjournalist? Het is een individu dat zich meestal in het begin van zijn loopbaan verdienstelijk heeft gemaakt door tegen misstanden te vechten. In die fase van zijn bestaan is hij een opposant, kampioen tegen allerlei onrecht. Aldus maakt hij zich gevreesd, maar hij zou niet hij zijn, wanneer hij van die gevreesdheid ook niet de vruchten zou willen plukken. Langzaam maar zeker verandert de kam-

pioen tegen het onrecht in dat weerzinwekkende wezen dat men in het engels een *bully* heet: een donderaar, een despoot voor zwakkeren, beurtelings bravo, klabak en straatprediker, al naar het uitkomt. Een revolverjournalist is een administrateur van de kerfstok van anderen, een dankbare en gevulde taak omdat op deze snode wereld natuurlijk iedereen wel wat op zijn kerfstok heeft. De revolvers waarmee hij werkt, heten met een juister naam: dossiers. Wanneer hij de nodige dossiers bijeengekwanseld, geruild, gestolen heeft, voelt de sinjeur in kwestie zich eerst recht machtig. Hij die zo klein begonnen was, die vroeger de man was waaraan de ‹groten der aarde› hun schoenzolen afveegden, hij voelt zichzelf nu grote der aarde. (In de provincie gaat dit altijd nog iets vlugger en radicaler dan in de grote stad.) De lafheid, de weerloosheid, de angst voor ‹straf van boven›, voor verlies van een betrekking, werken de macht van zo'n despoot in de hand; zonder deze angsten had immers geen enkele maître-chanteur zijn kans van bestaan.

De kampioen die vroeger tegen misstanden streed, houdt in schijn deze strijd ook nog steeds vol, maar hij heeft er nu zijn liefhebberijtjes naast. Hij zegt: ‹Kom, meneer, weest u gehoorzaam, of ik zet uw dossier en dat van uw vrouw in mijn krant›, ofwel: ‹Mevrouwtje, wordt u wat aardiger, of ik kleed tot schadeloosstelling uw man in mijn kolommen uit›. Ook bij gevallen als dit laatste, bereikt de gevreesde negen op de tien maal zijn doel. En het wonderlijke van de provincie is, dat zij deze man nu eerst recht bewondert. Naast de stumperds die in hem nog steeds de kampioen van het recht blijven zien (dit gezichtsbedrog wordt trouwens makkelijk in stand gehouden, zolang er combinaties bestaan van gelijke belangen), de leperds die weten ‹wat het leven is› en hoe bewonderenswaardig zo'n dossier-satraap ‹geboterd› heeft. Het gevolg is simpel: het individu dat volgens alle logica en in het meest nauwkeurige nederlands een onafzienbare patser is, straalt voor de provincie als de *te-pe-kong* voor de Chinezen, als de ‹wreker› voor wie men kniebuigt.

Ik weet niet wat de oude heer Z. van bovenstaande uiteenzetting denkt en of hij mij in mijn waardebepalingen bijvalt of niet. Hij moet toch weten dat ‹in dit goede Indië,... onder het licht dezer sterke zon, [waar] verwordingsverschijnselen niet goed gedijen›, een paar van dergelijke verschijnselen een bloeiend bestaan hebben geleid. Kan het zijn dat hij, die tegenwoordig spreekt als de Deugd van Molenvliet in persoon, nog eens een preek in de *Java-Bode* wijdt aan déze leden van de criminele klasse? Het zou een verheffend moment zijn, waar hij immers niet alleen voor ‹de grootste journalist van Indië›, maar zelf voor alomgevreesd doorgaat. Hij heeft de reputatie van zelf ontzettend ‹gevaarlijk› te zijn en schrikbarend rijk aan dossiers. Men kan geen halfjaar in Indië vertoeven zonder de vermakelijkste verhalen te horen van financiers en hoofdambtenaren die, na behoorlijk door de oude heer Z. te zijn getuchtigd, hem de hand kwamen likken, beterschap beloofden en een abonnement namen op de *Java-Bode*,–uit een verbasterd zelfrespect daarna overal verkondigend dat Indië geen groter wijze en geen groter pallikaar bezit dan uitgerekend deze oude heer Z.

Met dat soort afrekeningen intussen hoef ik mij niet te bemoeien. Ik ben de oude heer Z. een antwoord schuldig op een literaire causerie die hij mij onlangs wijdde, zich baserend op de schendbrochure van een gemaskerde ennesbejer, die zich niet anders durfde noemen dan Wutse (zoals ennesbejer rijmt op patjepeër, rijmt Wutse op prutsen, en het is misschien in hun gevoel voor het rijm dat deze lieden het befaamde ‹fatsoen› openbaren waarvan hun keel scheurt). Zich, ter complete documentatie betreffende de huidige nederlandse letteren, zonder meer overleverend aan gezegde brochure, ontleende de oude heer Z. daaraan ook de titel van zijn causerie en noemde die: *Sluipend Gif*. Om hem een tegenbeleefdheid niet te misgunnen, ontleen ik mijn titel aan Couperus; zo blijven wij toch ieder op ons eigen peil.

Maar ik wil verder gaan en, om de oude heer toch even op zijn gemak te zetten, dat wil zeggen te doen geloven dat zijn ma-

nieren soms de mijne zijn, óók een paar versjes citeren, laat ons zeggen als epigraaf. De oude heer heeft zich ditmaal niet met tinwinning en zoutregie of met onbekwame ambtenaren bemoeid, maar met zaken van letteren en geest. En dus:

Mais d'esprit, ô le plus lamentable des êtres,
Vous n'en eûtes jamais un atome, et de lettres
Vous n'avez que les trois qui forment le mot: Sot!

Het is een pluim uit zijn geliefde *Cyrano*.

Hoe ben ik eigenlijk aan deze oude heer gekomen?
Twee jaar geleden kwam ik in dit mijn geboorteland terug, na een verblijf van 15 jaar in Europa. Een dergelijke terugkeer heeft zijn voor en tegen: men hervindt met ontroering oude en geliefde dingen, maar men proeft extra-scherp de nare smaak van sommige veranderingen, van sommige tradities ook, die men vroeger als vanzelfsprekend aanvaardde. Om bij de koloniale pers te blijven: gedurende mijn eerste dagen in Indië trof mij de eenzijdige berichtgeving zó, dat lezen van europese telegrammen mij overbodig leek. Ik was, meen ik, 14 dagen hier, toen Madrid al tweemaal genomen was en een geïllustreerd indisch blad een foto bracht van generaal Franco gedurende die blijde gebeurtenis. Zo krijgt de provincie een ‹waarheid› toegemeten die gezond voor haar wordt geoordeeld, en hoewel men dit weet, men went er langzamerhand aan, helaas, bij gebrek aan betere bronnen*. De organisatie van de leugen is in Europa niet zwakker; alleen vindt men daar in kranten van een andere richting een tegenwicht, een mogelijkheid om althans de waarheid te *benaderen*, terwijl hier één opportunistische pers, af en toe met een heel schuchter gekerm van halfgesmoord geweten, alom regeert.

* Er is bovendien een manier om het beschikbare materiaal te plaatsen. Het *Bataviaasch Nieuwsblad* bijv. is in dit opzicht 4 maal zo ‹fatsoenlijk› als de *Java-Bode*.

Een familie in het Soekaboemische, bij wie ik in de buurt kwam wonen en die geabonneerd was op de *Java-Bode*, meende mij een plezier te doen met mij dagelijks dat blad te sturen, natuurlijk na voorafgaande mededeling over al de talenten van de heer Zentgraaff. Ik begon met enige verwachtingen 's mans hoofdartikelen te lezen. Na twee weken van deze kost vroeg ik mij af: vanwaar die algemene geestdrift voor een schrijfsel dat precies zo ontsnapt had kunnen zijn aan de hoofdredacteur van de *Purmerendse Avondpost?* Naast allerlei stomvervelende artikelen over aangelegenheden van ‹practisch belang›, om de zoveel tijd de verontwaardiging van een dyspeptisch oud-apotheker ter dorpssociëteit, en wat de stijl betreft: een roestige knalpot die zich luchtte in notarisklerken-hollands. De planters van het Soekaboemische zwoeren toch bij dit orakel, dat, zeiden zij, alles wist en de dingen zo ferm zei. Ik leidde hieruit af dat wat zij ferm noemden een grote vulgairheid van wezen betekende, gegoten in vaak stuntelige maar tenminste parmantig losgezette zinnetjes.
Proeve van ‹ferme stijl› voor de provincie:
‹Wanneer een oude heer, die nooit veel tijd vond om zich aan literatuur te wijden, het plotseling nodig oordeelt een literaire causerie te houden, wordt dat voor hem allicht een gevaarlijk experiment.
Allicht maakt hij zich dan: bespottelijk.
Het is immers dan te laat voor hem om het nog te leren.
Hij is daar te oud voor.
Zijn bespottelijk gepraat zal dus alléén indruk kunnen maken op lieden die nog minder op de hoogte zijn dan hij.
Wanneer hij bijv. beweert dat het poverste blaadje in Indië geen gemene literatuur zou opnemen, dan heeft hij, feitelijk, *niets* gezegd.
Het poverste blaadje in Indië zou sommige bladzijden niet kunnen en durven opnemen van Aristofanes, Rabelais, Boccaccio, Aretino, de spaanse schelmenromans, de *Confessions* van Rousseau, de mémoires van Casanova, de romans van Zola, de erotische gedichten van Verlaine, de autobiografie van

André Gide, het werk van D. H. Lawrence, de *Ulysses* van James Joyce.
Toch zijn deze allen erkende grote schrijvers, en het poverste blaadje van Indië... wel, dat blijft wat het is. De goede man die op deze wijze redeneert, oogst dus alleen een goedkoop succes bij héél domme lieden, die hij dom-listig met hun indische superioriteit heeft gevleid.
Dit soort succes nu maakt hem, voor wie wèl kunnen oordelen, behalve bespottelijk, een beetje zielig en verdacht.
En als men hem om zijn ouderdom niet sparen moest, zou men zeggen: ‹hij staat er tenslotte bij als een blunderende kwakzalver›.›
Men zal toegeven dat een dergelijke betoogtrant althans *dit* voordeel heeft: dat de armste van geest het kan volgen; dat het niet alleen ‹ferm› is maar duidelijk voor iedere stumperd die op zijn best een krant lezen kan. Het succes van 's heren Z.'s stijl bij een bepaalde gemeente leek mij niet langer geheimzinnig. Men vertelde mij overigens met trots dat de *Java-Bode* 4000 abonné's had. Vierduizend lieden, dacht ik, die van zoiets smullen, die aan zó'n leiband lopen; vierduizend lieden, behorend tot het ‹superieure blanke ras›, dat voor dubbel superieur moet doorgaan in Indië,–en men zegt dat ‹wij› hier zo vooruit zijn gegaan...
Ik verzocht de familie in kwestie mij de *Java-Bode* niet verder te sturen; tot deze 4000 te behoren ging mij werkelijk te slecht af. Een vervalste berichtgeving, en dan nog de knalpot, die al zo lang in de tropen had dienstgedaan, van een dergelijke zeurkous? Het leven is kort, ook in Indië, en mijn morgenuitzicht op de Salak hier verder mee te bederven, leek mij een moordaanslag op het goede dat dit land ons geeft.
Het viel mij ook op, dat de oude heer Z., die als een ennesbejer dacht en voelde (sindsdien lijkt hij meer nazi geworden), niet ronduit toegaf tot die partij te behoren. Hij zal gedacht hebben: als de partij het wint, kan ik altijd nog zeggen dat ik van het begin af vóór was. Verliest de partij, dan beroep ik mij op de critiek die ik er altijd tégen had.

Eerst in Batavia hoorde ik nieuwe geluiden over deze courantier die mij in het Soekaboemische zo had doorgezaagd. Een van de weinige lieden hier die ik voor een ‹homme d'esprit› houd, zei mij: « De man is in iedere omstandigheid een *troupier*. Zijn ongeluk is dat hij vroeger sergeant was en, journalist geworden, de sabel met de geest verruild heeft, zoals dat heet, maar het, als dienaar van de geest dus, na jaren ploeteren nog altijd niet verder heeft gebracht dan sergeant. Men hoeft niet te praten van minderwaardigheidscomplexen, want wij hebben allemaal wel zoiets; het kenmerk van een mens die iets presteert is waarschijnlijk dat hij zodoende een minderwaardigheidscomplex moest overwinnen. Wat deze man overkomt is reëler, en heus, het *is* een drama voor hem, welbeschouwd».
Ik opperde de mogelijkheid dat de man zijn wekelijkse verontwaardigingen te luchten had als dienst, voorgeschreven door de smaak van de 4000 die zich van dat lekkers niet meer konden spenen, dat de ongelukkige er zelf eigenlijk meer dan genoeg van hebben kon. « In het minst niet, was het antwoord; deze wekelijkse ontploffingen houden nauwkeurig verband met 's mans karakter en met het karakter van de collega's, die hem haten en toch geen kik tegen hem durven geven, omdat zij voor 90% bang zijn en voor 10% saamhorig. En zijn macht in Indië *is* groot... »
Bij deze woorden zag ik Indië zich samentrekken tot de preciese vorm van een bokaal, een kom vol angstige vissen, met de oude heer van de *Java-Bode* als haai daartussen. Als bokaalhaai leek hij mij ook nog best te voldoen. Maar de visie was onaangenaam voor iemand die, als ik, van dit land houdt.

Toen ik in het nummer van 1 october van dit blad mijn bespreking van *Atjeh* publiceerde, wist ik precies wat ik te verwachten had. Al had ik nog méér goeds van het boek gezegd dan ik gedaan heb, ik had iemand op de tenen getrapt die uiteraard de gevoeligheid moest hebben van een bejaarde vedette. De alom-gevreesde was het zichzelf wel verplicht te reageren en aan zijn 4000 te berichten welk een infaam indivi-

du ik was. Dat hij dit zou doen zonder over mijn artikel te reppen, in de vorm van een onbaatzuchtig sermoen, lag voor de hand: men heeft nu eenmaal de gewoonte zijn lezers te misleiden, óf men is iemand anders dan de oude heer in kwestie. Er zijn dan ook mensen die getuigen kunnen dat ik precies voorspeld heb hoe de oude heer mij zou aanvallen: met een boetpredikatie over mijn boek *Het Land van Herkomst*.
De oude heer Z. heeft nog beter gedaan: volkomen onwetend inzake literatuur en overgeleverd aan zijn gids Wutse, heeft hij mij zelfs gekapitteld over *twee* boeken: volgens hem moet ik namelijk nog een ander boek geschreven hebben, getiteld: *Uit de Indische Jeugd van Arthur Ducroo*. De mensen die, na deze inlichting, naar Kolff en Visser zijn gelopen om haastig die gemene boeken te bestellen, zullen althans in één deel worden teleurgesteld.
In zijn – o zo waardig – antwoord op het artikel waarmee dr Meyer Ranneft hem vereerde, heeft de oude heer Z. verklaard dat hij alleen maar wist van slaan naar de in zijn oog schuldigen: ‹boven, op, en beneden den gordel› (*Java-Bode* van 14 juni '38). Het is altijd prettig zoiets te weten, bij zulke waardige tegenstanders. Zo ook verklaarde deze grote logicus dat hij geen antisemiet was, dat in Indië geen plaats was voor antisemitisme, maar in zijn maniakaal-stompzinnige ‹vervolging› van Samkalden was het eerste argument dat zich aan dit edel grijs hoofd opdrong, het poenige: « Jood, daar mag jij niet van meepraten! » (Van het V.C.er-schap namelijk.) Volgens deze zelfde logica is het een ieder dus veroorloofd hem, zodra hij *zijn* perkje te buiten gaat, toe te voegen: « Sergeant, over de compie alléén alsjeblieft ». *
Maar de mooiste zet, die, neem ik trouwens aan, meer aan het toeval dan aan het beleid van de oude heer Z. te danken is, werd nog het moment waarop hij zijn artikel tegen mij publiceerde: de tweede dag nadat ik met longontsteking in een

* Men hoort de oude heer Z. al urmen dat dit dan ook zo'n *brutale* Jood was. Maar zou hij zichzelf herkennen als men zei dat hij in het oog sprong als een lobbes van een sergeant?

ziekenhuis was opgenomen. Ziehier de reden waarom ik eerst nu antwoord, waarom anderen mijn verdediging op zich hebben genomen, verdedigingen die niet altijd werden geplaatst. Mijn vriend Samkalden, die al het geblaas over hemzelf onbeantwoord had gelaten, schreef een brief die hij de *Java-Bode* vroeg te plaatsen. De oude heer Z. antwoordde met vermanende en martiale praatjes, maar plaatste allerminst: Samkalden had in zijn brief aanhalingen gezet uit mijn artikel over *Atjeh*, zodat de 4000 dan gezien zouden hebben hoe weinig onbaatzuchtig de ontmaskeringsdrift van de oude heer Z. was.

Minder vertrouwend dan Samkalden geloof ik met-dat-al niet dat deze onthulling veel op de 4000 zou hebben uitgewerkt. Wie in staat is dagelijks deze ‹leider› te lezen, is bedorven-heus-op het chapiter van ridderlijkheid. In zijn antwoord aan Samkalden schreef de oude heer trouwens dat hij aan diens ridderlijkheid niet geloofde en dat zulke ridderlijkheid een tweede-hands artikel was. Bravo! het is altijd prettig te zien hoe iemand zichzelf durft zijn, maar het enige belang van dit antwoord ligt voor mij dan ook in de openingstirade van de oude heer Z., waarvan de syntaxis aparte bewondering verdient:

‹Mijne reactie op den, blijkens voorafgaande mededeeling aan anderen op mij, via *Atjeh*, gedanen persoonlijken aanval, heeft U uit het evenwicht gebracht›. Ten eerste wordt hier spontaan toegegeven dat het stuk over mij een ‹reactie› was; maar ook dat over de ‹voorafgaande mededeeling› is juist. Niet alleen dus dat ik de eerste klap gaf en niet andersom, maar bovendien dat ik die had aangekondigd. Ik had namelijk het plezier op het Landsarchief de heer Kierdorff te ontmoeten, vers uit Holland ingevoerde luitenant van de oude heer, en de heer K. kwam te spreken over de ‹grote tijd› van de indische journalistiek, de tijd bedoelend van Wybrands en de jonge heer Z. Ik zei hem toen dat ook deze tijd mij een vale kopie leek van de franse journalistiek (Drumont, Rochefort), dat deze indische ‹groten› overigens in geen enkel opzicht gro-

ter waren dan de heer Lion uit de *Java-Bode*-tijd van Busken Huet (de man van wie Huet aan Potgieter meedeelde dat hij een ‹venale hansworst› was, groot in de ‹drekpolemiek› en in de ‹kunst van het smijten met paardevijgen›), en dat zij zeker binnenkort even compleet vergeten zouden zijn als de heer Lion het nu was. Zo pratend kwam ik ertoe de heer K. onbewimpeld mee te delen wat ik dacht van de oude heer Z., van zijn stijl en van de angst die hij overal inboezemde. Ik zei erbij dat ik met plezier met hem zou polemiseren, had niet de angst in kwestie ongeveer alle grote dagbladen tegen hem verlamd, zodat een strijd tegen hem practisch moest neerkomen op het aanvallen van een driedekker met een vissersbootje–maar dat ik het misschien ook zo nog wel doen wou. Geen wonder dat deze boodschap de alom-gevreesde behoorlijk werd overgebracht.

Ik heb dus geen enkel excuus aan te voeren, wat de ‹reactie› van de oude heer betreft. Ik heb zijn artikel om zo te zeggen bij hem besteld. Het is zelfs láng uitgebleven, voor een zó ontplofbaar iemand. Zelfs na mijn bespreking van *Atjeh* had de oude heer nog veertien dagen nodig om los te komen. Is hij geslingerd geweest tussen zijn behoefte om mij aan de kaak te stellen en zijn program om *Kritiek en Opbouw* dood te zwijgen: een ‹communistisch› blaadje immers voor systematische lasteraars, een onaangenaam onafhankelijk blaadje althans, voor de hier heersende pers? Of heeft hij veertien dagen nodig gehad voor het bestuderen van zijn gids Wutse?

En nu het artikel zelf.

Op de literaire beschouwingen van het duo Wutse–Zentgraaff kan ik uiteraard niet ingaan: men houdt geen discussie over paradijsvogels met vooringenomen poeliers. Botheid en onwetendheid nog daargelaten, wens ik alleen van gedachten te wisselen met lieden die althans begrijpen dat de kunst vrij is en ieder gebied van ‹het machtige leven› (zoals de oude heer Z. zelf zo graag zegt) bestrijkt; niet over verminkingen van kunst, door nazi's of filisters.

Werkelijk, er steekt meer profijt in om over literatuur te pra-

ten met een échte veldwachter: die man zou Tollens misschien voordragen op Koninginnedag, maar het zou niet in hem opkomen een modern duplicaat van Tollens te vragen; hij zou daar niet pretentieus en niet dom genoeg voor zijn.
Samkalden heeft de oude heer Z. verweten dat hij *Het Land van Herkomst* uitsluitend geciteerd had uit de brochure van Wutse. Ik heb die brochure met mijn schoen doorgebladerd en het verwijt onjuist bevonden; de oude heer is zélf in mijn boek op zoek gegaan naar de truffels die hij tussen het soepvlees van de *Java-Bode* wilde zetten. Met kennis van zaken spreekt hij in zijn artikel over de ‹snuit van een varken›; men weet dat de boeren van Périgord een dergelijke snuit nodig hebben om truffels te vinden; het enige literaire compliment dat ik de oude heer dus maken kan is: dat hij zich niet alleen op de snuit van Wutse heeft verlaten.
Overigens heeft hij mij op deze manier tot medewerker gemaakt van de *Java-Bode*, en dát nu smart mij, ik wil er rond voor uitkomen. Het is uit weerzin om vrijwillig in dat blad te staan dat ik van mijn recht van verweer afzie; maar ik kan zelfs de oude heer Z. niet beletten mijn geschriften te plunderen. Hij heeft zich bovendien beperkt tot 3 citaten, waar hij er 30 had kunnen kiezen; met 3 citaten en 2 kolom commentaar heeft hij ‹bewezen› hoe'n vuilpoets ik ben; met 3 citaten en minder commentaar neem ik aan te bewijzen dat de oude heer Z. denkt als een wijsgeer en schrijft als... un monsieur; en werkelijk, ik tart ieder om een sterker staaltje te vinden van wat men doen kan met 3 citaten.
Een ander punt, waarop ik nog minder zal ingaan, is dat betreffende mijn ouders. De oude heer Z. heeft de ouders van mijn hoofdpersoon Arthur Ducroo, die ik immers zelf moet zijn, zomaar vereenzelvigd met de mijne. Ik zou het recht hebben hem voor leugenaar te verklaren, op zijn minst tot het ogenblik waarop hij met enige dossiers had aangetoond dat de oude Ducroo's mijn ouders *zijn*. Maar ik heb mijn boek niet geschreven om mij achter dit soort uitvluchten te redden en mij achteraf beter voor te doen dan Arthur Ducroo, ook al

zou ik aan iemand die het boek ernstig als mémoires, dus ‹historisch›, wenste te beschouwen, naar waarheid moeten zeggen dat hij zich dan in veel vergissen zou, dat veel veranderd werd, dat ik niet ten onrechte op het titelblad zette: *roman*. Ik heb elders deze kwestie uiteengezet en kan hier korter zijn. Door van de oude Ducroo's mijn ouders te maken, maakt de oude heer Z. van de zaak een familie-affaire. Men kan niet verwachten dat ik één woord over mijn familie wissel met een meneer Zentgraaff: met al mijn democratische ideeën heb ik daar te veel standsgevoel voor. En mijn ouders, werkelijk, waren er de mensen niet naar om de verdediging van een Zentgraaff op prijs te stellen; zij zouden hem bij hun leven gevraagd hebben hoeveel hij hebben moest om van zijn ‹pakrol-bamboe›-schap verschoond te blijven.

Toen ik *Het Land van Herkomst* schreef, wist ik dat het boek vele lieden een maagcatarrhe kon bezorgen. Ik heb bij het schrijven niet gedacht aan indische voorlichters, aan oude theetantes, aan koorknapen, aan flessentrekkers die voor ouderling wensen door te gaan, aan heilsoldaten, aan nazi-aestheten, aan waarentige damessen met einddiploma kookschool, aan oude hypocrieten die, behept met een onmiskenbaar bordeelhouderstronie, niettemin de toon aanslaan van Paulus tot de Corinthiërs. De oude heer Z. zelf had zich misschien niet zo onvoorzichtig in de lezing van dat boek moeten storten, op zijn jaren; hij had er een behoorlijke portie eau des carmes *bij* moeten nemen. Maar wat doet een herder al niet die zijn 4000 schaapkens een bepaald fatsoen voor ogen draaien moet.

Eén definitieve verklaring dus maar na dit alles, voor andere herders die mij mochten bestuderen. Wie *Het Land van Herkomst* werkelijk gelezen heeft en eruit opmaakt dat ik mijn ouders heb willen ‹uitkleden› of ‹afbreken›, is een bewust lasteraar, een imbeciel of een bruut. Ik kan dus ook de heer Z. slechts de keus geven tussen deze drie dingen, tenzij een combinatie van de drie hem redelijker lijkt.

Wat mijn ‹geestelijke naaktloperij› en ‹exhibitionisme› be-

treft–er zal verband zijn tussen dit en mijn walging voor het exhibitionisme van lieden met zwarte hemden, riempjes, beenkappen, en opgeheven rechterarm. Er is blijkbaar geen plaats in iemand voor de twee. En een zo rijk leven als dat van de oude heer Z. bijv. zal ons zeker nooit voor 1/10 onthuld worden, als *hij* het voor het zeggen heeft. Minder kuis dan hij vind ik dit zonde en jammer. Het zou zo nuttig kunnen zijn deze Indië-kenner zelf tot op de bodem te kennen, niet alleen voor het superieure blanke ras van deze kolonie, maar ook voor de zo leergrage Indonesiërs.*

Ik zelf ben in dit land gekomen, voornamelijk om wat te leren, en ik zal hier misschien niet lang blijven. Hoe meer materiaal ik in de kortste tijd opdoe, hoe beter. Laat mij het direct bekennen: ik ben van plan vroeger of later een vervolg op *Het Land van Herkomst* te schrijven. De oude heer Z. is een prachtig studie-object voor me. Ik reken op het haatdragend naturel dat een ieder hem toeschrijft, om mij een rijke oogst te bezorgen. En in ruil daarvoor–voor hem die zo gewend moet zijn aan rillende bankdirecteuren en hoofdambtenaren, kan ook ik misschien tot lering strekken. Maar *begrijpt* zo'n man het, als ik deze verklaring van Saint-Simon tot de mijne maak: ‹Mon estime pour moi-même a toujours augmenté dans la proportion du tort que j'ai fait à ma réputation›?

Het is niet nodig dat hij het begrijpt. Het enig nodige is dat hij een dossier aanlegt over mij, en mij om de zoveel tijd van alle smetten beticht in de kolommen van de *Java-Bode*. Voor de 4000 te zijn... wat de oude heer Z. wil dat ik zij, betekent voor mij een belangrijk gemak: men verliest toch al zoveel tijd door met allerlei onbenullen kennis te maken en onvruchtbare gesprekken te voeren.

Als de oude heer tienmaal zijn knalpot over mij openzet, dan, al is het uit een bescheiden beurs, zal hij bloemen hebben! En als hij het tot vijf-en-twintig artikelen mocht brengen, dan krijgt hij een spekkoek.

* Och ja, ik zeg: Indonesiërs. De oude heer opene de knalpot over hoogverraad!

De vreugd zou alleen verstoord kunnen worden als de oude heer het periodiek herhaald gesnater tot waarheid kon maken over die nabije toekomst waarin lieden als Samkalden en ik zullen worden gevild, gevierendeeld enz. Menno ter Braak noemt dit: de voorpret van lieden, die sinds lang de wensdroom koesteren van een vaste betrekking aan het concentratiekamp. Ik geloof niet dat de oude heer Z. zich daarmee alléén tevreden zou stellen. Als de N.S.B. baas wordt, zal hij gecanoniseerd moeten worden.*
In afwachting van dat alles verwijs ik naar de nog grotere Atjehman en nog oudere heer Colijn: voorlopig ziet het ernaar uit dat hij al te bloeddorstige sergeanten, ook in dit land, in toom zal weten te houden, zonodig met provoost en cachot. Het is *mijn* schuld niet als dit de enige argumenten zijn die het soort verstaat.

Naschrift. Het bovenstaande was geschreven, toen mij nog steeds artikelen gezonden werden, deze historie betreffende. Het blijkt een mooie ‹indische rel› geworden, en als mijn stuk niet al klaar was, ik geloof dat ik nu maar zou hebben gezwegen. Zelfs een dominee–die reeds jubelt bij het vooruitzicht van een nazi-boekverbranding–is komen meeschelden dat ik mijn ouders uitgekleed heb: terecht buiten zichzelf dat ik mij aan dit monopolie van de dochters van Loth heb durven bezondigen. Ik hoor ook dat in de boekhandel plotseling grote navraag naar mijn boek is, en ik zal nog moeten eindigen met te bezweren dat, voor deze reclame, de oude heer en ik heus niet onder één deken hebben gelegen. Ik wil van veel beticht worden, maar dié verdenking zou ik niet kunnen dragen.
Ter voorkoming van misverstand ook nog dit: men zal niet geloven dat ik de oude heer Z. van de *Java-Bode* een overdreven hoogachting toedraag, maar wat te zeggen van de collega's die gnuiven en ginnegappen als hij op zijn pochel krijgt,

* Noot voor de oude heer Z. en zijn lezers: Niet in, of op, een kanon gezet, maar heiligverklaard. Wegens overgrote deugdzaamheid namelijk.

maar die zelf te lamlendig zijn om voor zijn schrikbewind te bedanken? Alleen de zogenaamde ‹kleine› pers houdt soms een spiegel voor Caliban's gezicht.

TWEEDE BIJDRAGE TOT KENNIS VAN DE PROVINCIE

Aan Menno ter Braak

Je vraagt in *Het Vaderland* van 25 october hoe toch de heer Zentgraaff aan een reputatie in sommige indische kringen komt: aanschouw hem hier, uit zijn tent gelokt en in toorn verward. Maar men kan niet zeggen dat hij niet op bestellingen reageert; dit is proeve no 2 van de rijke oogst die ik van hem verwacht, en al verschijnt dit hier en niet in de *Java-Bode*, ik heb het genoteerd bij de 10 die aan mijn bloemenhulde moeten voorafgaan.

Jammer alleen dat 's mans verwarring zo hevig is, dat hij zich slag op slag vergist. In de handelsreizigersmop over onze plaatsruimte jokt hij nu bijv. al dadelijk door 32 kolom voor 16 aan te zien, en in handelsmilieus, dacht ik, is goed tellen toch een belangrijk ding. Vervolgens heb je een uitvoerige herhaling herkend van wat hij al in de *Java-Bode* had beweerd. Is dit herkauwen natuurlijk gevolg van aftandsheid? Betekent het voor de provincie een tactiek van ‹bekladden in eigen kring›? In ieder geval wijst het op gebrek aan nieuws, op slecht functionneren van de zo vermaarde dossier-aanleg. Ik zal hem op weg moeten helpen en opgeven waar te zoeken: van 1900–21 in Mr Cornelis en Bandoeng, van 1921–32 hoofdzakelijk in Brussel, van 1932–36 in Parijs–terwijl hij in Holland allicht over wat N.S.B.-informaties beschikken kan. Wij hebben toch een luchtpost!

Merk in het voorbijgaan op dat zijn verwarring hem al evenzeer in het rekenen als in het tellen dwars zit. Mijn arti-

kel bedroeg precies 10 kolom, zegt hij; daarna, dat ik om mij te verontschuldigen 10 kolom nodig had, en dan ‹nog een kolom of 8› om hem persoonlijk onaangenaam te zijn. Geef toe dat de boekhouding niet deugt. Je weet overigens dat mijn ‹verontschuldiging› uit één verklaring bestond; dat ik lieden die *Het Land van Herkomst* interpreteerden op zijn manier de keus liet tussen te zijn: bewust lasteraar, imbeciel of bruut. Deze verklaring blijft onverzwakt gehandhaafd.

Ik begrijp dat hij, op zijn leeftijd, graag wat langer zou willen nakaarten over naaktfoto's, zalige nachten, alkoven, impotenties enz., maar zie je, zelfs als het een ander geweest was, ik hoùd niet van oude heren die zich op deze manier ‹op gang› trachten te houden, zij het dan onder het dek van deugdzaamheid. (Je hebt iets dergelijks gezien toen wijlen Borel bij Alie Smeding's *Zondaar* kwijlde en alarmeerde tegelijk.) Eén ding is het onthouden waard: de Atjeh-helden waar hij zo graag over schrijft, zouden, wanneer zij als jongen van 15 een naaktfoto van hun vader's maîtresse ontdekt hadden–maar dat zouden zij bij hùn vaders natuurlijk nooit!–die foto *helemaal* niet bekeken hebben, maar onmiddellijk in de la teruggesmeten, om diep blozend weer te gaan knikkeren. Onze deugdzame grijsaard wil dat zijn provincie roept: «dát is normaal!»

Maar het ergste schijnt toch dat citaat te zijn over die successen met aanhalingstekens; daar raakt *hij* niet op uitgekeken. In de *Java-Bode* (je zult het vod niet meer hebben) schreef hij daar achter: ‹Er zij allereerst op gewezen dat Du Perron, over de reputatie zijner moeder schrijvend, het woord ‹successen› tusschen aanhalingsteekens plaatste. Hij zal bevreesd zijn geweest dat men anders aan de beteekenis dier successen zou tekort doen›. Je ziet dat deze vakkundige uitleg zich resoluut van alle gezelschaps- en balsuccessen verwijdert, maar als iemand nu eenmaal met het taalgevoel van een kroeghouder werken moet... Het fraaiste is alleen: *dat die aanhalingstekens in mijn tekst niet voorkomen*, zoals je gemakkelijk in het *L. v. H.* kunt nazien, op blz. 57.

Déze vervalsing–die moeilijk op rekening van de verwarring gesteld kan worden–zegt eigenlijk alles. En zo iemand meent dat hij zonder risico over ploertigheid spreken kan. Dat liegen bij verdachtmaking iemand tot *canaille* stempelt, is voor hem uiteraard grieks.
Hij heeft–uiteraard alweer–bezwaar tegen een beroep op grote schrijvers. *Hij* beroept zich liever op ongenoemde grootheden: een indisch psychiater ‹van naam› (die het proza van zich geeft dat je gezien hebt en waardoor deze koloniaal, die anders geregeld mokt tegen Freud, wel geïmponeerd moést worden toen hij het zelf gebruiken mocht) en een hoofdambtenaar, die niets ergs zegt als men het commentaar van de verdachtmaking eraf laat. Suggereren dat hier in Indië alleen plaats is voor een paar Zentgraven en wat daarop lijkt, is overigens strijd- en wiegelied van de *Java-Bode*.
En het slot van zijn betoog, met de povere mededelinkjes die hij dan eindelijk doet!–och, ik geloof dat het de ellendigste krantenlezers in deze provincie nog misselijk maken kan. Zó prollig en parvenuïg is toch werkelijk alleen nog maar het allerergste hier. Maar misschien heb je hier dan ook het antwoord op je vraag: in welke kringen men zulk geschrijf voor critisch proza verslijt. Grote namen in de galerij van deze ‹maatschappelijk gelukten› zijn natuurlijk: Deterding, Zaharoff, Ivar Kreuger, Stawisky enz. Soit; *op dit* peil beland, prefereer ik de anonymus die in een krant hier ongegeneerd zo redeneerde: ‹Als een schrijver het veelgekochte werk *Atjeh* niet onverdeeld bewondert, is dat natuurlijk omdat hij voor zijn eigen boeken geen markt vindt›. Dat ‹geen markt› is zo *true to type*, niet? en toch, als je om je heen kijkt onder het recensentendom dat we kennen, zal je nog moeite hebben om een klungel te vinden die zichzelf zo ferm in het gezicht slaat. Hier zal de man gedacht hebben: dat is tenminste taal die mijn lezers *verstaan*.
Ik heb hier eens een planter gesproken (zijn voornaam was Flip en hij had het graag over défaitisme) die mij vertelde dat hij het mèt het *L. v. H.* ‹niet eens› was. Ik zei dat dat geluk-

kig niet hoefde. Hij haastte zich erbij te vertellen dat hij er zelf trouwens nooit in gelezen had, maar dat zijn vrouw hem eruit voorlas. De subtiliteit van deze bekentenis ontging mij. Toen zei hij, om het tussen hem en mij op een accoordje te gooien: « Affijn, als het nou maar wat opgebracht heeft, dan is het dáár tenminste goed voor geweest ». Zet deze man naast die van ‹de markt› en je hebt wel enig idee van wat hier gezonde taal heet.

Een man van *f* 1500 in de maand is precies 10 maal zoveel waard als een van *f* 150. Gezonder kan het niet. Wat antwoord je daarop?

Maar dat zoeken van mij naar ‹een baan›, dat schijnt haast nog erger te zijn dan mijn schrijven van zedeloze boeken. Het schijnt niet alleen ongehoord te zijn, maar onvergeeflijk, wanneer iemand zonder ‹bevoegdheid›, dat is zonder diploma's, ook nog een ‹baan› zou willen, als hij er geen heeft! Wat wil je? ik was te oud om me nog te laten werven voor het indische leger; anders had ik nu misschien al de bevoegdheid van sergeant.

Kom, ik eindig. Deze oude abruti, – die niet tellen kan, niet logisch denken kan, niet lezen, niet schrijven, niet overschrijven kan, die alleen tekstvervalsen kan en als een kroeghouder interpreteren, die voor zijn herkauwerij niet zonder de hulp van een psychiater en een deurwaarder kan, dat zet men je hier godbeter't voor als een ‹groot polemist›! Dat heeft 45 jaar lang iedereen hier gemolesteerd en geterroriseerd, dat is wat ‹men› hier nog meer vreest dan een Gouverneur-Generaal! Laster en domheid samen moeten wel machtig werken in een sfeer waar V.O.C. zulke gewijde letters zijn. Het is vooral de volgorde van die letters, die niet deugt. Indië zal eerst een bewoonbaar en beschaafd land mogen heten wanneer álle resten van Oud-Compagnies-Vuil zullen zijn opgeruimd.

Uit dit land zelf bekeken is het of de N.S.B. speciaal werd uitgevonden om die resten te redden. En een polemiek met een rest als deze kan, als men wil dat hij het zelf nog begrijpt – al-

leen plaats hebben op zeker peil. Maar liever een eindeloze polemiek zó, dan verder te verdragen dat hij alleen slaat en bijt. Hij zal behoorlijk teruggebeten en geslagen worden, tot hij begrijpen zal dat men groot in de verdachtmaking en een godsnakend prul kan zijn.

NASCHRIFT BIJ EEN DERDE PROEVE VAN DE HEER Z.

Het bovenstaande moet een tactiek zijn om *K. en O.* suf te krijgen, wat met dit lichtvoetig proza makkelijk kan. Dus vlugger.

Alle ennesbejersgereutel over literatuur kan men naast zich neerleggen. Wie Ter Braak en mij vinden wil, heeft daarvoor de literatuurgeschiedenissen van prof. Donkersloot, van prof. J. de Vries en Greshoff, van W. L. M. E. van Leeuwen, van prof. Tielrooy etc.; mensen, op dit gebied competenter dan zelfs *niet*-provinciale krantenschrijvers.* Als de N.S.B. het wint, zullen al die literatuurgidsen natuurlijk grondig worden herzien door de oudeheer Z. en ‹het hollandse volk›–dat dan vermoedelijk het duitse geworden zal zijn–en bij de dan grootduitse literatuur zal precies één ex-hollands auteur worden ingelijfd: de jonge leeuw Kettmann. Maar zo ver zijn we nog niet.

Wat heeft hij feitelijk te vertellen? Hij heeft die fameuze aanhalingstekens teruggevonden, in... *Groot Nederland;* en blijkbaar gewend niet geloofd te worden dan na uitstalling van ‹documenten›, heeft hij de passage laten clicheren, de brave; en men wint er nu tenminste bij dat men het citaat in zijn geheel ziet. Hij is dus geen tekstvervalser geweest, neen... maar hij had doen voorkomen dat hij uit het boek zelf citeerde, waar

* Noot voor de gemeente Z.: Bijna allen ‹mensen van positie› ook. De heer Van Leeuwen is ex-officier; of sommigen van de anderen het in hun diensttijd tot sergeant gebracht hebben, is mij onbekend.

hij het tegen had, en dat blijkt nu onwaar te zijn. De meest elementaire eerlijkheid toch zou vereist hebben dat hij dat boek zèlf gelezen had, dat hij diè lezing citeerde, de laatste immers ook. Nu blijkt, hoe ik op dit stuk dus nog te goed van hem dacht, ondervindt hij daar niet de minste hinder van. Dat *hij* hier door de mand viel,–hij zou voor het minst wat literaire opvoeding moeten hebben om het te beseffen. De aanwezigheid van aanhalingstekens in mijn oudere tekst redt helaas zijn interpretatie niet. Ik zette die tekens omdat het woord mij te burgerlijk leek, te veel spreektaal; later kon mij dat waarschijnlijk minder schelen en ik liet ze weg. Wie er een ‹alkoof› in ziet, schare zich bij deze fijnzinnige grijsaard.
Ik doe deze ‹successen› nu in één zak met de ‹halfbloeds› en ‹zwarten›, die de oudeheer niet hoeft te clicheren–evenmin als 1000 andere woorden die hij nog uit mijn geschriften zou kunnen opdiepen–omdat nu wel duidelijk is, dat hij, die mij zo ‹gispend› vindt, inzake woordvertolking alleen alles doen kan, van zich vergissen tot zich vergispen.
Uit zijn eigen proza blijkt voorts dat de tropenzon bij hem *niets* vond af te bladderen. Toch klaagt hij bitter over een paar harde woorden–och, ik wilde dat zelfs *hij* mij zou verstaan. Dezer dagen juist verweet mij een gevoelig hart, ‹dat ik zo'n oude man zo aanviel›. Ik heb voor dat hart toen uit het stuk in de *Java-Bode* van 15 october en dat uit *K. en O.* no 20 een lijstje gemaakt van de termen waarin deze waardige ouderdom zich uitte, en het volgende resultaat verkregen: pornograaf, grove sexualiteit, verwordingsverschijnsel, vuiligheden, viezigheden, geestelijke aftakeling, onbeschaamde grofheid, gemeenheid en liederlijkheid, naar de vuilnisbak, stropje, snuit van een varken, exhibitionisme en geestelijke naaktloperij, vies bedrijf, verworden geest, ploertig*, smeerpoes. Tegenover deze indische portie, waarbij nu nog komt wat men uit bovenstaand artikel verzamelen kan, heb ik iets willen zetten dat ook voor een versleten maag inhoud bezat.

* Het woord ploertig dat hij mij toedicht, is in werkelijkheid *dit* ploertig, en van hem geciteerd.

Kan het zijn dat mijn indische toebereiding voor die maag te sterk werd?
Als de oudeheer dan maar weer eens preekte over zaken waar hij iets van afweet? Over de gevoelens van bepaalde lieden bij deurwaardersbezoek bijv. heeft hij mij op slag overtuigd. Hoe summier ook zijn bekentenissen in *Op oude Paden* mogen zijn, men kan daaruit lezen dat hier een oudgediende aan het woord is, tegenover wie *mij* de stilte past van de leek.
Zijn Litanie van Vergeten heeft mij geroerd; de provinciale schrijfschool heeft dan ook zelden beter geleverd. En dat hij met zijn bescheiden middelen ervoor zorgen wil dat ik word vergeten, neem ik ook zonder moeite aan; als begin daarmee wijdde hij mij nu al zoveel kolom. Bij Vorkink in Bandoeng alleen, hoor ik, liepen een 50 bestellingen binnen voor het boek waarnaar *zijn* voorstelling de begeerte had gewekt. Misschien niet precies een bewijs voor die geestelijke gezondheid van de ‹oude indische samenleving›, maar hij trooste zich: wat zàl men worden teleurgesteld!
Wat ik zeker *niet* zal vergeten, is: te ‹wroeten in de onzindelijkheid›–zolang deze oudeheer de voorman speelt in die bepaalde samenleving; en dat ik met de mestvork nog wat prikken zal, blijft ook uiterst waarschijnlijk.
Met de mestvork, uiteraard! Maar dat de oudeheer zichzelf voor een schaal perziken aanziet,–kijk, dat moet weer een streek van de tropenzon zijn geweest.

SOMBERE REEKS

Enkele spoken uit de provincie

Ik zat te denken over de ontmoetingen die ik sinds november '36 had in deze teruggevonden en beminde provincie... Ik zag in de eerste plaats een oude vriend terug, die ik in Europa vaak herdacht had als het puik der Indië-kenners. Hij leefde toen afgezonderd in een klein bedrijf, met een inheemse vrouw met wie hij al jaren samen was. Ik vond hem terug en hij was niet van haar gescheiden. Hij zou daar trouwens groot ongelijk in gehad hebben, want, hoewel ook zoveel jaren ouder geworden, zij was charmant en, nog meer dan charmant misschien, wat men noemt een dame. Zij had haar oude soendase verlegenheid tegenover europese bezoekers niet afgelegd–geheel ‹oude school› wat dat betreft–en zij sprak ook geen hollands, maar werkelijk, als men haar vergeleek met de puntig-gekniede, schonkig-geschouderde, slordig-belippenstifte en astrante blanke verschijningen in *shorts*, die men door hetzelfde stadje zag opmarcheren...

Welnu, mijn oude vriend, hij, was wèl veranderd. In de jaren dat ik hem niet gezien had was hij ‹vooruitgegaan›, op zijn manier gearriveerd zelfs. Hij had dik moeten worden, maar was verkromd en verspitst, toch van goed humeur nog, ondanks wat grijze haren in zijn baardje en het toenemend gewicht van de zaken. Pour acquit de conscience, en omdat ik er zo op gesteld scheen, sprak hij nog wel over inheemse onderwerpen,–maar het ging niet van harte. Al die oude bekoringen van de provincie: de *tjelempoeng*, het *lagoe moro*, de dans van Mènak Djingga, waren nu trouwens zo'n beetje afgeschaft; hijzelf zou niet weten van waar ze nog te bestellen. Zonder het te merken haast–ééns maar–vertelde hij mij een inheems drama. Het was aangrijpend van menselijkheid,

eenvoudig en zo indrukwekkend dat ik het nu nog nagenoeg in zijn termen zou kunnen weergeven.
Maar het was zijn ‹genre› niet meer; het was of hij zich door zulke verhalen beneden zijn tegenwoordige stand getrokken voelde.
En wat achtte hij dan wèl van zijn stand? Hier begint de provincie zich monsterachtig te laten gelden en staat de werkelijke Europeaan verbluft: wat hij wèl van harte besprak, waar hij geestdriftig en warm bij werd, dat waren verhalen van fuiven in ‹soossen›, en vooral, van de plaatsen waar hij dan te zitten kwam: altijd bij de ‹hoge omes›, en aan het ‹duizendgulden-tafeltje›. Geen naam van die bijzondere omes werd mij dan gespaard, noch de betrekking aan die naam verbonden; als een mitrailleur vuurde hij ze op mij af, niet begrijpend dat ze mij doorboorden, ja, maar alleen van het ene oor naar het andere. Gelukkig dat het nooit in hem opkwam mij een van die namen te laten herhalen.
En ook, het kwam niet in hem op, goddank, om na te vertellen wat aan die bijzondere tafel alzo was besproken. Die bijzondere tafel was als de pyramide van Cheops; volstond op zichzelf. Er was een tafel, waaraan alleen mannen mochten zitten die *f* 1000 per maand waard waren; wat die mannen spraken, hoe ze fuifden of lachten, of ernstig deden in verband met de politiek, de regering of een andere aangelegenheid van het land, veronderstelde hij gelukkig als bekend; en ik was er blij om, want hoezeer ik hem ook nog steeds mocht en hoe 'n beste kerel ik hem in wezen nog steeds vond, als hij mij van die tafelkout had willen doen meegenieten, ik geloof niet dat ik het had kunnen harden.
Ik zie die heren vóór me, die definitief-gearriveerden, die soms meer, een enkele keer véél meer, maar nooit *minder* dan *f* 1000 per maand waard zijn geworden. Hoe zegt Valery Larbaud het ook weer bij monde van zijn Barnabooth (Valery Larbaud, die niet alleen een van de eerste schrijvers maar ook een van de rijkste mannen van Frankrijk was door zijn aandelen in de bronnen van Vichy, en zijn Barnabooth, die hij

milliardair had gemaakt vanwege de verdiensten van papa in de vogelmest): ‹Als ik iemand zie die er *gekomen* is, dan heb ik lust om alle kindertjes uit het dorp bijeen te roepen en ze in een kring om hem op te stellen, en ze dan een ronde te laten dansen, al zingend:

Hij is er gekomen, de idioot,
Hij is er gekomen!›

Wat doen de heren van het bijzondere tafeltje, als ze er zijn gekomen? Och, in de eerste plaats dik worden. Daarna,... weer mager worden. Een dik man is geen man voor ‹efficiency›, en dikheid schaadt ook aan zekere triomfen. Dik doen is iets anders, toch meer iets van de geest. Maar de geest is bij hen altijd dik genoeg; daar *mag* niets af en daar *kan* niets bij; dwingende reden om er maar niets aan te veranderen. Het lichaam wel, dat dient in de tropen ‹efficient› te blijven en dus te worden onderhouden. Goddank dat de steden in de provincie over de nodige gymnastiek-meesters, gezegd prof. in physical culture, beschikken. De vaderlandsliefde, de mannelijke deugden, alles kan van zo'n prof. in phys. cul. afhangen.
En hun vrouwen? Helaas, ook die lopen in de tropen maar al te zeer gevaar van dik worden. Ook die moeten dansen en rhythmisch bewegen, zoniet om zich op de planken te vertonen, dan toch om te vermageren. Mensendieck is het laatste systeem ervoor, dus het beste.
Hier is een mevrouw van een meneer van *f* 1000, helaas de vijftig naderend–en meneer is iéts jonger!–die nodig moet gymnastieken. Het is meneer die het eerst gemerkt heeft dat zij kwabben kreeg aan haar armen, en hij heeft het haar tactvol en kies meegedeeld: « Zeg, als je nou uitgaat, dat had ik je al lang willen zeggen, zorg dan dat je liever niet met korte mouwen loopt, want die boel daar begint zo te wapperen ».
Mevrouw heeft haar tranen weggeslikt en begrepen dat zij zich moeite zal moeten getroosten, wil zij meneer heroveren. Zij doet ijverig danszwaaien en -stappen en het helpt; ‹die

boel› begint weer wat vaster aan de eigenlijke arm te zitten. Op een dag vraagt ze schuchter: « Vind-je niet dat het helpt?» En meneer blijkt die dag over geest, of althans over humor te beschikken, en antwoordt: « Och, jawel; maar weet je, het duurt zo lang, en voor dat geld dat ik daar nu al aan uitgegeven heb, had ik een maîtresse kunnen nemen».

Ik denk aan deze meneer als aan een van het superieure blanke ras hier in de tropen; en aan die superieure qualiteit daarvan: ‹efficiency› boven alles... Dezelfde meneer, of zijn collega van niet-minder-waard-per-maand-dan-hij, had zijn vrouw een parelsnoer beloofd, omdat hij zulke goede zaken had gemaakt. Zij hadden het snoer een paar maal in de winkel geliefkoosd, maar tot kopen kon hij niet beslissen, en het werd voor haar een nachtmerrie; het belette haar te slapen als zij dacht dat er zovele mannen van *f* 1000 waren, per slot, die iedere dag dat snoer konden weghalen... Eindelijk, toen zij het op de een of andere manier heel erg ‹verdiend› had, en misschien ook omdat zij rijp werd voor de psychiater, stapte meneer naar de winkel en kócht het. Hij bracht het thuis. Hij gáf het haar. En hij dacht aan het geld dat hij ervoor had *neergelegd*, en zei erbij, met een ‹efficiency› die alle bewondering verdient: « Nou, hier heb je het dan, om te dragen. Maar denk erom: het *blijft* van *mij*».

Och, dat er *zoveel* van die meneren zijn van boven de *f* 1000, in Indië... Maar je leert er wel van. In Europa was ik altijd vlug klaar met een opinie over mensen met wie ik kennismaakte; hier heb ik mij in dat opzicht gebeterd. Toen ik een halfjaar in Indië was, zei ik altijd, als men vroeg hoe ik iemand vond die ik voor het eerst ontmoet had:

« Dat kan ik nog niet zeggen, want ik weet nog niet hoeveel hij verdient».

En als men erop aandrong, na een tweede ontmoeting: « Dat kan ik je de volgende keer beter zeggen, want ik weet nu al wat zijn traktement is, maar ik moet nog informeren naar zijn emolumenten».

Mijn gedachten laten deze meneren los, om zich te bepalen

tot de gymnastiekende mevrouwen. In een kleiner plaatsje worden er vier bijeengebracht op één les. Drie van deze dames zijn echtvriendinnen van hoofdambtenaren of van ambtenaren die dat andere nog kunnen worden. De vierde is vrouw van de stationschef of iets dergelijks. Het gymnastieken gaat best: zij maken alle vier, en allen even goed, eendrachtig, dezelfde romp- en kniebuigingen. Ze zijn zelfs eender gekleed, al heeft die ene misschien – het is volstrekt niet gezegd! – een iets minder fijne qualiteit gymnastiekbroekje. Maar dan zijn er nog de pauzes, en dán komt het fatale, het met geen mensenmogelijkheid onder gecultiveerde dames, die op haar tijd van concerten genieten en zelf toneelspelen, ook maar enigszins te vermijdene. De vrouw van de stationschef komt snikkend de gymnastieklerares vragen om in godsnaam bij een andere groep te worden ingedeeld, want onder de pauze hebben de drie *echte* dames haar ongenadig laten voelen dat zij er niet bij hoorde.

Hoe hebben zij dat gedaan, die gecultiveerde zusteren? Zij hebben haar met geen blik verwaardigd, die tenminste niet steels was, zij hebben geen woord tot haar gericht, zij hebben druk onder elkaar gebabbeld, zij leken alle drie door wezenloosheid getroffen als die vierde een schuchtere opmerking waagde. De gymnastieklerares moest buigen voor de wil der schikgodinnen; de ongewenste leerlinge in ander gezelschap haar kniebuigingen maken. En de drie die overbleven – nu, die kan men als beschaafd mens in ‹uitgelezen gezelschap› ontmoeten, om van ze te vernemen of de parfumeur Géraldy, miniatuur-Henri Bataille, een groter dichter was dan toneelschrijver of andersom, en wie of eigenlijk meer de verrukkingen weet te ontketenen van echt gecultiveerde vrouwenzielen: Max Reinhardt of Mengelberg... oh! die goddelijke artistieke zaligheden, die men na zes jaar tropen pas weer in Europa kan hervinden!

Verandering van decor. In nog zo'n klein plaatsje werd een gekostumeerd kinderbal in de soos gegeven. Een indonesisch advocaat had er zijn kinderen ook gebracht, en – aardige inval

van de europese moeder–zij waren verschenen in het kostuum van zijn voorvaderen, laat ons zeggen in minangkabaus feestkostuum. De andere kinderen vonden het koddig en moesten allemaal lachen; en deze lachlust sprong over op de ouderen, die zich al niet beter konden beheersen en onder elkaar ook zo erg moesten lachen. Het was trouwens feeststemming, nietwaar? niet bepaald een avond om te huilen. De kinderen van de advocaat, in hun verkeerd feestkostuum, kwamen wèl huilend naar hun moeder gelopen. Het wekte de vertedering van een paar oudere dames die het zagen. Een van dezen vertelde het mij, met verontwaardiging en medelijden nog over het gebeurde. Medelijden met de kinderen, die het immers niet helpen konden dat zij zo uitgedost werden; verontwaardiging over... de ouders. Hoe kwam men dan ook op zulke malle ideeën, ze hadden toch wel kunnen voorzien, enz.

Ik zat er enigszins verbluft naar te luisteren. Ja, zo kon men het óók bekijken, inderdaad. En die ouders, die de provincie toch moesten kennen, ja, die hadden moeten voorzien, hoe bot, hoe ‹kassar›, hoe van elke innerlijke beschaving ontbloot deze ‹hoger-staande› Europeanen zich *en masse* zouden gedragen. Die ouders verdienden aan de oren getrokken te worden, dat ze dáár niet op gerekend hadden, dat ze die Europeanen daar te goed voor hadden geacht, eer ze dit ondervonden. Bovendien, die europese moeder van de kinderen was in gebreke gebleven haar man tot haar ras ‹op te heffen›. Dáár wrong hem de schoen nog het meest...

Dit verwijt, deze misvatting, is overigens te verklaren. Het is niet alleen maar rassenwaan, als men eerlijk wil zijn. Onze methodes, onze beschaving heten voor zoveel Indonesiërs zelf superieur; men denke slechts aan de trots en vreugde, in de priaji-stand, van de niet-op-school-geweest-zijnde, niet-hollands-sprekende ouders, wanneer de zoons op hollandse inrichtingen gingen studeren. Hoe kortgeleden nog maar was een hollands-sprekende regent een superieur iemand, want product van onze scholen; als zodanig terug afgeleverd door

de westerse beschaving. « Een keurige inlander, die goed hollands praat, hoor ! » – voordat men die vanzelfsprekend als toch een ‹gewone Indonesiër› aanvaardt... En die ouderwetse manier van zien zou zich bovendien gesteund kunnen voelen door het streven naar westerse ‹efficiency› juist van moderne indonesische opvoedkundigen. Ten onrechte waarschijnlijk, maar zeer wel te begrijpen.
Ik wilde de lieve oude dame niet verontrusten, die mij dat alles op haar manier vertelde, en zat me zwijgend te schamen over die zelfverzekerde *bende*. Behoort deze schaamte misschien ook tot de ‹destructieve krachten›, die de ‹nationaalvoelende Hollander› zo graag op wrokkende toon citeert? Ik schaamde me, zonder me een ogenblik te verbeelden dat men nooit om Indonesiërs zou mogen lachen. En terwijl ik aan dit staaltje blanke fijngevoeligheid terugdacht, kon ik me weer duidelijk de ginnegappende gezichten voorstellen van al die dames-en-heren. Zij waren in hún soos, in hún pakjes, in hún vreugde!
Misschien vindt iemand die het bovenstaande nuchter leest, vooral goed nuchter, nietwaar? de hele historie mal en kinderachtig. Het kan wel zo zijn. Mij is deze soosgeschiedenis, waar ik niet bij was, waarvan ik geen enkel der personages kende, als een ontmoeting bijgebleven.
Ik zat met stille walging te denken aan al deze mannelijke en vrouwelijke spoken. Ik vroeg mij af op welke manier te kijken, te voelen, in je op te nemen, om niet een nieuwe Bas Veth in jezelf te ontdekken, een goedkope kankeraar over Indië. Men heeft god-zij-dank andere Europeanen in deze provincie, die, zelfs afgesneden van de europese wateren en met een half drooggelegd cultuur-reservoir, niet wanhopen; die alles wat zij in Europa opgedaan hebben met een soort verbetenheid toepassen–ook wanneer zij hier geheel nieuwe dingen leren–op dit toch zo beminnenswaardige Indië. Ik dacht aan namen als Multatuli, als Snouck Hurgronje, om zich aan vast te klampen als men hier te veel spoken ziet en te weinig goden. En dan zijn daar de landschappen, die nooit in hollandse woor-

den zijn weer te geven, en de indonesische wereld, waar ‹wij›, gewone Europeanen, zo letterlijk en figuurlijk *naast* leven; en de werkelijke beschaving hier, die in de laatste 30 jaar een grotere weg aflegde misschien dan in de daaraan voorafgaande eeuwen (ik spreek van de inheemse beschaving met hulp van het westen); en de zekerheid dat die althans niet meer terug te trappen zal zijn, door geen mensonterende rastheorieën, en door geen beperkingen van het onderwijs, en door geen troupiers zelfs met het nieuwste merk N.S.B.-laarzen.

Er *zijn* dingen gebeurd, in dit land, waar de vrije Nederlander trots op kan zijn, dingen van geweten. De Nederlander, die een geëvolueerde Germaan is, bedoel ik. Niet zij die er een nieuwe trots in vinden zich voor neder-Duitsers uit te krijten. Dezulken zien misschien nog scherp het ‹welbegrepen eigenbelang› in de koloniën, maar openen hun vaderland voor òpperduitse belangen.

Men kan geen V.C.er zijn bijv., wanneer men er niet hartgrondig van overtuigd is, dat ‹onze vaderen› ons hier rechten hebben nagelaten. Men kan door een teveel aan intellectueel of ander geweten zelfs zó gaan twijfelen, dat de Indonesiërs zelf je voor halfzachte liberaal gaan verslijten. Dit soort problemen is zeker niets voor politici, ook niets in de eenvoudige en reële wedstrijd van wie de-ander-de-kaas-van-zijn-brood-zal-eten. Maar een vrije Nederlander alweer mag zich (nog) veroorloven, buiten de politiek te denken. Hij mag bijv. wanneer hij ertoe komt al deze nationale gevoelens te overwegen, een onderscheid maken tussen nationalisten. Tussen indonesische nationalisten die niet te ijverig mogen wezen om hun rechten op dit land te doen gelden, en nederlandse nationalisten die ongestraft en niet eens overal meer gedekt door hun leugens, nu reeds onze Anschluss voorbereiden. Deze laatsten zijn wel de somberste spoken waaraan men–zelfs hier in de kolonie–kan denken.

ONTMOETING MET INDONESIËRS

Zijlicht op de provincie

Toen ik pas in Indië terug was, had ik een gesprek met een ernstig man, een hoogleraar, over de juiste naam waarmee men de kinderen des lands zou moeten noemen. Vijftien jaar geleden zei iedereen nog zonder meer ‹inlanders›. « Zo kan men ze tegenwoordig alleen nog maar noemen als men een die-hard van een veceër* is, zei die ernstige man. Ik zelf zeg tegen mijn studenten altijd: Jullie zijn *inheemsen*.» Op dat ogenblik kwam het mij werkelijk voor dat die ernstige man, hoogleraar, dat malle woord had uitgevonden! Van ‹Indonesiërs› wilde hij niet horen. « Een Indonesiër, zei hij, is een heel apart soort iemand, een ex-inlander met een bijzondere muts op, gele schoenen, een blauwe bril, en veel potloden en vulpennen in zijn borstzakje; allemaal attributen van zeer revolutionnaire strekking. »

Het was lang niet onaardig gekout, voor een hoogleraar, maar het was dwaasheid. Och, inlander, inheemse (inhemer, zegt de indische jongen die netjes wil blijven!)... men kan ze ook ‹inboorlingen› noemen, al denkt iedereen dan dadelijk aan een pikzwarte goser met een schaamlapje, levende vissen verslindend en ogenrollend naar kralen. Een ‹inboorling› vindt men tegenwoordig misschien alleen nog maar in Papoealand; een ‹inlander›, dat is onze djongos en de soto-verkoper op straat; gestudeerden en hogeren worden gepaaid met de rang van ‹inheemse›.

De hoogleraar vervolgde: « Een van de beroemdste regenten die wij hier hadden, later lid van de Raad van Indië, zei altijd: Ik ben een inlander! Dat was gevaarlijker. Zolang het gros

* *V. C.: Vaderlandsche Club.*

dat niet nazegt, met een oprecht gevoel als ‹wij zijn geuzen›, loopt het nog wel los.»

Mogelijk, maar hoe moet de Europeaan hiertegenover zijn standpunt bepalen? Er is geen hypocrieter en ellendiger woord dan ‹inheemsen›; een adjectief dat men uit pure verlegenheid tot substantief heeft bevorderd. ‹Indonesiër› is althans een eerlijk woord. Maar hoewel men in wetenschappelijke vertogen keer op keer ‹Indonesiërs› aantreft, het woord héét nu een politieke kleur gekregen; en bovendien, op wetenschappelijke wijze ook wordt ons dan uitgelegd, dat land- en volkenkunde hier niet samenvallen, dat bijv. de Maleiers van Madagaskar ons ontbreken om *correct* van Indonesiërs te mogen spreken.

Een hoofdartikel in een toonaangevend blad, van een onverschrokken onnozelheid, waarin het gebruik door een Europeaan van het woord ‹Indonesiër› natuurlijk met verraad aan het gezag werd gelijkgesteld, heeft *mijn* aarzeling althans opgeheven.

En ik heb ze gesproken en leren kennen, de jonge, de echte Indonesiërs. Bijzondere brillen en vulpennen droegen ze niet, terwijl ze toch vaak dichters en schrijvers waren. Zij die mij opzochten, hadden inderdaad meer met letterkunde te maken dan met ambtenarij. Zij schreven algemeen maleis, en waren als zodanig al in verzet tegen een bepaalde traditie; van de Boroboedoer, de *Ardjoena Wiwaha*, de cultuur van Madjapaït wilden zij niets weten; die konden zij niet meer ‹gebruiken›. Wat zij van de oudere literatuur in de maleise taal dachten, zoals men die in het werk van dr Hooykaas behandeld vindt, vroeg ik niet, omdat dit werk mijzelf nog onbekend was, maar ik vermoed dat zij diè vooral beschouwen als de versteende letteren, als wat voor ons de ‹domineesliteratuur› was in de 19e eeuw. Zij zelf werden berispt door de oudere Javanen, die hen verwesterd noemden, en vergeleken zich bij onze renaissance van '80.

Er was enige grond voor dit laatste: de nieuwheid van hun streven, de nieuwe *taal* ook die zij voorstonden, de nieuwe vor-

men, die zich van een kawi-javaanse traditie losrukten, de traditionele taal en vormen van de ouderen die hen berispten... Anderszins, wat een verschillen! De mannen van '80 konden zich overgeven aan één dionyzisme van de kunst alleen, streden–hoe marxistisch men het ook wil ‹duiden›– uitsluitend voor literaire waarden. Dat Takdir Alisjahbana en Sanoesi Pané de Kloos en Van Deyssel van Indonesië zouden zijn, is onwaarschijnlijk, niet alleen op literaire gronden. Maar dat doet er minder toe, want vooral de jeugd heeft dergelijke analogieën nodig om zichzelf te bevestigen.

Ik sprak met hen over wie zij onder de ‹westerse› schrijvers bewonderden, en natuurlijk, het duurde niet lang of hun keuze en mijn ‹destructieve› geestesgesteldheid gingen slecht samen. Ik raadde deze opstandigen aan hun eigen Boroboedoer en *Ardjoena Wiwaha* en Pandji-verhalen te bestuderen, grondig zelf eerst te bezitten, alvorens ze af te wijzen. Anderszins kon ik niet anders dan afwijzen, waar het mij bleek dat zij, naast Kloos en Henriette Roland Holst, een Dirk Coster en zelfs een Jo van Ammers-Küller voor grote voorbeelden hielden. Het was overigens begrijpelijk genoeg. Dirk Coster, nietwaar, heeft in een z.g. literaire stijl (de opsmuk daarvan hindert vermoedelijk de ‹indonesische ziel› niet!) *inlichtende* opstellen geschreven–inleiding tot *Nieuwe Geluiden*, inleiding tot *De Nederlandsche Poëzie in 100 verzen*–en het zijn dergelijke opstellen, waar zij in hun cultuurfase het meest behoefte aan hebben, waar zij direct het meest uit kunnen *leren*. En mevrouw Van Ammers, wel, die heeft het probleem van de positie van de vrouw in romanvorm gebracht, een probleem dat in de nieuwe maleise romans keer op keer het hoofd opsteekt. Takdir's *Lajar Terkembang*, waarin als hoofdfiguur een vrouw van de Istri Sedar* optreedt, is het niet een beetje *De Opstandigen?* **

Welk gevaar voor hen in deze westerse voorbeelden steekt,

* *Istri Sedar: De Bewuste Vrouw.*

** Dat er minder vaardigheid en meer echtheid in Takdir zal zijn, neem ik zonder moeite aan.

zij willen het misschien liever niet horen. De vlotte banaliteit van mevrouw Van Ammers' romannetjesmakerij telt voor hen waarschijnlijk minder, wordt door hen minder *gevoeld* ook, dan haar handigheid. Toch tellen die voorbeelden. Kartini, die de eenvoud en echtheid zelf was, en die als zij iets onmiddellijk meedeelde zeer behoorlijk schreef, schrijft allerellendigst als zij ‹aan gevoel gaat doen›, omdat zij dan meent het zo mooi te moeten doen als de schrijvende dames van *De Hollandsche Lelie*. Over het algemeen is een stijl met puntjes-puntjes en uitroep-tekens altijd ernaast (alleen Couperus wist die goed te maken, in onze literatuur, en dan nóg...).
Maar ook: dat het met een slecht voorbeeld toch goed kan gaan, is niet helemaal uitgesloten. Een jong indonesisch auteur, die werkelijk bezeten en gedreven zou zijn door zijn onderwerp, kán in theorie een werk van de waarde van een *Princesse de Clèves* maken, terwijl hij denkt mevrouw Van Ammers na te streven.
Ik sprak met deze jongere Indonesiërs en onderwijl spraken anderen mij over hen.
In de eerste plaats een intelligent jonger ambtenaar–europees!– die mij bekende bitter in hen te zijn teleurgesteld, sinds de 8 jaar dat hij nu hier zat. Hij was met zoveel hoop begonnen! Hij had gedacht zulke uitgesproken, boeiende figuren onder hen te vinden! En wat had het hem opgeleverd? Zanikkousen die het over niets anders hadden dan: dat zij niet genoeg, of niet gauw genoeg, promotie maakten. Gekanker, en stunteligheid daarneven. En zij wáren zo flink en knap niet! Het had hem zó diep teleurgesteld, dat hij, van de superioriteit van het blanke ras weer ferm overtuigd, zich tot het ennesbejerschap had voelen aangetrokken.
Een oudere en zeer gecultiveerde Javaan zei mij: « Het is bedroevend hoe weinig zij van hun eigen cultuur weten. Dat zij geen kawi kennen, goed! maar zij kennen zelfs geen javaans meer! Als men ze onder elkaar hoort praten, is het of men Indo's hoort. En waar hebben ze het over? Over niets dan westerse onderwerpen: westerse boeken, westerse problemen. »

Ook dit is overigens verklaarbaar genoeg. De problemen zijn niet zozeer westers, als wel de manier om indonesische problemen te stellen en zo mogelijk op te lossen. Wat lezen zij, behalve politieke en sociologische studies, om hun discussies mee te voeden? Romain Rolland, Ilja Ehrenburg. Ook hier telt de qualiteit voor hen minder dan het onderwerp. De qualiteit–och, primo is dat een wisselende waarde, en secundo, daar zijn zij niet aan toe, daar kunnen zij zich láter nog wel eens mee bezighouden.

Dit alles geeft, literair gesproken, vrij duidelijk aan, welke resultaten de voormannen van hun renaissance zullen boeken. Zij zullen vermoedelijk dichters en schrijvers voortbrengen als die van Zuid-Afrika, kinderlijk en beminnelijk, zuiver maar vooreerst niet groot; als die van de engels schrijvende negers in Amerika. Waarom? De vergelijking gaat mank als men bedenkt dat deze beiden–ook de negers immers–in hun eigen taal schreven. De Indonesiërs hebben, of zij hollands of algemeen maleis (bahasa indonesia) schrijven, in de meeste gevallen zich met een nieuwe taal vertrouwd te maken. De overeenkomst zal in de koloniale verhoudingen liggen. Denkt men bijv. aan de eerste dichters van Rusland, dan vreest men dat een Poesjkin, een Lermontov onder hen vooreerst niet zal oprijzen. En toch, als men aan zijn fantasie mag toegeven: denk u in, de jonge indonesische dichter die een dergelijke gooi zou wagen!

Het is echter onzin te geloven dat deze jonge Indonesiërs zichzelf niet ‹door› zouden hebben. Er is veel ‹inbeelding› onder hen, zeggen zijzelf. De ‹inbeelding› die maakt dat zij denken de westerse cultuur te beheersen wanneer zij een paar citaten kunnen plaatsen. (In wezen is deze veronderstelde machtdoor-citéren gelijk aan de manie van de minder-ontwikkelde Indo om spreekwoorden te luchten.) Zij zijn nog zo blij met de westerse wapenen die zij in handen hebben gekregen, dat zij 9 op de 10 maal vergeten dat een wapen iets is om zich van te bedienen. Zij paraderen ermee, zij maken schijnbewegingen ermee, zij hebben de coquetterie van de zondagsjager. Een

volgende generatie zal vermoedelijk deze verliefdheid niet meer kennen. Men bedient zich eerst goed van een wapen als men er niet meer verliefd op is, als men het eigenlijk vergeet, d.w.z. als men zich alleen realiseert waar men zelf staat, wat men *doet*, en waar de tegenstander staat, die *gedaan* moet worden. Het wapen zelf moet in dit doen zijn opgelost, zózeer middel zijn geworden, dat het bewust niet meer meetelt.

Zij hebben bovendien één behoefte in zich, die alles goeds voorspelt: ik heb keer op keer de trots waargenomen waarmee zij niet meer bemoederd, bevoogd, op de schouder geklopt willen worden. De besten onder hen willen niet meer met een zachtere maatstaf worden gemeten, worden stroef en schichtig wanneer de Europeaan begint te doen uitkomen dat *zij* een streepje voor zullen krijgen, een speciaal-toebereide westerse wijsheid voorgezet zullen krijgen; dat men vol begrijpende europese goedertierenheid rekening zal houden met hun bevattingsvermogen. Een onverdacht kenner van de Indonesiër zei mij eens: « Zij nemen niet met hun intellect op, maar met hun gevoel ». Het is niet absoluut waar (daargelaten nog dat ook Europeanen welbeschouwd meer met hun gevoel dan met hun intellect opnemen). Ik vroeg een jong Indonesiër – ik moet er misschien bij zeggen, dat het de intelligentste was die ik ontmoette – wat hij hiervan dacht, en ik heb mij verwarmd gevoeld door zijn verontwaardiging.

«Laten de europese heren die voor ons schrijven, zei hij in substantie, al dergelijke ideeën en algemene theorieën uit hun hoofd zetten. Wie van ons niet begrijpt, moet het maar niet begrijpen; maar laten *zij* het beste geven wat in hen is, laten *zij* zich zo eerlijk en volledig mogelijk uitspreken, als zij willen dat de besten van ons hen vertrouwen. Wanneer ons iets ontgaat van wat zij feitelijk zeggen, in hun *toon* vergissen wij ons niet. Hoe kunnen zij dit zelf anders zien, vooral wanneer zij zelf zeggen dat wij vooral met ons gevoel opnemen?»

En er zijn er bij, die lachen wanneer er te veel over Oost en West gesproken wordt; die ronduit zeggen: ‹Is dat niet te veel

een *constructie* geworden? Is het algemeen-menselijke niet een zuiverder maatstaf dan altijd die vooropgezette verschillen?› Er zijn er bij, die over de gesupposeerde bijzondere ‹indonesische ziel› al een beetje gekscherend beginnen te praten.
In al dit bovenstaande overigens heb ik met de politiek geen rekening gehouden. Een jonge Indonesiër die meent *alles* te moeten doen voor vakvereniging of politieke organisatie, kan gemakkelijk alle problemen van cultuur, letteren en kunst beneden zich achten. Niet dat hij daarin gelijk zou hebben, maar hij kan zeggen dat voor hem en de meesten andere dingen voorgaan. Men moet eerst behoorlijk te eten hebben, eer men over uitgelezen toespijzen kan denken. Maar dat wordt dan een ander verhaal; ik voor mij houd mij bezig met de dingen waarover ik meen mij een oordeel te kunnen vormen.

EEN BOEKJE OVER OUDE PLANTERS

Een paar jaar geleden–om precies te zijn: in 1936–verscheen bij Tjeenk Willink te Haarlem, uitgever o.a. van de werken van Huizinga, een nogal smakelijk opgedist klein boekje, getiteld *Uit den Ouden Suikerpot. Herinneringen van den Kentjongkever*. Verder anoniem; maar deze ‹kentjongkever› schijnt minder een pseudoniem dan een onder oud-indischmannen bekende bijnaam te zijn, door vroegere planters (hoe geestig!) aan de heer Sibinga Mulder gegeven, lang vóór deze Directeur van Landbouw werd en toen hij nog administrateur was van het land Kentjong, en wel naar een kever, op dat land éénmaal voorgekomen, aldaar voor immer vernietigd, enz.

Deze anecdote, waar men door de titel al direct in betrokken wordt, geeft ook volmaakt het peil aan waarop de herinneringen zich bewegen. Wil men het boekje beschouwen als een speciale plantersbijdrage tot de speciale ‹literatuur› van oud-indischgasten voor oud-indischgasten, dan kan men er wel iets aardigs van denken. Victor Ido's radiolezingen–later gebundeld in *Indië in den goeden ouden tijd*–hebben niet ál het terrein afgegraasd. En de heer Kentjongkever schrijft zelfs wel even vlot en gezellig als de heer Victor Ido, terwijl zijn herinneringen niet meer vullen dan precies 80 kleine bladzijden.

Ik las dit boekje toevallig dezer dagen. Persoonlijk ben ik bepaald dol op herinneringen, tenminste, zolang er iets menselijks aan zit. De herinneringen van een raspaard en een wolfshond vertrouw ik niet, maar menselijke herinneringen boeien mij, zelfs als ze voor een groot deel gelogen zijn (als bijv. die van Casanova). Mits het gelogene dan weer menselijk, boeiend gelogen is, en de gapingen opvult waar de waarheid niet

kón worden gezegd. Niet wanneer het liegen neerkomt op een laf en listig verzwijgen van wat een bedoelde halve waarheid afbreuk zou doen; wat helaas méér voorkomt...
Maar wanneer wij zo beginnen te praten: wat dan nog van *deze* herinneringen te zeggen? Zijn ze interessant vanuit technisch oogpunt voor oude toestanden in suikerfabrieken? Och, jawel,–wel een klein beetje. Maar de hoofdschotel bestaat uit anecdoten, menselijke gebeurtenissen dus, hoe klein ook. En als men die wat beter gaat bekijken, wordt men griezelig.
Ik heb natuurlijk de nodige ‹gewone› mensen ontmoet, die bekenden griezelig te worden van de microscopische ontledingen van Kafka of Vestdijk. Bekentenis voor bekentenis: ik word *hier* griezelig van, van deze toch zo gezonde, zij het ruwe oubolligheid. Als men eens een avond doorbrengt bij een oude planter en hij slaat aan het vertellen, dan is de opbrengst toch ongeveer ditzelfde, – maar de man overschouwde dan ook niet zijn ganse leven, met de pen in de hand, schreef zijn grappen en die van zijn collega's niet op, als toch altijd min of meer bijdrage tot de kennis van een zekere mensheid. Zijn vertellerij krijgt de steun van een joviaal, verbrand of waardig oud gezicht; of de saus van een dikke lach; en als hij je naar behoren met spiritualiën en comestibelen omringd heeft, werkt alles langzamerhand mee om je in de stemming te brengen van elkaar op de knie te kletsen in een communie van wat-zijn-we-toch-ferme-ouwejongens-zo-bij-mekaar.
Maar *dit?*
Op dit peil liegen is uitgesloten. Op dit peil vált niets te liegen. Alles is hier zo onbeduidend, zozeer nog niet aan het werkelijk-menselijke toe, dat de eerste poging tot leugen al ongerijmd zou zijn. Blijft over: te geloven dat dit de *hele* waarheid is, of maar een *stukje* van de waarheid.
De man die zijn kleine vrouwtje bij ruzie boven op de kast zet, ontbreekt hier niet; en de man die zijn gastvrouw's kakap* steelt om die aan tafel van onder zijn geklede jas uit te halen

* *Kakap: een vissoort.*

(hoe dáverend geestig!) wordt ons hier voorgezet, niet als een imbeciel, maar als iemand wiens grappen ‹niet altijd fijn› waren. Och, och, ach, ach.–Wat schéélde die man? Waarom was hij zo? Op dergelijke ‹diepe› vragen wordt hier niet geantwoord. Die mannen *deden* zulke dingen–omdat ze zo overgezond en bruisend van een grapje hielden, basta.

Een mens die zijn leven–van planter of wat ook–in zijn ouderdom terugziet en *dit* opbrengt, heeft zich óf vergist in de waarde van wat hij meende te moeten opschrijven, óf hij héeft niets anders. D.w.z. hij heeft natuurlijk wèl een andere waarheid, maar die vindt hij dan óf minder belangrijk, óf die is hemzelf ontgaan. Maar intussen, de opbrengst ligt hier voor ons en pretendeert dan toch maar iets *getrouw* weer te geven: een oud ras planters in dit geval.

Er wordt in dit boekje behoorlijk op gewezen dat de beschaving onder de planters langzamerhand hoger werd; dat de gestelde eisen dan ook krachtig klommen; dat het hier beschreven ras weliswaar een ras van mannetjesputters was, maar nu zelf vrijwel uitgeput. Men zou het haast gaan hopen! Er komt niet één anecdote in de verzameling voor, die iets anders is dan goedkoop ‹lollig›, en zoveel lolligheid bij zoveel goedkoopheid wordt onrustbarend als men bedenkt dat men de *schrijver* dan toch moet rekenen onder de hoger-beschaafde planters. Men gaat zich tenslotte toch afvragen of dan àlle planters zo akelig flauw zijn in hun grappen; en of dit soort grappen voor alle planters soms de bloem van hun leven vertegenwoordigen, wanneer zij later, fortune faite, alleen blijven met hun herinneringen; en dan wordt men draaierig bij het gevoel dat juist zulke mannetjes-putters zulke onder-mensen zijn, zulke rivalen van de dorpsidioot, als men een bescheiden quantum menselijkheid als norm stelt.

Maar dit alles is natuurlijk weer akelige spelbrekerij, afbrekerij van wat heus braaf bedoeld was. Nee, nee, dit is toch een héél aardig boekje: zo in de *gezonde* categorie van 100 mopjes voor het huisgezin: *Hou op, of ik zou me ziek lachen!*

DE POËZIE VAN DE ONZIN

De Gouverneur-Generaal heeft afwijzend gereageerd op de zenuwachtige aandrang om de kop van Erberveld te verwijderen van het muurtje aan de Jakatraweg. Niet ten onrechte werd in sommige bladen erop gewezen dat Indië tòch al niet rijk is aan historische gedenktekenen. Verder schijnt de gevierendeelde van 1722 ook geen èchte Indo te zijn geweest, zodat zijn door cement sindslang onherkenbaar geworden schedel alleen bij de gerade van een ‹gebousculeerden toestand› te beschouwen is als het centrum voor Indo-wrok, dat het nu opeens schijnt te moeten worden. En tenslotte is heel deze interpretatie van ‹schande voor de Indo› pure onzin, want als die kop daar aan de Jakatraweg van ièts schande spreekt, dan van de Compagniesgerechtigheid in de 18e eeuw, meer bepaald die van de G.-G. Hendrik Zwaardecroon.

Later onderzoek heeft ontdekt dat Erberveld niet gevierendeeld werd omdat hij complotteerde tegen het gezag, maar omdat hij niet een stuk grond wilde afstaan dat deze Zwaardecroon nodig had. Het was een burenruzie met bloedige afloop; men leze het bij dr F. de Haan na in *Priangan*, deel III blz. 472–476. De Haan noemt Zwaardecroon iemand die ‹voor niets terugdeinsde, waar het de bevrediging zijner kwade driften gold›. Waarom de schande van Zwaardecroon als de schande van de Indo moet worden gezien, is voor een normaal denkend mens onduidelijk.

Blijft over: dat men medelijden heeft met die arme kop–zo eenzaam, met een piek erdoor, op dat muurtje, nu al 217 jaren lang. Voor Erberveld zelf moet dit ‹grouwelijck aensicht› al net zo lang onverschillig geworden zijn; tenzij men het spiritisme erbij haalt. Een kop, die reeds begraven *werd* boven-

dien, zij 't dan niet in aarde maar in cement, die het karakter heeft verworven van curiositeit, de waarde van historisch gedenkstuk en de rang van monument, blijft alleen zo verschrikkelijk beklagenswaardig als men zich de voormalige bezitter erbij denkt, nacht aan nacht bezoeken daar afleggend, zuchtend en tranen van ectoplasma vergietend, omdat hij – al werd zijn lichaam dan gevierendeeld en brutaal weggemaakt – zijn kop perse in een graf wil doen rusten. Doden die zich aan een crematie onderwerpen en hun as op de winden laten verstrooien, moeten van tegenovergestelde opvatting zijn, maar het is tenslotte niet *uitgesloten* dat de geest van Erberveld er zo over denkt.

De heer Ellendt, bekend I.E.V.-er*, heeft in *Onze Courant* van 16 Februari j.l. nu eindelijk het geweeklaag over ‹Indoschande› verhelderd door de volgende, in deze logica veel meer passende anecdote, hem weer door de heer Hans van de Wall toevertrouwd in talrijk en illuster gezelschap:

‹Hij (d.i. Hans van de Wall) reed per auto op een avond uit Bandoeng op weg naar Batavia. Vlak bij de Goenoeng Mesigit kon hij vanwege een zware regenbui, gepaard met bliksem en donder, niet verder, zodat de heer Van de Wall in een hutje dat aan den kant van den weg stond, zijn toevlucht moest zoeken.

Wie schetst zijn verwondering toen hij in de deurpost van de hut een oude Javaansche vrouw zag staan, een rijzige figuur, met sterk sprekende oogen; haar houding was waardig, ja bijna koninklijk. Met de woorden: ‹Ik verwachtte U reeds lang, want ik heb een boodschap voor U!› begroette zij den heer V. d. Wall.

Ge kunt U voorstellen, lezers, hoe het den ouden Hans van de Wall te moede was bij het hooren dezer woorden, maar wat de oude vrouw verder vertelde leek op een profetie.

Zij zeide dan: ‹Mijn boodschap is deze! Het Indo-geslacht zal nooit tot vrijheid komen, nooit die plaats in de Indische samenleving innemen, waarop het door zijn afkomst recht

* *I. E. V.: Indo-Europeesch Verbond*

heeft, zoolang de kop van Pieter Erberfeldt als een teeken van schande aan den Jacatraweg blijft staan!›.›

De heer Ellendt voegt, ietwat nuchter, daaraan toe: ‹Meer zeide zij niet. Na het brengen van haar boodschap klaarde de lucht plotseling op en Hans v.d. Wall kon zijn reis weer voortzetten.›

Maar hij eindigt, met heel wat meer gloed: ‹Ik persoonlijk geloof niet dat dit verhaal gefantaseerd is, maar evenals God door alle eeuwen heen, menschen geschapen heeft met een profetischen blik, goddelijke boodschappers, zoo ben ik er van overtuigd dat deze oude vrouw niet per toeval den Indischen dichter en denker moest ontmoeten, maar dat Van de Wall die als weinigen in staat is te beleven wat in de Indo-groep leeft, de man moest zijn, om die profetie bekend te maken opdat zij geloof bij ons vinde. Moge deze profetie spoedig in vervulling gaan, opdat de naam Indo van den onverdiende blaam gezuiverd worde.›

Kijk: ik geloof óók aan dat verhaal! Men is indische jongen of men is het niet, en als ik lees van die waardige, ja bijna koninklijke gestalte, is het of een oude kennis uit mijn jeugd terugkomt, en ik zie de oude ogen glanzen als tjempaka gondok of angrèk boelan, en ik ruik de geuren van akar wangi vermengd met kemoening en sedep malem, en tegelijk hoor ik het ruisen der verenigde wateren van Tjiliwoeng en Tjitaroem. Die rijzige vrouw zal de moeder of de min, de mamma-tjang of de njei zijn geweest van Erberveld, en haar profetie is dan ook zuiver ‹inheems›, en zeer verwant aan bijv. de legende van die kanonnen–si Djagoer en dat andere–die bij elkaar moeten komen, wil Java weer vrij zijn. Deze verhalen zijn even poëtisch als vanzelfsprekend, in dit land, en al is het wat gewaagd om de heer Van de Wall zomaar voor dichter en denker uit te geven, ik ben ervan overtuigd dat hij alle qualiteiten bezit om door zo'n verschijning te worden geapostrofeerd.

Maar iéts deugt er toch niet in deze profetie, en dat is jammer. De heer Van de Wall en de verschijning moeten elkaar ergens niet goed hebben verstaan. Want, nietwaar, het ene heilige

kanon kàn bij het andere gebracht worden, maar waar brengt men de kop, als men die van het muurtje los heeft? Mij dunkt: dan begint het probleem pas.
Zo maar in de grond stoppen? Geen behoorlijke geest die daar vrede in vindt. Die kop kan eerst begraven worden, wanneer men weet waar de rest van Erberveld's gebeente verstrooid werd; en wie weet dat? Welke Indo-historicus (aangezien van dit probleem de opkomst van de hele Indo-stand schijnt af te hangen) vindt dat nu uit? Ik beloof u dat het een werkje is, heel wat moeilijker nog dan het vergaren van de ossementen van Coen, en dáár is al zoveel zweet en kwaad bloed voor nodig geweest.
Ik stel voor dat de heren, die zich voor deze zaak nu al zo vaak interesseerden, met een nieuw idee aankomen bij de Gouverneur-Generaal. Op een paar honderd meter maar van Erberveld's kop af, voor de Portugese Buitenkerk, ligt, rustig en waardig onder een stijlvolle grijze steen, het gebeente van Zwaardecroon. Men vrage vergunning dat gebeente ook te storen (tenslotte, er is geen reden om Zwaardecroon te sparen waarvoor zelfs Coen niet werd gespaard). Men neme zijn hoofd weg en plaatse het – altijd als de vergunning niet uitblijft! – naast de kop van Erberveld. Op hetzelfde muurtje; broederlijk verééend. Dan zijn de kwade buren weer goed, en het slachtoffer is niet meer eenzaam. En moge dan ook de vrede terugkeren in de verontruste geesten, die met de geest van Erberveld steeds meer gemeen krijgen dat zij behoefte hebben aan een kop.

Toen de oudeheer van zekere indische krant als drager van europese beschaving in deze kolonie mij krachtig begon te vervelen, informeerde ik bij de jonge indonesische intellectuelen die ik ontmoette hoe *zij* hem vonden. Het bleek dat zij nauwelijks aan hem dachten. Tot mijn verwondering moest ik merken dat hij eigenlijk buiten hun belangstelling viel; zij lazen maar zelden de *Java-Bode* en geloofden verder wel dat de hoofdredacteur een Europeaan was als zovele anderen; maar van een werkelijke betekenis van deze ‹grootste journalist van Indië› voor hen, zelfs in verband met hun politieke strijd, geen sprake. Zij mompelden iets van ‹wel een kenner van Indië› en van de *Sumatraantjes*.

Onlangs echter kon ik een indonesische mening noteren over de ‹rel›, die ik in dit blad ontketend had, naast de vele europese die ons gewerden. Van europese zijde vele betuigingen van opluchting en genoegdoening, naast maar een enkel woord van critiek of verwijt (er is altijd een bepaald soort nette mensen). Ik kreeg bezoek van een indonesisch intellectueel, die zelf over deze ‹rel› begon en bij wie ik, na twee of drie cirkelende bewegingen, merken kon dat hij er echt iets over had te zeggen. Ik zal trachten ons gesprek hieronder weer te geven.

« Hoe is het mogelijk, zei hij op zijn aarzelende manier, dat iemand als u, een nederlands schrijver toch en geen indisch journalist, zich leent tot een zo onmiddellijk contact met iemand als deze oude? De strijd is hierom toch al précair, waar u in uw boek uzelf roekeloos exposeerde, terwijl hij nooit anders deed–en immers ook niet doen kàn–dan zich schuilhouden achter een façade, om des te beter *anderen* te exposeren. »

«Hm, zei ik, misschien is toch een van zijn grootste grieven, dat ik hem het werk uit de hand nam door een dossier over mijzelf te publiceren. Maar moet ik daarmee rekening houden? Deze strijd leek mij nuttig, al was het alleen maar tot zuivering van de atmosfeer.»

Hij keek glimlachend vóór zich, met die karakteristieke uitdrukking van stil overwegen, waarachter de Indonesiër zich terugtrekt als hij zich verplicht acht iemand tegen te spreken. Ik dacht aan die voorschriften uit hun levenskunsten, volgens welke een javaans gentleman iemand zijn zal die altijd precies zegt wat hij vermoedt dat een ander horen wil. Ik herinnerde mij deze maxime uit de *Nitiçastra:* ‹Mensen van slecht karakter maken met elkaar ruzie en zijn het nooit met elkaar eens. Bij nederlaag of overwinning denken zij niet aan de schande die daaraan inherent is›, enz. Ik zag mijzelf door zijn ogen als een ‹kassarre› Westerling, niets minder dan mijn tegenpartij. En toch wist ik tegelijkertijd dat hij zelf reeds te veel verwesterd was om niet uit te spreken wat hij dacht.

«Ja, maar... hoe dan ook, hervatte hij, de indische samenleving–wat men zo noemt dan–begrijpt toch zeker de houding van... de oude beter dan de uwe. Oprechtheid en exhibitionisme moeten voor deze samenleving, in het algemeen gesproken, wel samenvallen. Er zullen toch maar enkelen zijn, die alles wat u uitspreekt in uw boek ten volle kunnen waarderen. U noemt de oude parvenuïg waar hij u verwijt geen ‹baan› te kunnen vinden–(hij sprak baan inderdaad uit alsof het tussen aanhalingstekens stond)–en u zegt dat men in het algemeen zulke verwijten hier versmaden zal. Hoe is het mogelijk dat u zo denkt? Ik heb me afgevraagd: kent u de indische samenleving dan toch niet voldoende?»

«Kom, kom, zei ik; je moet soms een beetje optimistischer doen dan je in werkelijkheid bent, om er de moed bij anderen ook in te houden.»

Hij maakte glimlachend een hoofdbeweging van begrijpen. Maar hij liet niet af.

«Natuurlijk, zei hij, zal deze samenleving zo'n redenering als

van de oudeheer zeer scherp en sluitend vinden. Iemand die geen ‹baan› kan vinden, nietwaar, heeft voor deze mentaliteit immers *bewezen* iemand te zijn die niets waard is, hij moge daarnaast de grootste talenten bezitten.»
« Nogmaals, zei ik, het is mij best; maar moét ik daarmee rekening houden? Ik heb nooit geloofd aan de superioriteit van het grootste getal. Mijn botsing met deze persterreur is dan ook het simpele gevolg van honderd andere dingen die ik deed en doen moest.»
Hij stak een hand op, als moest hij zich verontschuldigen.
« O, persoonlijk, zei hij, geloof ik dat de oude ook in dit opzicht gegriefd werd. Ik bedoel: omdat hij ook in dit opzicht geen vat op u had. Had u een ‹baan› gehad, dan had hij zich immers kunnen beijveren u daarin te schaden. Hij had dan druk kunnen uitoefenen op een chef, die bang zou kunnen zijn voor hem, of voor schandaal, en die zich weer had kunnen excuseren door te zeggen dat hij vreesde voor zijn zaak en niet voor zichzelf. Er is véél kans op dat die chef zo geweest zou zijn, nietwaar? en in ieder geval zou onze oude op zo iemand hebben gerekend. Hij zegt zo graag: ‹mensen van positie›; maar niet alleen omdat hij een parvenu zou zijn. Een ‹positie› is iets nog mooiers dan een ‹baan›, om aan te knagen. Nu is ook deze kans hem ontnomen.»
« Maar waar wilt u heen?» vroeg ik, zonder meer te letten op het verontrustende dat een zo directe vraag voor een Indonesiër hebben kan.
« Kijk, zei hij: dat u hem enige diepe steken hebt toegebracht, niemand zal het wel ontkennen. Maar... kunt u uw tijd in dit land–vooral wanneer u inderdaad hier niet zo lang meer blijven zult–niet beter benutten? U hoort immers tòch in een andere wereld thuis dan deze oude, en u kunt immers niet hopen een dergelijke steunpilaar van de indische samenleving definitief op te ruimen?»
«Mijn tijd beter gebruiken, zei ik, kàn ik. Maar alles hangt af van het moment waarin je het ziet. Het leven is het leven niet waard, als je niet gratis een paar dingen doen kunt die mis-

schien minder belangrijk zijn dan andere; en het is de vraag of dit zo onbelangrijk *is*. Ik volg in hoofdzaak mijn eigen afkeer en temperament, maar de sfeer, dunkt me, wordt op deze manier gezuiverd. We hebben de opluchting van velen kunnen constateren; dat is altijd dat. De rest... och, u zegt zelf dat ik eigenlijk ergens anders hoor. Het terrein waarop zich mijn werkelijke waarde moet bevestigen–dat van de nederlandse letterkunde,– ligt buiten het bereik van iedere krantenman. Ik wil u wel bekennen dat ik mij soms voelde als een vermomde prins in een achterbuurt, bij het opknappen van dat akkefietje.»

«Ja, zei hij, maar... ach! laat mij het u ook maar bekennen. Het is *politiek* zo slecht wat u doet.»

« Politiek? Wat heeft dit met politiek te maken?»

«Ik begrijp, zei hij, dat u zich als Europeaan in dit land schaamt, wanneer een Europeaan als deze oude zich als leider kan opwerpen. Maar gunt u ons ook wat. Voor ons, Indonesiërs, is deze man zo goed; wij gebruiken hem voortdurend als een figuur om onze haat aan te sterken. Hij is onbetaalbaar voor ons, om de kleinmoedigen telkens op te wijzen. U kent toch dat woord van Heine...»

« Pas op, zei ik, Heine behoort tot de drie klassieken die onze oudeheer zelf citeert, met *Faust* 1ste deel en Rostand. Deze verkapte antisemiet doet graag een beroep op die grote joodse geest, die tegenwoordig als ‹onbekende dichter› bekend staat in Duitsland.»

«Ik mag hem toch wel citeren, zei hij. Ik bedoel de verzen: ‹Man soll uns den Herrgott lassen, zum fluchen und zum hassen›. Het zou een gemis voor ons zijn als dergelijke Europeanen voorgoed uit dit land verdwenen...»

Hij glimlachte, aarzelender dan ooit. Ik zweeg getroffen en trachtte ook deze visie op de provincie te verwerken.

GEEN GEVAAR VOOR HOLLAND

Hoeveel ‹Realpolitiker› kan men in het dagelijks leven niet ontmoeten, in een indische tuin zelfs (kaal, grint en gras, geen bloemen maar vier palmen in potten). Ik werd onlangs door een beminnelijk man toegesproken, die mij verklaarde strikt onpartijdig te zijn en dáárom zo goed te zien waarom Duitsland in zijn vele eisen gelijk had. De schuld lag geheel en uitsluitend aan Versailles. Dat Tsjecho-Slowakije van de wereld was weggevaagd, was natuurlijk naar voor die Tsjechen, maar als je het nu maar objectief bleef zien, dan zag je toch duidelijk dat de Duitsers niet anders konden. Dat de Duitsers met de Japanners samendeden, nu ja, dat wantrouwde hij, want het kwam hem voor–en dit wàs natuurlijk niet zo erg netjes, maar het was nu eenmaal politiek–dat zij de Japanners eigenlijk niet goed konden uitstaan en alleen maar gebruikten. Zo had *hij* bijzonder op de bewegingen van de japanse vloot gelet, toen de Anschluß plaatshad, en daarom was het hem geen dag een geheim gebleven dat Engeland toen inderdaad niet kòn ingrijpen. En als wij, wij hier in Indië, nu maar Nieuw-Guinea aan de Duitsers gaven, dan hadden we een sterke blanke buur...

Het onderwerp bracht hem op een zijspoor. Wij Europeanen moesten drommels goed oppassen dat we elkaar niet uitmoordden, dat we ons nu reeds schrap gingen zetten tegen de ontwakende Aziaten, anders kreeg Spengler gelijk. En niet tegen de Aziaten alleen, tegen de gele en bruine rassen, maar haast nog meer tegen het zwarte ras. Die negers, in Zuid-Afrika bijv., begonnen nu ook al te vergaderen, zich gelijk te voelen, werden zéér gevaarlijk. En een ras, nietwaar, dat intelligent is en veel stèrker dan het onze...

Hij keek er somber van, hoewel zijn gezicht in gewone doen een optimistisch digestief type vertoonde. Het zag ernaar uit dat hij op middelen zon om al dat opkomen en ontwaken van die divers-gekleurde rassen ernstig te gaan belemmeren.
Maar toen ik hem vroeg: « Is het dan onze taak om de ontwikkeling van die mensen bewust terug te dringen?», toen zei hij: « Nee, nee, dat kunnen we natuurlijk niet doen!», wat mij weer even geruststelde.
Wolken schoven voor de zon en maakten grint en gras bijna éénkleurig. Een stem scheen over ons te komen uit andere sferen: « Alles wreekt zich, ook het ene ras op het andere. Alles *vloeit*, ook de beschavingen. Maar vooral, alles *wreekt* zich!»
«Maar daarom juist, hervatte hij, moeten wij ons zo aansluiten.»
Vervolgens ontwikkelde hij, altijd op zijn objectieve wijze, hoe dit plaats zou moeten vinden. Zoveel partijen als er nu in Nederland waren, dat was waanzin. Er moèst orde en eenheid komen; niet dat hij ennesbejer was, maar de boel moest marcheren. Waarom had Frankrijk bijv. niets tegen Duitsland kunnen doen? Omdat er in Duitsland eenheid was en in Frankrijk niet. En kortom, als het nu in alle landen in Europa maar begon te marcheren...
‹ Ja, zei ik, dan zouden ze elkaar tenminste nogeens van de aardbol kunnen afmarcheren.»
Hij keek wantrouwig. Nee, dat bedoelde hij toch niet precies. De boel moest alleen maar eensgezind en prachtig marcheren *binnen* de landen. Hij was een intellectueel,–wat anderen weer noemen: een van de technici van het intellect, doktoren, ingenieurs, mensen die altijd nodig blijven, hoe en hoeveel er ook gemarcheerd wordt. Mensen als ik, onpractisch, contemplatief, op een andere wijze intellectueel, kunnen de werkelijkheidszin van deze mensen nooit goed volgen. Wij hebben altijd te veel noten op onze zang, die hùn ontbreken; en hun zang is soms zo zonder noten, dat wij denken dat zij helemaal niet zingen.

Des te reëler zijn zij. Deze kwam met ernst op zijn politieke inzichten terug. Hij sprak mij toe, zo wegwijs, met een zo vooruitziende blik, zo rijk aan situaties, combinaties, deducties en voorbeelden, zo buiten één argument om dat ik zelf pleeg te gebruiken, dat ik wrokkend begon te zwijgen. Ik begon te verkeren in de staat van de indische journalisten tegenover madame Tabouis, die woedend zijn omdat ‹Madame› zoveel voorspelt, omdat zij zoveel meer weet dan zij, zoveel beter onderlegd is dan zij, zelfs als journaliste; omdat zij hun wrok niet kwijt kunnen, anders dan in zouteloze mopjes over de hysterie van waarzegsters en in het schampere gebruik van dat éne woord ‹Madame›; en omdat ze tenslotte toch weer de voorspellingen van deze meerdere-in-het-vak moeten memoreren, wanneer zij, als onlangs in het wegvagen van Tsjecho-Slowakije, wèl goed voorspeld blijkt te hebben. Kortom, ik stond te luisteren met haat en ontzag beide. Ik verweet mijzelf ter plaatse, schoon innerlijk verwoed, dat ik me nooit had toegelegd op een zo degelijk realpolitik scherpkijken.
Toen, om toch ook iets te beweren, waagde ik dit woord, dat ik een ander eens had horen gebruiken:
« Ja, maar... als de Japanners nu in Borneo komen te zitten en de Duitsers in Nieuw-Guinea, dan zullen onze verdere koloniale bezittingen toch gauw genoeg ook verdeeld zijn. De rol van de kleine mogendheden lijkt tòch al uitgespeeld. »
Ja, dat geloofde hij ook. Je moest stèrk zijn, dat was tegenwoordig het enige; en daar bleef hij bij. Maar toch, dat *Duitsland* onze grenzen ooit zou schenden, dat kon hij, als objectief kijker, niet geloven. Dat gebeurde vast niet. En toen ik het waagde toch nog te twijfelen, toen sloeg hij mij dood met dit machtwoord dat hij op de bodem van zijn knapzak vol Realpolitik had achtergehouden:
« Neen, dat geloof ik zeker nooit! Dat heeft keizer Wilhelm II indertijd aan koningin Emma immers zo vast beloofd, dat hij dàt nooit zou doen. En Hitler... dat is eigenlijk precies hetzelfde als de keizer. »
Sindsdien ben ik oprecht gerustgesteld wat Holland's vrijheid

aangaat. Wat valt van heldere intellectuelen toch veel te leren, vooral wanneer zij niet alleen reëel georiënteerd zijn, maar ook nog objectief weten te blijven.

AANKOMST OP JAVA

Mijn oudste indische herinnering–sinds mijn terugkeer dan–dateert natuurlijk van Priok. De boot ging zich tegen de kant schuiven; ik zag twee van mijn oudste vrienden steeds meer trekken krijgen. Zij kwamen in de nauwe gang waar men met de koffers drong, trokken aan mijn hand en schouders, hielpen mijn bagage voor ons uit drijven. Eén koffer bleek weg. Wij snelden van de loods naar de boot terug, van de boot weer naar de loods, vergeefs. Terwijl wij weer op de boot door het gat van een leeg ruim stonden te kijken, klonken van de wal de stemmen van onze koelies:
« Toean! Ini oede ketemoe, toean! Ini dië ni! »
O, verrukkelijke, welmenende, dikdoenerige lawaaiigheid van die bataviase stem! Dat was het welkom van Batavia.
Ik dacht niet aan politiek, aan rassen- of klassenstrijd, ik liep de loopplank weer af, onder de schroeiende zon die ik ook voor het eerst bewust hervond als een oude kennis; de loods in; en terwijl ik met mijn sleutels scharrelde, bromde een van mijn twee vrienden in mijn oor:
« Ja, hier is het fijn, zie je; als je hier maar niks van de N.S.B. zegt, dan zal je je weg wel vinden. »
Terwijl ik voor de douane een koffer openmaakte, zei ik hem kort dat ik lid was van het Comité van Waakzaamheid, dat ik de heer Mussert een voze kwibus vond en de heer Van Duyl een andere. Hij suste:
« Ja, zeg dat aan *mij*, maar aan niemand anders, zie je, want van zulke opinies moeten ze hier *niks* hebben. »
We reden langs het kanaal. Ik herkende het gladde gele water, het schaarse geboomte; ik herinnerde mij niet meer, van vroe-

ger, dat er zoveel prauwen op voeren. Goenoeng Sari; de schouwburg. Hier had ik als jongen, als ‹P.H.S.-er›, -met een blauwe pet met een sterretje erop dat niet helemaal de goede ster was- op de tram gewacht die me langs het beeld van Coen zou rijden. Maar daar kwam onze auto nu niet langs: wij reden langs Rijswijk, dat ik nog herkende, terwijl Noordwijk rechtlijnig en onaangenaam modern was geworden. Ik strekte mijn nek om zoveel mogelijk koloniale gevels, koloniale oude ruime voorgalerijen te herkennen, de kree's waaraan het oude verhaal van vroeger was blijven hangen, of de koele ruimten vol schaduw, tussen en achter de deftigdoende pilaren. Mijn vrouw vond die huizen onaantrekkelijk, want zo donker. Eerste misverstand tussen een europese blik en een indische realiteit: dat donkere, dat voor mij meteen weer koelte, rust voor de ogen, vertrouwelijk thuis-zijn vertegenwoordigde, leek haar op het eerste gezicht onhygiënisch en melancholiek.
Over de Poentjak reden we naar Bandoeng. Er waren prachtige uitzichten, maar er was ook veel mist. Toen de auto een ogenblik stopte en een troep soendase kinderen kwam toegelopen, troffen ze mijn vrouw door de kleurigheid van hun baadjes en zelfs van hun saroengs. Ik had daarop niet gelet, bezat dáár geen oog voor; ik lette alleen op hun stemmen en of ik nog makkelijk kon verstaan wat ze zeiden, en op de gretige verwondering- voor deze zoveel-duizendste auto toch- op hun gezichten.
In Bandoeng vonden wij familie en kennissen; wij sliepen in een ruime kamer, die toch geen indische kamer was, in bedden die geen indische bedden, want zonder klamboe's waren. De volgende morgen stiet ik het raam open en vlak daarachter stond een rose, japans-achtige plant, en vóór men de straat zag glimmen lagen daar de plekjes grint en gras van een indische tuin, die toch geen echte indische tuin was, die men overal precies zo in Holland had kunnen vinden. Ik overdacht wat mij het gevoel gegeven kon hebben van ‹eindelijk weer thuis› te zijn... Ik vond niets dan die bataviase groet van de koelies die de weggelopen koffer hadden gevonden, en ook

die vermengde zich onmiddellijk met het waarschuwend gebrom van mijn vriend over de N.S.B.–Zo ongeveer is het gebleven.

Ik zei mijn vrouw dat het nodig was een paar oude kennissen op te zoeken. Wij gingen; wij zaten eerst in een voorgalerijtje met twee oudere dames. De conversatie begon te vlotten: een van de dames vertelde juist hoe zij, in de 15 jaar dat wij elkaar niet gezien hadden, steeds slechter had kunnen opschieten met die inlanders, hoe haar bedienden voortdurend botter werden... Toen kwamen de heren binnen. De haartjes en brosse van de huisheer waren grijs geworden, en hij had een vriend bij zich, schraler en hoekiger maar even grijs, die assistent-resident bleek te zijn geweest in de buitenbezittingen.

In een oogwenk zaten we midden in het onderwerp van de dag: het ging om het huwelijkscadeau voor prinses Juliana, en de beide heren hadden geweigerd daar een cent voor te geven. Geen cènt! hadden zij gezegd. Daar moest men in Holland zelf maar voor zorgen, daar had Indië niets mee te maken. Waar Indië wèl voor betalen wou, dat was voor de defensie, die hoog nodig was, zoals alle plakkaten met *Let op uw zaak* erop mij zeker alreeds hadden aangetoond; en dáárvoor-wist ik wat hier door indische burgers alleen was opgebracht, zonder énige hulp van dat Holland dat Indië in de steek liet?-x-duizend gulden (het juiste bedrag is mij ontschoten). En dáárvoor had de huisheer, van zijn armoedje, één rijksdaalder neergelegd.

Het gesprek kwam op de N.S.B. « Ben je daar lid van, ben je daar lid van?» vroeg de huisheer mij gretig. Neen, dat was ik bepaald niet.

« O, maar mag ik je dan vragen of je soms meer voor Moskou voelt?»

Ik weet niet meer wat ik geantwoord heb, maar de stupiditeit

had een krachtig ja verdiend. De oud-assistent-resident viel mij trouwens in de rede. *Hij* was al te oud om lid te worden, verklaarde hij, maar één ding was zeker: van de sterke man Colijn moest hij niets hebben. Die sterke man had 17% van zijn pensioen afgetrokken. Het was duidelijk dat de beide heren van de sterke man Mussert heel wat milder maatregelen verwachtten.
En één ding stond vast: Indië moest het maar buiten Holland zien te stellen. Dat kon het ook best. Maar of Holland zonder Indië zou kunnen? De stem van de oud-assistent-resident klonk nu tweemaal zo hard als toen hij het had over de pensioensamputatie die de sterke man Colijn op hem had wagen toe te passen. Hij was opgestaan. Hij voelde zich blijkbaar op zijn gemak raken, en het werd voor mijn vrouw de gelegenheid om de echte indische knalstem voor de voorgalerij te leren kennen.
« Holland? Neemt u me niet kwalijk, mevrouw, u komt er net vandaan misschien, maar ik zeg altijd: Holland, zeg ik, wat is dat anders dan een aanslibbing van Duitsland's riolen! »
Na Napoleon's woord aldus overtroefd te hebben, keek hij ons allen over zijn schouder aan, want het woord was met zoveel kracht uitgebracht dat hij met een complete rompzwaai naar de andere kant stond toegekeerd. De huisheer en ook de dames schenen zich met moeite van applaus te weerhouden, maar een goedkeurend gebrom vulde de te klein geworden ruimte. De huisheer stond op zijn beurt op en kwam bij mijn vrouw staan, zijn haartjes en brosse galant naar haar overgebogen:
« Mag ik u vragen, mevrouw, bent u van Amsterdam? Nee? Vanwaar dan? Van den Hè-èg? Ja? Van den Hè-èg? »
Daar mijn vrouw op deze indringende geestigheid van het jaar nul met geen mogelijkheid een glimlach wist te produceren en het met krachtsinspanning enkel tot een soort knik bracht, hoewel zijn hoofd nu haast het hare raakte, moest de oud-assistent-resident voor afleiding zorgen. Hij ging weer zitten en begon het verhaal van zijn laatste europees verlof.

Hij had toen een oud vriend teruggezien, uit zijn indische schooltijd nog, die nu al jaren in Den Haag woonde. Een van de dames kwam hem te hulp:
« Hoe noemde hij jou ook weer, Frits? Niet Frits toch?»
Neen, die vriend noemde hem Balang. Omdat hij als jongen altijd al zo mager en springerig was. Hij had gebeld en de vriend had eerst uit het raam gekeken en hem op straat zien staan, en hem direct herkend, en geroepen: ‹Ben *jij* dat, Balang?› Nu, toen was hij hard naar boven gehold. Maar de vriend deed nerveus, want er werd telkens gebeld door werklozen. Door werklozen, de ràmp van Holland! Daarom had die vriend ook eerst uit het raam gekeken toen *hij* gebeld had. En nu, waarachtig, zat hij er nog geen uur of er was al driemaal gebeld en hij zag zijn vriend hoe langer hoe zenuwachtiger worden. Toen – bij de vierde bel – was hij opgestaan en hij had tot zijn vriend gezegd: ‹Mag *ik* 's even?› Neen, dat kun je niet doen, had de vriend gezegd. Maar *hij* was naar het raam gelopen en had (de knalstem had nu het hoogtepunt bereikt) naar de straat geschreeuwd: ‹Wil jij, godverrd... wel maken dat je als de bliks-sem wegkomt!› En er was geen bel meer gekomen. En hij had rustig met zijn vriend kunnen praten. En zijn vriend had maar niet kunnen begrijpen dat zó nu de manier was om te spreken tegen werklozen.
Iedereen lachte. Een van de dames boog zich tevreden naar ons toe: « Wat is hij een aardig causeur, ja?»
De causeur-in-kwestie deed bescheiden. Om het compliment te verdienen, begaf hij zich meteen in een ander verhaal. Het was in de tijd van de oorlog geweest; toen had hij zich eens, in Soerabaja of zo, in gezelschap bevonden van zeeofficieren. En hem was toen gebleken dat die officieren... van allerlei symptomen van de oorlog in onze eigen archipel niets afwisten! En toen had hij gevraagd:
« Héren! (hij stond weer op) – Héren! zeg ik, wéét u wel, hoéveel japanse schepen toen daar en daar lagen?»
Neen, dat had geen van die zeeofficieren ook maar even vermoed. En daarvan hing voor ons toch waarachtig *al-les* af.

De huisheer zelf keek er een beetje onprettig van. Wel trots op zijn vriend de causeur, maar toch ook wat beschaamd, omdat hijzelf van die aanwezigheid in gezegde haven van die schepen blijkbaar niet het fijne had afgeweten. Een rijksdaalder van je armoedje geven aan *Let op uw zaak* is toch nog niet hetzelfde als volmaakt op de hoogte zijn.
Maar de oud-assistent-resident sprong over op een verhaal uit zijn diensttijd in de buitenbezittingen. Het ging, als ik me goed herinner, over een prauw waarmee hij alle dorpen langs de rivier afging om zout af te leveren, waarvoor hij dan boombast of een ander artikel terugkreeg. Nu, de vrouwen in die dorpen waren ijverig en bovendien op zout gesteld, de mannen waren lui en niet te beleren. Als dus de vrouwen niet voor de nodige portie boombast hadden gezorgd, dan lag er niet veel; maar dan had hij het ook met één oogopslag gezien, en dan riep hij tot zijn roeiers: ‹Ajo, godverrd... teroes! Onnodig hier aan te leggen!› En dan gebeurde het dat de vrouwen van die kampoeng hem aan de volgende aanlegplaats opwachtten, dan waren zij daarheen gehóld met het weinigje boombast dat zij in de gauwigheid nog hadden weten te verzamelen, door de bossen heen, en dan smeekten zij hem om toch wat zout te mogen hebben.
Het was een machtig verhaal. Toen wij weer buiten waren, kon mijn vrouw het eerste halfuur geen woord uitbrengen. Als eerste indische visite was deze wel aangrijpend voor haar geweest, dat kon ik zelf zonder moeite beseffen. Ik vulde dat halfuur dus met bezweringen dat er heus wel ‹andere kanten› waren aan het indische leven.
Waar moest het heen, als je hier geen verhalen meer kreeg van mensen die godverrd... andere mensen op hun plaats gezet hadden? Indië zou Indië niet meer zijn, en een kop koffietoebroek leent er zich nog altijd uitstekend toe om dit soort gezelligheid te helpen verteren.

GEEN JOURNALIST

Wanneer ik journalist was, wat zou ik een goed kunnen doen in dit land, denk ik soms. De waarheid is anders: wanneer ik journalist was zou ik geen abonné's hebben.
Maar ik ben geen journalist. Anders zou ik ook zulke voor anderen onbelangrijke, zulke beperkte ontmoetingen als de hiervoorvermelde niet eens onthouden. Om een journalist te zijn ontbreekt mij de grondige kennis van 2 of 3 en de oppervlakkige van meer dan 100 dingen. Bovenal ontbreekt mij een zekere geestesgesteldheid die–hoe zal ik het zeggen?–het onfatsoenlijke altijd precies weet te herkennen, soms te aanvaarden, maar zichzelf nauwkeurig bij een niet-minder-herkenbare fatsoenlijkheid weet neer te leggen.
Toch heb ik mij weleens verbeeld dat ik het zou kunnen zijn. Ik herinner mij nog mijn eerste ontmoeting met de heer J. H. Ritman van het *Bataviaasch Nieuwsblad*. Ik had gehoord dat hij al lang met verlof wenste te gaan, maar weerhouden werd door gebrek aan een geschikte plaatsvervanger. Ik stelde hem bij die eerste ontmoeting vierkant voor (ik was net een maand of drie in dit land terug) mij zijn krant toe te vertrouwen. Hij weigerde natuurlijk even vierkant en argumenteerde iets over het speciale publiek dat hij zich met moeite had gevormd, en het grote verschil tussen onze persoonlijkheden. Dit was uiterst minzaam van hem. Het zou volstrekt verantwoord zijn geweest wanneer hij mij had toegeschreeuwd dat mij alles ontbrak om de rol te vervullen.
Maar op de een of andere wijze raakten wij aan elkaar gehecht. Hij bood mij een literaire kroniek aan in zijn blad, wenste nooit zich te mengen in de keuze van de te behandelen onderwerpen, en sterker, hij schrapte nooit in mijn kopij dan wanneer ik hem voorkwam door hem een paar plaatsen aan te wijzen die hij vermoedelijk wel zou willen schrappen.
Toen hij op het punt stond eindelijk toch met verlof te gaan, zaten wij eens samen in het uur van Kala, het melancholieke uur van de indische *maghrib* (*menggerip*, zegt de Bataviaan),

aan de oever van de Tjiliwoeng bij Kampoeng Melajoe, op een domein waaraan mijn teerste jeugd verbonden is geweest. Ik zei hem, op die plek en in dat uur:
« Het is jammer dat je mij toch maar niet genomen hebt. Ik zou begonnen zijn met een hoofdartikel, aldus:
‹De heer J. H. Ritman vertrekt vandaag. Sinds x jaren heeft hij zijn lezers bewezen hoe zelfs een indische krant geleid kan worden met fatsoen. Dit fatsoen was voornamelijk passief. Vanaf heden zal ons fatsoen actief zijn. Iedere abonné die ook nog maar in de verte lijkt op de lezers van de heer H. C. Zentgraaff, verzoeken wij vandaag nog zijn abonnement op te zeggen›.»
Enzovoort. De heer Ritman moest erom lachen.
« En als je dat deed, zei hij, had je er dezelfde avond natuurlijk 500 abonné's bij.»
Ik zweeg. Ik vulde in gedachten aan wat hij erbij moest denken:
‹En binnen de maand zou je er 2500 zijn kwijtgeraakt.›
Dat is journalistieke logica.

DE GROTE VAN HURK

Ik ‹verzorgde› bovengenoemde literaire kroniek* van half Juli '37 tot half Maart '39. Mijn voorlaatste stuk ging over verzenschrijvende indische journalisten. Het is een artikel dat krioelt van de drukfouten, en één passage werd onleesbaar verhaspeld. Het maakte mij kregelig, en toch, aan drukfouten in een krant is iedereen gewend, en dat een karbouw door je inkt loopt heeft op een indisch redactiebureau ook niets verbazingwekkends. Mijn kregeligheid klom echter tot kwaadheid toen ik ook nog moest merken dat journalistiek beleid de passage bewust had verminkt. Het was een passage waarin ik mij had afgevraagd waarom een journalist eigenlijk verzen

* *Zie blz. 70 en* Verz. Werk, *deel VI.*

zou schrijven, hoe zich dit liet rijmen met zijn ernstiger werk enz., en ik had daaraan toegevoegd deze zin, die ontoelaatbaar bleek:

En hoe ziet dit probleem eruit in verband met de indische zon, waaronder–zoals de grote tropenjournalist Van Hurk zei–de verwordingsverschijnselen zo slecht gedijen?

Voor de rest was het nog maar een heel ongevaarlijke boutade, geheel op het peil van een causerie voor de krant, met tot slotnoot de werkelijk bescheiden wijsheid dat dichters onmaatschappelijker zijn dan journalisten. Zoals men onlangs nog op een V.C.-vergadering horen kon: ‹De maatschappij hèb geen behoefte aan intilligente mense, de maatschappij heb behoefte aan harde wèrrekers!›

Alles wel; maar dat over Van Hurk kon het fatsoen van de krant niet gedogen. De waarnemend hoofdredacteur en ik werden ontevreden op elkaar, want ik vond dat hij mij had kunnen waarschuwen alvorens zijn blauw potlood in werking te stellen, en hij vond dat zulke dingen niet in een kunstrubriek thuishoorden. Hij vond klaarblijkelijk dat zijn kunstrubriek een soort gewijde grond was waarop ik alleen als leverancier van stukken over kunst kon worden toegelaten; ik kon hem in deze zienswijze met de beste wil niet volgen, omdat ik mezelf nu eenmaal heb leren zien als een ondeelbaar personage, of het nu in een kunstrubriek schrijft of elders. Onverzoenlijk verschil van standpunt: ik besloot de kunstrubriek netjes te laten. Het ene fatsoen is het andere niet, en ik weet dat het mijne soms onfatsoenlijk weet te zijn en dat mijn ondeelbaar personage zo ongeveer instaat tussen de schavuit en de fatsoenlijkerd, om het met enige mathematische zorg uit te drukken. Het juiste begrip van de tropenjournalistiek zal ook wel iemand blijven ontbreken, die precies even weinig neiging heeft om een zekere blackmailersvaardigheid voor flinkheid aan te zien, als om fatsoen te verwarren met een zekere houtenklazigheid.

Maar: ik zal nog eens eindigen met eerbied te koesteren voor deze... éénheid van tegendelen. Bovendien, ik zelf had Van

Hurk een *groot* tropenjournalist genoemd, en als men toeliet de groten van het bedrijf in het zonnetje te zetten–al is het dan in hun eigen indische zon–waar zou het heen moeten met de minder groten?
Dat Van Hurk een *verzamel*naam zou kunnen zijn, is door de verantwoordelijke journalist met wie ik te doen had geen ogenblik overpeinsd. Ook de heer Jan Lubbes zal me nog eens gerechtelijk vervolgen, met overlegging van door mij geciteerde slagzinnen uit zijn hoogstpersoonlijke vertogen. Het zij zo; in afwachting van dergelijke spannende gebeurtenissen, laat ons van de mysterieuze en toch geduchte Van Hurk een prijsvraag maken. Dit kleine blaadje had toch allang behoefte aan zoiets.
De inzender van het geestigste of diepzinnigste antwoord op de vraag: wie en waarom Van Hurk? ontvangt van de redactie van *Kritiek en Opbouw* een exemplaar van mijn beruchte pornografische roman *Het Land van Herkomst*.
De inzender van het domste of platste antwoord ontvangt naar keuze een gelezen exemplaar (andere zijn er niet meer) van het beroemde moraliserende dietse werk *Gigolo* van D. F. van der Pant, of van het niet minder vermaarde dietse epos *Atjeh* van H. C. Zentgraaff.

DRIE DAMES EN EEN DICHTER

Begin April was ik in Buitenzorg genodigde op een avond van de vereniging *Istri Sedar* (De Bewuste Vrouw). Men weet dat dit de enige vrouwenvereniging is die op de bres bleef voor de huwelijksordonnantie.* Wenst men deze beweging te zien als ‹links›, dan in de eerste plaats omdat men de Islam rechts plaatst. Voor vrouwen, in de leer van de Islam grootgebracht, zijn de vrouwen van de *Sedar* natuurlijk inderdaad verwoede revolutionnairen, onverantwoordelijke megaera's, gelijkstaand aan wat in een voor Europa voorbije periode de suffragettes waren. Vergelijkt men ze met de turkse dames, die aan wijlen Kemal Pasja haar definitieve bevrijding danken, maar die toch al zo'n goed eind op weg waren toen *Les Désenchantées* verscheen van de melodieuze Pierre Loti, dan zijn ze nog wel zeer ‹ten achter›, zeer verdrukt door alle nog bestaande steunberen van het mohammedaanse huisgezin. Vergelijkt men ze met de vrouwenbeweging in Brits-Indië, dan constateert men dat de ‹oudere zusters› van daarginds in wezen misschien nog niet zoveel verder zijn, maar in hier en daar een kleine verovering de ‹jongere zusters› van hier tot voorbeeld kunnen strekken. Maar dit alles is nog maar sociologie.

* *Ordonnantie die aan (toen aldus genoemde) Inlanders en Vreemde Oosterlingen, die niet reeds onderworpen waren aan een bij algemene verordening vastgesteld huwelijksrecht, gelegenheid zou geven om, met wederzijds goedvinden der aanstaande echtgenoten, een huwelijk te sluiten dat zich zou kenmerken door monogamie, wettelijk beperkte echtscheidingsgronden en echtscheiding bij rechterlijke uitspraak. Algemene tegenstand van Islamietische zijde is oorzaak geweest dat het voorontwerp nooit tot ordonnantie geworden is.*

Ik ben naar de *Sedar*-avond gegaan om, voor mijzelf, simpel als toeschouwer, de ‹sfeer› ervan mee te maken, de voornaamsten van deze bewuste vrouwen, die zich zelfs voor de macht van de Islam niet willen buigen, te zien en te horen.
Van een suffragetten-sfeer geen sprake. Zelfs het vrijgevochten jongemeisje, dat *haar* wilde haren verliezen wil alvorens het huwelijk in te gaan, schijnt te ontbreken. Wat opvalt, in dit geheel, is bij alle strijdlust, een rustige, vrouwelijke sfeer. Dit zijn werkelijke vrouwen, die bovenal de waardigheid opeisen *inderdaad* de vrouwen van hun mannen te zijn.
Zij doen ook sociaal werk, natuurlijk. Het *Sedar*-lied werd gezongen door een groep jongemeisjes, waaronder velen uit de *marhain*-stand, en de meeste ongeveer analfabeten. Zij worden beschouwd een politieke richting te vertegenwoordigen, nationalistisch natuurlijk, hoewel in principe vrouwen van iedere politieke overtuiging mogen toetreden, en de politie zendt aanwezigen beneden 18 jaar de zaal uit, eer het praten begint. Hoofdzaak in dit alles is, uiteraard, dat de toenemende bewustheid van de vrouw een sterk element vertegenwoordigt in de toenemende bewustheid van het volk.
Men kon in Buitenzorg, die avond, drie dames horen. De eerste, de voorzitster van de buitenzorgse groep, mevrouw Artinah Samsoedin, las een overzicht voor met tal van statistische gegevens. Zij deed het tegelijk bewust en met genoeg onzekerheid om niets te verliezen van een vrouwelijke charme die groot is; op het toneel met dat papier in de hand, rustig en zonder enige cabotinage, deed zij niettemin sterk denken aan een actrice die eens de glorie van de italiaanse film was, Maria Jacobini. Na haar sprak mevrouw Suzanna Hamdani uit Bandoeng, een der oprichtsters van de vereniging, ‹geroutineerd spreekster› zoals dat heet, en bijna 10 jaar militante. Mevrouw Hamdani is elegant, spreekt voor de vuist weg maar met haperingen die een soort eigen caesuur brengen in haar betoog. Voor iemand die niet vloeiend maleis verstaat, overtuigt zij meer door haar stem dan door haar taal. Zij klimt het toneel op en af met een mengsel van gemak en

verlegenheid, en de eerste en laatste indruk die zij dusdoende het publiek geeft, handhaaft zij eigenlijk onafgebroken terwijl zij het woord voert. Zij is, evenals mevrouw Samsoedin, een dame, hoewel eenvoudig en militant; zij is eerder intellectueel en gedempt dan vurig of meeslepend.
Ik plaats mevrouw Soewarni Pringgodigdo hier naast de bovengenoemde zusteren, voor de goede orde, hoewel zij eigenlijk het tweede deel van de avond vulde, dat van na de pauze. Mevrouw Pringgodigdo is wat men noemt een geboren spreekster; ik heb in Parijs vrouwen horen spreken als Magdeleine Paz en Anna Seghers en heb moeten constateren dat zij ze mèt gemak overtreft. Zij is klein en gezet met een levendig gezicht vol finesse, een gezicht dat moedig is, maar waarin zij een glimlach weet te brengen die op de beminnelijkste wijze satiriek is. Was die glimlach er niet, zij zou iets napoleontisch' hebben in de agressieve zekerheid van haar houding en gebaren. Nu niet: die glimlach tempert haar vuur, brengt de humor aan die haar niet verlaat, ook wanneer zij gepassionneerd raakt of zelfs geprikkeld, want storende opmerkingen uit het publiek werden haar niet bespaard.
Mevrouw Pringgodigdo spreekt zo vlot en op de man af, zonder énige opsmuk, met bonhomie en familiariteit, dat zij volkomen begrijpelijk wordt voor wie zelfs onvoldoende maleis verstaat; haar élan zorgt voor de verbinding, haar overtuiging overbrugt gemakkelijk de hiaten in het begrip van de hoorder. Zij zegt: « En wanneer wij naar de wajang gaan en die mooie oude verhalen zien, nietwaar, en hoe mevrouw Soembadra... ach neen, het is geen mevrouw... en hoe Soembadra het gewonnen heeft van haar rivalen, dan lachen wij mee en wij zeggen: ‹Hoe aardig toch, Ardjoena heeft alweer een nieuwe vrouw›. » Zij zegt dit ontwapenend goed; met een stemval bij de laatste woorden en een zo intiem amusement op haar trekken om wie zich zo naief amuseerden, dat alleen verstokte polygamen er zuur onder kunnen blijven.
Haar succes was dan ook groot. De mannelijke muzikanten in de zaal verzuchtten, bij haar scherpste uitvallen: « Edas, tjeuk!

(Dat is te kras, zus!)» en lachten niettemin zeer goedgehumeurd. Een oudere inheemse dame op de eerste rang, die mij als katholiek werd aangewezen, interrumpeerde vaak, maar bracht het tenslotte tot geen sterker argumenten dan een moederlijk hoofdschudden. Twee magere, kleine dames op de tweede rij echter, met sluiers over het hoofd, werd deze humor te machtig. Toen mevrouw Pringgodigdo zich aan een nauwkeurige berekening waagde, als ik mij goed herinner, betreffende de juiste prijzen van het *talak*,* toen zij het *memadoe*** van nabij begon te beschouwen, liepen zij de zaal uit. Eerst de ene, muisstil, na een omzichtig schatten van de afstand tussen haar plaats en de deur; zonder enige waarschuwing voor de andere. Die andere zag zich dan ook genoopt de ketterse logica enige minuten langer te ondergaan. Zij keek rond, van onder de sluier, en zag haar vriendin verdwenen; zij keek op haar beurt achterom naar de deur; naar het toneel, naar de deur; toen waagde ook zij de aftocht; even geruisloos, als een muisje dat de sprong van de poes al op haar rug voelt. De deur liet beiden barmhartig door. Wie het schouwspel geboeid gevolgd had, kreeg daarna niets meer dan de afkeurende verbazing van de hoofdschuddende katholieke dame, maar men moet toegeven dat die aanhield tot de laatste seconde.

Een apart moment vormde, even voor de pauze, het optreden van een jong menadonees dichter, M. R. Dajoh. De heer Dajoh zou, met zijn dik achterovergekamd haar, zijn nogal breed open gezicht en helder gebit een jonge Spanjaard hebben kunnen zijn, zoals andere Indonesiërs doen denken aan Italianen, aan Zuid-Fransen, aan sommige Russen zelfs. Ik vreesde op het eerste ogenblik dat hij theatraal zou optreden; maar hij bleef zeer eenvoudig. Hij leidde een vers in van het soort dat men in Europa ‹liedjes naar het leven› noemt, een beetje sentimenteel, maatschappelijk, een beetje bitter, paedagogisch. Hij vertelde dat hij de geschiedenis berijmd had van

* *Echtscheiding.*

** *Een bijvrouw nemen.*

een zekere Mbok Daria, die hij, toen hij onderwijzer was in Bangil, daar half verhongerd ontmoet had. Ziehier de eerste strofe, in de maleise versie waarvan de heer Dajoh zich bediende:

Seperti binatang bersoesah-pajah,
dioesir-oesir dimana-mana,
meréka berdjalan berkembara,
amat banjak, seperti semoet,
mentjari makanan pengisi peroet,
*kelaparan, bersoengoet-soengoet.**

Goede luisteraars hebben op dit ogenblik misschien een tik kunnen horen. De dichter ging voort:

Sedih-pedih, badan penat,
peroet hampa, sakit sangat,
meréka berdjalan amat lambat,
bernaoeng sedikit dibawah pohon,
kesakitan ditahan-tahan,
*maoet menikam perlahan-lahan.***

Tikken?...

Mengharap-harap mendapat makanan,
memikir-mikir pertolongan,
*menanggoeng banjak k'sengsaraän...****

* Als dieren in nood en afgebeuld, overal weggejaagd, komen zij gelopen om werk te zoeken, in groten getale, mieren gelijk, eten zoekend om hun maag te vullen, hongerig, en pruttelend.

** Schrijnend bedroefd, met uitgeput lichaam, met lege maag en heel ziek, lopen zij voort, soms even rustend onder de bomen, hun pijnen bedwingend, als langzaam afgemaakt (lett. doodgestoken).

*** Slechts hopend eten te vinden, slechts denkend aan hulp, veel ellende torsend...

Heel veel driftige tikken. De dichter werd tot zwijgen gebracht: het was de assistent-wedana, deelde men mij mee, die zich verplicht had geacht tot ‹ingrijpen›. Een heer met een grijze jas, aan een tafeltje dat ik voor de perstafel had aangezien maar dat de politietafel bleek te zijn, zei in het maleis naar het toneel: « Mevrouw de voorzitster, dit vers mag niet verder gelezen worden ».

Verwondering van de dichter. Men deelde mij mee dat de heer Dajoh altijd zeer geijverd had voor het A.S.I.B.*, en zijn verklaring kwam dan ook prompt genoeg: het vers stond in een boekje, door de Archipel-drukkerij te Buitenzorg uitgegeven in 3000 exemplaren en door *Balai Poestaka* verspreid ten bate van het A.S.I.B., bovendien opgedragen aan mevrouw De Jonge geboren barones Van Wassenaer. Dit scheen er volstrekt niets aan te kunnen veranderen. De voorzitster kondigde met alle vereiste tact en distinctie aan dat het ‹tóch› niet mocht.

Het is een zonderlinge gewaarwording zoiets mee te maken, wanneer men nog niet zo lang geleden heeft horen verkondigen dat Nederlands-Indië goddank geen politiestaat is. Men kan in de kranten lezen zoveel men wil van de hongersnood in Bodjonegoro, en elders. Een vers over honger voorlezen, in een zo kleine zaal, voor mensen die niet schuifelden, niet kuchten, die doodrustig zaten, wordt dus gevaarlijk geacht. Het lijkt mij pijnlijk voor het nederlands gezag en ik ben het hartgrondig eens met wat iemand mij voorhield: dat men werkelijk de mensen niet benijden moest die op deze wijze moesten ‹ingrijpen›. Het *moeten* alleen komt mij zo vreemd voor, omdat ik deze zaal gezien heb, omdat ik deze voordracht gehoord heb, die allerminst opstandig of luidruchtig was, en omdat ik nu het boekje vóór mij heb, waaruit bovenstaande strofen werden overgenomen, en dat inderdaad alle A.S.I.B.-garanties bevat, tot de opdracht aan mevrouw De Jonge in grote letters toe.

Is er sinds het drukken van dat boekje zoveel in Indië veran-

* *Algemeen Steunfonds voor Inheemse Behoeftigen.*

derd, vraagt men zich af, dat wat toen lofwaardig scheen en door officiële kringen werd aangemoedigd, nu opeens als kwaadsappig moet worden beschouwd? Dan zou dat wijzen op achteruitgang. Behalve dat Indië geen politiestaat is, weten wij natuurlijk allen dat er geen honger wordt geleden onder de nederlandse vlag. Dáárvoor werden zelfs A.S.I.B.-fondsen gesticht, dáárvoor werden verzen geschreven als de hier geciteerde,–ik bedoel: opdat dat *waar* zou zijn. Is het nu zo reddeloos onwaar geworden, dat men er zelfs zo'n vers voor verbieden moet? Hoe jammer dat de politie de mensen dan niet ook verbieden kan honger te hèbben; het resultaat van het ‹ingrijpen› ware minder kinderachtig.
(Ik schijn een soort Rip van Winkle te zijn in zulke dingen: ik dacht dat de politie alleen bij ‹erge› dingen ingreep.)
De heer Dajoh heeft daarna ondernomen een ander vers voor te lezen, speciaal gemaakt voor de *Istri Sedar*. Het ging over bewuste mannen en vrouwen, over de vele vijanden die dezen hadden, ook in hen-zelf *(moesoeh kalaparan, moesoeh katakoetan, moesoeh kabodohan);* en het rhythme van deze strofen was licht; de voordracht opnieuw niet rumoerig, maar hups en zelfs elegant. Na iedere strofe keek de dichter over zijn lessenaar heen naar de tafel van het politiegezag. Als hij iets verwacht heeft, werd hij niet bedrogen; dezelfde heer van de vorige maal sprak op een gegeven moment: « Mevrouw de voorzitster, wilt u hem zeggen zich te matigen, anders zal ik hem het woord moeten ontnemen ».
Te matigen waarin? Ik heb van de heer Dajoh een ingezonden stuk gelezen in het *Bat. Nieuwsblad* van 19 april, waarin hij protesteert tegen een verslag dat de assistent-wedana had doen spreken van ‹tendentieus›; volgens de heer Dajoh wilde die politiedienaar dat hij de inspiratie zou temperen van zijn voordracht. Hoe het zij, de jonge dichter vond er iets op, dat ik gewaardeerd heb als de enige vonk geest die in de episode werd gebracht; hij zei: « Ik ben gekomen tot strofe 23, om mij te temperen zal ik strofe 24 overslaan ». Hij las dus strofe 25, en nog een paar strofen, en verdween toen van het podium.

Ik heb niet de indruk dat men het hiaat in dit gedicht, of de rest van het vorige, gemist heeft; de politie heeft door een zó fijngevoelige wijze van verstaan, door de verzen op deze wijze te onderstrepen, ervoor gezorgd dat niemand ze meer op een andere wijze kon interpreteren, voorwaar.
Ik heb, als Nederlander, van deze maleise voordracht geleerd hoe geladen versjes kunnen zijn, die ik tot dusver altijd verkeerd gelezen moet hebben. En tenslotte moet men zich misschien nog verheugen dat, in een land dat geen politiestaat is, de heren van de politie *in poeticis* de beste verstaanders zijn.

Om de zoveel tijd is hier in Indië sprake van het oprichten van een nieuw tijdschrift, dat niet alleen aan de behoefte zal beantwoorden van een steeds groter uitwisseling tussen ‹Oost en West›, maar een ‹eigen indische cultuur› zal brengen, zowel nederlands als indonesisch, kortom indisch-in-alle-facetten. Er wordt dan druk over gepraat, kleine groepjes worden gevormd, kleine programma's ontworpen. Het tijdschrift zal cultureel zijn, dat is niet alleen de wetenschappen dienen, maar ook de kunsten; niet alleen de oude kunst die zo vaak archeologie is zonder meer, maar ook de levende kunst, als die bestaat, de nog maar net overleden kunst, als die nog tot leven teruggeroepen kan worden. Waarom zou men de beste pagina's van een P. A. Daum (Maurits) niet in een periodiek herdrukken, als de betrokken uitgevers zo dom-slim weigerachtig blijven het de complete romans te doen? Hoe graag hoort men, onder elkaar, niet naar verhalen van *tempo doeloe?*

Er zijn tegenwoordig schilderijententoonstellingen van betekenis in Indië, waarover provinciale recensenten nog altijd niet hun laatste mopjes geloosd hebben, en die verdienen op betere wijze te worden ‹vastgelegd›. Dan zou de bijdrage van Europa *aan* Indië naar behoren geregistreerd zijn *in* Indië. Daar is de nieuwe indische geschiedenis ook, die van na 1816, waarover nog zo weinig bekend is, of waarover althans nog zoveel meer bekend gemaakt kan worden; die misschien aanleiding geven zal tot een soort nieuwe geschiedschrijving, althans tot ettelijke nieuwe gezichtspunten en opvattingen. Er is nog zoveel te doen, en zoveel dat levend en nieuw kan zijn, buiten de politiek om en de vakspecialistische onderwerpen...

Iedereen roept van ja; iedereen juicht het idee toe. Dan komt het grote moment waarop een uitgever moet worden gevonden die het aandurft, of waarop–voor de redacteur-secretaris, voor een garantiefonds–geld moet worden gevonden. Alsdan blijkt, dat de meest geestdriftigen, degenen die het ècht meenden, behoren tot de niet of weinig geld bezittende klasse. En de anderen–ook als zij in kunstkringen de toon aangeven–hebben meestal te goed geleerd dat men, om er geld in te steken, beter iets vinden kan van minder ‹geestelijke› strekking. Men vergete niet dat Indië een land is, waarvan de verenigde kunstkringen iedere pianist en danseres kunnen doen overkomen, maar waar men zelfs niet durft denken over het uitnodigen van een der edelste kunstenaars die Nederland op het ogenblik bezit, van onze onbetwistbaar grootste levende schrijver: Arthur van Schendel. ‹Ja, hij kan nu wel goed schrijven, maar hoe zal die man lezen?› Inderdaad, misschien lang niet zo amusant als wijlen Justus van Maurik.

Toch blijft de *idee* althans van dat noodzakelijke culturele tijdschrift, dat tijdschrift waar Indië ‹nu eindelijk toch rijp voor is›, in sommige groepjes koppig standhouden. Dat tijdschrift, dat niet zal zijn *Koloniale Studiën*, noch het *Koloniaal Tijdschrift*, noch *Djåwå*, noch zelfs het *Tijdschrift Bataviaasch Genootschap*, en tenslotte zelfs niet het onlangs geboren *Cultureel Indië*, dat, zoals het er nu uitziet, doodgewoon een dépendance van het *Tijds. Bat. Gen.* zou kunnen zijn, in ander formaat, met wat minder tekst en meer plaatjes. Maar dit noodzakelijke tijdschrift zal niet komen, wanneer de verantwoordelijke redacteuren niet van tevoren de belangen ervan ‹doen samengaan› (men weet wat dat zeggen wil) met die van de mensen, die er dan in godsnaam geld voor zouden geven. Op deze wijze toont Indië zich *niet* ‹rijp› voor dat in beginsel zo hevig gewenste tijdschrift. Men verstrekt zichzelf als geestelijk-levend mens een alibi door het tijdschrift-*plan* warm bij te vallen. Bij dié warmte blijft het.

Naast de ‹wetenschappelijke› tijdschriften kent Indië sinds lang de formule van de radicaal-vulgariserende tijdschriften,

die amusement aan actualiteit verbinden–zelfs het *Weekblad voor Indië* was dat; daarna *De Reflector*, *Het Indische Leven*, *De Revue;* nu *Oriënt* en *Wereldnieuws*. Het overkomt je soms dat je iemand aan een cafétafeltje ziet lezen, de persoon in je opneemt en schrikt bij de gedachte dat hij *leest:* ‹Hoe is het mogelijk? waarom zou die man lézen?› en onmiddellijk daarna is men gerustgesteld, want men heeft gezien wàt hij leest, en het was een van die... ontspannende verzamelingen.
Het ‹culturele tijdschrift› dat sommige verstarde idealisten nu nog steeds door het hoofd spookt, heeft in Indië eigenlijk al bestaan, is in Indië mogelijk *geweest;* het prototype daarvan is het *Tijdschrift voor Ned. Indië* van Van Hoëvell. Men kan de dosage van op te nemen artikelen veranderen, de grondidee blijft ongeveer dezelfde. Terwijl ik mijn zoekerij voortzet in de nederlands-indische bellettrie van het verleden, wordt mij duidelijk dat Indië, in dit opzicht, in de 19e eeuw een bloeitijd heeft gekend–onder hoeveel voorbehoud dan ook–die wij verre zijn van te bezitten. Hieronder laat ik een kort overzicht volgen van wat deze tijd, vooral uit bellettristisch oogpunt gezien, heeft betekend.

In 1838 richtte de bekende ds W. R. baron van Hoëvell het eerste periodiek in de Oost op, onder de naam *Tijdschrift voor Neêrland's Indië*. Het werd aanvankelijk ter Landsdrukkerij te Batavia gedrukt, met belangrijke reductie van de drukkosten. Van Hoëvell had als medewerkers toen zijn ambtgenoot ds S. A. Buddingh en de directeur van 's Landsdrukkerij, mr J. J. Brest van Kempen; de G.-G. De Eerens en vooral de Algemene Secretaris J. P. Cornets de Groot, een ontwikkeld en verlicht man, steunden de jonge onderneming. Behalve wetenschappelijke en andere wetenswaardigheden, geschiedenis, oudheidkunde, land- en volkenkunde, bevatte het *Tijdschrift* aanvankelijk een enkel gedicht en europese, ongetekende novellen. Gaandeweg werd het beter en omvangrijker, werden de bijdragen ernstiger en degelijker. Onder de allereerste mede-

werkers die bellettrie bijdroegen, waren C. S. W. van Hogendorp, W. L. Ritter en Van Hoëvell zelf. Van Hoëvell schreef zijn letterkundige bijdragen eerst onder het pseudoniem Jeronimus; de parabel van de *Japansche Steenhouwer* die door Multatuli werd overgenomen (die door Havelaar te Natal wordt naverteld aan Si Oepi Ketèh) komt voor in jrg. 1842. In jrg. 1839 reeds publiceerde Van Hoëvell een voor die tijd opmerkelijk *Geschiedkundig Overzigt van de beoefening van kunsten en wetenschappen in Neêrland's Indië*, waarop in 1840 enige verbeteringen en aanvullingen volgden van mr J. T. Bodel Nijenhuis.

In 1844 kreeg Van Hoëvell, die zich met de staatkunde van Indië wilde bezighouden, ernstige botsingen met de Algemene Secretaris mr C. Visscher, een van de onaangenaamste figuren die de beschaving in Indië gekend heeft (al was hij, komisch genoeg, secretaris, later zelfs voorzitter, van het Bat. Genootschap). Van Hoëvell's medewerkers mr P. Mijer (de latere G.-G.) en ds Buddingh lieten hem in de steek. Het tijdschrift werd nu tegengewerkt door de regering en kon slechts voortbestaan door steun van particulieren; het werd niet meer ter Landsdrukkerij opgelegd, maar bij de drukkerij van het Bataviaasch Genootschap, waarvan Van Hoëvell voorzitter was. Allerzonderlingst was de consternatie, verwekt door een stuk van Junghuhn, die in een reisbeschrijving terloops iets minder aangenaams gezegd had over een paar regenten; om dit stuk, waarvan de ‹kopy› behoorlijk aan de Algemene Secretaris toegezonden was, dat *niet* geplaatst werd, kreeg de redactie onaangenaamheden, terwijl Junghuhn zelfs met uitzetting bedreigd werd. Toen de G.-G. Rochussen in 1845 echter in Indië kwam, had Van Hoëvell toch een onderhoud met hem gehad, dat hoop gaf op grotere vrijheid van publicatie en nieuwe medewerking van officiële zijde.

Op 30 Maart 1848 kondigde Van Hoëvell, wiens naam als redacteur nu voor het eerst op het titelblad verscheen, een nieuwe serie aan. Het tijdschrift zou zich voortaan ook ophouden met de ‹gebeurtenissen van den tijd›, d.w.z. een politieke me-

ning erop na houden, en alle boeken over Indië aankondigen: ‹Boekbeoordeelingen zullen het vooreerst niet zijn, want zonder eene onbepaalde vrijheid, om over allerlei aangelegenheden een onafhankelijk oordeel te vellen, is eene waardige, juiste, consequente en vertrouwen inboezemende kritiek onmogelijk›.

Sedert Van Hoëvell benoemd was tot geschiedschrijver van Nederlands-Indië en toegang had gekregen tot de gouvernements-archieven, wilde hij met de op deze manier verkregen wijsheid vele valse voorstellingen recht zetten. Vrijheid van drukpers was in 1848 echter nog geheel een illusie; Van Hoëvell kwam weldra–ditmaal als woordvoerder van de liberale ideeën in het moederland–in botsing met Rochussen en meende het best te doen en zijn zaak het krachtigst te dienen door de kolonie te verlaten. In Augustus van hetzelfde jaar meldt het *Tijdschrift* dan ook dat de redacteur naar Nederland vertrekt en de volgende afleveringen van de jaargang aldaar zullen worden gedrukt. Men ziet van die afleveringen echter niets meer; en in 1849 verschijnt het *Tijdschrift* als nederlandse uitgave, in belangrijk groter formaat. Deze inderdaad nieuwe serie begint met een zeer lezenswaard stuk van Van Hoëvell, de geschiedenis verhalend van het periodiek, de conflicten met de regeringsvertegenwoordigers uitvoerig inbegrepen. Naarmate het periodiek sociaal en politiek in betekenis toeneemt, verdwijnt de bellettrie eruit en weldra ziet men niets meer dan een enkele schets van Van Hoëvell zelf en wat boekbesprekingen. In 1863 deed Van Hoëvell, lid van de Raad van State geworden, de redactie over aan dr P. Bleeker, een wapenbroeder uit zijn indische tijd nog.*

Naast het *Tijds. v. N.I.* verschenen enige tijd, als onderafdelingen ervan, het *Natuur- en Geschiedkundig Archief* en het *Tijdschrift ter bevordering van christelijken zin*. Het eerste stond onder redactie van de toenmalige officier van gezond-

* Het tijdschrift is, in verschillende series, blijven voortbestaan tot-en-met 1902, maar in verband met indische uitgaven kan het ons slechts interesseren tot-en-met 1848.

heid P. Bleeker, die evenals Van Hoëvell in botsing kwam met de censuur van de heer Visscher en daarom in 1847 van Batavia naar Semarang werd overgeplaatst, wat de dood van zijn tijdschrift werd. In 1849 in Batavia teruggekomen, richtte Bleeker, die secretaris was van het Bat. Genootschap, met enige anderen de Natuurkundige Vereeniging op, die in 1850 het *Natuurkundig Tijdschrift* uitgaf, waarvan de eerste jaargangen geheel op kosten van het Bat. Genootschap gedrukt werden. In 1860 eerst vertrok Bleeker naar Nederland.

In 1840 verscheen de 1e jaargang van het bellettristisch jaarboekje *Lakschmi*, met op de titelpagina een voor die tijd in Indië zeer kunstvolle lithographie van Schnell. De uitgave duurde maar drie jaar (tot-en-met 1842). Een komisch gevalletje betreffende de verhouding tussen het *Tijdschrift v. N.I.* en *Lakschmi* vindt men in het *Tijdschrift* van 1841, toen een anonieme lezeres, uit vrees dat het jaarboekje opnieuw in het tijdschrift onbesproken zou blijven, zich aangordde om althans de 2e jaargang daarin uitvoerig aan te kondigen. De lezeres roemt het gedicht *West Moesson of Regentijd* van ds Buddingh; een historisch verhaal uit de tijd van de opkomst van de Islam, spelende in het rijk Padjadjaran, door de inmiddels overleden medewerker F. Seelig; zelfs een luimig gedicht *Dagreize te paard op Java* door Hulsewé, ‹met Javaansche woorden en volzinnen doorvlochten, die niet zullen nalaten den bewoner dezer streken te behagen›, een gedicht dat schrikken doet door het relaas der vele gevaren die een reiziger te paard op Java zoal bedreigen, maar weer verrukt door de gastronomische beschrijving der vele onthalen die hij er tevens vindt; en schoonst van al acht zij een *Elegie* door S. van Deventer JSzn, die reeds als dichter in de 1e jaargang was opgetreden, maar hier door de ‹statigheid en diepe ernst› van zijn vers uitblinkt. Alleen twee extemporeetjes van ds Buddingh acht zij al te zeer vulsel. Verder betreurt zij het ontbreken van de namen Van Hoëvell en P. Mijer in het jaarboekje.

Hierop antwoordt de weleerwaarde Buddingh met breedvoerige elegantheid, onthullend dat de redactie van *Lakschmi*

nagenoeg geheel uit dezelfde leden bestaat als die van het *Tijdschrift*, zodat slechts kiesheid noopte tot zwijgen. Verder: ‹Regt lief, regt bevallig is uwe beoordeeling; bijkans overal ligt het waas van vrouwelijke zachtheid er over; bijkans overal draagt zij de kleur van verschooning, toegevendheid en inschikkelijkheid, waarmede gij ... ‹ de lieve *Lakschmi* › (zoo als gij dat jaarboekje zoo hartelijk noemt) gelezen hebt.› Maar wat is zij hard geweest voor zijn extemporeetjes; de dames aan wie die opgedragen waren en die er allicht eerst mee op hadden, zullen die nu wellicht ten vure doemen; en zou iemand ook niet kunnen vragen: ‹maakt gij ze beter, lieve Dame?› Het geheel lijkt heel erg op een grap, door de redacteuren zelf verzonnen, maar laat toch een weeïge smaak achter van wat als geestelijk en geestig verkeer gold in het Batavia van die dagen.

In 1842 werd als tweede tijdschrift van Indië opgericht: *De Kopiïst*, door E. de Waal, de latere liberale minister van koloniën, destijds commies ter Algemene Secretarie. De Waal had aanvankelijk het plan een veel groter opgezet tijdschrift te redigeren, *Het Overzigt*, waarvan hij een prospectus in 2000 exemplaren en in zeer gewichtige stijl over Indië verspreidde. Hij stelde zich voor, bij voldoende belangstelling zich naar Holland te begeven, daar het tijdschrift uit te geven en tegelijkertijd te studeren; wat de Raad van Indië maar een matig en commercieel idee toeleek, terwijl ‹het zou beter zijn, als ieder ambtenaar zich hield bij zijn ambtsbezigheden›. Ook de belangstelling voor het prospectus zal te wensen hebben overgelaten, want de eerzuchtige jonge redacteur bleef in Indië en vermocht zijn oorspronkelijk idee in *De Kopiïst* slechts veel bescheidener te verwerkelijken. Dit tijdschrift leefde tot-en-met 1845, maar werd in 1844 omgedoopt in *Indisch Magazijn* en de inhoud werd enigszins gewijzigd, omdat de overgenomen stukken uit europese periodieken (levensberichten uit de *Galerie des Contemporains Illustres*, stukken uit *Vaderlandsche Letteroefeningen*, enz.) ‹slechts in eene geringe mate het welgevallen des publieks verwierven› en ‹dit konde

ook niet anders, daar het verkrijgen van die werken dagelijks minder moeite en kosten vereischt›... Voor de indische bijdragen daarentegen (waaronder weer verhalen van W. L. Ritter) bestond grote belangstelling. Men herinnert zich uit de *Havelaar* dat Multatuli als controleur op Sumatra's Westkust op dit tijdschrift geabonneerd was en door de armoede waartoe generaal Michiels hem veroordeeld had het abonnement niet kon betalen.* De vertaalde stukken uit *Les Guêpes* van Alphonse Karr, zelf weer beïnvloed door Heine, hebben op Multatuli ongetwijfeld indruk gemaakt en zijn latere stijl helpen vormen. *De Kopiïst* bleek echter zozeer een doublure te zijn van het *Tijdschr. v. N.I.*, dat het inderdaad beter deed na 1845 de plaats aan dat oudere en betere periodiek te laten.

Ietwat anders dan *De Kopiist*–veel minder ‹gezellig›–was het *Indisch Archief*, dat, op verzoek van de regering en waarschijnlijk om het als indische uitgave verdwenen *Tijdschr. v. N.I.* op loffelijker wijze te vervangen, in 1849 opgericht werd door ds Buddingh. Bellettristische voortbrengselen kwamen er niet in voor, oorspronkelijke althans, want de belangrijkste publicatie van het tijdschrift is wellicht de uitgave en vertaling van de javaanse *Serat Baron Sakèndèr* door dr A. B. Cohen Stuart. Dit tijdschrift duurde van 1849 tot-en-met 1851, maar bracht slechts 4 delen (2 volle jaargangen) op. Bij Buddingh's vertrek naar Europa in 1850 droeg hij dit tijdschrift over aan dr P. Bleeker, maar deze deed er niet veel aan, in de oude vorm althans. De plaats van het *Indisch Archief* werd (vanaf 1853 en tot in onze dagen) ingenomen door het *Tijdschrift voor Indische Taal-, Land- en Volkenkunde*, dat door het Bat. Genootschap zelf werd uitgegeven, aanvankelijk onder redactie van dr P. Bleeker en de heren J. Munnich en E. Netscher, en uitsluitend met wetenschappelijke bedoelingen.

* Episode van de met franse verzen geïllustreerde en teruggezonden kwitantie (*Max Havelaar*, hfdst. 12).

In het *Tijdschr. v. N.I.* van 1843 komt een stuk voor van J. Munnich, toen officier van gezondheid, getiteld *Iets omtrent de beoefening der poëzij in Neêrlands Indië*, waaruit blijkt dat de auteur een ‹baar› is, die Beets zijn vriend mocht noemen. ‹Onze vaderlandsche dichter Beets schreef mij eens: ‹het zou van zeer veel belang voor onzen zangberg zijn, indien wij eenen dichter hadden, die een tint van het Indisch Oosten in zijne gezangen wist te brengen. De dichter zou geheel op zichzelven staan, en in dezen tijd van algemeene navolging zijne *orginaliteit* kunnen handhaven›, zo begint hij. Hij verklaart daarop dat hij nog maar te kort in het land is om een goed antwoord op de vraag te geven, of Indië zulk een dichter kan voortbrengen, maar hij hoopt op de bloei van een genie, want die is nodig om de zangberg van deze kant te beklimmen. Hij gelooft dat hier een sterke zon te lang schijnt op éénzelfde natuur–dat is niet goed voor de inspiratie–en toch: ‹dat schoone, bloeijende, vruchtbare, herbergzame, mildbedeelde oord der aarde (verdient) den prozaïschen titel van *prozaïsch* niet: wie zal het mij tegenspreken?›

Hij werd beantwoord door de heer S. van Deventer J.Szn, toenmaals redacteur van het regeringsorgaan *De Javasche Courant**, iemand die te Batavia een zekere letterkundige reputatie genoot, die in hetzelfde tijdschrift, het vorige jaar nog, een gedicht gepubliceerd had, getiteld *Welkom! welkom Avondwinden*, en die dus wel enig recht had tot verbazing. Hij wees de heer Munnich op de reeds verschenen jaargangen van de almanak *Lakschmi* en meende dat er geen poëzie in Indië was door *gebrek aan debiet*. De almanak vond al te weinig intekenaren, verkondigde deze stem van een ingewijde, en zou spoedig weer ophouden te bestaan; ‹men› las nu eenmaal geen poëzie in Indië, ook niet de uit Europa in-

* Hij zou het later brengen tot lid van de Raad van Indië (1873) en gaf in 1862 zijn *Bijdragen tot de kennis van het landelijk stelsel op Java*, waarin op het cultuurstelsel een ‹treurig licht› werd geworpen. De uitgave van deze delen, door de minister van koloniën Fransen van de Putte bevorderd, werd door diens opvolger P. Mijer stopgezet.

gevoerde. Toch hadden de Dames, toen zij onlangs dr Van Hoëvell een redevoering hoorden houden over het maleise gedicht *Poetri Bidasarie* voor het Bataviaasch Genootschap, ‹eenparig getuigd, dat zij toen eenen allergenoeglijksten avond (hadden) doorgebragt›. Het was de allereerste maal geweest dat Dames een algemene vergadering van voornoemd Genootschap hadden mogen bijwonen, na een 64-jarig bestaan ervan; en sedert hadden de Dames van Batavia die algemene vergaderingen trouw bezocht. Maar de eerste tijd in een land *is* prozaïsch, moest de heer Van Deventer toegeven, en het werk hier weinig bevorderlijk: ‹Na van den vroegen morgen tot laat in den achtermiddag *onafgebroken* te zijn werkzaam geweest, is men niet terstond geschikt voor de beoefening der poëzie.› (wel kan men een brief schrijven). De heer Van Deventer citeerde daarna het gedicht *De Boekanier* van de zeeofficier H. A. Meijer; ook de javaanse poëzie moest meer bekend worden, vond hij, en de heer Munnich, jong nog en die het voorrecht had over Java te reizen, moest zelf maar gauw poëzie leveren.

Het stuk van de heer Munnich, nogal ongewoon tussen de andere bijdragen, had wèl de aandacht getrokken, want ook de heer W. L. Ritter schreef er een ‹luimig antwoord› op, in verzen, 30 strofen lang. Hierin wordt de baar door een oudgast voorgehouden, dat wie de inspiratie op de indische bergen zoekt, daar ongemak krijgt van tijgers en badaks, zodat: ‹mijn *rustbank* is mijn *Helikon*›!

In 1848 gaven J. Munnich, Van Hoëvell en S. van Deventer de 1e jaargang uit van de almanak van *Warnasarie**, op belletristisch gebied de aardigste en meest levenskrachtig gebleken bijdrage van Indië in de 19e eeuw. Toen eind 1847 de tekst voor dit jaarboekje bijeen was gebracht, ontving de redactie het verbod enige bijdrage, van wie ook, op te nemen, alvorens de hele kopij zou zijn gezonden naar de Gouverneur-Generaal en deze zijn vergunning zou hebben verleend. Van politiek hier toch geen sprake.

* ‹Warnasarie› betekent ‹veelkleurigheid van bloemen›.

De eerste bladzijden van dit boekje besteedde de heer Munnich aan een berijmde opwekking tot dichten. Welke problemen de indische bellettristen van die tijd bezighielden, merkt men het best in de voorwoorden tot de verschillende jaargangen. Voor *Warnasarie* 1850 schrijft de redacteur mr G. G. Kool: ‹Indien ik de hoop had vaarwel gezegd om [hier] menschen te vinden, bij wien het geheel zedelijke, goddelijke, welluidende element der menschelijke denkbeelden, die geheimzinnige gave van den menschelijken geest, dat verlangen naar iets beters dan het bloot materieele nog levendig is, dan gewis zou het eene dwaasheid van mij zijn om hier een jaarboekje als de *Warnasarie* te laten uitkomen. Maar zie! wat men ook van den stoffelijken zin van Indië zeggen moge, ik ben overtuigd dat er nog velen gevonden worden, die met belangstelling weder dezen bundel zullen ontvangen... Ik vergelijk de letterkundige beschaving in Indië bij eene jonkvrouw, die pas uit eenen diepen slaap is gerezen... Er bestaat hier een geest van beschroomdheid om als auteur bij het publiek bekend te staan. Getuige hiervan weder het groot aantal anonyme stukken, voor dit jaar ingezonden...› De heer F. J. H. van Deinse, redacteur voor de volgende jaargang (1851), schijnt dit gedeeltelijk te verklaren: ‹...Men bedenke dat eigenlijke letterkundigen in Indië niet, of althans alleen bij uitzondering worden aangetroffen, en dat de beoefening der fraaije letteren slechts bij wijze van uitspanning en nimmer als gezette studie *(sic)* kan plaats vinden.›

Voor jrg. 1852 verontschuldigt zich mr L. J. A. Tollens, zoon van de bard van *Nova-Zembla* (die in dit jaar toch bij dezelfde uitgever, Lange & Co. te Batavia, het tijdschrift *Biang Lala* zou uitgeven): ‹... de redactie toch, doet wat zij *kan*... en geenzins dat, hetgeen zij *wil*; zij is verpligt uit de haar toegezonden stukjes eene keuze te doen...; maar wanneer nu slechts weinige bruikbare bouwstoffen ter harer beschikking staan, is zij *per se* verpligt... ook de minder bruikbare op te nemen›. In jrg. 1853 komt hij op voor het recht van de indische schrijver om ook on-indische onderwerpen te behan-

delen: ‹Vele der bijdragen behelzen Indische onderwerpen, en bij voorkeur heeft de redactie dezen geplaatst, om het boekske meerder aan de benaming van Indisch Jaarboekje te doen beantwoorden. Niet dat de redactie het ten volle met Heeren recensenten... eens is, dat zij, die in Nederlandsch-Indië de lier bespelen of in den verhaaltrant den veder voeren, verpligt zouden zijn, altijd eene Oostersche tint aan de vruchten van hunnen geest te geven; dat zij alle herinneringen uit het geliefde moederland, welke voorzeker de zoetste en meest bezielende zijn, zouden moeten wegvagen en als het ware Javaan worden en als een Javaan denken; verre van dáár,–want alsdan toch zoude men zich nimmer buiten den kring, waarin men dagelijks verkeert, mogen bewegen–een voorregt, ieder schrijver en dichter toegestaan, en waarvan de letterkunde in Nederland zoo ruimschoots gebruik maakt, door Engelsche, Fransche, Spaansche en andere vreemdsoortige stoffen in hare bundels op te nemen...›
In 1856 schrijft dezelfde: ‹Bij de inderdaad diep te beklagen onverschilligheid, waarmede door het grootste gedeelte van het Nederlandsch-Indisch publiek voortbrengselen van zuiver letterkundigen aard worden ontvangen,–hetzij die onverschilligheid (eene gevaarlijke zielsziekte!) voortvloeit uit te groote gehechtheid aan het materieële, hetzij uit eene geringe geestesbeschaving–mag het voorzeker wel als zeer opmerkelijk worden beschouwd, dat het jaarboekje *Warnasarie* ten negende male het licht ziet›... Men voelt deze bitterheid duidelijker mee, als men bedenkt dat zijn tijdschrift *Biang Lala* juist had moeten ophouden te bestaan. Het leven van het almanakje, dat maar eens per jaar verscheen, kon worden gerekt, dat van het veel grotere tijdschrift niet. Beide publicaties konden trouwens slechts bestaan bij de gratie van officiële steun en welwillende intekenaren. Dat een Multatuli een zo ontstellend indisch fenomeen is, laat zich, gedeeltelijk althans, ook weer verklaren uit het leesportefeuille-peil, waarop dit soort belangstelling de indische bellettrie wel moest houden. Overigens belet dit speciale peil de auteurs allerminst om

in bloed te plassen: de ene criminele historie na de andere wordt in alle eer en deugd door hen afgeleverd; Javanen en Chinezen doen mee aan de meest mexicaanse moordtaferelen. Er zijn zelfs 2 complete romans bij–een grote historische (400 blzn) van W. L. Ritter: *Toeloecabesie; Amboina in 1644*, en een kleine (150 blzn) van L. Burer, die een meer recente opstand beschrijft: *Yoedo Pattih alias Kiaij Sengôrô, of Dweepen Heerschzucht* (in *Warnasarie* 1856). Multatuli's romantisch coloriet (de lijken van de klagers die in de *Havelaar* de rivier afdrijven) is uiterst sober, vergeleken bij deze verhalen die de auteurs zich beijveren als ‹geheel waar› aan te prijzen.
Warnasarie leefde voort tot-en-met 1858. In 1859 werd door een noodsprong, bij een andere uitgever (H. M. van Dorp te Batavia) en in de bescheiden vorm van een almanak voor 2 jaar tegelijk (dus ook voor 1860), een vervolg erop gerealiseerd, onder de titel *Nederlandsch-Indische Muzen-Almanak*,– nog steeds overigens onder het redacteurschap van mr L. J. A. Tollens. Daarna schijnt er niets meer aan te doen te zijn geweest.
Biang Lala, Indisch Leeskabinet, dat van 1852 tot-en-met 1855 bestond, werd geredigeerd door W. L. Ritter en mr L. J. A. Tollens, die bovendien tezamen in Augustus 1852 de *Java-Bode* oprichtten, de eerste particuliere krant in Indië, d.w.z. die niet van regeringswege werd uitgegeven.* Deze beide publicisten hebben een voor die tijd wel ongehoord gebruik van de drukpers gemaakt in de kolonie; al werd voor de vrijheid van drukpers aldaar nog steeds (o.a. in Van Hoëvell's *Tijdschrift*) warm gestreden. *Biang Lala* stond onder censuur van de Algemene Secretaris, de *Java-Bode* onder die van de resident van Batavia. Over het tijdschrift zeiden de redacteuren in hun voorbericht: ‹Moge de *Biang-lala* eenmaal, met schitterende kleuren, aan den letterkundigen hemel van den Indischen Archipel pronken en minder spoedig verdwijnen dan het prachtige natuurverschijnsel, dat ons zoo vaak de oogen verbaast›**... Die wens is niet geheel vervuld, en toch staat

* De *Java-Bode* verscheen in die tijd ook maar tweemaal per week.
** ‹Biang-lala› betekent regenboog.

vast dat *Warnasarie* en *Biang Lala* samen een bloei, of zo men verkiest: een bedrijvigheid, in de koloniale bellettrie vertegenwoordigen, zoals nadien nooit meer bereikt werd. Tussen 1848 en 1858 kon men de illusie koesteren dat Indië een eigen literatuur in de nederlandse taal zou opleveren, niet bij nederlandse uitgevers, maar in het land zelf. Dat de uitwisseling met Holland destijds zoveel moeilijker was, heeft deze ‹eigen productie› natuurlijk wel beïnvloed. Men vormde een wereldje van cultuurpioniers-bellettristen onder elkaar; de toegeeflijkheid onderling, maar ook die van anderen, was groot; men vreesde, misschien ook door de afstand, minder van de ‹echte›, de moederlandse, letterkundigen. Deze sfeer van een wat provinciaal kransje had blijkbaar toch een goede kant; en als men bedenkt onder welk toezicht het gezelschap zich moest uiten, krijgt het nog wat meer recht op waardering.
De toestand is op het ogenblik anders. Afgescheiden van de crisistijd nog, het vergt geheel andere ‹combinaties› om nu nog een periodiek te realiseren, dat in Indië zou worden uitgegeven, dat de hollandse critiek zou kunnen doorstaan, en, Indië representerend zoals het nù is, met het *Tijdschrift* van Van Hoëvell (zelfs zoals dat in zijn indische periode was) zou kunnen worden vergeleken; een periodiek dat zo goed zou zijn en tegelijk zo weinig specialistisch.

NOTITIES BIJ HET ARTIKEL VAN SJAHRIR

Het stuk van Soetan Sjahrir, dat men in vertaling hier heeft kunnen lezen*, moge–zoals ik iemand erover heb horen zeggen–niet zonder zwaarwichtigheid, innerlijke tegenspraak en misvattingen zijn, men heeft het maar te vergelijken met een in beginsel volkomen gelijkgericht artikel van Soetan Takdir Alisjahbana in hetzelfde herdenkingsnummer van *Poedjangga Baroe* waarin het oorspronkelijk verscheen, om de superioriteit ervan te zien; maar vooral wanneer men bedenkt dat dit stuk in een verbanningsoord geschreven werd, is het alleszins opmerkelijk. Evenals Takdir wenst Sjahrir de literatuur dienstbaar te maken aan, nuttig althans voor, de opvoeding van het indonesische volk. Hij staat dus a priori heel wat optimistischer tegenover de sociale vermogens van een literaire beweging dan onlangs, in ditzelfde blad**, de heer Soeroto; en m. i. volkomen terecht. Het feit dat de groep schrijvers van *P. Baroe* voorshands ‹buiten de massa› blijft staan, wil in dit opzicht niets zeggen: iedere werkelijk nieuwe literaire en culturele beweging blijft aanvankelijk buiten die massa staan, die immers alleen zonder verzet aanvaardt wat gemakkelijk, banaal of traditioneel is. Ook *De Nieuwe Gids* (om deze door *P. Baroe* zelf geliefde vergelijking even te benutten) werd aanvankelijk door het ‹volk van Nederland› niet alleen slecht aanvaard, maar warm uitgescholden.

Soetan Sjahrir zegt overigens dingen betreffende de komende en zich-nu-reeds-vormende indonesische cultuur, die aan duidelijkheid van formulering en standpunt niets te wensen overlaten, en volledig antwoord geven op door onszelf en an-

* *Zie achterin dit deel, Bijlagen.*

** *Kritiek en Opbouw. Zie achterin dit deel, Bijlagen.*

dere Westerlingen telkens weer gestelde vragen. Hij verklaart pertinent dat er geen andere cultuur is, ook voor Indonesiërs, dan de westerse. ‹De burgerlijke cultuur, die ook westerse cultuur heet, is de universele cultuur geworden... De cultuur van intellectuele Oosterlingen is niets anders dan bovengenoemde westerse cultuur›. Ook dit voert ons regelrecht terug tot de in dit blad gepubliceerde gedachtenwisseling. Van Boroboedoer, *Ardjoena Wiwaha* en *Dewaroetji* in dit bescheid geen spoor. Het zou niettemin de moeite lonen na deze stellige uiteenzetting het oordeel te horen van een ander indonesisch cultuurdrager toch ook, als de door deze jongeren zo slechtgewaardeerde, zo *javaans*-superieure Ki Hadjar Dewantoro.

Naar aanleiding van een door mij achter een verzameling Compagnies-poëzie opgenomen fragment uit de *Serat Baron Sakèndèr*, waarin de javaanse visie op de verovering van Jakatra, schreef mij een jonge Indonesiër van ‹westerse› vorming:

‹Goed, ik vind die javaanse geschiedschrijving beminnelijk in haar slimme primitiefheid, en de vondst van de beschieting door dukatons en rijksdaalders die alle hindernissen wegvagen enig, maar de fantastische mystiek van mijn landgenoten (want dat is in wezen toch zo'n geloof in een ‹oudere en jongere linie›) bergt een groot gevaar in zich. Dat van zelfgenoegzaamheid en zelfbedrog: men wiegt zich met zulke dingen in slaap; het is geestelijk opium. Daarom moet ik iedere ‹ki hadjar›, die meent dat de oud-javaanse cultuur alle kiemen tot uitbouw in zich bevat en die iedere uitkomst van westerse paedagogie en psychologie begroet met een vergenoegd: ‹maar heus, dat is reeds lang bij ons bekend!› verwerpen; wij dienen werkzaam te blijven in de eerste plaats juist ten opzichte van onszelf. Ik versmaad de javaanse kunstuitingen als zodanig, als één soort van aesthetisch genot, geenszins; volksspelen, gamelan enz. ‹doen› mij nog heel wat. Maar de grondslag waarop dit alles staat: de *religieuze* ontroering, omdat men daarvan heil en zegen van de voorouders verwacht bijvoorbeeld,

het leerzame en de ‹hogere wijsheid› daarin verscholen, kan ik niet anders dan afwijzen. Misschien zit er wel veel waars in die oude belegen opvattingen, maar men beredeneert die te weinig en gaat te veel met zijn gevoel werken – dat *noemt* men juister en dat *is* makkelijker – en tenslotte gaat men grote woorden gebruiken en komt tot ‹synthese› zonder eerst te hebben geanalyseerd. De ‹ki hadjars› noemen dat: intuïtie. Ik acht dat: gebrek aan denkmethode.›

Uit te maken wie hierin gelijk heeft, zou simplistisch zijn en ligt in ieder geval buiten mijn competentie. Het is voor *mij* gemakkelijker mij thuis te voelen, wanneer ik bij S. Sjahrir lees: ‹De maatstaf die men moet aanleggen voor deze (indonesische) cultuur is dus geen andere dan die men bij westerse cultuur pleegt aan te te leggen›.

Ja, maar dan heeft men ook nog met *stadia* rekening te houden. Hierbij noteer ik in het voorbijgaan een kleine anecdote. Ik kreeg eens bezoek van een schrijvende indonesische jongedame, die van mij wenste te vernemen of zij ‹stijl› had, maar die verzuimd had de minste pennevrucht mee te brengen. Zij deelde mij mee dat een jong indonesisch schrijver zich minachtend over haar stijl had uitgelaten, maar dat zekere oude europese journalist over een stuk van haar gezegd had ‹dat dàt nu stijl was›. Het stelde haar, geloof ik, zeer teleur dat ik haar niet in drie woorden voorgoed kon openbaren wat stijl was en wat niet. Om te weten te komen wat *haar* stijl kon zijn, deed ik enige vragen. Zij deed niets dan gichelen en vertelde later aan anderen dat zij al dat vragen ‹griezelig› had gevonden. Zij zag mij misschien aan voor een meneer van de P.I.D. Als ik aan deze jongedame en haar cultuur zonder meer een westerse maatstaf moest aanleggen...*

Ik volg het stuk van Sjahrir nu op de voet. Hij noemt ‹romantische fase› de fase waarin het gevoel aanvult wat door verstand, kennis en ervaring *nog* niet kan zijn aangebracht, en citeert, ter illustratie van deze roes des gevoels, duitse ver-

* Ik haast mij erbij te zeggen dat ik dit voorbeeld geenszins geef als representatief. Er *zijn* andere indonesische jongedames!

zen. Niettemin hoeft niemand te vervallen in de waan dat ééns, bij groeiende kennis en ervaring, het gevoel zal worden uitgeschakeld of zelfs maar ‹getemd›,–althans bij de scheppende kunstenaar. Tegenover Sjahrir's duits citaat stel ik –een goede indonesische gewoonte volgend–dit woord, dat Stendhal noteerde toen hij ongeveer 20 jaar was: ‹La tête ne doit jamais être que le valet de l'âme›. Van een van de intelligentste èn meest gepassionneerde schrijvers die de wereld gekend heeft, is dit meer dan een frase. Wat een programma! Eenvoudig en compleet.

Waar Sjahrir hierop laat volgen dat de Indonesiërs echter de ‹wereld van de Weltschmerz en de Idylle› reeds uit zijn, illustreert hij: ‹de wereld van Courths-Mahler en Florence Barclay›. Dit is zonderling, en hij zoekt hier zijn voorbeelden wel pijnlijk laag, door zo ongeveer de Weltschmerz te nemen van de leestrommel en de Idylle van de kookschool. Bedoelde hij werkelijk dat alleen *dit* tot dusver door zijn landgenoten overwonnen werd? Het betreft dan niet zozeer een verschil van ‹wereld›, maar van niveau. Eenzelfde dooreenhaspeling van literaire rangen in de eerste plaats, daarna, in zekere zin, ook van literaire soorten, treft de westerse lezer in de groep van vier voorbeelden, die Sjahrir alle vier tot de ‹naturalisten› rekent: Zola, Gorky, Adama van Scheltema, A. M. de Jong. Wat Sjahrir naar aanleiding van deze voorbeelden zegt, is alleen in zéér grote trekken juist. Vooral dat de dichter Adama van Scheltema een leerling van Zola zou zijn, vergt een grote denkomweg om plus-minus waar te kunnen zijn. Niettemin begrijpt men zeer goed wat Sjahrir bedoelt, en dat blijft het voornaamste.

Zelf geeft hij zich rekenschap dat Gorky maar zeer ten-naaste-bij voor naturalist zou kunnen doorgaan. In een van zijn laatste redevoeringen gaf Gorky de schrijvers van zijn land de raad, zich op de folklore toe te leggen en liefst grote legendarische onderwerpen en figuren te entameren; niets ligt verder van het naturalisme. Men kweekt echter jammer genoeg geen nieuwe Homerus, evenmin als men zich welbewust opmaakt

een nieuwe koning Arthur of Uilenspiegel te scheppen. Gorky's eigen poging tot een moderne legendarische figuur, die van Klim Sangin, mag men dan ook als jammerlijk mislukt beschouwen. Zozeer zag Gorky alles sociaal, dat hij uitvoer tegen het succes van detectives en gentleman-inbrekers in de ‹burgerlijke› literatuur, en hierin een symptoom wenste te zien van de burgerlijke corruptie. Het is in dit verband dan leerzaam te constateren, wat een goed verteller met zoveel minder literaire pretenties als Conan Doyle wist te bereiken met zijn Sherlock Holmes. Deze ‹grootste van alle detectives› is nl. een van de zéér weinige werkelijk legendarisch geworden figuren in de hele nieuwere wereldliteratuur.

Adama van Scheltema naturalist noemen gaat nog minder op; een naturalistisch *dichter* is trouwens, als ik me niet vergis, een nog onbekend fenomeen.* Scheltema is trouwens helemaal een slecht voorbeeld in de lijn van Sjahrir, omdat hij nu juist het type is van een in wezen fijn en aristocratisch talent, dat vaak zelfmoord pleegde doordat het trachtte zich te ‹vervolken›; een groot dichter zou hij bovendien waarschijnlijk nooit geworden zijn. Uit Indië gezien kan Scheltema zoiets als een volksdichter lijken; in werkelijkheid was hij dit bij lange na niet zozeer als een Speenhoff, en in dit ene verschil alleen spreekt het hele drama van de man die zijn talent geweld aandoet tegenover de man die dat niét doet: Speenhoff vervoerde spelenderwijs, omdat zijn talent daartoe voorbeschikt was, de *massa*, Scheltema bracht het, door zijn talent te verwringen en ‹makkelijk› te maken, op zijn best tot de beloning van een zeer gewaardeerd dichter te zijn *in de partij*.

Een zonderlinge, sociaal-geïnterpreteerde misvatting van Sjahrir is: dat het leven der arbeiders in de 20e eeuw vooruit moet zijn gegaan, vergeleken bij dat in de 19e, omdat de 19e-eeuwse Zola het somberder afschildert dan de 20e-eeuwse A. M. de Jong. Indien dit sociaal al zo mag zijn, dan nog is het verschil hier vooral een verschil in schrijversgeweten, in rang

* Tenzij men misschien bij ons een figuur als Willem van Iependaal als zodanig wenst te etiketteren.

alweer, tussen Zola en De Jong. En dit komt omdat in De Jong nog maar al te veel leeft van de idylle à la Courths-Mahler en Florence Barclay, waarmee Sjahrir wilde hebben afgerekend. Wat de ‹aantrekkelijkheid› van De Jong's boeken voor een zeker publiek uitmaakt, is dat ze precies zo op leestrommelpeil werden verleugend. Het is tenslotte heel wat minder een literatuur geworden ‹voor het volk›, dan voor oude douairières die menen zich op de hoogte te moeten stellen van ‹wat er goeds is› in het volk. Maar als zodanig vervullen ze natuurlijk ook de sociale functie waaraan – moge dit een troost zijn! – tenslotte geen enkel schrijver ontkomt...
Het boeiendste in het artikel van Sjahrir lijkt mij – en dit verklaart op zeer sympathieke wijze enige tegenstrijdigheden – dat hij, ondanks zijn opvoedkundige preoccupatie, uit kunstenaarsinstinct vermoedelijk, afkerig blijft van wat er grof en goedkoop is in de auteurs die hij naturalisten noemt. Inderdaad, de werkelijke intellectueel, en niet alleen de intellectueel, maar de ‹gecultiveerde vrije burger›, zal bijna altijd Stendhal en Balzac verkiezen boven Zola; Dostojevsky of Tolstoï boven Gorky; en deze voorkeur is óók een voorkeur voor het grotere en betere talent. Soetan Sjahrir denkt enerzijds: ‹de literatuur moet het volk bereiken *want* opvoeden›; anderzijds: ‹maar het is tenslotte tòch aan het volk om zich op te werken naar de beste literatuur, niet aan de literatuur om zich blijvend te verlagen tot het goedkope dat bij het volk direct aanspreekt›. Dit dilemma is nog veel ingewikkelder dan het zo reeds lijkt, omdat er vele overgangen zijn tussen werkelijk goede en werkelijk slechte literatuur en van smaak en bevattingsvermogen bij ‹het volk›. En omdat er voor de beste kunstenaars niet te transigeren vàlt: is er niet een ‹toevallige› harmonie tussen taak en talent, dan zijn zij ook verloren. In de practijk kunnen hele kunstenaarslevens door zulke dilemma's ondergaan; ook kunstenaars hebben de ‹conjunctuur› tegen of mee.
Van een werkelijk gedetailleerd program is in Sjahrir's betoog geen sprake; zo'n program is ook niet te geven, vooràl

niet door een kunstenaar. Een kunstenaar kan ten dezen willen en hopen, proberen ook, niet voorspellen en berekenen. In menig opzicht is Sjahrir's betoog trouwens een indonesische afspiegeling van, een pleidooi voor het ‹socialistisch realisme›, waarover in linkse schrijverskringen – op het parijse congres gezegd ‹ter verdediging der cultuur› bijv. – nu 3 jaar geleden zoveel te doen is geweest. Ook daar een vermenging van romantiek en realisme; de methode moest realistisch zijn want sociaal, de stof zou vanzelf romantisch zijn, want was immers revolutionnair. De formule eindigde met niets meer te omvatten, omdat zij alles omvatten ging; en ieder schrijver die maar mee wilde doen bleek op de een of andere manier nog ‹sociaal-realist› te kunnen zijn.

In het tweede gedeelte van Sjahrir's artikel komt een stroom los van namen, soms met werkelijk inzicht gekozen, soms lukraak, waardoor de ‹buitenstaander› alleen maar in verwarring kan worden gebracht. De sociaal gerichte schrijver moet nu eenmaal gelijk krijgen tegen de schrijver die het arrogante beginsel nastreeft van ‹l'art pour l'art›. Zo is het ook, met nog heel wat minder subtiliteit, in het reeds genoemde stuk van Takdir, waarin deze ongelukkige art-pour-art-kunstenaars kort en goed ‹decadent› heten en als ‹zelfgenoegzame individualisten› worden aan de kaak gesteld. Zelfgenoegzamer praatje dan deze uiterst-simplistische soldatenpreek is slecht denkbaar, maar dat is bijzaak. Zo'n soldaat-kunstenaar schijnt nu eenmaal zo bijziend te moeten worden dat hij – voor de natie, voor het volk, voor de nationale cultuur! – een goedbedoeld prutsboekje, dat ‹de massa›, of wat daarvoor desgewenst wel kan doorgaan, een jaar aan leidende ideetjes helpt, nuttiger acht dan een meesterwerk door een ‹zelfgenoegzame individualist› geschreven. Wat is bovendien ‹decadent› in dezen? Alle bewonderde *Nieuwe Gids*-mannen zijn, volgens collectief nationalistische logica, zonder uitzondering ‹decadent›*. Men kan hier op twee wijzen op reageren.

* Of ja, met de éne uitzondering Gorter natuurlijk, die van *Pan* en wat daarbij hoort.

Ten 1e door te constateren dat men liever een ‹decadent› dichter is van de waarde van een Verlaine of een Baudelaire, dan een nationalistisch rijmelaar van het kaliber van een Freiligrath of een Déroulède. Ten 2e door koelweg te poneren dat bot en dom zijn op zichzelf al een misdaad kan zijn tegenover de natie!

Natuurlijk zou het heerlijk zijn wanneer de ‹individualist› altijd talentloos en vergankelijk was en de ‹soldaat› altijd een genie. Het ongeluk echter wil dat de kunst de volle man eist, en dat *daarom* de individualist altijd een iets betere kans maakt dan de soldaat. Een regel hiervoor bestaat echter niet. Er zijn geen programma's te bedenken voor blijvend werk of gegarandeerde genialiteit, en de kunst–om het besef dat hier als rechter optreedt kort aan te duiden–houdt geen rekening met goede bedoelingen, bekroont of verwerpt, zonder aanzien des persoons, de individualist èn de soldaat. In dit opzicht trouwens transigeert Sjahrir niet en is hij heel wat ‹strenger› dan Takdir: ‹Het probleem van tendens of geen tendens hoeft in het geheel niet de gedachten van een indonesisch schrijver bezig te houden›. En verderop: ‹Hij kan zijn tekortkomingen op literair gebied niet vergoelijken met beweringen dat zijn werk niet mag en kan worden gemeten met de literaire maatstaf, omdat hij het bedoeld had als volksopvoeding. Wanneer hij het volk niet kan opvoeden met literatuur die de literaire proef kan doorstaan, dan past het hem niet dit langs literaire weg te doen, en zijn plaats in de volksopvoeding is dan het onderwijs, de journalistiek of de politiek.›

Het zijn zinnen om in te lijsten, voor ieder jong en zoekend indonesisch auteur. Hier is tenminste duidelijk sprake van literaire *qualiteit*. Terecht betoogt Sjahrir ook dat z.g. tendenskunst overigens hoger kan staan dan de art-pour-art-schrijverij van Pieten en Mina's Lutjebroek. Maar in zijn voorbeelden is hij hier minder gelukkig. Deze Pieten en Mina's zijn *uiteraard* natuurlijk gemakkelijk te overwinnen, zelfs door derderangs-mode-auteurs als Gladkov. Maurits Dekker, die

bij de Pieten wordt gerekend, is overigens geen art-pour-art-schrijver en in vele opzichten juist een werker zoals Sjahrir ze wenst, vaak ook niet zonder talent. Mevr. Székely-Lulofs is wat ze is, maar haar *Koelie* zou met gemak een tendens-roman kunnen heten, en zelfs haar *Hongertocht*, die de verbolgenheid wekte van de tropenjournalist Zentgraaff. Maar dit zijn details.

In hoofdzaak is wat Sjahrir zegt natuurlijk juist; ik zou er alleen aan willen toevoegen dat ik óók niet geloof aan de nu verketterde leuze ‹art pour art›, anders dan als hulpmiddel om een bepaald soort kunst van een ander soort te onderscheiden. Zodra men even doordenkt, moet men inzien dat *niemand* kunst maakt alleen om de kunst. Een schrijver die 100% volhoudt dat hij dit doet, liegt bewust of onbewust. Men schrijft altijd of tégen, of vóór iets; om zichzelf of zijn soort te rechtvaardigen; om zich te verheffen of te verstrooien; om voort te duren, om de verveling te verdrijven of geld te verdienen; om zich te bevestigen of te leren kennen; om de roem of om zich de illusie te geven van iets te doen, van iets te beheersen, in een kruipend of vliedend bestaan. Er is *altijd* iets menselijkers en diepers, iets verheveners of geniepigers, dat iemand dwingt zich aan de kunst te wijden; iets dat men wel opnemen of versmelten kan met het begrip ‹zuivere kunst›, maar dat niet natuurlijkerwijs tot dit begrip behoort.

Met een variant op Pascal zou men kunnen zeggen, dat wie 100% aan art-pour-art gelooft, niet weet wat een mens en wat kunst is. En men moet na de leertijd toch proberen om juister waarheden te zien dan die van het leerboek.

‹De cultuur in onze tijd›, zegt Sjahrir (en hij bedoelt hiermee dus weer de ‹universele of westerse› cultuur), ‹heeft een zakelijke stijl.› Volgt een uiteenzetting over het woord, dat thans zo geladen en bondig moet zijn, terwijl vroeger veel woorden dienden om één doel te bereiken. En dan volgen weer enige namen van schrijvers van vele woorden, welke heten te heersen: ‹kortom in alle romantische literatuur›. Ook dit is een leerboekwijsheid, die na enig onderzoek krachtig wordt ge-

logenstraft: er zijn romantische werken–en uit de meest romantische tijd–die uitmunten door een geserreerde stijl, die zo precies en ‹zakelijk› geschreven zijn, dat de z.g. nieuwe zakelijkheid, daarnaast bekeken, stylistisch eigenlijk niets nieuws gebracht heeft en in menig opzicht er nog van leren kan. Ik denk aan de korte verhalen van Poesjkin en Von Kleist, aan Lermontov's *Een Held van Onze Tijd*, aan werk van Stendhal en Mérimée, aan Poe en Stevenson.*

Of de indonesische nieuwe literatuur inderdaad met deze zakelijke stijl gebaat zal zijn, blijft overigens de vraag. Als iemand er zich toe aangetrokken voelt, is er kans op dat het resultaat goed zal zijn; anders niet. Al dit ‹moeten› is best, mits men niet vergete wat de Sowjet-schrijver Olésja op het schrijverscongres te Moskou uitriep: dat een schrijver alleen maar schrijven kan wat hij kàn. Dit is geen art-pour-art, dit is een *zakelijk* inzicht in de eigen vermogens. Een schrijver moet in de eerste en laatste plaats niet willen doen wat niet in zijn talent ligt, ook al zouden honderd programma's hem het tegendeel voorschrijven. Een javaanse of soendase ziel dus, die zich gedrongen zou voelen trage en wiegelende rhythmen op het papier te brengen, kan alleen tot invalide worden of omkomen in een op dit ogenblik heersende zakelijke stijl. Ook de kunst is een verovering; men kan veel leren in de kunst, niet alles. Men kan niet leren zichzelf te zijn in een rol die diametraal verschilt van het wezenlijke ‹zichzelf›.

De lawine van namen die Sjahrir over zijn lezers uitstort, als toebehorend aan schrijvers van wie men iets leren kan, is goed

* Ik zou er niet over denken deze algemene bewering hier te corrigeren, als ik niet vreesde dat dergelijke algemene beweringen het zwakke punt zouden kunnen zijn van de indonesische essayist. Ik herinner mij een stuk van Sanoesi Pané dat over de tegenstelling handelde tussen de avontuurlijke, ruwe middeleeuwse ridder van het Westen en de beheerste ksatria. Deze tegenstelling was pijnlijk summier bij alle schijn van geleerdheid. Van de middeleeuwse ‹cour d'amour› in al zijn hoofse verfijning, van mystieke en pure figuren als Galahad en Parcival geen sprake. Terwijl aan de schrijver ook scheen te zijn ontgaan dat Ardjoena en Pandji wellustelingen kunnen zijn in westerse ogen.

of slecht, al naar men het neemt. Ziet men er de idee in, dat niets te oud of te verschillend is, of men kan er nog van leren, dan krijgt de lijst zin. Voor mij spreekt Sjahrir's goede smaak vooral uit de *afwezigheid* van enige namen die in de mode zijn; in één passage noemt hij Silone, Malraux en Guzman als voorbeelden, waar een minder genuanceerd betoger Ehrenburg, Gladkov en Panferov zou hebben genoemd. Dit is op zichzelf van betekenis. Iemand die de superioriteit van een Malraux op een Ehrenburg niet inziet, is zelf nog niet toe aan een ‹literaire maatstaf›. Ik heb bij herhaling bij russische schrijvers geïnformeerd naar de kunstenaars die zijzelf als hun besten erkenden: Ehrenburg en Gladkov waren er nooit bij. Ziehier het lijstje dat ik, na veel vragen en controle, van verschillende kanten bijeenkreeg (in 1936): bovenaan Pasternak, Babel, Sobolev, Olésja, Kavérin; daarna, onder de meer populairen, Fedin, Leonov, Sjolochov.

In zijn laatste rist namen zie ik niet goed meer wat door Sjahrir bedoeld wordt. Of de vertaling van Alwi is hier onduidelijk, òf hijzelf heeft niet goed meer geweten wat hij met deze voorbeelden precies bedoelde; ook wat daar nog ‹realisme› genoemd kan worden (al of niet modern) ontgaat mij totaal, en de ‹literaire maatstaf› werkt er vreemd. Zou men bijv. volgens een bepaalde literaire maatstaf Proust en Kafka 10 toekennen en Huxley 8, dan bracht een Upton Sinclair het toch zeker niet verder dan, met uiterste krachtsinspanning, tot 3+. Bij een vorige uiteenzetting had Sjahrir zijn literaire maatstaf uiterst nauw genomen, erg alleen maar *stylistisch literair*, toen hij *Max Havelaar*, *De Rijke Man*, *Lijmen*, *Het Vijfde Zegel* en *Bint* bijeenbracht om er een stijlkwestie mee te demonstreren; maar daar bleek duidelijk wat bedoeld werd. In het bijzonder wat hij over de stijl van Van Schendel zei, was raak opgemerkt en geformuleerd.

Voor een ‹beginnend› indonesisch auteur moeten deze lijsten zijn om schichtig van te worden. Hij heeft hier bovendien niet alleen te worstelen met de stof die hij kennen moet, maar ook met de meest triviale en practische bezwaren: waar vindt

men al die schrijvers, hoe komt men eraan, en als men van de europese talen eigenlijk alleen zonder moeite nederlands leest, hoevele vindt men er vertaald? Een jong indonesisch schrijver die Romain Rolland lezen wil, vindt althans diens hoofdwerken in het nederlands, maar een die Gide wil leren kennen, vindt slechts een paar facetten van een werk, zo veelzijdig, dat het eigenlijk eerst als geheel zijn volle waarde verkrijgt.

Eén ding moge de student troosten die zich hier tegelijk bedolven en gespeend voelt: de compleetste, de best afgewogen lijst van ‹meesters›, kan alleen dienst doen als voorlopige catalogus. De persoonlijke avonturen van ieder die op zoek gaat naar wat hij–in de edelste èn brutaalste zin van het woord–*gebruiken* kan, blijven verrassend. Als het niet meer gaat om een paar technische kneepjes, om wat woordgebruik, syntaxis en compositie, zal men nooit leren dan van schrijvers aan wie men *verwant* is; en dan nog komt voor ieder werkelijk kunstenaar het moment waarop hij de bewonderde meester in zichzelf de hals omdraait. Ook dit is een wrede wet: even wreed en tenslotte even heilzaam als de wet die wil dat men in de kunst eigenlijk ieder instinct mag volgen en ieder programma, omdat tenslotte maar één ding telt: de al-of-niet-aanwezigheid van een authentiek talent.

En kan men dan werkelijk ‹het volk› *opvoeden* met... echte literatuur? Als men dit programmatisch ziet, wat het tegendeel schijnt te zijn van een geleidelijk en harmonisch proces, dan ziet het er angstig uit. Een ‹maatschappij voor goede en goedkope lectuur› blijft altijd een mooi idee, maar eerst moet de goede lectuur rijkelijk voorradig zijn! Bij de indonesische nieuwere cultuur staat men op het ogenblik voor deze eerste en meteen enorme moeilijkheid, dat een algemeen beschaafde taal, het meest noodzakelijke voor een *indonesische* literatuur, nog geheel in wording is. Wat men in de eerste plaats nodig heeft, is een schrijver van zo grote autoriteit, dat hij als ongemerkt, *het* algemeen-indonesisch vormt. Het is een kwestie van taalvorming nog meer dan van literaire waarde.

Is deze eerste taalvormer tegelijk een dichter en prozaschrijver van de eerste rang, zoals Poesjkin het geweest is voor Rusland, des te beter. Is hij slechts een voorbijgaande culturele figuur, een wat simplistisch maar boeiend en veelgelezen verteller, spoedig verouderd en in zijn naiefheid een beetje belachelijk, zoals Conscience voor Vlaanderen was, dan nog mag men blij zijn. En men zal althans *beginnen* met hem te eren als de ‹vader van de bindende taal›.

SCHOONMAAK EN SCHOONMAAK

Dr Menno ter Braak, redacteur letteren en toneel van de bekende haagse krant *Het Vaderland*, heeft zijn ontslag gevraagd, en het geval is te leerzaam om het hier niet te behandelen. De zaak is jammer en pijnlijk voor *Het Vaderland*, omdat Ter Braak, volgens *bevoegde* beoordelaars, erin geslaagd was dit blad een rubriek letterkunde te bezorgen, die in Holland haar weerga zocht. Zijn besluit schijnt echter vast te staan en, naar verschillende hollandse bladen melden, moeten de ‹dessous› van het geval minder literair zijn dan politiek. Aldus:
Sedert bijna $3^1/_2$ jaar werd, in het ‹liberale› *Vaderland*, een nauwelijks verkapte propaganda voor de N.S.B. gemaakt door de redacteur buitenland Krekel. De hoofdredacteur, de heer Schilt, was blijkbaar ‹liberaal› genoeg om dit niet erg te vinden. Ter Braak is, zoals men weet, uitgesproken anti-nazi en zelfs lid van het bestuur van *Waakzaamheid*, een anti-dictatuurgroep van nederlandse intellectuelen van de meest uiteenlopende richtingen, die door nazi-laster natuurlijk op slag ‹communist› gedoopt werden. (Ikzelf ben lid van *Waakzaamheid* en – voor deze heren – dus met liefde ‹communist›.)
Het ongeluk wilde echter, dat de wind draaide; en dat de laatste heldhaftigheden van Duitsland, ten opzichte van Tsjecho-Slowakije vooral, de algemene stemming in Holland krachtig anti-nazi maakten. In Indië heeft men een symptoom hiervan kunnen opmerken in de frontverandering van de reedsmeer-dan-halve-nazi Z. van de *Java-Bode*, die verlies van abonné's vermoedelijk boven overtuiging liet gaan en heden zowaar een ‹critisch› geluid waagt te doen opgaan tegen de Hitler-politiek. De nazi-lievende leden van *Het Vaderland* echter waren dommer of karaktervoller, zoals men het noe-

men wil, en gingen voort met hun pro-duitse propaganda. Het gevolg was dat het bedankjes regende bij de krant, en dat de hoofdredacteur zich verplicht zag in het openbaar te verklaren, dat *hij* het met die propaganda niet eens was. De directeur en hoofdredacteur van de *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, de heren Nijgh en Swart, moesten zich ermee bemoeien, want *Het Vaderland* is, zoals ieder in Holland weet, eigendom van deze grotere krant. De nazi-lievende leden van de redactie werden onder controle gesteld, en de directeur van *Het Vaderland*, de heer De Lang, die hen gesteund had, ging met vacantie en kreeg opdracht zich verder niet met redactionele zaken in te laten.

Het gevolg hiervan was: dat de gecorrigeerden zich aansloten om ook de uitingen van Ter Braak te controleren, volgens het eeuwenoude beginsel: ‹mogen wij niks zeggen, hij ook niet›. Anti-nazistische uitlatingen van Ter Braak werden door hen aan heren machthebbers van de *N.R.C.* gesignaleerd en door dezen als ‹provocerend› beschouwd. Daarna kreeg Ter Braak een polemiek met de journalist D. Hans over een literaire kwestie, en deze werd aanleiding voor heren machthebbers om nu ook tegen hem ‹op te treden›. Het vervelende voor hen is alleen dat Ter Braak iets meer karakter en slagvaardigheid bleek te bezitten dan bijv. de nazi-lievende Krekel. Hij vroeg zijn ontslag.

De polemiek waar het om ging is ook leerzaam. Sedert enige tijd moet de heer D. Hans, die van literatuur *niets* afweet – of hij zou zich schamen voor de vulgariserende Oranjeboekjes die hij bij feestelijke gelegenheden pleegt te vervaardigen – steeds meer roepen om ‹het normale› op literair gebied. Het lijkt wat op de heer Z. van de *Java-Bode*, die nog minder van literatuur afweet dan de heer D. Hans, maar bij wie de heer D. Hans overigens weer afsteekt als een hemeling, wat betreft goede manieren en ‹liberaal› fatsoen. Dit *normale*, inzake literatuur, komt practisch neer op het *middelmatige*. Rousseau, Dostojevsky, Poe, Baudelaire en honderden anderen waren niet ‹normaal› en werden aangeblaft door de filisters

van hun tijd–ook dàt is weer... normaal. Men hoeft het ontslag van Ter Braak, dat zo kort volgt op dat van S. Vestdijk als literair criticus van de *N.R.C.*, dan ook niet als ‹teken des tijds› te betreuren–op de kleine nazi-nuance na,–want het is een teken van *alle* tijden. *Altijd* zijn er farizeeërs, geborneerden en andere domoren geweest om schande te roepen over het ‹vuile en vieze› van bepaalde kunstenaars, *altijd* hebben andere domoren deze schreeuwers hartgrondig gelijk gegeven en toegejuicht; maar let wel, deze allen zenden met toewijding en respect hun faecaliën naar de geneesheer, wanneer die, door ‹in vuil te wroeten›, hun vaak hoogst onbelangrijke persoontjes weet op te knappen. Het is maar wàt men nuttig en nodig acht.

De heren D. Hans c.s. hebben de werken van Vestdijk niet nodig, vinden Ter Braak te moeilijk en dus ‹intellectualistisch›, zwelgen in de best-seller, in *Merijntje*, *Flipje* en *Bartje*. Niemand–geen Ter Braak zelfs–die hun deze onnozele geneugten misgunt. Is domheid een onvermijdelijk gezel van gezondheid, al deze Hansen mogen door het leven gaan, voorgoed en onafscheidelijk vergezeld van beide. Maar laten zij niet *eisen*, dat anderen, die zich niet bekommeren om het *gemiddelde*, maar om het *beste* in de literatuur, hun slagwoorden ook naschreeuwen. Dat is goed voor de Z.'s in de provincie Nederlands-Indië.

In een artikel in *Het Vaderland*, genaamd *Het Gemiddelde*, heeft Ter Braak de heer D. Hans dit essentieel verschil in criteria trachten duidelijk te maken. De heer D. Hans antwoordde. Ter Braak schreef een tweede stuk, liet het zijn hoofdredacteur zien, die ermee instemde, en het stuk werd gezet. Ofschoon het reeds gezet was, kwam toen uit Rotterdam order het niet te publiceren. Toen werd, grappig genoeg, het verboden artikel door de heer D. Hans in het eerste blad van *zijn* krant *(De Avondpost)* geplaatst, mét een begeleidend schrijven van Ter Braak–hetgeen voor de heer D. Hans prouveert en hetgeen men bijv. tevergeefs verwacht zou hebben van iemand als Z. van de *Java-Bode*.

Ziedaar het hollandse geval, in afwachting van nadere bijzonderheden. Een indische echo hierop interesseert ons hier echter in het bijzonder. De *Java-Bode*, waarvan de oude Z(iel) immers nog steeds moet rondwaren met ongenezen striemen van Ter Braak's karwats, zet in haar nr van 24 Mei jl. boven een overgenomen berichtje uit *De Maasbode* het hoofd: *Schoonmaak*, en loost daaronder deze zuchten van genot:
‹In de ‹Avondpost›, en andere organen, is deze heer Ter Braak (what's in a name?) duchtig onder handen genomen over zijn opvattingen, welke zoozeer van het normale afwijken. Men heeft zeer lang het geschrijf van dien heer geslikt, doch geleidelijk steeg het verzet in Holland tegen het zeer kleine clubje dat, terwille der Khunst, wroette in het vuil. Het weigeren der plaatsing van 's mans verdere stukken getuigt van een groeiende zin naar reiniging.›
Men herkent de auteur van deze regelen aan zijn lievelingsvocabulaire. Als een mesthoop kon praten, hij zou een iegelijk voor mesthoop schelden, in zijn verlangen zelf voor blanke rijstebrijberg te worden aangezien. Dat is óók normaal. Zoals het normaal voor zedenmeesters van dit slag is, om ‹wroeten in vuil› te verafschuwen terwille van de Khunst, maar allerminst terwille van de Pohositie en van het Gheld. En ja, het *is* een abnormale historie met die àndere auteurs, die zich bij een krant trachten te handhaven: het literatuurpeil–het gemiddelde zelfs! – in een tijdschrift, schijnt nu eenmaal niet hetzelfde te mogen zijn in een krant. Wat het literaire tijdschrift, als het zichzelf niet vergooit, het *middelmatige* noemt en dùs het *verwerpelijke*, schijnt de krant voor het *ware* te moeten doen gelden. Aan deze logica ontkomt men niet; en het is tenslotte goed voor de Ter Braken en Vestdijken, dat zij er ruw aan herinnerd worden als zij geneigd raken het te vergeten–omdat het een tijdje goed ging. Op een gegeven moment schijnen deze soort auteurs altijd te moeten merken dat zij toch niet horen bij de ‹ware journalistiek›. Dan nemen zij hun ontslag, stel u voor: ondanks het geldelijk verlies dat daarmee samengaat. Die don Quichotten be-

tonen dan karakter. Hoe zouden verjaarde persvergroeisels dit anders noemen dan ‹abnormaal›?
Bij een zekere indische pers bijv. heeft de schoonmaak dan ook heel wat normaler plaats. Niemand die daar dènkt over weggaan, zolang er nog wat te verdienen valt. De historie bewijst het. De grote tropen-journalist Wybrands ‹ging› eerst door een auto-ongeluk; de grote Berretty verkoos een vliegtuigongeluk; de grote De Keizer had het ongeluk een contubernaal af te slachten, maar het doel werd zó ook bereikt–de keuze van het werktuig was misschien wat eigenaardig voor een ‹man van positie› (wat al deze lieden zijn, op bataviaas peil), maar daar staat weer tegenover dat de slachterij plaats had in een zwitsers chalet. De heer Z. van de *Java-Bode* had nogal wat inkt nodig om het geval schoon te wassen, maar nu twijfelt gelukkig ook niemand meer aan het normale ervan...
Misschien zijn er die zich ongerust maken over meergenoemde heer Z. zelf, na bovenstaand overzicht; misschien zou men kunnen geloven dat ook hij nu spoedig zijn vorm van schoonmaak vinden zal. Dat men zich geruststelle: als niet alles bedriegt, zal hij zich vergenoegen met doodrustig te eindigen in het beschavingsongeluk dat hij nu al een mensenleven lang was.
Een man zijn karakter is het karakter van zijn schoonmaak.

AUX ARMES, CITOYENS!

Het vorige had ik geschreven in de eerste dagen van Juni; het werd niet direct gepubliceerd omdat ik de afloop van het geval-Ter Braak wilde afwachten. En die bleek deze te zijn: Ter Braak kreeg, door inmenging van commissarissen, volledig satisfactie, zodat volgens de hollandse bladen het geschil ‹op een voor beide zijden bevredigende wijze› werd opgelost. Ter Braak zal dus voortgaan te schrijven met alle vrijheid die hij had–óók over ‹politiek en religie›, zoals men het formuleer-

de. Kortom alsof er *niets* gebeurd was. Heeft de *Java-Bode* die een stuk uit *De Maasbode* overnam, dat door die krant–zelf–naar mij later gebleken is–herroepen is moeten worden, van deze teleurstelling voor haar hoofdredacteur óók getuigenis afgelegd?
Zo niet, dan zeker omdat de hetze tegen het verboden boek van dr Koch-ter Haghe* alle hens aan dek riep. Ik zal dr Koch-Ter Haghe noch zijn boek hier verdedigen, omdat ik het talent van deze auteur zo ongeveer ken en het boek in kwestie niet. Maar de wijze waarop nagenoeg de hele indische pers van zijn ongeval heeft gebruik gemaakt om op hem te spugen en te trappen is, in één woord, maagomdraaiend. Het was blijkbaar niet genoeg dat de arme auteur zich te verantwoorden had tegen P.I.D.** en O. en E.***, iedere journalist, iedere meeprutser aan artikeltjes in een versleten taaltje, die het krantenbedrijf nu eenmaal nodig heeft om niet *uitsluitend* advertenties te publiceren, heeft zich ook opgeworpen als aanklager, rechter en beulsknecht. ‹Approchez-vous, petits cochons!› zoals Montherlant zei. ‹Don't hit a man when he is down›, zegt de sportieve Amerikaan.
Dat de *Java-Bode* nummer één was in deze veldtocht, heeft niets verwonderlijks, ware het alleen al omdat in het verboden boek een figuur schijnt voor te komen in wie men de heer Z. heeft herkend. De ene dienst is de andere waard, en ikzelf wens, wanneer ik weer een boek over Indië schrijf, bij voorbaat beslag te leggen op deze diensten van de heer Z. Maar ook het *Bataviaasch Nieuwsblad* had een stuk dat die krant onwaardig is, omdat de heer Ritman een journalist is die een andere ‹standing› heeft op te houden, zoals ieder weet. De *Deli-Courant* corrigeert *Het Nieuws van den Dag*, dat op de heer Koch-Ter Haghe toch al de onvermijdelijke vergelijking met Herostratus–u weet wel, van die Artemistempel, van Ephese?–had toegepast; want het *Nieuws* was de *Deli-Crt* niet

* *De roman* Iboe Indonesia.
** *Politieke Inlichtingen Dienst.*
*** *Departement van Onderwijs en Eeredienst.*

beledigend genoeg geweest en de *Deli-Crt* had het verboden boek wèl gelezen, en de heer Koch-Ter Haghe kreeg nu eenmaal van den Lande traktement... Het *A.I.D.* begeeft zich zowaar in een beoordeling van de *stijl* van het verboden boek (och, och, ach, ach), en het *is* waar dat de heer Koch-Ter Haghe beter zou hebben gedaan, *niet* te schrijven: ‹Met zijn borende ogen röntgent hij het geheimste van je ziel›, zoals hij moet hebben gedaan op blz. 26. Maar als die journalist daarna zegt: ‹Wij herinneren er aan dat de man die al deze wartaal schreef en liet drukken Uw kinderen lesgeeft› (ùw kinderen, brave burgers!) – dan begaat hij een overbodige judasserij, en wanneer hij voortgaat: ‹De meeste leerlingen zijn in staat zijn taal en stijl te verbeteren›–dan weet hij niet wat leerlingen zijn of hij weet dat hij raaskalt.*

P. I. D. en O. en E. hebben de landsdienaar en leraar Koch blijkbaar lang niet zwaar genoeg gestraft, lang niet naar het hart van deze bedienaren van de pers. De hetze schijnt nog wat te moeten worden voortgezet. Mensen die over zóveel moeten zwijgen, och! die zijn niet meer te remmen als ‹het fatsoen›, wat zeg ik? het ‹gevaar voor de kolonie› hun ook maar een *schijn* van recht verleent om krachtige woorden te lozen. Het talent of niet-talent van dr Koch-Ter Haghe is in het geding gebracht door lieden die zelf niet alleen niet schrijven kunnen, maar die, van de eerste tot de laatste, zijn boek precies zo zouden hebben bejegend, wanneer het een meesterwerk was geweest als *Max Havelaar* of *La Condition Humaine*. Dit hier even vaststellen leek mij plicht. Ik heb het verboden boek *niet* gelezen, maar ik las *wèl* de armzalige stokerij erover van ‹onze› koloniale pers.

‹Handel altijd alsof honderd ogen op u gericht waren›, zei Mme de Staël. Deze persdienaren leven naar een andere wijsheid. ‹Schrijf altijd alsof tienduizend filisters u moesten bejubelen.› Dat bevordert de welvaart.

* Citaten uit het *A.I.D.* van 6 Juli '39.

GEÏLLUSTREERDE WIJSHEID

Zo kort voor mijn vertrek van hier valt het mij moeilijk mij met typisch-indische dingen bezig te houden. Ik leef alweer met mijn belangstelling in Europa, en voor werkelijke herinneringen is de afstand er nog niet, die er zijn zal wanneer ik weer naar Indië zal kijken van overzee. Dus noteer ik voor ditmaal maar wat recente indrukken.

Onder de door *K. en O.* belaagde ‹mannen van standing› die een Verboom nodig schenen te hebben om hen te verdedigen –‹zich verbomen› zou een speciale term moeten worden voor de Volksraad – bevindt zich ook prof. Van Iterson. In ‹het kort onderhoud dat deze aan een vertegenwoordiger van Aneta toestond› vind ik de volgende geïllustreerde wijsheid. De wijsheid is deze: ‹Een ander punt dat zijn (des professors) aandacht trok, was dat in dit van nature zoo rijke gebied, door het klimaat en den vruchtbaren bodem, een lage loonstandaard mogelijk is›.

Mooi zo. Over die lage loonstandaard werd tenminste niets verboomd. Die is in geconcentreerde vorm een geijkte aandacht waardig, als men het zo zeggen mag.

Nu de illustratie:

‹Wat is bij voorbeeld aangenamer:–aldus de professor vol arcadische naiefheid–onder een waringin geknipt te worden, met een stukje spiegelglas tegen een boom, of in een fraaie kapperssalon?›

De vertegenwoordiger van Aneta had er schijnbaar niet van terug; althans het antwoord, dat hij op deze vraag had kunnen geven, ontbreekt. Ook de inlichting of men prof. Van Iterson, als man van standing en al, gedurende zijn indische drie maanden, vaak onder de tondeuse onder de waringin on-

der de indische hemel gezien heeft. En zo ja, is dit te rijmen met het nederlands prestige onder de hemel voornoemd? En, ja of neen, moge dit het onderwerp wezen voor een Volksraadsrede van de heer Verboom.

VOETBALLERSWIJSHEID

De heer Ritman en ik hebben in het *Bat. Nieuwsblad* allebei ongelijk gehad toen wij een lans braken voor prof. J. Romein. Een anonymus in het *Soer. Handelsblad* althans–zou het mr C. J. J. Versteeg kùnnen zijn?–roept ons daarvoor onbarmhartig ter verantwoording. Aldus wat de wijsheid alweer betreft: ‹En wanneer dan ook het Bat. Nieuwsblad (dat was in dit geval de heer Ritman) met voorbijgaan van iedere subtieler onderscheiding verklaart dat het mogelijk is ‹wetenschappelijk, vaderlandslievend en fatsoenlijk te zijn en nochtans een aanhanger van de historisch-materialistische methode van maatschappijverklaring›, dan mogen wij wel even simplistisch en even autoritair verklaren: Op een Nederlandschen leerstoel in de *vaderlandsche* geschiedenis hóórt geen bolsjeviek! Uit!›
En houzee! En een kei van een schop, en huup, Holland!–
De doodeenvoudige waarheid, door de heer Ritman geschreven, was dus nog wel èrg subtiel, gezien dit autoritair voetballerswederwoord. Te subtiel om ook maar even te worden gevat door dit voetballersverstand, kortom, een schot ver bóven dit verstand, wanneer men dit verstand, voor de goede orde, vergelijkt met de goal.
Laat ons even in deze taal doorgaan, uit vrees te worden misverstaan. Natúúrlijk: een bolsjeviek hoort geen *vaderlandse* geschiedenis te doceren in Holland. Die zou uitsluitend geschiedenis van de russische revolutie moeten doceren, volgens standpunt Kerensky, standpunt Trotsky en standpunt Stalin, en de drie gecombineerd. Jammer genoeg heeft zelfs

Wijnkoop de nodige ‹stoel› daarvoor nog niet in een hollandse universiteit gezet. De vaderlandse stoel leek dan ook niet zozeer geschikt voor een bolsjeviek als voor de schrijver van *De Lage Landen bij de Zee* en de *Geschiedenis van de Noord-Nederlandsche Geschiedschrijving*, om van de *Erflaters van onze Beschaving* nog te zwijgen.

Nog te zwijgen? Neen, laat ons het daarover nu juist hebben! zegt onze geleerde voetballer. En allereerst: ‹waarom in 's hemels naam altijd dat aanstellerige *Jan* Romein?›

Dat zal ik u zeggen, als uw toorn het toestaat, o geleerde voetballer. Dat is vanwege de vaderlandsliefde, ziet u: krek naar het goede voorbeeld van *Toontje* Poland.

Maar, moppert de geleerde voetballer verder: ‹in de kunstrubriek bestaat du Perron het om het werk van dezen ‹populariseator der geschiedkunde› te stellen naast ‹Het land van Rembrand› van een Busken Huet!›

Ja, als de geleerde voetballer gaat praten van *een* Busken Huet, dan juicht natuurlijk het hele veld. *Een* Busken Huet, dat begrijpt iedereen, dat dàt een veel knapper man moet zijn dan die ‹populariseator der geschiedkunde›. Geen van de verzamelde voetballers die dit wonder van *een* Busken Huet misschien persoonlijk heeft ingekeken, maar op de boekenplank van vader, stond daar niet een lange rij met door die man geschreven geleerde werken? Houzee voor *een* Busken Huet!

Maar de geleerde voetballer is nog niet uitgepraat.

‹Dat is van die litteraire nieuwlichterij waar–wij bekennen het gaarne ronduit–onze smaak, ons gevoel en ons verstand niet bij kunnen en nooit zullen kunnen, al worden we honderd jaar!›

Nieuwlichterij? Dit? Ach, die Du Perron, die het *bestaat* om de *Erflaters* van Romein met dat boek over Rembrandt van *een* Busken Huet te vergelijken, heeft zijn best gedaan om de lezers wat in de goede richting te helpen, maar *verstaat* blijkbaar zijn vak niet. De geleerde voetballer althans heeft hij niet duidelijk kunnen maken dat die Rembrand van die Busken Huet nu juist jarenlang door voetballers èn vakhistorici

is uitgekreten voor het prul van een ‹popularisator der geschiedkunde›. Die Du Perron heeft ook proberen uit te leggen dat de geleerde voetballers van een volgende generatie de een of andere ‹popularisator der geschiedkunde› nog eens zullen omverschoppen met het meesterwerk van *een* Jan Romein! En dit alles heeft de geleerde voetballer goddank met al zijn smaak, gevoel èn verstand ronduit–en gáárne ronduit–toegegeven, toen hij erbij zei, dat hij het over honderd jaar nòg niet leren zou.
Honderd jaar is nl. niet eens nodig geweest voor het ras der beschoppers van Busken Huet om van hun dwaling terug te keren, gezien wat de geleerde voetballer van nu zelf zegt. Maar als hij voor dit speciale geval van de bolsjeviek Romein misschien een honderdjarenplan aankondigt van botheid, dan: heil!

KOLONISATORSWIJSHEID

Ik weet niet of de een of andere Verboom niet opnieuw wat zal rabbelen van ‹gezagsondermijning›, wanneer ik hier tot besluit een zekere kolonisatorswijsheid ophaal, maar ik waag het erop. Deze wijsheid kwam–als ik me niet heel sterk vergis–inderdaad van mr C. J. J. Versteeg, en moet een wijsheid zijn geweest waar hij echt op gesteld was, althans men kon er enige malen van genieten in het *Bat. Nieuwsblad*, toen hij daar waarnemend hoofdredacteur was. Volgens deze wijsheid dan hadden wij, Hollanders, deze koloniën eigenlijk niet al te best beheerd. Wanneer wij–dat wil dan zeggen onze voorvaderen –zo wijs waren geweest als de heer Versteeg, dan hadden wij zonder marren, en o.a. door een behoorlijk gebruik van het christendom, van alle Indonesiërs en Chinezen hier Hollanders gemaakt, en dan zou het er nu heel anders hebben uitgezien met de belangen, en de saamhorigheid, en de vaderlandsliefde in verband met uitheemse belagers, enz. enz. van al de diverse rassen die onze Oost bevolken.

Ik stel mij voor een leraar, deze kolonisatorswijsheid verkondigend voor de gemengde klas.

Leraar: Kom voor, Latuperisa, en antwoord: is een Ambonees een Hollander?

Latuperisa: Neen, meneer! maar hij had het kunnen zijn. Eigenlijk is hij het ook wel, meneer, want hij bemint de hollandse driekleur als zijn eigen vlag. De Atjehers noemen hem trouwens blanda itam, meneer. Zwart, en toch Hollander. Aan de andere kant: Hollander, maar toch zwart. Wat is het ware, meneer?

Leraar: Het ware is dat hij zich voor de nederlandse driekleur zou doodvechten. Zegt dat soms niet genoeg? En jij, Tambajong, is een Menadonees niet even goed Hollander als een Ambonees?

Tambajong: Neen, meneer! Even goed Hollander misschien wel; wij vechten ook tegen de Atjehers voor de nederlandse vlag. Wij zijn ook christenen, tenminste vaak. Maar wij zijn niets van dat alles *als de Ambonezen*, meneer. Aan de Ambonezen, meneer, hebben wij de pest.

Leraar: Zeer ten onrechte, Tambajong! Wie samen voor de driekleur strijdt, hóórt samen, mòet gelijke belangen hebben, màg elkaar niet bestrijden. Menadonezen zijn dus niet meer en niet minder Hollander dan Ambonezen. Waarom zou de een het méér dan de ander zijn? Kan jij mij dat soms zeggen, Latuperisa?

Latuperisa: Neen, meneer. Maar... wie is meer Hollander, meneer, een Hollander uit Holland of een Menadonees?

Leraar: Die vraag is dwaas. Laat Sardjono die voor mij beantwoorden.

Sardjono: Natuurlijk een Hollander uit Holland, meneer. Meer dan een Menadonees. Meer dan een Ambonees ook. Meer dan een Javaan, zelfs als het een christenjavaan is, zelfs als hij westers gevormd is, meneer, en volkomen behoort bij de kaoem intjlek*, of bij het ambtenarencorps, meneer. Een javaans ambtenaar is óók minder Hollander dan een hol-

* *De ‹intelligentsia›.*

lands ambtenaar, meneer. Niet minder ambtenaar natuurlijk; dat hoeft tenminste niet. Maar minder Hollander, vanzelfsprekend, meneer.

Leraar: Jong Lian Bie, wat denk jij ervan? Is een Chinees meer, of minder, Hollander dan een Javaan? Of dan een Ambonees?

Jong Lian Bie: Moeilijk te zeggen, meneer. Een gelijkgestelde Chinees... Ach, neen! Een Chinees blijft toch een Chinees, meneer? U mag mij geen strikvragen doen: een Chinees is even weinig Hollander als een Javaan of een Ambonees. Even weinig óf even veel, meneer.

Leraar: Prachtig. Dus allen al even veel of even weinig, maar... de Ambonezen en Menadonezen vechten toch beter voor de driekleur. Maar als jullie àllen zich nu zo één voelden met de Hollanders dat iedereen even hard voor de driekleur zou vechten, hoe staat het er dàn mee?

Zwijgen.

Leraar: Dan zouden jullie allen zeker even *veel* Hollander zijn. Voel je 't verschil? Niet even *weinig*, maar even *veel*. Dan zouden jullie eigenlijk Hollanders zijn, al bleven jullie altijd in de Oost. Dan wàren jullie de Hollanders van de Oost.

Van der Plas: Pardon, mag ik wat vragen, meneer? Als ze nu allemaal Hollanders van de Oost geworden zijn, zijn ze dan geen Chinees, of Javaan, of Menadonees...

Leraar: Neen, Van der Plas. Of ja, dat zijn ze dan nog wel een beetje; de verschillen zouden altijd nog wel te merken zijn; maar dat viel dan toch *eigenlijk* allemaal weg, vergeleken met het Hollanderschap. Met het gróte en verénigende, hòllandse gevoel.

Van der Plas: Goed, meneer, maar... de Hollanders die uit Holland komen, al zijn die dan ook in de Oost, – die zijn toch... èchter Hollanders, meneer!

Leraar: In zekere zin wel, ja. Maar dat zou er dan zoveel niet meer toe doen.

Sardjono: Ja, meneer, ik begrijp het. We zouden ons allemaal Hollanders *voelen*, meneer, maar... de echte Hollanders, dat *zijn* dan toch...

Leraar: Zeg het gerust, Sardjono!
Sardjono: De echte Hollanders zullen toch altijd... ja... haha, de èchtste Hollanders zijn, meneer. Ik bedoel, wij anderen zouden toch altijd maar namaak-Hollanders zijn. Al zouden we 't allemaal veel verder gebracht hebben in het Hollanderschap dan nu Latuperisa, *helemaal* echt zouden we toch nooit kunnen worden, meneer.
Leraar: Kom, kom... met de jaren...
Jong Lian Bie: Hoe kàn dat, meneer?
Sardjono: Misschien door rasvermenging, meneer? Maar dan zouden wij onder elkaar moeten trouwen: Javanen met Chinezen, Chinezen met Ambonezen, Ambonezen met Menadonezen, allemaal ook met... Hollanders, meneer. Trouwen is dan veel efficiënter dan christendom, meneer.
Leraar: Hm. In beginsel zou dat misschien zo moeten. In de practijk...
Sardjono: Misschien zou u mij niet graag uw dochter geven, meneer?
Leraar: Misschien wel niet, neen. Wat is er, Salomons?
Salomons (Indo-Europeaan): Meneer, ik ben toch nu al veel meer Hollander dan een Chinees of illander; bij ons thuis hebben ze altijd varkensvlees gegeten en nooit kikkers; wij hebben nooit de Islam gevolgd of de te-pe-kong, meneer! En toch zijn wij als Hollander nooit voor vol aangezien! Hoe wilt u dan dat deze Chinezen en illanders ooit verder komen dan wij, meneer? Dat kan ik niet geloven, dat dat mogelijk zou zijn. Of als dat mogelijk is, dan worden ze toch gemeen voorgetrokken boven ons, meneer!
Leraar: Er is van geen voortrekken sprake. Wij allen, zoals we hier zijn, zouden Hollanders zijn, uit.
Salomons: Jawel, maar een namaak-Hollander die helemaal geen hollands bloed heeft, kan toch nooit zoveel Hollander worden als iemand die al hollands bloed heeft, meneer.
Jong Lian Bie: Salomons laat zich erop voorstaan dat halve namaak beter is dan hele namaak. Dat is wel goed gerekend, maar namaak blijft toch namaak, niet, meneer?

Leraar: Als jullie het zo beginnen te zien, wordt deze les onvruchtbaar. Sardjono?
Sardjono: Ik begrijp uw bedoeling toch heel goed, meneer. Wij moeten allemaal Hollanders worden, hollandse belangen dienen. Maar de echte Hollanders zijn, *als Hollander*, natuurlijk superieur aan de namaak-Hollanders, meneer. Nú kunnen we nog denken dat een Javaan of een Chinees, als Javaan of als Chinees, *anders* is dan een Hollander, meneer. Maar dàn valt er niets meer aan te doen: namaak-Hollanders zijn altijd mindere Hollanders dan echte Hollanders, meneer. Dat zal niemand kunnen tegenspreken, en deze wedstrijd in het Hollanderschap is dan bij voorbaat door de echte Hollanders gewonnen. Zelfs hier in de Oost. Ik bewonder de wijsheid van uw programma, meneer.

P.P.C. (BRIEF AAN EEN INDONESIËR)

Geachte Heer Sjahrir, Het is niet makkelijk op uw brief te antwoorden in alle eerlijkheid, zonder gevaarlijk terrein te betreden, maar ik wil mijn best doen. Het portret dat u van mij geeft, kan ik bijna volledig aanvaarden,–voor zover oordelen over mijzelf dan niet belachelijk is. In ieder geval is waar, dat ik in Holland altijd zo'n beetje de ‹lastige vreemdeling› bleef. Dat is eigenlijk ook wel logisch: mijn ouders waren bijna volbloed Fransen en verder ‹koloniaal patriciaat›, wat weer iets anders is dan hollandse bourgeoisie. Ik ben atavistisch Fransman, qua opvoeding indische jongen, door taal en sommige gewoonten Hollander. Op het ogenblik weer zo vereuropeest, dat er van de indische jongen niet veel over is, zeggen sommigen–met wie ik het niet eens ben. Zet mij in een gezelschap echte indische jongens en na 10 minuten hebben ze mij als een der hunnen erkend. Waar voel ik mij thuis, met dat redeloze gevoel van ‹dit is mijn omgeving›? Ik weet het nu precies, nu ik, na 15 jaar rondtrekken in Europa, weer in dit land terugkwam: in de omstreken van Mr Cornelis. Niet zozeer in Batavia zelf, maar van Meester langs Bidara-tjina naar Depok; als ik in de trein zit en die rode grond terugzie, besef ik, zonder het zelfs in gedachten te hoeven omzetten: ‹hier hoor ik›. Daar alleen heb ik het gevoel van *thuis*komen; terwijl mijn huis daar toch allang niet meer staat.

Helaas kan ik daaruit niet opmaken dat ik in Indië zou moeten blijven. Moreel, intellectueel, stoot dit land me in allerlei opzichten af. Dat wil zeggen, niet het land, want dat werkt nog vaak genoeg op mijn sentimentele snaren, maar deze platvloerse, hypocriete koloniale samenleving. Een land waarin een Zentgraaff voor zedenmeester kan spelen, terwijl ieder

weet wie hij is; een land dat zich sterk houdt door de chantage die dit soort zedenmeesters op elkaar toepassen, daar is iets verkeerds mee; dat voelt een kind, naiefweg, zonder enige ‹duiding› via de wereldbeschouwing van Marx. Het aantal 2e en 3e rangs-autoriteiten dat hier heerst en dat elkaar door chantage wegdrukt of in stand houdt, is verbijsterend. Natuurlijk bestaat dat alles in Europa ook, maar alleen in zekere regionen; ik bedoel: er is daar een tegenwicht; naast *die* maatschappij (van de ploertige slimmigheid) bestaat een maatschappij die zich bij momenten drommels goed weet te laten gelden (die van de ‹geest›). Hier is Jan Lubbes koning. Er bestaat een gedicht, schijnt het, van mr Pieter Brooshooft (ikzelf ontmoette het nooit) over ‹Indië, waar koning Ploert de scepter zwaait›–en ondanks alle vooruitgang op verschillend gebied–, die niet te ontkennen valt,– in wezen is het nog precies zo. Iedere prolurk, aan wie men in Europa hoogstens een auto te schrobben zou geven, maar die zich hier een auto veroverd heeft, vindt men in de indische circulatie met constant dat gezicht van: zie je niet dat *ik* Daendels ben? En wat is zijn grootste vrees? De chantage waaraan hij blootstaat.
Dit wil niet zeggen dat ik nu maar pessimistisch urmen kan over Indië,–zelfs gezien en aanvaard als kolonie. *Als* iemand hier moedig en sterk genoeg is, geeft juist deze wereld hem gelegenheid tot een veel groter uitstraling van zijn persoonlijkheid, tot veelzijdiger activiteit. De grote mannen van de 19e eeuw (en eind 18e–enfin, sinds de Verlichting) zijn voor mij: Dirk van Hogendorp, W. R. van Hoëvell, Junghuhn, Multatuli, Sikko Roorda van Eysinga, Courier dit Dubekart. Wie schrijft het boek over deze indische ‹erflaters› van een beschaving, van *de* koloniale beschaving bij uitstek? Ik zie de zaak van de europese kant; een ander werk, over indonesische grote figuren, zou daarnaast moeten ontstaan. Als ik hier bleef, zou ik een dergelijk boek willen schrijven–het eerstgenoemde bedoel ik– maar ik beken u eerlijk: het zou me te ver afvoeren van andere dingen die ik doen moet,–in Europa.
Ik ben naar Indië gekomen, walgend van de verrotte politieke

sfeer daarginds, hopend hier *mijn* Indië te vinden, zoals ik dat teruggezien heb in mijn *Land van Herkomst*. Dat wil zeggen, ik *wist* dat mijn visie ‹poëtisch› was en door de realiteit van alle kanten zou worden gelogenstraft; maar ik wilde die realiteit onder de ogen zien en niet telkens terugverlangen naar een sprookjeswaarheid. Nu ik hier $2^3/_4$ jaar terug was, heb ik de zekerheid die ik nodig had. Ik kan nu, ten opzichte van mijzelf, gerust terug; met Indië van *Het Land v. H.* ben ik klaar. Als ik in Europa terug ben, zal ik altijd de visie van deze $2^3/_4$ jaar kunnen schuiven tussen mijn heimwee en mijn oude visie; om later nog in Indië te aarden zou ik 60 of 65 moeten zijn, met het leven achter mij. Dan zou ik ergens in Tjilatjap kunnen wonen (vlakbij dat kerkhof aan zee bijv., in afwachting van de laatste verblijfplaats); en van de ‹indische natuur› kunnen genieten; en vooral nooit een krant inzien.
Op het ogenblik–nu ik pas 40 ben–krijg ik hier langzamerhand het gevoel van verraad tegenover Europa, van desertie. U ziet: ik ben niet zó individualistisch en ‹vrij› als u denkt! (Ik heb opgemerkt dat vele jonge Indonesiërs het woord ‹individualist› zonder enige nuance gebruiken als ‹egoïst›.) U vergelijkt mij met André Malraux. Dat is vererend voor mij, maar tevens onbillijk. Ik ken Malraux van zeer nabij: hij is het bewonderenswaardigste, geniaalste personage dat ik ooit ontmoette: 100% geobsedeerd en 100% begaafd. De rol die hij vervult kàn de mijne niet zijn; en niet alleen omdat ik, om waar te blijven tegenover mijn eigen natuur, in sommige opzichten lijnrecht tegenover hem zou moeten staan. Ik heb die ‹breedheid van opvatting› niet, die maakt dat hij partij kan kiezen voor een *toekomstige* beschaving, met verkrachting van allerlei wat *in het heden* zijn eigen voorkeuren vertegenwoordigt; *ik* geloof niet in een vrijheid die van Stalin komt. Ik heb precies even weinig lust mij te laten koejeneren door de tyrannie van Stalin als door die van Hitler of Mussolini,– enfin, dat weet u, en dat bent u niet met mij eens. Ik ben in dit opzicht dus geborneerder en op dommer wijze trots dan Malraux; maar ik heb geen lust om mezelf voor te liegen dat ik

anders dan zó zou zijn. Partij kiezen?–ik zou het *doen*, als ik de ‹partij› gevonden had die mijn volle sympathie en vertrouwen bezat. Toch is het weer onjuist te menen dat ik mij gedekt en neutraal gehouden heb, want de keuze die u zegt dat Ter Braak gedaan heeft, heb ik sinds jaar en dag ook gedaan: ik ben óók pro-democratie en anti-dictatuur; ik was óók van de aanvang af lid van *Waakzaamheid*, en als de N.S.B. het ooit wint in Holland, sta ik, met Ter Braak en Greshoff, zeer behoorlijk op de lijst van lieden voor de emigratie of het concentratiekamp, daar twijfelt wel niemand aan. Hoewel ik dus zeker geen Malraux ben, en niets in me heb van de ‹moderne held› (zoals u zeer aardig zijn figuur samenvat), hoewel ik ‹hopeloos individualist› blijf, maakt u mij ook niet laffer dan ik ben...

Dat ik naar Europa terugga, houdt verband hiermee. Ik weet (of denk althans) dat ik daar nodiger ben dan hier. Ook voor de ‹jongste generatie›, die daar opkomt. En om het domweg op feiten te laten aankomen: het staat mij tegen, mij hier in Indië in een betrekkelijke veiligheid te stellen, terwijl overmorgen mijn vrienden in Europa gebombardeerd en gegast kunnen worden. Sedert 3 jaar verkondigt iedereen immers dat Europa overmorgen zelfmoord plegen zal.

In dit land nuttig zijn, in zekere zin kàn ik het, geloof ik, maar toch erg langs een omweg. Om hier overtuigd ‹aan de goede kant› te staan, moet je *Indonesiër* zijn. Als ik Indonesiër was, zou ik misschien net zo critisch, lastig, weerbarstig, kortom individualist zijn, maar... nationalist tot in de vingertoppen. Hièr heeft dat *zin*. Onlangs zei een jong Indonesiër dat ik toch eigenlijk ongelijk had en Zentgraaff gelijk, want die man was vóór zijn natie, terwijl ik dat niet of niet genoeg was. Oppervlakkig lijkt deze redenering juist–en ontstellend onpartijdig, komend van een Indonesiër,–achteraf beschouwd is het toch wel oliedom. Men moet toch al door de politieke traditie hypergeborneerd zijn en verdwaasd, om 1e de tegenstelling tussen zo'n Zentgraaff en mij uitsluitend ‹nationalistisch› te zien; 2e zo absoluut geen rekening te

houden met het al of niet ‹goed recht› van het hollands nationalisme, *in een kolonie*. Maar bovendien, ik heb nergens en nooit mijn landgenoten afbreuk gedaan; ik schaam mij alleen voor een bepaald *soort* landgenoten, ik walg van het eigenbelang, dat ik steeds meer voel onder al hun betuigingen van sympathie, welwillendheid, etc. voor de Indonesiër,–en wat mij van hier verjaagt is juist het gevoel dat dat in de grond ook logisch is, dat zij, als zij zichzelf willen blijven, niet anders kùnnen; dat zij, met al hun *oprechte* sympathie, alleen maar tot een zeker eind kunnen meegaan. En kijk, juist omdat ik geen lust heb de verrader te spelen, ga ik liever weg. De onzuiverheid van deze situatie drukt me nu al, zou me steeds meer drukken. ‹Je ontkomt ook in Indië niet aan je noodlot van Europeaan›, zei Ter Braak mij eens vóór ik wegging. Ik vond dat toen een vrij banale quasi-diepzinnigheid. Ik heb hier leren inzien dat het pijnlijk juist is.

Wat wilt u? Ik kan niet: *half* met de Indonesiër meegaan, klaar om tegen hem in het geweer te komen zodra hij, wat drommel! ‹ondankbaar› en ‹al te brutaal› wordt. Ik weet dat er koloniale helden zijn, ook alweer veel heldhaftiger lieden dan ik. Maar die rol laat ik dan ook graag aan dezulken over. Mensen ‹opvoeden›, om het resultaat van die opvoeding later met overtuiging de kop in te drukken, dat kan ik niet voelen als *mijn* taak. Doorgaan met die ‹opvoeding›, tot ik zelf naast de Indonesiër en tegenover mijn landgenoten sta, daar voel ik ook niets voor. Een man die mijn volle achting heeft, hoewel ik hem maar weinig ken, zei mij over dit onderwerp: « Ja, en toch is dàt onze rol; de Europeaan in de kolonie moet, als hij volstrekt eerlijk is, de rol aanvaarden van Drona. U weet wel, Drona, de leermeester van de Pandawa's? maar zelf hoort hij bij Hastina, en als de strijd uitbreekt, vragen de Pandawa's zich af: Moeten wij hem ook doden, onze goeroe? En zij besluiten: Ja! want hij hóórt bij de vijanden. En dan doden ze hem ook, maar als hij gedood is, begraven zij hem met alle eer». Het is al te poëtisch voor mij; de rol trekt mij niet aan.

Ik kan ook niet: mij hier jaar in jaar uit van den domme houden, en tegen mezelf zeggen: ‹ik ben toch lekker hier *geboren*, dit is toch ook *mijn* land›, en van de zachte kanten van het indische leven genieten, altijd maar betreurend dat er zoveel verandert, en dat Indië niet meer het Indië is dat het was toen ik hier als onbezorgd knaapje rondliep. Dat is in principe mogelijk, maar daar ben ik helaas te veel intellectueel voor. Ik kan mijn verblijf hier niet *verantwoorden*, dat is duidelijk. Ik durf zelfs niet een zo grote mond opzetten als mijn bewonderde Multatuli–gesteld dat het practisch mogelijk zou zijn–omdat ik niet, als hij, geloof aan de alleenzaligmakendheid van een verbeterd nederlands gezag.–U ziet: mensen als ik moeten opsjezen. Niet omdat zij verraders zijn, zoals die jonge indonesische nationalist half insinueerde; neen, omdat zij juist geen verraders–en zelfs geen halve verraders–*willen* zijn.

Nog iets, van de andere kant nu. U weet hoe weinig Hollander ik in allerlei dingen ben. Maar verlaten we nu de kolonie en komen we in Holland, dan blijf ik onaangenaam, critisch, enz., goed; maar óók: ik ontdek in mij het recht om voor het kleine land Holland op te komen, voor ‹onze vrijheid›. Gek, hè? Ikzelf wist niet dat ik tot dàt nationalisme in staat was: maar als men inderdaad van Holland een ‹Gau› van Hitlerland wilde maken, dan zou ik mijn partij èrg goed weten; dan wens ik als Hollander mee te doen tegen die ‹germaanse broeders›. Ik vraag mezelf soms af: en als het nu eens Frankrijk was? De vraag heeft zich tot dusver nooit ernstig voorgedaan; nù, naar aanleiding van het duitse gevaar, wel. Nu, ik geloof dat het precies hetzelfde zou zijn. In dit opzicht zou ik alle cultuur-sympathieën opzij zetten en domweg, instinctief, Hollander zijn en tegen de Fransen zo goed als tegen de Duitsers. Vindt u niet dat ik een malle hollandse nationalist word, op deze wijze daartoe geprest? Verklaar het zoals u wilt; ik zeg u wat er in me omgaat. Ik ken mezelf, als ‹individualist›, het recht toe, om als Hollander voor de vrijheid van Holland te strijden tegen iedere buitenlandse agressie. Hier staat de

zaak anders; hier ken ik mezelf alleen het recht toe om me erg netjes en vriendelijk tegenover de Indonesiërs te gedragen,–en voor de zuiverheid van de situatie liever maar weer weg te gaan.
Ik kan mezelf ook niet brengen in de aangename geestestoestand van sommige ‹ethische› Hollanders die bij zichzelf zeggen: ‹Het is zo eenvoudig niet. De Indonesiërs hebben *mij* nodig, hoor! dus verdien *ik* toch wel hier te zijn›. Ik ken verscheidene van deze mensen: braaf, oprecht, vol toewijding –en, na enige jaren, toch vreselijk teleurgesteld, omdat de Indonesiërs hen niet op de juiste waarde hebben weten te schatten en wantrouwig zijn gebleven, of ondankbaar, of God weet wat,–kortom, van die ethische ‹werkers› die zich zo ontzettend ‹gegeven› hebben, en na ‹hun beste jaren onder de tropenzon te zijn kwijtgeraakt›, op de boot stappen met een geschroeide ziel, een geschokt zelfvertrouwen en een doffe rancune omdat ‹een inlander toch maar een inlander blijft›.–Ik ben te innig overtuigd, dat de Indonesiërs, zelfs zij die ik onder mijn vrienden reken, mij alleen in zekere mate nodig hebben, zoals dat ook in Europa het geval zou zijn,–en dat dit perfect is, omdat tenslotte de Indonesiërs hun eigen boontjes doppen moeten. ‹Het Westen› is heel heilzaam voor u, zoals u zelf met zoveel bewustheid verklaart, maar tenslotte kunt u, móet u, ook met westerse cultuurmiddelen, uitsluitend op uzelf rekenen. Mensen als ú moeten de cultuur van dit land vooruitbrengen (van de politiek spreek ik nog niet eens); niet ‹buitenspelers› als ik.
Geloof mij, juist in Europa, van harte uw E. du Perron

P.S.–En vergun mij deze brief vrijwel ongewijzigd te publiceren in het enige indische tijdschrift waarin ik mijzelf heb kunnen zijn. U weet dat ik graag wat doe voor ennesbejers en aanverwante verschijnselen, en het bovenstaande kan dezulken misschien inspireren tot een artikel met krachtige uitspraken en geestige opmerkingen,–zoals u en ik trouwens zonder moeite voor ze zouden kunnen schrijven. Men is zijn

medemensen iets verschuldigd, zei die franse filosoof: een aai, een goed woord, een kuch, een schop.
Lieve help, mijnheer Sjahrir–, bedenkt u toch eens: *waar* moest het heen, wanneer opeens alle Hollanders mijn ideeën gingen delen ten opzichte van Indië? Gelukkig dat zij ook nog de op brede historische grondslag rustende beschouwingen tot hun dienst hebben van de heer Mansvelt. Het is alleraardigst om te zien: hoe *goed* zo'n brede historische grondslag altijd is, en hoe verschillend men erop bouwen kan.

INLEIDINGEN

Ondanks pogingen van verschillende zijden om hem in de publieke belangstelling terug te roepen, mag men Paul Adriaan Daum–eens bij alle lezende Indischgasten bekend onder de parate schuilnaam Maurits–nog steeds beschouwen als een vergeten auteur. Hij werd in Den Haag geboren in 1850, en zijn literaire werkzaamheid, eer hij naar de koloniën ging, doet zich aan ons voor als een bescheiden en toch wonderlijk lijstje: de losse novellen *Te oud en te jong* (Omnibus, 1874), *Door den nood er uit* (Familieblad, 1874), *Gebroken* (Leeskabinet, 1876), *Een dame die voorlezingen houdt* (Nederland, 1876), en een bundeltje, getiteld *Oneffen paden* (Den Haag, 1876). De bewonderaars van de indische romancier hebben waarschijnlijk nooit van deze vooroefeningen gehoord. Daum was in Holland eerst ambtenaar bij de Maatschappij tot Exploitatie van Staatsspoorwegen, daarna lid van de redactie van *Het Vaderland*, en vertrok in 1878 naar Java, waar hij van 1885 af redacteur was van het *Bataviaasch Nieuwsblad*. Zijn indische romans werden in ongeveer tien jaar tijd geschreven: *Uit de suiker in de tabak* (1884), *Hoe hij Raad van Indië werd* (1888), *Goena-Goena* (1889), *In en uit 's Lands dienst* (4 dln. 1889–90), *‹Ups› en ‹downs› in het Indische leven* (1892), *Nummer Elf* (1893), *Aboe Bakar* (1894). In 1898, dus nog voor hij vijftig werd, stierf hij in Laag-Soeren.

Hoeveel kwaad de tropen hem misschien ook hebben gedaan, op zijn talent moet dit terrein vruchtbaar hebben ingewerkt: hij die in Holland hoogstwaarschijnlijk een zeer vervangbaar bellettrist zou zijn gebleven, werd in Indië een soort unicum. De literatuur van Maurits is te beschouwen als een spiegel van het koloniale leven uit die dagen; niet voor niets was

hij realist. De school van het realisme wilde tevens dat het leven lelijk zou zijn: ook in dit opzicht was het indische leven bijzonder rijk, vooral voor wie het met hollandse ogen bezag. Misschien maakte Indië Daum tot een pessimist, in ieder geval werd de wisselwerking met de literaire-school-in-opkomst die hij vertegenwoordigde in dit geval een onuitputtelijke bron van welslagen. Daum heet verder ook een ‹cynicus›; men versta daaronder dat hij, ook van nature wellicht, niet geneigd was zich door de schone schijn te laten duperen, dat hij duidelijk uitsprak wat hij zag, en dat hij, wanneer niet alles bedriegt, een man geweest moet zijn met een helder verstand en een voortreffelijk hart. Zijn indische lezerskring moet hem bovendien op een bijzondere manier hebben beïnvloed: men las (en leest) daar zeker niet een boek om de fraaie stijl of gedachtenvlucht, men wilde geboeid zijn, door welke middelen dan ook, maar men wenste vóór alles te controleren of de schrijver de ‹toestanden› wel kende en of wat hij vertelde met de bevindingen van andere indischgasten behoorlijk overeenkwam. Dit soort contrôle dwingt tegelijk tot grote preciesheid en een zekere platvloersheid, waar de school van het realisme zich overigens weer gemakkelijk mee kon verstaan.

Daum's bekendheid in het moederland begint bij de befaamde lof van Van Deyssel over zijn eerste twee romans. In een later artikel, ongenietbaar gesteld en vol van het slechte humeur des gearriveerden letterkundige die zich hernemen moet omdat hij misschien te veel heeft gezegd, werd Daum de les gelezen: zijn verder werk viel niet mee, hij moest zich vooral niet te veel verbeelden, en een werkelijk goed schrijver was hij volstrekt niet. Wat Van Deyssel, zelf een zo slecht verteller, uit de hoogte bewonderde, was de spontane vertellersgave van de onbekende Maurits; wat hij, zelf realist, gemakkelijk op de koop toe nam, was de zwarte kijk op mensen en dingen; wat hij steeds minder kon verdragen of verantwoorden was het feuilleton-element in dit koloniale werk. Maar men begrijpt Daum verkeerd, en doet vooral onrecht aan zijn

talent, wanneer men vergeet dat hij, als indisch journalist, met zijn realistische romans het probleem had op te lossen van zijn lezers ook nog te boeien per feuilleton; zonder hem naar goed vaderlands gebruik meteen met Balzac te willen vergelijken, kan men zeggen dat hij in zijn werk deze twee elementen–het feuilleton en het meer-dan-feuilleton–met Balzac gemeen had.

Het boek dat hier herdrukt wordt is uit dit werk m.i. een zeer goede keuze. *Goena-Goena* is een van Daum's gaafste romans, met een der eenvoudigste intriges. De feuilleton-kanten ontbreken er geenszins, maar men dankt daaraan de grote directheid van de dialoog, die bij alle eenvoud heel wat minder onnozel is dan die van veel zogenaamd betere literatuur. Men kan van Daum niet zeggen dat hij een buitengewoon psycholoog is of verfijnd analyseert, maar hij is, in tegenstelling tot vele slachtoffers van een hogere literaire humbug, op verkwikkende wijze vrij van domheid. Alleen onbekendheid met de indische ‹toestanden› waar het hier nu eenmaal om gaat, kon Van Deyssel bewegen tot het prijzen, boven *Goena-Goena*, van een zoveel drakeriger geheel als *Uit de suiker in de tabak*. Ik beschouw Betsy uit *Goena-Goena* als een van de beste figuren van Daum en van onze koloniale roman: haar verhouding tot de oude Sarinah, zelf zo uitnemend in enkele trekken gegeven, de hele groteske en tragische historie die ons hier zonder een grein zwaarwichtigheid wordt verteld, zijn zeer representatief voor deze schrijver, en de reis van Ketjil naar de Zuidkust is een van de weinige gedeelten waarin hij het koloniale leven onder de Europeanen verlaat om zich onder de inlanders te begeven. De scène waarin men werkt met een fles inkt die voor azijn gehouden wordt, en die sommige critici tè komisch voorkomt, lijkt mij, in dit geheel, ten volle verantwoord; een, hoewel feuilletonistisch, toch goed gedoseerde revanche van het ‹leven›, waar het leven zich manifesteert op dit peil.

De mensenkennis van deze schrijver moge wat al te zeer op uiterlijke ondervinding berusten, niet diep en niet subtiel ge-

noeg zijn, zij is in haar soort compleet. Men moet Daum niet vragen wat hij niet geven kan, maar wat hij geeft is meer waard dan heel wat boeken waarin men het ‹hogere› gesuggereerd krijgt. Als men *Goena-Goena* vergelijkt met *De Stille Kracht* van Couperus, ziet men duidelijk wat Daum minder, maar ook wat hij méér heeft: zelfs waar hij de mysterieuze kanten van het gegeven niet helemaal verklaart, of als in een detectiveverhaal tot nul reduceert, weigert hij eraan te geloven zonder een goede dosis humor: dezelfde waarmee hij ook zijn ‹doorhebberij› toch weer op hoger peil brengt dan op het eerste gezicht lijken mag. Men herleze een roman van Daum: men zal schakeringen en bedoelingen vinden, fijner dan de slagvaardige vorm scheen te kunnen verantwoorden.

De heldin van het verhaal dat volgt, Soelastri, schrijft haar ervaringen in romanvorm op in het nederlands, aangeleerde taal voor de Soendanese die zij is, als een boek van haar in het soendaas door een uitgevershuis, dat zich bezighoudt met verspreiding van goede lectuur voor het volk, is geweigerd. Zonder de schrijfster van *Buiten het Gareel*, mevrouw Soewarsih Djojopoespito, volstrekt met haar heldin Soelastri te vereenzelvigen, mag ik hier toch wel onthullen dat haar boek onder dezelfde omstandigheden is ontstaan.

Een Indonesiër, die meent op dit ogenblik voor zijn volk te moeten schrijven, die zich daartoe in de eerste plaats voldoende ‹onderlegd› voelt, zal zich in de meeste gevallen voor de keus gesteld zien, dat te doen in een indonesische taal of in het hollands. In het eerste geval heeft hij mee, dat hij westerse literaire vormen in het gewaad van een nieuwe taal kan steken, maar heel wat onbegrip onder het grotere publiek dat hij op deze wijze beoogt, bedreigt hem, want velen, onder zijn oudere landgenoten vooral, vragen zich met verbazing af wat hem ertoe bracht zulke onbelangrijke, triviale onderwerpen te behandelen als die waaraan het westers realisme sinds decennië zijn aandacht wijdt. (De beschrijving van het bezwete lichaam van een oude landbouwer doet de belezen oudere Javaan eerst met schrik glimlachen, daarna de beschrijver als kinderachtig verwerpen: welke ernstige geest houdt zich met zoiets bezig?) In het tweede geval zal hij, zelfs onder zijn landgenoten, alleen diè lezers vinden, die zelf reeds in voldoende mate met westerse cultuur werden behept, maar daartegenover staat, dat hij zich moet bedienen van een literaire taal die de zijne niet is, die het excuus niet heeft van nog in

wording te zijn (zoals het algemeen indonesisch, de *bahasa Indonesia*, waarnaar men thans in de nederlands-oostindische archipel streeft), en die het voor hem verpletterende vergelijkingsmateriaal met zich brengt van honderden geoefende mede-auteurs, tegen de achtergrond van een kleine maar geheel gevormde literatuur met een eigen traditie, waartegen hij voorshands slechts als exotisch amateurtje zal afsteken. En dan nog: als hij zich dan maar Nederlander voelde. Maar hij zou geen Indonesiër zijn wanneer hij, zelfs in het nederlands schrijvend, zich niet in de eerste plaats richtte tot zijn landgenoten.

Dit is ook de situatie waarin mevrouw Djojopoespito verkeert: het is voor haar tenslotte makkelijker zich van het nederlands te bedienen, de taal waarin het eerste begrip van ‹literatuur› tot haar kwam, waarin zij de eerste opstellen maakte waarvoor zij aanmoediging ontving; maar zij schrijft zeker niet in de eerste plaats voor nederlandse lezers. Dit wil niet zeggen dat de belangstelling van welwillende, van vriendschappelijk voelende Nederlanders haar onwelkom zou zijn, integendeel. Maar voor haar, als voor zovele anderen, die nooit in Nederland waren, die de Nederlander voornamelijk kennen in zijn koloniale verschijningsvormen, en daaronder lang niet altijd in zijn beste, lijkt de afstand van de ene mentaliteit naar de andere onoverbrugbaar, en het feit dat zij vele nederlandse boeken gelezen heeft, kan doorgaan voor pijnstillend middel, maar voor niet veel anders. De meeste Indonesiërs, en juist zij voor wie de westerse cultuur zich heeft doen gelden, zijn in hun geboorteland al heel slecht geplaatst om met diè Nederlanders te verkeren, in wie zij werkelijk vrienden zouden hebben kunnen vinden.

Twee hoofdthema's vindt men in de indonesische romans van de laatste jaren: het huwelijk tussen gelijken, de rol van de vrouw die in ieder opzicht, ook geestelijk, de gezellin van haar man vermag te zijn, in tegenstelling tot het instrument van plezier en de verantwoordelijke voor de huiselijke orde die zij volgens oudere, al of niet islamitische opvattingen nog

steeds is*–en de betekenis die het onderwijs heeft voor de bewustwording van de indonesische volken. In zekere mate vallen deze twee thema's samen, omdat ook het groeiend bewustzijn van de indonesische vrouw gevolg is van dit laatste. Zo is *Buiten het Gareel*, hoewel in het nederlands geschreven, een uiterst representatieve indonesische roman van deze tijd, want deze beide punten worden er als levenskwesties in behandeld.

Het erop of eronder in het onderwijsvraagstuk lijkt in dit boek zelfs het andere vraagstuk nog te overstemmen, en in zoverre betoont de schrijfster zich minder indonesische vrouw dan nationaliste. Om zich te kunnen verplaatsen in deze wereld, waarin de honger naar het ‹intellectuele› voortkomt uit de meest sentimentele, de meest physieke ‹strijd om het bestaan›, waarin dergelijke versleten termen een geheel nieuwe en intense betekenis krijgen, zal de nederlandse lezer van 1940 zich moeite moeten getroosten. Binnen een literatuur, waarin een Vestdijk niet alleen mogelijk werd, maar alweer als decadent schijnt te moeten worden bestreden, kan het fantasie vereisen zich een wereld te denken, waarin *de r-oo-s is r-oo-d* werkelijk nog zoiets is als een magische spreuk die iemand uit de ene levenstoestand in de andere kan heffen. Het is de dageraad van het lager onderwijs, die men onder de indonesische bevolking van ‹onze Oost›, voor het overgrote deel immers nog steeds uit analphabeten bestaande, kan meemaken; en deze romantische sfeer, gecompliceerder toch weer dan op het eerste gezicht lijkt, vindt men in dit boek met grote zuiverheid weergegeven.

Een indonesisch ‹volksmenner›, ir Soekarno, die voor sommigen als de Lassalle verscheen van Indonesië, heeft deze dageraadsfeer zo nationaal gericht, dat zij nog romantischer werd naarmate zij politieker kleur kreeg. Het was de periode van de non-coöperatie, d.w.z. van de tijd waarin men de nederlandse

* Ik verwijs in het bijzonder hiervoor naar een opmerkelijk overzicht door de jonge auteur Armijn Pané, gepubliceerd in de 1e jaargang van het tijdschrift *Bangoen*.

hulp afwees om met eigen middelen, met eigen armoede en geestdrift, nationale scholen op te richten, de bloeitijd van de zogeheten wilde scholen. Op welke wijze deze, door indonesische nationalisten weer, georganiseerd werden, de politieke bewustmaking daaraan verbonden, de bestrijding daarvan door het gezag, van al dergelijke symptomen zal men in deze roman een en ander bespeuren. Maar de hoofdzaak zit dieper, en de titel van het boek houdt daarmee verband: met de romantiek die sommige indonesische studenten, aanstaande medici of juristen als in dit boek Soedarmo, hun studie, die hen vanzelf scheen voor te beschikken voor een ambtenaarsloopbaan in het nederlandse ‹gareel›, opzettelijk deed afbreken, om onderwijzer te spelen in de onzekere wereld van de wilde scholen.
Men vindt de figuur van Soekarno, met bescheiden vrouwelijke toetsen, in dit boek afgebeeld, en moge dit portret op zichzelf wat bleek zijn, de invloed, door deze leider uitgeoefend in de speciale wereld waartoe Soedarmo en Soelastri behoren, is ongetwijfeld juist. De ‹grote tijd van Karno› wordt nu nog in deze wereld herdacht als de weggedreven storm van enthousiasme; Karno zelf is haast een legendarische figuur geworden; Soedarmo en Soelastri, buiten het gareel gebleven van het gouvernement, zien zichzelf als alweer verouderde verschijnselen, als stukken drijfhout in enkele brakke plassen, die de oude golf achter zich liet.
Wat hen nu voort moet drijven, is hun eigen geestdrift, is de trouw aan de oude beginselen; maar zij zien zich ongeveer gevangen in een nieuw gareel: dat van de bijzondere onderwijswereld waarvoor zij nu nog slechts in aanmerking komen. Het is de nagebleven sfeer van de oude romantiek, zonder gist, zonder zuurstof, waarin zij moeten gedijen, althans zich staande houden. Zij hebben ondervinding opgedaan, zij hebben critisch leren zien, ontgoochelingen hebben de oude geestdrift vervangen, maar zij zien uit naar nieuwe vormen van leven, die immers onweerhoudbaar zijn, en zij trachten zichzelf, in hun oude ideeën en in de herinnering aan het perspectief dat Karno eens opende, trouw te blijven.

In menig opzicht is Soedarmo meer de held van dit boek dan Soelastri. De vrouwenfiguur, Soelastri, is tegelijk sentimenteel en critisch, d.w.z. meer van binnenuit, gezien; men voelt de intensiteit waarmee zij ernaar streeft de waardige strijdkameraad van haar man te zijn, maar ook de tekortkomingen die haar voortdurend bedreigen. Hoe sentimenteel zij vaak ook durft zijn, mevrouw Djojopoespito is vooral een eerlijk, een bijna westers eerlijk opmerkster: op rustige wijze critisch, en van een onnadrukkelijke, typisch-vrouwelijke humor in haar opmerkingsgave. Ziet Soelastri haar kameraden en lotgenoten met een critisch oog, zij doet het vaak ook zichzelf, en de effen toon waarop de aaneenschakeling van haar herinneringen en ervaringen verhaald wordt, is wellicht het meest indonesische, het meest ‹oosterse› in dit boek; het is geen heldin, die hier aan het woord is, geen hartstochtelijke revolutionnaire, het is een vrouw die–evenals een westerse zuster het had kunnen doen–haar rol vervult in het moeilijke leven dat de haren zich gekozen hebben, met veel fermheid tenslotte, maar niet zonder vermoeienis, zonder besef van wat ervoor opgeofferd en verspild werd, keer op keer, en hierin tenslotte meer menselijk dan vrouwelijk.

Het is om deze eigenschappen, dat ik niet aarzel dit boek, bij de nederlandse lezers in Nederland vooral, in te leiden. Indonesiërs en Nederlanders in Indië zullen er zonder enige hulp een eigen oordeel over hebben; zij het dan een eigen oordeel dat in verreweg de meeste gevallen zal bepaald worden door de eigen maatschappelijke situatie. Dat de roman als roman weinig ‹dramatische spanning› vertoont, is duidelijk; dat het boek als literatuur gemakkelijk zwak genoemd kan worden ook. Misschien zou men moeten zeggen, dat het in de eerste plaats gelden wil als rapport, als document; maar dit lijkt mij, op het ogenblik van het zo te formuleren, volstrekt onbillijk; er is daarvoor een te goed gerealiseerde menselijke zuiverheid in het boek, een authentieke toon, niet als getuigenis alleen, maar juist psychologisch, die opgemerkt verdient te worden en onder de qualiteiten ervan erkend.

De omstandigheid dat dit boek de eerste roman is, in het nederlands door een Indonesische geschreven, laat ik dan nog niet gelden; op zichzelf is dit trouwens meer curieus dan verdienstelijk. Voor zover mij bekend, gaan als ouderen op dit terrein alleen Kartini en Noto Soeroto aan mevrouw Djojopoespito vooraf, en hoewel de tweede zich, door zijn schrijven van verzen, aan een vergelijking onttrekt, zal de eerste misschien, door een tenslotte toch nog vrij toevallige samenloop van omstandigheden, als schrijvende zuster met haar vergeleken worden. Maar ook deze vergelijking gaat slecht op, tenzij men haar maakt voornamelijk op sociologische gronden, om aan te tonen hoezeer het westerse onderwijs sinds de dagen van Kartini in Indië heeft voortgewerkt. De oudere regentsdochter had iets van een fenomeen, mevrouw Djojopoespito, onderwijzeres als haar Soelastri, is een indonesische vrouw tussen vele. En zij is moderner dan Kartini ook, in de wijze alleen al waarop zij haar gevoelens formuleert; ondanks de sentimentaliteit waarvan haar hoofdpersoon voldoende blijken geeft, is haar toon als geheel veel soberder, en het is Kartini die, in haar lyrische ontboezemingen althans, de meest ‹literaire› is van de twee, hoewel zij brieven schreef en mevrouw Djojopoespito hier optreedt als romancière. In haar lyrische ontboezemingen is Kartini, hoezeer Javaanse wat gevoel betreft, voor de niet-gewaarschuwde nederlandse lezer van 1940 vaak ontstellend *Hollandsche-Lelie*-achtig, door de voorbeelden, die zij zich blijkbaar koos, door haar vocabulaire van hollandse-dame-in-nood; als men de grote betekenis van Kartini's figuur (als mijlpaal, als baanbreekster) niet in aanmerking neemt, is haar gepubliceerde proza voor ons alleen nog maar van waarde in de zakelijkste, de meest-eenvoudig beschrijvende momenten.

Het is of mevrouw Djojopoespito, onbewust misschien, van deze les heeft geprofiteerd: haar soberheid, die vaak zo documentair aandoet, is haar grootste kans om later als nauwelijks verouderd herlezen te worden. Dat ook dit boek overigens eens vooral gelden zal als getuigenis uit een bepaalde periode,

lijdt geen twijfel: de tijden veranderen snel tegenwoordig, ook in ‹tropisch Nederland›. Het politieke element in deze roman zal dan bijkomstig zijn, zoals het mij nu reeds grotendeels bijkomstig voorkomt–bijkomstig, juist omdat een zeker politiek bewustzijn onontkoombaar is voor ieder bewust Indonesiër. En ook dat is dan eenvoudig gevolg van het westers onderwijs, zoals dat door het nederlands gezag zelf aan de ‹inheemse onderdanen› werd toebedeeld; en hoezeer men tegenwoordig ook door het verbieden van gevaarlijk geachte lectuur tracht te herstellen wat men voor een groot deel zelf op zijn verantwoording heeft, het lijkt een onjuist beginsel dat men de Indonesiërs ervoor straffen zou: dat de ene hand hen kastijden zou, omdat zij aanvaardden wat de andere hun gaf.

Zoals deze roman vóór ons ligt, is hij een voortbrengsel van westerse cultuur, van westers onderwijs althans, onder de inheemse onderdanen van Nederland in Indië; het uiteraard eenzijdige, maar ook daarom zo eerlijke getuigenis dat hier gegeven werd, is m.i. moeilijk gevaarlijk te achten. Bestaande nationalistische gevoelens worden erin erkend en vastgelegd, een enkele pijnlijke wrijving met de lagere vormen van het gezag, naar waarheid maar ook met beheersing, beschreven. Onruststokende uitingen zal een onbevooroordeeld lezer er niet in aantreffen. Misschien kan het zelfs dienen tot dat ‹beter begrip tussen blank en bruin›, dat de vriendelijksten van beide zijden op hun programma zetten.

Saïdjah de Bantammer, uit de desa Badoer, was een ‹geïdealiseerde Javaan›. Hij leefde dan ook in de romantische tijd, zo omstreeks 1856, want hij kwam langs het erf van Havelaar, die van januari tot april van dat jaar assistent-resident was van Lebak. Havelaar zelf was een geïdealiseerde en een ideaal-assistent-resident. Zijn dubbel-ik Eduard Douwes Dekker was een romantisch mens en dus een slecht ambtenaar; daarom misschien, Multatuli geworden, een zo sterk ‹umwertende› kracht voor de indische ambtenarij. (Laat ons niet overdrijven en zelf te romantisch worden: zó sterk was het ook weer niet, véél is hetzelfde gebleven in die ambtenarij, onvervreemdbaar van de eigen aard.)

Siman de Soendanees, uit de desa Tjidamar, naneef van Saïdjah, kan men moeilijk geïdealiseerd noemen. Ook *zijn* geschiedenis is treurig, eentonig door de eindeloze reeks van rampen die hem overkomen, tendentieus door de onmiskenbare bedoeling waarmee de schrijver deze geschiedenis vertelde,–een ‹geïdealiseerde Javaan› is toch iets anders. En de Douwes Dekker die dit verhaal schreef, kleinzoon van Multatuli's broer Jan, moge in menig opzicht het bloed van zijn oudoom niet verloochenen, hij leefde niet meer in een romantische tijd; zijn boek is droger, ook als een zeker tropisch pathos hier en daar niet ontbreekt; hij was geen assistent-resident en dubbel-ik van een Havelaar, maar, op het ogenblik dat hij dit boek schreef, indisch journalist, verbonden aan het *Bataviaasch Nieuwsblad*, een functie die zich weinig leent tot idealiseren. Dat was in 1907, niet meer onder het bewind van Duymaer van Twist, maar van Van Heutsz, niet meer van een quasi-liberaal, maar van een reële ‹sterke man›, die

inderdaad een krachtige duw gegeven had in de ontwikkelingsgang van Indië.
Laat ons even kijken naar vooruitstrevende journalisten in die eerste dagen van de nieuwe eeuw. Omstreeks 1900 stak te Batavia een man het hoofd op, die zich ontwikkelen zou tot een van de meest authentieke persterreurs in de kolonie, gevreesde en bewonderde halfgod van alle behoudende Europeanen. Hij heette Karel Wybrands en schreef zijn leven lang als de man wiens nagedachtenis hem moet hebben gebrand, in zijn latere dagen toen hij bekende in niets meer te geloven dan in eigenbelang en verraad*. In 1901 schreef deze zelfde man dat de persbreidel hem pijn deed, wanneer hij zag ‹schimmen en geraamten van menschen, als waren het zoovele lastdieren, stervende van de doorgestane ellende›; wanneer hij hoorde van ‹brutale zwendel, van *Gründerei* die tot een systeem geworden is›; wanneer hij zag ‹menschen zonder zedelijk bewustzijn geëerd en rijk›, enz.
‹Maar, riep hij uit, gij *Gründer* en wankelmoedige stuurluiaan-wal. Begrijpt ge nu dat uwe moeite toch te vergeefsch is, dat ik, ongevoelig voor winst of verlies, voor het stijgen of dalen van effecten, voor lof of blaam der menigte die niet nadenkt: dingen waardoor uwe nietige ziel wordt bewogen, begrijpt ge nú dat ik voort zal gaan, zooals ik ben begonnen; kort, forsch en scherp zal zeggen dat wat ik voor goed, schoon en waar houd? Begrijpt ge dat? Of zijt ge zoo verindischt dat ge geen notie meer hebt van dat al te zeldzame exemplaar: een eerlijk man die tevens onbevreesd is? Gij zult mij nimmer tot zwijgen brengen, noch met dreigementen, noch met mooie praatjes. *Gij niet!* Ik zal voortgaan en toenemen in scherpte en onomwondenheid, al naarmate uwe streken en akals mij duidelijker worden. Ik zal uwe zaken nimmer van uwe personen scheiden, uwe personen waarmede zij zijn saamgewassen, zoodat uwe ziel gelijkt op een beduimeld stuk rekening-courant-papier**.›

* Zie bij H. C. Zentgraaff: *Op Oude Paden*, dl. II, blz. 3.
** K. Wybrands: *Indische Distels*, blz. 8–9.

Men schrijft niet beter, als aap van Multatuli. En komischer dan dit ‹gloedvol proza›, voor wie de carrière van deze heer kent, is ook slecht denkbaar. Maar zover zijn we nog niet. Zijn roerendste stuk, *zijn* bijdrage in de goede traditie van de *Negerhut* zou hij het volgende jaar leveren in de *Geschiedenis van Poera II*, van een koelie, in Redjang-Lebong gedurende vier dagen doodgeranseld*. Hij zal er óók wel een ‹rilling door het land› mee hebben bereikt; men weet hoe kort zulke rillingen duren. In hetzelfde jaar zat deze zelfde man te luisteren naar de declamator Royaards, die in de bataviase schouwburg *Saïdjah en Adinda* voordroeg, en hij vond het wel mooi, hoewel lang niet zo mooi als het proza van Multatuli zelf, en hij klapte dan ook, maar schaamde zich tevens, zei hij, dat hij zo handelde.

‹En we klappen heel fatsoenlijk in de handen–ik heb zelf meegeklapt en ik schaam me er voor–als het uit is. Verbeeldt U den moordenaar, die den Officier van Justitie toejuicht na het requisitoir, uit kunstzin.

Want die dingen van Multatuli zijn verschrikkelijk in Holland, maar *hier* gaat het alle perken te buiten. Hier detoneert de fatsoenlijkheid en de kunstzin–zoo heet dat immers–van het publiek zoo geweldig met de vlijmende aanklacht, met de striemende zweepslagen van het machtig Woord, het levende, gloeiende, Goddelijke Woord, dat het me was als zat ik in een gekkenhuis, toen ik ambtenaren en officieren van het Nederlandsch-Indische leger en kruieniers en vrij-arbeiders en Mijnbouw-menschen, mannen van de beurs, de balie en den kansel, die *vervloekte* Saïdjah-geschiedenis hoorde toejuichen, die geschiedenis, die altijd nog doorgaat, *altijd nog doorgaat*, mijn God! tot heden toe...**›

Dat ‹heden› was 1902: ruim veertig jaar na de Saïdjah-historie, maar nu ook weer bijna veertig jaar geleden, gelukkig. En gelukkig dat het maar de heer Wybrands is, wiens opstandige taal hier wordt aangehaald; anders, werkelijk, zou men

* Zie nu *Indische Distels*, blz. 64–70.

** Idem, blz. 170.

het er niet op wagen. Deze zelfde opstandige overlaadde een kleine vijftien jaar later reeds een der edelste G.-G.'s die Indië gekend heeft, de heer Van Limburg Stirum, met het meest uitgelezen drek dat de indische drekpolemiek-pers (de term is van Busken Huet) met mensenmogelijkheid wist op te brengen, en met evenveel opstandigheid riep hij in die dagen: ‹Scholen voor inlanders? Gevangenissen!› en het was in zijn krant dat de onvergetelijke bon-mot plaatsvond: ‹De inlander moet opgeheven worden tot de hoogte van de galg›.

Gelukkig dat zulke oproerkraaiers behoorlijk tot inkeer komen, na een behoorlijke carrière in de indische journalistiek. Zij die zich voor de enig-behoorlijke indische burgers houden, slapen er behoorlijker van. Dat de man zelf, zo tegen zijn oude dag, alleen nog maar in verraad en eigenbelang geloofde, is een minder prettig detail dat men op de koop toe moet nemen. *Zijn* rekening-courant was toen wel dik in orde; zeer in tegenstelling tot die van de grote schrijver wiens aap hij –als pennist– gebleven is tot aan het graf.

Men moet oppassen, met dat voorbeeld van Multatuli, als men in Indië over indische misstanden wil schrijven; zo drastisch de dupe ervan zijn als deze heer Wybrands is bepaald onnodig, maar helemaal ontkomt men er misschien nooit aan. Ook de Douwes Dekker die *Siman* maakte, de ‹indische D.D.›, heeft ongetwijfeld die invloed ondergaan. Zoals hij naneef is van Multatuli, zo is Siman het immers ook van Saïdjah–en hoe, bij een dergelijke verwantschap van lotsbestemming, een absoluut andere toon te treffen? Een grote onhandigheid van de eerste uitgever, P. M. Wink te Amersfoort, onderstreepte in het prospectus de zwakke plek: ‹De auteur is een Douwes Dekker! En hij schrijft voor tachtig duizend geknevelde Javanen, wier ellende hij wil trachten te verlichten›.

Beter voorbeeld van verkeerde reclame zal men moeilijk vinden; dit was bij voorbaat de stok in handen geven aan ieder die de auteur wilde slaan. Men noemde D. D. Multatuli Junior, en de hogergenoemde Wybrands, in 1908 in volle glo-

rie, werd leuk: ‹Er is bijvoorbeeld eens een oriëntalist geweest die Max Müller heette; maar om op die basis elk boek van iederen willekeurigen Müller als een meesterwerk te beschouwen is toch een siertje voorbarig›.

Ik doe deze kwestie het eerste af, omdat zij in dit geval toch het minst belangrijk is. Niet zo lang geleden nog, in zijn studie *Java in onze Kunst*, schreef de katholieke hoogleraar Gerard Brom dit vernietigend oordeel: ‹Het Boek van Siman den Javaan is een hopeloze navolging van de Havelaar... Multatuli heet in 't begin al de ‹klassieke voorganger› en naar Multatuli verwijzen de becijferde bassen met aanslag in de belastingen, de landen ‹berucht om de buffeldiefstallen›, letterlijk de onderstreepte samenvatting: ‹De Javaan wordt mishandeld› evenals het slot, waarin de hongersnood voor eigenaars het goede gevolg heet te hebben, dat de rijstprijzen stijgen, en eindelik de straf voor de aanklacht, die de schrijver dorst indienen›.*

Dit oordeel is onbillijk, temeer daar prof. Brom er zelf op laat volgen: ‹Van Havelaar gaat onze kunst in Java uit en bij Havelaar komt die vanzelf terug, tot eens dit werk zal overtroffen worden, wat voorlopig niemand lukte›. Het was nimmer D.D.'s bedoeling de *Havelaar* te overtreffen en zijn onderwerp maakte de vergelijking onvermijdelijk; dat zijn stijl aan die van Multatuli doet denken is maar op een zéér enkele plek, en als toevallig, waar. Niet alleen in zijn kortere zinnen, in de veel zakelijker verhaaltrant van ganse hoofdstukken, verschilt D.D.'s stijl van die van Multatuli, ook in zijn dramatische, pathetische momenten is hij geheel anders. De aanhalingen van prof. Brom, in één ristje achter elkaar gezet, terwijl het hier een boek betreft van een paar honderd bladzijden, zijn bedriegelijk als ‹bewijsmateriaal›; door bewust naar Multatuli te verwijzen als naar een voorganger, door de slagzin over de mishandelde Javaan te citeren (want wat anders kan dit zijn dan een citaat?), betoonde D.D. een eerlijkheid, die minder bot verdiende te worden verstaan. Zijn cij-

* *Java in onze Kunst*, blz. 214.

fermateriaal is alweer zakelijker, vollediger dan dat uit de *Havelaar*. Het is vreemd dat prof. Brom, op zoek naar voorbeelden niet aan zakelijker boeken gedacht heeft; boeken, die veel meer dan de *Havelaar* een ‹geromanceerd rapport› verdienen te heten; om bij het jaar 1907 te blijven, bijv. *The Jungle* van Upton Sinclair. Wanneer Multatuli zegt dat hij geen literatuur wil schrijven, is dat voor een groot deel coquetterie, wanneer D.D. hetzelfde van zijn *Siman* zegt is dat juister.

Dit boek is *minder* een roman dan de *Havelaar*, niet qua bouw of opzet, maar door wezenlijker factoren. De romantische effecten hier zijn èn slordiger èn goedkoper: D.D. is geen romancier en die dingen moeten hem onverschillig zijn geweest omdat ze maar een hulpmiddel waren om zijn rapport beter te doen slikken; D.D. is geen romancier, *omdat* die dingen hem betrekkelijk onverschillig bleven, of andersom, maar het resultaat is hetzelfde. De *Havelaar* is een voortreffelijke roman (zoals *Woutertje Pieterse* het is), ondanks de z.g. brokkeligheid ervan en Multatuli's bezweringen dat het maar op een roman *lijkt*. Hoe meer men deze twee boeken met elkaar vergelijkt, hoe meer de oppervlakkige overeenkomst wegvalt. Het is overigens niet als kunstenaar dat ik D.D. verdedig; hij zelf zou die verdediging belachelijk vinden. Ik verdedig zijn goed recht dit boek zó te hebben geschreven en niet anders, zonder te worden uitgekreten voor epigoon en plagiaris.

Wil men letten op verdere overeenkomsten, dan is *Siman de Javaan* op het ogenblik een boek dat als voorloper beschouwd kan worden van andere ‹geromanceerde rapporten›, die sinds kort steeds meer in de mode kwamen; dan is het bijv. een kwarteeuw de oudere van boeken als *Partij Remise* en *Zuiderzee* van Jef Last; waarmee weer niet gezegd is dat Jef Last een navolger zou zijn van D.D., maar dat Siman méér in de rayon hoort van deze ‹moderne sociale kunst› dan van een zo brillant en lyrisch werk als de *Havelaar*. En het wonderlijkste is nog dat prof. Brom niet heeft ingezien hoe dit boek, met alle literaire tekortkomingen die het hebben kan, in een

productie die van geroddel en gebeuzel aaneenhangt als de nederlands-indische bellettrie, een der zeer weinige boeken is, waarin iets *gezegd* wordt; dat het daarom alleen reeds een ernst bezit en een aandacht verdient, die aan onze koloniale auteurs, een enkele uitgezonderd, verspild zou zijn – tenzij men ze na vele jaren opneemt als ‹cultuurhistorisch document›.
Om bovenstaande reden in de eerste plaats werd dit boek nu herdrukt, en ook omdat de schrijver volhoudt dat het bijzondere voorbeeld door hem in Siman gegeven, nu nog, in het algemeen gesproken, volstrekt niet verouderd is. In dit opzicht incompetent, laat ik dit woord voor zijn verantwoording. Maar iets waarvoor ik de verantwoording gaarne op mij neem, is de toon waarin dit boek geschreven is. Literatuur of niet, deze toon is authentiek, heeft mij gepakt. Ik ben meer geboeid geweest bij het lezen van *Siman*–dat mij in 1920 alleen uit schimpscheuten bekend werd en dat ik in 1936 eerst las–dan bij het lezen van menige moderne sociale roman van binnen- of buitenlands maaksel. Goed schrijven is niet altijd literair schrijven, en als men een boeiende manier van zeggen, een meeslepend, want levendig en scherp rhythme als qualiteiten mag aanmerken van schriftuur, dan schroom ik niet dit boek goedgeschreven te noemen. Niet met een multatuliaans, maar met een eigen accent.

Toch zou dit alles niets zijn, wanneer de schrijver met de jaren zichzelf ontrouw was geworden, wanneer hij had ‹tourné casaque› met het oog op een rustiger bestaan of wat anders. Ook voor hem zijn, sinds *Siman* voor het eerst optrad, dertig jaar voorbijgegaan. Het boek verscheen in 1908 en was in zeer korte tijd uitverkocht. In 1912 was D.D. hoofdredacteur van *De Expres*, weldra een der meestgelezen bladen in Indië, en voornaamste oprichter–met Tjipto Mangoenkoesoemo en Soewardi Soerianingrat– van de Indische Partij; in 1913 werd hij met zijn beide javaanse vrienden verbannen, en *De Expres* overleed 1½ jaar later. In 1918 teruggekeerd,

dank zij engelse bemoeienis en de ruime opvattingen van de G.-G. Van Limburg Stirum, zou hij niettemin merken dat voor wie een dergelijke rol wil spelen in een kolonie, het lot wisselvallig blijft: hij heeft thans, alles bij elkaar, bijna 8 jaar in diverse gevangenissen doorgebracht, maar hoezeer, later ook, bestreden en heen en weer geslingerd door tegenslagen, in de grote lijn van zijn leven is deze man altijd de zaak van de Indonesiër trouw gebleven en zichzelf gelijk. Deze inleiding kan echter geen geschiedenis worden van D.D., hoogstens van *Siman den Javaan*. Ik volsta hier dus met te zeggen dat D.D. op het ogenblik, als hoofd van de Ksatrianscholen, een der leidende figuren is in het indonesisch nationaal onderwijs. Wij keren nu terug tot de jonge redacteur van het *Bataviaasch Nieuwsblad*.

D.D. kreeg de gegevens voor zijn boek door eigen onderzoek, van opgezetenen, klagers, ambtenaren en handels-geëmployeerden, maar bovenal door twee insiders: de heer T. F. L. Mersen Senn van Basel, administrateur van het particuliere land Indramajoe-West (Telatiga in de roman), de heer Oscar Poublon, eerste geëmployeerde opziener, zoals dat toen nog heette, van het particuliere land Kandanghaoer (Alas Bamboe). Ik heb van deze beide heren een ondertekende verklaring gezien, gedateerd Batavia 21 juli 1908, waarin zij ten volle onderschrijven dat, voor de tekening der toestanden op bedoelde landerijen, ‹elk détail dat van invloed zijn kan op de strekking van het verhaal, wáár is›. De heer Poublon–het model voor de figuur van De Leeuw in de roman–heeft een streep onder het woord ‹strekking› gezet.

Het boek werd door een groot deel van de indische pers, zoals te voorzien was, warm ontvangen; d.w.z. met de gewone hoon en verdachtmaking, van het soort overigens dat zelfs de lezers van het eigen kamp, dunkt mij, niets wijs maakt. Men vraagt zich af, bij het lezen van die zo merkbaar door vrees en eigenbelang geïnspireerde schimpartikelen: worden hiermee de tantes van de schrijvers misschien gerustgesteld? Het ene is wat perfider van inspiratie, het andere wat platter

van betoogtrant, maar het vermakelijkste is nog als ‹de kunst› erbij wordt gehaald, als de recensent verklaart dat het boek‹ geen kunst› werd, omdat niemand minder dan zo'n recensent er zich om bekommert of iets kunst is of niet. In deze zelfde tijd had D.D. trouwens een reeks artikelen in *Das Freie Wort* gepubliceerd, waarvoor de *Java-Bode* hem uitgewezen wilde zien als eertijds Sicco Roorda van Eysinga.
Anderzijds kwamen ook werkelijk de nodige geestdriftige artikelen vóór het boek los. In het *Soerabajaasch Handelsblad* schreef mr A. Graafland, onder de letters A. v. V., een niet critiekloos, maar welwillend artikel, zo welwillend, dat in het tweede blad van hetzelfde nummer de hoofdredacteur, de heer M. van Geuns, meende te moeten aantekenen dat deze medewerker ‹zich zoodanig door de tendenz van het boek had laten meeslepen, dat hij zijn critisch vernuft zoo goed als op nonactiviteit had gesteld›. In *De Controleur* schreef ‹Blanda› (A. le Clerq) uit Brussel een bespreking die eindigde met het straffe woord: ‹en zoo dat alles u niet raakt, ...verrek dan in uwe onverschilligheid›. De *Java-Bode* (hoofdredacteur C. A. Kruseman) volgde een ‹ernstiger› tactiek. Plotseling ontdekkend inzake particuliere landerijen niet zo competent te zijn, vroeg dit blad de heer D. Mulder, voorzitter van de Bataviase Landbouwvereniging en administrateur van het particuliere land Soedimara, om de gewenste critiek op het boek te leveren. Zonder twijfel was deze heer D. Mulder nu een ernstig man; hij onderzocht het boek niet op de literaire waarde maar op de waarheid, bevond dat veel erin waar was, of althans waar gewéést, maar veel natuurlijk toch ook sterk overdreven; en zocht verder zijn kracht in technische details. Het stuk verscheen 20 juli 1908 in de *Java-Bode*. Vier dagen later antwoordde D.D. met een zakelijk zeer uitgewerkt verweer. De redactie reageerde daarop in de rubriek *Correspondentie* met de volgende karakteristieke regelen:

Wij zullen uw verweerschrift opzenden aan den heer D. Mulder. Alleen wanneer deze lust heeft, u te woord te staan,

zullen wij het plaatsen. Wij stellen nu eenmaal meer vertrouwen in de rijpe ervaring en het bezadigd oordeel van den president der Bataviaasche Landbouwvereeniging dan in uw onbesuisd geschrijf. Wij zijn u persoonlijk niet vijandig gezind maar wel blijven we uw rumoerig optreden in de pers gevaarlijk achten voor de openbare orde en de rust in Indië...›.
D.D. antwoordde per kerende post:

Met eenige bevreemding nam ik kennis van de ‹Correspondentie› van gisterenavond. Het ‹gewrocht der duisternis› moet u, in wien het zulk een warm verdediger pleegt te vinden, genoeg bekend zijn om te weten, hoezeer aan mij het recht is om opname te* eischen. *Ik zal mij daarom verplicht zien om, na u heden en Maandag gelegenheid tot plaatsing van mijn ‹onbesuisd geschrijf› gelaten te hebben, daarna langs den weg van rechten de opname te eischen.*
De volgende dag zei de rubriek ‹Correspondentie›: *Na uw briefje van heden is er in het geheel geen sprake meer van het opnemen van uw stuk. U kunt dadelijk den ‹weg van rechten› inslaan.*

D.D. diende een klacht in. Op 28 juli verscheen zijn verweer, met een onderschrift van de heer D. Mulder. D.D. was op de critiek van de heer D. Mulder punt voor punt ingegaan; deze antwoordde met een in bezadigde termen vervat algemeen vertoog, gaf D.D. nog wat kleinigheden toe, legde er de nadruk op dat hij immers dadelijk erkend had dat er veel waars in het boek stond, althans veel dat waar was gewéést, en eindigde met te verklaren dat hij zelf graag zou meewerken aan de ‹opheffing van ongezonde toestanden›, maar dit voor de landen in kwestie voorlopig niet nodig achtte. De redactie schreef daaronder: *Alléén op nadrukkelijk verzoek van de heer D. Mulder nemen wij het verweer van de heer E. F. E.*

* Drukpers-Reglement.

Douwes Dekker op. Wij vragen onze lezers daarvoor verschooning, want het is haast niet te doorworstelen.
De houding van de krant is hier amusanter en representatiever dan die van de heer D. Mulder. Het was trouwens een voortvarend orgaan. Op 14 maart 1908 kon men in de hollandse *Nieuwe Courant* dit laconieke en toch zo geladen berichtje lezen, uit Batavia overgeseind: *De* Java-Bode *bepleit de verbanning van de hoofdredacteuren van het* Bataviaasch Nieuwsblad *en* Het Nieuws van den Dag van Nederlandsch-Indië.
En het was dan ook in de ‹grote dagen› van de indische pers. De regering zou handenvol werk gehad hebben om aan de gerechte verlangens van onderlinge opruiming in die pers te voldoen.
Op 14 augustus verscheen in de *Java-Bode* van de hand van medewerker ‹Dixi› een lang artikel om het boek nog eens literair te veroordelen, nadat de heer D. Mulder het andere gedeelte had afgedaan. De schrijver was in zijn jeugd, zei hij, ontroerd geweest door Oom Tom, later door Max Havelaar, maar deze Siman, neen! het middelmatige was hier nog niet bereikt. En D. D. kreeg tot tweemaal toe de raad om over te gaan tot ‹practisch liefdebetoon voor den bruinen broeder›, zoals bijv. door heilsoldaten en zendelingen werd gedaan. *Dat is minder gemakkelijk, heusch minder gemakkelijk dan stukken te schrijven, die behoorlijk worden betaald.* En ook: *Verbeeld u eens dat de barmhartige Samaritaan eerst een brochure had geschreven over de onveiligheid in het land Kanaän om daarna den gewonden Jood te helpen?*
Een anti-critiek hiertegen, opgesteld door twee indonesische leerlingen van de artsenschool, Goenawan Mangoenkoesoemo en Soeparto, werd natuurlijk niet geplaatst.
Op 17 september echter bracht *De Locomotief* een stuk van een van Indië's ernstigste en bekwaamste journalisten, de toen reeds bejaarde en gerepatrieeerde mr Pieter Brooshooft, getiteld Fokkens-Douwes Dekker*. Hierin werd *Siman* genoemd

* Het stuk werd geschreven te 's-Gravenhage op 18 augustus.

een ‹van ernstige studie en belangstelling voor het lot der ellendigen getuigende lijdensgeschiedenis›; D.D.'s grieven tegen de landheren werden methodisch opgesomd en vergeleken met de bevindingen van resident Fokkens als geopenbaard in de eerste aflevering van diens werk *Bijdrage tot de kennis onzer koloniale politiek der laatste twintig jaren**. Die eerste aflevering handelde nu juist over de particuliere landerijen bewesten de Tjimanoek en Brooshooft schreef:

Waarlijk geen alledaagsch verschijnsel, dat een resident en een indo-socialistisch journalist tegen een gemeenschappelijken vijand ten strijde trekken. Beiden richten hun aanval tegen de particuliere landbezitters, hunne machtsoverschrijding en ongerechtigheden. Ook hunne wapenen zijn nagenoeg dezelfde. Slechts de arsenalen, waaruit zij ze putten, zijn verschillend. E. F. E. Douwes Dekker trok zijne akte van beschuldiging uit het leven der armen en verdrukten, resident Fokkens uit zijne ambts-ervaringen als inspecteur en controleur... Terwijl dus de journalist Douwes Dekker van benedenaf onderzocht, ging de ambtenaar Fokkens van boven naar omlaag. En ziet, zij ontmoetten elkaar op dezelfde vooze plekken.

En na vele citaten, bijna alle uit Fokkens, maar als onderschriften nu bijna van de door D.D. eerder geleverde illustraties:

Zoo geraken de resident en de journalist, na twee geheel verschillende methodes van onderzoek, op nagenoeg alle hoofdpunten tot dezelfde conclusies, die trouwens tegenwoordig nog slechts door eigenbelang of verblinde partijgangers der landheeren worden ontkend.

Dit was een gezaghebbende stem, die een echo vond in een nieuw artikel van ‹Blanda› in de *Sumatra Post* van 1 october. Ook hier de vergelijking, met de nadruk op Fokkens,

* Verschenen bij M. W. Couvée te 's-Gravenhage.

hoewel deze maar een ‹dorre brochure over die brandende kwestie› geschreven had, en de bekentenis: ‹Eerlijk gezegd, is de roman-vorm ons het best bevallen om een zoo dikwijls herkauwde zaak nog eens een weinig genietbaar te maken›.
De zaak liet ‹Blanda› echter niet los; althans, in *De Controleur* van 24 october kwam hij erop terug, wederom in een uitvoerig artikel en ditmaal in de eerste plaats met de bedoeling zijn lezers voor te leggen wat ‹historisch waar› was en wat niet. Hij had zich daarvoor tot D.D. zelf gewend, die op dat ogenblik zijn voornaamste zegsmannen nog niet met namen noemen kon. Het verkregen resultaat is echter te curieus om het hier niet–juist omdat het een getuigenis uit die tijd zelf is– voor het grootste deel aan te halen. Ziehier, voor de lezer die de tekst erop zal naslaan.
Historisch zijn: de geproduceerde staten (van de heffing, de stampproeven etc.); het eerste der rapporten (het tweede is een met andere woorden weergegeven extract); de circulaire van den Procureur-Generaal; de overwegingen uit het Weekblad voor Recht... *Historisch is dat de weigerachtige heerendienstplichtigen* gebonden *werden opgebracht; de onrust, die deze dingen veroorzaakten; de deputaties naar Batavia; de aanhalingen uit brieven; de valsche maten volgens welke 1 picol 106 katties woog. Historisch de heffing van woekerrente; alle cijfers uit het boek; de waterdiefstal; de knevelarij; het valsche spel met de rijstlevering; de Chineesche zoon-opkoper van den nu overleden administrateur van Alas Bamboe... Zelfs onderdeelen als de tirade over die eigenaren, die te Parijs en Weenen het geld verbrassen. Historisch is ook het verhaal van hen, die klaagden of weigerden rijst te leveren, wier bezit vernield, wier vee gestolen, wier huizen verbrand werden.*
Niet historisch zijn de lotgevallen van Siman en de zijnen. De schrijver zelf heeft den romanheld het leven geschonken... Niet historisch is verder de vervolging van den redacteur en het artikel dat hij geschreven zou hebben. Of juister, dit is niet-historisch in dit verband. *Want toen de heer*

Douwes Dekker zijn strijd begon, werd den administrateurs van beide landen last gegeven materiaal te verzamelen om hem te doen vervolgen. En de reden, waarom men daarmede geen begin heeft gemaakt, is die in het boek gegeven. Daarentegen werd de heer K. Wybrands wegens oneindig minder ernstige feiten (ridiculiseering en ‹beleediging› van een assistent-resident) tot 3 maanden gevangenisstraf veroordeeld. Als men hèm had aangeklaagd, zou hij vermoedelijk zwaarder gestraft zijn. Maar de eigenaren gaven de wraak liever prijs, omdat er te veel aan het licht gekomen zou zijn. Historisch weder zijn de aangeduide rijstovereenkomsten; de figuur van Van Dam; de hongersnood (1901–1902); kindersterfte, het ontbreken van medische hulp, het volksverloop, de houtdiefstallen, het rooven, bespionneeren, het verkoopen van kinderen...
Verontwaardigd over het deel van de ‹fatsoenlijke pers›, dat meende het boek te moeten doodzwijgen, besloot ‹Blanda› zijn artikel met de vraag of het niet op de weg lag van de Kamerleden om het bij het eerstkomend indisch debat ter sprake te brengen. De auteur had immers aangeboden zijn gegevens ter beschikking van de regering te stellen en moest die niet àlles weten in verband met zo ernstige beschuldigingen?

Aan bovenstaand verlangen werd spoedig voldaan. In de vergadering van 21 november 1908 werd het vraagstuk van de particuliere landerijen ter sprake gebracht door de bekende socialistische afgevaardigde H. van Kol, ondersteund door mr C. Th. van Deventer. De heer Van Kol begon met de minister te citeren, die gezegd had dat de meest doeltreffende oplossing hem voorkwam te zijn: de onteigening dier landen ten algemenen nutte. De heer Van Kol vreesde echter weer te zullen horen van te hoge sommen en geen geld, en stelde dus voor: onteigening alleen van de heerlijke rechten, waardoor althans de herendiensten en heffingen in rijst of geld zouden worden verminderd. Wat de vreselijke misstanden op die landerijen betreft, had de minister alleen toezegging gedaan dat

een onderzoek zou worden ingesteld. De heer Van Kol meende dat Zijne Excellentie dat standpunt niet kon innemen: ‹Het Regeeringsreglement verplicht ons te zorgen voor de bescherming van de bevolking tegen de willekeur van wie ook, dus ook van deze Europeesche landheeren›. Vervolgens wees hij op de publicatie van resident Fokkens en zeer uitvoerig, en als gold het niets dan een zakelijk rapport, op *Het Boek van Siman den Javaan.*

De heer Van Deventer kwam eraan herinneren, dat de vorige minister, de heer Fock, in dit opzicht ook niet had stilgezeten, dat door hèm in het nederlandse parlement de eerste poging was gedaan om de particuliere landerijen geleidelijk in handen van de Staat terug te krijgen; de vorm voor dat doel gekozen was echter niet gelukkig geweest.

De minister, de heer A. W. F. Idenburg, antwoordde hierop dat hij aan deze eerste poging ‹mede schuldig› stond, dat men er niet veel genoegen aan had beleefd, maar daarom niet ontmoedigd was. Men had berekend dat, voor een onteigening van de heerlijke rechten alleen, bijna hetzelfde zou moeten worden betaald als voor de onteigening van de landen zelf. Tenslotte zei hij:

De geachte afgevaardigde heeft gesproken van een boek, Siman de Javaan. *Ik ken dat boek niet, en dat is gemakkelijk te verklaren. Ik hoor dat het een roman is en een minister heeft geen tijd om romans te lezen, maar nu de geachte afgevaardigde mijn aandacht erop gevestigd heeft, beloof ik hem, dat ik de feiten, die in dat verhaal voorkomen, zal lezen en waar hij zegt, dat de schrijver zich bereid heeft verklaard om feiten toe te lichten met namen en data wil ik hem verzekeren, dat ik van die aanbieding van den schrijver gebruik zal maken en dat ik zal doen onderzoeken datgene waartoe hij den sleutel geeft*.*

* Voor dit citaat en het voorgaande résumé, zie *Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal,* 21e vergadering, 11 november 1908.

In het *Bataviaasch Nieuwsblad* van 26 december nam D.D. een deel van het debat over, spatieerde de belangrijke punten en schreef onder de belofte van de minister: ‹Wij zullen zien›. Wat men in de eerste plaats te zien kreeg, was een nieuw initiatief van de heer Van Kol, in de Kamerzitting van 25 februari 1909, bij de bespreking van de aanleg van een spoorweg Tjikampek–Cheribon*. De heer Van Kol erkende in deze spoorlijn een onmisbare schakel, maar constateerde dat het grootste voordeel ervan getrokken werd door de particuliere landerijen die doorsneden zouden worden, zoals de Pamanoekanlanden, Kandanghaoer** en Indramajoe-West. De minister had in zijn memorie van antwoord gezegd, dat de onteigening van de particuliere landen van het denkbeeld uitging, een einde te maken aan de daar heersende misstanden, maar dat ‹de landerijen, waardoor de spoorweg zal loopen, niet behooren tot die waar de misstanden zich het meest doen gevoelen›. Deze opmerking had de heer Van Kol onaangenaam getroffen. In 1901 reeds had hij gesproken over misstanden op Indramajoe-West; in 1903 was hij daarop teruggekomen en had minister Idenburg verklaard: ‹dat een onderzoek naar de toestanden op Indramajoe-West niet meer noodig was, daar de aandacht van het Indisch bestuur daarop zeer ernstig werd gevestigd›. De heer Van Kol kwam nu wederom met het getuigenis van *Siman den Javaan*, vereenzelvigde Alas-Bamboe met Kandanghaoer, Telatiga met Indramajoe-West.

De minister (zei hij) *heeft in November 1908 een streng onderzoek beloofd, doch wanneer men hier nu weer de gewoonte volgt, dat men het onderzoek opdraagt aan de personen die zelf bij de zaak direct of indirect betrokken zijn, niet aan onafhankelijke personen, personen met de ‹finesses› van het bedrijf bekend...*

* *Handelingen van de Tweede Kamer*, 57e vergadering, 25 februari 1909.

** De spelling Kandanghauer wordt hier verbeterd.

De voorzitter onderbrak hier de geachte afgevaardigde om hem erop attent te maken dat hij wel wat heel ver van het onderwerp afweek. In het vervolg van het debat kwam de heer Van Kol echter op dit punt terug en verklaarde:

Waar de minister meende te mogen zeggen, dat de misstanden op de particuliere landen elders op Java nog erger zijn dan in het boek van Siman den Javaan op zulk een roerende wijze is geschetst, spreek ik de hoop uit, om dien scherpen blaam op Nederlandsch bewind af te wenden, dat in de toekomst moge blijken, dat de minister zich aan overdrijving heeft schuldig gemaakt.

Het was een bittere opmerking.
Op 6 april 1909 commenteerde het *Bataviaasch Nieuwsblad* deze activiteit van de heer Van Kol en wist nog het volgende mee te delen:

Het kan ongeveer een maand geleden zijn dat hier voet aan wal zette de heer Frans van den Berg, van het Amsterdamsche kantoor der firma Tiedeman en Van Kerchem, hoofdadministratrice van het particuliere land Indramajoe-West. De heer Van den Berg had in opdracht een inspectie te houden naar de toestanden op het land Indramajoe-West. Hij is ook op het land Kandanghaoer geweest en vatte, hier te Batavia teruggekeerd, zijn indrukken samen in de mededeeling, dat de administrateurswoning van Kandanghaoer veel aangenamer was dan die van Indramajoe-West. Zijn inspectie was navenant geweest. Bovendien was het wel wat te veel comedie van de directie, om iemand uit Holland heel naar Indië te sturen, om in enkele dagen een juisten indruk te krijgen van een bedrijf, waarvan hij nauwelijks meer weten kan dan dat het product in gekookte staat het hoofdvoedsel van Indië is.
Tien dagen later schreef hetzelfde blad:
Intusschen is er al wel zooveel invloed uitgegaan van Het

Boek van Siman den Javaan, *dat de regeering een tweetal inspecteurs der cultures heeft opgedragen, kort na de verschijning van het boek, ten vorigen jare, een geheim onderzoek in te stellen naar de gesignaleerde misstanden. Het onderzoek zou niet meegevallen zijn, deelt men ons thans mede. Misschien hooren we er wel meer van, zoomede van het onderzoek naar de heffing van den heerendienst, ingesteld door den assistent-resident van Indramajoe en een controleur van het binnenlandsch bestuur.*

Dit was de eerste maal dat van een geheim onderzoek door de regering werd gerept.
In het *Soerabajaasch Nieuwsblad* van 4 september 1909 werd niettemin opnieuw herinnerd aan de belofte van minister Idenburg. De heer D.D., zei dit blad, wachtte nog steeds op de vervulling van de ministeriële verzekering dat van zijn aanbod, om zijn gegevens ter beschikking te stellen, gebruik zou worden gemaakt.
Op oudejaarsavond 1909, vervolgens op 8 en 21 januari 1910 bracht het *Bataviaasch Nieuwsblad* nieuwe onthullingen over straffe knevelarijen in het Indramajoese gepleegd. Op 24 januari plaatste het blad een telegram uit Den Haag:

Het vraagstuk der particuliere landerijen zal zoo spoedig mogelijk in behandeling worden genomen.

En op 17 maart een ander telegram:

Bij suppletoir ontwerp wordt voorgesteld de Indische begrooting te verhoogen met een bedrag van 3½ millioen gulden voor de terugkoop van het particuliere land Kandanghaoer.

Natuurlijk sprak het blad zich met voldoening uit over dit bericht, hoewel het tevens verklaarde weinig optimistisch gestemd te zijn, wat betreft de resultaten. De *Java-Bode* (ondertussen onder een andere hoofdredacteur gekomen) kwam de

volgende dag berichten, dat de terugkoop plaats zou hebben omdat juist op Kandanghaoer de toestanden het meest te wensen overlieten.

Het is toch een niet te ontkennen feit, schreef dit weleer zoo weerbarstige blad, *dat op Kandanghaoer met zijn betrekkelijk groote bevolking, reeds jarenlang vele en velerlei misstanden voorkomen, welker omvang het bestuur niet bekend was, als gevolg van onvoldoende bestuursmiddelen* (enz.). *Langdurige door den assistent-resident van Indramajoe* (nu) *persoonlijk ingestelde onderzoekingen, hebben plaats gehad, welke zeer zonderlinge zaken aan het licht moeten hebben gebracht. Eenige door de eigenares aangestelde hoofden moeten verwijderd zijn, terwijl tegen een demang* een strafvervolging aanhangig is.*

Het *Bataviaasch Nieuwsblad* van drie dagen later gaf hierop te kennen, dat het van mening was:

dat niet ethische maar economische overwegingen den doorslag hebben gegeven bij het in aanmerking brengen van Kandanghaoer in de eerste plaats voor onteigening of terugkoop. Voor de opgezetenen van dit land zal het effect evenwel hetzelfde zijn. En dit voor oogen gehouden gelooven wij, dat Indië erkentelijk mag zijn voor deze eerste pogingen der Nederlandsche regeering om een eind te maken aan de misstanden op particuliere landen.

Dit was van de pen van D.D. en deze mening zou hij woordelijk aan de *Java-Bode* zelf schrijven in een brief, die op 23 maart in dat blad werd gepubliceerd samen met een schrijven van... de heer D. Mulder, die, allesbehalve polemisch nu, op onverhoopte wijze D.D.'s inzicht kwam bijvallen. De betoogtrant van de heer D. Mulder is te opmerkelijk om er hier niet een staal van te geven:

* Inheems politiehoofd.

Er is hier nl. geen sprake van een terugkoop wegens misstanden, maar van eene eenvoudige handelstransactie. De eigenaresse dier landen wil evengoed als die der landen Djasinga, Nanggoeng, Tjiseroea-Noord en Tjiseroea-Zuid, hare bezitting voor een redelijken *prijs verkopen en wat is natuurlijker dan dat zij daarvoor een machtig handelslichaam, als de Handelmaatschappij als tusschenpersoon in den arm neemt; men kan toch bij de Regeering niet met een paar gewone promotors komen aanzetten.*
Zou het niet mogelijk zijn, dat die geheimzinnige nasporingen van het bestuur, behalve dan het bezoek van den substituut-officier van justitie, ten doel hebben gehad het verstrekken van gegevens voor de waardebepaling van het land?
Ik gun de eigenaresse van Kandanghaoer evengoed een zoet winstje als die van andere landen, maar wanneer de Regeering kooper is, dan moet het niet al te duur zijn, want ook ik moet mijn aandeel in de kooppenningen betalen; daartegen optekomen is het doel van dit schrijven.

Kwam deze belastingplichtige aldus met de rust die hem kenmerkt D.D.'s opvatting van ‹economisch, niet ethisch› schragen, D.D. spaarde in zijn schrijven de *Java-Bode* niet een paar polemische halen. Dat dit blad de misstanden in kwestie nu ‹een niet te ontkennen feit› noemde, werd door hem gereleveerd, en op de woorden van ‹een niet tegengesproken of op zijn plaats gezetten medewerker› (men herkent de heer ‹Dixi›) die geïnsinueerd had, dat D.D. zich voor zijn roman goed had laten betalen, antwoordde hij nu met de mededeling dat het boek hem tot op de huidige dag *tachtig* hollandse guldens had opgeleverd. In een naschrift verklaarde de redactie van de *Java-Bode*, dat de gedane onderzoekingen, volgens verklaring van minister De Waal Malefijt, wel degelijk waren ingesteld naar aanleiding van het vermelde in *Siman den Javaan*, zodat de veronderstelling van de heer D. Mulder in dezen onjuist moest zijn; hoe ver de onderzoekingen echter gevorderd waren, wist het blad, evenmin als de nieuwe minister, mee te delen.

De volgende dag echter (24 maart) bracht het dit bericht:

Bestaat er veel kans, dat het in de residentie Cheribon gelegen particulier land Kandanghaoer door aankoop door het Gouvernement van eigenaar zal verwisselen, ook het andere in dat gewest gelegen uitgebreide land Indramajoe-West zal vermoedelijk binnenkort worden verkocht. In eene op 25 April a.s. te Amsterdam te houden vergadering van aandeelhouders in de Maatschappij tot exploitatie van het land Indramajoe-West zal de directie tot den voorgenomen verkoop de machtiging vragen en bij verleening daarvan tevens tot liquidatie der vennootschap.

Zo zag het ernaar uit alsof de regering in het geheim alle stappen had gedaan, onderzoekingen inbegrepen. De gegevens van de auteur van *Siman* werden nimmer opgevraagd.
In 1933 eerst, bij het doorlezen van de loopbaan van de nieuwbenoemde gouverneur van Oost-Java, de heer J. H. B. Kuneman, zoals die gepubliceerd werd in het *Algemeen Indisch Dagblad* van 27 mei, las D.D. dat deze hoofdambtenaar in januari 1910 werd bevorderd tot adspirant-controleur en geplaatst te Madjalengka, in 1911 overgeplaatst naar Losarang en toegevoegd aan de controleur F. B. Batten, die belast was met de terugbrenging van de particuliere landen Kandanghaoer en Indramajoe-West tot landsdomein. Als in het plakboek van Sherlock Holmes werd dit krantenknipsel door D.D. aan zijn knipselverzameling over *Siman* toegevoegd. Hij had controleur Batten persoonlijk zeer goed gekend en las nu eerst – meer dan 20 jaar na dato – dat deze met dat geheime onderzoek was belast geweest. De heer Batten was inmiddels overleden. De ‹vervloekte domeinen› uit de roman waren echter door de regering teruggekocht en, met het oog op de opgezetenen, was dit resultaat voor hem het voornaamste. De al of niet ethische beweegredenen nam hij er zonder verder onderzoek bij. Hij had intussen zelf te veel doorgemaakt om bij dit detail uit een van zijn eerste gevechten te blijven stilstaan.

Kent men–in Indië zelfs–dat zo slecht geschreven en toch uiterst boeiend boek van Courier dit Dubekart, de *Feiten van Brata Yoeda?** Behalve door enige ‹ouderen› lijkt het geheel vergeten. Multatuli schreef erover in zijn *Ideën*, maar wie herinnert zich de passage nog? Deze opstandige bereikte met zijn onthullingen dat hij de gevangenis inging; hij werd niet door een zelfgenomen ontslag tot armoede gebracht als Multatuli, of het land uitgezet als Sicco Roorda van Eysinga om voortaan dagblad- en brochureschrijver te zijn in Clarens; op hem werd de onedelste straf toegepast, maar hij was degene die het meest directe resultaat boekte op zijn vijand. Hoe groot Multatuli's invloed als schrijver moge zijn geweest, óók op de bestuursopvattingen in Indië, formeel en actueel ‹sprong› hij voor de regent van Lebak. Dubekart kreeg zijn regent eruit; de regent van Blitar nam, ‹maloe› geworden, na de publicatie der *Feiten* in de *Soerabaija Courant* van 1868 en volgende jaren zijn ontslag. Ik heb *Siman den Javaan* in het eerste stuk van deze inleiding, om het karakter van het boek zelf, vergeleken met sommige werken van Jef Last; let men echter op de historie ervan als daad, en binnen de koloniale sfeer alleen, dan verdient het een plaats naast de sensationele bundel van Dubekart.

De hoofdpersoon van de roman, de arme Siman, vindt in deze historie van het boek, dat toch het zijne genoemd werd zoals men spreekt van *Het Boek Job*, een bedroevend kleine plaats. Dat komt ervan, als men maar een denkbeeldig, een uitgevonden, een plaatsvervangend personage is, binnen een lawine van ‹historische› rampen. Men kan dan zijn Adinda vermoord hebben en zelf aan opium zijn ondergegaan, men blijft een representatief slachtoffer, waaraan de schuld van erger misdadigers wordt aangetoond. Toch zijn sommige zuiver tot het *verhaal* behorende beschrijvingen van dorpsleven en gevoelens onder de arme bevolking overtuigend, en dus ge-

* Uitgegeven bij G. C. T. van Dorp te Semarang, maar gedrukt voor rekening en verantwoordelijkheid van de schrijver, in 1872. Op het titelblad staat: Eerste Bundel. Een tweede bundel is echter nooit verschenen.

slaagd. Maar D.D. zelf handhaaft dat zijn literaire pretenties gering zijn.
Ziehier dit geromanceerd rapport dus, voor een groot deel ook als ‹historisch› boek. Het werd op sommige plaatsen herzien, de spelling werd gemoderniseerd; en wat het nu ook precies zijn mag, de schrijver hoopt, dat het de lezer van 1939, de indonesische vooral, niet verveelt. ‹Doeloe kalah› (het verleden, dat het verloren heeft) acht hij, alles welbeschouwd, ook een formule, nog niet toepasselijk op Siman. De geschiedenis van Siman was precies en beperkt; de bevolking die van zeer bepaalde gronden. Als zodanig heeft het boek zijn werk gedaan. De schrijver meent dat men het nu breder lezen kan.

Voorwoord van *De Muze van Jan Companjie. Overzichtelike Verzameling van N.O.I. Belletrie uit de Companjiestijd* (1600–1780).

In het verband der complete nederlandse bellettrie met Oost-Indië tot onderwerp, vormt de vergelijkenderwijs zo schaarse Compagnies-opbrengst als vanzelf een hors d'œuvre, een inleiding en niet meer. Zij die deze bijzondere bellettrie bestudeerden, moesten, zelfs wanneer zij niet geestdriftig konden raken over latere voortbrengselen, die uit de Compagniesdagen altijd nog lager stellen. Dr F. de Haan verzucht in zijn onvolprezen *Priangan:* ‹De gansche literatuur omtrent het Indië der Compagnie is eene woestijn van dorheid›; en prof. Gerard Brom haalt die woorden in het eerste hoofdstuk van zijn *Java in onze Kunst* met instemming aan. Belangstelling voor de verachte Oosterlingen, heidenen en slaven immers, hadden de kooplieden met bijbel en zwaard niet; zij zongen hun eigen belevenissen en nog meer hun eigen belangstelling, die zelden hooggestemd was; achtten zij zich verplicht tot hooggestemdheid, het was om elkaar lof of heil toe te zingen in alle gemeenplaatsen van de rederijkersschool en met de lange adem daarvan of het gezochte woordspel. De rijkste leverantie van de Compagnies-muze is een stapel gelegenheidsgedichten, op los papier of voorin boeken in proza uitgestald. Zelfs Vondel leverde, voor zover het Indië betreft, niet meer dan nauwelijks bezielde rhetoriek. De tevredenheid over de eigen goede zaak en de bescherming daarvan door God waren eerste artikelen van het koopmansgeloof; vaak veeleer naief overigens dan laag, en op gezette tijden behoorlijk door boert en grollen afgewisseld. ‹Gedichten uit Indië moesten bepaald stichtelik klinken, als ze niet een beetje schuin uitvielen, zegt prof. Brom; tussen die uitersten van Godzaligheid en gemeenheid schommelde zelfverzekerd de vaderlandse geest.›

Zelden zijn zo goed in enkele regels het voor en tegen van deze hele tijd samengevat als door prof. Snouck Hurgronje*: ‹Het eerste bedrijf der Nederlandsch-Indische tragedie heet Compagnie en begint bijna gelijk met de 17e eeuw. De hoofdacteurs hebben aanspraak op onze bewondering om hunne onverschrokken energie, maar het doel, waarvoor zij werkten, en de door hen gebezigde middelen waren van zulken aard, dat men, zelfs bij volle betrachting van den regel, de faits et gestes met den maatstaf van hun tijd te meten, vaak moeite heeft om zijn afschuw te bedwingen. Het ‹experiment› begon zóó, dat de bewoners van Indië in aanraking kwamen met het uitschot der Hollandsche natie, die hen met zooveel geringschatting behandelden als zij verdroegen, en wier taak het was, alle krachten in te spannen tot verrijking eener groep aandeelhouders in het vaderland. De ambtenaren van dit gecharterde lichaam, door hunne broodheeren al te kort gehouden, maar niet minder dan deze belust op winst, vertoonden een beeld van corruptie, dat het ergste, wat men Oosterschen volken aanwrijft, in de schaduw stelt›.

De bellettrie weerspreekt dit beeld allerminst. Als men maatstaven van nu op deze uitingen aanlegt, wordt de verzoeking groot om de ganse Compagniestijd met schamper commentaar af te doen. Dit zou historisch toch maar half verantwoord zijn, want terwijl literaire waarde natuurlijk nauwelijks ter sprake komt, deze rijmelaars en remplaçant-fraaie-geesten spiegelen hun tijd beter dan grotere talenten het wellicht zouden hebben gedaan: zij maken immers veel meer deel uit van hun tijdgenoten, zijn gelijkender stukken nederlands leven in de Oost naarmate zij minder uitsteken. De waarde van hun getuigenis berust op het feit dat zij slechts geven wat zij hebben en dat dit hen geeft zoals zij zijn. Vóór het treurspel *Agon* van Onno Zwier van Haren (1769), die het in Friesland schreef en Indië alleen uit de boeken kende, vindt men geen poging om de Javaan te begrijpen, op te voeren of als gelijkwaardig wezen te zien; en deze eerste poging zelf kon niet

* In de brochure *Colijn over Indië*, blz. 32–33.

slagen, gegeven het manco aan oosterse ervaring en het teveel van een klassiek frans voorbeeld. Met een overzicht van de *Agon* intussen moge dit overzicht afgesloten worden, dat wellicht op zijn manier nog bont genoeg zal aandoen, al munt het gezelschap meer door stem dan door roerende accenten uit.

VAN KRASPOEKOL TOT SAÏDJAH

Voorwoord

Enige tijd geleden publiceerde ik bij dezelfde uitgever een verzameling van bellettrie uit de Compagniestijd tot 1780, onder de titel *De Muze van Jan Companjie*. Deze nieuwe bundel is als een vervolg, althans als een voortzetting daarvan te beschouwen. Hoewel de Compagniestijd langer duurde dan tot 1780, begint omstreeks dat jaar toch de nieuwe geest waarvan men ook sporen vindt in de koloniale letteren, al waren daarom de tekenen van de Compagniesgeest allerminst verdwenen. De Verlichting, die naar de ethische richting leidt, via het liberalisme en de koloniale uitingen daarvan: particuliere ondernemingen en z.g. vrije arbeid, krijgt als tegenkant de politiek van het Cultuurstelsel, die ‹geniale uitvinding› van de G.-G. Van den Bosch*, gedaan in aanvulling van het zo ‹eenvoudige en daarom geniale idee› van koning Willem I: de koloniën te exploiteren tot het batig slot voor het moederland. Het is hier niet de plaats op deze maatschappelijke en politieke verschijnselen in te gaan, noch zelfs er weer een volledig overzicht van te geven; verderop, in de hoofdstukken over Van Hoëvell en Multatuli, zal er nog genoeg sprake van zijn, en op de juiste plaats. Hier zij dus slechts aangestipt dat deze twee grote lijnen: Compagniesgeest–Cultuurstelsel en Verlichting–Liberalisme zich ook in de bellettrie naast en door elkaar blijven slingeren, zoals de lezer uit het ene getuigenis na het andere zonder moeite zien kan.

Ik heb het jaar 1860 als eindpunt genomen, omdat in dat jaar de slavernij in Indië werd afgeschaft, waartegen de novelle *Kraspoekol* in 1780, als eerste geluid van de nieuwe geest, pro-

* Waardebepalingen van de zogeheten Utrechtse School, o.a. van prof. C. Gerretson.

testeerde; omdat de strijd tegen die slavernij een gelocaliseerd, verscherpt en beperkt symptoom is, van wat in wezen veel dieper en uitgebreider werkte: het ontwaakte besef van, de strijd voor, de ‹menselijke waardigheid› van de Javaan. Menig Nederlander die onbewust tot in hart en nieren naneef van de Compagniesdienaren was, zag zich later verplicht de taal der Verlichting te spreken, soms op het idiote af: men vindt ook daarvan verderop enige vermakelijke voorbeelden. Maar de strijd voor de menselijke waardigheid van de Javaan, men vergete het niet, is tevens die voor de menselijke waardigheid van de koloniserende Nederlander; dus niet alleen op maatschappelijk of financieel gebied een zaak van ‹welbegrepen eigenbelang›. Verder is 1860 het jaar van de *Max Havelaar* en van de kennismaking van het nederlandse volk met Saïdjah: voor het nederlands geweten wordt de mishandelde slaaf dan vervangen door de mishandelde Javaan.
Er is bovendien een koloniale bellettrie van vóór en van ná Multatuli. Deze bundels, die de weg volgen naar het optreden van deze reusachtige figuur, kunnen tevens bewijzen hoezeer hij, met al zijn verbluffende originaliteit, toch geheel uit zijn tijd voortkwam, niet alleen ten opzichte van de europese letterkunde en de romantiek, zoals men voldoende heeft aangetoond, maar ook ten opzichte van in Indië reeds levende ideeën en zelfs literaire verschijnselen. Te zien hoeveel voorgangers Saïdjah en Adinda reeds hadden, van Adeka en Afron van Helmers af, over Soelatrie van C. S. W. van Hogendorp, naar novellen van Ritter, Van Hoëvell en anderen, is op zichzelf reeds verhelderend. Multatuli is de vulkanische uitbarsting, de verwoedste illuminatie, van wat sinds 1780 reeds, ook in Indië, zich samenpakte en werd voorbereid.
Tot mijn eigen leedwezen heb ik de afstand van Kraspoekol tot Saïdjah, typografisch gesproken, in twee etappes moeten afleggen. Had ik alles samengeperst in de stof voor één deel, de lezer zou niet meer dan een oppervlakkige indruk hebben ontvangen; ik had de keus tussen overzichtelijker te zijn en kleinere staaltjes te geven, of minder direct-overzichtelijk en

de lezer beter te laten proeven wat de auteurs zelf te zeggen hadden, tussen snipperachtig zijn of niet. Ik koos het laatste, gedreven ook door het besef dat verreweg het meeste van deze stof immers voor de gewone lezer niet meer bestaat, verloren is gegaan in lang uitverkochte boeken, die nog slechts in bibliotheken te raadplegen zijn. Men begrijpe wel: het gaat hier immers niet om literair schoon, dat desnoods druppelsgewijs genoten kan worden; deze verzamelingen hebben geen zin wanneer zij niet, zij 't dan met de middelen van de belletrie, de ideeën en toestanden van hun tijd zo volledig mogelijk weergeven. Men heeft in Indië zich tòch altijd minder bekommerd om literair talent dan om het al-of-niet juiste van de ‹toestanden› door de schrijvers behandeld; deze verzameling houdt rekening met dit standpunt. Dat wil zeggen dat de waarde ook hier–evenals in *De Muze van Jan Companjie*– in hoofdzaak historisch en sociologisch blijft; al vindt men hier dan heel wat meer leesstof, immers complete novellen, van vaak boeiende en gezellige vertellers. Literair zelden volwaardig, moet ondervinding met wat opmerkingsgave bij dezen meestal goedmaken wat zij tekortkomen aan hogere interpretatie van hun onderwerp of fijner kunstenaarschap.
De eerste bundel van dit verzamelwerk gaat, wanneer men op de data let van het eerste optreden der opgenomen auteurs en niet op hun–tenslotte willekeuriger–eindactiviteit, niet verder dan tot 1848. Een tweede bundel zal werk bevatten, verschenen van 1849 tot-en-met 1860. Met de opvatting van enkele critici, dat ik alleen werk had moeten opnemen van auteurs die in Indië geweest zijn, heb ik mij niet kunnen verenigen. Niet alleen als curiosum, ook als zijlicht op, als voortzetting of bron, tegenspraak of naklank van, de ideeën en gevoelens dier Indiëkenners, leek het mij wenselijk de kijk op Indië te memoreren van hun tijdgenoten in Holland. Bovendien, het indische leven is voor deze schrijvers, zo goed als voor bijna ieder Hollander in de Oost, immers een dépendance van het hollandse; hoeveel ‹oudgasten› en ‹indischmannen› zijn in hun diepste wezen onvervreemdbaar hol-

lands gebleven, hoeveel hebben het, na jaren en jaren Indië, nooit zelfs tot ‹indischman› kunnen brengen? Bovendien blijft dit alles immers ook *nederlandse* letterkunde, – zodat het principe ‹Indië in de nederlandse bellettrie› toch zuiverder blijft dan ‹nederlandse bellettrie van indischgasten›. Historisch zijn bron en stroom niet te scheiden; waarom zouden zij het literair zijn? Al wat onder deze Hollanders in Indië gebeurt, of het in Indië blijft of naar Holland teruggaat, komt uit Holland.

Afgescheiden nog daarvan, leek het mij practisch al onjuist, naar andere boeken te verwijzen, voor facetten die men vanzelfsprekend naast de zuiver-indische had willen bestuderen, gesteld dat ik mij daartoe beperkt had. In het Compagniesdeel bijv. leek het onzinnig een in Batavia geschreven vers op de Chinezenmoord te geven en niet het gedicht op hetzelfde onderwerp van Willem van Haren, waarin de menselijke waardigheid van de Nederlander juist zijn revanche krijgt. Onverantwoord, het gebral van allerlei rijmelaars in Compagniesdienst op te nemen over hun wakkere chefs en krijgshelden, en het getuigenis weg te houden van een ander bewustzijn, zoals men dat aantreft in de *Agon* van Onno Zwier van Haren. In dit deel is de kijk van Potgieter op Indië – dat mengsel van liberaal Hollanderschap en historische trots op Jan Compagnie – van meer belang dan de toch zeer onthullende versjes op indische landschappen en gebeurtenissen, die de lezer overigens niet karig worden voorgezet.

Na deze verantwoording rest mij nog hen te danken die mij, door hun vriendschappelijke bereidvaardigheid, deze arbeid vaak zo licht hebben gemaakt: mijn vriend F. Batten, die in Holland vaak zelfstandig voor mij kiezen moest uit boeken voor welke de reis naar Indië te gevaarlijk werd geacht; de heer D. de Vries, waarnemend bibliothecaris van het Bataviaas Genootschap, zonder wiens bijstand ik zeker driemaal zo lang over mijn taak zou hebben gedaan; mijn oude vriend Mas Patah, assistent in dezelfde bibliotheek, wiens geheugen keer op keer onmisbare diensten bewees.

EERSTE DAGEN VAN HET BATAVIAASCH GENOOTSCHAP

Voor wie zelf in Indië zitten, hebben de auteurs en schrifturen uit onze koloniale bellettrie een bijzondere betekenis; de beschavingsgeschiedenis van Europa, in de kolonie geprojecteerd, door de bijzondere koloniale nuance weer tot iets eigens gemaakt, is boeiender nog voor de naneef dan voor de tijdgenoot,–waarmee ik zeggen wil dat men zich minder ergert aan een roman, die door onze grootvader geschreven kon zijn, dan aan het mallotige *Ardjoena* van de acteur Engers; en dat *Iboe Indonesia* van Ter Haghe, over 50 jaar gelezen, volstrekt onbegrijpelijk zal zijn als ontvlammer van zoveel verontwaardiging. Het gaat bovendien met deze oude schrifturen als met oude muziek; men vertedert zich nu bij ‹After the ball is over›, als de radio van de buurman die stoffige serpentines door ons raam binnenblaast, en de ‹Schöne blaue Donau› en ‹Quand l'amour meurt› lijken ons door hun ouderdom juist zo allerliefst.

De vergelijking gaat alleen niet op, omdat er maar zeer weinig mensen in Indië zullen worden aangetroffen voor wie die oude koloniale bellettrie ook maar bekend genoeg is; in de meeste gevallen zal grootmoeder hier binnentreden als het onbekende jongemeisje in ouderwets kostuum. Maar het vergeten stuk verleden is even goed als het bekende stuk verleden in de eigen sfeer gehuld, en om die sfeer is het tenslotte te doen. De boeken waarover ik het in deze rubriek hebben zal, zijn uitverkocht, zijn voor de gewone moderne lezer (ik bedoel: de lezer die niet in bibliotheken op zoek gaat) verloren gegaan, maar zij hebben nu zelf een geschiedenis. De oudste die ik hier behandelen wil, dateren uit de laatste dagen van de Compagniestijd.

Omstreeks 1780 beginnen de nieuwe ideeën zich zelfs in Indië te doen gelden. De Compagnie was in verval, familie-regeringen als die van de G.-G. Alting, de meest langdurige in een lange reeks, hadden de kloeke kapiteinen van de 17e eeuw vervangen; deze staatkundig-corrupte bodem bleek echter niet onvruchtbaar voor het nieuwe zaad van de geest. In 1778 werd het nu nog bestaande Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen opgericht, in navolging van die typische uiting van de Verlichting: niet meer het ‹individueel liefhebberen›, maar de organisatie van de ontwikkelde burgerij in genootschappen. De Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde werd in 1776 opgericht te Leiden; het Bataafsch Genootschap der Proefondervindelijke Wijsbegeerte te Rotterdam in 1770; de beroemde Maatschappij tot Nut van het Algemeen eerst in 1784. Vergelijkt men deze jaartallen met het oprichtingsjaar van het Bataviaasch Genootschap, dan ziet men dat dit niet ten achter was.

Dr F. de Haan heeft op de hem eigen pittige wijze toegelicht hoe dit Genootschap ontstond: de oorsprong, zegt hij, lag in iets geheel anders dan een wetenschappelijk of artistiek streven. Aanleiding was ‹de prijsvraag anno 1773 van de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen omtrent de beste middelen tot voortplanting van het Evangelie in de Kolonien. De eerste, die zich alhier daarvoor interesseerde, was het Raadslid Jan Vos, die ‹particuliere genoodschappen› wilde oprichten, welke door het uitschrijven van prijsvragen de zaak zouden bevorderen–voorzeker eene handige manier om de moeite op andermans nek te laden. Vos zag zich echter spoedig de loef afgestoken door zijn collega mr J. C. M. Radermacher, schoonzoon van den G.-G. De Klerk en oprichter der eerste Vrijmetselaarsloge te Batavia. Door Radermacher's bemoeiing kwam den 24 April 1778 het Bataviaasch Genootschap ‹tot nut van het gemeen› tot stand. Het doel daarvan heette inderdaad de verbreiding van ‹het Evangelium›, een arbeidsveld, dat het Genootschap overigens gaarne aan de Regeering inruimde, welke dan ook op stumperachtige wijze de

school ging dienstbaar maken aan de evangelisatie. De opzet van het Genootschap was in den echten Compagniesstijl, zwaar en deftig, met den Gouverneur-Generaal als ‹Opperdirecteur› en andere Heeren der Regeering als Directie. Zoo woont op 8 Maart 1793, verjaardag van den Erfprins, de Regeering eene vergadering van het Genootschap in het Kasteel bij... Het feit echter alleen, dat er algemeene vergaderingen werden gehouden, waar de Edele Heeren, ja Zijn HoogEdelheid zelf, op zekeren voet van gelijkheid in sympathieën en van eendrachtig samenwerken bijeenkwamen met doodgewone menschen, maakte van de oprichting eene soort revolutionnaire daad. Het program van het Genootschap droeg een maçonniek karakter en sprak van niets dan sociale en wetenschappelijke kwesties en belangen, tot het maken van een ‹Nederduitsch Vaers› toe. Dank zij de milddadigheid van sommige leden kon men spoedig beginnen eene boekerij en verschillende verzamelingen aan te leggen. Radermacher gaf een huis aan de Kali Besar cadeau, een ander een tuin, een derde eene ‹witte Papoesche meid›, natuurlijk enkel als levend curiosum.›

Niettemin, ‹Hof hout had geen ongelijk toen hij, kort na de oprichting, de vrees uitdrukte dat het Genootschap niet lang bestaan zou. Alle levensvoorwaarden ontbraken immers: de belangstelling van het publiek, vrijheid van spreken en schrijven, kunde, talent en karakter in de leidende persoonlijkheden, twee of drie uitgezonderd. Inderdaad ziet men het Genootschap van lieverlede in alle statigheid bezwijmen en zieltogen. Feitelijk had het den geest al gegeven, toen Lord Minto en Raffles het galvaniseerden tot nieuwe levensverrichtingen. De laatste maakte van den bouw der Harmonie gebruik, om als aanhangsel tot die societeit een museum met bibliotheek en vergaderzaal te stichten, het daaraan grenzende en in denzelfden stijl gebouwde huis in de Rijswijkstraat...›*

Aan het engelse tussenbestuur was het dus te danken dat

* Dr F. de Haan: *Oud Batavia*, 2e druk, blz. 648–649. Zie ook *Gedenkboek Bataviaasch Genootschap* door mr T. H. der Kinderen, 1878.

aan het Genootschap in de meest letterlijke zin een nieuw leven ingeblazen werd. Zover zijn wij echter nog niet. In de eerste jaren was voornamelijk Radermacher, die ook de eerste voorzitter was, de ziel van de onderneming. Hoewel niet zo verfijnd en geleerd als misschien wel gemoeten had, deze amateur in de wetenschappen had, vooral als verzamelaar, zijn verdiensten, en legde de grondslag voor 's Genootschaps Museum. In 1783 repatrieerde hij echter reeds als vice-admiraal van de retourvloot, wat niet belette dat hij op deze reis door opstandige chinese schepelingen werd vermoord*. Hij was vertrokken in verband met het kastekort van 1 millioen van zijn vriend de directeur-generaal Hendrik Breton, die volgens hem onrechtvaardig uit de dienst was gezet door de G.-G. Alting. In de eerste delen *Verhandelingen van het Bataviaasch Genootschap*, waarvan dr De Haan de inhoud loodzwaar en slaapverwekkend noemt, staan verschillende bijdragen van zijn hand, voornamelijk ‹beschrijvingen› van de Compagniesbezittingen: na het ‹koningryk Jaccatra› en de stad Batavia (met medewerking van mr Willem van Hogendorp), Borneo, Sumatra, Celebes, maar ook Hindostan en Japan; en ook deze publicatie, zij het dan onder censuur, acht dr De Haan een ‹revolutionnaire daad›.

Het was in elk geval een belangrijke stap vooruit naar liberaler opvattingen, en de 6 delen die het Genootschap nog onder Compagniesbeheer uitgaf, getuigen op hun manier daarvan, ook al mogen zij niet gerekend worden tot de werkelijk publieke en periodieke pers. Men bedenke dat, volgens de *Artikelen en Ordonnantiën* van 1658, niemand in Compagniesdienst, zelfs aan vrienden, zelfs aan de bewindhebbers in het particulier, brieven mocht schrijven over handel, oorlog, gedragingen van Compagniesdienaren of wat ook, de Compagnie betreffende; dat niemand brieven uit Indië naar het vaderland mocht overbrengen en bestellen, maar dat deze aan de directeur-generaal moesten worden gegeven, die ze gesloten

* Zie van de luitenant-ingenieur L. Lusson de nederlandse vertaling van een franse brief over deze moord, uitgegeven te Middelburg in 1785.

en verzegeld aan heren bewindhebbers doorzond. Maar deze bewindhebbers hadden het recht die brieven te lezen en geheel of gedeeltelijk aan te houden. De geheimhouding was kortweg zo groot, dat zelfs het openbaren van wetenschappelijke zaken voor gevaarlijk gold.

Een eerste poging tot publicatie van wetenswaardigheden althans, had plaatsgehad onder de G.-G. Van Imhoff, toen door deze in 1745 aan de adjunct eerstgezworen klerk ter Generale Secretarie J. E. Jordens vergunning werd verleend voor een koloniale courant, de *Bataviase Nouvelles en Politique Raisonnementen;* maar hoewel van het laatste niets te bespeuren viel, werd deze eerste proefneming op last van hogerhand, dat wil zeggen uit Nederland, schielijk verboden. Ziedaar een verlicht bestuurder–want ook Van Imhoff verdient verlicht te heten–door een mercantiel ‹superieur beleid› zonder morren tot de orde teruggebracht. Met de andere stichtingen, door Van Imhoff gerealiseerd, ging het al niet veel beter; op dezelfde dag, 11 nov. 1755, werden het Seminarium te Batavia en de Academie der Marine als lastposten voor de Compagnie opgeheven. De Stadsdrukkerij te Batavia leverde als voornaamste product begrafeniskennisgevingen en vendu-nieuws. In 1780 verbood de regering nog dat de kerkeraad op eigen gezag verslagen over kerk of school in nederlandse periodieken plaatste. Ziedaar waarom het zo ‹revolutionnair› was toen op 30 juni 1778 vergunning kwam voor het drukken van 's Genootschaps *Verhandelingen* op de Compagniespers.

Bovendien schreef Radermacher een artikel ‹over de doodstraffe en het pijnigen›, waarin hij, niet alleen verlicht maar moedig, ronduit zijn mening zei over deze straffen, die toen nog onafscheidelijk werden geacht van een behoorlijke rechtspraak. ‹O! mogt ik die tijden nog beleven, eindigde hij dit stuk, dat de doodstraffe alleen voor openbare moordenaars, de pijniging voor misdaden van hoogverraad, die tot den ondergang van een staat strekken, wierden geoeffend.› Wat de verdere inhoud der eerste delen *Verhandelingen* betreft, ko-

miek vindt dr De Haan een ‹plechtstatige prijsvraag omtrent de meest aanbevelingswaardige pap voor zuigelingen› of deze: ‹Welke zyn de beste middelen om, geduurende de tegenwoordige ontvolking van Europa, de Europeezen in onze Oostersche Coloniën te vermenigvuldigen?›
Het Genootschap hield zich echter ook krachtig bezig met het destijds nog zeer klemmende vraagstuk van inenting tegen pokken; men vindt in het 1e deel *Verhandelingen* een *Berigt nopens den aard der kinderziekte te Batavia: in hoe ver men met de Inenting derzelve gevorderd is, en wat daarbij is waargenomen*, door Jacobus van der Steege, med. doctor, binnenregent van het Buiten-Hospitaal; in deel II een zeer goedbedoelde zij het rhetorische *Redevoering der Inentinge tot de Ingezetenen van Batavia* door mr Willem van Hogendorp; in deel III een beantwoording der prijsvraag: welke redenen er bestaan om de inenting met even goede uitslag toe te passen op de ‹oostersche volksplantingen› als in Europa, en welke in ‹deze heete gewesten› de beste en eenvoudigste manier zou wezen, door med. dr Lambertus Bicker –een zeer uitvoerig antwoord, dat bekroond werd. In deze eerste delen bemoeit ds Josua van Iperen zich met de javaanse taal en de geschiedschrijving; hij levert de vertaling van een javaanse historie genaamd *Sadjara Radja Djawa*, schrijft een *Verhandeling over de Historiekennis* en draagt iets bij tot de kennis van ‹hoog-, gemeen-, en berg-javaans›. Men zou geroerd kunnen zijn door deze eerste stappen van de geest op een zo stekelig terrein, maar of men het gek vindt of niet, deze deftige en omslachtige dilettanten, die men nu als prutsers zou kunnen zien, vooral wanneer men hen vergelijken zou met hun tijdgenoten in Europa, zijn niettemin de baanbrekers geweest voor wat men later de ‹koloniale renaissance› genoemd heeft. Dezelfde Van Iperen vertoont zich voorts als de dichter van het ‹nederduitsch vaers›, dat in het 2e deel van 's Genootschaps *Verhandelingen* voorkomt en dat geheel in overeenstemming is met zijn weemoedige titel: *De Belemmeringen, treurgezang*.

Waar ik mij keer, helaas!
waar ik mijne oogen wendde,
't Is alles maar ellende;
Vernuft en kunst,
ja zelfs de schoone Poëzij,
't Raakt alles in de lij.
De vrijheid bukt en kruipt
voor duizend aartstirannen;
Het Regt wordt uitgebannen:
Men sleept de Deugd,
geboeid aan de edele Wetenschap,
En zweept haar, stap bij stap.

Zo begint dit eindeloos gedicht, dat voortgaat zich even somber en allegorisch uit te laten over de slechtheid op gants de Wereld, maar dat (hoe zou het anders passend zijn geweest?) gelukkig gevolgd wordt door een *Toezang aan het Bataviaasch Genootschap*, die ik hier compleet volgen laat:

Kunstmaecenen, kunstgenooten,
Neen! dez' droeve jammerklagt
Mag Batavia niet stooten:
Pallas heeft hier grooter magt.

Zij beveiligt hier den ijver
Voor de deugd en wetenschap:
Klio spant de snaren stijver:
Alles vordert stap bij stap.

Laat standvaste trouw ons binden,
Om in weerwil van den nijd,
Nuttigheden uit te vinden,
Die braveren dood en tijd.

Laat Europa eens ontwaren,
Dat men hier in dezen oord,

Deugd en wijsheid weet te paren,
Weet te zingen ongestoord.

En ziedaar het bescheiden eerste lied van de nieuwe Muze, niet meer die van Jan Compagnie, maar van de Verlichting. De predikant, door wiens mond zij zich uitte, was een niet slecht gekozen afgezant: hij was naar Indië moeten gaan o.a. door tegenwerking tengevolge van zijn ‹milde prediking›. ‹Door gebrek aan bootsvolk werd het vertrek vertraagd, vertelt Troostenburg de Bruyn in zijn boek over indische predikanten; reeds op de reede van Rammekens hield Van Iperen de eerste zijner leerredenen aan boord, en verklaarde later, dat hij in zijn 28-jarigen dienst in Nederland nooit zulk een gulhartige, evangelische taal had durven spreken, als toen op de *Europa*.› Maar zijn jongste zoontje stierf op de reis, en zijn enige dochter misdroeg zich.

Bij zijn aankomst in Indië ontving Van Iperen gelukkig vele blijken van vriendelijkheid: de G.-G. De Klerk en de gewezen ouderling Duurkoop schonken hem elk duizend rijksdaalders; de heren Alting (toen nog directeur-generaal) en Radermacher huurden een huis voor hem, dat zij ook op hun kosten lieten meubelen; van hen kreeg hij bovendien een koets, een span paarden, een koetsier en ‹voorlopers›. Begin maart 1779 was hij te Batavia aangekomen, maar 11 maanden later reeds overleed hij, 54 jaar oud. Het klimaat en de ongezondheid van de stad droegen daartoe bij, maar ook ‹de mishandelingen van den Kerkeraad, door de pen van zijn ambtgenoot Theodorus Vermeer hem aangedaan›.

Na 29 mei 1779 was hij een reeks lezingen begonnen over wijsbegeerte en fraaie letteren. Van Iperen was doctor in de wisen natuurkunde en had op de voordracht gestaan om hoogleraar te worden, maar behalve aan wetenschappelijke publicaties had hij zich vaak genoeg aan dichtstukken bezondigd; zo had hij Young's *Nagtgedagten* in het nederlands nagezongen (1767), een *Geboortezang* op de Erfprins berijmd (1772) en *Obadja* ‹dichtkundig opgehelderd› (1776), terwijl

hij twee delen *Brieven over het Hooglied* (1776) benevens twee delen *Kerkelijke Historie van het Psalmgezang der Christenen en van onze verbeterde Nederlandsche Psalmberijminge* geschreven had (1777). Voor het nieuwopgerichte Genootschap moet zijn verlies een slag geweest zijn.
Van veel meer belang voor ons is echter mr Willem van Hogendorp, die hierboven reeds tweemaal genoemd werd. Deze is de schrijver van de eerste nederlands-indische novelle niet alleen, maar in dit verhaal, *Kraspoekol*, komen Rousseauisme en Verlichting heel wat duidelijker aan het woord dan in alle uitingen van zijn tijdgenoten; men moet hem dus wel als aparte figuur vooraan zetten, al stapt hij uit de gelederen van ditzelfde gezelschap. Dit zonderling karakter: regent en avonturier, mensenvriend en fortuinjager, ontwikkelde 18e-eeuwer en oppervlakkig gezelschapsmens, auteur toch van wat men cum grano salis voor de indische *Negerhut* uitgeven kan, verdient ook een aparte beschouwing.

EEN LETTRE UIT DE 18E EEUW
WILLEM VAN HOGENDORP

Brieven en Verzen uit het Algemeen Rijksarchief te 's Gravenhage

Voor Job van Leur

De lezer van mijn *Schandaal in Holland* zal min of meer in kennis zijn geraakt met een verwend en driftig jonkman, die de schoonzoon werd van Onno Zwier van Haren ondanks het roezemoezig conflict dat eraan voorafging, een regentenzoon en later ieder duim zelf een regent, mr Willem van Hogendorp.

[Willem van Hogendorp werd in 1736 geboren in een regentenfamilie, als zoon van mr Diederik van Hogendorp, burgemeester van Rotterdam, die door Willem IV, toen het volk krachtig tegen dit soort regenten begon te protesteren, in 1747 ontslagen werd. De jongeman had een vrolijk studentenleven te Leiden, promoveerde op een proefschrift *De bonis damnatorum*, en voltooide zijn opvoeding met een verblijf te Parijs, waar hij onder anderen Diderot ontmoette, met wie hij zelfs correspondeerde. In Holland teruggekeerd, verloofde hij zich met Caroline van Haren, dochter van de bekende friese staatsman Onno Zwier van Haren, ondanks de afkeuring van haar ouders, die de jonkman lichtzinnig en onvroom vonden, een verwend kind bovendien, van een driftig en kwaadaardig naturel. Met zijn aanstaande schoonvader stond hij spoedig op gespannen voet; daarna had, in 1760, het schandaal plaats waarbij Onno Zwier gedwongen werd een verklaring te tekenen dat hij zich aan een poging tot incest met twee van zijn dochters schuldig zou hebben gemaakt. Een van deze dochters was Caroline, met wie Hogendorp niettemin huwde, na het ondertekenen van de verklaring en Onno Zwier's belofte nooit meer in Den Haag terug te zullen keren. Deze belofte werd echter niet gehouden: Onno publiceerde een *Deductie* waarin hij zijn lezing van het geval

gaf, dat hij voorstelde als een komplot tegen hem gesmeed onder protectie van zijn vijand, de hertog van Brunswijk, met de bedoeling hem uit al zijn posten te dringen. Van Hogendorp, en Onno Zwier's andere schoonzoon, Van Sandick, zagen zich verplicht te riposteren; het werd een onverkwikkelijke reeks publicaties en de zaak werd voor het hof van Friesland gebracht, dat in 1762 een *non liquet* uitsprak. Maar Onno was hiermee als staatsman voorgoed genekt; hij bleef verder in Friesland wonen en moest zijn troost in de poëzie zoeken. Op de dag van de uitspraak werd de tweede zoon van Willem van Hogendorp en Caroline van Haren geboren, die de beroemde Gijsbert Karel van Hogendorp worden zou; een jaar eerder diens broer Dirk, die voor onze koloniale geschiedenis van heel wat groter belang is.]

Acht jaren na de ruïne van zijn schoonvader's staatkundige loopbaan te hebben helpen veroorzaken, in 1768, werd hij lid van de Gecommitteerde Raden van Holland. [Men vond hem schrander maar oppervlakkig, en te eerzuchtig.] Van jongsaf had hij met geld mogen smijten, en van deze verwennerij, waarvan hij zelf, in een korte autobiografie voor een van zijn zoons bestemd, zijn ouders de schuld gaf, werd hij het slachtoffer in 1773, toen hij, na eerst gelukkig gespeculeerd te hebben, steeds verder gaande, alles verloor. Na enig aarzelen en nieuwe botsingen in de familiekring, besloot hij, hoewel toen reeds 37 jaar oud, zijn fortuin te herstellen in de Oost. Op het schip *Pallas* en met de rang van koopman, met aanbevelingsbrieven van stadhouder Willem V voor de toenmalige G.-G., Van der Parra, vertrok hij naar Indië, en zag zich aldaar weldra gevestigd als resident van Rembang. Deze post verwisselde hij in 1777 voor een betere, die van administrateur van 's Compagnies pakhuizen op het eiland Onrust.

De lettré in Willem van Hogendorp zou echter niet door de Compagniesdienaar worden verdrongen. Hoe ijverig ook in het terugwinnen voor zijn zes kinderen van wat door zijn eigen schuld verloren was gegaan, en men weet wat dat betekent in het Indië van toen, de amateur-auteur zou, in dat In-

dië zelfs, niet in hem worden verstikt. In 1778 behoorde hij, met mr J. C. M. Radermacher, schoonzoon van de G.-G. Reinier de Klerk en evenals hijzelf lid van de Vrijmetselaarsloge, tot de oprichters van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, dat nu nog bestaat en de oudste wetenschappelijke stichting is in Azië. Voor de eerste delen *Verhandelingen* van dit Genootschap leverde Hogendorp verschillende meer of minder wetenschappelijke bijdragen. In Den Haag, in zijn glorietijd, was zijn huis een verenigingspunt geweest voor aanzienlijke vreemdelingen en schone vernuften; zijn vrouw, van zichzelf Caroline van Haren, was een vriendin van de befaamde en letterlievende prinses Gallitzin, vrouw van de russische gezant, vriendin weer van de prinses van Oranje. In Indië, in Batavia, behoorde Van Hogendorp gemakkelijk tot de meest gecultiveerden en geleerden; daar dan ook werd hij, van amateur in de letteren, een auteur die zich gedrukt zag.

Van Hogendorp ijverde voor de koepokinenting te Batavia, zoals zijn gehate schoonvader het eens in Nederland had gedaan. In 1779 publiceerde hij een leerzame novelle, *Sophronisba, of de Gelukkige Moeder door de Inëntinge van haare Dochters*, die in het droge genre niet zonder stijl is en het hier en daar zelfs tot een bescheiden dramatische spanning brengt. Hij loofde verder uit eigen zak een ereprijs uit van 100 gouden dukaten voor het beste antwoord op een prijsvraag betreffende deze zelfde ‹variolatie›, die toen niet zonder gevaar was. Na vele gelukkige inentingen te Batavia bezweek een kind ‹onder de kunstbewerking aan eenen zwaren stoelgang en persing›, de burgerij verschrok en trok zich van de kunstbewerking terug. Daartoe aangespoord door zijn medeleden van het Bataviaas Genootschap schreef Hogendorp een geruststellende *Redevoering der Inentinge tot de Ingezetenen van Batavia*, die zijn toen 18-jarige tweede zoon, de later beroemde Gijsbert Karel, in 's Genootschaps *Verhandelingen* las, maar niet kon bewonderen. Ook te Cheribon en Semarang beijverde hij zich de pokken te bestrijden; hoewel geen

geneesheer verrichtte hij de variolatie gaarne zelf en niet alleen onder de ‹Europezen›, maar tot in de woningen van Chinezen en Javanen. Wie hem slechts van deze kant bekijkt, ziet in de man die eens een verwend heertje heette met een ‹kwaadaardig naturel›, in de ijverige hersteller van zijn fortuin in de kolonie, zo ijverig dat hij met de G.-G. Alting in botsing kwam*,–een man ongetwijfeld niet minder bedrijvig op ditzelfde terrein,–niets dan de verlichte mensenvriend, alsmede een 18e-eeuwse verschijning bij uitstek.

In zijn brief aan de Stadhouder van 9 october 1779 hoort men even een ander geluid, wanneer hij bekent dat het zijn eerzucht zou zijn heel Java in te enten, hetgeen aldaar, volgens geleerde berekening, 100.000 zielen meer binnen 25 jaar zou opleveren, ‹hetgeen, redeneert hij verder, eene importante winst voor den Landbouw zoude zijn›, terwijl men nu nog zovele velden onbebouwd zag liggen.

In 1780 publiceerde hij te Batavia weer, bij de stadsdrukker Dominicus, als afzonderlijk boekje een nieuwe zedekundige novelle: *Kraspoekol of De Droevige Gevolgen van een te verre gaande Strengheid jegens de Slaaven*, waarin hij tegen de wreedheid van enige dames van gemengd bloed vooral opkwam, na zelf eerst erkend te hebben dat men over het algemeen te Batavia de slaven juist nogal zacht behandelde. [Van verschillende kanten kan men horen dat de slavernij in Nederlands-Indië betrekkelijk zacht was; hoewel deze betrekkelijkheden vooral gewaardeerd zullen worden door buitenstaanders, mag men er nota van nemen, en het voorbeeld

* [Het heette dat zijn ijveren voor de bevrijding van de slaven hem in een moeilijk parket gebracht had, maar wie zijn karakter kenden, verklaarden het conflict nog anders. Hogendorp toont zich een opmerkelijk mengsel van goed en kwaad, zoals hij het reeds in de strijd tegen zijn schoonvader was. Men kan hem moeilijk verwijten dat hij Onno Zwier met moord en doodslag bedreigde; maar de middelen die hij aanwendde om hem vooral uit zijn posten te stoten, waren minder nobel, en tekenend voor de regentenkringen in Holland. Ook in zijn botsing met Alting, die een groningse regent was zoals Van Haren een friese, moeten soortgelijke belangen de hoofdrol hebben vervuld.]

van Cornelis Chasteleyn (overleden 1714) die bij testament zijn land Depok aan al zijn vrijgelaten Christenslaven en-slavinnen en hun nakroost schonk, blijft terecht vermaard.]
Deze vertelling, iets drakeriger dan *Sophronisba* door het bloediger onderwerp, behandelt eigenlijk een in de koloniën vrij gewone gebeurtenis, en de onbarmhartige juffrouw Kraspoekol (Slahard), die tenslotte door de slaaf Ali aan haar eind komt, gaat slechts vooraf aan diverse mevrouwen die door een amok-makende huisjongen werden vermoord. De reiziger Jacob Haafner, die omstreeks 1774 te Batavia was, vertelt dat het vooral de vrouwen waren die het wreedst optraden tegen de slaven: door de ‹verandering van luchtgestel› of ‹om tijdverveling te ontvlieden›, hij stelt die vraag erbij maar constateert het feit.* [Haafner (Hafner) zelf was te Batavia omstreeks 1774; hij betoonde zich in de engelse koloniën een oprecht vriend van het onderdrukte bruine ras en noemde het verheven: ‹Indië van de roofgierige Europeanen te zuiveren›.] Het voorbeeld dat hij geeft van het ‹beultje spelen› van zekere mevrouw B. doet zozeer denken aan de juffrouw Kraspoekol van Van Hogendorp, dat men haast geloven zou dat Haafner diens novelle gelezen had of dat zowel hij als Van Hogendorp hetzelfde geval kenden en hebben behandeld. Tegen juffrouw Kraspoekol steekt haar zwager–evenals zij van gemengd bloed en de curieuze naam dragend van Wedano–hoewel toch maar een beminnelijk en rechtvaardig slavenhouder, als een bovenaards wezen af. De stijl van het verhaal is wederom nogal deftig, maar niet zonder soepelheid en ongebreideld pathetisch op de plaatsen die zich daartoe lenen; in de voetnoten heeft Van Hogendorp enige opmerkingen geplaatst, gebaseerd op eigen ondervindingen met slaven, die de tekst nog leerzamer maken. Voor de koloniale beschavings-

* In *Lotgevallen en Vroegere Zeereizen*, posthuum uitgegeven door zijn zoon in 1820. [Prof. G. Brom, die deze woorden citeert, meent dat als één 18e-eeuwer op Multatuli geleken moet hebben, het deze Haafner is (*Java in onze Kunst*, blz. 25). Multatuli was inderdaad zeer met zijn geschriften ingenomen.]

geschiedenis is dit werkje, hoe men er verder ook over denken mag, van niet gering belang. En terwijl Van Hogendorp [hoe voorzichtig dan ook] in 1780 te Batavia de slavernij aantastte, werd ze in 1790 te Amsterdam in een Nutslezing nog verdedigd door A. Barrau.

In deze soort literatuur gaat *The Selling of Joseph* van de quaker-rechter Samuel Sewall (1700) precies 80 jaar aan de kleine *Negerhut* uit onze Compagniestijd die *Kraspoekol* is vooraf; maar zelfs is het weer 72 jaar ouder dan de beroemde roman van mevrouw Beecher Stowe*. [Ook het voor die tijd beroemde werk van John Woolman was hem natuurlijk behoorlijk vooruit; toch neemt hij chronologisch een zeer behoorlijke plaats in de geschiedenis van de anti-slavernij-beweging over de wereld in. (De grote Engelsman Wilberforce bijv. leefde van 1759–1833.)] Van Hogendorp, die, na in zijn jeugd deïst te zijn geweest, zich later weer rechtzinniger door de stralen des geloofs beschenen voelde, toonde zich in *Kraspoekol* een goed leerling van Rousseau. Maar deze stap die hij deed was ongetwijfeld een der eerste naar de ontdekking van de Javaan als mens. En zonderling genoeg zette hij ook hier in zekere zin het werk van zijn schoonvader voort, want Onno Zwier van Haren was de eerste geweest om zich in de plaats van de Javaan als tegenstander te denken, al was het dan vooral om een treurspel te maken à la een ‹oosters› drama van Racine; *Kraspoekol* zet, volgens een zekere logica, als product van de Verlichting, Van Haren's *Agon, Sulthan van Bantam* voort, al ging dit alles dan maar zover als het ging, en al heeft men hier zeker nog niet met 18e-eeuwse Multatuli's te maken, zoals door sommigen met een zekere schijn van recht kan worden beweerd.

Busken Huet voegt een schaduwpartij aan Van Hogendorp's portret toe, als hij het geschrift citeert van een zekere Hooyman**, die Van Hogendorp van ‹brutale, onmatige en roof-

* Vgl. Lorenzo Dow Turner, *Anti-Slavery Sentiment in American Literature prior to 1865* (Washington 1929).

** In zijn studie *De Van Harens* (*Litt. Fantasiën en Kritieken*, deel VI).

zieke handelingen› beticht en bij zijn terugkeer naar het vaderland uitroept: ‹Zoo er een regtvaardig God in den Hemel is, kan die man nimmer aan de Kaap komen!› Maar misschien was de schrijver van dit pamflet een creatuur van Alting. Van Hogendorp verliet Indië in 1784 op de *Harmonie*, maar verdween met schip en al; men nam aan dat het schip inderdaad bij de Kaap door de zee verzwolgen werd omdat hij het met zijn schatten zo overladen had, dat het niet meer zeewaardig was. Een brief van hemzelf, aan boord van dit schip geschreven aan dr Van der Steege, op 15 november 1784, roemt zijn ruime en luchtige hut, de heerlijkheid van de engelse hangmat waarin hij slaapt, de eensgezindheid van de passagiers en het goede eten, bovendien nog het voortreffelijke zeemanschap van de opperstuurman*. Maar als hij op dat ogenblik werkelijk zijn fortuin hersteld had, voert hij tegen zichzelf een bezwarend getuigenis aan, want niet zolang tevoren, zijn vriend Gevers die naar Holland terugkeerde bij zijn familie aanbevelend als een man van zo goed en zacht karakter dat hij in Indië ieders achting verworven had, voegde hij eraan toe: ‹il n'a pu faire fortune ici, parce que pour cela on doit être faux, bas, vil, espion, et courtisan lâche›.**
In de nu volgende brieven en fragmenten is het echter niet de bedoeling een beeld te geven van de Compagniesdienaar, maar van de merkwaardige 18e-eeuwse lettré die hij was, nog vóór hij naar de Oost ging, en van de zonderlinge onderwerpen van discussie die zich toen voordeden in werelds-literair gezelschap.

In de eerste plaats is er een korte briefwisseling van Willem van Hogendorp uit 1771–1772 met Diderot en Marmontel, waarnaar ik op verschillende plaatsen verwezen vond, o.a. in de dissertatie over Gijsbert Karel's jeugd van dr Verberne. Steeds werd het voorgesteld alsof deze briefwisseling onbe-

* Van Hogendorp-papieren in het Rijksarchief.
** Idem.

duidend was. Dat is zij voor onze smaak zeker, wat het onderwerp betreft: maar in de koppige ernst waarmee de onbeduidende discussie, die eraan ten grondslag ligt, behandeld wordt, toch wel zeer leerzaam voor ons besef van het ‹leven der ideeën› in die dagen, en om de groteske gekwetstheid die eruit voortkomt niet weinig amusant. De discussie begint op een avond ten huize van de prins Gallitzin, russische gezant in Den Haag, en deze omstandigheid, en het feit dat deze prins zich vóór Hogendorp op het oordeel van niemand minder dan Diderot beroept, is zeker van invloed geweest op de verbetenheid waarmee Van Hogendorp–toen toch al 35 jaar–voor zijn gelijk opkomt. Men denke zich in dat Diderot destijds een europese vermaardheid was, de geleerde die alles wist, de ziel van de *Encyclopédie*, de filosoof: iets onvergelijkelijk beroemders en imposanters dan nu bijv. professor Huizinga. Van Hogendorp had hem in zijn jeugd in Parijs ontmoet, toen hij om zijn opvoeding te voltooien zoveel schulden maakte en grote sommen verloor, zelfs aan het biljart. De regent die hij was, achtte zich gerechtigd op zijn beurt de grote filosoof aan te schrijven. Diderot ontving dus, vermoedelijk op een junidag van het jaar 1771, de volgende brief uit Den Haag:

Monsieur, Je suis charmé, qu'une assez mince dispute de Littérature me procure l'occasion de rappeller à votre mémoire un homme, qui a eu souvent le plaisir de vous voir à Paris, qui y a joui des charmes de votre conversation, et qui n'oubliera jamais la force de vos raisonnemens.
Vous souvient-il, Monsieur, d'un jeune Hollandois, qui dinoit quelquefois, il y a douze ou treize ans, dans la maison du Baron de Holbach, et qui y jouoit avec vous aux échecs. Que de mats ne m'avez vous point donnés que je n'ai jamais pu vous rendre! Je me flatte que le moment propice est arrivé, et que je pourrai vous en donner un dans cette dispute Littéraire, dont vous devrez convenir vous-même.
Soupant, il y a quelques jours, chez Madame la Princesse de

Gallitzin, j'entendis soutenir que Parnasse *et* audace *ne rimoient pas, on me parla d'a longs et d'a brefs, de Dictionnaires de rimes etc.; je me bornois à dire que ces deux mots rimoient très bien, que la Prosodie avouoit cette rime, que j'avois pour mon opinion l'autorité des plus grands Poëtes, et que je me rapportois, si on vouloit, à deux hommes célèbres dans la Littérature, Messieurs Diderot et Marmontel; la dispute s'échauffa, et l'on me demanda, si je faisois aussi rimer* Grace *et* Parnasse; *je répondis, que je faisois même rimer ces deux mots sans scrupule. Quinze jours se passèrent, sans y plus penser, lorsque le Prince de Gallitzin me montra une Lettre de votre part, Monsieur, dans laquelle vous terminiez la dispute, en donnant gain de cause à mes adversaires.*

Permettez donc, que j'entre avec vous dans quelques détails, mais avant tout il est nécessaire de vous prévenir, que le Prince de Gallitzin ne vous a point assez distingué dans sa Lettre une différence notable que j'ai toujours faite au plus fort de la dispute pour la richesse de la rime entre audace *et* Parnasse, *et* Grace *et* Parnasse, *quoique j'aie avancé que l'un et l'autre rimoient très bien; j'ai donc commencé par soutenir, que* Parnasse *et* audace, *c'est-à-dire* l'asse *et* l'ace *rimoient; et de bonne foi, Monsieur, me le disputeriez-vous? je le souhaiterois presque pour avoir le plaisir de vous convaincre.*

Posons d'abord pour principe général (et je ne crains pas, que vous le désavouiez) que dans la Prosodie comme dans la Grammaire, il y a certaines règles qui ont été faites sur la seule autorité des grands Maîtres de l'art, et que ce ne sont pas les faiseurs de prosodie *ou pour mieux dire les compilateurs des règles, qui la composent, qui aient eu dans leur pouvoir de rendre telle Sillabe longue ou brève, telle rime bonne ou mauvaise; c'est pourquoi quand on veut prouver en Latin que* do en dolorem *est bref, on ne dit pas: parce que cela se trouve ainsi dans la Prosodie; mais on cite l'autorité de Virgile, en disant*

Infandum, regina, jubes renovare dolorem.

De même, Monsieur, quand on veut prouver qu'un mot en ace *peut rimer avec un mot en* asse, *on doit chercher sa preuve dans les ouvrages des grands Maîtres de la Poësie françoise; non dans leurs pièces fugitives et négligées, mais dans les chefs-d'œuvres de l'art; et qui sont-ils? récuserez-vous, Monsieur, Racine et Voltaire? l'Andromaque et la Henriade? non sans doute: Eh bien! permettez-moi de les opposer au Jugement, que vous avez porté contre moi.*

Je trouve dans la seule pièce d'Andromaque trois Exemples qui me justifient, je commencerai par en citer deux: Pyrrhus dit au second acte, en faisant parler Hermione:

Voilà ses yeux, sa bouche et déjà son audace,
C'est lui-même, c'est toi, cher Epoux que j'embrasse.

Oreste au cinquième Acte:

Mais que vois-je à mes yeux! Hermione l'embrasse!
Elle vient l'arracher au coup qui le menace.

Voltaire dit dans sa Henriade au 7me chant vers 61 et 62:

Au de là leurs cours, et loin dans cet espace,
Où la matière nage, et que Dieu seul embrasse.

*En voilà bien assez, je pense, pour justifier la rime d'*audace *et de* Parnasse*; mais je veux prouver davantage, c'est que ce même Racine, c'est-à-dire l'homme du monde le plus reconnu, pour avoir eu l'oreille harmonieuse, fait rimer* Grace *avec* fasse *et fait dire à Oreste au 4me acte de son Andromaque:*

Hé bien! il faut le perdre, et prévenir sa grace,
Il faut! mais avant tout que faut-il que je fasse?

Ne croyez pas, Monsieur, que j'aie eu beaucoup de peine à trouver ces exemples; si vous voulez feuilleter les ouvrages de ces deux grands hommes, vous en trouverez de reste dans toutes leurs Tragédies.

Je sçais que l'Auteur du Père de famille, du Fils naturel, et de plusieurs ouvrages de Philosophie sera immortel comme celui d'Andromaque et de la Henriade, je sçais que son jugement en Littérature doit être d'un très grand poids, mais

n'ai-je pas lieu de me flatter, qu'en ayant de si fortes autorités pour mon opinion, j'obtiendrai de lui de bonnes raisons, qui la combattent, ou bien que, par amour pour la vérité, il avouera que sa décision a été un peu trop précipitée.

Se pourroit-il, Monsieur, que vous ne vous rendissiez point à des Exemples si frappans, à de si fortes autorités? exigeriez vous le non plus ultra? Soit, vous l'aurez; cet homme unique pour l'exactitude, et qui frondant tous les auteurs de son tems, a dû bien prendre garde de ne point donner prise sur lui-même; ce grand Maître de l'art, dont il a prescrit les règles, Boileau, a pensé comme moi.

Ne craignez pas, Monsieur, que j'allèguerai ici des Exemples tirés de ses Satires, de ses Epîtres, de ses Pièces fugitives ou négligées; je veux même vous ôter le pouvoir de me dire, qu'il s'y est permis des Rimes normandes; ouvrons son Art poëtique, ce Chef-d'œuvre immortel, où le précepte et l'Exemple sont si souvent réunis; là vous verrez au Vers 51. et 52. du 1er chant:

S'il rencontre un Palais, il m'en dépeint la face,
Il me promène après de terrasse en terrasse.

Aux vers 109. et 110. du 2me chant:

La faveur du Public excitant leur audace,
Leur nombre impétueux inonde le Parnasse.

Aux vers 187. et 188. du 4me chant:

Il est vrai, mais enfin cette affreuse disgrâce
Rarement parmi nous afflige le Parnasse.

Aux vers 227. et 228. du 4me chant:

Vous offrir mes Leçons, que ma Muse au Parnasse,
Rapporta jeune encor du commerce d'Horace.

Après des autorités si respectables, je croirois, Monsieur, profaner les cendres des grands hommes, que je cite, si je voulois fortifier mon opinion par des raisonnemens ultérieurs, jugez et décidez.

S'il y avoit moyen, Monsieur, de sçavoir aussi par vous, l'opinion de Monsieur de Marmontel, ou de quelqu'autre Poëte sur ce point-ci, vous nous obligeriez tous, nous ne de-

mandons que d'être éclairés. Si vous persistez à me condamner, si Monsieur de Marmontel me condamne, j'avouerai mon tort, malgré mes preuves.
J'ai l'honneur d'être avec la plus parfaite estime et la plus haute considération, [*De Hogendorp.*]

*Monsieur, Je vous prie de vouloir aussi me dire si l'*a *dans* Trace, Grace, Horace *n'est pas le même, c'est ce qu'on m'a disputé hier au soir.*

Diderot moet geprikkeld zijn geweest door het pedantisme en de arrogantie, die hij proefde onder het niet zeer lichte vernis van gezelschapstoon dat erover gestreken lag. Maar hij was bekend om zijn bonhomie en Fransman. Hij antwoordde:

Monsieur, Je suis un si pauvre joueur d'Echec qu'après le Marquis de Croismare qui est mat né, vous êtes le seul homme que je puisse gagner, mais je crains que vous n'ayez pas été fort heureux dans le choix du moment de votre revanche. Je suis un peu plus fort à ce jeu-ci qu'à l'autre.
Audace et Parnasse *riment très bien; je l'ai écrit à Monsieur le Prince de Gallitzin. Lorsqu'on vous a fait la distinction des* a *longs et des* a *brefs, on a très bien fait: et je persiste dans ma décision que* grace *ne rime ni avec* trace, *ni avec* parnasse, *ni avec* horace, *ni avec* place.
Ce n'est point l'autorité des grands Maîtres qui fixe la Prosodie d'une langue. C'est l'usage auquel les grands Maîtres n'ont rien de mieux à faire que de se conformer, l'*usage* quem penes arbitrium est et Jus et norma Loquendi.
On citera l'autorité de Virgile, lorsqu'il s'agira de sçavoir si la première de dolorem *est brève ou longue, parce que c'est dans les auteurs qui restent d'une Langue morte, qu'il en faut rechercher la prosodie. Mais notre Langue est vivante. La règle de la quantité est dans nos rues et dans nos foyers; et celui qui de son autorité peut mettre en un instant trois*

cents citoyens à la porte de leurs maisons, n'est pas assez puissant pour abréger la durée de la Sillabe première du mot grace.

Accumulez tant d'exemples qu'il vous plaira, j'en serai quitte pour vous dire, tant pis pour les auteurs qui vous les auront fournis.

Croyez que ces auteurs se sont bien tourmentés pour éviter les fautes dont vous vous appuyez. Mais dans la nécessité de choisir entre une mauvaise expression ou une mauvaise rime, ils ont laissé la mauvaise rime.

Vous m'objecterez Voltaire, et je vais vous répondre par Voltaire. On trouve dans le Mercure de Janvier de cette année une réclamation de ce grand homme contre de pauvres vers qu'on lui avoit attribués. On lisait dans ces vers:

Malgré les Tysiphones
L'amour unira nos personnes.

Là-dessus Voltaire dit: ‹Quand je faisois des vers, je ne me souciois pas beaucoup de rimer pour les yeux, mais j'avois grande attention à rimer pour les oreilles; en conséquence je ne me serois jamais permis de faire rimer tysiphone qui est long, avec personne qui est bref›, et Echec et Mat.

Grande est la différence entre la critique qui énonce la règle et le Poëte qui l'enfreint. Dans ce dernier cas il ressemble au Législateur et le Législateur à l'afficheur qui écrivoit sur le mur d'une rue détournée, défense de faire ses ordures ici, et qui en même temps pressé d'un besoin, faisoit lui-même ses ordures au dessous de sa défense.

Cette poliçonnerie m'en rappelle une autre qui s'applique si bien à la question présente que je ne sçaurois m'y refuser. Un jeune Poëte lisoit des vers à Malherbes. Il se présenta dans le courant de la pièce deux rimes de l'espèce dont il s'agit. Malherbes arrête tout court le jeune homme, et lui dit: cela ne rime pas. Le jeune homme riposte tout de suite à Malherbes par les deux mêmes rimes employées par Malherbes même. Hé quoi, lui dit Malherbes, parce que je pète dans l'église, est-ce qu'il faut que vous y pétiez aussi? Hé

bien, Monsieur, Corneille, Racine, Voltaire, et tous les autres que vous citez, sont de grands saints qui ont pété dans l'église, mais leur irrévérence n'est point bonne à imiter.
L'a de Trace *et d'*Horace *est bref; celui de* grace *est long, et les exemples où ces rimes se trouveront indistinctement accollées n'en seront pas moins vicieux.*
Si les Licences de cette nature détruisoient la règle, nous n'aurions plus de prosodie.
On lit dans Virgile, ferte citi ferrum, date tela, scandite muros.
La dernière de tela *que le poëte a fait brève, n'en est pas moins longue, et l'on donneroit en troisième des férules à l'écolier qui s'autoriseroit de cet exemple, et qui à l'imitation de Virgile sauveroit sa faute par un mot qui commenceroit par deux consonnes, comme* scandite.
Je puis vous assurer que Mrs. de St. Lambert et Marmontel pensent comme moi.
Un Empereur Romain ne put jamais ajouter une lettre à l'alphabet. Louis 14. fit brûler le Palatinat; il auroit pu par le conseil de Louvois submerger la Hollande; mais ni lui, ni tous ses descendants n'abrègeront pas la durée d'une Sillabe.
Il en est des Sillabes comme d'un certain organe destiné au plaisir. Le Poëte aura beau dire au Prévôt des Marchands, qu'il auroit bien mieux fait de rétrécir cet organe que d'élargir nos quais. Le Prévôt des Marchands lui répondra: cela est au dessus de ma puissance, et je vous ferai la même réponse.
Mille pardons, Monsieur, de mes folies.
Je n'en suis pas moins respectueusement, Monsieur,
Votre très humble et très obéissant serviteur,
à Paris, ce 26. Juin 1771. [*Diderot.*]

Van Hogendorp blijkt heel wat minder humor en bonhomie te bezitten dan Diderot; hij werd zeer boos en een jaar later

was hij het nog. Het ‹assez mince dispute de littérature›, waarvan hij was uitgegaan, was voor hem nu ontaard in een hoogst ongepaste, want tegelijk superieure en lichtzinnige toon die de filosoof uit Parijs zich tegenover hem, de haagse regent, en tegen zijn Dames niet te vergeten, veroorloofd had. Hij zweeg een jaar, toen riposteerde hij met een epistel dat door zijn laborieus sarcasme als gesteven was:

Monsieur, J'ai des reproches à me faire, de n'avoir point répondu plutôt à la Lettre, dont vous m'avez honoré le 26 Juin de l'année passée; cependant retirerai-je quelque fruit de mon délai, en vous prouvant, Monsieur, par mes remercîmens tardifs, que ma reconnaissance n'a point été celle d'un moment.

Que de grâces n'ai-je point à vous rendre, de m'avoir tiré d'erreur! il est vrai que votre seule autorité m'auroit suffi contre les exemples réitérés, que m'avoient fournis Boileau, Racine, et Voltaire; mais vous avez bien voulu aller au de là; vous avez appuyé votre décision d'excellentes preuves: un pet de Malherbes, des ordures faites par un afficheur sous la défense même du Législateur, et l'impossibilité, où se trouve le Prévôt des Marchands de Paris, de rétrécir certain organe, qu'on ne nomme pas, ont été pour moi des autorités sans réplique.

Il est vrai, qu'au premier aspect le genre m'en a étonné; j'ai même hésité, je l'avoue, à montrer votre Lettre à ces Dames, devant lesquelles vous sçaviez par la mienne, que la dispute s'étoit agitée, et que votre décision seroit lue; mais, après une mûre réflexion, je la leur ai communiquée; je me suis rassuré, Monsieur, en pensant, qu'un Philosophe, qui écrit du sein de Paris, où règnent la politesse et le bon goût, sçait bien mieux que moi, de quel stile on doit se servir, quand on est prévenu, qu'on sera lu en présence de femmes de condition.

Peu content d'avoir employé ces preuves, qui sont du meilleur ton, et d'une justesse admirable, vous êtes allé plus

loin, et vous m'avez démontré, que Grace *et* Parnasse *ne riment pas, en rappellant très poliment à ma Mémoire que Louis quatorze auroit pu noyer mes ancêtres, s'il avoit voulu suivre le conseil de Louvois: ah! Monsieur, aimons bien ce Louis quatorze, vous et moi; sans Lui, je n'aurois peut-être pas existé, et sans mon existence vous auriez manqué la plus belle occasion, de me dire fort à propos quelque chose de flatteur touchant ma Nation; ce qui ne sçauroit être indifférent à un François.*

Jusqu'ici ma reconnaissance a pu en quelque sorte égaler vos bienfaits; mais quand pour me convaincre vous citez Virgile, vous en comblez la mesure et me couvrez de confusion: Quoi! Monsieur, se peut-il, que pour l'amour de moi, vous lui fassiez dire et faire, ce qu'il n'a jamais ni dit, ni fait? C'est pousser un peu trop loin l'amour des modernes, et surtout d'un moderne tel que moi aux dépens des anciens: on lit dans Virgile, dites vous, ferte citi ferrum, date tela, scandite muros. *Eh! Monsieur, vous n'y pensez pas! Sçavez-vous bien, qu'ayant soin d'une des Bibliothèques de la plus étonnante femme de l'univers, vous devez vous garder, d'avoir l'air de ne point vous connoître en éditions, et que vous ne trouverez ce vers dans aucune des bonnes? Virgile a dit,* ferte citi ferrum, date tela, ascendite, *ou si vous aimez mieux,* inscindite muros. *Quelle bonté, de consulter une édition fautive par complaisance pour moi! Vous ajoutez, que Virgile a fait la dernière dans* tela *brève, et qu'elle n'en est pas moins longue; voilà une nouvelle règle de la Prosodie latine que j'ignorois, et qui feroit bien rire, s'ils la sçavoient, vos compatriotes, qui font des vers latins; je vous conjure, Monsieur, de ne point toucher à cette Prosodie, pour me dire de jolies choses; je ne prétens pas, que vous vous rendiez ridicule, parce que je vous parois ignorant.*

Après des preuves si peu équivoques de vos bontés pour moi, je puis me flatter, que vous aurez quelque indulgence pour une demande, que j'ai à vous faire, et dont la réponse vous sera fort aisée: quelle raison avez-vous eue, d'écrire au

Prince de Gallitzin, qu'on ne trouve la rime des a *longs et des* a *brefs, que dans les Pièces fugitives, tout au plus dans la Pucelle, et que ce sont des rimes normandes, dont jamais aucun des bons auteurs ne s'est servi? Ignoriez-vous, Monsieur, les exemples sans nombre, qu'on pourroit vous citer de Corneille, Boileau, Racine, et Voltaire, et nommément ceux, que je vous ai cités dans ma précédente Lettre? ou bien ne voulez-vous pas, qu'on compte ces grands hommes parmi les bons auteurs? ou bien enfin rangez-vous l'Art Poëtique, la Henriade, et les beaux Drames de votre Nation parmi les pièces fugitives? Décidez-vous, Monsieur, je vous prie, dites-moi vos raisons, et tirez moi de l'incertitude, où je suis.*

Permettez, qu'en attendant votre réponse, j'aie l'honneur d'être avec les sentimens d'admiration, que vous méritez, Monsieur,

Votre très humble etc. [*De Hogendorp.*]

La Haye. 30. Juin 1772.

Diderot antwoordde vermoedelijk niet meer; het Van Hogendorp-archief vertoont althans geen spoor van een contra-document... De filosoof die met Katharina II en Frederik de Grote bijna als met gelijken omging, kon ook moeilijk een brievenduel aanvaarden met ‹le conseiller Van Hogendorp› te 's-Gravenhage, die hij als ‹un jeune Hollandois› onder zijn bewonderaars gezien had. Men ziet de glimlach waarmee hij over dit antwoord, dat hem eerst na een jaar gewerd, zal hebben gedisponeerd. Hogendorp echter bleek nog volstrekt niet tevreden. Men had hem blijkbaar opnieuw over de zaak gesproken, en hij wenste nu ook nog zijn kans te beproeven om gelijk te krijgen bij de in zijn ogen niet minder verdienstelijke auteur van de ook in Holland zoveel gelezen *Belisarius*, bij Marmontel. Hij wendde zich tot deze:

Monsieur, Tandis que vous nous donnez de jolis contes et

de charmans opéra, que vous vous rendez célèbre par d'excellens ouvrages philosophiques, tels que le Bélisaire, qui malgré l'Envie et la Superstition percera les Siècles, et sera lu tant qu'il y aura des hommes sensibles à la vertu, et des souverains qui la protègent, oserois-je, Monsieur, vous communiquer une petite dispute de Littérature, que j'ai eue avec Monsieur Diderot, et sur laquelle vous m'obligeriez beaucoup, de me dire sincèrement votre avis.

Vous verrez par le contenu des Lettres, que j'ai l'honneur de vous envoyer, qu'il s'agit de sçavoir si les mots en ace ou asse *bref et long riment, et s'il vaut mieux en croire les Prosodistes, qui semblent avoir voulu donner des entraves à la Poësie, que les grands Maîtres, qui ont excellé dans cet art.*

Je n'ai jamais soutenu, Monsieur, que la rime des a *longs et des* a *brefs fut riche, mais j'ai dit qu'on pouvoit l'employer dans la nécessité.*

Il me reste encore à vous donner, Monsieur, quelques éclaircissemens sur la manière, dont cette dispute a été traitée; et peut-être le ton, qui règne dans ma réponse à Monsieur Diderot les exige pour ma justification; consulté par le Prince de Gallitzin sur la rime des a *longs et des* a *brefs, il lui répondit qu'on ne trouve ces rimes dans aucun des bons auteurs, tout au plus dans la Pucelle, ou dans quelques pièces fugitives, où l'on souffre des rimes normandes etc.*

Vous sentez, Monsieur, avec quel avantage j'aurois pu combattre Monsieur Diderot dans le commencement, si j'avois voulu l'attaquer sur cette réponse; mais j'ai préféré d'être honnête, et de lui proposer le cas de la dispute, tel que vous le verrez dans ma première Lettre; je m'étois flatté, Monsieur, de recevoir une réponse satisfaisante, et digne d'un Sçavant né parmi la Nation la plus polie de l'Europe; j'ai reçu celle, que vous trouverez dans ce paquet; je pris d'abord le parti de n'y point répondre, parce que le ton de la plaisanterie n'est pas mon fait dans une Langue, qui m'est étrangère; mais enfin on m'a tant tourmenté, on m'a donné

un défi si formel, que je me suis vu, pour ainsi dire, forcé d'y faire une réplique.
Quoique ma réponse vous paroîtra peut-être un peu forte, je puis vous assurer, Monsieur, que j'estime beaucoup Monsieur Diderot ainsi qu'un grand nombre de gens de Lettres, que votre patrie produit, et qui rendent ce Siècle égal aux plus beaux jours d'Athènes et de Rome.
Je ne me serois pas enhardi, Monsieur, à vous envoyer cette Lettre, si je ne connoissois votre politesse, et la douceur de votre caractère; je me souviens d'avoir eu l'honneur, de vous voir souvent chez Madame Geofferin; vous ne répondrez pas par des indécences, et sur un ton magistral à un Etranger, qui ne demande que d'être instruit de la Prosodie de votre Langue, dans laquelle il fait quelquefois de méchans vers, quoiqu'il s'y connoisse assez, pour distinguer toute l'harmonie des vôtres.
J'ai l'honneur d'être avec la considération la plus distinguée, Monsieur,
Votre très humble et très obéissant serviteur,
[*De Hogendorp.*]
La Haye ce 19. Juillet 1772.

De rol van zacht karakter aanvaardend die Hogendorp hem niet alleen toegekend maar opgedrongen had, schreef Marmontel *het* antwoord van de beleefde en erudiete Fransman; uitvoerig ingaand op het leerzame van de kwestie alsof het werkelijk alleen nog maar daarom ging, beminnelijk geleerd en ter beschikking van de vreemdeling, o ja, voor alles behalve om ronduit te zeggen wat hij van de uitspraken van zijn collega Diderot dacht. Ziehier:

Je suis né, Monsieur, au-delà de la Loire, et je me défie un peu de mon oreille. Sur l'article de la prononciation voici pourtant ce que j'ai observé.
Ce n'est point la quantité *prosodique de nos voyelles qui*

fait que la rime est bonne ou mauvaise; et si un a, *un* e, *un* o *long, ne différoit du bref que par la durée, le son de la longue n'étant que le son de la brève continuée, la même impression se feroit sur l'oreille; car ce n'est pas de la durée, mais de la* qualité *du son que cette impression dépend. En musique, par exemple, donnez au* re, *au* fa, *au* sol *la durée qui vous plaira, un, deux, trois tems; cela est égal: l'impression qu'il laisse est toujours celle du* re, *du* fa, *du* sol, *plus ou moins prolongée. Il en seroit de même des voyelles.*

Mais, Monsieur, nos syllabes longues différent des brèves, non seulement par la durée, mais par la qualité *du son: je veux dire que l'*a, *l'*e, *l'*o *etc., prolongé, devient grave. L'ode* trône *et de* dôme *n'est pas l'*o de couronne *et de* pomme[?] *continué, ou répété, c'est un son différent, plus volumineux, et qui retentit plus profondément. L'organe même se dispose différemment pour le modifier.*

Dans nos e *il y a une différence de plus. L'*e de fôrets *non seulement est plus long et plus grave, mais plus ouvert que celui de* procès; *l'*e *pénultième de* guerre *est à la fois plus ouvert plus grave et plus long que celui de* guère.

*L'*a, *sur lequel roule votre dispute, est aussi plus grave et plus ouvert dans* théâtre *que dans* abattre, *dans* âge *que dans* bocage, *dans* pâte *que dans* patte, *dans* grâces *que dans* traces. *Etc.*

J'avoue cependant que ces différences de qualité *de son n'étant pas toujours également sensibles, on n'y a pas toujours égard. Par exemple, la différence des* è *ouverts, plus ou moins graves, n'empêche pas qu'ils ne riment ensemble. De même on est moins difficile ou moins scrupuleux sur la rime des* a *brefs et longs que sur celle des* o. *Vous trouverez dans Racine et dans Despréaux des exemples de l'*a *bref et de l'*a *long mis en rime; vous n'en trouverez pas un seul de l'*o d'atôme *avec celui d'*homme, *de l'*o de côte *avec celui de* cotte; *ni de l'*e de tempête *avec celui de* trompette. *Le son de l'*a *est toujours si éclatant, qu'un peu plus, un peu moins ouvert, un peu plus aigu ou plus grave, il laisse encore as-*

sez l'impression de la consonnance. C'est l'oreille qui en est le juge, c'est elle qu'on a consultée. Mais selon que l'oreille est plus ou moins délicate, on est plus sévère ou plus indulgent.
J'ai l'honneur d'être, Monsieur, votre très humble et très obéissant serviteur,
Ce 22 juillet 1772. *Marmontel.*

Was Hogendorp tevreden met dit college? Ik heb geen getuigenis gevonden van zijn reactie op deze brief, waarvan het origineel op het Rijksarchief bewaard wordt, terwijl de 3 brieven van Hogendorp zelf en het antwoord van Diderot daar slechts in afschrift voorkomen. Vermoedelijk zal hij niet nagelaten hebben de Dames, en ook prins Gallitzin, te wijzen op het verschil in toon en decentie tussen de ene beroemde filosoof en de andere. Ik weet niet hoe anderen erover denken – of liever, ik weet het helaas wel – maar voor mij is weinig lectuur zo levend als dit soort; bijverschijnselen van de literatuur, ongetwijfeld, maar getuigenissen van het leven in een andere eeuw, zo precies en genuanceerd, zelf zozeer fragmentjes leven, dat zij daarom alleen al onwaardeerbaar zouden zijn. En dat een van deze schrijvers van franse brieven over franse literatuur een Hollander was en maar een amateur-auteur vermindert de waarde ervan niet; integendeel.

Diderot komt in de papieren van de familie Van Hogendorp terug: Caroline zou hem in Holland zelf ontmoeten, bij de Gallitzins waar het dispuut begonnen was, maar de kans voor Willem om zich na het briefduel met de filosoof te verzoenen, zoals ongetwijfeld van man tot man met misschien één bonmot gebeurd zou zijn, werd hem niet gegund: hij zat toen al in Indië. Caroline had haar beide zoons, Dirk en Gijsbert Karel, die door voorspraak van de prinses van Oranje op de cadettenschool in Berlijn mochten, zelf daarheen gebracht, was juist teruggekeerd van die reis. Na de financiële krach en het

vertrek van haar man, na de scheiding van haar twee oudste zoons ook, vond zij, hoewel zelf in benarde omstandigheden, enige rust terug in haar taak zich geheel te wijden aan de opvoeding van haar vier jongste kinderen. Op 19 juli 1773 schrijft zij aan haar man in Indië, uit Den Haag, na over haar eigen toestand en daarna over enige dames-kennissen te hebben gerapporteerd:

Une Chose plus intéressante que tout cela, mon cher Ami, est la présence de Diderot qui est arrivé ici chez le Prince de Gallitzin pendant notre absence, et que je vois à présent journellement, il a 55 ans, une phisionomie agréable, mais enfin comme vous vous êtes vu souvent à Paris chez un Comte d'Olbag [sic], je crois qu'il est inutile de vous faire la description de son extérieur. Je lui trouve du rapport avec Mon Père pour la vivacité de la conversation, il est doux, honnête et humain, j'aime beaucoup à l'entendre parler, il vient quelque fois le matin passer une couple d'heures avec moi pleurer mes malheurs, je lui reviens beaucoup à ce que je sais par d'autres. Tous ces soirs je vais chez la Princesse où nous passons la soirée à nous quatre, et après avoir un peu causé, il nous lit l'une ou l'autre brochure de sa composition. Il part au commencement d'août pour la Russie, revient au mois de janvier ici pour un moment, alors il va arrenger ses affaires à Paris, et revient ensuite pour un long temps chez les Gallitzin, voilà ses projets présents, je ne sais comme quoi ils s'accompliront.
Il passe par Brunswyk pour faire la connoissance du Prince Héréditaire, qui est un Prince bien aimable pour tout le monde, mais surtout intéressant pour les gens de Lettres. Ensuite il s'arrêtera quelques jours à Berlin, il m'a promis de voir mes Enfans, de leur parler d'une façon énergique de leurs devoirs, et de l'espoir que nous avons en eux.

Zonderlinge bijkomstigheid dat Diderot haar deed denken aan Onno Zwier van Haren, die uit zijn eenzaamheid in Wol-

vega nog steeds enige schaduw scheen te werpen op het gezin van de verloren dochter. Curieus ook te bedenken dat Diderot de latere grote man van Holland, de toen 11-jarige nieuwbakken cadet Gijsbert Karel moest gaan toespreken en in deze geest. Hij schijnt echter zijn belofte niet te hebben gehouden, want 23 nov. 1776, dus ruim drie jaar later, schrijft Gijsbert Karel aan zijn moeder:

Vous m'avez parlé dans plusieurs lettres de Monsieur Diderot qui devoit passer par Berlin, et vous avoit promis de venir nous voir. Cependant je ne me souviens en aucune façon d'avoir vu Mr. Diderot ni même de l'avoir su à Berlin.

Wat een goede stijl, in die tijd, en althans voor Willem van Hogendorp en in Indië nog, betekende, zou deze cadet onverbloemd vernemen uit een brief die zijn vader hem twee jaar na hun scheiding uit Rembang schreef, in october 1775. De vader is dan ontevreden omdat Gijsbert Karel aan zijn moeder schrijft op een toon ‹d'égal à égal›, wat meer respect wordt hem aanbevolen en bovendien moet hij meer zorg aan zijn epistels besteden:

... votre stile est pitoyable, votre ortographe est plus pitoyable encore; la peinture en est très mauvaise: savez-vous bien, mon ami, que dans notre République et même dans aucun païs du monde, on ne peut devenir habile en rien, quand on ne sait point écrire; que vous deveniez Politique ou Militaire, n'importe, il faut que vous vous formiez un Stile; et c'est à votre âge, qu'il faut commencer à vous en faire un.

. . . . . .

Lisez l'histoire Romaine, et vous verrez ce qu'on doit à son Païs; prenez l'enthousiasme de ses hommes illustres, qui se sont signalés au service de leur Patrie, et quand vous l'aurez lue, lisez celle de votre Païs, et vous y verrez, ce qu'un bon

citoyen doit à la maison illustre de ce Prince, qui nous a sauvés dans nos malheurs. Pénétrés d'Amour pour la patrie et pour cette maison, vous pourriez devenir un jour quelque chose, car sachez, que jamais on ne devient rien sans enthousiasme, et avec un cœur de glace.

Nog twee jaar later weet deze vader, even goed als de moeder, dat zijn zoon Gijsbert Karel een groot man zal zijn; en hij zegt het hem onomwonden en keer op keer: een groot man zal hij zijn, ‹philosophe et guerrier›. Op 10 october 1779 is hij zó tevreden over hem dat hij er zelf bij zegt dat het is of hij zijn zoon vleit, maar deze zoon is zo verstandig dat dit wel geen kwaad kan. En zijn brieven doen zijn vader tegenwoordig veel plezier:

... Vous écrivez assez bien avec le tems, mais ne laissez pas aller votre imagination trop au Romanesque, cela vous donnerait un stile boursoufflé qui n'est point le stile épistolaire.

Het is het verkiezen van Voltaire boven Rousseau. Maar men kan er ook uit leren dat romanesk zijn dus iets anders is dan geestdriftig, dat dit niets te maken heeft met het enthousiasme dat Gijsbert Karel uit de Romeinen moest putten.
De vader wil verder graag Gijsbert Karel's mening horen over verschillende geschriftjes die hij hem uit Indië gestuurd heeft, en vooral of *Sophronisba* hem heeft ontroerd. En dit bij herhaling. Ook de vrouw van de auteur, Caroline, moet zeggen wat zij ervan vindt en haar oordeel schijnt hem niet gespaard te hebben, want 4 mei 1781 schrijft hij haar:

De toutes les Personnes, qui m'ont écrit sur Sophronisbe, vous êtes la seule, qui semblez en être mécontente, j'ai eu des louanges de nos meilleurs Littérateurs, et non dans le goût de vos censures (zo wat er van, om er maar schielyk aftewezen) mais un examen de chaque Chapitre en particulier, j'avois fait deux pièces pour le troisième tome du Ba-

taviaasch Genootschap, mais je les ai retirées, par ce qu'il semble que l'ON hait le sçavoir, et que vous êtes assez l... pour vous conformer à ce malheureux goût, si funeste pour la Patrie.

Men ziet dat de auteur van *Sophronisba*, hoewel nu onder tegenwerking door de G.-G. Alting op Onrust zijn fortuin herstellend, zich volmaakt ernstig nam en zich in ieder opzicht gedroeg als een beledigd man van letteren. Ruim een jaar geleden, 14 januari 1780, had hij haar vermoedelijk zijn *Kraspoekol* gezonden, met een brief erbij vol geestdrift over de werkzaamheid van het Bataviaas Genootschap:

Myn lieve Caroline, Hier nevens bekomt gij weêr een werkje, dat ik ook op verzoek van myne goede vrienden heb laten drukken, om te zien of men in Batavia zachtere zeden onder zommige menschen zoude kunnen invoeren. Daar is reeds van my afgedrukt voor het tweede Deel van ons Genootschap het vervolg van de beschrijving van Timor, en dan eene beschrijving der omliggende Eilanden, die zeer merkwaardig is, om dat daarvan mijns wetens nog nooit iets beschreven is. Ik ben al 't sedert eenigen tijd bezig geweest, om door de Historiën aantetoonen eenige misslagen van Voltaire omtrent het Joodsche Volk die de Abt Guenée in zyne Joodsche brieven heeft over het hoofd gezien, of al te flauw behandeld. Men verzocht mij op nieuws over de inenting, die op Batavia, door één enkel sterfgeval op 150 ingeëntenen, gevallen is, iets uittegeven bij gelegenheid van het gelukkig succes van dezelve op Samarang, daar er reeds 21 zijn ingeënt, maar door de natuurlyke ziekte met myn weten reeds ses aanzienlyke luydens kinderen weggerukt. Dit is wat moeilyk voor my, om dat ik sustineer, dat het kind van Huizinga kwalyk is behandeld, en niet door de inenting, maar door de kwaade behandeling gestorven, en dan moet ik den Doctor Van der Steege, die het heeft ingeënt, een snee door het aangezigt geven, dat ik liever niet wilde

doen. Ik zal van tyd tot tyd zedekundige stukjes, vooral over eenige takken der opvoeding uitgeven, en ik ben er toe aangezet. Men weet niet, van wat nut het Bataviaasch Genootschap eens zal zyn voor deze Colonie. Men lagt er misschien om in 't vaderland, maar men mogt Radermacher cum suis wel een standbeeld in de vergadering van tienen oprichten.

. . . . . .

‹Cum suis›– en hij, Willem van Hogendorp, was Radermacher's trouwste medewerker; het was bijna een standbeeld vragen voor zichzelf. Wat *Kraspoekol* betreft, hij had doen geloven dat zijn botsingen met de groten van de Compagnie uit deze verdediging van de slaven moest worden verklaard. Zijn vrouw Caroline, zijn karakter kennende, geloofde het niet; maar zijn zoon Gijsbert Karel, toen 18 jaar oud, schreef haar uit Duitsland de volgende romantische regelen over dit onderwerp (brief van 1 october 1780):

Si mon Père est mal avec les grands du païs–tant mieux pour lui. Je vous assure, ma chère mère, que j'en ai conçu aujourd'hui un plaizir réel. Et le cri de tout le monde, et à présent mon Père par écrit, sont contre la façon infâme de traiter les esclaves, et par conséquent tant mieux s'il est brouillé avec les Grands!... Si j'ose le lui dire, je lui dirai: qu'il n'a qu'à revenir moins riche, et que je l'en aimerai mieux pour avoir été le protecteur de ceux que lui et moi et ces tyrans eux-mêmes, auraient pu devenir. Consolez-vous donc, ma chère Mère; un rosier porte-t-il du poison, et si ce poison était de grande valeur, vaudrait-il la peine de le souhaiter? Ou bien il faut renoncer à la richesse, et prendre la rose et ses parfums et ses couleurs–prenez son bon cœur, sa chaleur pour la défense du bien, sa droiture, sa fermeté, sa résolution à tout sacrifier pour la bonne cause, sa vivacité contre les opprimeurs de l'humanité–ses parfums et ses couleurs. Qu'il revienne sans avoir atteint son but! il en a poursuivi un plus grand, et s'il a contribué au meilleur trai-

tement de tant de millions de malheureux, vous et nous six, pourront bien nous passer de superflu.

Als Caroline hem een afschrift van dit proza gestuurd heeft, zal het voor Willem van Hogendorp balsem in de ziel zijn geweest, en dat de stijl ervan meer boursoufflé dan épistolaire uitviel, zal hem voor éénmaal niet hebben gehinderd.

Dat de meer technische aangelegenheden van het bedrijf der letteren, van het soort waarover hij zijn pijnlijke correspondentie had gevoerd met Diderot, hem na tien jaar Indië nog zeer ter harte gingen, blijkt uit deze brief van 2 juni 1783 aan Gijsbert Karel, nu 21 en reeds vrij lang in Holland terug, bezig, na zijn berlijnse opvoeding, zich de taal en literatuur van zijn land eigen te maken, Hooft en de poëzie van zijn oom Willem van Haren bewonderend en verkerend met nog een groot vriend van de prinses Gallitzin, de hollandse filosoof Hemsterhuis. Het is of de vader hier (niet minder dan indertijd de hollandse amateur tegenover Diderot) zijn beste beentje voorzet:

Vous voulez, mon cher ami Charles, que je vous dise mon avis sur votre lettre à Mr. Hemsterhuis, au sujet du Vissers-zang Hollandois. J'ignore quelle est cette pièce, mais je pense qu'elle est dans le goût, de toutes celles que nous avons dans notre langue. Vous y trouverez rarement ce que Voltaire nomme le mérite de l'art, soumis à la Nature; *vous n'y trouverez non plus cette saine Philosophie, qui caractérise maintenant tous les bons Ouvrages François. Notre nation n'est point encor parvenue dans ses Poësies, à ce degré de perfections: nos Auteurs font d'assez beaux tableaux, des Peintures naïves, et finissent le tout par des Pensées Chrétiennes ou Théologiques; cela est fort bien, très louable même; mais cela n'est pas, ce qui fait la véritable beauté de la Poësie; il faut que la Pièce se ressente partout de*

ces grands sentimens, qui sont dûs à la vraie Philosophie, de ces Vérités qui sont de tout âge, qui plaisent à toutes les nations, et que les Siècles ne peuvent changer. Je suis bien sûr que Monsieur Hemsterhuis sera sur cet article de mon avis.

Quant aux deux Auteurs Hollandois que vous préférez à tous les Autres; il est sûr qu'ils ont de grandes beautés; mais Mr. Hemsterhuis a raison de dire que leur Langue n'est pas aussi pure qu'elle devroit l'être. Hooft est dur de toute dureté, mais dans le tems, qu'il écrivait la Langue n'étoit pas encor aussi chatiée, qu'elle l'est maintenant. Les Ouvrages de votre Oncle de Haren, outre la dureté de la versification, pêchent par une trop grande négligence; et les règles de la Langue n'y sont point observées. Il a pourtant écrit dans un tems, qu'elle commençoit à se fixer; nous avions déjà des Auteurs, qui écrivoient assez purement. Mais celui qui a fixé véritablement notre Langue, c'est Wagenaar, comme on écrira celle de Boileau et de Racine. Toutes les Langues arrivent à un point de maturité, où elles restent, et la nôtre est maintenant fixée aussi.

Si vous avez observé les Poësies Latines de nos Poëtes modernes, vous y trouverez les mêmes défauts que vous avez remarqués dans le Visserszang. Verba et Voces, *et rien de plus: ils ont imité Virgile et Horace en paroles; mais voilà tout. La tournure du vers, et les expressions ne font pas le principal mérite d'un poëme; ce sont les idées. C'est sur ce pied-là que j'ai osé dire, que l'Epitaphe de Burman sur Hugo Grotius étoit médiocre, et je persisterai dans ce sentiment, jusqu'à ce qu'on me prouve le contraire. J'ai peut-être été un peu rigide sur le mot* Unicus; *mais quand on critique, on va souvent trop loin, et l'on veut que tout soit dans la plus grande perfection.*

J'apprends qu'on a dit que j'avais tort; parce que ce n'étoit pas la pièce véritable, et que Burman l'avoit changée après. Il me semble que cet argument bien loin d'être contre moi, m'est très favorable, car si la pièce avoit été bonne, telle

qu'on me l'a envoyée, pourquoi Burman l'a-t-il changée. Il semble que l'auteur lui-même ait été de mon avis.
Au reste j'ai brulé ma plume d'Auteur; le Pays où je suis, est trop ingrat pour les Lettres, et pour ceux qui les aiment; et puis les découragemens que j'ai éprouvés en mon particulier, de plus d'une part, *et surtout de le part de* ceux dont je n'aurois dû les attendre, *et qui m'ont voulu envisager uniquement comme un instrument de leur avidité (auri sacra fames) m'ont fait prendre la résolution, de ne plus rien donner au public, quoique j'aie encor plusieurs pièces dans mon portefeuille.*

. . . . . .

Het is alweer de gekwetste auteur die eindigt. Verschillende van de ‹pièces› in kwestie–gelegenheidsgedichten op het portret van zijn vrouw, op de opvoeding van zijn zoons, op zijn tegenwoordig Godsgeloof en dergelijke–zijn in de Van Hogendorp-bundels van het Rijksarchief te consulteren. Het is een enkele maal niet onaangenaam geversifieerd, maar zijn meesterwerk, ook ‹cultuurhistorisch› beschouwd, blijft het prozaverhaal *Kraspoekol*, waarvan zijn zoon Dirk–die voor Indië van zoveel meer belang zou blijken dan hij–een toneelbewerking in drie bedrijven zou vervaardigen.
Toen Willem van Hogendorp deze brief schreef, bereidde hij zich al ernstig voor, eindelijk de thuisreis te ondernemen; al eerder had hij zijn zoon geschreven dat hij erover dacht dat te doen, desnoods met een maar half hersteld fortuin. Zijn vriend Radermacher repatrieerde in 1783 als admiraal van de retourvloot, maar dit belette niet dat hij op die thuisreis door opstandige chinese schepelingen werd vermoord. Van Hogendorp zou dit nooit meer vernemen. Op 11 november 1783 had hij Radermacher aan Gijsbert Karel aanbevolen op de volgende wijze:

Vous verrez, mon cher Ami Charles, par l'objet de cette Lettre, ce que c'est, que de s'être fait un nom bien jeune, Monsieur Radermacher à qui j'ai quelquefois lu vos Lettres,*

* Het woord ‹souvent› is doorgeschrapt.

qui lui ont arraché des larmes, est devenu si engoué de vous, qu'il m'a fortement prié, de lui donner une Lettre de ma part pour vous, ainsi qu'au lieu de vous recommander à Lui, comme cela devroit être naturellement, je vous le recommande.
J'ai vécu avec Lui, dans la plus grande intimité, il est homme de Lettres, mais sa principale étude est l'histoire naturelle, où il est assez fort. Il a été dans ce païs-ci le Protecteur des arts et des sciences.
Il désireroit de faire en Europe, et surtout en Hollande, la connaissance des gens de Lettres; comme vous êtes plus lié que moi avec plusieurs d'Eux, je vous prie, de lui procurer cet avantage. Il est digne de la société, des Van den Heuvel, des Hemsterhuis, des Camper et des Van Doeveren, et de tous ceux, qui aiment la bonne Littérature.

Misschien zou het gezelschap in kwestie er anders over geoordeeld hebben, als Radermacher het bereikt had. Maar de letterkundige ambities van de vader zelf zijn opmerkelijk, en het grootste genot dat hij zich van de vereniging met zijn zoon voorstelt, was dan ook met hem te kunnen praten over wetenschappen, fraaie letteren enz. In de laatste brief die men van hem bezit, die aan de medicus Van der Steege geschreven, ‹voorbij Bantam› maar nog niet ‹de straat› uit (Straat Soenda dus), op het schip *Harmonie* waarmee hij verdwijnen zou, jubelt hij weer over Gijsbert Karel, maar hij had dan ook juist vernomen hoe deze op zijn amerikaanse reis schipbreuk had geleden en gered was: ‹deeze ondervinding ontbrak hem nog om door den tijd een groot man te worden›, schrijft de vader aan Van der Steege. Hij stuurt hem enige brieven van Gijsbert Karel door naar Batavia, deels als berichten uit het vaderland natuurlijk, maar tekent erbij aan dat vooral de franse brief doet zien wie zijn zoon is, hoewel hij vreest dat niemand te Batavia die brief zal kunnen beoordelen, behalve misschien zekere Vermeer. Van der Steege moet de brieven maar aan iedereen laten zien, zoals hem dat goeddunkt, want: ‹moog-

lijk heb ik te veel met mijn kinderen op. Ja mijn vriend, ik achte U gelukkig als Bartje een tweede G. C. van Hogendorp mogt worden›.
In een post-scriptum verzoekt hij nog hem de brieven van zijn zoon met het eerste schip weerom te zenden. En hij reisde die juist geredde zoon tegemoet, zonder te kunnen weten dat hij zelf vergaan zou. Hij had aan die zoon geschreven dat een mens na de vijftig alleen nog maar goed was om dood te gaan, en hij kwam om, een goed jaar vóór de vijftig, na bijna elf jaar tropen, uitsluitend daar verloren om een fortuin te herwinnen dat hij zonder zijn kinderen, beweerde hij, niet nodig had. De persoonlijke God die hij, na het deïsme van zijn jeugd, hervonden had, leek een geraffineerd kaatsspel met hem te hebben ondernomen van winst en verlies. En daar waar hij zich niet misrekend had, zou hij de uitkomst zelf niet meemaken: de grote winst die Gijsbert Karel voor hem had kunnen zijn, ontging hem eveneens. Hij had trouwens tot 1813 moeten leven om werkelijk in deze zoon te triomferen, en hij zou dan een grijsaard van bij de tachtig zijn geweest. De zoon was ouder dan de vader bij diens omkomen was, toen hij eindelijk volledig bewijzen zou dat die vader zich niet in hem had vergist; hij was de fatale vijftig zelfs voorbij, toen de europese politiek hem de kans gaf zich de grote man te tonen die hij zelf altijd gemeend had te zijn.

Hieronder geef ik dan nog enige verzen van Willem van Hogendorp. Niet het lange gelegenheidspoëem dat hij in 1766 wijdde aan de meerderjarigheid van stadhouder Willem V, noch de brief aan deze zelfde beschermer uit Rembang, toen Van Hogendorp zich daar pas bevond en waarin ook enige rijmende regels staan die al te zeer zijn zoals zij moesten zijn. Neen, in de eerste plaats volgt hier een zang van zijn satirische muze op zijn aanstaande schoonzuster Betje van Haren, geschreven in 1759 of 1760, gedurende zijn verlovingstijd. Betje (Marianne Elisabeth) was het vijftienjarig kind dat zowel te-

gen haar vader, als later door haar vader tegen zijn schoonzoons als voornaamste getuige gebruikt zou worden. Het is dan ook dubbel vermakelijk het volgende getuigenis over haar aan te treffen, en deze ‹scurriele poëzie› werd door Onno Zwier later als bijlage achter zijn eerste *Deductie* gepubliceerd:

Haar tanden, wyde mont en opgespalkte kaeken
Zyn de drie reedenen die Betje *leelyk maaken.*

Haar neus is altyd rood en als men haar begroet
Is 't goed als men zig selfs daar door geen schaden doet.

Haar armen syn gelyk de dunste swavel stokken
En door een groot geluk is 't been bedekt met rokken.

Dit borstelooze kind geschapen zonder billen
Souw gaaren binnen kort in 't huwelyk treeden willen.

Soo ooyt nieuwsgierigheid den afgrond is ontoogen
Soo is sy in het lyf van deeze maagd gevloogen.

Die altyd praaten moet en nimmermeer kan swygen
En valsche leugens spreekt moet men de mond toe rygen.

O! neen 't is niet genoeg soo sy 't niet uit kan roepen,
In weerwil van 't geryg sal sy het uit gaan p–pen.

Dan volgt een frans vers, dat ik hier afdruk naar het afschrift in het Rijksarchief, maar waarvan een lichtelijk andere lezing (in strofen verdeeld) door Van Hogendorp in 1762 gepubliceerd werd in zijn *Verdediging*, o.a. tegen de aantijging van zijn schoonvader dat hij goddeloos zou zijn. Degeen tot wie deze verzen gericht zijn, de heer de Superville, was ‹Predikant der Walsche Gemeente te Rotterdam›.

Sage et pieux Docteur, éloquent Superville,
Qui sais charmer l'oreille et convertir le cœur,
D'où vient qu'à tes leçons docile,
Tu me crois infecté du poison de l'erreur?
Ai-je jamais été Disciple d'Epicure?
Ou m'a-t-on vu par des écrits
Insulter lâchement l'Auteur de la nature?
Ai-je affecté pour lui un odieux mépris,
Que montre si souvent l'Athée,
Pour étouffer en soi l'idée
D'un Dieu qui punira tous les crimes commis?
J'ai toujours de ce Dieu reconnu l'Existence,
Mais de nos Livres Saints j'ai quelquefois douté;
Aurois-je de ce Dieu mérité la vengeance,
Pour avoir autre part cherché la vérité?
Faut-il donc de l'endroit où l'on reçut la vie,
Suivre le culte aveuglement,
Adorer les faux Dieux aux Sables de Lybie,
Aux murs de Constantin être Mahometan,
Et dans la crédule Italie
Souscrire aux lois du Vatican?
Croirois-je aux songes creux d'une foible nourrice,
Qui fait de la Religion
Un labyrinthe obscur bordé d'un précipice?
Je veux être Chrétien sans superstition.
Le flambeau de la foi qui maintenant m'éclaire,
Ne fait point pâlir à mes yeux
Celui de la raison, dont l'utile lumière
Nous sert à écarter ces préjugés honteux
Qui sont l'idole du vulgaire.
Mes pieds sont affermis entre ces deux flambeaux;
L'un montre à mes regards un Dieu plein de clémence
Qui Créateur du ciel, de la Terre et des Eaux,
Vint parmi nous prendre naissance,
Et racheta son peuple, en souffrant mille maux.
L'autre m'apprend quels homages

On doit porter à ses autels;
Qu'un cœur sincère et droit lui plait bien d'avantage
Que le cœur obstiné de ces sombres mortels,
Qui dans une démarche lente,
*Un front triste et rebuté,**
Une voix plaintive et trainante,
Font consister l'encens dont il est honoré.
La raison et la foi quand elles sont unies
Conduisent à la vérité,
Et n'enseignent jamais ces pieuses folies,
Qu'improuve la Divinité.
Toi qui dans tes Discours si remplis d'éloquence,
Fais briller à nos yeux l'éclat de sa Grandeur,
Juge à présent de ma Croyance,
Ma bouche t'a parlé le langage du cœur.

Het volgende gedicht, dat dezelfde strekking heeft, werd gevoegd bij het vorige, maar bleef ongepubliceerd.

Vers aan Mevrouw V: B..., gevoegd bij het Vers aan d'Heer de Superville.

Ontfang Godvrugte Vrouw dit onbetwistbaar Teken
Van 't geen ik eertijds dacht.
'k Ben sedert van het spoor derWaarheid niet geweken,
Schoon ik niet t'aller uur myn christen pligt betracht.
DeWaereld heeft voor my nog veel aanloklykheden,
De zwakheid van myn vleesch komt haren list te baat,
En 'k hink slegs langs den weg die gy met vlugge schreden
En vasten tred begaat.
Nooyt is er ik beken 't een snooder Eeuw geboren,
Men steekt de Godheyd t'hans vermeetel naar 't gezigt,
Het geloof word uytgebluscht, de zeden gaan verloren

* In de gedrukte tekst is het metrum verbeterd: ‹un front triste et défiguré›.

En elk vergeet zyn pligt.
Maar moet gy my daarom voor eenen ketter doemen,
My die voor Sions eer naar Pindus kruynen vloog.
Ik durf gerust Mevrouw my uwen Broeder noemen,
Die d'onvervalschte melk der zelve Moeder zoog.
Dees Moeder zagt van aart wist rasch myn hart te winnen
Toen 'k in mijn teed're Jeugd verkeerde in haren schoot.
Zy heeft my vroeg geleerd mijn evenmensch te minnen,
Al scheene my somtyds zyn deugde minder groot.
Uyt haar Verdraagzaamheid is my het regt gesprooten
Dat ik van U Mevrouw dees Liefde ook vord'ren mag.
Dan zal U scherpziende oog den splinter niet vergrooten
Die het in myn gezigt voorleden avond zag.

De verzen die nu volgen zijn uit Indië. Uit een brief in proza en verzen aan zijn zoons Dirk en Gijsbert Karel, van 5 october 1774 uit Rembang, vol van de meest weldenkende raadgevingen, maak ik slechts één fragment los, het minst rhetorische:

Vous futes les témoins, qu'à mon âme attendrie
Il en coûta beaucoup de quitter ma Patrie:
L'Aspect de six Enfans et d'une Epouse en pleurs,
Dans mes derniers adieux redoubla mes malheurs.
Peut-être aurois-je pu, sur la route commune,
Par un honteux Accord, prévenir l'Infortune,
Et de mes Créanciers exitant la Pitié,
Des Biens que j'ai perdus, conserver la moitié.
Alors, auprès des miens coulant ma triste Vie,
Je les aurois couverts de mon ignominie.
O Mes Fils, l'honnête homme, en ces cruels momens,
Montre plus de courage et d'autres sentimens.
J'ai mieux fait: j'ai quitté ma Famille chérie.
Je suis allé tenter la Fortune en Asie.
Heureux, si je pourrai, sur ses fertiles bords,
Vous rendre quelques biens, et réparer mes torts.

Ah! combien ce départ Vous a coûté de Larmes!
Mais l'HONNEUR contre Vous me fournissoit des armes.
La Nature et l'Amour perdirent leur Pouvoir.

[Ziedaar een opvatting van plicht en eer, waaraan de door Huet geciteerde Klager niet gedacht heeft, en waarmee zijn zoon Dirk althans zich later niet helemaal heeft kunnen verenigen.]
Hierbij sluiten zeer goed aan: een sonnet, tot God gericht, over zijn kinderen, en twee verzen over het portret van zijn vrouw, het eerstgedateerde aan de maker ervan, de heer Bolomay, maker ook van de portretten van de prins en prinses van Oranje die Van Hogendorp naar Indië had meegenomen en aan zijn beschermer aldaar, de G.-G. Van der Parra overgedaan, het tweede van 5 dagen later, dat op het Rijksarchief in niet minder dan vijf exemplaren voorkomt, aan zijn vrouw zelf.

SONNET

Grand Dieu! de mes Enfans la vie est en ta main,
Arbitre de Leur Sort, c'est en toi que j'espère,
Sans ton puissant secours que peut l'effort humain,
Mais laisse toi fléchir par les larmes d'un père.

Oui; je viens de porter un poison dans leur sein.
Aurai-je en le faisant mérité ta colère?
Ah, lance sur moi seul ta foudre, que je crains
Et ne sois point pour eux un juge trop sévère.

Mais que vois-je? Les cieux qui s'ouvrent devant moi?
Dieu parle? Sois tranquille et sors de ton effroi.
Tu faisois ton devoir; reçois ta récompense.

Quoi! tu sauves mon fils! tu combles mes souhaits!
Que te rendrai-je, O Dieu! pour de si grands bienfaits?
Je vais à la Vertu les former dès l'enfance.

VERS À MONSIEUR BOLOMAY

As-tu vu, Bolomay, ce Portrait détestable,
Qu'a fait de mon épouse un hardi barbouilleur?
Que tu sçais mieux que lui, par ta touche admirable,
De l'âme dans les yeux dépeindre la douceur!
Sans ce portrait charmant, époux inconsolable,
Dans ces lointains climats, je mourrois de douleur.
Oui: ce sont là ses traits, et cet ensemble aimable,
Qui depuis quatorze ans ont captivé mon cœur.
Ce sont là des vertus, peintes sur son visage,
Qui me font chaque jour adorer son image.*
J'y vois de son humeur la douce égalité;
Son caractère sûr, qui s'accroît avec l'âge;
Dans les tems malheureux sa noble fermeté,
Et ce calme étonnant, que produit le courage.
O mon cher Bolomay! je bénis ton ouvrage;
Et de l'Original bien moins Epoux qu'Amant,
Je rends à ton pinceau ce juste témoignage,
Que me dicte le sentiment.

Rembang, 17 Octobre 1774.

*MORGENGROET AAN MIJN VROUW***

Ontvang van Java's kust mijn tedren morgen-groet;
'K ben voor den Dageraed ter bed-stede uitgerezen,
En breng U d'offerhand' van een verliefd gemoed,
Na mijn vernedering voor 't machtig Opperwezen.

Neen; denk niet, dat ik U, mijn' Echtgenoot' vergeet':
'T voorbeeldig pronk-cieraad der Nederlandsche Vrouwen,
Die, met manhaften moed, my bystont in myn leed,
Kan op mijn' zuiv're min, als op een steenrots', bouwen.

* Het woord ‹embrasser› werd hierdoor vervangen.

** Volgens een ander handschrift: gedaen den 22 October 1774 (te Rembang).

Maer 't strekt mij tot verdriet, dat ik uw byzyn mis;
En zonder U, Helaes! myn Vaderland onttogen,
My vergenoegen moet, met slechts Uw beeltenis,
Tot mind'ring van mijn smert, te houden voor mijne oogen.

Als of een enk'le schets van Haer, die my beviel,
Waerin heur zacht gelaet is afgemaelt naer 't leven;
En zich een zweem vertoont van haer verheven' Ziel,
In heur afwezendheit, mij kon verlichting geven!

Des stort ik, dag op dag, weê-moedig, ongetroost,
Een zilten tranen-vloed, langs nat-bekreten wangen,
En Uwe Zijde ontrukt, verwydert van mijn kroost,
*Voel myn benepen hart door naere droefheit prangen.**

Intusschen daelt de hope in mynen boezem neêr,
Dat ik wel haest by U myn rampen zal vergeten;
Dan zie ik, naer myn wensch, myn dierbren Titus weêr;
Dan leef ik, Vader, Man, en dankbaer Ingezeten.

*Een ander handschrift heeft: ‹voel ik mij 't bange hart door naere droefheit prangen›.

Dirk van Hogendorp hier alleen als ‹indisch bellettrist› te behandelen zou te dwaas zijn; maar hoe ver zijn betekenis daar ook bovenuit steekt, in dit bijzondere verband is hij zozeer het onmiddellijke vervolg en de voortzetter van zijn vader (die ik in een vorig stuk behandelde) als auteur van *Kraspoekol*, terwijl zijn zoon, Carel Sirardus Willem, ook een zo bijzondere betekenis heeft voor onze koloniale letteren, dat het nòg onjuister zou zijn hem als tussenschakel weg te laten. Dus geef ik hem hier zoveel mogelijk compleet.

Het leven van Dirk van Hogendorp is zoveel boeiender en rijker dan dat van zijn vader, en hijzelf van zoveel meer belang als koloniale figuur niet alleen, maar ook als romantische persoonlijkheid, dat men er gemakkelijk driemaal zoveel over schrijven zou. In 1761 geboren, was Dirk twaalf jaar toen zijn vader zich genoopt zag naar Indië te gaan. Door voorspraak van de prinses van Oranje, nicht immers van Frederik de Grote, kwam hij met zijn jongere broer Gijsbert Karel op de cadettenschool te Berlijn; beiden maakten de veldtocht van 1778 tegen Oostenrijk in Bohemen mee, de z.g. ‹Kartoffelkrieg›, Dirk als vaandrig. Terwijl Gijsbert Karel overging naar de pages van prins Hendrik, broer van de koning, ging Dirk na de vrede naar de militaire academie in Koningsbergen en werd spoedig tot luitenant bevorderd. Maar terwijl de jongere broer, eerzuchtig en geniaal als hij was, zich in zijn jeugd reeds wist te beheersen, gaf Dirk zich over aan zijn onstuimig temperament, speelde en duelleerde, en werd voor schulden zelfs in arrest gesteld. In 1781 keerde Gijsbert Karel naar Holland terug en kwam aanvankelijk bij de hollandse garde; na zijn promotie in de rechten verliet hij echter de militaire dienst.

Dirk kwam, tegen de wil van de Prinses en van zijn moeder, het volgend jaar ook in het vaderland terug met de rang van kapitein. Hij bood de Prins zijn diensten aan en vertrok in 1783 in Compagniesdienst, als tweede commandant van de landingstroepen, naar de Kaap met het eskader Van Braam. In Kaapstad had hij een duel met een frans officier, en met Van Braam zelf kon hij het slecht vinden.
In 1784 kwam het eskader te Batavia. Dirk zag zijn vader terug en verliefde, ondanks diens vijandschap met de Gouverneur-Generaal Alting, op de jongste dochter van deze G.-G., Constance. Het eskader Van Braam moest echter naar Malakka, dat door verschillende maleise vorsten belegerd werd. De stad werd ontzet; vervolgens werd de strijd overgebracht naar Salangor en Riouw, waar de opstandige radja's verder moesten worden getuchtigd. In deze gevechten speelde Dirk een leidende rol en hij werd door Van Braam uitgekozen om het bericht van de overwinning naar Batavia te brengen. Zijn vader zou hij ditmaal niet terugzien: deze was juist vertrokken op de reis die hem noodlottig zou worden; Constance Alting, door haar familie gedwongen, huwde een heer Umbgrove. Dirk van Hogendorp ging over naar de dragonders en trachtte het militair, dat gruwelijk was verwaarloosd, met zijn kennis van officier-van-de-grote-Frederik te verbeteren; men lachte hem uit, en daar zelfs een officier te Batavia veracht werd, ging hij in de civiele dienst over. Eind 1785 huwde hij met een juffrouw Bartlo, een zeer jong meisje, dochter van de hoofdbaljuw van Batavia. In 1786 vertrok hij met haar als onderkoopman naar Bengalen. Daar werd hij benoemd tot tweede resident bij de Factorij te Patna, en daar ook werd zijn oudste zoon Carel Sirardus Willem geboren, die hij aldra voor zijn opvoeding naar Europa zond. In 1787 keerde hij naar Batavia terug, na veel lering opgedaan te hebben van het engelse koloniale bestuur, een lering die zijn latere ideeën zou beïnvloeden. Op Java terug (1788) werd hij, zeer tegen zijn zin, benoemd tot administrateur van Onrust, de post die zijn vader vervuld had; hij was echter ziek uit Bengalen gekomen en genas hier niet;

in 1790 werd hij benoemd tot resident van Djapara. Daar kreeg hij gelegenheid zijn gaven van organisator te ontwikkelen en bracht hij gelukkige jaren door. In 1794 kwam zijn bevordering tot gezaghebber van Java's Oosthoek.
De vlucht van Willem V en de instelling van de Bataafse Republiek in Nederland, in 1795, bracht in Indië weinig verandering in het Compagniesbestel. Maar in 1796 zorgden de Engelsen ervoor dat nagenoeg al onze bezittingen verloren gingen. Dirk van Hogendorp reageerde als oud-militair met alle energie; in Soerabaja bracht hij inlandse troepen op de been en vormde daarmee een zeer weerbaar legertje – zoals later Daendels zou doen – waarmee hij van plan was ernstig tegenstand te bieden wanneer de Engelsen ook Java dachten te veroveren. Tevens stak hij zijn mening over de grote heren te Batavia niet onder stoelen of banken. Een rapport dat hij over de toestand naar Nederland wilde zenden, viel in handen van mr Sebastiaan Cornelis Nederburgh, op dat ogenblik in feite de machtigste regeerder in onze Oost. Een commissie werd haastig benoemd en naar Soerabaja gezonden, Hogendorp werd gearresteerd, naar Batavia gevoerd en opgesloten in het kleine fort Tangerang. Bijna een half jaar zat hij in arrest, tevergeefs vragend voor een rechtbank te worden geroepen en zich te mogen verdedigen; toen vluchtte hij (juni 1798) – vermoedelijk liet men deze vlucht oogluikend toe, omdat men bang was voor wat hij te zeggen had – en keerde op een engelse boot naar Europa terug. Aan boord schreef hij, zonder over aantekeningen te kunnen beschikken, want al zijn papieren waren in beslag genomen, zijn beroemd geworden *Berigt van den tegenwoordigen toestand der Bataafsche bezittingen in Oost-Indië en den handel op dezelve*, dat hij drukken liet zodra hij in Nederland terug was (1799).
Ondanks de vergissingen die hij maakte, kan men zeggen dat voor Indië met dit boek de hele liberale richting werd ingeluid; hier begint de wending in de nederlandse geestesgesteldheid ten opzichte van de koloniën, die de radicaalste verandering heten mag na de opvattingen à la Coen. Hogendorp ont-

dekte dat de Javaan een mens was en niet lui, wanneer men hem zelf enig aandeel gunde in de vrucht van zijn arbeid. Zijn koloniaal programma was, in grote lijnen: toekenning van particulier grondeigendom aan de Javaan (een idee dat door de Javaan overigens niet begrepen zou zijn); vrijheid van persoon en rechtszekerheid ook voor de Javaan; vervanging van de gedwongen leveringen door een landrente; afschaffing van alle herendiensten; afschaffing van het Compagniesmonopolie en vrijlating van de productenhandel; afschaffing van alle emolumenten van ambtenaren en verhoging van hun bezoldiging, om het ‹gerechtigde› stelen en smokkelen tegen te gaan. In menig opzicht zou Daendels later dit programma uitvoeren. Nederburgh echter verzette zich met kracht, en in het conflict Hogendorp–Nederburgh belichaamden zich als het ware alle nieuwe opvattingen tegen de oude. Nederburgh, advocaat van de Compagnie, als commissaris-generaal naar Indië gezonden om orde te brengen in misstanden als de familieregering van Alting, vond het practischer van zijn macht juist voldoende gebruik te maken om zichzelf ongehinderd te kunnen verrijken; in deze vette autocraat manifesteert zich de oude Compagniesgeest in optima forma. Natuurlijk bestreed hij het geschrift van Hogendorp, en niet hij alleen, maar andere geestverwanten als Siberg, Engelhard en Wiese. Hogendorp riposteerde met nieuwe brochures en boeken; het eind was dat èn hij èn Nederburgh (die intussen ook in het vaderland was teruggekeerd) in 1802 benoemd werden in een Staatscommissie, de Aziatische Raad genoemd, om een nieuw Charter voor Indië te ontwerpen.

Dit Charter, dat in 1803 klaar kwam, werd een mengsel van de ideeën van Nederburgh en van Hogendorp; op het laatste ogenblik drukte Nederburgh er nog wat krachtiger zijn stempel op, omdat Hogendorp inmiddels als gezant naar St Petersburg was gezonden. Hogendorp's eerste vrouw was in 1801 in Indië overleden; in 1802 was hij hertrouwd met zijn eigen nicht Augusta von Hohenlohe-Langeburg, dochter van een jongere zuster van zijn moeder. Hij had van haar, de

doodgeborenen niet meegeteld, 5 kinderen, die alle jong stierven. Zijzelf overleed in Berlijn in 1813.
In 1806 werd Lodewijk Napoleon koning van Holland. Hogendorp dacht door hem als G.-G. naar Indië te zullen worden gestuurd, Daendels begeerde een hoge militaire positie. Lodewijk Napoleon, altijd wantrouwig, loste de kwestie nogal simpel op: hij zond Daendels naar Indië en maakte Hogendorp minister van oorlog. Hiermee was Hogendorp's laatste kans om practisch iets voor Indië te verrichten voorbij.
In 1810 werd Nederland bij Frankrijk ingelijfd. Dirk van Hogendorp was altijd een bewonderaar van Napoleon geweest; Napoleon herkende in hem de oud-militair en had vertrouwen in hem; hoewel Dirk toen een vijftiger was, die aan jicht leed, maakte hij hem tot zijn adjudant en tot generaal in het grote leger, en een nieuw en spannend bestaan zou voor deze vitale figuur aanvangen. In 1812 benoemde Napoleon hem tot gouverneur van Oost-Pruisen; gedurende de tocht naar Rusland was Hogendorp als gouverneur van Lithauen in Wilna; in 1813, tot op het ogenblik van Napoleon's abdicatie, met maarschalk Davoust in Hamburg. Hoewel Dirk ook daar gouverneur was, had Davoust de opperste leiding; de twee mannen kregen ruzie en Hogendorp legde zijn functie neer. Na Napoleon's abdicatie en de vrijmaking van Holland, waarin zijn broer Gijsbert Karel zo'n grote rol speelde, vroeg Dirk toestemming de nederlandse officieren uit Hamburg naar Nederland terug te voeren, betogend dat zij trouw gezworen hadden aan de Keizer maar niet aan de Bourbons. Davoust weigerde en Dirk keerde alleen terug naar het vaderland, na de geweldige maarschalk op een duel te hebben uitgedaagd.
In Holland bood hij zijn diensten aan Willem I aan, die ze echter niet aanvaardde. Tot werkeloosheid gedoemd, vrat hij zich enige tijd op in Den Haag. Bij Napoleon's terugkeer van Elba bood hij de koning nogmaals zijn diensten aan; toen deze er wederom niet op inging, snelde hij naar Napoleon, door wie hij opnieuw benoemd werd tot generaal, en, omdat hij gevraagd had niet tegen zijn landgenoten te worden uitge-

zonden, tot gouverneur van Nantes. Na Napoleon's val werd Dirk in Nederland toch als landverrader beschouwd; onder de Bourbons kon hij evenmin een post krijgen; in 1816 scheepte hij zich in naar Brazilië, waar hij, eenzaam en nagenoeg vergeten, in 1822 stierf.

Men noemde hem daar de kluizenaar van de Corcovado. Hoewel de keizer Dom Pedro soms zijn raad kwam inwinnen, leefde hij in Brazilië als landbouwer; hij voerde de koffie daar in en trachtte wijn van oranje-appelen te maken; met zijn broer Gijsbert Karel bleef hij in–soms ietwat bittere–briefwisseling staan en deze, die hem ondanks alle meningsverschillen altijd genegen bleef, ging voort in zijn onderhoud te voorzien. Napoleon bedacht hem in zijn testament, maar Dirk, die in hetzelfde jaar stierf als de keizer, zou dit niet meer weten. Zijn betekenis als grote Nederlander, maar vooral als baanbreker in onze koloniale geschiedenis, wordt nog steeds niet genoeg erkend. Van Vollenhoven bewonderde hem zeer; Byvanck geeft, in een vergelijking van hem met Gijsbert Karel, deze uitstekende karakteristiek: ‹Gaven volop en de schittering van zijn gaven, innemende manieren en de bekoring van een edelmoedige, driftige persoonlijkheid. Waar hij verkeerde, daar voelde hij zich geroepen om te heerschen; maar hij kon noch de menschen, noch de dingen vasthouden. Van aard was hij een verkwister van eigen macht. Hem ontbrak de economie van zijn talenten. Die bezat Gijsbert Karel, zijn broeder›.*

Kon zijn vader, Willem van Hogendorp, onder invloed van Rousseau, de Javaan niet vinden dan door middel van de slaaf, Dirk zou de stap verder doen. Terwijl ook hij bleef ijveren voor afschaffing en zelfs een programma opmaakte op welke manier de vrij te laten slaven geleidelijk over te brengen in een normaler maatschappelijk verband**, bracht hij de-

* W. G. C. Byvanck: *Vaderlandsche Figuren op den Overgang der achttiende Eeuw*, in het stuk *Eeuwspiegel*, blz. 354.

** Zie achterin *Stukken, raakende den tegenwoordigen toestand der Bataafsche Bezittingen* (1801), een *Proeve over den Slaavenhandel en de Slaaverny in Neerlands Indië*, gedateerd Soerabaja, 2 Juli 1796.

zelfde of verwante ideeën op de Javaan als koelie of tani over, en – al was het dan in laatste instantie nog steeds tot meerdere glorie van de kolonisator zelf – hij zocht ook voor hem naar lotsverbetering. Nadat hij zijn boek over de toestand der bataafse bezittingen klaar had, ondernam hij het de uiterlijkste vorm van het koloniale drama, die van de slavernij, in de uiterlijkste vorm van kunst over te brengen, die van het toneel, en liet in 1800 in Den Haag een bewerking van zijn vader's novelle *Kraspoekol* spelen, in 3 bedrijven door hemzelf tot stand gebracht. Het stuk is kinderlijk romantisch, tegelijk onhandig en uitbundig, maar het volgt, tot in de geslaakte kreten, het voorbeeld trouwer dan men mogelijk zou achten. Slechts in het begin van de derde acte ziet Dirk zich genoodzaakt enige scènes van eigen vinding in te lassen en wij krijgen het goedkope maar niet ongrappige bezoek van de Edeleer Champignon, met een conversatie zoals Dirk zelf er vele moet hebben gehoord, totdat de bloedige Ali, de ‹amok-spuwende› slaaf, opkomt. Het geweten dat aan de linie opgehangen wordt – wijsheid, de Edeleer in de mond gelegd – is nu een indisch gevleugeld woord. Het stuk werd genoemd *Kraspoekol of de Slaaverny*. De opvoering echter slaagde niet; een deel van het publiek belette de acteurs voort te gaan.
De bibliotheek van het India Office te Londen bezit een handschrift waarin uittreksels van Dirk's *Berigt*, vertaald door J. Carleton, en het volgende verslag van de mislukte opvoering, gedateerd 1 mei 1801:
‹Six months after the publication of this play, [the author] attempted to have it represented on the Stage at the Hague, on the 20th of March 1801; but the East India Gentry, not thinking it proper to exhibit the most illustrious actions of themselves and their noble ancestors, upon a Stage to vulgar European Spectators, went to the play provided with little trumpets, and kept up such a tremendous whistling and trumpetting from the very moment the curtain began to be drawn up, that not a Syllable of the play could be heard – and, if these Gentlemen could, they would also have extinguished the

candles, to keep in darkness what themselves and their ancestors never intended for the light. In short the play, after being thus interrupted the whole of the first act, was broke off before the second, when the manager was obliged to give [up] the entertainment.
The next day the ignorant part of the audience was so curious to know the Secrets which these East India Gentlemen had been thus industrious to conceal, that the bookseller (as he told me himself) sold infinitely more copies of the play that day, than he had sold the whole of the preceding six months; and had he had ten times more, they would not have answered the numerous demands.
Now, in consequence of this, I think proper to give public notice to my book-seller, that if any Dutch East India Gentlemen should advance the sale of my book, by any such ingenious and witty contrivance, I shall consider the favour as intended solely to myself, as translator and commentator, and shall accordingly insist upon all extraordinary profits, perquisites, gains, and emoluments arising, growing, accruing, and coming from such obliging favour.›

Hoewel dit proza uit naam van de vertaler geschreven werd, is er veel kans op dat de oorspronkelijke tekst van Dirk zelf is. In de verzameling Van Hogendorp-papieren van het Rijksarchief in Den Haag, heeft een deskundige hand bij de derde acte van Dirk's *Kraspoekol* kanttekeningen in het frans gezet, o.a. over wat bij opvoering van de humoristische scènes te maken zou zijn, wanneer het stuk als geheel niet zozeer in het ‹genre larmoyant› was. De verzameling bevat van Dirk dan nog franse verzen over de aantrekkingskracht die het idee van zelfmoord op een gegeven ogenblik voor hem had, getiteld *Le Suicide Converti*, met een even goed berijmd antwoord erop, eveneens in franse verzen, van zijn zoon Carel Sirardus Willem. Belangrijker dan deze letterkundige oefeningen zijn een korte levensschets die hij van zichzelf schreef in 1798, nadat hij in Soerabaja gearresteerd werd, en waarvan het Landsarchief te Batavia een afschrift bezit; een omstandig

relaas betreffende de vervolgingen waaraan hij in die tijd op Java had blootgestaan, dat er de aanvulling van is, op het Rijksarchief; en de na zijn dood uitgegeven *Mémoires*, die tot de schaarse belangwekkende en boeiende gedenkschriften van bekende Nederlanders behoren, al werden ook zij – tijdens zijn laatste jaren in Brazilië – in het frans geredigeerd.

BRUNO DAALBERG

Petrus de Wacker van Son (1758–1818), die eerst op zijn 47e jaar auteur werd en zich als zodanig Bruno Daalberg noemde, was nooit in Indië en interesseert ons voornamelijk uit historisch oogpunt, omdat in zijn wijdlopige roman *De Steenbergsche Familie*, onder de vele personages, de eerste ‹sinjo› in de nederlandse letteren zijn intrede doet*. Reeds dat de man zonder meer Aap wordt genoemd, zegt veel; prof. G. Brom noemt dit ‹een nieuw teken hoe ons volk zich van Indië met een knip van de couponschaar afmaakte› en meent dat het brabbeltaaltje waarmee Daalberg deze figuur toerust ‹mogelik een beetje van Afrikaans of Surinaams, maar niet het minste van Sinjoos heeft›**, wat men beamen moet als het indo-nederlands van die tijd op dat van later geleken heeft. Hoewel deze Cornelis Monjet omstreeks 1795 zijn rol in het boek speelt, is het curieus te bedenken dat hij gecreëerd werd in volle napoleontische tijd. Van werkelijke karakterontleding is geen sprake, nauwelijks slaagt de schrijver erin een type van hem te maken dat aaneenhangt. Hij is dom, goedig, ijdel, lacherig–hoogstens kan men eruit opmaken dat men in Daalberg's tijd in Holland de Indo's zó zag. Maar ware het slechts als curiosum, dit ‹prototype› zou hier niet mogen ontbreken.

Van het leven van Petrus de Wacker van Son is weinig bekend, ook zou het hier de plaats niet zijn het langdurig te beschouwen. Hij was in zijn tijd een veelgelezen auteur die voor

* Althans, bewust als zodanig behandeld; want Wedano in *Kraspoekol* is eveneens van gemengd bloed, zonder dat dit de auteur aanleiding gaf tot ‹typerende trekjes›.

** *Java in onze Kunst*, blz. 25.

wereldwijs en geestig doorging; ons lijkt hij vaak plat, zeurig en àl te leuk, maar zijn werk heeft de ontwikkeling van de nederlandse roman helpen bevorderen. Hij was in zijn jeugd een patriot die ‹de bloedige vaanen der Tyranny› bestreed en aangedrongen had op vernietiging van de adel; later liep hij over en in 1816 was hij secretaris van de Hoge Raad van Adel te 's-Gravenhage. In *De Steenbergsche Familie* toont hij zich nog vaak een ‹verlicht› patriot, een ‹overtuigd voorstander der verlichtingsbegrippen›*. Deze roman, die van 1806 tot 1809 verscheen, tracht het sentimentele van Richardson met de scherts van Sterne te verenigen; de auteur was dan ook, volgens zijn voorrede, verzot op ‹la manière anglaise›. Hij bedenkt heel wat komische situaties, maar het is de soort humor, nu door val- en smijtfilms onmogelijk gemaakt.

* Prof. G. Kalff, *Geschiedenis der Nederlandsche Letterkunde*, deel VI, blz. 445.

JAN FREDERIK HELMERS

Er is iets mis met de dichter Helmers (1767–1813), dat men beseft zodra men zijn portret ziet. Deze man, die zozeer op Pickwick leek, kon moeilijk de heroïsche bard zijn, die men in het pas herwonnen vaderland in hem wilde zien, de ‹stoutmoedige, vurige zanger› voor wie zelfs Bilderdijk wilde zwijgen. In de herdruk van *De Hollandsche Natie* in het Klassiek Letterkundig Pantheon zegt dr A. W. Stellwagen, die het poëem-in-zes-zangen inleidt: ‹Er is van de *Hollandsche Natie* reeds zooveel kwaads gezegd, dat het moeilijk is geworden in den bekenden afkeurenden toon te spreken zonder een aftreksel te geven van 'tgeen vroegere beoordeelaars meenden te moeten berispen. Helmers is de bombastische dichter bij uitnemendheid geworden; dit weten nu allen, ook zij, die de *Hollandsche Natie* niet hebben gelezen, of liever, die weten dit het best. Niet, dat ik het bestrijden ga. Helmers heeft inderdaad zijn keel te wijd uitgezet en zijner verbeelding onbestuurd moeten laten om zooveel buitensporigs te zien als waarvan hij gewaagt. De donder, de dondergod en het werkwoord opdonderen hebben hem te veel hunne diensten geleend, en geen sterveling vóór hem had ooit van Indianen gedroomd, wier schedel door de verschroeiende keerkringszon was verkalkt›. Enz. Maar tenslotte, dr J. van Vloten heeft toch ook weer gezegd: ‹*De Hollandsche Natie* bevat menige welsprekende bladzijde en menige bezielde verzenreeks, en zal nimmer nalaten het onverbasterde Nederlandsche hart met warmte voor zijn land te doen kloppen›.

Het verbasterde nederlandse hart van Multatuli heeft Helmers met zijn hoon gevitrioleerd. Zelfs een bard is het dan ook nauwelijks geoorloofd in de 19e eeuw nog zo idyllisch on-

nozel te zijn als Helmers het was in zijn visie op de komst der Nederlanders in de Oost, onbaatzuchtige redders van de bruine volken aldaar, verjagers van de baatzuchtige en wrede Portugezen. Met-dat-al bevat de vierde zang van dit dichtwerk een episode, die wij hier niet kunnen ontberen, omdat die op haar wijze van de grondgedachte der Verlichting getuigt en omdat ze het prototype in de nederlandse letteren geworden is van alle romances à la die van Saïdjah en Adinda. Men kan verscheidene andere stalen tussen Helmers en Multatuli schuiven, maar dat er-zij het misschien door deze tussenschakels-een verband bestaat tussen *Adeka en Afron* en *Saïdjah en Adinda*, zoals prof. Kalff reeds opperde*, valt niet te ontkennen.

* *Geschiedenis der Nederlandsche Letterkunde*, deel VI, blz. 357.

C.S.W. VAN HOGENDORP

Carel Sirardus Willem van Hogendorp, kleinzoon van de schrijver van *Kraspoekol* en zoon van Dirk van Hogendorp, uit diens eerste huwelijk in augustus 1788 te Casimbazar (Bengalen) geboren, heeft–hoewel hij een minder dynamische figuur was dan zijn vader–een jeugd gehad, zo romantisch als de napoleontische tijd waarmee zij samenviel. Voor zijn opvoeding als kind al naar Holland gestuurd (zijn oom Gijsbert Karel verwelkomde hem met een vers!) werd hij op zijn 13e jaar op het militair instituut te Sorèze in Frankrijk geplaatst; daarna studeerde hij enige tijd rechten te Leiden; maar de zeedienst trok hem meer aan: in 1806 werd hij cadet-volontair ter zee en onderscheidde zich zozeer bij een muiterij die op het oorlogsschip *Neptunus* uitbrak, dat hij met enige andere officieren aan koning Lodewijk Napoleon werd voorgesteld en als ordonnans-officier bij diens staf werd aangesteld. Hetzelfde jaar nog ging hij echter over als 2e luitenant bij het 2e regiment kurassiers; in 1807 woonde hij als zodanig de belegering en inname van Dantzig door maarschalk Lefèbre bij; daarna vocht hij bij Heilsberg en Friedland, in welke laatste slag hij onder het oog van de keizer aan een geslaagde charge deelnam, die hem het legioen van eer bezorgde.
Op verzoek van zijn vader, toen hollands gezant te Wenen, werd hij in 1808 daar benoemd tot auditeur van de legatie, met behoud van zijn militaire rang. In 1809 maakte hij de veldtocht mee tegen de hertog van Brunswijk-Oels; daarop verliet hij de dienst, maar bij de landing van de Engelsen in Zeeland (juni 1809) bood hij zich als vrijwilliger aan en streed op eigen kosten mee als kapitein-adjoint van de staf van generaal Dumonceau. In 1810 zou hij als adjudant van Daendels naar Indië zijn gegaan, toen de abdicatie van Lodewijk

Napoleon zijn plannen wijzigde. In 1811 benoemd tot ritmeester bij de kurassiers en dus weer napoleontisch officier, huwde hij met de dochter van generaal Olivier, een veteraan van het franse leger, en in 1812 maakte hij de tocht naar Rusland mee, evenals de latere G.-G. De Eerens en zovele anderen die men later in nederlandse dienst in Indië terugvond.
Onder Gouvion St. Cyr vocht hij in de beide slagen van Polotzk, waarvan de tweede 3 dagen duurde; na de terugtocht van zijn legerkorps naar de linkeroever van de Duna, was hij adjudant van de maarschalk en in 1813 als chef d'escadron tegenwoordig bij de slagen van Lützen, Bautzen en Dresden. Bij de overgave van Dresden aan de geallieerden werd hij krijgsgevangen gemaakt en met zijn maarschalk als zodanig naar Bohemen gevoerd. Vandaar ontvluchtte hij en reisde met dépêches voor Napoleon door het vijandig gebied, maar kwam eerst in Parijs toen de keizer reeds afstand van de troon had gedaan. Nadat hij tevergeefs beproefd had in nederlandse dienst over te gaan, bleef hij frans officier, maar bij Napoleon's terugkeer van Elba sloot hij zich aan bij zijn oude strijdkameraden. Bij de nederlaag van Waterloo zocht hij tevergeefs de dood op het slagveld. In 1816 verliet hij voorgoed de franse dienst en begaf zich naar Holland; door toedoen van zijn oom, de grote Gijsbert Karel, werd hij nu als oostindisch ambtenaar der 2e klas aangenomen en augustus 1817 naar Java gestuurd. Hij was toen nog geen dertig.
Aanvankelijk benoemd tot lid van de Algemene Rekenkamer te Batavia, werd hij in hetzelfde jaar, 1818, reeds aangesteld tot resident van Buitenzorg; in 1823 tot resident van Batavia. In deze tijd raakte hij zeer bevriend met de G.-G. Van der Capellen en toen in 1825 de opstand van Dipo Negoro uitbrak, maakte hij zich verdienstelijk als samensteller van een schutterij waarvan hij commandant was. Toen in 1826 Du Bus de Gisignies Van der Capellen verving, kon Van Hogendorp zich niet verenigen met de bezuinigingen door de nieuwe landvoogd voor de residentie Batavia ingevoerd en vroeg en verkreeg zijn ontslag en plaatsing op wachtgeld. Du Bus

bood hem het gouverneurschap over de Molukken aan, maar Van Hogendorp verkoos met 2 jaar verlof naar Europa terug te gaan. Hij woonde daarna in Brussel, waar hij zijn boek schreef *Coup d'œil sur l'île de Java et les autres possesions neérlandaises dans l'archipel des Indes;* een werk waarmee hij als het ware de publicaties van zijn vader over Indië voortzette*. Hij beschreef hierin voornamelijk het bestuur van Van der Capellen en toonde zich evenals zijn vader ‹een voorstander van milde regeeringsbeginselen›**; hij ijverde ook voor het uitzenden van meer Europeanen naar Indië en de vorming aldaar van een europese middenstand. Gedurende de onlusten te Brussel in aug. 1830 kon Van Hogendorp de prins van Oranje daar enige diensten bewijzen; als getuige van deze heeft hij ook de overeenkomst tussen de prins en de brusselse burgerwacht mee-ondertekend. In dit jaar werd hij in de gravenstand verheven en ridder van de Nederlandse Leeuw, maar ook op zijn verzoek eervol uit 's lands koloniale dienst ontslagen. In 1831 ging hij naar Utrecht, waar hij zich vestigde als commissionnair in effecten.

In deze jaren moet hij zijn vrije uren gevuld hebben met het schrijven van de indische verhalen die hij in 1837 bundelde onder de titel *Tafereelen van Javaansche Zeden,* maar die hij reeds in 1833 en 1834 in tijdschriften als *Astrea* en *De Recensent der Recensenten* gepubliceerd had. In dit werkje toont Van Hogendorp zich in zekere opzichten een voorganger: in de eerste plaats reeds omdat in deze novellen voor het eerst uitsluitend Javanen als personages optreden. Het eerste verhaal, *Radeen Ningrat,* is een navertelde inheemse kroniek over een opstandige regentenzoon–waarschijnlijk van Soemedang †–onder Van Goens en Speelman. Het tweede ver-

* Dit werk is ook in het hollands vertaald door J. Olivier.

** Levensschets van C. S. W. van Hogendorp door Cornets de Groot *(Handelingen en Geschriften Indisch Genootschap,* 1857)

† Het verhaal geeft *Sum* *** en plaatst dit regentschap in de Preanger. Van Hogendorp tekent aan dat hij deze kroniek las op het land Tjitrap bij Buitenzorg. Dit land behoorde toe aan zijn vriend de kolonel Menu, evenals hij een deelnemer aan de tocht naar Rusland.

haal, *Poetrie Dewie Saharie*, speelt in de 14e eeuw en behandelt de komst van de Islam op Java op zeer romantische wijze en in brieven. Historisch lijkt het geheel fantastisch; het zijn de lotgevallen van een arabische prinses die trouwen moet met Ankawidjaja van Madjapahit ten einde deze tot de Islam te bekeren; dit laatste lukt niet, maar zij heeft dan reeds een kind van hem; dit kind wordt later een schitterende ridder, Madjapahit wordt verwoest enz. Daar het verhaal 140 blzn groot is, kan men hierin de eerste historische roman zien die de nederlands-indische bellettrie heeft opgeleverd, althans het eerste historische grote verhaal. Het derde verhaal, *Soelatrie*, is de idylle van een jong javaans paar, dat tot een wreed einde komt, en reeds compleet prototype van *Saïdjah en Adinda*, ‹al moet een Chinees er voorlopig de roversrol van de regent bij spelen›.*

Een Chinees lijkt geruime tijd uitzonderlijk geschikt voor de gemene rol, en men leest bij G. H. Nagel dan ook reeds: ‹De Chinezen, op Java gevestigd, staan over het algemeen, bij de Europeanen aldaar in geen goed blaadje. Men verwijt hun met regt hunne valschheid en bedriegerij. Geen volk is beleefder, vleijender, dan de Chinezen, wanneer er voordeel te behalen is; geene kooplieden zijn afgerigter in het aanprijzen en verkoopen hunner waren, dan zij; doch op geene kan men minder vertrouwen. Wij zouden hen noch als soldaten, noch als bedienden kunnen gebruiken: want dapperheid, trouw en eerlijkheid zijn bij geenen Chinees te vinden. Daarenboven koesteren zij sedert den moord van 1740 eenen heimelijken wrok tegen de Europeanen›**. Als verhaal op zichzelf is dit het kortste en het beste. Het vierde, *Korporaal Rampok*, is de droevige historie van een inlandse potsenmaker (badoed) die eigenlijk door smart wordt verteerd en die blijkt zijn vrouw en schoonvader bij vergissing te hebben vermoord, in de veronderstelling dat hij bedrogen werd. Al zijn rampen zijn een gevolg van de opium, zodat Van Hogendorp zich hier de

* *Java in onze Kunst*, blz. 27.

** *Avondstonden aan Boord* (1828), blz. 25.

eerste toont van een vrij grote reeks anti-opium-schrijvers onder de koloniale bellettristen.
In 1837 werd Van Hogendorp bij de minister van koloniën geroepen, die hem 's konings verlangen openbaarde om hem weer in indische dienst te zien, en ditmaal als raad van Indië. Hij nam aan en vertrok voor de tweede maal naar Java. In 1838 daar aangekomen, nam hij onmiddellijk zitting in de Raad.
Bij de oprichting van het *Tijdschrift voor Neêrl. Indië* behoorde Van Hogendorp, onder de letters H. P., de eerste en laatste van zijn naam, tot de eerste medewerkers: hij schreef in de jrg 1838 een artikel *Iets over het rijk en de vorsten van Padjadjaran* en een historische novelle *Helena*, die veel minder goed is dan zijn vorige indische *Tafereelen*. Dit verhaal, dat de opstand van sultan Agoeng in Bantam behandelt, waarin personages optreden als de ambonese kapitein Jonker, St Martin en Speelman zelf, is tenslotte niets dan een vage romantische anecdote over Leentje, de dochter van de nederlandse verrader die hier Kardeel heet en bij Onno Zwier van Haren Steenwijk*. Deze Leentje, als kind reeds voorbestemd voor de harem van Agoeng, wordt verliefd op de krijgsgevangen vaandrig Modij, vlucht met hem, geholpen door haar portugese bewaakster, naar Batavia en huwt daar met hem; later echter wordt zij door de bantamse vorst opgeëist, uitgeleverd en zo zwaar mishandeld dat zij eraan bezwijkt. Voor de betrouwbaarheid van zijn stof verwijst Van Hogendorp naar Valentijn.
In 1839 werd Van Hogendorp, bij afwezigheid van oudere leden, door de G.-G. De Eerens belast met het vice-presidentschap van de Raad van Indië; bij het overlijden van De Eerens in 1840 trad hij ruim een half jaar op als waarnemend G.-G., tot hij begin 1841 vervangen werd door mr Pieter Merkus. Dat hij geen goed- of afkeuring had ontvangen van de nieuwe koning (Willem II) trof hem diep; en na ongetekend geschrijf in de dagbladen over zijn beheer ging hij ertoe

* Zie het treurspel *Agon, Sulthan van Bantam*. Onno Zwier van Haren was de overgrootvader van C. S. W. van Hogendorp.

over dit zelf te behandelen in een brochure *Gedeeltelijke wederlegging van twee artikelen in Nederlandsche dagbladen van 1843 en 1844.* De koning benoemde hem voor dit beheer tot commandeur Nederlandse Leeuw. Onder het G.-G.-schap van Rochussen werd Van Hogendorp (in 1850) opnieuw waarnemend vice-president van de Raad van Indië; hij bleef lid van deze Raad tot 1853; toen nam hij zijn ontslag en keerde met zijn gezin naar Nederland terug. Bij zijn terugkeer maakte de koning hem ridder van de Eikenkroon, maar zeker voelde hij zich gepasseerd dat hij niet tot G.-G. benoemd werd. Hij woonde daarna weer in Utrecht, waar hij in october 1856 overleed.

In de collectie familiepapieren in het Algemeen Rijksarchief bevinden zich van C. S. W. van Hogendorp een groot aantal ongepubliceerde geschriften, waaronder een journaal gehouden gedurende de tocht naar Rusland, een journaal van zijn tweede reis naar Java, begonnen mémoires, en een vrij groot aantal verzen, in het frans en hollands, meest gelegenheidspoëzie. Een frans gedichtje schreef hij bij de academische dissertatie van zijn zoon in 1837, een hollands voor diezelfde zoon ‹bij de gedachte aan zijn voornemen, om het vaderland in deszelfs Oost-Indische bezittingen te gaan dienen›. Hierin komt deze strofe voor:

Mist gij op Java's *kust concerten en tooneelen,–*
Vlijt, arbeid, wetenschap zijn daar alsdan Uw' spelen;
Door dezen aangevuurd, o, dan zie ik u aan
Als eens bestemd, om 't Regt met glorie voor te staan!
Door Gunst en door Fortuin wordt men al ligt verraden!
Een schat, die nooit vergaat, bestaat in goede daden...

Het meest curieus voor ons is wellicht nog het manuscript van een toneelstuk in het frans, proza gelardeerd met coupletten. Het is getiteld *Avant et Après* en noemt zichzelf een ‹pièce de circonstance sur la conquête de Bali 1846›; er staat bij dat het op Java geschreven werd.

W. R. VAN HOËVELL

Evenals Dirk van Hogendorp is Van Hoëvell een figuur die, in de werkelijke beschavingsgeschiedenis van Nederlands-Indië, met kop en schouders boven zijn tijdgenoten uitsteekt. Deze dominee was, voor de nog steeds wordende koloniale cultuur, niet alleen een voorganger en een animator, maar voor de overwinning van de liberale ideeën in de koloniale politiek, een onvergelijkelijk strijder. Zonder werkelijk revolutionnair te zijn, gelovend aan de zegeningen van het christendom gelijk hij deed, zich nauwgezet houdend aan orde en transformatie langs wettelijke weg, was hij niettemin een man die geheel en al voor zijn overtuiging opkwam en de moed had zijn hele bestaan daarvoor op het spel te zetten. Ten onrechte is hij op het ogenblik een halfvergeten personage in onze koloniale geschiedenis; zijn werkzaamheid, het voorbeeld dat hij gaf, gaan ver uit boven de overwinning van een politieke richting op een andere; hij vertegenwoordigt, in een van de zuiverste vormen, de ‹honnête homme› in het koloniale bestel; hij heeft zo ongeveer het nederlands geweten belichaamd, in zijn tijd.

Wolter Robert baron van Hoëvell werd juli 1812 te Deventer geboren als zoon van een officier*. Zijn moeder was een dochter van de uitgeweken patriot Robert Jasper van der Capellen van de Marsch, zodat men desgewenst zijn opstandige drop-

* Prof. Veth zegt dat hij afstamde van het oud-adellijk geslacht van ‹de Hoevele›, dat zich splitste in Van Hoëvell tot Nijenhuis en Van Hövell tot Westerflier. De naam werd uitgesproken als ‹Van Heuvel›, zodat de Umlaut, die bij de schrijfwijze ‹oe› vervallen moest, abusievelijk behouden bleef en wel op de e (Levensschets van Van Hoëvell door P. J. Veth in *Ontdekkers en Onderzoekers*, 1884).

pels bloed door deze grootvader verklaren kan. De G.-G. Van der Capellen (van Berkenwoude) was een volle neef van zijn moeder. Later verhuisden zijn ouders naar Groningen, waar hij als student in de godgeleerdheid werd ingeschreven, maar nauwelijks was zijn studie begonnen of de belgische omwenteling riep hem onder de wapenen. Van Hoëvell maakte, 18 jaar oud, in het jagerskorps van de groningse studenten de tiendaagse veldtocht en de gevechten bij Hasselt en Leuven mee. ‹Jong, vurig van gestel, was de verleiding van het bandeloze kampleven hem wel eens te sterk›, schrijft prof. Veth, en dit feit mag niet verzwegen worden omdat later zijn politieke vijanden het tegen hem gebruikt hebben. Na de vermoeienissen van de veldtocht werd hij zwaar ziek, maar herstelde toch betrekkelijk spoedig*.

In deze tijd reeds bleek zijn letterkundige aanleg: hij gaf een bundel navolgingen uit van Anakreon, waarin hij toonde ‹Grieksch te verstaan en Hollandsch te kunnen schrijven›; daarna, zonderling genoeg, een vertaling van een bundel christelijke liederen tot huiselijke stichting, *Harfe und Psalter* van C. J. P. Spitta, een vertaling die verscheen toen Van Hoëvell reeds naar Indië was en die door de toen bekende J. J. A. Gouverneur moest worden voltooid. Als student beantwoordde Van Hoëvell ook een prijsvraag over het leven en de geschriften van Flavius Josephus, uitgeschreven door de utrechtse universiteit en zijn antwoord werd bekroond. Het onderwijs aan de groningse hogeschool noemde hij later oppervlakkig; hij sprak zelden over zijn studententijd. In 1836 promoveerde hij magna cum laude op een dissertatie over de eenheid van de kerk, en zijn vader, de oud-officier, riep uit, toen hij hem voor het eerst in de predikantstoga zag: ‹Waarachtig, ik zag hem nog liever met den ransel op den rug›.

* Al deze bijzonderheden zijn, behalve aan het reeds genoemde boekje van prof. Veth, ontleend aan twee levensschetsen van Van Hoëvell door zijn vriend G. H. van Soest, een in de serie *Mannen van Beteekenis* (1879), een in het *Tijdschrift voor Ned. Indië* (Juli–afl. 1879). Van Soest is ook de schrijver van een *Geschiedenis van het Kultuurstelsel.*

De jonge dokter in de godgeleerdheid moest trachten zich een positie te verwerven en ging op raad van zijn oom Van der Capellen als predikant naar Indië. In 1836 vertrok hij, 24 jaar oud, met zijn jonge vrouw, geboren Abrahamina Johanna Trip, op het schip *India*. Hij schreef gedichten op dit vertrek, onder de titels *Vaarwel mijn Vaderland* en *De Scheiding*. Deze verzen onderscheiden zich in niets van de gewone. Een ander gedichtje, korter, dat hij in Batavia schreef, kan als staal van zijn poëtische vermogens hier wel worden geciteerd*.

BLOEMEN OP HET KERKHOF

Zie toch die boomen, die kruiden, dat groeijen,
Lagchende perkjes en bloemen, die bloeijen;–
Maar–ieder bloem is een vrucht van den dood;
Boven de Zephijrs die spelen en stoeijen,
Boven de geurige rozen die bloeijen,
Boven het leven–maar onder de dood.

Mogt men den akker des doods wel versieren?
Plukken de bloemen, die welig hier tieren?
Mogt men dat, ware in den dood slechts de dood?
Maar pluk ze vrij–want in 't sterven is leven;
Daarom mag 't graf ook zijn bloemen ons geven,
Zoo geeft de nacht ons, ô morgen, uw rood.

Het is het genre diepe gedachten voor de almanak, niet onvaardig berijmd.
De heer G. H. van Soest haalt deze aardige anecdote op van vóór Van Hoëvell's vertrek naar Indië: ‹Een oud-ambtenaar van koloniën verhaalde mij eens, dat hij zich nog goed herinnerde hoe Van Hoëvell in 1836, voor het volbrengen van de een of andere formaliteit, op het oude nu afgebroken minis-

* Het verscheen in zijn *Tijdschrift ter bevordering van christelijken zin in Neêrland's Indië*, afl. II, in 1846.

terie verscheen en daar de ambtenaren van het bureau verraste, door zijn levendig voorkomen. Lange blonde haren hingen hem op de schouders, geestdrift vonkelde uit de vurige oogen. Levenslust sprak uit elk zijner woorden en bewegingen. Men kon niet gelooven dat dit jonge mensch predikant zou worden, waarop mijn zegsman de voorspelling waagde dat het spoedig blijken zou, dat Van Hoëvell zou tonen geen predikant te zijn zooals de overige, eene voorspelling die hij gelukkig was zoo volledig bewaarheid te hebben kunnen zien.›

Van Hoëvell was naar Indië gegaan met andere idealen dan om er een ruimer bestaan te vinden en het geluk was met hem, want het land viel hem niet tegen en het klimaat verhoogde zijn energie en werklust inplaats van daar verslappend op te werken. Hij werd spoedig aangesteld tot predikant te Batavia en legde zich toe op de inheemse talen omdat hij ook prediken moest in het maleis. Geboren redenaar als hij was, trokken zijn preken weldra grote belangstelling. Men heeft Van Hoëvell later verweten dat hij te veel aan politiek deed, dan dat zijn kerkelijk ambt hem ooit ernst kon zijn geweest; deze argumentatie wordt weerlegd door de grote activiteit die hij ook als predikant ontwikkelde en door zijn ijveren voor de verbreiding van het christendom door Indië, waarvan hij ook voor de politieke situatie grote verbetering verwachtte. Eerst later, na zijn terugkeer in Nederland, zou hij op dit gebied tot andere inzichten komen. Als predikant wijdde hij de nieuwe kerken te Cheribon en te Serang in, ook zijn afscheidspreek te Batavia werd gedrukt; hij deed dienstreizen naar de omliggende kleinere gemeenten; was werkzaam als lid van het kerkbestuur, als voorstander van de zending, o.a. toen Bali voor de nederlandse invloed geopend werd, als directeur van het Nederlands-Oostindisch Bijbelgenootschap, als redacteur van het *Tijdschrift ter bevordering van christelijken zin in Neêrland's Indië* (1846–1847), waarvan vier afleveringen verschenen, waarvoor hij zelf de meeste stukken schreef. Daarnaast bekleedde hij erebaantjes, als lid

der hoofdcommissie van onderwijs, president van het Parapattan wezengesticht etc.
Voor het geestelijk leven in de kolonie is hij echter van veel groter belang geweest als voorzitter van het Bataviaasch Genootschap en oprichter van het *Tijdschrift voor Neêrland's Indië*, ondanks alle tegenwerking wel een der voornaamste symptomen voor wat men de ‹koloniale renaissance› heeft genoemd. De enorme werkzaamheid van Van Hoëvell gaf ook aanleiding tot onbegrip: ‹in Indië, waar velen zoo weinig doen en allengs tot stompzinnigheid vervallen, zegt prof. Veth, konden slechts weinigen den arbeid van een man begrijpen en waardeeren, die alleen zooveel deed als drie anderen›. G. H. van Soest zegt in dit verband: ‹Thans nog is Indië de groote oefenschool, waar karakters gevormd worden, die, in het stille, alledaagsche leven van het moederland, niet tot hun volle recht zouden kunnen komen›–en elders: ‹ Nooit heb ik Van Hoëvell hooren zeggen dat hem zijn veelzijdige werkkring in Indië was zwaar gevallen. Integendeel, wanneer hij daaraan herinnerde, sprak hij, steeds opgetogen, over dit zoo gelukkige tijdperk van zijn leven.› Van Hoëvell was als man van de wetenschap al een animator, eer hij een politiek baanbreker werd. Het *Tijdschr. v. N. I.* werd in 1838 opgericht en toen reeds wist hij dat het eerst nodige voor een ruimer en menselijker politiek zou zijn: vermeerdering van kennis in Indië. Hij bewoog zich op historisch gebied met zijn *Geschiedkundig Overzigt der beoefening van kunsten en wetenschappen in Ned. Indië* en zijn studie over de Chinezenmoord *Batavia in 1740;* op volkenkundig: *Onderzoek naar de oorzaken van het onderscheid tusschen de Soendaneezen en eigenlijke Javanen* en *Aanteekeningen omtrent de Badoeïnen in het Zuiden van Banten;* op oudheidkundig: met Friederich maakte hij een beredeneerde catalogus van de hindoe-javaanse oudheden van het Bat. Genootschap; op taalkundig: hij gaf, met vertaling en opheldering, het maleise gedicht *Poetrie Bidasarie* uit in de *Verhandelingen* van het Genootschap. Bali had dadelijk zijn grootste aandacht en

het was op zijn aandringen dat Friederich als wetenschappelijk onderzoeker daarheen werd gezonden.
Voor zijn wetenschappelijke arbeid kreeg Van Hoëvell de Nederlandse Leeuw, en behalve voorzitter van het Bat. Genootschap was hij corresponderend lid van het Kon. Instituut. Hij werd tot vice-voorzitter van het Bat. Genootschap benoemd in 1842, toen de G.-G. Merkus voorzitter was; toen deze in 1844 overleed, verving Van Hoëvell hem op die stoel, ‹waardoor hem op wetenschappelijk gebied de hoogste waardigheid was toegekend, zegt Veth, die hem in Ned. Indië kon worden opgedragen›. Van meer betekenis is echter dat hij deze waardigheid ten volle verdiende, omdat men zich geen actiever president had kunnen wensen. Na langs deze weg een groot kenner van Indië te zijn geworden, kreeg hij het politieke inzicht dat hij steeds dringender wenste voor te staan en waardoor de botsingen tussen het *Tijdschr. v. N. I.* en de Algemene Secretaris mr C. Visscher begonnen. Van Hoëvell begon te ijveren voor opheffing van de slavernij; voor de verzachting van de druk van het cultuurstelsel op de Javaan; voor vrijheid van handel in Indië; voor afschaffing van de voor Europeanen in de kolonie zo harde bepalingen omtrent het radicaal der indische ambtenaren; voor openbaarheid in de koloniale aangelegenheden en vrijheid van drukpers; voor onderwijs aan de Javanen. Dit beviel de regering volstrekt niet meer, met hoeveel voorzichtigheid en bescheidenheid deze inzichten in den beginne ook werden voorgedragen. Veth schrijft: ‹Van Hoëvell, als warm vriend des Vaderlands, ging diep gebukt onder het besef, dat het Vaderland jegens zijne Oostindische bezittingen zijn plicht niet vervuld had. Wij Nederlanders hadden ze vooral bestuurd ten bate onzer schatkist; wij hadden ons slechts weinig om het welzijn der inlandsche bevolking bekommerd; wij hadden ons zelfs slechts zeer weinig moeite gegeven om land en volk grondig te leeren kennen. Met het zelfzuchtige koloniale stelsel, dat den inlander in Van Hoëvell's oogen tot een soort van lastdier vernederde, kon zijn vooruitstrevende geest geen

vrede hebben; het hem eigen optimisme deed hem over den aard en aanleg der Javanen een misschien wel wat te gunstig oordeel vellen, en hij brandde van begeerte om hunne banden te slaken.›

De voortdurende plagerijen, de fnuikende controle die het *Tijdschrift* van de zijde van mr C. Visscher moest ondergaan, leken door de komst van de G.-G. Rochussen te zullen worden beëindigd, maar de voor Indië toen zo vermaarde politieke demonstratie van 22 mei 1848 werd aanleiding tot een complete breuk. Na de revolutie die te Parijs de abdicatie van Louis-Philippe tengevolge had en de overwinning van de liberale ideeën in Nederland, toen in Indië het bericht kwam dat de koning een grondwetsherziening aan het nederlandse volk had toegezegd, vroegen enige europese ingezetenen aan de G.-G. verlof tot het houden van een openbare bijeenkomst om ook hun grieven op gepaste wijze ‹aan de voet van de troon te leggen›. Toestemming werd niet precies gegeven, maar Rochussen schreef aan de resident van Batavia dat een dergelijke bijeenkomst, mits ordelijk verlopend, voor ‹goede ingezetenen en huisvaders› niet onmogelijk zou worden gemaakt. De bijeenkomst had plaats in de sociëteit De Harmonie en Van Hoëvell werd tot leider gekozen. Daar de aanwezigen nogal geestdriftig waren, trad Van Hoëvell zeer voorzichtig op en hield een rede, zo eerbiedig als maar mogelijk was; besloten werd dat enige heren later bij hem aan huis zouden komen tot het opstellen van een adres aan de koning. Van Hoëvell verliet daarop de sociëteit, waar echter nog opgewonden werd nagepraat. Dit geval werd opgeblazen tot een revolutionnaire conspiratie; ‹het garnizoen werd plotseling onder de wapenen geroepen, vertelt Van Soest, de kanonniers met brandende lont aan de stukken›. Het heette voorts dat Van Hoëvell de dag tevoren in oproerige taal de Portugezen en zelfs de inlandse bevolking in de Buitenkerk had toegesproken, en maatregelen tegen hem werden in het geheim genomen, zodat hij eerst veel later hoorde waarvan hij eigenlijk werd beschuldigd. Met veel groter moeite moest hij achteraf

dus zijn alibi tegen deze valse getuigenissen leveren; wat hem afdoend gelukte, omdat hij op de bewuste dag een leerrede op het fregat Ceres had uitgesproken, waarvoor dus getuigen genoeg konden worden opgeroepen. De rol, door de G.-G. Rochussen en door het kerkbestuur in deze zaak gespeeld, is weinig brillant*.

Dit deed Van Hoëvell besluiten naar Holland terug te keren en vandaaruit, in gunstiger condities, de strijd te hervatten. Het vorige jaar had hij, om zich persoonlijk rekenschap te geven, een lange reis gedaan, die hij later beschreef in zijn belangwekkende, voor die tijd zeer boeiend en levendig gestelde *Reis over Java, Madura en Bali in het midden van 1847*, waarvan 2 delen door de zorgen van prof. Veth verschenen, maar waarvan de schrijver in gebreke bleef het 3e deel, dat over Bali zou handelen, ook te leveren. Zijn politieke activiteit in Holland liet hem toen geen tijd meer en toch had hij op Bali juist romantische avonturen beleefd en was in gezelschap van een avonturier, genaamd Lange, bijna door de onderdanen van een vorst vermoord, die nog een appeltje met gezegde Lange had te schillen. In zijn reisbeschrijving reeds zei Van Hoëvell over het indische bestuur: ‹Dat stelsel is alleen gebouwd op den stationairen toestand, waarin de Indiërs van den Archipel sedert eeuwen verkeerd hebben; het beschouwt de volkeren niet als bestaande uit menschen, denkende, redeneerende, zelfstandige, voor ontwikkeling vatbare en bestemde individuën, maar als massa's, die altijd blijven wat zij zijn, en slechts in beweging gebracht behoeven te worden, om altijd in denzelfden kring rond te draaien...› Nauwelijks in Europa terug, waar hij zich aanvankelijk in Groningen vestigde, publiceerde Van Hoëvell zijn brochure *De Emancipatie der Slaven in Ned. Indië*. Hoewel door de kou eerst lichamelijk sterk gehinderd, deed hij met grote energie alle stappen die gedaan moesten worden: hij vond in Groningen

* Men zie voor een volledig verslag van het gebeurde prof. P. J. Veth's *Bijdragen tot de kennis van den politieken toestand van Ned. Indië* (1848), 2e stuk.

een uitgever voor de nieuwe reeks van zijn *Tijdschrift* dat van 1849 af met grote regelmatigheid verscheen en nu heel wat belangwekkender werd. Mensen in Indië, die wat daar gedrukt werd, als vanzelfsprekend onbelangrijk achtten, abonneerden zich nu gretig. Ook de sultan van Soemenep, een persoonlijk vriend van Van Hoëvell en iemand die zelf gekeerd was tegen de slavernij, een hoogst ontwikkeld man met wie Van Hoëvell geleerde gesprekken over oude handschriften gevoerd had, was abonné, maar bleef een uitzondering, wat door Van Hoëvell later als voorbeeld gebruikt werd toen hij, in een polemiek met Groen van Prinsterer over het gevaar voor de Europeanen in de kolonie, wanneer de Javanen zouden kunnen lezen hoezeer zij onderling verdeeld waren, als argument aanvoerde dat de Javanen niet lazen, of voor zover zij lazen, alleen oude poëzie, en dat zij politiek niet de minste belangstelling hadden. Immers, iedere nederlands-lezende Javaan kon zijn *Tijdschrift* uit Nederland betrekken, kon zelfs daarin schrijven, en het bleef bij die éne abonné, de grijze sultan van Soemenep.

Over het karakter van Van Hoëvell schrijvend, vertelt Van Soest: ‹Van vele Indische oudgasten, die Van Hoëvell in Indië gekend hebben, vernam ik bestendig twee uiteenloopende meeningen over zijne houding in de maatschappij aldaar, die beide op waarheid gegrond zijn: de mannen van studie erkenden in hem den voorganger, de ziel van elke intellectueele bedrijvigheid, den werkman bij uitnemendheid, wie geene taak te zwaar viel en [die] anderen zoowel als zichzelf opwond om telkens nieuwe ondernemingen op touw te zetten. Personen, die meer naar de eischen van het gezellig verkeer hadden geleefd, spraken van hem als van den meest gewenschten gast, dien elk gezelschap, elke vriendenkring gaarne in zijn midden had. Van Hoëvell toonde toen reeds hetgeen hij in zijne verdere loopbaan meer en meer bleek te zijn: een idealist, die de ernstigste zaken nooit in het donkere, stroeve kleed van het puritanisme kon omvatten. Zijn blik werd steeds getroffen door de lichtzijde der menschen. Hij zocht het goe-

de, waar het slechts met mogelijkheid te vinden was, en wanneer hem het kwade soms de oogen uitstak, dan nam zijn gesprek, met een eigenaardige treurige uitdrukking van zijn gelaat, eene wending, die aantoonde dat men maar liever zwijgen moest.› Van deze beminnelijkheid van Van Hoëvell, van zijn hoffelijkheid als tegenstander, hoe hardnekkig en vurig hij ook zijn inzichten wist te verdedigen, zijn vele getuigenissen. Veth zegt dat laster sommige van zijn vijanden het enige wapen leek tegen iemand met zoveel bekwaamheden.
In Groningen terug had hij eerst nog gepredikt in de Armenkerk; er was sprake van dat hij weer als predikant te Batavia zou optreden, maar toen hij in november 1849 verkozen werd tot lid van de Tweede Kamer, deed hij afstand van zijn kerkelijk ambt. Zijn eerste redevoering in de Kamer, over de toenemende zeeroverijen in de indische archipel (wat Multatuli de chronische zeeroof noemde), getuigde van zoveel meesterschap, dat Groen van Prinsterer het nodig achtte te waarschuwen ‹tegen den indruk dien specialiteiten, vooral wanneer die veel talent hebben, in eene vergadering te weeg brengen›. Tot dusver had de ex-G.-G. Baud in de Kamer als hoogste, en zelfs als unieke autoriteit over Indië gegolden, nu kreeg deze Van Hoëvell tegenover zich, die hem als redenaar overtrof en hem in kennis van Indië niets toegaf. Groen van Prinsterer, die Indië niet kende, maar wiens belangen hem geheel achter Baud deden staan, werd zijn andere grote tegenstander. In details telkens geslagen, werd Van Hoëvell's streven op den langen duur toch met een volledige overwinning bekroond. Voor de vrije arbeid, voor het doordringen van de liberale ideeën ook in de koloniale staatkunde, is hij de taaiste en sterkste kampvechter geweest. ‹De naam van Van Hoëvell, zegt Van Soest, beheerscht als 't ware het twaalfjarig tijdperk der geschiedenis van Nederland in verband met Ned. Indië, dat zich van 1849 tot 1861 uitstrekt. Evenals de lotgevallen van het grootsche overzeesche rijk, van 1830 tot het eerstgenoemde jaar, zich om de politieke loopbaan van Van den Bosch en Baud wikkelen, dagteekent van Van Hoëvell's op-

treden in het Nederlandsch parlement het tijdperk, dat eenmaal in de geschiedenis den naam van koloniale renaissance zal dragen en Nederland hoofdzakelijk, om niet te zeggen uitsluitend, aan den vermogenden, scheppenden geest van dezen grooten tribuun te danken heeft›. Inderdaad is Van Hoëvell, hoewel minder ‹vader van de liberale gedachte› dan Dirk van Hogendorp, de vruchtbaarste propagandist daarvoor geweest. Toen hij ‹als volksvertegenwoordiger zich zijner staatkundige roeping met den dag meer bewust werd, vertelt Van Soest, kwam hij tot het inzicht dat de verspreiding van het christendom in Indië minder de taak van het Nederlandsche volk is dan het vestigen aldaar van een rechtvaardig en beschavend bestuur, dat niet uitsluitend te rade gaat met geldelijke eischen van het moederland, maar voornamelijk de welvaart en het geluk van Indië's ingezetenen beoogt.›
In 1802 had Dirk van Hogendorp reeds geschreven: ‹Men zegt, als men den Javaan een zoodanigen regeringsvorm geeft, zal hij daardoor verlichter en wijzer worden, en, zijne krachten gevoelende, ons wegjagen. Ik voor mij begrijp die redeneering niet. Ik zou eerder bevreesd zijn, dat, als men een volk onderdrukt, men gevaar loopt, het die dwingelandij moede zou worden en zijne dwingelanden zal wegjagen. En dat Javanen onderdrukt worden door ons Gouvernement aldaar is eene waarheid, die geen mensch zal durven loochenen. Wanneer men nu die onderdrukking in theorie of systema van bestier en in de uitoefening doet ophouden, en den Javaan een veel gezegender en beter regeeringsvorm geeft, zoo ben ik voor mij overtuigd, dat ze voldoende beschaafd zijn om te begrijpen en te gevoelen, te gelijker tijd met de overtuiging, dat ze dat onder het bestier van hunne eigene vorsten en regeerders niet kunnen verwachten; en dus de hand zegenen zullen die deze weldaad zal bewijzen, en hen van lastdieren, zooals ze nu zijn, tot de waardigheid van menschen zal verheffen›. Men vindt deze merkwaardige uitspraak in Van Hoëvell's *Tijdschrift* geciteerd, wat geen wonder is, waar Van Hoëvell de volgende anecdote met instemming verhaalt: «Weet

gij waar het gouvernement zijne vestingen moet aanleggen?› zeide mij eens een eenvoudige inwoner van Soerabaja. ‹In de harten der Javanen›, gaf hij zelf tot antwoord.»
Prof. Veth vergelijkt Van Hoëvell met de ‹great commoner› Fox, en betreurt het dat de Nederlander niet beseft dat zijn *Parlementaire Redevoeringen* (later in 4 delen uitgegeven) tot de literatuur behoren. Toch zegt hij zelf dat wie Van Hoëvell's geschreven woord waarderen, zich nog lang geen voorstelling kunnen maken van wat zijn gesproken woord betekende: ‹Alles bijeen genomen heeft hij als parlementair spreker in Nederland zijn meester nog niet gevonden›. Inderdaad is zijn taal wel wat al te breedvoerig om op papier een even grote indruk te maken. Van Soest beschrijft hoe iedereen in de Kamer genietend naar de ‹geachte spreker uit Almelo› luisterde. ‹Zijne stem was luid, klankrijk, harmonieus, in alle hoeken der tribunes even goed verstaanbaar als op één pas afstand van den redenaar. Meestal was zijne inleiding eenvoudig. Met een zeldzaam talent van expositie, schetste hij het onderwerp van het debat, klaar, onopgesmukt, bevattelijk. Geen ingewikkeld, verward vraagstuk was er te denken of hij wist het zoo aan te vatten dat het na enkele phrasen in een helder licht was geplaatst. Hij was bepaald een meester in het bloot leggen van de voor zijne hoorders nog zoo onbekende Indische toestanden, in het ontwikkelen van de behoeften der Indische samenleving. Vaak, wanneer hij de vergadering deed zien en als 't ware betasten wat men door dwang, geweld, monopolie en gunstbetoon van Indië had gemaakt en hij haar wenschte te overreden om zijne beginselen te omhelzen, werd hij warm onder den aandrang van zijn gemoed. Zijn rond, breed gelaat transfigureerde zich dan; de volzinnen vloeiden rijker, breeder, welluidender uit zijn mond. Niet alleen werd men dan weggesleept door den vloed zijner overweldigende welsprekendheid; maar onwillekeurig voelde men zich door de overtuiging, die diep uit zijne woorden sprak, in merg en nieren aangegrepen.› Maar, zegt Van Soest, ‹vooral had hij langen tijd te kampen met de onbekendheid van In-

dië in Nederland. Om verstaan te worden, in zoowel als buiten de Tweede Kamer, moest hij 't zich laten welgevallen, vaak in de rol van den schoolmeester op te treden... Sprak hij over de ontginning van woeste gronden op Java, dan moest hij aanvangen met eene beschrijving er van, ten einde begrepen te worden in zijn verlangen dat zij aan den particulieren ondernemingsgeest zouden worden overgegeven, en dan barstte in 's lands vergaderzaal eene ‹algemeene hilariteit› los om de daarin onvermijdelijke Javaansche namen, waarvan men den klank nog nooit had gehoord.› Hij moest argumenteren tegen het machtwoord van een minister die, in 1853 nog, Indië geregeerd wilde zien als ‹een vesting in staat van beleg›.›

Van Soest deelt ook mee dat hij uit de mond van Thorbecke dit oordeel over Van Hoëvell hoorde: ‹Vroeger meende men Indië te kunnen vergelijken met eene hemelsche mechaniek, waarvan slechts weinigen de wetten kenden. Baud was toen de eenige zegsman; maar van Hoëvell overtreft hem verre in kennis van de Indische huishouding. Wanneer Baud uitgepraat is, kan van Hoëvell nog uren doorpraten... Ook is van Hoëvell een oneindig aangenamer parlementair man... Hij is ontegenzeggelijk de eerste man in ons land op koloniaal gebied›. Voor wrok scheen in Van Hoëvell's karakter geen plaats. Hij vergaf Baud zijn vaak kwetsend, hautain optreden; hij nam de indische journalist Lion in genade aan toen deze, na hem op de grievendste wijze te hebben verdacht gemaakt, zijn ongelijk erkende.

In 1854 kreeg Van Hoëvell van het ministerie Van Hall een aanbieding om Raad van Indië te worden. Hij bleef in Nederland, omdat Thorbecke verklaard had: ‹De heer van Hoëvell kan hier grooter diensten bewijzen›. Later echter, toen men bij het tweede ministerie Thorbecke dacht dat Van Hoëvell daarin als minister van koloniën zitting zou krijgen, werd hij volgens sommigen door Thorbecke ‹weggepromoveerd› naar de Raad van State. De breedvoerige redenaar zou Thorbecke toen niet geschikt zijn voorgekomen voor een zo reële rol en in de Raad van State, waarvan hij in 1862 lid werd, moest hij

een ander mens worden. ‹De natie, zegt prof. Veth, verloor er niet alleen het genot zijner parlementaire welsprekendheid bij, maar ook de vruchten die zijne pen haar nog had kunnen schenken; want zijne nieuwe betrekking verlamde hem als publicist door de geheime behandeling der staatszaken waaraan zij hem bond›. Zó werd hij tot zwijgen gebracht; voordien had men hem verweten regeringsstukken en andere officiële documenten te hebben gepubliceerd, die hij als geschiedschrijver en archivaris in Indië had weten te bemachtigen; maar Van Hoëvell had zich altijd verdedigd, zeggend dat hij daarmee immers de bewijzen leverde die men voor zijn beweringen vorderde.

Altijd stond Van Hoëvell echter de nederlandse eer voor ogen, hoe heftig hij ook voor verbetering van het lot van de Javanen kon ijveren; een ‹opruier› was hij allerminst. Hij zei, in een redevoering, van zijn voorvaderen: ‹Wij moeten althans verdedigen wat zij ons als eene kostbare erfenis hebben nagelaten. Daartoe moeten wij al onze krachten inspannen; of, wel verre dat onze nakomelingen met denzelfden eerbied van ons zullen spreken, waarmede wij thans op onze vaderen wijzen, zal ons geslacht gebrandmerkt zijn in de geschiedenis›. Hij zei van de indische vorsten: ‹Die bondgenooten... blijven ons getrouw, zoolang zij ons in staat rekenen, ons zelven en hen te verdedigen. Zoolang hebben zij vertrouwen in ons; maar wanneer het vertrouwen wordt geschokt, wanneer ze ons, al is het dan ook tijdelijk, zwak zien of onze macht waggelende, dan staan die bondgenooten niet op zulk een hoog standpunt van gevoel van eer en recht, dat zij ook dan nog aan hun verbond getrouw zullen blijven... Wij hebben eene krachtige zeemacht in Indië noodig voor de ontwikkeling van Indië zelf, ons welbegrepen eigenbelang.› Ook hij zei: ‹Maar de grootste weldaad, die ik hoop dat wij eenmaal aan den Archipel verschuldigd zijn, is deze: dat onze industrie hier in 't moederland worde opgewekt en wij in de meer en meer toenemende behoeften der Indische bevolkingen grootendeels zelve voorzien; dat onze handel op Indië, thans van weinig

beteekenis, eene groote uitbreiding erlange; dat de rijkdommen, die ons uit Indië toevloeien, het gevolg worden van gemeenschappelijk belang.› Maar een ander maal zei hij: ‹Alzoo is het groote, ik zou bijna zeggen het eenige wapen, hetwelk men tegen ons gebruikt, het batig saldo, 240 millioen. Ik erken, het is een krachtig wapen; het brengt den laagsten, maar tevens den hevigsten hartstocht, dien van de hebzucht, in beweging.› Verderop: ‹Men stelt het voor, alsof de tegenpartij die millioenen aan de natie wilde ontnemen; men stelt het voor alsof ons stelsel was: geene directe voordeelen van Indië. Dit is eene onwaarheid. Maar wij willen die voordeelen op eene andere wijze, langs een anderen weg; wij willen niet *behoudens*, maar *door* de welvaart van de inlandsche bevolking de stoffelijke voordeelen van Nederland bevorderen: *eerst* de welvaart en *dan* de voordeelen.› En tenslotte, na de vraag wat Nederland gedaan had voor de materiële en morele ontwikkeling van de bevolking daarginds (die hij echter in nauw verband met het christendom bracht): ‹Onder uw stelsel zijt gij bevreesd voor onderwijs; slechts huiverig, slechts gedrongen en gedwongen doet gij een enkelen stap,–en toch gevoelt ook dat volk er behoefte aan.›

Hij was dominee, en was niet deftig; hij was baron, en maakte spottende opmerkingen over zijn familiewapen; hij moest velen wel aanstoot geven. Maar hij maakte de ‹koloniale kwestie› tot de belangrijkste in het nederlandse parlement, en vele verbeteringen in de koloniale staatkunde zijn zeker door hem veroorzaakt, al zou de genialiteit van een Multatuli nodig zijn om de Javaan te openbaren aan het volk van Nederland. Ook Van Hoëvell was in zekere zin een wegbereider voor de geweldige invloed die Multatuli eens zou hebben, maar deze twee waren volstrekt niet gemaakt om elkaar werkelijk te verstaan. Van Hoëvell zou als minister van koloniën een zeer gematigd hervormer geweest zijn, en Multatuli had hem dan even fel bestreden als hij het Fransen van de Putte deed. Multatuli geloofde nu eenmaal niet aan de weldaden van het particulier initiatief en de vrije arbeid; de overwinning van deze

‹liberalen› was voor hem ook een verfoeilijke vorm van huichelarij. Van Hoëvell had immer lof voor de G.-G. Duymaer van Twist, de rechtschapene, de liberaal, die Multatuli's bête noire was. Toch hebben deze twee mensen elkaar–voor de ‹koloniale renaissance›–op prachtige wijze aangevuld.

De laatste jaren van Van Hoëvell gingen gedempt en droevig om. In de familie trof hem slag op slag: zijn twee oudste zoons, waarvan een bij het binnenlands bestuur was op Sumatra's Westkust*, de ander particulier op Java, en zijn schoonzoon, mijningenieur op Sumatra, stierven binnen weinige jaren. ‹De tijd is een krachtige geneesmeester, zei hij tot prof. Veth, maar dit kom ik nooit te boven. Ik voel dat er iets in mij gebroken is›. Hij zelf overleed februari 1879, nog maar 66 jaar oud.

Prof. Veth heeft het hem altijd kwalijk genomen dat hij zijn *Reis over Java*–waarvan Veth de publicatie op zich genomen had–nooit heeft voltooid, terwijl hij toch tijd vond tot een bewerking van een reis door de indische archipel door een Engelsman** en tot het samenstellen van zijn *Slaven en Vrijen onder de Nederlandsche wet*, waarvoor hij vrijmoedig hele stukken overschreef uit Kappler's *Zes jaren in Suriname*. Maar ‹ook als schrijver, meent Veth, verheft van Hoëvell zich veel hooger, wanneer hij een boek schrijft niet als literator, maar als staatsman›, zoals in het laatstgenoemde werk.

Zijn literaire schetsen, die vaak toch ook in de eerste plaats op indische toestanden wilden wijzen, werden in 1860 gebundeld onder de titel *Uit het Indische Leven*. Zij waren aanvankelijk in het *Tijdschr. v. N. I.* en *De Gids* verschenen, soms onder eigen naam, soms onder het pseudoniem Jeronimus, soms ongetekend. Als Jeronimus ook publiceerde Van Hoëvell de brochure *Eene epidemie op Java en de cholera in Ne-*

* Ook deze schreef indische schetsen, en niet zonder talent, in *Warnasarie* o.a.

** *Narrative of the surveying voyage of H. M. S. Fly* door J. Beete Jukes, 1853.

derland, waarin hij zich de vreselijke tonelen herinnerde van een cholera-epidemie die hij in 1846 in Bagelèn had bijgewoond en zich diep getroffen betoonde ‹door de tegenstelling tusschen de zorg in Nederland en in Java onder gelijksoortige omstandigheden voor de arme bevolking gedragen›. Men kan deze brochure met Multatuli's *Wijs mij de plaats waar ik gezaaid heb* vergelijken. Men heeft Van Hoëvell's schetsen met Hildebrand en Jonathan vergeleken. Zij staan literair zeker veel lager dan het werk van de eerste, maar zijn heel wat belangwekkender en, ondanks alle omslachtigheid, aangenamer geschreven dan het werk van de laatste. Het Saïdjah- en Adinda-motief werd door Van Hoëvell behandeld in de schets *Een Dorp en een Berg*, die voor het eerst gepubliceerd werd in *De Gids* van 1855. In dit verhaal, dat overigens nogal rustig verloopt, is het opmerkelijkste dat (in tegenstelling met Van Hogendorp's *Soelatrie*) hier de klacht tegen het inlands hoofd al uiting vindt; Van Hoëvell is ook in het betoog om de bevolking tegen haar eigen hoofden te beschermen, Multatuli hier vooruitgegaan.

Van de andere schetsen volgen er hier een viertal. *De Pedati*, die eens beroemd was in Indië, is de oudste van al deze bijdragen en van 1839. *Eene Slaven-Vendutie* is van 1853, maar werd in de bundel herdrukt met een naschrift van 1860, toen de slavernij in Indië was afgeschaft. *De Suspecten in Indië*, dat regelrecht uit Van Hoëvell's eigen ondervindingen opgeschreven moet zijn, en dat nu nog actueel is, dateert van 1858. Van hetzelfde jaar is *Een Oproer in Probolingo*, waarvan het begin even aan het begin van de eigenlijke Havelaar-geschiedenis, de aankomst van de nieuwe assistent-resident, herinnert, maar dat zo vredig eindigt, met iets van de humor van Daudet's *Lettres de mon Moulin*. Deze verhalen zijn wat lijzig en omslachtig, als nagenoeg alles uit die tijd, maar niet zonder inhoud en beminnelijk. Andere verhalen in de bundel zijn: *De Japansche Steenhouwer* (door Multatuli in de *Havelaar* naverteld); *Het Voorregt eener Europeesche Opvoeding* (dat zich bezighoudt met de toen zo pijnlijke kwes-

tie van de vervreemding tussen ouders die in Indië moesten blijven en hun kinderen die voor hun opvoeding naar Europa moesten); *Natuurtafereelen van Java; De Tijger op Java;* en *Garebeg Moeloed* (beschrijving van een feest in de kraton te Djokdja). Van het boekje verscheen een duitse vertaling en prof. Veth voorspelde dat het ‹in de Nederlandsche letterkunde [zou] blijven leven, zoo lang een klare voorstelling, een warm gevoel, een levendige en ongezochte stijl gewaardeerd worden›. Die voorspelling is niet bewaarheid.

Willem Leonard Ritter is de vruchtbaarste indische schrijver vóór 1860, d.w.z. vóór het optreden van Multatuli. Hij werd in maart 1799 te Haarlem geboren, werd in 1815, precies 16 jaar oud, benoemd tot chirurgijn der 3e klasse bij de infanterie en maakte als zodanig de veldtocht van Waterloo mee. In october van hetzelfde jaar nog zeilde hij van Texel met de eerste militaire expeditie uit naar Indië*, waar hij 8 mei 1816 aankwam. Al spoedig ging hij naar de buitenbezittingen, en het portret van de jonge chirurgijn, kort en gezet enz., dat hij in het hierachter gepubliceerde verhaal *De Paardendiefstal* gaf, is ongetwijfeld het zijne. In 1820 werd hij benoemd tot chirurgijn der 2e klasse; in 1823 ging hij over in de civiele dienst en werd als bestuursambtenaar toegevoegd aan de provisionele gezaghebber ter Westkust van Borneo. Men kan in dr P. J. Veth's boek over *Borneo's Wester-Afdeeling*** lezen hoe hij in 1825 benoemd werd tot assistent-resident van Landak. ‹De heer Ritter, tekent Veth daarbij aan, is dezelfde die zich later als schrijver zulk een eervollen naam heeft verworven, en wiens langdurig verblijf op Borneo hem ook in staat heeft gesteld van de zeden en toestanden op dit eiland die even levendige als getrouwe tafereelen te schetsen, waarop ik mij reeds zoo dikwijls in dit werk heb beroepen.› In 1826 werd Ritter assistent-resident van Sambas, in 1827 uit die betrekking eervol ontslagen en benoemd tot secretaris der residentie Westkust van Borneo; in 1828 weer waarnemend assistent-resident van Sambas, in januari 1829 teruggesteld tot civiel gezaghebber van Sambas, maar in augustus van hetzelfde jaar

* Hij publiceerde hierover een gedicht in *Warnasarie*, 1849.

** Deel II blz. 433; dit werk is van 1856.

weer begiftigd met de rang van assistent-resident en in november weer geheel als zodanig hersteld. Van dec. 1830 tot mei 1831 werd hij zelfs, bij afwezigheid van de resident van Borneo,s Westkust, belast met diens gezag, vervolgens, na oproeping van zijn chef, in sept. 1832 benoemd tot waarnemend resident. Eind 1835 werd hij ontslagen; in 1836 weer ter dispositie gesteld van de resident van Sumatra's Westkust. In 1837 maakte hij een reis langs de kust van Atjeh, gedurende welke hij zijn *Aanteekeningen over het rijk Atjin* opstelde, die hij later aan zijn eerste gebundelde verhalen toevoegde. Hetzelfde jaar nog werd hij definitief uit 's lands dienst ontslagen. In 1840 woonde hij te Batoe-Toelis bij Batavia. Zijn nogal wisselvallige ambtenaarsloopbaan moet hij voor een deel te wijten hebben aan financiële moeilijkheden, want eind 1843 werd door het gouvernement machtiging verleend* om hem uit de hechtenis te ontslaan, waarin hij geraakt was wegens het niet voldoen van zijn schuld aan den lande. Misschien bracht deze zelfde nood hem er ook toe schrijver te worden.

Aan de eerste indische periodieken, het *Tijdschrift* van Van Hoëvell en *De Kopiist*, werkte hij al dadelijk mee. Toen reeds leek hij onuitputtelijk aan prozaverhalen, ofschoon hij ook berijmde geschiedenisjes leverde, zoals de in Indië nu algemeen bekende goena-goena-historie van *De Pisangboom*, die in *De Kopiist* van 1842 voorkomt.** In *Tijdschr. v. N. I.* 1839 publiceerde hij het verhaal *De Rekruut*, dat een van zijn beste is, en had hij iets meer literair talent gehad, met een verhaal van Mérimée en Gobineau zou kunnen worden gelijkgesteld; in hetzelfde tijdschrift van 1840 gaf hij *De Diamant, eene Borneosche overlevering uit de XVIIIe eeuw*, waarin hij het bestond een zuiver inheems gegeven te behandelen, zonder europese personages, met genoeg sfeer en verve, on-

* Bij Besluit van 13 December 1843 no 39.

** In de *Java Government Gazette* van 7 Nov. 1812 komt deze anecdote reeds voor, door zekere ‹Curioso› aan de redacteur van dat blad ingezonden.

danks de altijd wat goedkope romantische opsmuk, om hier en daar aan een Joseph Conrad te herinneren. Zijn historische novellen uit de Compagniestijd (*Sara Specx*, waarin natuurlijk Coen voorkomt, die hij als niet zeer sympathiek waagt af te schilderen; verder episoden uit het leven van de G.-G.'s Van Diemen en Van Riebeeck, een verhaal over het verraad van Pieter Erberveld, over kapitein Jonker, enz.) zijn veel minder treffend en veel meer naar vaderlandse voorbeelden. Hij schreef echter, hoewel hij het later als verhaal opnam in zijn 2 dln *Nieuwe Indische Verhalen en Herinneringen*, in 1844 reeds een complete historische roman van 400 blzn: *Toeloecabesi; Amboina in 1644*, bloedig en wild-romantisch, en met grof-boertige tonelen afgewisseld, waarin hij tegenover de inheemse opstandelingen een verlicht standpunt innam. Op zijn manier trouwens ijverde hij voor een beter lot van de slaven; zo publiceerde hij in 1843 zijn gematigd opstel *Iets over den Slavenstand in Ned. Indië*, dat hij later ook achterin zijn eerste novellenbundel opnam; en zijn geschiedenis van *De arme Rosetta*, voor het eerst gepubliceerd in *Biang Lala* 1852, is geheel in navolging van *Kraspoekol*. Naarmate Ritter meer produceert, wordt zijn romantiek ook drakeriger; Aimard, Ponson du Terrail, Xavier de Montépin en soortgelijke feuilletonschrijvers schijnen hem te inspireren voor zijn indische onderwerpen. Roof en doodslag, misdaad en wraak worden hoofdschotel, Javanen en Chinezen lossen elkaar af in de meest mexicaanse moordtaferelen: *De Broedertwist*, *Het Amokh*, *Het Doodendal*, *De dubbele Moord*, *Si Tjonat de Landroover* zijn stuk voor stuk representatief voor dit genre, waarvan trouwens ook *De Diamant* een zwakke voorsmaak geeft. Zelfs als hij een soendase legende navertelt, als in *Keni Tamboehan* (in werkelijkheid een verbastering van het bekende javaanse verhaal van Pandji en Dewi Angrèni) blijft zijn toon Aimard-achtig. Een van deze verhalen, iets soberder en landelijker gehouden, *Kazat en Ariza* (voor het eerst gepubliceerd in *Warnasarie* 1856), schijnt ook reeds *Saïdjah en Adinda* aan te kondigen. Het is weer de

idylle met tragische afloop, het speelt in Bantam en er komen zelfs bantamse opstandelingen tegen de ‹koempenie› in voor, hoewel deze hier de boze rol krijgen. Een uitzondering tussen al het vorige is het lange verhaal *De laatste der Oudgasten* (voor het eerst gepubliceerd in *Warnasarie 1854*), waarin hij een indische tegenhanger schijnt te willen geven van Hildebrand's *Familie Kegge*.

In 1852 richtte hij met mr L. J. A. Tollens het indisch belletristisch tijdschrift *Biang Lala* op en de eerste indische niet-officiële courant, de *Java-Bode;* na 1855 hield *Biang Lala* op te bestaan, en in 1858 trad Ritter uit de redactie van de *Java-Bode*. Ook in het jaarboekje *Warnasarie*, waaraan hij toch altijd trouw had meegewerkt, komt zijn naam na jrg 1856 niet meer voor. Onder de leden van het Indisch Genootschap staat hij in 1857 echter nog vermeld als ‹wonend te Batavia›, en volgens een berijmde *Uitboezeming ter gelegenheid mijner terugkomst in het vaderland, na een 45-jarig verblijf in Nederland's Indië*, apart uitgegeven en gedateerd Haarlem 1861, moet hij in 1860 eerst naar Nederland zijn teruggekeerd; althans uit dit gedicht blijkt dat hij in november van dat jaar al in zijn geboorteplaats terug was en een vroeger vertrek zou weer niet kloppen met het 45-jarig verblijf. In Haarlem ook overleed hij in october 1862, nauwelijks twee jaar dus na zijn terugkeer.

Zijn verhalen bundelde Ritter in *Indische Herinneringen, Aanteekeningen en Tafereelen uit vroegeren en lateren tijd* (Amsterdam 1843); *Nieuwe Indische Verhalen en Herinneringen uit vroegeren en lateren tijd* (Batavia 1845, uitgegeven ‹ter drukkerij van het Bataviaasch Genootschap›, in 2 delen); en *Nacht en Morgen uit het Indische Leven* (Amsterdam 1861, 2 delen). Hij schreef verder opgewekte Spectator-achtige bijschriften bij gekleurde platen van de Fransman E. Hardouin, voor het werk *Java; tooneelen uit het leven, karakterschetsen en kleederdragten van Java's bewoners* (Den Haag 1853), en een soortgelijk opstel, apart uitgegeven, over *De Europeaan in Nederlandsch Indië* (Leiden 1856).

Tenslotte publiceerde hij in 1861 nog: *Vrijheid en Dwang; eene episode uit de Indische Geschiedenis der 17e eeuw, historisch romantisch verhaal.* Bij dit alles was hij erop gesteld de lezer aan te kondigen dat zijn verhalen ‹niet verdicht› waren, of althans ‹gegrond op waarheidvolle schetsen der zeden en gewoonten van de verschillende volkstammen den Indischen Archipel bewonende›, wat hij nuttig achtte voor velen in Indië.*

Bij een bespreking van zijn bijschriften voor Hardouin in het *Tijdschr. v. N.I.* van 1853, schreef iemand, vermoedelijk Van Hoëvell: ‹Hoe verlicht hij ook moge wezen, toch heeft hij zich van vele, in Indië vooral vroeger niet zeldzame, vooroordeelen niet geheel kunnen los maken›. Deze ongetwijfeld begaafde pennist, op zijn manier een geboren schrijver, was inderdaad, ondanks alle verlichting, zelf ook een typische oudgast; zijn liefde voor sensatie en goedkope humor zou dit al voldoende kunnen bewijzen.

* Voorredes van *Indische Herinneringen* enz. en van *Nieuwe Indische Verhalen en Herinneringen.*

S. VAN DEVENTER

Salomon van Deventer (die achter zijn naam altijd JSzn tekende) werd geboren te Zwolle in 1816. Hij was een ziekelijk kind en verloor zijn vader op zijn vierde jaar. Aanvankelijk werd hij op de kweekschool voor zeevaart te Amsterdam opgeleid, en aan de strenge vorming en het onderwijs aldaar had hij later veel te danken, meende hij zelf en meent zijn biograaf mr T. H. der Kinderen*, die van de élèves voor de marine zegt: ‹Alle eigenwaan werd onderdrukt en uitgeroeid, en dit gaf aan Salomon's karakter een plooi van overdreven bescheidenheid, die hij nooit geheel heeft kunnen overwinnen.›
De gevolgen van een trap, die hij in zijn kindertijd van een dronkeman gekregen had, gevoegd bij een pleuris die hij nu opliep, beletten hem echter zeeman te worden. Na 3 pijnlijke, zware operaties te hebben ondergaan in 1832, bleek zijn gestel te zwak om de opleiding aan de kweekschool opnieuw te ondergaan en in 1833 kreeg hij ‹in vleiende bewoordingen zijn ontslag›. Hij was nu 17 jaar oud en werd hetzelfde jaar nog benoemd tot surnumerair adjunct-commies bij het provinciaal bestuur in Overijssel. Het volgend jaar stierf zijn moeder en werd hij zelf wederom ziek. In 1839 werd hij, door een oom, die officier was bij het indische leger, overgehaald zijn geluk in Indië te beproeven en vertrok daarheen. Hij had toen reeds vele verzen geschreven en hier en daar ook reeds gepubliceerd; bij zijn vertrek bood hij zijn familie en kennissen een bundel poëzie aan, *Ter Gedachtenis*, gedrukt bij zijn vriend Tjeenk Willink en niet in de handel gebracht.

* *Levensbericht van Salomon van Deventer JSzn* in *Levensberichten der afgestorven medeleden van de Maatschappij der Nederl. Letterkunde*, 1891.

In Indië werd hij al spoedig allervriendelijkst ontvangen door Van Hoëvell, die hem bij zich in huis nam, en bij wie hij $2^1/_2$ jaar inwoonde; door Van Hoëvell ook kreeg hij, tien dagen na aankomst, een plaats als klerk bij de directie der middelen en domeinen. Van de bataviase samenleving was hij spoedig een werkzaam en graag gezien lid; als klerk had hij soms echter last van zijn dichterlijke reputatie en het gebeurde dat zijn directeur als kanttekening bij een stuk van hem schreef: ‹Dichterlijk en fraai moge deze zinsnede zijn, duidelijk is dezelve niet; dat komt wellicht omdat ik geen verzen kan maken›. Anderen echter trokken profijt van zijn ‹meer dan middelmatige pen›, en in 1840 vroeg mr J. J. Brest van Kempen, die behalve directeur van 's Lands drukkerij ook redacteur was van het regeringsorgaan *De Javasche Courant* Van Deventer de redactie waar te nemen, toen hij zelf op reis moest. Het volgende jaar huwde Van Deventer, na de dood van de heer Brest van Kempen werd hij, in1842, door de regering tot redacteur van *De Javasche Courant* benoemd, wat hij 7 jaar bleef. Het was een soms netelige positie voor iemand die enigszins eerlijk en onafhankelijk wilde blijven; met de algemene secretaris mr C. Visscher, die het Van Hoëvell zo moeilijk maakte, had ook hij het soms hard te stellen; de G.-G. Rochussen echter wist hem te waarderen. In 1844 werd hij hoofdcommies bij het departement van producten en civiele magazijnen, waar hij de juist van Sumatra teruggeroepen en op wachtgeld geplaatste controleur E. Douwes Dekker, de latere Multatuli, als ambtenaar ter beschikking onder zich kreeg. Gevolg hiervan moet zijn dat in *De Javasche Courant* van 1 Jan. 1845 een lang nieuwjaarspoëem voorkomt van deze in de letteren–ook de indische!–toen nog volslagen onbekende.

Als lid van het Bataviaasch Genootschap droeg Van Deventer op de algemene vergadering van 8 Mei 1847 zijn gedicht *Een Storm in den Indischen, Oceaan** voor, dat, volgens de notulen der vergadering, ‹door vele schoone en treffende voorstellingen en het uitstekend talent, dat er in schitterde,

* Geplaatst in *Tijds. v. N. I.* 10e jrg.

aller aandacht trok›*. In 1848 gaf hij met Van Hoëvell en J. Munnich het eerste deel uit van het jaarboekje *Warnasarie*, dat hij het volgende jaar alleen redigeerde omdat Van Hoëvell naar Holland was teruggekeerd en de heer Munnich zich had teruggetrokken; in 1848 ook werd Van Deventer benoemd tot lid van de Maatschappij der Nederl. Letterkunde. In 1849 benoemd tot secretaris van de residentie Pasoeroean, moest hij Batavia verlaten.

In 1857 werd hij resident van Buitenzorg; in 1859 inspecteur van financiën, wat hij niet lang bleef, want in hetzelfde jaar nog werd hij tijdelijk belast met de functie van resident van Banjoemas en in 1860 definitief benoemd. Gedurende zijn bestuur werd Banjoemas door de Serajoe overstroomd en Van Deventer, wiens vrouw juist ziek lag, kon zijn gezin en zichzelf slechts met moeite op het dak redden, waar de regen in stromen neerviel. In deze moeilijke tijd gedroeg hij zich als bestuurshoofd zeer goed, maar in 1862 moest hij, ten gevolge van het doorgestane opnieuw ziek geworden, met verlof naar Europa. Gedurende dit verlof schreef hij, in opdracht van de liberale minister van koloniën Fransen van de Putte, zijn eens vermaarde *Bijdragen tot de kennis van het landelijk stelsel op Java*, waarvan 3 delen verschenen; maar deze uitgave, waardoor ‹op de intieme geschiedenis van het cultuurstelsel een zoo treurig licht viel, dat het parlement steeds meer van de onhoudbaarheid ervan overtuigd raakte›**, werd door de volgende minister, mr P. Mijer, gestaakt. Zware slagen troffen Van Deventer in deze tijd: eerst stierf zijn oudste zoon, die hij in 1858 voor zijn opvoeding naar Europa gezonden had, daarna zijn vrouw. In 1866 benoemd tot resident van Pasoeroean, moest hij als weduwnaar de terugreis naar Indië maken.

In 1867 huwde Van Deventer voor de tweede maal; in 1868 werd hij bevorderd tot resident van Soerabaja. In 1869 werd hem telegrafisch gevraagd directeur van binnenlands bestuur te worden, waarvoor hij telegrafisch bedankte. In 1871 wenste

* Zie *Gedenkboek Bat. Genootschap* blz. 226.

** *Encyclopaedie van Ned. Indië*, art. S. van Deventer.

men hem resident van Solo te maken, maar de bijzondere tact voor de vorstenlanden vereist schrikte hem af, en hij verzocht nogmaals niet in aanmerking te komen, want: ‹Ik ben noch politiek, noch diplomatiek man›. In 1873 werd hij echter aangesteld tot lid van de Raad van Indië, wat hij vier jaren bleef. Toen verliet hij 's lands dienst en ging opnieuw naar Europa, maar ondanks het verblijf te Nice en te Brussel verdroeg zijn tweede vrouw het europees klimaat slecht, zodat het echtpaar eind 1878 naar Indië terugkeerde en zich te Batavia vestigde.

Hoewel Van Deventer daar nu ambteloos burger was, kon hij zich er niet onttrekken aan verschillende ereposten: zo was hij president van de sociëteit De Harmonie en van de directie van het Parapattan-wezengesticht. In 1881 moest hij, opnieuw wegens gezondheidsredenen, toch terug naar Europa, waar zijn vrouw een jaar later in Italië overleed. Van Deventer vestigde zich daarna in Den Haag, waar hij zich met indische zaken bleef bezighouden; hij was drie jaar bestuurslid van het Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde van Ned. Indië en schreef bij de uitbarsting van de Krakatau een laatste vers, *Het aardrijk dreunt*, dat in het geïll. blad *Holland-Krakatau* in 1883 werd uitgegeven. In 1884 schreef hij nog voor de Mij der Ned. Letterkunde een ‹doorwrocht› levensbericht van de ex-G.-G. mr Pieter Mijer; daarna trok hij zich, door een hartkwaal gekweld, steeds meer in huis terug en werkte daar aan gedenkschriften, die hij voor zijn kinderen bestemde. Hij overleed in 1891.

Hoewel hij als dichter en novellist ook in ieder opzicht een dilettant was, valt hij in de jaargangen van *Warnasarie* en elders op door het staag terugkomen van zijn bijdragen en door meer vaardigheid en gemak dan de meesten bezaten. Zijn indische novellen: *De noodlottige dag: uit de papieren van een ambtenaar op wachtgeld; Eene revolutie op Java; Emma de Gouvernante; De zonderlinge tijgervangst**, enz.

* Resp. gepubliceerd in *Warnasarie* jrg 1848, 1853, 1854 en *Biang Lala* jrg 1852.

zijn nogal droog en stijf, maar een verhaal dat hij in mei 1841 te Batavia schreef, niet lang na zijn kennismaking met Indië dus en dat door Van Hoëvell in de 4e jrg. van zijn *Tijdschrift* werd opgenomen, *Een Ontbijt bij den heer Notenkraker*, onder het pseudoniem Moestaël*, kan, hoewel als literatuur onbeduidend, zeer goed dienen als beeld van toenmalige zeden in bataviase jongeluiskringen. Van dit soort practical jokes, dat ook in planterskringen en dergelijke voor geest en humor moet doorgaan, en waar Indië zich zo rijk aan bleef betonen, is het wellicht het eerste verslag. Van zijn *Elegie***, in 1840 op het kerkhof van Batavia geschreven en die door iedereen zo schoon gevonden werd, [volgen hier enige strofen.] Het lange gedicht *Djago Taroep Anom*, in november 1849 te Pasoeroean gemaakt, is een der beste berijmingen van javaanse legenden, die de oostindische bellettrie heeft opgeleverd. Veel poëzie van Van Deventer is niet op een indisch onderwerp; hij maakte zelfs een vers op de dood van de vaderlandse Tollens, toen diens zoon, dichter toch ook en redacteur van *Warnasarie*, in gebreke bleef deze ramp te herdenken. Bij het vertrek van zijn zoon Roelof Jacques naar Holland, in 1857, en van zijn zoon Jan Salomon in het volgende jaar–dus toen hij resident was van Buitenzorg–, schreef hij twee lange gedichten, een *Afscheidslied* en een *Weeklagt*, waarin het grote probleem van die dagen: het vervreemden van ouders en kinderen wanneer de laatsten voor hun opvoeding naar Europa moeten, uitvoerig tot uiting komt. Beide gedichten werden afzonderlijk uitgegeven, het ene bij Lange & Co te Batavia, het andere bij de oude vriend Tjeenk Willink die zijn eerste bundel liet drukken, te Zwolle, en deze uitgaven werden niet in de handel gebracht, maar men vindt het eerste ook in *Warnasarie* 1858 en het tweede in de *Nederl. Indische Muzenalmanak* voor 1859–60. Van het *Af-*

* Het maleise woord moestahil betekent oorspr. ‹onmogelijk›, doch wordt vooral gebruikt als uitroep in de zin van ‹is 't mogelijk?› of ‹och kom!›

** Gepubliceerd in *Lakschmi* 1841

scheid volgt hieronder een fragment, van de *Weeklagt* een sonnet dat er het slotaccoord van is. Van Deventer schreef ook nog teksten, o.a. bij platen naar Raden Saleh, voor het prachtwerk *De Indische Archipel*, dat door de chromolithograaf C. W. Mieling werd verzorgd en uitgegeven in 1865.

Ook Indië kreeg zijn Van Alphen, al zou het een kleine 70 jaar later zijn*: J. van Soest, onderwijzer te Batavia, gaf in 1846 zijn *Oost-Indische Bloempjes, Gedichtjes voor de Nederlandsch-Indische jeugd*, die een groot succes hadden, en verscheidene malen werden herdrukt. Twee twaalftallen van deze versjes werden getoonzet door C. Hune en te Haarlem voor rekening van deze componist uitgegeven en in het jaar van de dood van de schrijver, 1857, verscheen bij Lange & Co zelfs een uitgave met gekleurde plaatjes van A. van Pers. Het *Tijds. v. N. I.* schreef bij deze uitgave: ‹Er is geen Indische jongen, of hij zal u zonder haperen het allerliefste versje *De Béo* opzeggen... Er is geen Indisch meisje, of het kent het gansche boekje van buiten›. Ditzelfde jaar gaf de zoon van J. van Soest, die zelf in Delft zat, bij Kolff te Batavia zijn *Nagelaten Oost-Indische Gedichtjes* uit, die lang niet alle indische onderwerpen behandelen, en bijna alle uit almanakken en jaarboekjes werden bijeengegaard. Het eerste gedicht in deze bundel is een eindeloos *Reisje van Batavia naar Tenger-Agong:* 127 strofen van 5 regels. In het begin geeft hij een opsomming van zijn overplaatsingen als onderwijzer in de Oost; dan volgt een rit met een zesspan tot Buitenzorg; een kort verblijf aldaar; de rit vervolgd tot Bandoeng, waar Van Soest een avondje bij de regent meemaakt; dan gaat het via Lembang en de Tangkoeban Prahoe naar het land, waar hij les zal geven aan de zoons van de landheer. Het slot is ontstellend, want nauwelijks 3 weken was hij in zijn nieuwe betrekking, of daar ‹sloeg 't bliksemvuur mijn huis aan 't bran-

* Van Alphen's *Gedigten voor Kinderen* verschenen voor het eerst in 1778.

den, lag ik bewustloos op den grond› – wat een allerpijnlijkste belevenis moet zijn geweest, al vervolgt hij blijmoedig dat niettemin ‹mijn lot was in de beste handen, daar God mij trouw ter hulpe stond, en zorgde voor mijn dier'ste panden›.

Prof. Brom weet van de arme dichter niet veel meer te zeggen dan dat hij Cornelis Paradijs vreedzaam tegemoetging*, en men moet toegeven, dat, bij al 's mans opvoedkundige opgewektheid, de platheid meestal niet van de lucht is. Maar daarom juist, en in zijn onverhulde naiefheid, in zijn taal voor kinderen, is hij een onwaardeerbaar vertegenwoordiger van de koloniale Nederlander van dit tijdperk, die de Verlichting met het Cultuurstelsel zo goed wist overeen te brengen, in zijn algemeen-ontwikkeld doorsnee-type althans. Het *Tijds. v. N. I.* van Van Hoëvell plaatste in 1843 reeds *Het Lucht-Stoomschip* van deze dichter, die toen misschien nog niet eens aan zijn kinderversjes arbeidde, maar ook hierin reeds al zijn qualiteiten openbaart van geloof in de vooruitgang, gevoel voor actualiteit en blijmoedigheid die aan zelfironie zou doen denken, als zijn didactische ader hem daarvoor niet te zeer in de weg zat. De indische coupletten van deze lof op de moderne Icarus vinden hun hoogtepunt in deze 8 regels:

Gij hebt in mijn oog veel waarde,
Schoone tuin van d'archipel!
'k Vind mij nergens op heel de aarde,
Als in uw gebied, zoo wel.
'k Roem uw stroomen, bronnen, beken,
Bergen, dalen, vlakke streken;
'k Prijs uw welvaart ieder uur,
En uw wijs, verlicht bestuur.

Toch beleefde Van Soest in Indië, behalve het inslaan van de bliksem in zijn huis, nog andere nare dingen: zijn vrouw schijnt er nogal eens ziek te zijn geweest: ‹Ach! moet ik dan

* G. Brom: *Java in onze Kunst*, blz. 35.

altijd klagen!› begint het gedicht *Bij het ziekbed mijner vrouw*, en een ander gedicht is gewijd *Aan mijne ontslapen Lievelingen bij mijn laatste bezoek op het kerkhof te Tana-Abang nabij Batavia.** Sprak daar zijn vaderleed, zijn vaderlands hart ontboezemde zich in een gelegenheidsvers *Aan de overwinnaars van Beliling en Karang-Asem.* Het aardigst voor het nageslacht zijn drie berijmde javaanse legenden, *Ramissa, De Witte Buffel* en *Sang Koeriang;* het laatste gedicht, dat de in de Soendalanden beroemde legende van de Tangkoeban Prahoe navertelt, vormt, om de incestueuze smaak van het gegeven (men heeft hier met een javaanse Oedipus te doen) een nogal grappig contrast met de kinderverzen. *Sang Koeriang*, geschreven te Haarlem in augustus 1848, gedurende een verlof of na definitieve terugkeer, verscheen eerst in *Warnasarie* 1849. De strekking van de kindergedichtjes vergt nauwelijks commentaar: de slechte invloed van de bijgelovige koetsier op de kleine sinjo wordt door de Verlichting van het schoolonderwijs overwonnen; men respectere de koelie, want hij is nuttig; men behandele zijn bedienden goed, opdat ze ons graag verder bedienen; de gouverneur-generaal wordt vanzelfsprekend geëerd en bemind als Overheid; Frederik weet zijn jongste broertje op de kaart haarfijn uit te leggen wàt Nederland uit elke bezitting puurt. Het verhaaltje van de jongen die zijn chinese medescholier een kikker aan de staart bond, zal aan persoonlijke ondervinding van Van Soest te danken zijn. Ook in de roerende kinderliefde van het Chineesje in China, zal men een les moeten zoeken aan de hollandse koloniale jeugd om niet op het gele ras neer te zien; hier spreekt de Verlichting onvermengd.

* Voor het eerst gepubliceerd in *Warnasarie* 1848.

F. W. JUNGHUHN

Deze Saks, in Indië Nederlander geworden, is op zijn manier een fenomeen. Men heeft hem de indische Humboldt genoemd, maar hoe vleiend dat ook mag zijn, het geeft een onvolledig idee van zijn wonderlijk veelzijdige begaafdheid. Hij was geoloog, botanist, ethnograaf, topograaf, klimatoloog, arts, tekenaar, auteur, planter, oudheidkundige, geograaf, filosoof, alles met talent, al blonk hij natuurlijk niet in alles evenzeer uit; hij was de beklimmer en beschrijver van Java's vulkanen, in een tijd toen auto's niet de helft van de inspanning konden overnemen, een soort woudloper en geleerde, oprichter van het hollandse vrijdenkersorgaan *De Dageraad*. Hij was voor de koloniale beschaving een groot man, een der grootsten; maar reeds zijn fysieke prestaties dwingen bewondering af, en hij was bovendien een moeilijke maar sterke persoonlijkheid.

Franz Wilhelm Junghuhn werd october 1809 te Mansfeld (in het Saalgebied, prov. Saksen) geboren*. Zijn vader was barbier en heelmeester en van hem erfde de zoon het onbuigzame karakter, dat oorzaak was dat zij al vroeg met elkaar in botsing kwamen. De jongen werd lichamelijk getuchtigd zonder dat het hielp, en moeder en grootmoeder bedierven hem, om een tegenwicht te vormen voor de strengheid van de vader. Als kind beklom Junghuhn vaak de ruïnen van het gravenslot van Mansfeld, die zich boven een afgrond verhie-

* Voor levens- en andere bijzonderheden zie de uitvoerige levensschets door F. Günst voorin de 6e druk van Junghuhn's *Licht- en Schaduwbeelden*, de biografie *Franz Junghuhn* door prof. Max C. P. Schmidt, Leipzig 1909, en het *Gedenkboek Franz Junghuhn* verschenen bij Nijhoff, 1910.

ven, en zocht bij voorkeur de gevaarlijkste plekken uit, of hij doorkroop de onderaardse gangen van dit slot, met een touw en een lantaren, om weer uit de doolhof te raken. Toen reeds vol liefde voor de botanie, trok hij soms dagen lang uit het ouderlijk huis weg om in de wouden van het Harzgebergte bloemen en kruiden te verzamelen; hij was toen reeds eenzelvig en prikkelbaar, en zo onrustig ‹dat hij de spijzen half verslond, zonder er een woord bij te spreken›*. Daar zijn vader geen middelen had om hem naar het gymnasium te zenden, kreeg hij huisonderwijs en o.a. latijn van de diaconus Hecht. Maar terwijl hij dacht een geleerde te zullen worden, dwong zijn vader hem de barbiersknecht te spelen. De jongen rebelleerde en liet eens een klant halfgeschoren zitten; de botsingen met de vader verergerden. Eindelijk, toen Franz 17 was, besloot de vader hem als student in de geneeskunde te Halle te laten inschrijven en bracht hem daar bij familie onderdak. Eerst bezocht Franz de chirurgische kliniek vlijtig; toen maakte hij kennis met de student Burmeister, later hoogleraar in de zoölogie, en vergezelde deze keer op keer wanneer hij jacht maakte op planten en insecten. Om hem van zijn liefde voor de botanie te genezen, hield vader Junghuhn alle geldelijke ondersteuning in.

Franz verliet de familie bij wie hij inwoonde, trok bij vreemden in, verkocht zijn boeken en zelfs zijn bed om te voorzien in zijn levensonderhoud; de vader echter hield ook vol, en tenslotte zag de zoon zich verplicht de botanie op te geven en trachtte als toneelspeler voor zichzelf te zorgen. De vader beschouwde hem nu als verloren; de zoon leerde inzien dat hij voor toneelspeler ook geen karakter had. Hij zei het toneel vaarwel, en lag daarna enige tijd ziek bij vrienden; in deze tijd werd een verzoening met de vader tot stand gebracht en Franz daarna weer in het ouderlijk huis opgenomen. Om zich te harden legde hij zich midden in de winter half naakt op een stroleger, bedekte hoofd, borst en lichaam met sneeuw, en bleef zo liggen, zolang hij het enigszins kon uithouden. In

* *Levensschets* door F. Günst.

1830 deed hij een poging tot zelfmoord en moest tot zijn diepe vernedering ondervinden dat het zijn vader was die hem redde. Eindelijk besloot deze zijn zoon toch maar weer te laten studeren en zond hem daarvoor naar Berlijn. Te Berlijn studeerde Franz met ijver natuurwetenschapen en in 1830 nog publiceerde hij zijn eerste botanische bijdrage *Observationes mycologicae in species fungorum tam novas tam male cognitas*. In het volgende jaar gebeurde echter iets dat aan zijn leven weer een nieuwe wending zou geven: gedurende een uitstapje in de omstreken van Berlijn kreeg hij ruzie met een van zijn medestudenten; een duel op het pistool volgde; en Junghuhn had het ongeluk zijn tegenstander te doden. Hij moest uit Berlijn vluchten, en trok naar Koblenz in de Rijnprovincie, waar hij zich opgaf om zich van zijn militaire dienstplicht te kwijten. Op grond van zijn academische studie werd hij aangesteld als officier van gezondheid en kwam in garnizoen te Simmern, in het Eifelgebergte. Hier echter werd hij voor de dood van de medestudent gearresteerd, naar Ehrenbreitstein overgebracht en daar veroordeeld tot tien jaar vestingstraf.

Begin 1832 werd hij in Ehrenbreitstein opgesloten. Hier simuleerde hij na enige maanden krankzinnigheid, en zo goed, dat hij naar het garnizoenshospitaal te Koblenz moest worden overgebracht. Men sloot hem daar in een cel op, waar hij voortging de bezetene te spelen; hij tekende duivels op de muren van de cel, en viel de geneesheer en iedereen die bij hem kwam aan; als hij in de buitenlucht werd gebracht maakte hij het de andere zieken zo lastig, dat hij in een bepaald hoekje van de tuin geïsoleerd moest worden. Daar was een poortje, dat af en toe geopend werd om water te brengen; op een dag dat dit openstond wist Junghuhn erdoor te ontsnappen. Zonder geld en in de kleren van het gesticht, 's nachts voortsluipende, overdag zich verbergend, zijn honger in de nacht met gestolen vruchten stillend, wist hij Trier te bereiken en vandaar de franse grens. Na een tocht van veertien dagen stond hij op franse bodem; uit Thionville

schreef hij aan een vriend om geld, kon daar eindelijk nieuwe kleren kopen, trok daarna door naar Parijs. Daar was hij enige tijd verplicht zich als bediende te verhuren aan een oostenrijkse verver en huisschilder. Kennismaking met een jonge dokter gaf hem de gelegenheid de juist bekende homoeopathie te beoefenen; langs deze weg kwam hij in aanraking met een beroemd man, door wiens tussenkomst hij een aanstelling kreeg als officier van gezondheid in het vreemdelingenlegioen te Algiers. In 1833 vertrok hij daarheen en werd gedirigeerd naar Bona. Van de vreemde plantenwereld die hij daar aantrof, maakte hij tekeningen, die hij met een uitvoerige beschrijving zond naar Alexander von Humboldt, die toen in Parijs woonde; Von Humboldt, op deze wijze door Junghuhn gewonnen, wendde zijn invloed aan en wist te bewerken dat hem kwijtschelding van straf werd verleend en dat hij naar Duitsland terug mocht. In 1834 kwam Junghuhn weer in Koblenz en wijdde er zich, met Ph. Wirtgen, aan botanische onderzoekingen. Hij bleef daar echter niet lang; vertrok naar Holland, legde in Utrecht een examen voor officier van gezondheid der 3e klas af, en kon zich juni 1835 als zodanig reeds naar Indië inschepen. In october zette hij te Batavia voet aan wal.

Junghuhn werd aanvankelijk geplaatst bij het hospitaal te Weltevreden, en verwierf zich daar de vriendschap van de chef van de geneeskundige dienst, dr Fritze. Na ook in Semarang en Djokdja in het hospitaal werkzaam te zijn geweest, werd Junghuhn door Fritze uitgenodigd hem te vergezellen op een inspectiereis over Java. Vóórdien hadden Fritze klachten bereikt over Junghuhn's ongeregeldheid als hospitaaldokter en de tijd die hij soms zonder verlof aan de botanie wijdde, maar dit juist leerde Fritze inzien dat Junghuhn de wetenschap groter diensten kon bewijzen dan als arts alleen. Op zijn reis als adjudant van Fritze leerde Junghuhn Java kennen. De heer Diard, chef van de natuurkundige commissie en vriend van Fritze, stelde Junghuhn als voorlopig lid aan van genoemde commissie, terwijl hij ook tot lid benoemd werd

van het Bataviaas Genootschap. In 1838 schreef Junghuhn, voor de eerste jaargang van het *Tijdschr. v. Neêrl. Indië*, een bijdrage over de Salak, het volgende jaar over de Gedeh, en dit jaar 1839 bracht hij als lid van de natuurkundige commissie voornamelijk in de Preanger door. In de *Verhandelingen* van het Bat. Genootschap publiceerde hij zijn *Praemissa in Floram cryptogamicam Javae insulae;* maar ditzelfde jaar overleed dr Fritze, die bestuurslid van het Genootschap was. In 1840 werd Junghuhn, na afgelegd examen, bevorderd tot officier van gezondheid der 2e klas. Tot herstel van zijn gezondheid bracht hij 3 maanden in het Diëng-gebergte door, en dit gaf hem aanleiding voor een artikel in het *Tijdschr. v. N. I.*, waarin hij aandrong op genezing van Europeanen, die te lang in het hete klimaat waren geweest, niet door middelen uit de apotheek, maar door een verblijf in koudere luchtstreken, op Java zelf te vinden. In deze tijd begon hij ook te werken aan zijn grote boek over Java, dat eerst later zou worden uitgegeven.

Na de dood van Fritze en een ongunstige beschikking van de minister van koloniën over zijn definitieve benoeming tot lid van de natuurkundige commissie, besloot Junghuhn Java te verlaten. In 1840 vroeg hij overplaatsing aan naar Padang en reisde naar Sumatra's Westkust; door ziekte gedwongen een latere boot te nemen dan hij eerst van plan was, reisde hij samen met de raad van Indië, later G.-G., mr Pieter Merkus, die juist als buitengewoon gouvernementscommissaris naar Sumatra moest. Deze verlichte man leerde Junghuhn gedurende dit samenzijn aan boord naar waarde schatten, en nadat Junghuhn een tijdje in het hospitaal te Padang gewerkt had, kreeg hij van Merkus opdracht om een topografisch en statistisch-politiek onderzoek te doen in de toen bijna geheel onbekende Bataklanden. Junghuhn reisde in 1840 en 1841 dus door deze woeste oorden vol menseneters, schreef zijn rapport en werd in 1843 als beloning voor deze prestatie benoemd tot lid van het Utrechtse Genootschap van Kunsten en Wetenschappen. In het *Tijdschr. v. Neêrl. Indië* publiceerde hij

ook een reeks bijdragen over de vulkanen in Indië; ook werkte hij mee aan *De Kopiïst* – o.a. over hindoe-oudheden – en aan het *Indisch Magazijn*. Een van zijn reisbeschrijvingen bracht de redacteur van het eerstgenoemde tijdschrift, ds Van Hoëvell, in conflict met de regering, door enige critische opmerkingen die Junghuhn zich veroorloofd had over inlandse hoofden; Junghuhn zelf werd voor die gelegenheid bij de G.-G. Rochussen geroepen en met uitzetting uit Indië bedreigd wanneer hij zich niet matigde. Maar zijn lastig karakter deed hem ook scherpe dingen schrijven over andere onderzoekers; zo polemiseerde hij met de beroemde Teysmann, hortulanus van 's Lands Plantentuin te Buitenzorg, die hij de ‹professor van den groentetuin te Tjipannas› noemde. Aan het slot van zijn bijdragen over de vulkanen schreef Van Hoëvell: ‹De redactie van het *Tijdschrift voor Neêrlands-Indië* stelt den wetenschappelijken arbeid van Dr F. W. Junghuhn op hoogen prijs, doch zij rekent het zich zelve verplicht, hier opentlijk te verklaren, dat zij niet gerekend wil worden door de opnamen der ‹Bijdragen tot de geschiedenis der vulkanen in den Indischen Archipel› van dien verdienstelijken schrijver, de persoonlijke aanvallen op onderscheidene mannen van naam en kunde, welke daarin voorkomen, goed te keuren of voor hare rekening te nemen, terwijl zij tevens voor alle wederlegging of verdediging hare bladen gaarne openstelt. Het smart haar, dat de heer Junghuhn aan haar raad, om de aanmerkingen weg te laten, althans te verzachten, geen gehoor heeft willen geven, en slechts de belangrijkheid zijner Bijdragen voor de wetenschap heeft haar kunnen bewegen om ze ook met die aanvallen te plaatsen›.

Na zijn terugkeer van Sumatra was Junghuhn opnieuw de Preanger ingetrokken, en op een gegeven ogenblik werd het gerucht van zijn dood verspreid. In verband daarmee riep de G.-G. Merkus hem naar Batavia en gaf hem *f.* 6000 voor de publicatie van zijn werk over de Bataklanden; maar de volgende G.-G., Rochussen, hield het drukken ervan te Batavia tegen, en Junghuhn kon de duitse tekst in 1847 eerst te Berlijn

doen verschijnen. Deze tekst trok de aandacht van de beroemde dr Hasskarl. In 1845 had Junghuhn het examen voor officier van gezondheid der 1e klas afgelegd en werd hij benoemd tot chirurgijn-majoor, voor welke benoeming hij echter bedankte. Rochussen, die hem gedurende de boetpredikatie over zijn geschriften persoonlijk had leren kennen en om zijn fermheid waarderen, vervulde kort daarna zijn wens: benoemd te worden tot lid van de natuurkundige commissie, en met de opdracht te onderzoeken waar op Java steenkolen werden aangetroffen, reisde Junghuhn nogmaals over het hele eiland.

In 1848 mocht hij, na 13 jaar Indië, voor zijn verzwakte gezondheid met europees verlof gaan en reisde niet om de Kaap (de gewone weg), maar met de zogenaamde overlandpost. Van deze reis gaf hij een boeiende beschrijving, die in het duits vertaald werd door Hasskarl. Hij bezocht Mansfeld, waar zijn vader intussen overleden was, en vestigde zich daarna in Leiden. Van october 1848 tot juli 1855 bleef Junghuhn in Europa en deed er verscheidene reizen: door Holland, Tyrol, Zwitserland, Italië, de Pyreneeën, de Kaukasus, Altai, Zweden. In 1850 huwde hij met Louisa Koch, en werd de natuurkundige commissie door de koning opgeheven. In 1851 begon hij met de publicatie van zijn *Plantae Junghuhnianae;* in 1852 werd hij benoemd tot corresponderend lid van de Natuurkundige Vereniging te Batavia en verscheen de eerste druk van zijn belangrijkste werk: *Java, zijn gedaante, zijn plantentooi en inwendige bouw,** waaraan een platenalbum en vele kaarten waren toegevoegd. Junghuhn's eigen tekeningen, door Mieling gelithografeerd, zijn in hun naiefheid vaak bekoorlijk en in hun felle kleuren voor onze smaak uiterst aantrekkelijk, ook al mogen zij dan, zoals prof. G. Brom meent, ‹zijn weelderige beschrijvingen niet verhogen›. Wat die weelderige beschrijvingen zelf betreft, Junghuhn spant zich in, met de pen voor ogen te roepen wat latere reizigers

* De titel van de 1e druk luidt eigenlijk: *Java, deszelfs gedaante, bekleeding en inwendige structuur.*

met het fototoestel zouden doen, en ook dit heeft, voor wie er tijd aan besteden wil, werkelijk zijn eigen charme. Prof. Brom zegt: ‹Zoals de dichter Multatuli met zijn redeneringen de wetenschap meende te dienen, wou de geleerde Junghuhn in de beschrijvingen, waarvan... zijn hoofdwerk *Java* overliep, echte kunst leveren›*; maar hij geeft toe dat deze beschrijver, al leverde hij dan geen superieure literatuur, zeer goed wist waar te nemen. Vele van die waarnemingen heeft hij dan ook, op bergtoppen en in wouden, op zijn knie op papier gebracht. Het groot aantal intekenaren op het werk in Indië, veroorloofde Junghuhn hun gratis een exemplaar te zenden van een verbeterde lezing van het eerste gedeelte. Bijna onmiddellijk na de verschijning van *Java* werd Junghuhn benoemd tot ridder in de orde van de Nederlandse Leeuw. In 1853 liet hij zich als Nederlander naturaliseren.

De door hem aangelegde belangrijke botanische verzameling werd ondergebracht in het academisch herbarium te Leiden; een merkwaardige collectie steensoorten gaf hij aan het museum van natuurlijke historie aldaar.

In 1854 publiceerde hij een satirische brochure, *Het schaap onder de wolven*, in antwoord op een schets, getiteld *De wolf onder de schapen* in het Jaarboekje van het Koninklijk Zoölogisch Genootschap te Amsterdam; Junghuhn levert hierin een *Adumbratio Hominis brevicollis involucrati* en een karakterschets van de *Homo otiosus officiosissimus*, en de brochure verwierf de bijval van prof. Jacob Geel. In dit jaar begon hij ook te werken aan zijn grote *Kaart van het eiland Java*, die eerst in 1855 uitkwam. Anoniem publiceerde hij echter in 1854 in afleveringen het werk dat ons het meest aangaat, omdat het zijn meest bellettristische proeve is: *Licht- en Schaduwbeelden uit de Binnenlanden van Java*, met deze ondertitel: *Over het karakter, de mate van beschaving, de zeden en gebruiken der Javanen; over de invoering van het Christendom op Java, het bezigen van vrijen arbeid en andere vragen van den dag. Verhalen en Gesprekken verzameld*

* *Java in onze Kunst*, blz. 30, blz. 41.

op reizen door gebergten en bosschen, in de woningen van armen en rijken. Door de gebroeders Dag en Nacht. Medegedeeld door den eerstgenoemde. Dit werk, dat door de volledige titel voldoende wordt gekenschetst, is als een naieve kaleidoscoop van Junghuhn's werken, denken en ondervinding; het werd als het prospectus van het tijdschrift *De Dageraad*, dat in 1855 erop volgde, en in dit ‹dichterlik getint materialisme›, zoals prof. Brom het noemt, betoont Junghuhn zich de voorloper van Multatuli, die hem als ‹denker› eerde: ‹En uw naam breng ik in herinnering, broeder Dag, Junghuhn, geoloog, botanist, *denker!*›* In zijn geloof van natuurkundige en zijn afkeer van de hypocriete christenen, in zijn onwil de Javaan, die reeds weet wat een God is, te leren dat Drie = Een, betoont Junghuhn zich de tegenstelling van indische cultuurdragers als Van Hoëvell en Brumund, en op-en-top een product van de Verlichting. Zijn samenspraken tussen de broeders Dag en Nacht in javaanse landschappen en voor javaanse hoorders, zijn, nu gelezen, aandoenlijk onhandig opgebouwd en in de verdere tekst gelast; zijn Javanen zijn *het* Rousseauistische natuurvolk dat men zich maar wensen kan; zijn manier om het ‹Evangelie van Dag› (*zijn* geloofsbelijdenis) te stellen tegenover een verouderd en rechtzinnig ‹vraagboekje tot onderwijs in de christelijke leer› is al te simplistisch, en de scène waarin de door Dag bekeerde Javanen tot de ‹natuurlijke godsdienst en zedeleer› overgaan, de islamitische *imam* inbegrepen, is niet meer naief, maar grotesk. Vergelijkt men de ‹denker› Junghuhn met een Voltaire of een Nietzsche, dan is hij op zijn allerbest een begaafd kind; maar zet men hem, zelfs met dit boekje, in het Indië van zijn tijd, dan verschijnt hij door zijn onafhankelijke geest opnieuw als een reus. De kerkelijke partij in Holland trachtte het boekje te doen verbieden, wat slechts een herdruk van de eerste aflevering tengevolge had, terwijl ook een duitse uitgaaf ervan verscheen.

Junghuhn zelf gaf zich trouwens rekenschap van zijn afhan-

* *Ideën*, nr 482.

kelijkheid, als gelovig natuurkundige en denker, en verklaarde: ‹Van al hetgeen [de schrijver] in deze bladen mededeelt, is nauwelijks het honderdduizendste gedeelte *zijn* eigendom, en ook dit honderdduizendste gedeelte slechts in zoo verre als hij een *weinig* heeft medegearbeid aan het groote werk der natuuronderzoeking, als hij *zijn eigen* vijf zinnen niet ongebruikt heeft gelaten om in het levende boek der natuur te lezen en de schriftteekeningen der schepping zoo getrouw mogelijk te verklaren. Al het overige gedeelte des inhouds van dit geschrift is eigendom van vele duizende mannen, die elk iets hebben geleverd tot verklaring van het boek der schepping, die allen hebben medegewerkt om waarheid en verlichting te verspreiden en daardoor bijgeloof en dwalingen te bestrijden›. Kort na het verschijnen van de eerste aflevering van *De Dageraad* keerde Junghuhn naar Java terug. Het was maar kort nadat Multatuli van zijn europees verlof was teruggekeerd, om in Lebak zijn ware bestemming te vinden. Evenals Multatuli had Junghuhn zich gedurende zijn europees verlof laten opnemen in een vrijmetselaarsloge, de loge *Post nubila lux* te Amsterdam. Junghuhn reisde met de *Minister Pahud*, was door de regering benoemd to inspecteur van het natuurkundig onderzoek, wat in dit geval zeggen wilde dat hij met Hasskarl moest zorg dragen voor de invoering van de kina op Java. Hasskarl was naar Peru gezonden om de kinacultuur daar te bestuderen; was in 1854 te Batavia gekomen en had te Tjipanas en elders gecontroleerd wat er van de zaden terecht was gekomen, die hij uit Peru vooruitgezonden had. Junghuhn nam andere planten mee, die Hasskarl naar de Hortus Botanicus te Amsterdam gestuurd had, en nam met deze een proef in een koeler klimaat dan het eerder gekozene. In 1856 moest Hasskarl om gezondheidsredenen Java weer verlaten; Junghuhn werd nu met het hele werk belast en vestigde zich in 1857 te Lembang boven Bandoeng, in de Preanger. Daar werd in hetzelfde jaar zijn enige zoon geboren; daar wijdde hij zich geheel aan de kinacultuur, tot zijn dood in April 1864. Ook over deze cultuur polemiseerde

hij met zijn oude tegenstander Teysmann (in 1862); terwijl Van Hoëvell, de kinaplant met de door hem weinig beminde minister van koloniën en G.-G. Pahud vereenzelvigend, zich ook zeer afkeurend uitliet over de ‹nietswaardige Pahudiana›.

De indische schrijver dr I. Groneman heeft herinneringen aan Junghuhn genoteerd in zijn *Bladen uit het Dagboek van een Indisch Geneesheer* en in het *Gedenkboek Franz Junghuhn* en verteld hoe hij hem in 1859 voor het eerst ontmoette en later zijn huisdokter was in Lembang; van Junghuhn's laatste dagen geeft hij een treffende beschrijving. Junghuhn stierf aan een lever-abces en wilde niet-kon, twee dagen reizens van Batavia af, ook niet-worden geopereerd. ‹Spoedig brak toen 't absces in de rechterlong door en werd langzamerhand uitgehoest. Maar toen ontwikkelde zich een andere etterhaard in de rechtermamma, die als een moederborst opzwol. Die zou ik hebben kunnen openen, al ware 't dan dat de zeer verzwakte lijder onder de operatie bezwijken kon; maar 't was de laatste kans tot redding en herleving. Junghuhn was er echter niet toe te bewegen. 't Eenige dat hij mij toestond, was, dat ik hem een lancet achterliet, waarmede hij zelf een punctie zou kunnen beproeven, wat niet gebeurde. Hij stierf een paar dagen later, ... kort nadat hij mij... verzocht had 't raam van zijn studeerkamer, waarin hij lag, wijd open te zetten, opdat hij nog eens zijn geliefde bergen en 't oerwoud zou kunnen zien en de reine berglucht (onder een zwak vallenden regen) inademen. Nooit heb ik iemand kalmer zien sterven...›*

Junghuhn ligt in Lembang begraven, niet ver van waar zijn huis stond, op een plek die hij zelf aangewezen had: een obelisk werd op dit graf gezet, van waaruit men de helling van de Tangkoeban Prahoe (omgekeerde prauw) ziet opgaan, en dat als achtergrond de Boekit Toenggoel (Eenzame Berg) heeft.

In de bladzijden die hieronder uit de *Licht- en Schaduwbeelden* werden genomen, heb ik voornamelijk het accent laten

* *Gedenkboek Franz Junghuhn*, blz. 294–295

vallen op de indische gedeelten en de filosofische uiteenzettingen van Dag en Nacht, en die van de later ook nog optredende andere broeders Avondrood en Morgenrood bijna geheel verwaarloosd. Het is voor ons belangrijker te weten hoe Junghuhn stond tegenover het cultuurstelsel en het karakter van de Javaan, dan wat hij precies dacht over God als Natuur of als Drieëenheid. Prof. Veth zegt dat Junghuhn in zijn *Java* nog allerlei Compagniesvooroordelen over de Javanen deelde en nog vrijwel geheel de mening van een Rijckloff van Goens over hen onderschreef, en vervolgt: ‹Zeer naar waarheid zegt ergens de heer van Hoëvell, dat weinige menschen den Javaan leeren kennen, die zich niet, in weêrwil zijner gebreken, tot hem getrokken voelen, die niet veel met hem op hebben en wier hart niet warm voor hem klopt›. Voorts beroept hij zich op het oordeel van de Javanenkenner K. F. Holle, die het volgende over Junghuhn getuigde: ‹Hij sprak niet eens redelijk goed Maleisch, verstond Javaansch noch Soendaneesch, en staat algemeen bekend als iemand die vrij barsch kon zijn tegen Europeanen, en nog meer tegen den inlander, op wien hij met verachting neerzag. Ik heb menigmaal met den heer Junghuhn over het karakter van den inlander gesproken, en de persoon leeft nog, die getuigen kan, dat genoemde geleerde mij op het laatst voorwaardelijk gelijk gaf, namelijk als men met den inlander omging zooals ik dit bedoelde›.*

Deze woorden lijken zonderling, wanneer men de Junghuhn leest van *Licht- en Schaduwbeelden*. Hij idealiseert de Javanen daarin niet, althans niet voor zover hij dat niet nodig heeft voor hun rol van Rousseauistisch natuurvolk; hij ziet inderdaad hun gebreken, maar zijn kijk op hen lijkt, voor die tijd vooral, zeer verantwoord, en gebrek aan sympathie voor hen kan men hem hier moeilijk verwijten. Hij ziet in hen niet alléén ‹het zachtste volk der aarde›, maar ook waar hij hun gebreken noemt, heeft hij het gedaan met een goed humeur,

* P. J. Veth: *Java, geographisch, ethnographisch, historisch,* deel I, blz. 297–298.

dat weinig overlaat van de barse man uit de mededeling van K. F. Holle. Maar wellicht verschilde Junghuhn evenzeer van broeder Dag als Multatuli van Max Havelaar. Op het stuk van ellende met koelies althans, die hier als een leidmotief terugkomt, vindt men in zijn *Java* enige uitbarstingen, die de werkelijkheid wel meer zullen benaderen.

Mr Louis Jacobus Anthonie Tollens was een der vele kinderen van de bekende dichter H. Tollens. Hij werd geboren te Rotterdam in juni 1820, promoveerde in 1840 in de rechten en werd toen reeds door Beets over zijn eerste verzen gecomplimenteerd.* Na een duel op de sabel met een medestudent, zegt men, vertrok hij naar Indië, waar een van zijn oudere broers op jeugdige leeftijd overleden was; van 1845 dateert zijn eerste indische vers, *Heimwee*, dat kenmerkend is voor de Nederlander in de Oost die naar het vaderland terugverlangt.** Bij de verschijning van *Warnasarie* in 1848 werkte Tollens dadelijk mee; in 1851 werd hij redacteur van dat jaarboekje, wat hij bleef tot de verandering ervan in *Ned. Ind. Muzenalmanak*, en tot de volledige dood ervan, na 1860. In 1852 gaf hij met W. L. Ritter bij de uitgever Bruining te Batavia het tijdschrift *Biang Lala*, ‹Indisch Leeskabinet tot aangenaam en gezellig onderhoud›, uit, en de eerste niet-officiële indische courant, *De Java-Bode*. Maar in die vredige dagen van Duymaer van Twist kreeg hij met zijn drie redacteurschappen blijkbaar de handen niet vol, althans 9 november 1852 plaatste hij in *De Java-Bode* deze advertentie:
‹De ondergeteekende, doctor in de beide regten en candidaat-notaris, vroeger practiserend advocaat en procureur bij het hooge Geregtshof van Nederlandsch-Indië en de raad van Justitie te Batavia, herinnert bij deze zijnen geëerden begunstigers, dat hij nog steeds voortgaat met het opmaken van

* S. Kalff, *Een zoon van Tollens te Batavia (De Indische Gids* jrg 1920).

** Het werd door Van Hoëvell uit het jaarboekje *Vergeet mij niet* overgenomen in het *Tijds. voor N. I.* jrg 1847.

regtsgeleerde en andere memoiren, requesten, onderhandsche contracten, acten, enz. benevens het geven van adviesen, het waarnemen van boedels, het zijn van gemagtigde, het incasseeren van pretensiën enz. enz.›

Als advocaat te Batavia was hij compagnon van de latere G.-G., mr Pieter Mijer. Zijn werk *De Indische Secretaris*, een verzameling van wetten en besluiten voor Indië van 1856, gold eens voor onmisbaar en is bekend gebleven*. Maar hij was ongetwijfeld ook een zeer belezen en geletterd man en moet een soort talenwonder zijn geweest, als men let op alle poëzie in het hoogduits, frans, engels, deens, zweeds, italiaans, spaans, portugees, nieuw-grieks en zelfs chinees, die hij vertaalde of navolgde.

Wat hij in tijdschriften gepubliceerd had, bundelde hij later in twee delen: *Gedichten*, van 1855, en *Dicht- en Letterkundige Verpoozingen*, van 1861, beide bij W. Bruining te Batavia uitgegeven. Hij was lid van het Bataviaasch Genootschap, van de Mij der Ned. Letterkunde te Leiden en grootmeester van de vrijmetselaars. De laatste tijd van zijn leven woonde hij in Batavia, bij de heuvel van Tanah Abang, doch daarvoor geruime tijd op zijn buitenverblijf Bantar Peteh bij Buitenzorg; vier jaar voor zijn dood trof hem een aanval van beroerte, waardoor hij bleef sukkelen tot hij in mei 1874 overleed. Hij hield van een glas en vooral van een glas champagne, en had een driftig karakter, waardoor hij in Buitenzorg als de ‹matjan Bogor› bekend stond**.

Een nogal komisch driehoeksduel over letterdiefstal had Tollens eens naar aanleiding van een bijdrage van zeker ‹inlands

* De ondertitel luidt: ‹Handboek voor den Notaris, den Ambtenaar van den Burgerlijken Stand, den Koopman, den Voogd, den Curator, den Uitvoerder van uiterste wilsbeschikkingen, den Landheer en in het algemeen voor allen, die zich op eene gemakkelijke wijze, met de hier te lande vigeerende wetten en besluiten wenschen bekend te maken; verrijkt met voorbeelden van notariële en onderhandsche acten, requesten, enz. enz.›

** Deze en andere mededelingen dank ik aan de heer E. K. A. Tollens, te Bandoeng, een van zijn jongste kinderen (juni 1939).

kind› C. M. Damwijk, welke, aan *Biang Lala* gezonden, door W. L. Ritter in *Warnasarie* was ‹gebruikt›.* De heer Damwijk protesteerde en werd door Tollens op de ruwste wijze in de *Java-Bode* gekapitteld, met misplaatste opmerkingen over Indo's die uiteraard beter deden iets over te schrijven dan zelf iets te schrijven. Dit bracht Tollens in botsing met de befaamde ‹vader der indische journalistiek› en grote schreeuwer H. J. Lion, die het geval in het *Tijdschrift* van Van Hoëvell jrg 1855 in kleuren en geuren vertelde en niet naliet de heer Tollens op zijn beurt stevig te kapittelen. Tollens kreeg echter de gelegenheid zich te wreken, doordat hij in *Warnasarie* 1857 de arme Damwijk wist te betrappen op een klakkeloos overschrijven van verzen van Hesiodus in de vertaling van prof. D. J. van Lennep; dit staal van literair politiewerk werd door Tollens doodleuk aan Lion opgedragen.

Andere persoonlijke belevenissen van Tollens zijn uit zijn geschriften op te maken. Zo had hij eens een geliefde, ‹lieflijkste aller rozen uit Java's bloemengaard›**, die ziek werd; zij woonde bij Garoet, waar hij soms met haar ging wandelen en tochten maakte en waar zij hem ‹den eersten kus schonk›:

Tjiboeloe's schoone dalen!
Gij hoordet mij den eed
Van liefde en trouw herhalen,
In voorspoed en in leed;
Gij, luchtweerspieglend water
Der blanke vijverplas,
Gij, Papedaaijangs krater,
*Waar 'k aan haar zijde was...****

* Het stuk van de heer Damwijk heette *Haantjes- en eendjes-bier*, dat van Ritter *Een dag te Grissee*.

** *Bij het vernemen der krankte van mijne geliefde* (*Gedichten*, blz. 68).

*** *Bij het wederzien der woning mijner afgestorven geliefde* (*Gedichten*, blz. 79).

Maar zij stierf: ‹zij, de schoonste bloem der aarde, pronkjuweel in Java's gaarde, die mij liefhad, is niet meer!›[1]–en zij werd bij Bandoeng begraven: ‹druk gij, Bandongs vruchtbre vlakte, waar haar lijk in nederzakte, druk gij zacht haar overschot?›[2] zegt de dichter nogal realistisch. Hij brengt daarna een tijd van ‹zielswee› door, maar troost zich met vrome gedachten: ‹Het graf is de wieg voor den hemel›[3] ...Deze geliefde was een mej. Bastiaanse, dochter van een suikerfabrikant, en na haar dood zwoer hij nooit meer suiker te zullen gebruiken. Later huwde hij toch met een ander, een mej. Christine Tiekens, die veel op zijn oudste zuster leek: ‹'k Mogt op Java eene ontmoeten, die uw ware beeldnis droeg, en voor wie sinds toen mijn harte, vol van liefde en achting, sloeg›, zingt hij deze zuster, die in Holland gebleven is en van wie hij dus ‹door zee en lucht gescheiden› is, toe.[4] Helemaal bespaard voor rampen was hij in dit huwelijk niet, want niet alleen leed hij aan podagra[5], maar zijn oudste zoontje stierf[6], en kort daarna zijn jongste: ‹die, zoo spoedig na uw broeder, ook uws vaders zij begaf; naauwlijks was zijn graf gesloten, of gij laagt op 't ziekbed neer›, zegt hij van deze, die maar 20 dagen ziek was: ‹maar naauw vloden twintig dagen in den felsten angst voorbij, toen, spijt vaderzorg en liefde, ge ook ontrukt werd aan mijn zij›.[7] Ook nu echter is hem de gedachte een troost dat de twee kinderen nu in de hemel samen spelen: ‹Hoordet gij uw broertje roepen, dat hij zalig was bij God; riep hij luide u op tot spelen en tot hemelsch speelge-

[1] *Bij den dood mijner geliefde, haren Ouderen toegezongen* (*Gedichten*, blz. 71).
[2] Zelfde gedicht (blz. 72).
[3] *Het Graf* (*Gedichten*, blz. 73).
[4] *Aan mijne oudste zuster* (*Gedichten*, blz. 111).
[5] *Bij een aanval van het podagra* (*Dicht- en Letterkundige Verpoozingen*, blz. 36).
[6] *Vaderwee, bij den dood van mijn oudste zoontje* (*D.- en L. Verp.*, blz. 39).
[7] *Vadersmart, bij den dood van mijn jongste zoontje* (*D.- en L.Verp.*, blz. 42–43).

not?›* Hij had later echter nog 11 andere kinderen, waarvan verscheidene ook jong overleden. Smartelijk is voor hem ook nog geweest dat hij, door in Indië te verblijven, geen groot dichter is kunnen worden (vermoedelijk heeft hij aan het grote dichterschap van zijn vader gedacht, dat hem ook de eerste hoop moet hebben ingegeven):

Ik droomde mij, dat eens mijn naam als zanger
Zou klinken door de vaderlandsche gaard;
Ik droomde mij–maar, ach! ik droom niet langer,
Nu 't brekend oog op 't somber heden staart.
Mijn dichterzang vlood als het stof daar henen:
In 't gloeijend Oost vertoeft geen zanggodin;
Daar wil geen oor aan poëzij zich leenen,
*De gouddorst slechts neemt daar de harten in.***

Hoewel mr L. J. A. Tollens nagenoeg alle in Indië heersende genres beoefende, munt hij, vergelijkenderwijs gesproken zelfs, meer uit door vlijt dan door kracht: zijn berijmde tengerse legenden: *Kresno's list of het ontstaan der Dasar (Zandzee); Behouden Vlugt; Klono Rongo Poespito*, zijn vlakker dan *Djogo Taroep Anom* van S. van Deventer, zijn berijmde vertaling van het maleise gedicht *Radin Mantri en Keni Tamboehan*, dat ook in *Tijds. v. N. I.* jrg 1856 door Van Hoëvell (?) nagedicht werd en door W. L. Ritter in proza naverteld, zijn lyrische ontboezemingen op javaanse landschappen komen niet uit boven het middelmatige, en als hij overgaat tot het schrijven van sensatieverhalen à la W. L. Ritter, is hij zwaar-op-de-hand en levert, bij alle overdrijving, maar slappe draakjes. In *Maas Arga Bassarie*, een verhaal van vals getuigenis en vergelding alweer, uit de Soendalanden–ook wel met iets Saïdjah-achtigs erin en een gemene wedana–belast de vulkaan Galoenggoeng zich met de straf van de snoodaard, hoewel volgens een voetnoot van de au-

* Zelfde gedicht (blz. 43).

** *Herinnerings-zoet* (*D.- en L. Verp.*, blz. 80).

teur nog een 4010 andere mensen omkwamen. Dit verhaal werd het eerst gepubliceerd in *Warnasarie* 1854. Verder gaf hij, voor het eerst in *Biang Lala* 1852, twee verhalen, zogenaamd uit de ‹gedenkschriften van een afgestorven advocaat in Ned. Indië›; het eerste, *Houw-Teksoe of de valsche rijstmaat*, het droevige geval behandelend van een jonge Chinees die ditmaal onschuldig veroordeeld wordt en in de gevangenis sterft; het tweede, *De Kindermoord*, de geschiedenis van een mejuffrouw N., die in verboden liefde een kind krijgt van een jonge pangerang en met haar minnaar onschuldig van kindermoord beschuldigd in de kerker wordt gezet; als zij eindelijk vrijgesproken worden, zijn beiden ‹voor dit leven ongeschikt gemaakt› en ‹voor de maatschappij verloren›, terwijl de valse aanklagers geëerd verder leven. Verhalen ter bestrijding van gerechtelijke misstanden dus, gelijk voegt aan een dichter-advocaat.* Liever dan een van deze drie wordt hier *De Djamboeboom* (van januari 1858) afgedrukt, dat, hoewel ook behoorlijk langzaam, toch korter en eenvoudiger is. Enige proeven van zijn indische poëzie gaan eraan vooraf. *Heimwee*, wellicht zijn oudste indische vers, is van 1845, *Oosteravond* werd te Buitenzorg geschreven in 1853; *De twee Zusters*, zijn aardigste javaanse legende, en *Bede om Regen* zijn van 1855; *Makassaarsch Minnelied* en *Madureschе Wraak* van 1859.

* Met dit soort literatuur was mr C. van Heerdt hem overigens reeds voor geweest, met *Embok Djaïna*, een vergiftigingsverhaal, ook ‹medegedeeld uit het dagboek van een afgestorven advocaat in Indië›, gepubliceerd in *Warnasarie* 1848. Dit genre bloeit overigens ook krachtig op het inlandse toneel, in het verhaal van ‹Njaï Djasima› en dgl., in stamboel en bangsawan.

J. F. G. BRUMUND

Ds Jan Frederik Gerrit Brumund behoort eveneens tot de opmerkelijke figuren van de koloniale beschavingsgeschiedenis; hoewel van geringer formaat dan een Van Hoëvell of Junghuhn, is hij in veelzijdigheid van belangstelling vrijwel hun gelijke. Als oudheidkundige heeft hij meer gepresteerd dan zij, en het is als de eerste indische archeoloog van zijn tijd, dat zijn naam is blijven leven. Prof. N. J. Krom zegt over zijn beschrijving van de overblijfselen van Prambanan in *Indiana:* ‹De wijze, waarop hij die aan zijn lezers voor oogen stelt, geeft ons recht Brumund als den besten kenner der Javaansche kunst te beschouwen, die er tot dusver was geweest, althans den besten, die van zijn goed begrip dier kunst in geschrifte had doen blijken›. En over Brumund's *Bijdragen tot de kennis van het Hindoeïsme op Java:* ‹In hetgeen deze scherpe opmerker gezien heeft, bijvoorbeeld in zake de door hem gegeven onderscheiding der beelden in verschillende typen, is er niet weinig, dat ook nu van waarde blijft. Voor de waardeering en de kennis der Javaansche kunst is Brumund ontegenzeggelijk een figuur van groote beteekenis geweest›*. Wel te verstaan: van de oude beeldhouw- en bouwkunst, want prof. G. Brom van zijn kant, wijst op Brumund's onbegrip van de javaanse dans, een onbegrip dat hij deelt met Van Hoëvell, met Sicco Roorda van Eysinga, en met hoeveel anderen niet.** Brumund immers noemt het dansen van de ronggèng ‹de kunst der verwrikkingen van alle leden des ligchaams, waarbij hetzelve steeds de meest hoekige positiën

* Citaten uit N. J. Krom *Inleiding tot de Hindoe-Javaansche Kunst,* deel I (2e druk 1923), blz. 14 en 17.

** *Java in onze kunst,* blz. 152.

moet aannemen›; hij vindt dat uit de manier om ‹zoo lamlendig mogelijk over den grond te schuifelen› wel blijkt ‹hoe het schoonheidsgevoel in den Javaan ten eenemale verbasterd is› en hij vindt de zang van een javaanse danseres ‹zoo valsch, als die van eene verliefde kat›. Maar door zijn liefde en belangstelling voor het javaanse verleden, door zijn sympathie voor de Javaan heeft hij dergelijke kleine tekortkomingen zeker ruimschoots goedgemaakt.

Hij werd augustus 1814 te Amsterdam geboren, studeerde te Amsterdam aan het Athenaeum Illustre, daarna aan de Utrechtse Hogeschool en werd in 1839 predikant*. Als student reeds had hij zich, aangetrokken door vreemde landen en volken, voorgenomen naar Indië te gaan; hij studeerde dus nog een jaar maleis en werd in 1840 voor de indische predikdienst aangesteld. Hij huwde even vóór zijn vertrek, kwam juli 1841 in Indië aan en kreeg als eerste standplaats Solo. Gedurende de eerste maanden, die hij te Batavia doorbracht, had hij kans gezien tot een reisje naar de residentie Bantam, en al dadelijk gaf hij zijn indrukken weer in een opstel voor het *Tijdschr. voor Neêrl. Indië:* zijn eerste bijdrage, vol geestdrift. Maar kort bleef Brumund in Solo; begin 1842 reeds werd hij overgeplaatst naar Ambon: ‹een aardsch paradijs, zegt Veth, zoo de gezondheid van het klimaat aan de bekoorlijkheid der natuur beantwoordde›. Deze overplaatsing zou voor de predikantenfamilie een harde slag worden: door de ambonse koortsen aangetast, stierf mevrouw Brumund en kort daarop haar kind van drie maanden. Brumund zelf was dagelijks ziek en werd door de gouverneur der Molukken naar zijn buitenverblijf gezonden. Ongeveer 3½ jaar bleef Brumund in deze omstandigheden op Ambon en vond toch nog tijd voor een *Proeve over de taal der Aroe-eilanden*, welke eilanden hij in juli 1844 met de oorlogsschoener *Circe* bezocht**. Van

* Al deze levensbijzonderheden uit Brumund's biografie door Prof. P. J. Veth in *Ontdekkers en Onderzoekers*, 1884.

** Gepubliceerd in *Tijdschr. v. N. I.* 1844; een verslag van de reis zelf in jrg. 1845.

deze reis, die zes weken duurde, keerde hij zieker terug dan hij vertrokken was. Zijn lotgevallen op Ambon heeft hij op ontroerende wijze herdacht in het opstel *Herinneringen van Batoe Gadjah*.

In 1845 mocht hij met verlof naar Java en reisde om het noorden van Borneo heen, wat zijn kennis van de archipel weer verrijkte. Op Java terug, was hij tijdelijk predikant te Rembang; in 1846 zou hij worden overgeplaatst naar Sumatra's Westkust, maar nog voor zijn vertrek werd de benoeming ingetrokken en in juli van dat jaar werd hij gestuurd naar zijn eerste gemeente Solo, waar hij nu 5 jaar onafgebroken werkte. Voor zijn vertrek daarheen was hij hertrouwd, en uit dit tweede huwelijk werden 6 kinderen geboren. In Solo vond Brumund ruimschoots gelegenheid voor de beoefening van taal-, land- en volkenkunde, terwijl zijn archeologische belangstelling hier ontwaakte. Toen in 1848, na Van Hoëvell's vertrek, het *Tijdschr. v. Neêrl. Indië* ophield in Indië zelf te verschijnen en het *Indisch Archief* van ds Buddingh, dat het vervangen zou, maar een kwijnend leven leidde, wendde Brumund zich tot de regering met het verzoek een soortgelijk tijdschrift te mogen uitgeven, genaamd *Indica*. Het verzoek werd ingewilligd, maar het plan mislukte door gebrek aan belangstelling, omdat de maatregelen, door de regering genomen tegen publicaties in Indië zelf, de lezers bij voorbaat weinig verlangend deden zijn naar wat dan wèl mocht worden gedrukt. Met behulp van zijn broer, predikant in Amsterdam, gaf Brumund daarna zijn verzamelde opstellen uit in boekdelen, onder de titel *Indiana*, waarvan er twee verschenen, het eerste in 1853, het tweede in 1854. (In 1855 werden deze delen herdrukt onder de titel *Schetsen uit Indië*.)

Zelf was hij in 1851 naar Soerabaja overgeplaatst. De uitbreiding van het Evangelie onder de Javanen werd toen juist met ijver beoefend; Brumund deed dus vele reizen naar de javaanse christengemeenten in de omstreken. Ook voor het zendingswerk ijverde hij, niet alleen in enige stukken van *Indiana*, maar in een afzonderlijke bundel: *Berichten omtrent*

de *Evangelisatie van Java* (1854), waarin hij de resultaten van deze arbeid misschien wat al te gunstig belichtte. Te Soerabaja deed hij ook al wat hij kon voor een afdeling van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, die in 1833 daar opgericht was; zijn animerende persoonlijkheid deed hem weldra tot voorzittend directeur van deze afdeling kiezen, die vele nuttige dingen tot stand bracht, o.a. een school voor javaanse en een ambachtsschool voor z.g. inlandse kinderen (wat men nu Indo-Europeanen noemt). De G.-G. Duymaer van Twist steunde deze afdeling van het Nut; zijn opvolger Pahud echter werkte tegen: de genoemde scholen werden als overbodig beschouwd, en in 1858 waren de indische Nuts-instellingen weggekwijnd. Toch heeft dit werk de belangstelling van de regering voor het onderwijs aan Javanen wakker gemaakt. Brumund's antwoord op een prijsvraag, door de Nuts-afdeling Batavia uitgeschreven betreffende dit onderwijs, werd bekroond en in 1857 gedrukt.

In 1854 werd Brumund naar Batavia geroepen, waar hij–die sedert 1842 gewoon lid was geweest–nu benoemd werd tot bestuurslid van het Bat. Genootschap. In 1855 vergezelde hij, evenals dr P. Bleeker, de G.-G. Duymaer van Twist op diens reis door de Molukken op de *Ambon*, die 8 weken duurde.

Bleeker beschreef deze reis in een boek van 2 delen, Brumund in losse fragmenten in verschillende tijdschriften. In zijn boek* had Bleeker aanmerking gemaakt op Brumund's te fraai gekleurde voorstelling van de zending, waardoor tussen de twee mannen ‹eene tamelijk levendige publieke correspondentie› plaats had in de *Java-Bode* (mei 1856), die hun goede verstandhouding echter niet aantastte.

In 1857 kreeg Brumund, wiens oudheidkundige opstellen de aandacht getrokken hadden, van de regering de vererende opdracht om de tekst te leveren voor een plaatwerk over de Boroboedoer, die door twee tekenaren van de genie, de heren Wilsen en Schönberg Muller, in 1853 in tekening was gebracht en welke tekeningen door de lithograaf Mieling in

* *Reis door de Minahasa en den Moluksen Archipel.*

Den Haag op steen werden gebracht. Brumund bracht enige tijd bij een inlands hoofd in de buurt van de tempel door, en gaf van zijn verblijf en ontmoetingen daar een aangenaam relaas in het opstel *Te Bårå-Boedoer**. Zijn tekst voor het plaatwerk werd door het Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde in Den Haag echter met een andere tekst van de tekenaar Wilsen gegeven aan dr C. Leemans om tot een door deze samengesmolten en bewerkte definitieve tekst te dienen. Brumund, hierdoor gegriefd, correspondeerde druk over de zaak met het Departement van Koloniën, maar tevergeefs. Na een 16-jarig verblijf in Indië was hij eindelijk met europees verlof gegaan en had de reis per overlandmail gedaan met de stoomboot *Bengal*; van deze reis gaf hij in 1862 een beschrijving uit. Zijn verloftijd bracht hij voornamelijk in Maastricht door; eind 1859 keerde hij opnieuw naar Java terug, maar achtte het zijn plicht vrouw en kinderen in Holland achter te laten.

In Indië terug verzocht Brumund om een aanstelling als reizend predikant van Pontianak op Borneo, tot hij weer bij de gemeente te Batavia zou kunnen komen. Dit gebeurde reeds in aug. 1860 en tot mei 1862 bleef hij te Batavia; waarna hij op verzoek eervol uit de dienst van de Indische Kerk werd ontslagen. In januari 1862 opende hij een te Batavia verschijnende reeks leerredenen met een vertoog *Over de voortdurende Godsdienstwisten in de Christelijke Kerk*, waaruit prof. Veth, ter kenschetsing van zijn evangelieprediking, het volgende citeert: ‹Niet de formule, maar de daad; niet de dwang, maar de vrijheid des geloofs; niet de aangeleerde begrippen over, maar het vrije leven in Christus; niet oude of nieuwe, rechtzinnige of vrijzinnige artikelen des geloofs door ons onderteekend, maar alleen verstand en hart door Christus' geest bezield, gereinigd, geheiligd, kunnen ons verlossen, zaligen›. Gedurende de 2 jaar te Batavia hield Brumund zich ook bezig met nasporingen in het archief der Hervormde Gemeente aldaar, waarin hij veel vond betreffende de zeden van

* Opgenomen in *Tijdschr. v. Neêrl. Indië*, jrg 1858.

de Nederlanders en de verhouding tussen Kerk en Staat in de Compagniestijd. Hij publiceerde zijn aantekeningen hierover in zijn *Bijdragen tot de Geschiedenis der Kerk van Batavia**. Het plaatwerk over de Boroboedoer werd, door slordigheid van de lithograaf Mieling, een lijdensgeschiedenis voor de uitgever, dr Leemans, en zou eerst 10 jaar na Brumund's dood verschijnen. Toen Brumund in 1860 te Batavia terugkwam, had het Bat. Genootschap hem zo spoedig mogelijk weer in zijn bestuur opgenomen, en in 1862 werd hij, op voorstel van het Genootschap, door de regering belast met een critische beschrijving van alle Hindoe-oudheden op Java en de samenstelling van een oudheidkundige kaart. Deze opdracht bedoelde ook iets goed te maken na de teleurstelling die Brumund ondervonden had met zijn tekst over de Boroboedoer alleen. In juli 1862 ging hij vol moed en werklust op reis. Grote stukken van Java werden door hem archeologisch intensief onderzocht en met een groot deel van het werk was hij klaar, toen hij ziek werd. De regenmoesson die hem in het onderzoek belette, had hem eerst gedwongen zich tijdelijk te Pasoeroean te vestigen, waar hij zijn materiaal begon te verwerken en van waaruit hij heel wat kopij naar het Bat. Genootschap verstuurd had, toen koortsen hem naar Malang dreven, waar hij hoopte door de berglucht te herstellen. Vijf dagen na aankomst in Malang echter–in maart 1863–overleed hij, aan een leverontsteking die zich zeer snel ontwikkelde. Hij was 49 jaar oud. Vele teksten die hij, voor verdere delen *Indiana*, half of geheel had afgewerkt, werden nooit gedrukt. Zijn half-voltooide beschrijving van Java's oudheden werd echter door het Bat. Genootschap in het 33e deel van de *Verhandelingen* uitgegeven en is nu nog zeer leesbaar, omdat Brumund niet alleen de oudheden zelf, maar vaak de landschappen, de wijze om er te komen en soortgelijke details, met liefde beschreef. Ook bij hem geldt de waarheid dat het ontbreken van fotografisch materiaal de lust om met de pen beeldend te zijn opwekt en het geschrevene ten goede komt.

* Opgenomen in *Tijdschrift Bat. Genootschap*, deel XIII.

Zijn stijl is rustig en breedvoerig, als die van bijna al zijn tijdgenoten, maar minder omslachtig; men treft bij hem voor die tijd merkwaardig heldere, korte zinnen aan, en soms, evenals bij Van Hoëvell en Junghuhn, een lang niet gering evocatief vermogen. De 2 verschenen delen *Indiana* blijven zijn hoofdwerk; men vindt hem daar in al zijn veelzijdigheid: behalve werk van de oudheidkundige en de predikant, bijv. een zeer uitvoerig en boeiend verslag van expedities tegen de zeerovers in de archipel; drie novellen, waarvan twee hier worden opgenomen; en opstellen over eigen belevenissen, zo novellistisch opgetekend, dat men ze eigenlijk even goed als bellettrie in engere zin zou kunnen beschouwen. Zo de *Herinneringen van Batoe Gadjah*, het *Bezoek in den vervallen Dalem van Dipô Negôrô*, het stuk over *De Vorstelijke Graven van Imô-Giri*, die tot zijn beste proza behoren.
De drie werkelijke verhalen zijn soms schetsmatig, ondanks de breedvoerige stijl, doen aan uitgewerkte scenario's denken. Het eerste, *Garsia, de Rongging*, is zeker het meest traditioneel-romantische: een op Java overgebrachte *Carmen*-romantiek, die nog geheel aan de soortgelijke drama's van W. L. Ritter verwant is. *De Dochter van den Bekel* was in zijn tijd beroemd, en prof. Brom meent dat ‹de naieve toon, waardoor Multatuli's idylle zo bekoren zal›, in dit verhaal ‹hier en daar begint te klinken›*. Hoewel het verhaal zelf enigszins van het motief bij C. S. W. van Hogendorp en Multatuli afwijkt, is de schone Merjam van Brumund zeker volop de zuster van Soelatrie en Adinda. Rousseau, Bernardin de St. Pierre, Chateaubriand hebben direct of indirect zeker deze ‹geïdealiseerde Javanen› helpen vormen. *De Chinesche Muil*, hoewel in drakerigheid ook niet veel onderdoend voor de verhalen van W. L. Ritter, vertoont misschien toch nog het meest een eigen karakter; in deze historie, waarin geïmporteerde en halfbloed-Chinezen weer de boze rol vervullen tegen de Javaan, worden sommige scènes verlevendigd door de humor en opmerkingsgave van Brumund zelf.

* *Java in onze Kunst*, blz. 27.

VERSPREIDE ARTIKELEN

PACIFISTISCH TWEEGESPREK

A. Dus u haat de oorlog?
B. Natuurlijk. U soms niet?
A. Ik ook natuurlijk. Maar waarom?
B. Omdat de oorlog een ramp is.
A. Een ramp, ja. Een ramp voor de mensheid, nietwaar? En nog veel meer. Wàt nog meer?
B. Iets beestachtigs. Althans, iets mensonterends. Wanorde, gruwelijkheid, een psychose als geen ander. En nog veel meer, zoals u zei. Maar het ergste van alles is misschien dat men er niets over zeggen kan, dat niet hopeloos banaal is.
A. Dat komt: de oorlog is zo oud. Men zou haast zeggen: even oud als onvermijdelijk. De mensheid zou anders moeten worden eer de oorlog ophield te bestaan.
B. Denkt u? Ik vind dit àl te pessimistisch, Tenslotte *is* er vooruitgang, en de Volkenbond *bestaat*.
A. Ja, maar de politiek ook. En men kan zich geen mensdom voorstellen zonder politiek; en, welbeschouwd, niets mensonterenders dan de politiek. Zelfs de oorlog niet, die er maar een gevolg van is.
B. Dat lijkt mij oppervlakkig geredeneerd. Een goed begrepen politiek komt er misschien nog eens toe om de oorlog te vermijden. Maar misschien bedoelt elk van ons iets anders onder ‹politiek›.
A. Mogelijk. Terwijl het niet mogelijk is iets anders onder ‹oorlog› te verstaan. Niets is zo onmiskenbaar, zo dierlijk eenvoudig, en zo banaal. Ondanks de krijgskunde en het militaire genie, de onontbeerlijke moed, de vaderlandsliefde, de hoge spanningen, die de mensheid ook nodig schijnt te hebben om niet in te slapen. Ondanks al de banaliteiten, in één woord, die men ook *voor* de oorlog zeggen kan.

B. Nu zijn we dus weer waar we zoëven waren. Misschien moeten we ons toeleggen op een pakkend aforisme. Multatuli zei: ‹Krijgskunde is lafheid met de rang van wetenschap›.
A. Het lijkt in deze tijd meer waar dan ooit. Wetenschap, de chemie ook die hele volken dreigt uit te roeien met brandbommen en gassen. Laffer dan ooit, de vijand die steden inneemt met grote bussen microben. Laffer en wetenschappelijker dan de krijgskunde uit de heilige dagen van Troje. Wat valt er nog meer van te zeggen?
B. Het gevoel voor billijkheid eist dat we een woord wijden aan de moed van de aviateurs. Het mensdom dat in het vuil van de loopgraven verrot, heeft ook moed, zeker... de moed van de laffe kudde die zelfs dit aandurft, liever dan zich tegen zijn ‹herders› te keren. Maar de ridders van de lucht hebben tòch iets heroïsch. Zelfs als ze met zoveel vergifdoosjes werken. Tenslotte bestaat hun roem niet alleen daaruit: zij vechten ook tegen elkaar, het is wie het snelste vliegen en duikelen en keren en mikken kan, en àls er een geraakt wordt is hij er onherroepelijk bij. Zodat deze lieden ook in vredestijd al een groot succes oogsten bij de vrouwen, die een onfeilbaar instinct hebben voor roem, zelfs van dit soort; zodat een oorlogsvlieger terecht haast nog meer gevierd wordt dan een filmacteur.
A. Dit alles is heel waar. Zij hebben deze moed en zij trekken hun consequenties. Laten wij, pacifisten, hetzelfde doen. Ik weet niet of u gelooft dat het pacifisme de oorlog kan verijdelen. Ik niet. Ik geloof dat wij alleen een andere klank kunnen laten horen, alleen met onze banaliteiten tegen die andere banaliteiten kunnen protesteren. En zolang het pacifisme hiermee werken kan, is er geen oorlog. Zodra er oorlog is...
B. Zwijgt het pacifisme, op straffe van gelijkgesteld te worden met hoogverraad. Voor een natie die heroïek geworden is, is een deserteur een verrader, terwijl het pacifisme desertie zou moeten toejuichen, bij gebreke van die andere oorlog die revolutie heet. En die bovendien niets oplost, omdat vroeger of later...

A. Ik begrijp wat u zeggen wilt: omdat vroeger of later toch weer een nieuwe sterke natie tegenover een andere zal komen te staan. Er is geen pacifistische natie mogelijk zolang één natie op de wereld zich tot de tanden wapenen kan. Een sterk volk is een volk dat gereed staat om andere landen te brandschatten, onder de leuze van zelfverdediging. En inderdaad, ik vraag het tijdperk te zien waarin het ideaal van het sterke volk zal zijn afgeschaft.

B. Wij hebben een treurig gesprek gevoerd.

A. Als altijd wanneer men het over de oorlog heeft.

B. Wij hebben geen woord gezegd dat niet banaal was.

A. Als altijd wanneer... maar dat zei ik al.

B. Maar wat waren de consequenties waarover u sprak?

A. Dat het pacifisme soms onmogelijk kan worden, maar dat *een ieder voor zich* vrij blijft om, zelfs in oorlogstijd, zelfs tot oorlog gedwongen, pacifist te blijven.

B. Dit riekt werkelijk naar hoogverraad. U vergeet dat in de oorlogspsychose dingen als het vaderland, wapenbroederschap, enz., reëel worden als de liefde voor vrouw en kind.

A. De pacifist zou zich een discipline moeten opleggen die iedere oorlogsdiscipline, iedere psychose onmogelijk maakt. Een homoeopathische behandeling van haat met haat. Laat hij naar de oorlogsvliegers kijken, naar hen die met geestdrift, met overtuiging, met verrukking de oorlogsspanningen al beleven in vredestijd. Laat hij de vaderlandsliefde van deze nuttige lieden vergeten, zoals hij hun ijdelheid vergeten kan, hun jacht op succes en hun ziekelijk gevoel voor decoraties; tenslotte is het ene misschien de som van al het andere en meer niet. En laat hij dan *zijn* consequenties trekken, zijn harde consequenties van pacifist, en nu al, in vredestijd, vurig hopen dat al deze lieden hun nek zullen breken, tot eigen roem en anderer veiligheid. Alleen met zulke gevoelens kan men zich misschien zuiver houden als de oorlogsverdwazing alles veroverd heeft. Men kan zich dan in volle oorlog iedere dag een portie vreugde gunnen om het doodvallen van een aantal aviateurs. Een nuttiger en plezieriger gedachte zie ik niet

voor de rasechte pacifist, zelfs niet die aan het Rode Kruis.
B. Hm. U is paradoxaal en oorlogszuchtig in uw verwoedheid.
A. En banaal. En nog altijd banaal. Maar consequent.
B. Neen, neen! De pacifist die niet vluchten kan–en wie kan dat nog in een oorlog van nu?–is alleen consequent als hij zich laat doodschieten vóór de oorlog begint, vóór hij naar de loopgraaf gezonden wordt, als protest tegen àlle handwerk van de oorlog!
A. Mijn God, u is zó consequent dat u mij opeens laat voelen dat er eigenlijk geen pacifisten bestaan.

‹Of wij koloniseren, òf wij koloniseren *niet*. In het eerste geval is het beter de inlanders onverbiddelijk te tonen, dat wij altijd de baas denken te blijven. Anders sticht men maar verwarring en het geeft maar veel teleurstelling aan twee kanten.›

Dat is zo ongeveer de leus van de Europeanen in Indië, die, na de doodsangst van de mislukte revolutie in 1926, van alle democratische en ‹ethische› theorieën zijn teruggekeerd. De heer Schoonheyt, arts, schrijver van dit boek, is òf ennesbejer òf voor het minst huldigt hij de opvatting voornoemd. Hij is twee jaar gouvernementsarts geweest in de strafkolonie Boven-Digoel en heeft zijn herinneringen aan die twee jaar in dit boek gelegd. Men kan niet zeggen dat het helemaal een lofzang op de strafkolonie is, tot een dergelijke abjectie verlaagt de heer Schoonheyt zich niet. Maar hij vindt dat wij Hollanders–voor een strafkolonie dan–het daar heel aardig hebben ingericht, en de indische burgerij heeft met veel belangstelling kennisgenomen van zijn beschrijving en, over het algemeen, met veel instemming van zijn inzichten. Jef Last's *Liedjes op de maat van de rottan* leest deze burgerij niet. Waarom zou ze ook? Rotan-olie lijkt haar van oudsher een voortreffelijk en zacht middel voor lieden, die met kris en klewang hebben willen werken. Men bedenke dat zij in *doodsangst* is geweest; dit alles is dus volkomen logisch.

De heer Schoonheyt heeft zijn boek opgedragen aan een in Indië vermaarde figuur, kapitein Becking, leider van de represailles in het Bantamse in 1926. Evenals de militair Rhemrev thans africhter of zoiets bij de Ennesbé) op Sumatra, heeft de heer Becking zich bij deze represailles bijzonder onderschei-

den; als militair commandant op Boven-Digoel niet minder, naar het schijnt, hoewel een te ‹ethisch› bestuur hem daar niet scheen te appreciëren zoals wel gekund had. Het schijnt dat de bannelingen hem ‹Bapa (vader) Becking› heetten en verlof hebben gevraagd een school naar hem te noemen; hij moet dus wel rechtvaardig zijn geweest. Verdere appreciaties zijn een kwestie van psychologie: ik heb de grote angst van de europese burgerij hier niet meegemaakt en me sinds lang voorgenomen nooit meer een flinkerd te willen zijn, de bewondering voor de flinke represaille-nemers gaat mij dus moeilijk af. Maar ik heb geen geslachte landgenoten en uit elkaar-gerukte kinderen zien liggen op de aloen-aloens in Bantam – ook dat maakt een klein verschil. In Bantam of in Abessynië, vermoorde vrouwen en kinderen zijn voor een gewapend mens een opwindend gezicht.

De heer Schoonheyt legt ons niet alleen uit dat de nederlandse regering voor zijn ballingen zoveel doet, maar dat deze ballingen – en vooral de ‹onverzoenlijken› dan – bijzonder weinig sympathiek zijn. Zijn bijdrage is op dit gebied werkelijk een kostelijke aanvulling van de visie van Jef Last. De ballingen gaan zelfs elkaar soms te lijf en takelen elkaar dan onbarmhartig toe, als ze elkaar niet koppensnellen met haast nog meer gusto dan de omringende Papoea's. Of de zo toegetakelden ook verklikkers zijn wordt ons niet recht duidelijk. Verder vertonen de ballingen een eigenaardige neiging om te ontvluchten, hoewel de woeste streken waar zij door moeten allesbehalve zonder gevaar zijn. De heer Schoonheyt, die sportief is, noemt deze ontvluchtingen moedig. De vluchtelingen worden af en toe gelukkig behoorlijk door de Papoea's opgegeten. Dat komt ervan, als men niet begrijpt hoeveel het gouvernement nog voor zijn ballingen doet. Af en toe – het leven is kort, zelfs daar – gaat er een balling in ballingschap dood. De kameraden zetten dan een zwart bord bij zijn lijk; daarop schrijven zij een gedicht, uit de ‹nederlandse literatuur›, menen zij (of meent de heer Schoonheyt):

Gij zijt ons niet verloren, neen!
Ons heden groeit uit Uw verleden.
Door onze hand wordt voortgeweven
De heilige arbeid van Uw leven.
Wij planten het verheffend woord
Van Uw bestaan met blijdschap voort;
De toorts ontstoken in Uw nacht,
Wij reiken haar aan 't nageslacht.

Daar een illustratie van sikkel en hamer bij, en het geheel wordt gefotografeerd. De foto's worden door de ballingen verkocht. De heer Schoonheyt echter vindt het gedicht ‹uitermate opstandig en voor de Regeering beleedigend›, dus, vertelt hij op blz. 178, toen zij hem de foto kwamen aanbieden ‹gelastte ik hen op niet te misduiden wijze in ‹gezwinden› pas af te marcheeren, hetgeen dan ook geschiedde›. Niettemin overweegt hij op blz. 185: ‹Een beoordeelaar van de mentaliteit der bannelingen moet zich op een neutraal standpunt weten te stellen en zich niet door eenig chauvinisme laten leiden›.

Nu kan men met de hand op het hart bezweren dat het gedicht in kwestie een prulgedicht is, maar om er zóveel in te zien als de heer Schoonheyt, daarvoor is waarschijnlijk de sfeer van Boven-Digoel nodig (vooral zonder chauvinisme). Verder zijn de ballingen vooral onuitstaanbaar door het gebruik dat zij maken van een mondje engels. Zij geuren dit elkaar toe met zo grote potsierlijkheid, dat zij er nog antipathieker door worden dan zij al waren; zelfs op Boven-Digoel blijkt dus dat a little learning a dangerous thing is. Eén van deze ballingen, genaamd Hatta, schijnt aan dit euvel tegemoet te hebben willen komen, maar ook dat schijnt niet in de smaak van de heer Schoonheyt te zijn gevallen, althans hij roept met verbazing uit, dat deze ‹liefst vijftien koffers boeken› meenam!

Mooi. De heer Schoonheyt heeft het tenslotte dan ook heel wat beter kunnen vinden met de Papoea's. Hij vertelt van

deze lieden, op onderhoudende wijze ondanks een paar overbodige flauwe mopjes, de wonderlijkste dingen. Ik weet niet of een Lévy-Bruhl aan deze mededelingen nog iets zou hebben gehad, maar voor de doorsnee-lezer zijn ze zeker volop wetenswaardig. Misschien zal dit deel van het boek over enige tijd (als de politieke prikkels weer wat vergeten zullen zijn) het belangrijkste blijken van de hele bijdrage. De heer Schoonheyt zelf is van mening dat men, veel beter dan elkaar over en weer politiek te judassen, de ‹grootsche nationale gedachte› zou kunnen dienen door een ‹intensieve openlegging› van Nieuw-Guinea, maar natuurlijk, dit ‹heeft alleen dan eenig nut, als de geheele Nederlandsche stam, blank en bruin, eensgezind, met volle overtuiging en toewijding, zich achter deze grootsche onderneming schaart!› Hoe fris en hoopvol klinkt dat, en daarbij: hoe streng-logisch gedacht! Voor het geval de heer Schoonheyt ennesbejer mocht zijn, moet men hem hier niet zeggen dat de Joden blijkbaar minder tot de ‹nederlandse stam› schijnen te behoren dan de Papoea's. Dit zou storend kunnen werken op de eensgezindheid, en beledigend kunnen zijn voor de Nederlanders, of de Papoea's, of de Joden, of allemaal.

Over de blanken op Boven-Digoel vertelt de heer Schoonheyt weinig. Kapitein Becking is een bewonderenswaardig man; wij moeten aannemen dat de andere blanken het ook zijn. Jolly good fellows met veel rechtvaardigheidszin, die nu eenmaal koloniseren, en verder heus niet voor hun plezier op Boven-Digoel gaan zitten.

De belichting valt op de ballingen, die het veel meer nodig hebben belicht te worden; niet iedereen heeft met zulke mensen omgegaan. De blanken, nu ja, dat zijn de blanken; die kent iedereen; het zou niet te pas komen iets anders van hen te denken dan dat zij doen wat *zij moeten*.

Wanneer ik met enige ironie over de manier van belichten in dit boek geschreven heb, ik hecht eraan te zeggen dat ik de heer Schoonheyt niet in het minst voor een oneerlijk man houd. Integendeel, er zijn sporen in zijn boek, die wijzen op

een sportief, sympathiek karakter. Het beste erin is bijv. de beschrijving van het verdwalen van de brigade Gerissen, waarbij de schrijver zelf een rol speelt; een relaas in enkele bladzijden waarvoor ik de vermaarde en vervelende *Hongertocht* van mevrouw Székely-Lulofs graag cadeau geef. Als er voor sommige onaangename lieden, die graag de twee kanten van een zaak zien voor zij zich een oordeel vormen, *schijn* mocht zijn van oneerlijkheid, dan is dit een traditionele, van oudsher gevestigde en heersende, die van de kolonisator die zichzelf niet verraadt. De heer Schoonheyt kan er niet voor aansprakelijk worden gesteld.

De heer Lockhart is op het ogenblik iemand die, volgens zijn eigen zeggen, meer uit noodzaak dan roeping het bedrijf van journalist uitoefent. Hij is en blijft echter tevens de schrijver van *Memoirs of a British Agent*, en verzuimt niet ons mee te delen hoe hij telkens op reis wordt aangeklampt door boekverkopers en andere intellectuelen, die in hem *de* Lockhart van dat eerste boek willen horen. En daarvan nu heeft de *Times Literary Supplement* getuigd dat het vóór alles literatuur was.

Return to Malaya is vóór alles journalistiek. En dit ondanks het feit dat de lezer een beetje op deze nieuwe reis wordt meegelokt om ‹diepere› redenen: het terugvinden van het land waar de schrijver jong is geweest, waar hij 25 jaar geleden een maleise vrouw in dramatische omstandigheden heeft bemind. ‹Lockhart in quest of his youth›–en ondanks de ironie die hij zelf in deze woorden legt, men voelt ook de onmisbare vertedering. Hoewel de ironie natuurlijk niet minder onmisbaar was voor iemand die, na zichzelf in *British Agent* min of meer als romanheld te hebben voorgesteld, deze moet voortzetten, *meer* dan twintig jaar later.

Bruce Lockhart vaart niet uit dan na een beroep te hebben gedaan op een groot voorbeeld in deze delicate onderneming; zijn literatuur komt hem te pas: hij is een groot bewonderaar van Conrad, maar ook van Somerset Maugham (voor hem de ‹greatest living English man-of-letters›, arm Engeland!) en natuurlijk van Loti. De laatste, met zijn haast traditie geworden romance van *Aziyadé*, de gestorven turkse geliefde waarvan hij in *Fantôme d'Oriënt* de graflucht komt inademen, is als illustere rechtvaardiging ‹tout trouvé›. Wie heeft

dáár niet van gehoord? Zelfs de vlieger Van der Hoop, die waarschijnlijk altijd een behoorlijke afstand heeft weten te bewaren tot zoiets nutteloos' als literatuur, vroeg zich, uit de F VII het kerkhof van Selimië bij Skutari overziend, af waar dat graf wel precies zou kunnen liggen *(Door de lucht naar Indië*, blz. 137).

Even gewetensvolle vragen stelt ook Lockhart zich, aan boord van het schip dat hem naar Malaya terugvoert. Bij Perim denkt hij aan Henri de Monfreid (die hij verkiest Montfreid te noemen), in Aden, onfeilbaar, aan Rimbaud. ‹As I stood alone on the top deck, my imagination stimulated by the warm beauty of the night (ook deze stimulans kon niet missen), I tried to unravel the complexities of this strange life›, enz.–maar men mag gerust zijn, het fameuze mysterie van Rimbaud wordt ook door Lockhart niet ontsluierd: volkomen vergetend dat de avonturier Monfreid in Montparnasse begonnen is en dat zijn boeken over de Rode Zee in zo menig opzicht alleen maar tot Montparnasse zijn teruggekeerd, verliest hij zich in een oplossingloze diepzinnigheid over deze Monfreid, ‹who began life as a commercial adventurer and is now finishing it as a writer, and Rimbaud, the poet-adventurer, who from the day on which he became a man of business never wrote another line of verse›. Ik citeer deze passage, minder als een voorbeeld van de literaire diepte waartoe Lockhart in staat is, dan wel van de tact waarmee hij zorg weet te dragen om, zelfs met zijn diepten, zijn publiek niet te verontrusten; als zodanig herkent men wel het hele boek in deze weinige regelen. Bovendien moet men in dit eerste gedeelte wellicht rekening houden met de banaalheid van de route.

In Singapore hoort hij dat Amai (zijn Aziyadé) niet dood is, zoals hij dacht, maar alleen 25 jaar ouder geworden. Het is een pijnlijk bericht; maar nauwelijks vernomen, heeft hij het alweer van zich afgezet, zo groot is zijn journalistieke ijver om gegevens te verzamelen over het traject dat hem nog van haar scheidt. Op deze wijze krijgen wij enige hoofdstukken over de Federated Malay States en de Straits Settlements, zelfs met

cijfermateriaal, waarvan ik de waarde aan competenter beoordelaars overlaat, met een overzicht van de mondaine geneugten van Singapore zelf, plus nog wat anecdoten, waarbij een paar geslaagde. De lezers, die naar de ontmoeting met Amai zijn blijven verlangen, vinden het misschien van minder belang dat Sir Frank Swettenham een der kundigste bestuurders is geweest in de engelse koloniën, maar zulke wetenswaardigheden hebben toch hun nut; men onthoude verder, dat ‹the scene at the Singapore Swimming-Club-pool,... said to be the largest in the world, is an unforgettable sight›. Een deel van zijn gegevens doet Lockhart op van de taxichauffeurs die hij uitzoekt; een methode waar hij niet van afwijkt. En wat zijn ‹hogere› ontmoetingen betreft, huldigt hij dit ietwat bittere principe: ‹Experience has taught me that the best method which a traveller can employ in order to obtain local criticism is the use of indiscriminate praise›. En grote reizigers zijn er, om anderen van hun ondervindingen te doen profiteren. Lockhart bezoekt ook de gevangenis in Singapore; zijn bladzijden daarover zijn voortreffelijk. Verder is hij bitter gestemd door de koloniale censuur, die de film van zijn *British Agent* om politieke redenen verbood, maar al het overtollige sex-appeal doorliet van miss Mae West. En hij houdt van saté, maar–dit in tegenstelling met Jan Huygen van Linschoten en Alfred Russel Wallace–goed-europees blijft zijn afkeer van de vrucht doerian.

In het derde deel, *Romance in Retrospect*, vindt men Amai, maar niet dan na zes hoofdstukken weer, waarin hoofdzakelijk het terugzien van het oude land, Negri Sembilan, wordt genoteerd. In dit ‹voorproeven› al staan weer uitstekende stukken: hoè juist, kan iemand nagaan die bijv. in geen tien jaar aan de Côte d'Azur is geweest, en die daar dan ontdekt dat het lieve trammetje vervangen is, niet door één autobus, maar door een zwerm van concurrerende, elkaar in alle richtingen voorbijrazende, verdringende, doodronkende bussen, terwijl aan het strand op zowat geen enkele plek de zee meer te zien is, dan ingelijst of overstelpt door niet

minder lawaaiige reclameborden. Lockhart's beschouwingen over de oude Portugezen zijn weer te verwaarlozen, maar het beeld van de ‹veroverende beschaving› dat hij geeft is moeilijk te verbeteren. En tenslotte krijgt men dan de langbeloofde en tot dusver chimaerisch-wijkende Amai. Ik ben over dit zevende hoofdstuk zeer pertinent: het is het enige werkelijk literaire van het hele boek, en als literatuur dan in geen enkel opzicht minder dan het beste uit Loti en Somerset Maugham (aangezien Lockhart een vergelijking met dezen het meest ambieert). De charme weer te geven van deze maleise vrouw, ‹old now› en toch maar ‹over forty›, het volmaakte evenwicht van de ontroering in de enkele zinnen van hun gesprek; het decor van het dorp met de vroegere voetbalspelers die nu verzuchten dat het met voetbal niets meer gedaan is in Pantai, dat men nu fietst en naar de bioscoop gaat; een enkele trek waarmee Amai voor ons levend wordt gemaakt, als de ivoren glans wanneer zij glimlacht terwijl Lockhart een zwarte sirihmond had verwacht; het langzaam opschuiven van de dorpelingen om de ontmoeting toch niet geheel te missen; de engelse vriend met de auto die er een eind aan maakt, en Lockhart's gevoelens als deze auto hem wegrijdt–dat alles te vertellen met deze zuiverheid, zonder uit te glijden op vals sentiment en zonder één goedkope truc, kan de critische lezer verzoenen met heel wat trucage in de ‹ombouw› van dit hoofdstuk.

Als Lockhart Amai verlaten heeft, komt hij op Java. Vierde deel, en volkomen terugval in de journalistiek. Voor ons, Hollanders, worden de meeste mededelingen van Lockhart hier haast uitsluitend curieus als komend uit een ‹engelse gezichtshoek›; wat hij zegt over Daendels en de oorsprong van de naam Batavia leert ons weinig. Het is al grappiger Lockhart's opinie te leren kennen dat ‹Singapore looks like an international city›, terwijl ‹Batavia is provincial, and Dutch provincial at that›. Provincie voor provincie, Batavia heeft nog iets van historisch karakter, dat door Lockhart blijkbaar niet gewaardeerd wordt, maar hij heeft er zich in zijn kort verblijf dan

ook flink verveeld. Men denke verder aan het engelse decorum dat verbiedt op een café-terras te zitten, zodat men ook in Singapore een verdieping op moet om dan nog gespeend te worden van ieder uitzicht–en dat dit soort decorum misschien opgevat zou willen worden als bewijs van *niet*-provincialiteit... Het publiek van Des Indes bekoort Lockhart matig, wat men hem niet verwijten kan: ‹They were obviously well-to-do, zegt hij, for the prices in the Hôtel des Indes are far from low›, en men staat al bereid hem de woorden uit de mond te nemen: ‹and obviously less than half-cultured›. En toch, hollandse officieren schijnen heel wat belezener te zijn dan hun engelse collega's. Waarom? Is het omdat een Hollander meer indruk maakt op Lockhart, wanneer hij blijkt iets gelezen te hebben van Somerset Maugham?

Wij zijn nu eenmaal in de kolonie, en dit uitstekend beseffend, verzamelt Lockhart nu *onze* koloniale gegevens. Hij is zwaar bewapend wat zijn introducties betreft, en krijgt zonder veel moeite toegang tot de G.-G. De Jonge, die het gevleugelde woord tot hem spreekt: ‹I always preface my remarks to the nationalists with one sentence: ‹We Dutch have been here for three hundred years; we shall remain here for another three hundred›.› Hij ontmoet daarna een hooggeplaatst ambtenaar die hem verklaart dat hier geen nationalistische kwestie bestaat; daarentegen verzekert een revolutionnair intellectueel hem, dat het hollandse imperialisme zijn langste tijd heeft gehad; een javaanse prins schijnt deze mening te delen, en een van zijn taxi-chauffeurs drukt zich nog duidelijker uit. Dit alles is, als informatief materiaal, voor bataviase lezers niet bepaald treffend. De voornaamste verdienste van Lockhart als journalist is, dat hij al deze uitspraken, die hier jaar in jaar uit blijven hangen, heeft weten te verzamelen in zo korte tijd. En de conclusie? ‹One could travel, I reflected, the length and breadth of British Malaya without hearing even a whisper of discontent against the British rule.› Het is van een allerliefst patriotisme, maar men mag misschien zo vrij zijn het niet te geloven.

Persoonlijke indrukken: Lockhart vindt het gezicht van een roemah gadé even wreed als de schedel van Erberfeld. Het Van Heutsz-monument daarentegen is voor hem ‹the finest European monument in the East›. Meester-Cornelis doet hem dromen over de engelse overwinning, indertijd, op Janssens. Zijn beschrijvingen van de Plantentuin en de Poentjak zijn zeer matig; maar ‹the railway stretch between Padalarang and Poerwakarta is unrivalled for its beauty›. (Men vindt zulke uitspraken ook bij Stendhal: ‹La vallée du Grésivaudan est un des plus beaux paysages du monde›,–daarna ontdekt men bijv. het weergaloze landschap bij Karang-kobar.) Lockhart houdt absoluut niet van rijsttafel en geeft een grotesk verhaal van de al-te-fameuze van Des Indes, waarin hij echter royaal overtroffen wordt door een vorige beschrijving van Aldous Huxley (in *Jesting Pilate*). De legende die hij van de Tangkoeban Prahoe vermeldt is eenvoudig treurig, vergeleken bij het suggestieve Oedipus-motief van Sang Koeriang, dat ervan te vertellen viel; zijn chauffeur moet ditmaal tekort geschoten zijn in javaanse cultuur. Maar hij vertelt weer heel aardig de legende van zekere Biretti van ‹Anitas›, een ‹half-caste genius› die een gebouw heeft opgezet in ‹a site that only a Napoleon would have chosen›. (Men vraagt zich af of dit kwam omdat Napoleon ook een parvenu was.) Op de Boroboedoer wordt Lockhart verveeld door de ‹half-caste manager›, maar het relaas hiervan redt hem van het gevaar nog iets nieuws te moeten schrijven over het monument zelf. Thamrin doet hem denken aan Kerensky.

Tenslotte leest men niet zonder droefenis zijn opinies over de verborgenheid waartoe een klein land zijn grote mannen veroordeelt. Op blz. 257 zegt hij van onze koloniebouwers à la Coen dat, waren zij Engelsen of Amerikanen geweest, ‹their names to-day would be household words throughout the world›. Op blz. 328 horen wij dan dat: ‹It was left to a retired Dutch official, called Dekker, to expose the iniquities of forced cultivation. Under the name of Multatuli he wrote a book called *Max Havelaar*›. Met een kleine toelichting, zo-

als men ziet, maar ditmaal zonder protest; ziedaar de roem van de grootste schrijversfiguur die Holland ooit heeft voortgebracht. Ceci nous console de cela!
Na Java bezoekt Lockhart Makassar, ditmaal voornamelijk ‹in quest of Conrad›, maar ook–en hij constateert met gerechte Schadenfreude dat hij hier beter op de hoogte is dan de hollandse gouverneur zelf–om er het graf te bezoeken van Dipo Negoro. Wij zijn in dit opzicht niet veel beter dan de Fransen, die de schouders ophaalden over het voorstel van Montherlant om in Afrika standbeelden op te richten ook voor de vijandelijke helden. En, andere troost alweer, over Conrad heeft in Makassar eenvoudig niemand gehoord. Eén zeer oude heer, bezienswaardigheid van de streek, meent te weten dat genoemde Conrad een schrijver was; had hem echter nooit ontmoet. Uit Lockhart's eigen verhaal blijkt niet dat hij, de schrijversroem loslatend, geïnformeerd heeft naar een poolse scheepskapitein Korzeniowski; maar men mag niet aannemen dat de maatschappelijker naam van zijn held hem onbekend was.
Over Bali–volgende étappe–is Lockhart weer op zijn best. Zijn chauffeur noemt hij Bagoes en portretteert hij weer zeer goed; verder heeft hij als gids niemand minder gehad dan Walter Spies, die hij leert kennen door zekere Victor Cunard, geparenteerd aan de Cunard-lijn, zegt hij erbij, en in gezelschap van zekere miss Waterman, van wie ons echter verzwegen wordt of zij iets uitstaande had met de even vermaarde fountain-pen. Lockhart verkondigt luide zijn dankbaarheid aan Spies, en maakt reclame voor hem op een manier die niet minder dan gevaarlijk voor de betrokkene zou kunnen worden. Spies, waarschijnlijk de meest begaafde schilder die in ons Indië verblijf houdt, wordt op deze manier steeds meer tot balinese instelling geforceerd; hij moet langzamerhand alleen nog maar redding verwachten van de delicaatheid der lieden die iedereen naar hem toe zendt. Persoonlijk zag ik hem ééns, en, ik moet er om bovenvermelde redenen bij zeggen: gelukkig kort; hij zag er inderdaad innemend genoeg uit,

maar tegelijk met iets verpletterds, dat in verband met het balische toerisme moet staan. Wat Lockhart verder over dit toerisme zegt, is anders zo gezond als men zich maar wensen kan. Men vindt verder in zijn boek een aangrijpende beschrijving van de massacre der ten-dode-gewijden in 1906, maar deze is uit een boek van dr Van Weede gelicht (beter misschien, men zou dit moeten nazien, in dit résumé dan in het oorspronkelijke). Over de apen in Bali vertelt hij alleraardigst; en ofschoon ballet-enthousiast, hij meent terecht dat niets zo onvergetelijk is als een ketjak-voorstelling. In de hogere streken van Bali, bij het Batoer-meer, denkt hij alleen aan Loch Avon, en nogmaals volkomen terecht; wat is er nog voor indisch aan dit landschap?...

Of dit alles eersterangs-journalistiek is, ik zou het niet durven zeggen. Er zijn mensen, die geen goede journalisten erkennen beneden de ernst van Archibald Forbes en van de ‹razende reporter› Kisch. Aan journalistieke ernst schiet Lockhart misschien te kort. Maar één ding staat vast: zijn boek is volkomen leesbaar, is ondanks alle goedkope en twijfelachtige plekken, onderhoudend van begin tot eind. Hij bezit blijkbaar de kunst ook zijn banaliteiten aangenaam te kunnen formuleren, en dat is een hele kunst. Wie eraan twijfelen mocht, hij vergelijke dit boek bijv. eens met *Nederland in de Oost* van oud-minister Treub. Hij weet dan precies hoe iemand schrijft die deze kunst niet verstaat.

Pangeran Aria Achmad Djajadiningrat: *Herinneringen*

Het is, in de huidige fase van inheemse beschaving in onze koloniën, nog vrijwel ondoenlijk een direct in het nederlands geschreven boek van een Indonesiër te zien–ook wanneer deze een zo bekende en markante figuur is als A. Djajadiningrat–zonder aan Kartini terug te denken. De hier te bespreken mémoires hebben kans eens evenzeer als mijlpaal te gelden, als de brieven van de javaanse regentsdochter die onder de ietwat weeïge (en helaas passende) titel *Door Duisternis tot Licht* zo beroemd werden. De ex-regent van Serang schrijft over het algemeen beter, d.i. soberder, bewuster dan Kartini, althans wanneer de laatste in lyriek overslaat, wat de eerste zelden of nooit doet. Hij mist daarentegen het spontane en overgegevene van zijn voorgangster. Bovendien heeft men hier te doen met een gehalveerd boek, en hoewel de auteur in een voorbericht dankt voor de hulp die hem bij deze operatie werd geboden, men schrijft over het algemeen niet graag 1000 bladzijden, vooral wanneer dit uit overtuiging gebeurt, om ze tot 500 te zien reduceren,... door uitgeversoverwegingen. Wellicht hebben zich hier andere invloeden doen gelden en heeft de politiek sterker dan de uitgever gesproken.

Intussen, men kan zich tevreden stellen met wat tenslotte geboden wordt: vooral de eerste helft is nog alleszins de moeite waard. Djajadiningrat is een tijdgenoot van Kartini, behoorde met haar tot de voorhoede van jonge inheemsen die zich een europese opvoeding moesten veroveren, werd in deze moeilijke verovering bijgestaan door niemand minder dan prof. Snouck Hurgronje, voor wie hij dus nagenoeg als proefkonijn voor de intellectuele mogelijkheden van het javaanse ras moest dienen. Een dergelijke positie vormt iemand meer

dan lateren, voor wie de weg gebaand is; en het verdere bestaan van Djajadiningrat legt hier een klemmend getuigenis voor af–bij alle verschillen (die, tussen vrouw en man reeds, bij Oosterlingen enorm moesten zijn) haast als een revanche voor dat geknotte andere leven, dat, ondanks alle reclame die men ervoor gemaakt heeft, niet meer heeft mogen zijn dan een belofte. Djajadiningrat heeft de kans gehad zijn eerste opvoeding te herzien, zich verder te ontwikkelen; hij schrijft zijn mémoires bijna als een oud man, na een officiële carrière als weinig Indonesiërs wisten te ‹maken›.

Voor javaanse intellectuelen van de jongere generatie zijn deze beide voorgangers niet dan onder voorbehoud te aanvaarden: de herziene mémoires naderen zij niet zonder wantrouwen, en wat Kartini betreft, hoezeer ‹sympathiek› en ‹bewonderenswaardig› men haar altijd blijft vinden, de jongere Javaan staat sceptisch tegenover een zekere opvijzelarij van europese kant, tegenover de al te duidelijke europese (lees: specifiek-*hollandse*) invloeden ook in het proza van de brieven, die haar, onder invloed van Nellie van Kol bijvoorbeeld, over God doen spreken als een vrijzinnig-christelijke jongedame. Kartini, men moet het toegeven, schrijft vaak verfoeilijk, met de volle verfoeilijkheid van een bepaald soort schrijvende hollandse vrouw, in de hijgende-hart-toon van de *Hollandsche Lelie*, die zij met zo roerende en ridicule verering las, in die provinciale, dikke, Hoger-Leven-smacht-stijl, waar Holland alleen het geheim van bezit. Deze essentieel-ethische stijl, van Hollanders komend, smelt al heel gemakkelijk samen met een soort hunkering naar menselijkheid die ook sommige Javanen beheerst: het succes van de ethische richting is aldus, ook om andere dan utilitaire redenen, te verklaren. Kartini, die innemend is, eenvoudig, precies, en zelfs goed schrijft waar zij feiten meedeelt, wordt onuitstaanbaar als een hollandse mevrouw zodra zij begint te ‹voelen›. Het is geen argument tegen haar, waar zij geen andere voorbeelden had; het geeft integendeel een voortreffelijk beeld van de ontwikkeling der Javanen die zich ‹de westerse

cultuur› wilden eigen maken en als zodanig de europese provincie Holland vonden, met de hollandse leesportefeuille als voornaamste gewas.
Ik heb mij ertoe gezet uit Kartini's brieven een lijstje te maken van de literatuur waarmee zij zich voedde. Men krijgt dan: Multatuli, die zij geniaal vindt en waarmee zij dweept, zonder zich duidelijk rekenschap te geven van zijn bijzondere waarde; Couperus, maar zij is niet minder verrukt over Henri Borel; De Génestet, waarover zij zich excuseert omdat zij het mooi vindt; *Hilda van Suylenburgh*, voor haar de ‹koningin› onder de vrouwenboeken; *Barthold Meryan; Moderne Vrouwen*, uit het frans door Jeannette van Riemsdijk; *Moderne Maagden* van Marcel Prévost; *De Wapens Neer* van Bertha von Suttner; Augusta de Wit; Martine Tonnet over de wajang; *Naar 't Groote Licht* van Felix Ortt, dat alle brandende vraagstukken van de dag behandelt (!); *Van het Viooltje dat weten wilde*, waarover zij diep-ernstig zou willen filosoferen, en natuurlijk *De kleine Johannes; Inwijding* van Vosmaer; Fritz Reuter; *Droomen van het Ghetto* van Zangwill; *Quo Vadis?* en *Wij beiden* van Edna Lyall; en zij houdt Nellie van Kol voor een groot en begenadigd talent.
Een dergelijke lijst is het bestuderen waard, in 1937. Bijna al deze boeken vindt zij prachtig; en men kan werkelijk haar tekortkomingen niet genoeg vergoelijken, door haar lyrisch proza niet genoeg heenkijken naar wat er aan authentieke eenvoud en charme in haar leefde, wat onmiskenbaar en zuiver haar eigen karakter uitmaakte, bij zoveel slechte voorbeelden en onder een zo rijke vloed van slechte literatuur. En tenslotte, zoals mevrouw Diet Kramer zich met de mémoires van Djajadiningrat bemoeid heeft, hebben de heer en mevrouw Abendanon de brieven van Kartini persklaar gemaakt, –eveneens zonder precies te verantwoorden *in hoever* er ‹verbeterd› is.
Bij Djajadiningrat zou men vergeefs naar een dergelijke lijst zoeken; zijn ‹voorbeelden› bevinden zich op ander terrein. Het is niet bij toeval, lijkt mij, dat hij in het eerste hoofdstuk

uitvoerig over zijn mohammedaans-religieuze jeugd vertelt: de invloed daarvan moet dieper hebben doorgewerkt dan de rest van het boek, althans uitgesproken, te kennen geeft. De tweede helft is geheel politiek – niet alleen wat het onderwerp betreft, maar vooral in de toon. Dat Djajadiningrat vanaf een gegeven moment verdacht wordt een onbetrouwbaar bestuursambtenaar te zijn, d.w.z. te heulen met de vijanden van het nederlandse gezag, blijkt duidelijk; het heeft er zelfs alle schijn van dat men, zijn waarde kennend, hem onder eerbewijzen heeft verpletterd. Maar, zijn commentaar lezend, zou men zeggen dat hij daar niets van heeft gemerkt, dat hij, integendeel, hen die het zo zien zou willen overtuigen van hun dwaasheid. In een van zijn verdedigingen wordt men vergast op ellenlange citaten uit de Volksraad – een van de vervelendste en meest dode gedeelten van het boek, omdat men, met precies even veel of even weinig geloof, een résumé van dit onverteerbare proza zou hebben gehad door de schrijver zelf. Toch staat, ook in deze tweede helft, nog heel wat wetenswaardigs, van belang vooral met het oog op de moderne geschiedenis van Indonesië. En soms een anecdote, als die over het duel in kleingeestige spitsheid tussen Djajadiningrat en zijn superieur, de resident van Bantam, over het al dan niet aanbieden van verfrissingen aan de G.- G. Idenburg, waaruit de grootheid van een zekere ambtenarij ons met volle kracht aanblaast. Stendhal zou (als in sommige passages van *Lucien Leuwen)* aan zoiets een onvergetelijke diepte hebben verleend.

De eerste helft, juister gezegd van hoofdstuk 1 tot en met 6, is oneindig beter. Napoleon, zegt Stendhal, had als generaal Bonaparte nog niet nodig te liegen, later als keizer wel; vandaar de grotere betrouwbaarheid van het *Mémorial de Sainte-Hélène* in het oudere deel. Het is met *deze* mémoires niet anders. Waar de schrijver van zijn familie vertelt, van zijn jeugd, zijn eerste schooltijd, zijn avonturen als mantri politie, is hij zonder enige moeite onderhoudend; sommige anecdoten – waaronder poëtische – zijn voor de kennis van bepaalde in-

heemse milieus van groter belang dan zwaarwichtige studiën in gespecialiseerde tijdschriften. En de moorden gedurende de opstand van 1888 in Tjilegon worden beschreven met een preciesheid, die vermoedelijk geen Europeaan onbewogen laten zal; opmerkelijk tam doet hiernaast de ‹revolutie› van 1926 aan (waaraan zoveel Europeanen toch nu nog een onverslijtbare angst danken), althans wat het ressort van de schrijver betreft.

De vertelwijze is meestal glad zonder veel kleur of vuur; achter de effen zinnen echter voelt men aanhoudend de aanwezigheid van iemand die *iemand* is. Men krijgt als lezer tenslotte dus veel meer dan men, van een zo officieel personage, verwachten mocht, want geen mens heeft, dit boek opnemend, wel gedacht dat hem hierin rousseauistische bekentenisliteratuur zou worden geboden, met freudiaanse bijsmaakjes om behoorlijk mee te doen met de tijd. De schrijver is zeker gecompliceerder dan hij zich hier geeft; soit.

Een enkele keer splijt een van de effen zinnetjes open tot een diepte die waarschijnlijk niet bedoeld werd, bijv. wanneer men (op pag. 13) over iemand bij de uitbarsting van de Krakatau leest: ‹In de meening verkeerende, dat de wereld verging, dacht hij voorloopig niet aan vluchten; hij bleef op zijn post›. Er is een wereld van logica in dat ‹voorloopig›, die een geraffineerd stylist zou kunnen doen verbleken van afgunst.

De firma Kolff heeft dit boek uitgegeven met een cachet van imposantheid voor parvenu's, d.w.z. als exemplaar dat men op een tafel legt of waarvan men de gouden letters en dikke band in de boekenkast bewondert, maar dat men verder hoogstens ‹inkijken› zal. Er staan vele foto's in, maar de letter is te groot, de bladspiegel ook, het papier te dik, het formaat lomp. De tekst is toch werkelijk te leesbaar om met dergelijke standaardwerk-allures te worden bezwaard.

Dr E. C. Godée Molsbergen: *Tijdens de O. I. Compagnie*

Nu het tweede deel verschenen is, heeft men hier tezamen ruim 600 bladzijden over de Compagnie, voor Indië onuitputtelijk en altijd weer even dankbaar onderwerp. De ex-landsarchivaris te Batavia heeft zijn teksten oorspronkelijk geleverd voor de krant; op wonderlijke wijze betogend dat: ‹wil de historicus de intellectueelen onder de massa bereiken, dan is een dagblad van goed gehalte het middel om een gehoor te hebben als in geen Universiteitsaula kan worden ondergebracht›–terwijl ‹wetenschappelijke artikelen in Tijdschriften ...enkele weken na hun verschijnen reeds begraven en slechts voor den vakman nog te vinden (zijn)›.

Indien deze redenering juist is, kan men alleen constateren dat de ‹intellectueelen onder de massa› flink op hun gemak gesteld moeten zijn, zowel wat het in te nemen standpunt als wat de voordracht aangaat; en tegenover het tweede punt, dat een dieper begraven in tijdschriften dan in kranten vooronderstelt, blijft men aarzelend als men overweegt dat ook dr Godée Molsbergen niettemin zijn toevlucht scheen te moeten nemen tot bundelen – en dat, in de nu gevormde twee bundels, de stijl voor de krant doorlopend merkbaar blijft. ‹Stijl› is zelfs een onjuist woord voor deze opstellen, die op zijn best ‹geredigeerd› mogen heten. Ook de indeling in hoofdstukken lijkt geheel willekeurig, wat zeggen wil dat die in werkelijkheid de willekeur volgt van de krant. Als men de eigenlijk bijeenhorende brokken, die alleen met het oog op de vervolgstukken van niet meer dan x kolom per keer en dan meestal met een losse opmerking van één regel werden ‹afgerond›, weer samenvoegde, verkreeg men een kleiner aantal grotere opstellen (waarvan de middelmatige redactie dan ech-

ter des te sterker zou opvallen) over onderwerpen die zelden nieuw zijn. Dr Godée Molsbergen doet een beetje denken aan de schrijver voor de jeugd J. Hendrik van Balen, die ook over scheepsjongens en piraten, avonturiers en wrede inboorlingen schreef, en wiens boeken zo boeiend hadden móeten zijn, terwijl zij het toch zo zelden of nooit waren.
Van historische samenvatting, in dit rommelige geheel, geen sprake. Maar dat had ook niet gehoefd, omdat werk als dit memorialistisch kon worden opgevat, dus de meer pakkende, meer ‹menselijke› anecdoten en bijzonderheden had kunnen geven–en trouwens ook wel geeft–naast de grote historische lijnen en overzichten van ‹ernstiger› geschiedboeken. Het ongeluk is, dat deze boeken in hun soort zo mat zijn. Als men ze vergelijkt met bijv. het onvolprezen *Oud-Batavia* van een andere ex-landsarchivaris, dr F. de Haan, op wie ernstige historici toch graag aanmerking maken, dan weet men meteen wat hier ontbreekt: pit, de gave van kernachtig voorstellen, ook waar men in kleine-al-te-kleine details afdaalt, het cement van een persoonlijkheid die ook de meest brokkelige bouwstoffen tot een geheel weet te binden.
Het is grappig dat dezelfde uitgever die de herziene herdruk van De Haan's *Oud-Batavia* bezorgde, ook dit boek en de radiolezingen van Victor Ido over *Indië in den goeden ouden tijd* bracht, en dat juist dit boek dan een zeker verband legt tussen deze drie uitgaven. Door het onderwerp namelijk dichter bij De Haan, brengt de toon van dr Godée Molsbergen hem even genoegelijk als zeker naast Victor Ido; en tenslotte heeft dit ook niets verwonderlijks, het is de krant naast de radio. Er is bij beiden bovendien zo'n prettige optimistische ondertoon, zo'n hechtgewortelde overtuiging dat, bij alle slechts en bloedigs dat men in een koloniale geschiedenis nu eenmaal aantreft, alles tenslotte moest uitlopen op een gezegende en bevredigende toestand. Dr Godée Molsbergen speelt niet vals en schetst de Compagniesdienaren vaak genoeg in al hun verfoeilijkheid; maar hem begeeft ook geen ogenblik een goedvaderlandse trots over de Grootheid van hun Werk, een blij

vertrouwen in de weldaden die ook de gekoloniseerde volken er tenslotte door moesten ondervinden. Zijn ‹intellectueelen van de massa› hebben dit zeker volop geapprecieerd, en hierop voornamelijk sloeg wat ik zei betreffende hun gemakzucht. Dr Godée Molsbergen heeft hen geen centimeter van hun eigen standpunt afgebracht, want dat de Compagniesdienaren ‹ruwe kerels› of ‹lekkere jongens› waren–terminologie die afhangt van de graad van jovialiteit in de spreker–zij waren sinds lang zo eerlijk om dàt nu wel in te zien, en er zich overigens in hun bewondering niet door te laten storen.

Men ‹bouwt› een kolonie, of niet. Hadden ‹wij› het niet gedaan, de Engelsen of Portugezen waren hier baas geworden, met minder uiteindelijke zegeningen voor blank en bruin, willen wij hopen. Ere dus Coen, onze grootste koloniebouwer, iemand die men werkelijk niet zomaar een ‹rover› kan noemen, iemand met een groot en diep hiërarchisch gevoel, voor de Heer niet alleen, maar ook voor de Heren Zeventien, zoals dr Godée Molsbergen overtuigend betoogt als het erop aankomt het uitmoorden van de Bandanezen te verklaren. Coen is bovendien een soort heilige, waaraan het in Indië streng verboden is te tornen; de minste critiek op Coen, en de kranten schallen van verontwaardigde tegenzangen. Coen's al te grote strengheid in het geval Saartje Specx betreurt dr Godée Molsbergen ook, maar in gepaste mate en als een buitenissigheid; Slauerhoff's visie van Coen als mengsel van calvinisme en sadisme–een mengsel dat in onfreudiaanse tijden gemakkelijk tot stand kwam–is des duivels voor het normale nederlandse gemoed in Indië, inbegrepen dat van de ‹intellectueelen onder de massa›. En dat zowel het optreden in de zaak van Saartje Specx als tegen de Bandanezen twee symptomen zouden kunnen zijn van éénzelfde wreedheid, het is niet van zóveel belang, historisch gesproken, en zelfs de waarheid daarvan hoeft niemand te beletten Coen te bewonderen. Men vergete niet dat deze man, ‹rover› of niet, met zijn handjevol mensen op een zo grote afstand van het vaderland, heel wat genialer was dan een Mussolini, en dat de verove-

ring van Jacatra, van hoe weinig belang als krijgsprestatie dan ook, een heel wat gedurfder onderneming was dan de verovering van Abessynië. En er zijn meer Abessijnen gedood dan Bandanezen... Coen, *concurrent* bovendien van Portugezen en Engelsen, en dus een drievoudige vijand te slim af, verdiende de naam die de bantamse kronieken met een geslaagde woordspeling aan Pieter Both gaven: die van *Pienter Reboet* = knap in (de mêlée van) het afpakken.

Tijdens de O.I. Compagnie, d.w.z. twee dikke delen lang: bloed voor kruidnagelen. Maar de wereldgeschiedenis is maar zelden edeler. Een romantisch idee: als men de veroverde specerijen nauwkeurig had kunnen verwerken in het bloed dat zij hebben doen stromen, welke haut goût zou dit marineren eraan verleend hebben?

Sommige episoden–die zich in een veel uitgesprokener krankzinnigheid afspelen–zijn zo aangrijpend, dat zij zelfs in dit proza hun effect niet missen: zo die van de gouverneur van Ceylon, Petrus Vuyst, in het eerste deel, die van Mangkoerat of van kapitein Jonker in het tweede. De strijd veroorzaakt door het optreden van Troeno Djojo had moeilijk verwarder en kleurlozer kunnen worden weergegeven, maar verscheidene, vaak komische details uit het Compagniesleven, als het tweede huwelijk van Maetsuycker en het bezoek van Johanna Maria van Riebeeck aan de Kaap, met de geciteerde brieven die zij over de toestanden aldaar schrijft, maken weer goed wat elders werd gemankeerd. Zonder twijfel heeft dr Godée Molsbergen waardevolle gegevens toegevoegd aan de door hem gerésumeerde bekende en onbekende scheepsjournalen; dit materiaal werd ‹verzameld in Holland, Zuid-Afrika, Ceylon en Java›, deelt hij ons mee; en ook het navertellen van een nu nagenoeg onvindbaar toneelstuk als Dirk van Hogendorp's *Kraspoekol* heeft zijn waarde. Voor hen die tijd of lust missen om vele dikke boeken over de hier behandelde tijden door te kijken, zijn deze twee delen zeker een aangenaam bezit; een register achterin maakt ze ook zeer geschikt tot het opzoeken van bepaalde feiten. En de uitgever Nix heeft zorg ge-

dragen voor vele portretten en andere platen. Men zou hem alleen willen raden een volgend maal niet zó kordaat dezelfde cliché's voor deel 2 te gebruiken die men in deel 1 reeds te bewonderen kreeg; als innovatie in de kunst van illustreren kan men zich gelukkiger vondsten denken.

De oudheden in West-Java zijn, als bekend, minder talrijk en fraai dan in Midden- en Oost-Java. Eigenlijke grote monumenten zijn er niet, en de beelden die vroeger van het ‹Padjadjaran-type› heetten, maar tegenwoordig, omdat ze ook elders in de Archipel voorkwamen, ‹polynesisch› worden genoemd, hebben niets van de edele of wulpse schoonheid der eigenlijke hindoe-javaanse kunst, doen aan als embryo's van beelden, waarop men zowel het freudisme als de placentatheorie van de Minahasser Ward-Kalengkongan (gestorven in 1923) eindeloos zou kunnen toepassen. Overigens is West-Java rijk aan heilige terrassen, kaboejoetans, graven, enz., en aan beschreven stenen; onder deze laatste is die van het plaatsje Batoe Toelis (wat ‹beschreven steen› betekent, zodat het zijn naam zelf aan zijn oudheidkundige bezienswaardigheid ontleent) een van de voornaamste. Opmerkelijk is verder het grote aantal voetstappen in steen achtergelaten. Als men de *Inventaris van Hindoe-oudheden op Java* van het Oudheidkundig Bureau erop naleest, vindt men in West-Java de ene steen na de andere met voetindrukken, waarvan de beroemdste en fraaiste zijn: die van koning Poernawarman op de grote steen in de bedding van de Tjiaroeteun.

Deze vertonen, behalve een scherpte van omtrek, die veel kantigheid en allure geeft aan de tenen, de bijzonderheid, dat uit de voetindrukken twee figuurtjes lopen, die vroeger voor lotussen doorgingen, maar nu herkend moeten worden als spinnen. Een koning die spinnen in steen trapt om ze toch ongedeerd naast zijn voeten te laten, blijft in de eerste plaats een koning die bezit neemt van het land, maar dan met de nodige mystieke voorzorgen. De bijbehorende inscriptie in arabeskachtige letters meldt: ‹Als die van Wisjnoe zijn de twee voet-

stappen van den schrijdenden Vorst, den doorluchtigen Poernawarman, heer van Taroema-nagara (rijk van Taroema)›. Brandes ontcijferde dan nog een toegevoegde regel in raadselachtiger krulschrift: ‹Çri Tjiaroe(t)eun waça›, wat vertaald zou neerkomen op: ‹de gelukzalige heer van de Tjiaroeteun›–zodat de rivier toen dus al dezelfde naam van nu zou hebben gedragen; wat Taroema betreft, naam van het rijk dus, men vindt deze terug in de bekende rivier Tjitaroem.
Een andere inscriptie van één regel, op een andere plek, en nu bij afdrukken van olifantspoten, bevestigt de naam: ‹Van den zeeghaften heerscher van Taroema is dit het onvergankelijk voetspoorpaar›. Voor de europese leek is deze bevestiging vol poëzie van sprookjesachtige aard; er staat: van de heerser zelf, niet van zijn olifant. Tenminste, zo was het in 1903 nog; wanneer latere ontcijferaars, zoals Vogel, achteraf nog een olifant uit die ene regel wisten te putten, mag de leek het gerust niet weten. Deze voetafdrukken blijven dan in hun zwijgend getuigenis verbluffend: zonder verdere waarschuwing, eenvoudig om zijn toenemende grootheid te bewijzen, drukte de vorst ze op de steen en liet aan de toeschouwer over zijn gevolgtrekkingen te maken. Een auteur als Kafka zou er een studie van meer dan 3 vel aan kunnen wijden; een auteur als Apuleus had er een zedenroman uit ‹getrokken›. Voor de West-Javanen van toen en nu, was een dergelijk zegel wellicht nooit ontstellender dan een oorkonde met imposant lak voor onze vaderen.
De bekende Soenda-kenner C. M. Pleyte reed in 1903 al deze heilige stenen per fiets af, wat onder de indische zon sportief nog een prestatie heten mag. Ds Brumund, waarschijnlijk de knapste archeoloog van zijn tijd, ging in 1862 voor zijn *Bijdragen tot de kennis van het Hindoeïsme op Java* te paard. Voor betrekkelijk weinig geld kan men nu vanuit Buitenzorg met een taxi vertrekken–na enige strubbelingen aan het station bijv., waar een 12 à 20 inlandse chauffeurs elkaar en de klant doofschreeuwen–om bij al deze poëtische rebussen in de stijl van Couperus of Borel, te ‹dromen›.

Een steen op de heuvel Koleangkak, meer verweerd dan die van de Tjiaroeteun, want van minder harde materie, vertoont flauwer een voetenpaar, waarbij staat (volgens de lezing van Kern): ‹De doorluchtige, vele groote daden kennende, weergaloze vorst, die voorheen in (T)amara (heerschte), met name Z.H. Poernawarman, de dappere, wiens wapenen beroemd zijn als ondoordringbaar voor vijandelijke aanvoerders (of: voor 's vijands beste pijlen), van hem is dit paar voetindrukken, tot het verdelgen van vijandelijke steden altijd bekwaam, welk (voetenpaar) hun die behooren tot de afdeeling der drie sterrebeelden, Djyéstha, Wâri en Moêla, zegen en genot verschaft›. Dit getuigenis wordt gesteld op ongeveer 400 na Christus; voor wie er enig gevoel voor heeft, is de slotopmerking over de sterrebeelden, ook zonder verdere verklaring–ik bedoel *juist* zonder verdere verklaring–van een grote rijkdom.

Maar Poernawarman (dit schijnt nu eenmaal als de naam van een bepaald personage te moeten worden opgevat en niet als een titel in de trant van ‹de volkomen geborene›, die zich dan meteen weer over verscheidene vorsten zou uitstrekken) richtte het bewijs op van een positiever daad. Bij Toegoe, niet ver van Tandjoeng Priok, de haven waar Batavia nu zo trots op is, naar de kant van de Tjitaroem toch weer, werd een steen ontdekt ‹van eenigszins conischen vorm›, nu in Batavia's Museum ondergebracht, waarop de grote Kern ontcijferde:

‹Door een sterkarmigen, eerwaardigen oppervorst eertijds stroomde de Candrabhâgâ, na de genoemde (of: een beroemde) stad bereikt te hebben, in zee; (namelijk) door den doorluchtigen Poernawarman, die door voorspoed en deugden schitterde en boven andere vorsten uitmuntte, in het 22ste jaar zijner gelukkige regeering. Door wie, na begonnen te zijn op de 8ste der donkere helft van de maand Phâlgoena, voltooid werd op de 13de van de lichte helft van Caitra, in 21 dagen, de schoone rivier Gomati, met helder water over een uitgestrektheid van 6612 booglengten; die na het kamp van den koninklijken ziener en aartsvader doorkliefd te hebben,

voorwaarts gaat met de Brahmanen, welke met een duizendtal koeien beschonken werden›. Men zou dit ‹beschonken› niet door ‹begiftigd› vervangen willen zien; het idee van deze Brahmanen, beschonken maar met duizend koeien langs d.w.z. met de schone rivier Gomati zeewaarts trekkende, is charmant. De inscriptie werd later natuurlijk ook nog anders gelezen en de 6612 booglengten werden er 6122, wat tot 11 of tot 19 K.M. schijnt te kunnen worden omgerekend. De schone rivier Gomati, een ‹aftapping›, een kanaal–een soort bandjirkanaal uit de IVe eeuw of het begin van de Ve eeuw na Christus?–moet dus worden opgevat als een wonderwerk. Het zijn, volgens mijn bescheiden mening, ondankbare lieden, die de poëzie van deze, bij alle geleerdheid misschien maar halfjuist vertaalde, inscripties ‹vervelend› vinden, ‹alleen voor geleerden van belang›, enz. Wanneer ons Indië een beroemd boekenfabrikant als Georg Ebers gehad zou hebben, die van Poernawarman een figuur voor de schoorsteenmantel zou hebben geboetseerd, zo ongeveer als in zijn ‹egyptologische› voortbrengselen, dan had Poernawarman voor het hollandse publiek misschien een roman gevuld, even beroemd als het nu vergeten *Akbar* van Van Limburg Brouwer. Dergelijke romans en novellen bestaan zelfs in onze koloniale belletrie; ik verwijs naar *Ratoe Darawati*, historische roman, de opkomst van de Islam beschrijvend, door Boemipoetra (1911), en naar *Poetrie Dewie-Saharie* van C. S. W. graaf van Hogendorp, zoon van de bekende Dirk van Hogendorp, dat dezelfde tijd behandelt naar nogal fantastische gegevens uit Raffles' *History of Java*, en dat voorkomt in de bundel *Tafereelen van Javaansche Zeden* (1837).

Maar dit soort proeven, bij voorbaat tot mislukking gedoemd, lijken mij heel wat vervelender, en vooral leger, dan beschreven stenen met of zonder illustratie. Het zelfportret dat Poernawarman heeft achtergelaten, minder in olifantsvorm overigens dan in de opmerkelijke voetafdrukken in de Tjiaroeteun, is als een bewijs voor de stellingen van plastische kunstenaars, die een hand of voet even sprekend achten als een ge-

zicht. De voet van Trilby, het gipsafgietsel van de hand van X (Napoleon of de moordenaar Lacenaire), de voetindrukken van Poernawarman... De Preanger heeft er nog andere. Bij Pasir Awi (district Tjibaroesa) een steen, waarin gegrift een tak met blaren, ranken en vruchten, waarbij 2 afdrukken van voetzolen. Bij Tjitjoeroeg, op de voortop van de berg Perbakti, een steen met indruk van 2 voetzolen, een tijgerpoot en een lotus met stengel. Op een afgeschilferd stuk hierbij, bovendien een zogenaamde afdruk van een rhinoceros-poot. Het spijt mij hier nog niet geweest te zijn, om de legende te horen die de bevolking er nu bij moet hebben gemaakt.
Maar ik ben natuurlijk naar de beroemde Batoe Toelis gegaan, waar de voeten ook niet ontbreken. Zowel van Buitenzorg uit als van Tjitjoeroeg komt men er nu, in een ogenblik, met de trein: in het hart van het oude rijk Padjadjaran.

In het hart van het Oude Rijk Padjadjaran

Ds Brumund, die nog geen foto's kon publiceren, beschreef met toewijding en talent wat hij zag; om het nog levendiger te maken, ook de manier waarop hij er te paard kwam, het uitzicht bij elke bocht van de weg of overwonnen hoogte, de schilderachtige kronkelingen van de Tjisadane, die hij nog de Tji-dani noemt, en die deze streek beheerst en opvrolijkt beide. Deze oudheidkundige wist trouwens–als Mérimée–zijn studiën af te wisselen met novellen; in zijn twee delen *Indiana* (1854) komen drie verwoed-romantische verhalen voor, met Inlanders en Chinezen tot personages, en vol sombere liefdes- en misdaden: *Garsia, de Rongging* (dansmeid); *De Dochter van den Bekel* (dorpshoofd) en *De Chinesche Muil;* waarvan het laatste misschien het boeiendste is, maar waarvan het tweede, vermoedelijk om het idyllische bijsmaakje ervan, een zekere beroemdheid heeft genoten.
Nu, uit het spoorraampje kijkend, heeft men haast te weinig moeite te doen voor een zo mooi landschap. Het is geen belo-

ning meer. De Preanger is de mooiste streek van West-Java en het gedeelte van Soekaboemi tot Buitenzorg, een van de mooiste van de Preanger. Men heeft hier voortdurend het gevoel, dat ieder dal, iedere kampoeng haast, deel uitmaakt van een oud land, een eigen legende rijk moet zijn. Als men van Tjitjoeroeg komt, heeft men aan zijn rechterkant de Gedeh, de Grote Berg, aan zijn linker de Salak; tussen deze twee bergen in, een wisselende overvloed van natte rijstvelden, groenbegroeide, en spiegelend-natte in vernuftige terrassen, van eenzame en rijen bomen, waartussen de pisangs met glanzend brede blaren en de kokospalmen met uitgezette hoofdtooisels de meest indische toon aanbrengen. Men kan verder opsommen, maar het indische landschap verzet zich misschien nog meer dan ieder ander tegen een uitbeelden door opsommen. Iets wat men weer opmerkt als men pas uit Europa terugkomt, is dat de bergen niet alleen als hoge gevaarten van blauw achter het groen staan, maar dat het hele landschap, waarin groen hoofdschotel blijft, steeds vergezeld wordt door een lijn, een kam van bergen, van blauwe strepen in allerlei schakeringen, wat verspringend in verschillende plans, over en soms tussen de bladerpartijen.
De Tjisadane, die de trein een tijdlang rechts vergezeld heeft, als onder toezicht van de Gedeh – een bruin riviertje vol stenen, als al deze kleine rivieren, maar dat soms met onverwacht élan tegen de blauwe berg schijnt te willen opklimmen – kruipt even vóór de halte Tjiomas onder de trein door, buigt zich sierlijk en met volkomen gemak om het kleine stationshuisje heen, om verder links naast de trein te lopen. En nu meestal dichterbij, zó, dat men haar niet langer dan een paar seconden uit het oog verliest. Het is als een hond die zijn meester vergezelt en alleen wegholt om terug te komen. Soms door smalle zandbanken gesplitst, dan tussen velden van stenen voortspringend, dan weer als een gladde stroom, een rustige, glanzende streep achter rijen bomen, achter een berm verscholen, dan weer verder af, naast velden. Een paar keren schijnt zij zich doelbewust te willen verwijderen, maar

een bocht, nog een, en zij is tweemaal recht op de trein teruggestort, bijna als een degenstoot, die alleen op het laatste nippertje werd afgekeerd. Als men bij Batoe Toelis uitstapt, heeft zij haar mooiste moment bereikt: een wijde bocht waarover een bamboe-hangbrug zweeft, zo poëtisch en vol sfeer van legenden weer, dat men de dragers die erover wiebelen zou willen aanhouden om hen te vragen welke heroïsche ruiter, welke betoverde prinses hun zo net is voorgegaan.
Deze bocht vindt men ook bij Brumund uitvoerig beschreven: de moderne stenen gebouwen, en om te beginnen het station, ontbraken er toen nog aan. Om bij de kramats (heilige plaatsen) te komen, moet men een vrij steile helling op. De eerste kramat die men dan bereikt is het graf dat van Dipati Ollia heet te zijn, ‹de man die de eerste boom velde waar nog een ondoordringbaar woud was, de stichter van het later zoo machtige Padjadjaran›. Het is nog steeds een graf, ‹ompaggerd, onder pannen dak (dat er bijna overheen hangt, zo laag is het), door houten stijlen gedragen; met breede, met kalk gepleisterde rand, verder ook omgeven door steenen, en op mohammedaansche manier met een steen aan hoofd- en voeteneinde›. Maar het geheel vlagt met sjaaltjes, sluiertjes, kinderlorretjes, heeft iets van een franse kleinburgerslaapkamer, iets gezelligs en belachelijks, al wordt het bewaakt door drie oude vrouwen met druipende sirihmonden. Men vraagt wie hier ligt en krijgt tot antwoord: «Ma Dalem». «Sinds wanneer?» en het antwoord is het enige dat te verwachten viel: «O, sinds lang». (Soedah lama.)
Links afslaand, volgt men dan een eindje de grote weg en na enig geroep van een jongetje dat voor gids speelde, komt een man uit een gewoon inlands huisje die ons voorgaat naar een ander huisje. In de tijd van Brumund was de beschreven steen onder een afdak gezet, nu zijn er vier bilik-wanden (wanden van gevlochten bamboe), die er weer een soort slaapkamer van maken, waarin de steen zelf, als bruidsbed getooid, meewerkt tot het uitbannen van alle mystieke sfeer. Ik ben zo teleurgesteld (zelfs zonder het mezelf te willen bekennen), dat

ik geloof aan namaak en bedrog en vraag of dit wel *de* steen is. Antwoord: «Waar zou een andere zijn?» Ik vraag of de sluier, die er bijna als een klamboe om hangt, er wat af kan; tevoorschijn komt dan een onregelmatige, brede, toch in een vage punt uitlopende steen, grauwig van kleur. In het midden een rechthoek, gladder gemaakt, die de inscriptie draagt: flink vergroot lijkt het op een stuk waszeep, waarin met uitgebrande lucifers gekrast zou zijn. Aan de voet van deze steen, die overeind staat, een rand van chinese vlaggetjes, parasolletjes, papieren bloemen, enz. Ik wist dat vooral Chinezen hier kwamen offeren, en boven de deur van het huisje stond trouwens met grote letters, dat een Chinees deze gewijde plek zo practisch had verfraaid. Maar de waker, spullebaas of wat hij zijn mag, is een Inlander met een hoofddoek, en verzekert mij, dat zijn steen (hij zegt niet dat het *zijn* steen is, maar de bezoeker voelt het niet anders), voornamelijk door Inlanders bezocht wordt. Als men de man nader opneemt, ziet men dat hij blank is, d.w.z. geel, dat hij kleine wantrouwige oogjes heeft die, evenals zijn gelaatskleur, van een Chinees zouden kunnen zijn; tenslotte heeft hij een hangsnor en een korte franje, meer onder dan aan zijn kin, tot baard–alleen de hoofddoek blijft zekere garantie geven dat hij zelf Islamiet is.

En op deze steen nu staan 8½ regel, niet in Wenggischrift, maar in oud-soendase karakters en taal. Bij Brumund de vertaling opslaande, die niet van Brumund zelf, maar van Friederich is, leest men:

‹De groote steen der (goden) vereering. Dit is de tijd na Saka Sri boeteng poerane poedja. Op de dag Toe is het in processie ronddragen der zetels der goden, die de Goeroe's van het land zijn. Op de dag Toe ook doet Z.H., de groote koning, de heer des rijks Pakoean Padjadjaran de schimmen (beelden) der gezamenlijke voorouders rondleiden. Wanneer de week der bedroefenis voor Pakoean daar is, laat men de Deva Miskala zien, van hun voortreffelijke hoofdtooisels en andere ornamenten voorzien; verder met hun voortreffelijke vehikels

naar het eiland der Jonkvrouw. O gijlieden! breng (of plaats) de vehikels naar Goenoeroesa; bewijs toch uw dankbaarheid, (vereer) Agni, de godheid van het meer der vreugde, de groote zegepralende. O gij aanbiddende! Zoo is het in Çaka pantja pandawa (ribana). Dit is het jaartal.›

Het is zelfs een jaartal van groot belang, want latere ontcijferaars zullen er het stichtingsjaar in zien van Pakoean, hoofdplaats van Padjadjaran. En alle fantasie, opgewekt door het rondleiden van die voortreffelijke hoofdtooisels en vehikels naar het eiland der Jonkvrouw en het Meer der Vreugde– heel dit ritueel dat aan de godin van Syrië herinnert, wordt weggevaagd, helaas, door latere vertalingen. In 1911 las Pleyte, met goedkeuring van Kern en voortgaande op K. F. Holle, de steen aldus:

‹De opening (of poort) er van. Ginder de Çaka-dateering. Vroeger heette hij Preboe Ratoe. Later werd hij genaamd Preboe Goeroe Dewatabhana. Daarna werd hij geheeten Sri Badoega Maharadja, koning vorst te Pakwan Padjadjaran. Zijne Majesteit Sangratoe Dewata was het, die Pakwan stichtte. Hij was de zoon van Rahyang Dewa Niskala, zalig afgestorven en begraven in Goena Tiga, kleinzoon van Rahyang Niskala Wastoe Kantjana, zalig afgestorven en bijgezet op Noesa larang. Ja hij was het, die maakte een burcht (kadaton) in het bergland, met een muur omgeven, die maakte een ... (?) da, die maakte het heilige meer Rena Mahawidjaja, ja hij was het. In het Çakajaar: vijf-pandawa's-dienstmaagden-aarde.›

En dit jaartal betekent dan: Çaka 1455. Het detectivewerk van de ontcijferaars bestaat dus niet alleen uit het interpreteren van de tekst (d.w.z. van wat zij ervan verstaan), maar ook van de *cijfer*-waarde die een verdwenen volk aan dergelijke tekens kon hebben toegekend. Het cijfer 4 bijv. is in de voorgaande lezing na lang overwegen gezet voor het woord ‹eban›, waarin prof. Kern ‹emban› wenste te zien, en de verantwoording luidt als volgt:

‹Wat het jaarcijfer betreft, meen ik nu dat het twijfelachtige woord ‹eban = emban›. Nu komt het in de Indische verhalen

gedurig voor, dat rijkelui's kinderen vier minnen (daaronder een nurse en drie dry nurses) hebben. Daarom vermoed ik, dat ‹emban› (zoowel nurse als dry nurse) de cijferwaarde *vier* heeft.›

Men zou op zulk bewijsmateriaal niet om hals gebracht willen worden, maar spannend is het! En in ieder geval, heel dat lief ritueel van de hoofdtooisels en vehikels heeft plaatsgemaakt voor een tenslotte droge gedenksteen, een stukje stamboek met wat tierelantijnen.

De Versteenden op het land Tjikoppo

De islamietische vorst Goenoeng Djati van Cheribon, stuurde zijn troepen naar Padjadjaran, om het rijk voor de Islam te veroveren. Praboe Siliwangi, die zijn eigen geloof niet wilde verzaken en anderzijds wist dat hij verslagen zou worden, vluchtte met 800 volgelingen; maar zij ontkwamen hun noodlot niet en versteenden allen. Siliwangi had 151 vrouwen en 75 zonen. De versteende Poerwokali was zijn eerste minister en tevens een van deze zonen.

Ansantang, die zich in de voorhoede van het islamietische leger bevond, kwam in het verlaten Padjadjaran en stelde daar de Batoe Toelis als blijk van inbezitneming. Het is nog niet eens zo dom om de steen die een stichting herdenkt te herdopen in gedenksteen van de veroveraar. De Compagnie heeft nog later weer dit land veroverd, maar het geloof van Ansantang is in het oude Padjadjaran gebleven.

Praboe Siliwangi was met zijn volgelingen versteend op een plek die door het oerwoud geheim werd gehouden tot de cultures – de enige cultuur die de Europeaan op Java schijnt te kennen, denkt men soms angstig – de plek blootlegde: dit gebeurde in het begin van de 19e eeuw, bij de aanleg van koffietuinen door de landheer van Pondok Gedeh, de heer Engelhardt. De versteenden werden gevonden, de gewijde plek heette (als die van de Badoejs in Bantam) Artja Domas = 800

beelden. Ook aan de Inlanders waren de beelden voordien onbekend; de nu bestaande sage moet dus later bedacht zijn; Brumund zegt, dat de eerste bewaker vermoedelijk voor het bijbehorend commentaar heeft gezorgd. Brumund, die ook in zijn *Indiana* met kracht ijvert voor de ‹kerstening› van de Inlander, is verontwaardigd dat deze stenen nog vereerd worden en sneert tegen het mohammedanisme dat er zó in slaagt één God te prediken; en immers, de mohammedaanse priesters doen mee aan de stenenverering!

De plek behoort nu tot het land Tjikoppo, dat aan een duitse firma toebehoort. Een monument voor de dapperen van de ‹Embden›, meen ik, staat niet ver van Artja Domas: de bekroning daarvan is een stoepa die eruit ziet als een punthelm, of andersom. Links een Ganeça en rechts een Boeddha, vermoedelijk uit Midden-Java; de bevolking heeft van de Boeddha de moeder van de Ganeça gemaakt, immers, hij had een geloeng (haarwrong) op het hoofd...

Een oude Inlander, met witte knevel en bloot bovenlijf, lang, mager en toch stoer, was opgedoken om mij naar de andere beelden te brengen. Als gids had men zich niemand anders gewenst; deze man was als speciaal gebouwd om alle oude wijsheden te verkondigen, het was alleen jammer dat hij zich uit beleefdheid haastig een baadje om de ribben sloeg. Een jongen van een jaar of 16 vergezelde ons, het bos in.

Terwijl wij over het gras liepen, onder de hoge bomen, repeteerde ik bij mijzelf wat Brumund in 1862 gezien had. De beelden waren toen verspreid, liepen in kleine groepen de hoogte op. Onderaan was de groep van een koning van Kalinga die Siliwangi was komen opzoeken, van wie hij de schoonvader was (vader dus van één van Siliwangi's 151 vrouwen). Hij was met zijn schip gekomen, dat daar ook lag; een andere pop, groter dan hij, was de schipper. De hoofdgroep bevond zich het hoogst, bij een plek waar een rasamala- en een kiara-boom in elkaar waren gegroeid. Siliwangi zelf stond daar rechtop, zijn hoofd half tussen de schouders gezakt. De volgelingen, alles bijeen misschien 80 (inplaats van

800), waren soms tot onherkenbare steenklompen geworden, dik onder het mos, bijna allen zittend, maar als apen, met de knieën onder de kin getrokken en de armen daaromheen; ook de gezichten meer aapachtig dan menselijk. Het opmerkelijkste in de hoofdgroep was een vrouw die haar kind droeg.
Ik keek naar dit alles uit–en opeens, rechts van ons pad was een opengekapte ruimte; daarop, onder een grote boom inderdaad nog, een afdakje, onder dat afdakje een bij elkaar geveegde hoop stenen, die er even goed hadden kunnen liggen om er een borstwerinkje van te metselen. «Hier is het», zei de oude heer. (Alweer een teleurstelling dus; gelukkig dat de oude heer later zou blijken een zo goed verteller te zijn.) «Dat andere, had hij van het duitse monument gezegd, was gemaakt». «Terwijl dit vroeger mensen waren?» vroeg ik. «Vermoedelijk.»
Het was niet gemakkelijk in deze collectieve bijeenklontering nog veel karakter op te diepen uit de toch al zo vormloze beeldjes. De man wees mij op een donkerrose klomp van poreuze steen, die hijzelf uit de sawah had opgeraapt, zei hij, en ook maar hierbij had gebracht; inderdaad was ook daar nog iets van een gezicht aan. Hij draaide een ander beeld om, opdat ik zien zou dat er drie ontwerpen van gezichten op waren, het embryo dus van een trimoerti, wat niets verwonderlijks had, omdat *naast* de hindoe-javaanse kunst deze ruwere vormen bleven voortbestaan; zo was er ook het embryo van een Ganeça, met toch al duidelijk herkenbare slurf. Er was een vrouw bij, herkenbaar aan het haar op haar rug; dit haar was een stenen worst als de slurf van de Ganeça. Er was een beeld met ascetisch type, een beetje indiaans; een paar kleinere, aapachtige inderdaad, met de armen om de knieën, maar tragisch en spottend voor zover de trekken tot uitdrukking kwamen, met scheefgetrokken hoofden en smartelijke vegen voor wenkbrauwen. De boot was er ook nog, iets als een grote klomp, maar buiten alle proporties met de schipper bijv., die bijna tweemaal zo groot was.
Deze schipper werd mij in het bijzonder aangewezen; hij was

de enige die nog groen zag van het mos en zijn benen–hij zat met de knieën en voeten naar elkaar toe–waren mooi af, maar zijn hoofd en schouders was hij kwijtgeraakt. «Was dat altijd zo?» vroeg ik. «Neen, zei de oude heer, een gek had dat gedaan». «Een... godsdienstige gek?» «Waarschijnlijk wel; een gek die een paar jaar geleden onder deze beelden huisgehouden had; hij had ze met grote kracht tegen elkaar aangesmeten, en men had hem moeten arresteren. Hij had ook beelden weggegooid, maar hij was de enige niet geweest, daarom waren er ook zoveel weg. «Ze worden niet met rust gelaten», vervolgde hij. (Letterlijk: ze worden geplaagd.) «Ook gestolen?» drong ik aan. «Ja»; en hij begon te tellen hoeveel er nog over waren: er waren er 45. De moeder met het kind was er ook nog bij, en had voor mijn gevoel weer iets bretons; twee klompen overigens tegen elkaar aangeplakt: een ronding stelde de arm voor, een kleinere klomp boven de klomp die het kind was, kon doorgaan voor een naar dat kind overhellend hoofd. *Iets* van de genialiteit à la Zadkine viel er niet in te miskennen. En tenslotte was Praboe Siliwangi in persoon er ook nog, als de oude heer hier niet loog; hij wees mij als zodanig het grootste beeld aan waarvan het hoofd inderdaad nogal klonterig aan de schouders vastzat; een beeld, dat een doek om het gezicht scheen te dragen en waarvan het gezicht duidelijk ogen en een neus maar geen mond rijk was.

«En dit, zei de oude heer, is de oepas malem (nachtwaker).» Van deze gewaagt Brumund niet. Het was een beeld met een vast profiel, maar van voren gezien vaag, en dat half uit een groter blok ‹materie› kwam. «Dit is zijn stok.» Het was een lingga-vormig stuk steen, als de stok van Ansantang, d.w.z. ongeveer even groot als een middelsoort pop. «Is er een verhaal over die nachtwaker?» vroeg ik. Maar zo direct antwoordde hij er niet op.

Eerst langs een omweg kwam hij er. Praboe Siliwangi dan was gevlucht, zei hij, en kwam van de richting van Buitenzorg. Hij vluchtte, omdat Ansantang, die van Mekka kwam,

hem en de zijnen wilde besnijden. Ansantang, die zelf pas bekeerd was, wist de besnijdenis echter nog niet goed toe te passen; hij sneed te veel af. De mensen schrokken dus van deze inwijding wel. De eerste dag kwamen zij tot (hij noemde een plaats die ik vergeten ben), de tweede dag tot (nog een plaats), de derde dag tot Tjidjeroek. Van daar wilden zij de top bereiken van de Goenoeng Agoeng (grote berg, naam in hoog-soendaas voor de Gedeh). De nachtwaker van Tjidjeroek zei hun toen: «Vertrek op tijd, om vóór de dag op de top te zijn, anders overkomt u een ongeluk». Maar zij vertrokken toch te laat, en hier, op deze plek, zegt men, overviel hen de zon en zij versteenden. «En de nachtwaker versteende mee?» Dat sprak wel vanzelf, aangezien hij erbij was.
Er ligt, voor wie wil, een treffende symboliek in het volksverhaal van de onhandige besnijdenis, toe te passen op de ruwheden en fouten van elk nieuw geloof. Ik vroeg aan de oude heer hoe het kwam dat Ansantang zo onhandig was.
Ansantang, zei hij, was door tapa (ascese, vasten) onkwetsbaar geworden, maar een werkelijk geloof had hij niet. Toen kreeg hij een droom dat het geloof hem zou komen van wie hem zijn eigen bloed kon laten zien. Daar hij onkwetsbaar was, kon hij zichzelf niet eens meer wonden. Toen hoorde hij van de profeet Moehammad en trok naar Mekka. Moehammad was juist in gebed bij een grote steen (vermoedelijk de kaäbah), toen Ansantang kwam. Men zei hem: «Daar is een bezoeker van Java». «Dat is gelukkig, zei Moehammad; laat hem binnenkomen». Ansantang werd dus bij hem toegelaten en zei hem dat hij zijn eigen bloed zou willen zien. Moehammad antwoordde: «Probeer deze steen eens om te duwen». Ansantang duwde toen met volle kracht tegen de grote steen, maar niet alleen kon hij deze geen streep verwrikken, maar door de inspanning spoot het bloed hem opeens uit de borst. Toen zei Moehammad: «Ik geloof dat je je eigen bloed hebt gezien», en Ansantang wierp zich voor hem neer en riep: «Uw geloof moet ik wel aannemen!» Zo werd hij bekeerd tot de Islam.

«Ik vertel u dit, zei de oude heer, zoals men het mij verteld heeft, en zoals ik het ook verteld heb aan de wedana van Buitenzorg die laatst hier was en mij ernaar vroeg. Zelf weet ik er natuurlijk niets van. Indertijd heeft de tolk het mij zo verteld.»

INDIVIDUEEL

Op bovenstaand stuk* valt eigenlijk niets te antwoorden en de heer Soeroto heeft zelf uitgemaakt waarom. Het is te individueel.

De heer S. verklaart zelf dat hij geen objectief stuk heeft geschreven. Ik voor mij ben daar blij om, want werkelijk objectieve stukken zijn meestal onleesbaar.

De heer S. zegt verderop, over het stuk van de heer Soejitno sprekend, dat het knap en weldoordacht is, maar zeer subjectief; en geeft als voorbeeld daarvoor, dat afkeer van Poe en bijzondere voorliefde voor Rolland en Ehrenburg immers individueel zijn. Inderdaad; en toch staat iemand die in dit ... individuele geval verkeert, voor mij bijv. even duidelijk afgetekend, als voor de heer S. iemand die afkeer zou voelen voor de heer Soekarno en bijzondere voorliefde voor de heren Soetardjo en Moelia. *Precies* even duidelijk.

Is dit een fout in mij, dan komt dit zeker doordat ik mijn weg tussen wieg en graf wens te vullen met het snuffelen in geschiedkundige en literaire geschriften, waar de heer S. de voorkeur geeft aan geschiedkundige en politieke dito. Dit is in beide gevallen alweer zuiver individueel.

De heer S. staat op zijn goed recht om Hélène Swarth te verwarren met Henriette Roland Holst (twee hollandse dichteressen après tout). Precies zo kan een ander het zijn goed recht vinden om Hatta te verwarren met Thamrin (twee indonesische nationalisten immers). Men ziet, de zaak blijft onvruchtbaar individueel.

Sterker nu: de heer S. wenst de heren Soekarno, Hatta, Salim, Sjahrir te erkennen als representanten van ‹de› Indonesiër.

* *Rumoer rondom ‹de› Indonesiër (zie Verantwoording).*

Een andere... Indonesiër (ik mag niet, voor dit speciale geval, weer van inlander of inheemse spreken) kan menen dat de heren Dewantoro, Koesoemo Oetojo, Nazif, en nog vele anderen, ‹de› Indonesiër even goed of beter representeren. Individueel inzicht alweer; individuele voorkeur.

Tenslotte: wanneer de ‹harde en scherpe› strijd aan de orde is, waarin hetzij door twee of meer volken, hetzij één volk in eigen boezem, met lust en ijver aan het afslachten wordt gegaan, dan zijn liberalen en democraten daar slecht op hun plaats. Dit ben ik volkomen met de heer S. eens: objectief èn individueel. Liberalen en democraten zijn vaak irritant door een gebrek aan fighting spirit; niettemin, mijn individuele voorkeur zou in zo'n geval zijn om mij bij hen te bevinden, zo ver mogelijk van de kannibale bedrijven waaraan ieder volk zich soms schijnt te moeten overgeven tot grotere eer van de Natie. Ook over deze voorkeur debatteren zou heel onvruchtbaar zijn.

De heer S. ziet zo duidelijk en zuiver in, dat afkeren en bijzondere voorkeuren die individueel zijn, eigenlijk geen discussie gedogen, dat hij zich zelfs zal kunnen neerleggen bij deze eenvoudige bekentenis die ik hier nu uitspreek: dat voor mijn individuele smaak grote nationale leiders als Stalin, Hitler of Mussolini een flink stuk lager staan dan enige ‹liberale en democratische› geesten die het mensdom op hun manier gediend hebben, laat ons zeggen: Erasmus, Spinoza, Rousseau, Diderot.

Het enige wat de heer S. na deze bekentenis nu nog zeggen kan, is natuurlijk dat er met mij ook niet te praten valt. Ook dàt zou een individuele mening zijn, maar hij heeft er recht op. Hij kan echter – volgens zijn eigen logica – *niet* zeggen dat een ander geen recht zou hebben op individuele voorkeur. En over de individuele voorkeur van anderen wil hij niet praten.

Hoewel men dus met belangstelling kan blijven uitzien naar ieder nieuw subjectief inzicht dat de heer S. formuleren wil, de *discussie* moeten wij, op de door hemzelf aangevoerde gronden, wel als gesloten beschouwen.

De bard der dietse nazi's George Kettmann Jr, zanger van *De Jonge Leeuw*, heeft een nieuwe bundel uitgegeven onder de titel *Erf aan Zee*. Men leest hierin de bardenwijsheid dat ‹er is een krachtig volk ontwaakt, met runen op zijn erven›, welke laatste bijzonderheid misschien zelfs de heer Mussert koud laat; maar men vindt er ook een hartelijke toespraak van Kettmann tot zijn onverslijtbaar (zwart) hemd. Verder het volgende fiere gedicht:

DE WIJZE KATERS

Gij likt uw fulpen huid zoo wijs tevreden,
als dikke poezen zit gij in de zon
–Ter Braak en Donker, Poels en Du Perron–
en droomt van schotels melk en teederheden.

Men strijkt u gaarne langs de hooge ruggen,
gij rekt u, streelt en gaapt–gij zijt zoo wijs
en voelt u lekker in dit paradijs:
de tragen moeten prooi zijn van de vluggen.

Maar nauw'lijks hoort gij òns, of–God beware,
het oog loenscht groen met rechte dunne spleet
–gij bláást omdat gij u verraden weet
–wij weten hoe de duiven naar u staren!

Gij laat uw staarten als met stekels zwellen,
haalt al uw nagels uit het week foedraal
en sist ons aan–fèl anti allemaal,
want ons bedriegt gij niet met zachte vellen.

Gij–op 't fluweel als heele potentaten–
zijt al door Moskou voor de jacht gehuurd;
weet dit: het heeft den langsten tijd geduurd,
dan komen wij–wij durven jullie haten!

Het is moeilijk niet onder de bekoring te komen van dit deskundig zoölogisch gedicht. Mij erdoor geïnspireerd voelend, heb ik voor Kettmann Jr het volgend antwoord op *mijn* lier getokkeld:

POEZEN EN HONDEN

Noem *jij* ons poezen? En zijn jullie leeuwen?
Die kwamen nooit in Dietsland voor,
Dan gestyleerd op guldens, en dié schreeuwen
Toch zo niet, stinken niet voor 't oor.

De haters van de poezen–dat zijn honden:
‹Het brakkentuig welks adem 'k haat›.*
Dié werden immer bij de vleet gevonden
Rond vuilnisbakken en op straat.

Wij poezen, kijk, zijn zindelijke dieren,
Trots, elegant, ongedresseerd,
Hoogst ongehoorzaam voor het tieren
Van 't spullebaasje dat ù scheert,

O poedels, keffers, brave hoepelspringers,
Parmantig in het apenhemd;
Wij blijven, ja, met nagels aan de vingers,
Voor hondenleiders ongetemd.

Haat dapper voort! Al wordt jullie verwachting
Van Goudland ook geen werkelijkheid,
Voor tien pond haat en vijftig pond verachting
Kun je bij ons terecht, altijd.

* Shakespeare, *Coriolanus*.

En als wij slapen, mogen jullie sluipen,
Met al wat jeukt, in onze zon.
Zo word je óók nog gezond. Wie 't best kan kruipen.
Wordt stellig chef van 't eskadron.

Kruip, spring en kwispel trouw dus voor de bazen,
En dreig ons vlijtig, naar hun wens.
Hij die de schorste keel krijgt van het razen,
Heet-bij de honden-Uebermensch.

BIJ EEN HANDVOL AUTEURSTEKENINGEN

Auteurstekeningen moeten, als men de naam au sérieux neemt, in vergelijking met tekeningen van echte beeldende kunstenaars, wel bijzonder ‹literair› zijn. Maar wat *is* ‹literaire› beeldende kunst? Het woord wordt voortdurend gebruikt, een bevredigende definitie nooit gegeven. Een schilder verwijten dat hij literair is, betekent feitelijk niets anders dan dat men zijn werk niet mag; precies op dezelfde wijze als waarop men iemand tegenwoordig van een minderwaardigheidscomplex beschuldigt, als men eigenlijk zeggen wil dat men hem onuitstaanbaar vindt. Dergelijke pasklare formules werden altijd gemeengoed van een bepaald soort armen-van-geest.

Wil ‹literair› hier zeggen, dat de schilder of tekenaar een *onderwerp* nam dat beter in de literatuur had kunnen worden behandeld, dus een op zichzelf ontroerend of humoristisch of schokkend, z.g. verhalend onderwerp, dan is de zaak duidelijk, maar dan faalt het criterium, dat deze literaire onderwerpen uitsluitend aan slechte kunstenaars toeschrijven wil. Alle religieuze kunstenaars, de grootsten inbegrepen, vervielen dan op slag, want de aanbidding van het kind en de kruisiging van Jezus zijn ‹literaire› onderwerpen; Breughel en Jeroen Bosch werden dolzinnige literatoren; de hele griekse mythologie werd onbruikbaar, naakte Andromeda's en optochten van bacchanten verfoeilijk; Poussin, Velasquez, Rembrandt moesten keer op keer worden bestraft; Goya met zijn *Capricios* en zijn *Desastres de la Guerra* wordt een ultra-literaire amphibie; Manet en Degas zijn tienmaal meer van literatuur te beschuldigen dan bij ons nu bijv. Willink.

Zo begin ik persoonlijk een groot wantrouwen te koesteren te-

gen literaire maatstaven als ‹personages die uit een boek stappen› en ‹waar men om heen kan lopen›, die een ‹derde dimensie› hebben, enz. Personages kunnen nl. aan deze eisen voldoen en toch zeer banale literatuur blijven, terwijl andere personages, die ‹aan het papier blijven kleven› en ‹maar twee dimensies› hebben en zo meer, voortreffelijke literatuur kunnen zijn (men denke bijv. aan de personages in de korte romans van Voltaire). Die personages waar men om heen kan lopen, lijken mij dus meer te behoren tot de beeldhouwkunst; alleen dáár mag men eisen dat dit erom-heenlopen plaatsgrijpen kan.

Ter Braak heeft onlangs, in een voortreffelijk artikel in *Groot-Nederland*, betoogd dat de z.g. literaire onderwerpen van Willink hem, als literatuur gezien, zeer magertjes voorkwamen; ik voeg daaraan toe dat de ‹literaire› kanten van Manet mij voor auteurs heel wat inspirerender lijken, al spant Goya natuurlijk de kroon. Onmiddellijk hoort men hier enige schilders een keel opzetten dat wij literatoren er niets van begrijpen en dat Manet en Goya *niets* literairs hebben, hoe durven we en komen we erbij? Dit wil niets anders zeggen dan dat men hier opeens haastig van het *onderwerp* afstapt, om zijn aandacht te bepalen tot de zuiver-schilderkunstige qualiteiten. En dus ook niets anders dan: ‹Ik wrijf X. literatuur aan, omdat ik het land heb aan zijn werk, maar Manet en Goya vind ik natuurlijk prachtig›.

De vrees voor het onderwerp bestond vroeger niet, is een nieuwe vrees. Grote militaire stukken aan de ene kant, abstracte ‹moderne› composities aan de andere, hebben deze vrees versterkt. *De Zieke Jongeling* en de *Les aan het Harpsichord* zijn slechte, dus literaire schilderijen; alle gravures van Goupil, alle Wolven in Schaapskooien en Sprekende Putten en Bezoeken aan het Hertenkamp zijn literair, d.w.z. dat ze als beeldende kunst niet voldoen. Laat Daumier een Wolf in een Schaapskooi maken, en het opus doorstaat de proef glansrijk. Manet's *Déjeuner sur l'Herbe*, *Chez le père Lathuille*, *Au Jardin d'Hiver*, *Au Café*, *Le Balcon* zijn stuk voor

stuk onderwerpen voor de onnozelste gravures van Goupil, om van zijn executie van Maximiliaan van Mexico nog te zwijgen; Degas' danseuses zijn als onderwerp uiterst verdacht, en zijn *Interieur (De Verleiding)*–zie de Hyperion-uitgave blz. 77– is een stukje ‹literatuur›, door Zola of Maupassant niet overtroffen, en niettemin een voortreffelijk schilderij.
Conclusie van dit alles: ‹literaire onderwerpen› zijn een vondst van bevreesde schilders. De schilder, die zich in puristische begrenzing schrap zet omdat hij vreest dat zijn talent zich niet, dwars door het onderwerp heen, als plastisch zal kunnen bevestigen, houdt zich bij stillevens, simpele portretten en zuivere landschappen, die met geen mogelijkheid voor literatuur kunnen worden uitgemaakt. Sommige dichters zouden op die wijze hun prachtigste gedichten niet geschreven hebben, uit doodsangst in het muzikale of het plastische vakje verdwaald te raken.

Maar nu: neemt men, deze redenering volgend, een stuk of wat auteurstekeningen voor zich, dan gaat waarschijnlijk wonderwel de definitie op, dat literaire tekeningen gewoonweg slechte tekeningen zijn. De meeste van deze auteurs, die af en toe een krabbel maken, zijn immers ongeoefend, en of men nu al een ‹school› doorlopen heeft of niet, oefening baart in de beeldende kunsten de meester. Men zou dus moeten beginnen met als auteurstekening te weren wat afkomstig is van auteurs die tegelijk schilder waren: Théophile Gautier is bijv. zo'n geval in Frankrijk, Van Looy bij ons. Hendrik de Vries, in de grond waarschijnlijk niet minder bezeten als schilder dan als dichter, hoewel hij als dichter bekend is geworden en zijn woordvermogen zich (tot dusver) als machtiger heeft geopenbaard, is eigenlijk een grensgeval. Iets minder grensgeval is Van Eeden, die zich slechts in zijn jeugd ernstig op de beeldende kunst toelegde, dus later zijn ‹vergissing› inzag.
Onder de nog levende franse schrijvers kan men Cocteau,

wiens illustraties van zijn eigen werk (van *Les Enfants terribles* bijv.) natuurlijk ‹literair› bij uitstek zijn, nauwelijks meer rekenen tot de niet-‹echte› tekenaars. Cocteau's tekeningen zijn uiterst bedreven; geoefend is deze man als tekenaar ongetwijfeld door-en-door; wat dus literair aan hem blijft, is zijn ‹auteurs-fantasie›, maar er zijn tekenaars en schilders die geen auteur zijn en op dit gebied geenszins zijn minderen (en ik denk nu nog niet eens aan surrealisten, bij wie deze fantasie weer vakspecialiteit geworden is). Max Jacob, die Cocteau als ‹modern dichter› voorafging, was altijd een gewaardeerd tekenaar; maakte, hoewel veel onhandiger dan Cocteau, tekeningen, gouaches en zelfs olieverfschilderijen, meen ik, die door de amateurs zeer gezocht zijn. Stelt men Cocteau dus naast Max Jacob in hun auteurstekenwerk, dan blijft als meest karakteristiek element bij de eerste over dat zijn lijntekeningen inderdaad vaak als *geschreven* zijn, terwijl de tweede een iets ‹knoeieriger› indruk maakt.

Malraux, veel minder bedreven dan Cocteau (maar misschien moet men hier zeggen: vooral minder geoefend) heeft een fantasie die voor die van Cocteau niet onderdoet; de schrijver van *La Condition Humaine*, die vroeger in één lijn een kat placht toe te voegen aan de geschreven opdrachten voor hen die hij als zijn echte vrienden beschouwde, is, in de vele en gevarieerde duiveltjes die hij met het grootste gemak neerkrabbelde, op-en-top de schrijver van *Royaume Farfelu* en van het nooit uitgegeven en naar ik meen zelfs weggeraakte *Ecrit pour une Idole à Trompe*. Men vindt hiernaast afgebeeld: een zaagduiveltje van hem in potlood, een paar andere duiveltjes in een verzorgder tekening met inkt, en een krabbel, in drie seconden gemaakt, die hij mij eens meegaf om Valery Larbaud te herkennen, met wie ik een afspraak had in een café, maar die ik nooit eerder gezien had. (Ik moet er, voor het prestige van Larbaud, bij zeggen dat deze krabbel een veel minder onfeilbaar herkenningsmiddel bleek te zijn dan Malraux zich voorstelde dat het was.)

De tekeningen van Hendrik de Vries, zeer ‹goyesk› ook in

hun algemeen karakter, zeer gier- en demon-achtig van inspiratie, houden ongetwijfeld een zeker verband met bepaalde motieven in zijn poëzie (die van moorddromen, monstergezichten en misgeboorten). Bij Malraux èn bij Hendrik de Vries duidelijke sporen van wat men romantiek kan heten. Maar daarnaast bestaan de tekeningen van auteurs, die niet dan een zeer vaag verband houden met hun geschreven uitingen,–tenzij dan in de diepte, maar als men maar diep genoeg komt, kan men verband leggen tussen alles en alles.

Hoe weinig auteurs bijv. krabbelen dingen op, die als illustratie zouden kunnen dienen voor hun werk. Baudelaire, die wel een dozijn malen zijn ‹mulâtresse› Jeanne Duval uittekende –‹même quand elle marche on dirait qu'elle danse›,–vormt hierop maar een halve uitzondering; onder zijn andere tekeningen zijn er maar enkele *(La Fanfarlo* bijv.) die naar zijn literatuur verwijzen.
Bij Mérimée, Musset, Verlaine, niet anders: zij krabbelen portretten van hun vrienden en vriendinnen; bij Mérimée vindt men een paar niet handige en toch niet onsierlijke krabbels van dames in groot-toilet, die men zou kunnen beschouwen als de zusters van zijn heldinnen uit *La Double Méprise* of *Le Vase Etrusque*, maar het verband blijft half toevallig en zijdelings. Victor Hugo was een fantastisch goed tekenaar en dus in staat tot de meest rembrandtieke clair-obscur-afbeeldingen van burchten in maanlicht, maar directe illustraties van zijn even romantische geschriften moet men ook bij hem zoeken.
Lermontov krabbelde kaukasische scènes van vechtende kozakken, Gogol maakte althans één knappe tekening voor zijn *Revisor;* dit zijn al uitzonderingen. Vele auteurs uit de 19e eeuw (Goethe zo goed als Multatuli) tekenden met zorg het titelblad voor het een of andere te verschijnen werk van hen, maar de directe illustratie lieten zij–terecht–aan anderen over. (In dit verband: waarom bezit men niet een Baudelaire geïllustreerd door Delacroix, een Balzac door Daumier?)

Maar wat is de auteurstekening tenslotte dan nog anders dan een tekening van iemand die aan een zekere tekenlust een minimum tekentalent paart, en daarnaast, toevallig, auteur is? Eigenlijk niets. Er zijn ongetwijfeld vele mensen die–toevallig–geen auteur zijn en evenveel tekenlust paren aan evenveel tekentalent; vermoedelijk interesseren hun tekeningen echter alleen de familie en kennissen en komen nooit buiten die kring. Van auteurs wordt dit werk, als curieus bijverschijnsel, gepubliceerd; dat is alles. Het kàn onthullend zijn, en is bovendien alleraardigst, de tekeningen van Baudelaire en Mérimée te bezitten naast hun geschriften. Iets van hun wezenlijke trekken komt in deze krabbels zeker ook wel uit, wanneer zij zich als tekenaar maar even boven het absoluut middelmatige verheffen. In dit verband is Verlaine bijv. als tekenaar wel wat ver gebleven beneden zijn literair formaat.

Met-dat-al is er toch ook nog een ‹algemeen karakter› van auteurstekening, waarin men de meest wezenlijke trekken van het *soort* wenst terug te vinden, ook als dit in werkelijkheid niet geheel opgaat. Hugo bijv. is een auteur die niet alleen te veel tekentalent heeft, maar die zich ook reeds te veel moeite geeft, om nog werkelijke auteurstekeningen te leveren. Als de auteur enige zorg besteedt aan zijn tekening, bijv. om een echt mooi meisje te maken, moet het toch nog zijn met een mengsel van ongekundheid en natuurlijke slordigheid: zo bij Baudelaire de mooie mulattin. Anders wordt hij een knap tekenaar zonder meer; de auteur verdwijnt.

Bij de proeven die hier gepubliceerd worden, kan men bijv. bij Jef Last duidelijk het onderscheid waarnemen tussen een auteurstekening, d.i. dus: een nog onhandige tekening, waarop hij toch zeker zijn best gedaan heeft, en een tekening waarin de kunst door oefening zo goed als geheel ‹veroverd› werd, die dus feitelijk voor een auteurstekening reeds te knap is.

Bij Vestdijk is het karakter van gedachteloos opgetekende krabbel–de vulpen die naast het beschreven papier als vanzelf

ook nog wat gezichten tekent–het zuiverst behouden; als een van deze gezichten op Meneer Visser lijkt, is het typische ervan dat het als portret van dit personage geheel onvoldoend blijft, terwijl men anderzijds de poging waardeert van Vestdijk-zelf om dit personage ook uit te tekenen; terwijl het dus als *gegeven* van de auteur voor de eventuele illustrator zijn betekenis heeft.
De meest karakteristieke auteurstekeningen die ik ken, zijn misschien... de krabbels die Manet maakte bij *The Raven* van Edgar Poe. En als ik hierin gelijk heb, dan zou dit weer wijzen op het ‹literaire› in het talent van Manet: deze volmaakt bewuste en dus meesterlijke realisatie van hoe een auteurstekening *zou moeten* zijn, van de rake maar slordige krabbel in de marge van de tekst.

BRIEVEN UIT HOLLAND

I

Bergen-binnen, 22 Oct. '39. Het was een zonderling moment. De oorlog was nog niet uitgebroken, maar scheen onvermijdelijk. Drie of vier maal per dag luisterden we naar de radio in de hut van de schotse hoofdmachinist, een grote zware man met een bloeiend gezicht, een kalend hoofd en een helder kunstgebit. Hij was vol goed vertrouwen, niet alleen dat ‹the right should prevail›, maar ook dat ‹this will be the end of the German empire›. De kapitein, een veel kortere brede man met een ruig gezicht en een joviaal kunstgebit, dat door één beschadigde voortand even deed twijfelen, niet scots maar welsh, zei precies dezelfde dingen. Deze hele engelse bemanning, die toch een ver van prettige tijd tegemoet ging, gedroeg zich volstrekt waardig. De kapitein en de hoofdmachinist hadden de vorige oorlog meegemaakt en spraken ons, neutralen, moed in. Heel Engeland, zeiden ze, was langzamerhand onverschillig geworden of er oorlog zou komen of niet: nú waren alle nodige maatregelen getroffen, en als Hitler de oorlog wou, – ‹well, this time he'll *get* his war›.
Sedert een paar dagen voeren we 's nachts met de lichten uit, maar de maan stond zo pal boven het schip en scheen zo doordringend, dat deze order van de britse admiraliteit ons nog ver van onzichtbaar maakte. Op het verrukkelijk beschenen dek, van waaruit we het hele schip konden overzien, de witte verschansing, en de glanzende luchtkokers, en de grauwe dekken waaronder de copra lag waaruit een zo grote toevoer van taaie kleine torretjes in onze hut plaats had, en vooral de heldere, in dit licht krachtig oplevende planken, – op ons vierkant en knus passagiersdek gingen wij voort met de kapitein en de eerste stuurman en de dokter, allen zon-

der uitzondering scots of welsh, grote glazen shandy te drinken. Dat wil zeggen: de dokter en de stuurman en ik dronken shandy, want de kapitein verachtte dat mengsel (van bier en limonade zoals men weet) en vond het juist goed genoeg voor ‹those non-alcoholic fellows› die meestal ellendige karakters hadden. Dit met een knipoog naar de eerste stuurman, die nooit gin bestelde, omdat hij het te duur scheen te vinden.

De kapitein dronk gin of bier, het laatste als hij niet te zeer wilde afsteken. Hij kon alleraardigst vertellen, hij had Richard Hughes van *A High Wind in Jamaica* persoonlijk gekend, want hij had hem als passagier gehad, speciaal door zijn chefs aanbevolen; en het had hem, toen hij hem voor het eerst ontmoette, verbaasd–want om zich voor te bereiden had hij natuurlijk zijn boek gelezen–dat de man een klein baardje droeg. Maar hij wist wat een schip was, die man, daar niet van, en hij had later nog een ander boek geschreven over een cycloon door een ander schip van de Blue Funnel meegemaakt, waarvoor een andere kapitein hem tot in finesses alle gegevens verstrekt had.

Eén avond keek hij zwaarmoedig over de verschansing, deze kapitein. Toen keerde hij zich opeens naar mij, en in zijn ruigrood, humoristisch gezicht stonden zijn ogen kinderlijk open.

«Ik vind het *niet* prettig, zei hij toen; ik heb de andere oorlog meegemaakt, dus ik weet wat het is, zie je; ik heb mensen vóór mijn ogen zien opblazen, en o-oh...» Hij schudde het hoofd en wendde de blik weer naar de zee. Het was niet zeker of de Italianen niet mee zouden doen, of dit eigen schip niet in de Middellandse Zee getorpedeerd zou worden; de vorige dag was hij zeer opgelucht geweest toen wij in de Rode Zee de italiaanse haven Massawa gepasseerd waren, zo ver mogelijk rechts er vandaan. Dat men vijandige schepen in de grond zou boren ook zonder oorlogsverklaring en juist als het geen oorlogsschepen waren, nam natuurlijk iedereen aan zonder er verder over te praten. De kapitein dacht misschien aan zijn

vrouw, over wie hij ons vaak verteld had, die hem in Amsterdam zou zijn tegemoet gekomen (maar er was nu geen sprake meer van tot Amsterdam door te gaan), wier foto's, met de kinderen, hij ons meermalen vertoond had. Hij had haar eens in geen jaar gezien, had hij verzucht, en toen mijn vrouw daarbij opmerkte hoe vervelend dat voor haar moest zijn geweest, had hij mij in het donker aangestoten en gevraagd: « And what about *me*, eh?... What about the old man?»

De tweede stuurman, een jonge dikke Jood, die in Belawan ten tonele was verschenen in agressieve shorts en onder een verpletterende tropenhelm, formuleerde met zijn schelle stem en onverstaanbare cockney-accent: «Gelukkig dat je nooit denkt dat jezelf een ongeluk kan overkomen. Het is onmógelijk je voor te stellen dat je zult worden dóódgeschoten!».

En o, die ongeloofwaardige dag in de Rode Zee, juist toen de duitse inval in Polen werkelijkheid was geworden. Wat een helderheid van zon en watervlak, samenwerkend aan één weefsel van rust, doorzichtig en toch onontkoombaar. De heldere gele stralen achter de ethiopische kust, als gefilterd door een zachte nevel, een bijna onzichtbaar poeder in de lucht; de broze glashelderheid van de golven, gerimpeld ook zoals alleen glas het zijn kan, met langs de kant van het schip de smalle, kantwerkachtige, precieuse randen. En de zonderlinge eilandengroepen in de Rode Zee, onbewoond, want bladerloos in de hitte, waar zand en rotsen met elkaar wedijveren in bijbelse rijke kleuren. Een vuurtoren op een van die eilandjes waar wij langs voeren, bediend door één man, die daar wel moest wonen–met vrouw en kinderen toch?–en die zich amuseren kon met roeien en vissen, als hij even vrij had. En de vaart van het schip die niet minderde, alle italiaanse bedreiging ten spijt; trouwens, hoe had die bedreiging kunnen blijven bestaan, in deze temperatuur en in dit licht?

Na tien dagen passaatwinden in de Indische Oceaan, met af en toe een zeetje over het dek, kenden wij passagiers maar één werkelijkheid: de oorlog achter ons te hebben om deze

vrede te vinden, deze buitenwereldse zaligheid. Het was nauwelijks warm, op het voorschip, vlak achter de boeg werd het hele lichaam door de zachte wind gestreeld, zoals het oog door kleuren gestreeld werd, waar men het ook wendde. Binnenkort, rechts, zou men een Sinaï zien verrijzen, die de kapitein zelf niet kende, maar die er toch zijn moest. En nog verderop, ook rechts, lag een Europa dat al begonnen was zelfmoord te plegen, een Polen dat één kolk van bloed en vuur moest zijn, nu, in ditzelfde ogenblik. En wij stevenden er rustig op aan, foutloos de juiste koers volgend, alsof de radio maar wat geleuterd had; als onmachtig ons werkelijk voor ogen te stellen wat deze ‹europese realiteiten› betekenden.
Ik nam het boek weer op dat ik, half zeeziek door de ruwe zee die wij zo dapper doorkruist hadden eer de Golf van Aden zich voor ons opende, had laten liggen,–half zeeziek en voor de rest geschokt door het onvermijdelijk gewordene sinds de duitse troepen de poolse grens waren overgetrokken, om 6 uur op zekere morgen. Was het boek daardoor ook niet op slag verouderd? Het was het tweede boek dat ik aan boord was begonnen, speciaal om mij op de hoogte te stellen van wat er in Europa omging, nu ik daarheen terugkeerde: *Het Fascisme en de Nieuwe Vrijheid* van J. de Kadt, een socioloog wiens onafhankelijkheid mij vertrouwen inboezemde. Het eerste was een boekje van Denis de Rougemont geweest, *Een Jaar in het Derde Rijk*, dat iemand mij, de dag van aan boord gaan, had toegestopt, ‹om toch ook de duitse idealen wat te bestuderen›.

Deze hollandse uitgave van De Rougemont's *Journal d'Allemagne* neemt al tegen zich in door het kartonnen omslag, waarvan de hele voorkant overstelpt wordt door een portret van de auteur; volgens dit portret nu lijkt de man die ons als een denker wordt voorgezet onrustbarend op de bokser Dempsey. Verder is het werkje waarschijnlijk niet al te best vertaald; zo werd ergens waar het frans ongetwijfeld ‹embouteiller› gaf (opstopping van het straatverkeer) dit woord

gladweg weergegeven door ‹bottelen›. Maar zelfs een onvoldoende vertaling is er zeker niet verantwoordelijk voor, dat dit verslag van de tijd die De Rougemont in Hitler-Duitsland doorbracht, en dat hij dan toch publiceerde met de bedoeling onthullend en lezenswaard te zijn, van onbeduidendheden en banaliteiten aaneenhangt. De typen van Duitsers met wie De Rougemont praat, wat hebben zij weinig te verraden (ik bedoel ook: ondanks zichzelf); de conclusies die De Rougemont zelf trekt, wat zijn ze weinig verrassend. Het boek is ingeleid door prof. Van der Leeuw. Waarom? Vanwege de christelijkheid. De Rougemont is christen, prof. Van der Leeuw ook. De Rougemont heeft in Duitsland ontdekt dat het nazisme ‹een nieuw geloof› is. Het is tegelijk kinderachtig juist en ergerlijk oppervlakkig; juist, als men uitsluitend op massaverschijnselen let, op het idiote af voor iemand die de taak had scherper te zien. Tegenover dit nieuwe geloof weet De Rougemont niets anders te stellen dan: het oude. Reden genoeg voor prof. Van der Leeuw wellicht om zijn boek zeer aanbevelenswaard te achten. Wat worden zulke dingen makkelijk, als men elkaar a priori verstaat. Je moet niet op de Duitsers schelden, maar liever proberen ze te begrijpen. En als je dan het eerbiedwaardige begrepen hebt dat een nieuw geloof is, en je bent daar niet van gediend, wat is dan logischer dan dat je je heil weer zoekt bij de oude beproefde geloven? Of het nu het roomse of het protestantse zal zijn, kan zonodig later uitgemaakt worden: de koepel van het christendom staat immers over deze beide. En als ik nu eens lust kreeg, nu of nooit, om islamiet te worden?

De Rougemont, ook door Ter Braak in Holland nogal krachtig gepropageerd, komt mij voor het type te zijn van de middelmatige schrijver. Hij is lang niet onsympathiek, sommige bladzijden van zijn *Journal d'un Intellectuel en Chômage* (dat ik later in Bergen las) zijn zelfs beminnelijk. Maar men vergeet onmiddellijk wat hij verteld en geformuleerd heeft, hoewel hij zich de franse kunst van het formuleren zeer goed eigen maakte, zodra men zijn geschriften uit handen heeft

gelegd. Zijn *Penser avec les Mains* bevestigt deze indruk; men herkent hier in hem definitief het soort geest dat men in het *Journal* nog maar vermoedde: de leraar die in de ideeën is gegaan. Hij betoogt, hij denkt misschien zelfs, in paragrafen. Behalve op de vlucht voor het nieuwe geloof–terug naar het oude–, is hij, met de katholieke Fransman Mounier (hijzelf is protestant en Zwitser) de uitvinder of her-uitvinder van het ‹personalisme›.

Dit personalisme, waarmee op het ogenblik in Europa druk gewerkt wordt, zelfs in Holland–is een iets subtieler uitvinding dan het axioma dat men, om aan het nieuwe geloof te ontkomen, zich schrap moet zetten in het oude. De toepassing van dit woord beoogt namelijk niets meer of minder dan het verdacht of onmogelijk geworden ‹individualisme› te redden, dat wil zeggen: dat wat goed en zelfs onmisbaar lijkt in het individualisme. Men komt dan tot de volgende subtiele, en op zichzelf zeer aanvaardbare onderscheiding: een individualist is een ‹ik› dat zich van de maatschappij afkeert, een personalist daarentegen een ‹ik› dat weliswaar volkomen ‹ik› blijft, maar zich diep bewust is van alle banden die het met de maatschappij verbinden. En men ziet de conclusie dan van op afstand: zo onvruchtbaar als de eerste is, zo vruchtbaar de tweede.

Natuurlijk, zodra men door woorden een onderscheiding kan maken, is het recht van bestaan van deze onderscheiding bewezen. Het is alleen de bedoeling *achter* de onderscheiding, die mij hier verdacht voorkomt, sterker: die mij antipathiek is. De onderscheiding in kwestie is een academische bij uitnemendheid. Als zij gemaakt is, kan men zich niet onttrekken aan het gevoel dat iemand in principe werd doorgesneden, wiens twee helften *realiter* nog stevig aan elkaar vastzitten. Die individualist, het was een meneer die met zijn rug naar het front van de massa toestond, die personalist, het is *dezelfde* meneer, die zich even heeft omgedraaid. Onze individualist immers is in werkelijkheid zozeer tóch aan de maatschappij verbonden–de maatschappij zal daar wel voor zorgen,

las *hij* het niet doet!–dat hij alleen *als illusie* zich van haar los wist te maken; en met individuele illusies hebben sociologen niet te werken. Iedere individualist kan dus op slag de nieuwe titel van personalist voor zich opeisen.

De manoeuvre van de onderscheiding heeft daarom deze antipathieke ware bedoeling, lijkt mij–meen ik bespeurd te hebben in alle gevallen waarin zij plaats vond–dat men een aantal individualisten wil redden ten koste van anderen. Zie dezen hier, dat zijn toch geen individualisten, maar personalisten; de maatschappij zou zich verarmen wanneer zij dezen aan de galg bracht; in godsnaam laat ons hen in onze politiek een plaats geven. Dat wil zeggen: ze zijn ons sympathiek. Maar die anderen daar, ja, dat zijn nare individualisten, hang die gerust op; het zijn eer- en plichtvergetenen, egoïsten, adders die de maatschappij te lang reeds aan haar boezem koesterde. Anders gezegd: ze zijn ons antipathiek. Ik zou ervoor bedanken op deze wijze de vinger op te steken voor een beloning van meester Maatschappij, terwijl ik met een andere vinger achter mijn rug de ware stoute jongens zou aanwijzen die wèl straf verdiend hebben. Al zou ik met Multatuli, en Ter Braak, en nog wat sympathieke anderen op deze wijze als personalist geëerd kunnen worden, terwijl afschuwelijke reddeloze individualisten als bijv. Van Deyssel en Arij Prins in het verdoemboekje zouden moeten blijven staan, het zou mij niet smaken.

Het schijnt dat de onderscheiding toch nog voor andere doeleinden te gebruiken is. Zo ja, dan vraag ik mij in gemoede af: voor welke? Ik kan mij een dame voorstellen die tot een heer zou zeggen: ‹Uw individu zou ik altijd willen negéren, maar met uw persoon wil ik wel een kop thee drinken›. Dat is dan ook nog altijd dàt, ja.

Is De Rougemont in zijn andere boeken voor mijn smaak een typisch schools denker, in zijn *Journal d'Allemagne* is hij een journalist, en niet eens een goede. Geef mij als zodanig maar de heer Bruce Lockhart, of zelfs de heer John Gunther, om de heer Egon Erwin Kisch buiten beschouwing te laten. Hoe

middelmatig De Rougemont schrijft, hoe gering zijn evocatief talent is, bewijst hij wel afdoend in zijn beschrijving van een rede van Hitler, die hij persoonlijk heeft bijgewoond en waarvoor hij eerst vier uur lang platgedrukt heeft gestaan in een duitse menigte. Hij weet dan *niets* suggestief op te tekenen; noch de rede, noch de sfeer, noch het personage van Hitler worden in de woorden die hij daarna schrijft levend; hij zoekt al zijn kracht in een kort praatje over ‹een man met een extatische glimlach›. C'est bien court,–vooral wanneer men zich daarvoor eerst vier uur heeft laten platdrukken.
Zonderling, dat men dit *Journal d'Allemagne* als een waardevolle toelichting in het hollands heeft menen te moeten vertalen, naast zoveel dat onvertaald bleef. Het geeft geen treffend beeld, geen werkelijke oplossing, tenzij voor mensen die toch al deden aan ‹Oxford-beweging› en ‹morele herbewapening›; het is verouderd als reportage en in ieder opzicht van geringe betekenis; het lijkt mij precies het boek dat men, waar men in deze politieke tijd toch al met maagoverlading bedreigd wordt door inlichtende en quasi-inlichtende lectuur, met een volkomen gerust geweten mag verwaarlozen. Ik heb het aan boord met ergernis van mij afgegooid, na een laatste blik op de Dempsey-kop, mij afvragend of degeen die het mij gegeven had werkelijk dacht mij hiermee iets nieuws te leren. Daarop begon ik de europese gevaren die mij gingen bedreigen–men ziet welk een ‹personalist› ik hierdoor meteen werd!–te bestuderen in het boek van De Kadt, dat de uitgever Querido mij nog naar Indië had gezonden.

De heer De Kadt, nederlands socioloog, oud-marxist, meen ik (maar kan men *oud*-marxist zijn?), iemand die ten onrechte ook wel trotskist genoemd is, redacteur van *De Nieuwe Kern*, scherp en knap essayist, heeft de gevaren in kwestie op gans andere wijze benaderd: tienmaal intelligenter en degelijker. Zijn boek verdient dan ook gelezen te worden door ieder die zich een idee wenst te vormen van wat er –zoals dat heet ‹*onder* de politiek›, maar waarom niet juist

er *boven?*–in Europa, en zelfs in de wereld, gaande is. Wellicht is hij, hoe scherpzinnig ook, niet een ‹grote geest›; ik bedoel: een Spengler is hij niet; hij is daarvoor te reëel, te positief, te actueel, zeg desnoods te journalistiek. Een jongeman die ik eens in Batavia ontmoette, vroeg mij à bout portant: «Is Ter Braak een grote geest?» Ik antwoordde: «Vergeleken met wie? met Nietzsche of met professor Casimir?» De jongeman gaf mij daarop geen antwoord, althans niet in rechte lijn. Hij begon mij uit te leggen dat hij een zware kantoortaak had, dat hij 's middags moe thuiskwam, dat hij dus, in de weinige tijd die zijn kantoortaak hem overliet, boeken begeerde te lezen, die hem zouden inlichten over wat je weten moet. Zo gezien zou men de grootste geesten gaan zoeken onder de samenstellers van encyclopedieën, handleidingen en specialistische brochures, en toch: de liefde voor de encyclopedie is de bureaucratie van de boekenkast.

Welnu, J. de Kadt, die na enige politieke déboires, enige partijen van binnen gezien hebbende, en erdoor teleurgesteld zijnde maar er lering uit getrokken hebbende, deze lering in werkelijk onafhankelijke beschouwingen wenst te benutten, zich daarbij min of meer Georges Sorel tot voorbeeld stellende, De Kadt die toch vaak zeer persoonlijk en niet zonder passie schrijft, voldoet niettemin uitstekend aan de eisen die voorzegde jongeman aan zijn lectuur stelt. De eerste hoofdstukken van zijn boek bleken mij een meesterlijke samenvatting te zijn, de meest algemene en toch helderste analyse die ik tot dusver las, van wat Europa in de laatste jaren heeft doorgemaakt. Zelfs zij die altijd willen dat men zien zal ‹dat er toch ook wel wat goeds is in het fascisme› zullen door hem niet worden teleurgesteld. Hij, principiële bestrijder van het fascisme, ziet dat ‹goeds› wonderwel. Hij steekt zelfs zijn bewondering voor Mussolini niet onder stoelen of banken, hij toont aan hoezeer Mussolini de levende krachten heeft in werking gebracht die het Italië van na de oorlog (de vorige nu!) bezat, en hoe het socialisme daar niet meer toe behoorde; hoe Mussolini op dat ogenblik, en al zou hij later verkeerde

wegen opgaan, socialistischer was dan alle partij-socialisten. Hij acht Hitler, die zich verder geen seconde in zijn sympathie verheugen mag, een zeer bekwaam man, en verwondert zich over de ongelooflijke verblinding van ‹luxe-intellectuelen› die dit niet wensen te erkennen. Maar hij toont tevens onverbiddelijk aan hoezeer de hele nazibeweging voor alle lagen in Duitsland–en, wanneer Duitsland overwinnen zou, voor de wereld–de regering is van het kazernisme. Niet van de generaals of de Junkers, die gemeend hebben zich van Hitler te kunnen bedienen en die door Hitler volmaakt overtroefd zijn, maar van wat daaronder lag: van de korporaal en de sergeant.

‹Hoezeer klopt alles, dacht ik, terwijl ik dit las; die oude indische journalist, die oude Van Hurk, als sergeant-schrijver in de journalistiek gekomen, als hoofdredacteur-tropenjournalist-bij-uitstek zo onherstelbaar sergeant-schrijver gebleven, was het dan ook zijn *fatum* niet, als hij ook voor Indië alle heil verwachtte van dit bijzondere kazernisme?›

Het verbond van Duitsland met Rusland, dat ons in de Golf van Aden zo opschrikte, heeft De Kadt niet met zoveel woorden aangekondigd; wanneer hij de komende oorlog behandelt, ziet hij nog de combinaties Duitsland-Italië-Japan enerzijds, Frankrijk-Engeland-Amerika, en daarbij vermoedelijk toch ook nog Rusland anderzijds. Maar toch: hij maakt zich geen enkele illusie wat betreft de diepere saamhorigheid, en hij spreekt in uitnemend beredeneerde bladzijden uit, hoe de wereld tenslotte verdeeld is in één duel: tussen wat men de ‹totalitaire› waarden noemt en wat men ‹democratische› of ‹liberale› waarden noemen kan, al voldoen geen van deze woorden geheel, zodra men let op wat de zaken die zij dekken in de practijk geworden zijn.

Blijft het betoog van De Kadt sterk en vast zolang hij zich bezighoudt met een rapport, dat tegelijk een balans is, van het gebeurde, de grootste betekenis van zijn boek is toch nog dat hij zich ook aan ideologie en toekomstbeelden waagt, dat hij een tuimeling riskeert op gladder terrein. Hij gelooft

niet aan een overwinning van Duitsland; hij voorspelt de uiteindelijke nederlaag van het kazernisme en hoopt dan dat de ‹liberale› krachten van de les zullen hebben geleerd en zullen opbloeien in een mate die tot dusver ongekend was, in volle bewustheid nu van de taak die zij tot dusver verwaarloosden. En in deze wereld van de ‹nieuwe vrijheid› rekent hij in de eerste plaats op de intellectueel. Hij wenst af te doen met de ‹luxe-intellectuelen› die hun maatschappelijke verantwoordelijkheid niet verstaan. Wij kunnen hierover twisten; men raakt hier weer de onderscheiding tussen de individualisten en de personalisten onder de intellectuelen, die ik wantrouw; maar het is bij De Kadt toch nog iets anders en, welke de etiketten ook mogen zijn, idioot de intellectueel die hem, in deze tijd naar dit betoog luisterend, niet begrijpt. Ik luisterde naar het betoog, geboeid als wie zichzelf hoort richten door iemand die voldoende verschillend maar ook weer voldoende gelijkgestemd is om recht van spreken te hebben, en die dit recht van spreken bovendien steunt door alle bewijzen van een superieure intelligentie. Laat hem vooral uitspreken, dacht ik. Valéry zegt ergens dat iemand die zichzelf ‹honnête homme› noemt, iemand is die goedkeurt wat hij zelf doet...

Zover was ik met *Het Fascisme en de Nieuwe Vrijheid* gekomen toen ruwe zee en radionieuws het uit mijn handen deden glijden. Het lag enige tijd op dek, tussen detective-verhalen en het cycloonboek van Richard Hughes, *In Hazard*, op het onderste blad van een bamboe-roltafeltje; alleen de wind sloeg het soms open en het omslag begon er bij te hangen.

Nu, op de voorplecht in het koesterende briesje, hervatte ik mijn lectuur, weldra verwonderd dat het boek zo boeiend bleef, terwijl de oorlog er nu practisch wàs, de oorlog die alles veranderd scheen te hebben. Links en rechts van het schip, ter hoogte van de brug, deinden meeuwen mee, in een zonderling rustige en systematische vlucht, en mijn vierjarig zoontje, door iedereen aan boord verwend, keek om zich heen en drukte ook zijn gewaarwordingen uit door te vragen:

«Waarom hebben we zo'n fijne dag gekregen? Is het feest?» De eerste stuurman kwam bij ons en kon zich niet weerhouden ons uit te leggen dat deze egyptische of arabische zeemeeuwen toch niet te vergelijken waren met hun europese soortgenoten: «A very *poor* sort of gull indeed». Wij dachten aan de egyptische of arabische zeelieden, wier povere zielen deze vorm hadden aangenomen. Deze eerste stuurman, Mr Owen, een wonderlijk kleine onvolwassen figuur met het gezicht van het jongetje dat thuis onder slagen moest opgroeien, een schotse Poil-de-Carotte, maakte niet veel kans dat zijn ziel later als zeemeeuw een veel beter figuur zou slaan. Dan eerder nog de dokter, Mr Barr, ook geen zwaargewicht toch, zoals de kapitein had opgemerkt. En de hofmeester, Mr James, die al een centimeter of drie langer was, hoewel zijn schedel zozeer glom, dat de kapitein beweerde hem te hebben verboden 's nachts in het maanlicht te komen, nu wij order hadden alles zwart te maken. En captain Williams zelf, die althans in breedte goedmaakte wat hij in hoogte tekort kwam. Maar de hoofdmachinist, Mr Dick, wie het aan rondheid evenmin als aan hoogte ontbrak, wat een glanzend mollige meeuw zou zijn ziel niet kunnen worden! Een chef van een zeemeeuw, even verzekerd als nu dat ‹the right should prevail›...

De Kadt dan wenst af te doen met de z.g. luxe-intellectuelen die hun maatschappelijke taak niet verstaan; hij schrijft scherpe woorden over de lafheid en de nutteloze zelfvernedering van andere intellectuelen, die meenden te moeten knielen voor de arbeider;–hij, de marxist, breekt de staf over de imbeciele opvatting dat de werkman de enige volledige mens zou zijn. Aan de onjuistheid van die opvatting schrijft hij veel toe van de nederlagen die èn liberalen èn socialisten hebben geleden, van de successen die de fascisten wisten te behalen. In zekere zin wenst hij de intellectuelen te mobiliseren, zoals Hitler en Mussolini het de kleinburgerij hebben gedaan. Hij wenst een beroep te doen op degenen die het meest met hersenen behept zouden moeten zijn onder deze zelfde ‹derde

stand›. Hij meent dat men in ieder geval te lang en te veel gerekend heeft op die ‹enige werkelijke kracht› volgens Marx: de vierde stand, het proletariaat.
Gaat hij, aldus redenerend, een nieuwe catastrofe tegemoet? Ik zie de mensen al die meteen glimlachen bij de idee van deze maatschappij-besturende intellectuelen, die zonder verwijl iets mompelen van ‹dat er dàn zeker niets van terecht komt›. Maar er is dan een misverstand, want De Kadt wil immers juist dat deze intellectuelen *niet* langer zullen zijn zoals zij nu zijn.
Overigens, in hoever het de taak, de enig *juiste* bestemming is van bepaalde intellectuelen om ‹luxe-intellectueel› te zijn, van sommige kunstenaars bijv. die De Kadt zelf tot de superieure zou rekenen, blijft een andere vraag. Men zou daarover met hem moeten praten, maar hij zou terecht kunnen zeggen dat dit slechts een gering onderdeel betreft van zijn algemeen bedoeld betoog. Zoals zijn boek is, moet men het erkennen als een van de intelligentste en boeiendste publicaties betreffende onze tijd, zowel in het reële als in het hypothetische gedeelte, het meest misschien nog door de voortreffelijke combinatie van de twee, door het reële accent ook dat hij weet te behouden waar hij onderwerpen behandelt die het utopische naderen.
Bestaat er zoiets als een partij-De Kadt? De O.S.P., lees ik nu in een bespreking van zijn boek in een socialistisch orgaan. Deze man is oud-communist, oud-socialist, dan oprichter van een partij geweest, dan volgt een periode van ‹vereenzaming›, meldt de recensie. Al het nodige dus om een soort Sorel te zijn. Maar een Sorel als hoofd van een partij, waar brengt ons dat?

Op 1 September 1939 voeren wij Port-Saïd binnen, de dag waarop daar de staat van beleg werd afgekondigd. Wij bleven er nog vier dagen aan boord; de kapitein ging geregeld bij de admiraliteit informeren en kreeg nooit andere berichten dan dat hij zich klaar moest houden. Toen besloten wij het zekere

voor het onzekere te nemen en op een hollands schip over te gaan. De blauwe pijp van de *Stentor*, onze engelse Blue-Funnelboot, werd zwart geverfd; wij als Hollanders zouden er waarschijnlijk toch af moeten, omdat de boot in een konvooi de tocht door de Middellandse Zee zou vervolgen. Zo kregen wij dus vier dagen hotel: meer dan genoeg om Port Saïd te leren kennen, dit stadje dat oosters is als men uit Europa, europees als men uit Indië komt, dit oord, vermaard om zijn internationaal geboefte, dat er toch zo braaf en vervelend kan uitzien als een niet al te pittoresk italiaans provinciestadje. Wij zagen er *Mr Midshipman Easy* van kapitein Marryat in de bioscoop, en wij grepen driemaal per dag naar de franse en engelse kranten uit Caïro, waarvan het oorlogsnieuws maar niet sensationeel scheen te kunnen worden. Toen stapten wij op de *Indrapoera*, en met deze boot werden wij driemaal door engelse kruisers opgebracht: in Gibraltar, in the Downs en in Tilbury; maar het duurde allemaal goddank niet lang, en 21 September, na in Tilbury rommelig overgesmeten te zijn op een veel te kleine boot van de Maatschappij Zeeland, zetten wij voet aan wal in Vlissingen.

Voor mij geen politieke lectuur meer. De gesprekken van de medepassagiers, de telegrammen op het bord in de rooksalon, konden ruimschoots volstaan voor ‹een intellectueel die zich rekenschap wil geven›. Eerst toen ik in Holland was, ontsnapte ik niet aan het boek dat in vertaling net uit was en dat iedereen zich beijverde te lezen: *Die Revolution des Nihilismus* van Hermann Rauschning, ex-senaatspresident van Dantzig. Ik deed over dit boek dat, ondanks zijn ‹inside information› en ondanks de heersende situatie, ondanks het nederlands zelfs van mijn vriend Ter Braak, mij geenszins boeiend leek, ongeveer tien dagen, ruim driemaal zo lang als voor een werkelijk happig lezer nodig zou zijn geweest. Toen ik het uit had, zat ik in het noordhollandse dorp Bergen en moest ik mij opmaken om voor het enige onafhankelijke –*bijna* onafhankelijke!–blaadje in Indië, *Kritiek en Opbouw*, ‹brieven uit Holland› te schrijven.

Ik schreef 22 October uit Bergen:
‹Neen, ik zal u niet over Europa vertellen. Ten eerste omdat men in dit mooie, vriendelijke, zalige dorp in een klein paradijs woont, dus buiten Europa. Ten tweede omdat men ook geen Europeaan meer schijnt te zijn, als men niet deel neemt aan de oorlog. In Bergen hebben de gemobiliseerden nog niet eens gasmaskers (althans, 8 dagen geleden was dat nog zo), en zelfs de soldaten merken hier niets van de oorlog, behalve dat er nu velen onder zijn die zich in hun nieuwe staat dagelijks doodvervelen. Dit paradijsje kan iedere dag de hel boven zich zien losbarsten, maar zolang dat niet gebeurd is, *heeft* men geen oorlog, *weet* men er dus niets van. In de dorpen heeft men zich misschien nooit werkelijk ongerust gemaakt: in de steden valt waar te nemen dat de onrust geweken is sinds de oorlog er is; de grootste onrust heerste toen er nog met oorlog gedreigd werd. Wij beginnen ons thuis te voelen in onze neutraliteit – hoewel die zoveel minder van ons afhangt dan van onze grote buren – en voor zover Frankrijk en Engeland vechten voor waarden waarzonder ook wij niet kunnen leven, zien wij vertrouwend toe hoe Frankrijk en Engeland ook voor ons zullen redden wat gered dient. Men zou kunnen praten van ‹kastanjes uit het vuur laten halen›, als wij nu eenmaal niet zo klein waren; als wij er ons niet op konden beroepen te klein te zijn voor zulke spelen met vuur en kastanjes.
Ten derde – want ik ben nog niet klaar met de redenen die ik heb om u niet over Europa te schrijven – ten derde schrijf ik er niet over, omdat wij hier in Holland feitelijk niets weten; niets méér dan wat u zelf lezen kunt in uw bladen. Wat daarin staat, is 9 op de 10 keer het weten niet waard en is de 10e keer meestal nog: voorlopige waarheid. Het kan, uit Indië gezien, vreemd lijken dat men, in Holland wonende, niet meer van de oorlog af zou weten dan in Bandoeng of Batavia, nochtans is dat zo, en wij nederige burgers zullen daar niets aan veranderen. Wat wilt ge? zoals de Vlamingen zeggen. Ieder land heeft strenge maatregelen getroffen om ontmoe-

digende berichten naar behoren te verstikken; wat valt tegen zulke maatregelen–die in oorlogstoestand bovendien zo logisch en billijk worden–te beginnen?
De franse schrijver Jean Giono, in Duitsland zeer bemind om het Blubo-karakter van zijn literatuur, is wegens anti-militaire propaganda in de gevangenis terechtgekomen. De man was in zijn rol gebleven, sinds jaar en dag anti-militarist zijnde. Niets logischer echter dan dat de betrokken autoriteiten eveneens in hun rol bleven. Bovendien, iemand die niet begrijpt dat de germaanse zegeningen waaronder de wereld gesmoord dreigt te worden, alleen nog maar te keren zijn met de wapenen, en met àlle overtuiging achter die wapenen, is een ezel; en sinds de oorsprong der tijden deed het er weinig toe waar een ezel, die geen dienst kan doen, wordt opgeborgen.
De communisten, en zij die nog steeds blijven ‹communiseren›, beweren dat Sovjet-Rusland volstrekt geen verraad heeft gepleegd door met het Derde Rijk een verbond te sluiten; dat Hitler nog eens door Stalin zal worden opgegeten. Dat Stalin–tegen alle aantijgingen van de schreeuwer Trotsky in–nu juist eindelijk bewijzen zal dat ook hij de ‹permanente revolutie› beoefent, dat ook hij blijft aansturen op een sovjetisering van de wereld. Prettig vooruitzicht voor wanneer èn de Duitsers èn de Fransen en Engelsen op hun laatste benen lopen...
Dit alles om vol te houden dat ik niet over Europa ga schrijven. Want dit alles–en nog veel meer, dat er even logisch uitziet–zijn en blijven praatjes. In werkelijkheid weet *niemand* wat er werkelijk gebeuren gaat; ik wed de meest in het geval betrokken dictatoren en gezagvoerenden ook niet,–op de loer als een ieder ligt om zijn slag te slaan als de tijd daarvoor gekomen is, dat wil zeggen: om zijn houding te improviseren naar de gelegenheid. Wéét het mysterieuze Rusland, wéét het mysterieuze Italië, wat het doen gaat? Ik behoor tot de paradijsbewonertjes die dat betwijfelen.›

Vervolgens–altijd om niet over Europa te schrijven–gaf ik mijn uiteenzetting over De Rougemont en De Kadt. Ik voegde daaraan toe wat ik dacht over het werk van Rauschning. De schrijver is ex-nazi, ex-medewerker van Hitler,–een overloper dus. Hoe heeft die man, als hij zelf eerlijk man is, zolang in de nazi-leiding kunnen geloven, die hij zelf nu aan de kaak stelt? Omdat hij behoudend is, omdat hij *wilde* geloven dat Duitsland alleen op deze wijze gered kon worden, tot hij er met al zijn willen niet meer kwam? Hm,–maar of de man sympathiek is of niet, zegt iedereen, wat doet het ertoe? Het is plicht te lezen wat hij te onthullen heeft.

Ook ik heb aan die plicht dan voldaan. Dat het boek–omdat de schrijver zo goed ‹kent› waarover hij het heeft, omdat hij er zo ‹in› gezeten heeft–belangrijker, of zelfs maar onthullender, zou zijn dan het boek van De Kadt ontken ik. Maar dat men het gelezen moet hebben, lijkt mij waar, en het is natuurlijk best te begrijpen dat velen dit *het* belangrijkste boek vinden over Hitler-Duitsland. Het is tegelijk een beetje vervelend geschreven (in een typisch duitse stijl die in de vertaling van Ter Braak zijn karakter niet kwijtraakt) en fatsoenlijk gehouden (zonder pakkende staaltjes, dus daarom al meer betrouwbaar voor een zeker publiek) en alles bijeen een zeer naargeestige lectuur toch (hoe kon het anders met dit onderwerp?). Maar natuurlijk, het is belangrijk.

Is het omdat Rauschning zoveel nieuws onthult? Nauwelijks. Eigenlijk heeft men, als men hem leest, evenzeer het gevoel dat hij niets vertelt dat men niet al lang wist, als wanneer men Denis de Rougemont over Duitsland leest. Maar wat hij vertelt is honderdmaal erger: positiever, gedetailleerder. Bij hem geen vage colleges over een ‹nieuw geloof›; integendeel, hij beschrijft een nazi-elite, die men niet anders noemen kan dan een elite van gangsters, een ridderschap van de gewetenloosheid, een club van politieke gokkers die coûte que coûte de macht in handen willen houden, voor wie *niets* telt (vandaar het nieuw gebruik van het oude woord nihilisme) dan macht en succes, en door wie de massa, die massa die

aan het ‹nieuwe geloof› sukkelt, geëxploiteerd wordt, bedrogen en veracht tot ieder uiterste dat zich maar denken laat.
Nietwaar, men wist dat? Hoe precies doet er niet toe,–door al de gedane beloften van Hitler te vergelijken met zijn verdere gedragingen of hoe dan ook, door verstandelijke beredenering of meer intuïtief, maar men wist het. Dit boek van Rauschning echter vertelt niet alleen dàt het zo is, maar hoe precies. Daarvoor was natuurlijk de kennis van de ‹insider› nodig.
Rauschning heeft de bond van de totalitairen, het samengaan van Duitsland en Rusland voorspeld. Hij meent dat de nazileiders hun ondergang tegemoet gaan, of zo niet zij, dan Duitsland in ieder geval: Duitsland *met* hen of *door* hen, zo ziet hij het ongeveer, tenzij het leger de z.g. elite nog opruimt. Maar hier heeft men in het oog te houden dat deze Rauschning behoudend is, dat hij niets voelt voor revoluties, dat hij nog liever met De Rougemont terug wil naar het oude geloof. Het is de revolutie van de roden die achter de revolutie van de nazi's opdoemt, waarvoor deze onthuller het meeste bang is. Dùs wijdt de cadet die hij geweest is een hele afdeling van zijn boek aan de hoop dat het leger met de ridders van de gewetenloosheid nog zal afrekenen, om de bouw mogelijk te maken van een ander Duitsland.
Waar de leiders van het huidige Duitsland op afgaan, zegt hij, is niets minder dan de verovering van de wereld. Een superieur ras is een ras dat over andere rassen heersen wil, dat daartoe ook gerechtigd is; dus moge het ‹liberale› Engeland plaats maken voor Duitsland! Voor Indië noteer ik dan deze passage, waaruit een zo vertrouwd geluid opstijgt (blz. 207–208):
‹De rassenleer, die voorloopig slechts met het oog op de Joden werd ontwikkeld en als instrument der revolutie beproefd, biedt een onuitputtelijk aantal mogelijkheden om in de koloniale wereld macht uit te oefenen met behulp van welluidende phrasen; als daarvan tot dusverre in verband met den nog onzekeren toestand in de wereldpolitiek nog geen consequent gebruik werd gemaakt, moet men daaruit volstrekt niet aflei-

den, dat niet juist op dit terrein de ware resultaten van het nationaal-socialisme zouden kunnen liggen. Slechts op de basis van de rassenleer kan men de democratische ideeën, die van machtsuitoefening niets willen weten, door middel van andere ideeën overwinnen en zich de hardheid eigen maken, die noodig is om de bevoorrechte positie van het blanke ras in de wereld te verdedigen, los van alle ‹humaniteitsgezwam›; de nieuwe politieke leer verlicht om zoo te zeggen het heerschers-werk, de rassenleer, de leer van de ongelijkheid der menschen en rassen, ruimt alle verkeerd gerichte gevoelens op, waarmee een oud heerschersras in den loop der eeuwen door nadenken en vrouwelijke sensibiliteit werd opgescheept.›

Ha, alle *verkeerd* gerichte gevoelens! Zo maar, in één woord, *verkeerd*. Is het niet of men de ‹die-hards› van onze koloniale samenleving hoort? Krijgen de ‹ethische halfzachten› ook hier niet gruwelijk ongelijk?–Rauschning vervolgt:

‹Het zou overigens vruchtbaar zijn onder den gezichtshoek van deze ‹heerschersleer› ook eens het anti-semitisme te beschouwen, dat men nog steeds exploiteert en verscherpt. Men moet ook hier een onderscheid maken tusschen een populaire opvatting voor de massa en een bijzonderen uitleg voor ‹elite›-kringen. Bij deze elite, in de S.S. en elders, wordt het anti-semitisme openlijk beschouwd als een ‹leerschool in het heerschen›. De Jood is de kleurling, de uitgeworpene van Europa, evenals de politiek gecompromitteerde, de ‹ondermensch›; als men tegenover hen een humane houding aanneemt, wil dat zeggen, dat men ongeschikt is om te heerschen; daarom wordt gevoelloosheid en zelfs wreedheid opzettelijk gecultiveerd, want het gaat er om de weekhartigheid uit te roeien en de brutaliteit om zoo te zeggen weer een goed geweten te bezorgen. Er bestaat een recht op brutaliteit: dat hebben reeds de Groot-Duitschers duidelijk geformuleerd. ‹Frankrijk, het stervende volk, kunnen wij zoo verslaan, dat het nooit weer opstaat, en wij zullen het doen! Engeland kunnen wij, als het ons meeloopt, tot een ongevaarlijken eilandstaat vernederen›. Zoo formuleerde Class het Duitsche oorlogsdoelwit.

Maar is het absoluut noodig de nieuwe heerschersleer zoo dwaas te definieeren als de tragi-comische Class het deed? Haushofer zegt voorzichtig, dat de koloniale politiek in den nieuwen stijl met uitbuiting en onderdrukking niets uitstaande heeft, maar slechts gerechtvaardigd wordt door de idee der leiding; een soort leiding, die overigens ook niets uitstaande heeft met het verzorgen van de belangen der gekleurde bevolking.›

Rauschning leert ons verder dat men in Duitsland zelf verstomd heeft gestaan van de lankmoedigheid der andere europese volken; dat wat aanvankelijk bluf en probeersel was, in deze gokkerspolitiek steeds groter zekerheid is geworden, in het aangezicht van die onvergelijkelijke lankmoedigheid. Maar dit logisch verband, dat een kind vatten zou, is tè eenvoudig en dus niet besteed aan de fatsoenlijken die het nog eenvoudiger axioma ertegenover stellen dat men, als men nu eenmaal fatsoenlijk *is*, zulks vooral dient te zijn tegenover gangsters. Ik voor mij heb tegenover ‹nazi-naturen› nooit geloofd aan geduld, fatsoen en wat dies meer zij; alleen nazi-manieren zijn voor deze ‹heersers› begrijpelijk. Het fatsoen–en ik bedoel hier nog niet eens wat in de krant zo heet–kan iets treurigs zijn wat morele houding, en iets rampzaligs wat practische gevolgen betreft. Het ziet er nù echter naar uit dat zelfs die in Duitsland zo hevig verachte lankmoedigheid tot een eind is gebracht.

En geen mens die de uitslag weten kan. Dat de oorlog–hoe dan ook–grote sociale veranderingen ten gevolge hebben zal, dat is de enige zekerheid voor wie over deze dingen nadenkt. In Holland *leest* men er over, *schrijft* men er zelfs over, zolang handelen niet onvermijdelijk wordt, – d.w.z. in berustende afwachting van wat ons overkomen kan. En dat héét zijn goede kanten, ontegenzeglijk...

In Bergen is een militair vliegveld, en een post van luchtafweergeschut. Af en toe jankt en miauwt een sirene door de nacht, maar men schrikt er al niet meer van, men zegt: «Het zullen wel oefeningen zijn». Als vreemde vliegtuigen hier

verdwalen, in de nacht, wordt erop geschoten. Althans, er wordt geschoten, misschien niet precies erop. Maar ook daar slapen de Bergenaren doorheen en mijn hospita heeft me bij het ontbijt al wel driemaal gevraagd: «Hebt u niets gehoord? Hoe is het mogelijk! Er is weer zo vreselijk geschoten vannacht».

II

Bergen-binnen, 1 Nov. '39. Gelukkig dat men mij in Indië nog niet vergat; gelukkig dat bevriende handen voor mij nog met zorg vruchten kunnen plukken uit de boomgaarden van Indië's journaille. Anders zou ik mij *hier* weer drooggelegd voelen, en u wellicht niets meer schrijven. Ik houd van reacties, vriendelijke en boze. Gide constateerde al dat hij, voor de ontwikkeling van zijn talent en persoonlijkheid, veel minder dankte aan zijn vrienden dan aan zijn vijanden. Heer, geef mij wat bedillers, wat bekletsers en wat bekladders, om mij nederigheid te leren, maar ook om mij te bewijzen dat ik wel eens wat goeds verrichtte. Heer, hoe onvertroost zou ik zijn, wanneer mijn hateren mij gingen toejuichen!

Ik heb, sinds ik hier terug ben, uit brieven en uit de pers van de provincie N.I. vernomen, dat ik overhaast heb moeten vertrekken; dat ik in Engeland wegens spionnage ben aangehouden; dat ik niet had mogen weggaan; dat men mij daar toch best missen kon; dat ik als letterkundige een politieke verraaier moèst zijn; en nog meer wijsgerig, moraliserend, nabetrachtend en toekomstvoorspellend nieuws. Het interview dat *Het Vaderland* mij in Den Haag afnam en dat door het *Bataviaasch Nieuwsblad* (ik vermoed gedeeltelijk) werd overgenomen, heeft mijn ‹indische reputatie› natuurlijk slechte diensten bewezen. Natuurlijk. Men zou mij voor tè naief houden, als men dacht dat ik daarop niet had gerekend. Het is een simpel geval van oorzaak en gevolg, als men ingewandsrommelingen verneemt van mensen aan wie men een purgatief heeft toegediend.

Ik kondig u hierbij aan, dat mijn volgende brief zal handelen over een boekje dat ik in Indië, even voor mijn vertrek, nog

maar net kon inkijken en dat ik hièr eindelijk heb kunnen lezen. Het is het boek van prof. Bousquet, van de Universiteit van Algiers, dat velen zo ‹uniek› vinden als rapport van onze koloniën, het boek van een Fransman immers die Nederlands-Indië bereisde, en die dus allicht dingen verteld heeft, die Nederlanders minder gauw uiten. Ik zal dit boek niet behandelen als politicus, 1e omdat ik zelf geen politicus ben, 2e omdat de heer Bousquet dat evenmin is, voor zover ik weet. Misschien zou hij zelfs beledigd zijn als iemand hem zei dat men hem daarvoor zou kunnen houden.

Intussen, ik ben nog niet klaar met dit boek, en stuur déze brief daarom vooruit, omdat ik het volstrekt niet overbodig vind op enige indische beschouwingen aan mijn adres te antwoorden. Er is geen gegeven zo onnozel, of men kan er, als men wil, van leren. Een van mijn recensenten heeft met grote slimheid betoogd dat ik niet op het provincialisme van de indische samenleving moest ingaan, wanneer ikzelf erboven verheven was. Op welk een dwaling berust deze slimme redenering! Ik heb nooit gezegd dat ik boven dit provincialisme verheven was, ik heb alleen te kennen gegeven dat het een kwalijk riekende atmosfeer is, en iemand die de slechte geur van zo'n atmosfeer constateert is, logischerwijs, door die geur bereikt en getroffen, dus niet erboven verheven. Ik heb altijd veel plezier, en weinig respect, gehad bij verheven lieden die wel merkten dat ze in de stank stonden, maar zichzelf als te verheven aansloegen om te tonen, dat zij het merkten. *Of* men heeft een verstopte neus, en dat is een slecht uitgangspunt voor verhevenheid, *of* men heeft een neus die normaal functioneert, en niets is dan eenvoudiger dan te zeggen: ‹Het stinkt hier!›. Met de menselijke waardigheid laat zich dat wonderwel overeen brengen. Het lijkt mij zelfs de enig doeltreffende wijze om verandering in de stank aan te brengen, d.w.z. om de stinkers tot het besef te brengen dat zij *niet* al de parfums van Arabië of van Lenthéric verspreiden.

Op àlle indische nabetrachtingen in te gaan en individueel daarin te gaan onderscheiden, is echter nutteloos. Deze lieden

doen alles om zich zo anoniem mogelijk te houden, ondertekenen met initialen of helemaal niet, met namen van langgegestorven voorouders of nog levende tantes, bedienen zich van alle maskers en valse neuzen die de koloniale samenleving nog altijd schijnt te vorderen. Laat ik hier twee eruit pikken, die ik, om dadelijk de juiste toon te treffen, tante Annemie en tante Bettekee zal noemen.

Tante Annemie dan noem ik de filosofe, die betoogd heeft dat men als letterkundige zich te onthouden heeft van dilettantisme in de politiek...

Als letterkundige?–Wacht; het is ook mijn taak u wetenswaardige nederlandse dingen te vertellen.

Onze grootste levende schrijver, Arthur van Schendel, kwam onlangs in een nederlands bevolkingsbureau en werd daar gevraagd naar het beroep dat hij uitoefende. ‹Schrijver›, zei Van Schendel. ‹Waar?› vroeg de ambtenaar. ‹Thuis›, zei Van Schendel.

Dit vond die ambtenaar zonderling, want nog altijd was geenszins tot hem doorgedrongen wat de naam Van Schendel zou kunnen betekenen: daar was hij nu eenmaal ambtenaar voor op een bevolkingsbureau, nietwaar, en niet bijv. loopjongen bij de boekhandel. Hij deed verdere vragen en kwam toen tot de gevolgtrekking dat hij zou moeten invullen: letterkundige. Nu ontstak Van Schendel in gerechte toorn. Hij stond erop dat de ambtenaar ‹schrijver› zou invullen, zijn woordgebruik ten enenmale anders gericht zijnde dan dat der schrijvers in de Bevolkingsregisters van den Lande.

Goed, tante Annemie verkiest letterkundige, literator; littérateur, zal zij in haar jeugd nog gezegd hebben. ‹Wij houden niet, aldus tante Annemie met de pluralis majestatis des journalisten, van literatoren die aan politiek doen›. Waarom niet? Omdat zij onbewust toch oneerlijk zijn, omdat de politiek hen niet ‹pakt›, voor hen nooit ‹doel› wordt, maar slechts middel om hun ‹woordenpraal› etc. aan op te hangen; omdat ze aldus wel moeten verraden die ze willen ‹dienen›.–A-ach, tantetje!

Laten we even mijn bescheiden persoon wegmoffelen om uw wijsgerig vertoog in volle zuiverheid aan de waarheid te toetsen. Jacob Cats en Hugo de Groot, Lamartine en Victor Hugo, Manzoni en Silvio Pellico, Shelley en Disraëli, d'Annunzio en Charles Maurras, Ernst von Salomon en André Malraux, Jessénin en Majakowsky, Unamuno en Croce en duizend anderen die ik u zou kunnen noemen als ik er ‹door de eeuwen› heen mijn kleine Larousse eens op nasloeg, staan dus op slag in hun hemd als politieke verraders. Zo maar, krachtens de wil van tante Annemie, zonder hoop op appèl?...

Toch hèbt u de klok wel horen luiden, tante. Geen mens zal dat tegenspreken, en wij allen hebben op de lagere school al gehoord, dat kunstenaars zich ver van de vulgariteiten van de politiek moesten houden.

Edoch, zie, als u niet in Indië zat, zou u weten dat, *over heel de wereld*, deze stelling juist wordt verlaten; dat men kunstenaars tegenwoordig uitscheldt omdat zij zich niet voor de politiek interesseren; dat men hen verantwoordelijk stelt omdat *zij* door de hordemens lieten verknoeien wat door hun verantwoordelijkheidsgevoel misschien nog gered had kunnen worden; dat men hun aan-één-stuk-door verwijt, en tegenwoordig namens alle collectivismen, nationalismen en totalitarismen, dat zij zich zo onmaatschappelijk in hun ‹ivoren torens› hebben teruggetrokken.

Julien Benda – een knap filosoof, tante – heeft een boek geschreven om de intellectuelen te betichten van ‹verraad›, *omdat* zij tegenwoordig zo aan politiek deden (dit is dus in uw lijn, maar het bewijst *dat* zovelen aan politiek doen!) en J. de Kadt – een heel knap socioloog – noemt alle intellectuelen, de letterkundigen inbegrepen, tante, onverantwoordelijke ‹luxe-intellectuelen› – een geniepig scheldwoord – wanneer zij *nalaten* zich met de politiek te bemoeien. En dan: zou u nog nooit en nergens gelezen hebben: ‹dat de politiek zich wel met de literatoren zal bemoeien, als de literatoren het zich niet met de politiek doen›? Dan: die aan politiek doende literatoren, zegt u, deugen niet, want zij zijn onbewust oneerlijk. Hoe moet

men dit opvatten? Dat politici *niet* oneerlijk zijn: hoe méér beroepspolitici, hoe minder oneerlijk? Men zou het er bijna uit afleiden. De literatoren worden toch nooit echt door de politiek gepakt, zegt tante, en dùs zijn zij oneerlijk. Terwijl de echte politici, die er wèl door gepakt worden–en hoe!–dus nooit aan dit euvel lijden? Tante, leest u over wat u daar geschreven hebt en geef toe dat het om zich te bedoen is van de hilariteit!

Of... bent u zo gewiekst en heeft het koffertje van uw wijsheid zozeer een dubbele bodem, dat men u heel anders heeft te verstaan? Hebt u misschien bedoeld te zeggen: die literatoren, nu ja, die zijn onbewust toch oneerlijk, geef ons dàn maar liever de echte politici, die tenminste *bewust* oneerlijk zijn, die het *dienen* te zijn, die het *vakkundig* zijn, die eenvoudig ophouden zouden te zijn, indien zij het niet waren? Chacun son goût dan, en laat ons dan maar wat gaan praten over het soort wedstrijden, waarin het een eer wordt te verliezen. Misschien verkiest u zelfs de ‹woordenpraal› die... politici ‹aan de politiek weten op te hangen›. Foei, tante. En ik dacht nog wel dat ik het toch ergens met u eens zou worden. Ik wàs er zo ver niet van af om u–en Julien Benda–gelijk te geven. Ik zou het óók afschuwelijk, neen walgelijk vinden, als die nu alleen maar onbewust oneerlijke literatoren voortaan van de politiek ‹hun doel› gingen maken!

Overigens, u zelf noemt mij ‹een dilettant in de politiek›, en dat zou, in deze tijd waarin de politiek zich zó met ons literatoren bemoeit, een eretitel kunnen zijn. Ik ben *minder* dan een dilettant in de politiek, tante, gelieve het te onthouden. Ik bemoei mij alléén met de politiek in zoverre zij zich met mij bemoeit, dus zuiver defensief; ik geloof met Paul Valéry – nog een algemeen erkende knappe kop onder de knappe koppen, tante–dat men al héél dom moet wezen om zich te kunnen voorstellen ooit in de politiek klaar te zien, en vergelijkt u dat eens met de politieke inzichten die millioenen dagbladschrijvers dagelijks aan milliarden naar politiek inzicht hongerende lezers voorzetten; Heer, ik bedenk daar dat u misschien ook

zo'n beroepspolitiek inzichtkundige bent, tante! Verdenk mij dan in godsnaam niet van concurrentie en breek uw lieve hoofd niet met het ‹twijfelen aan de waarde van mijn politieke inzichten›, want, tante, nu komt de aap pas uit de mouw: ik hèb geen politieke inzichten, en ik verbeeld mij niet, noch wens, ze te bezitten, tante.

Uw voornaamste denkfout is deze: u noemt politiek wat met politiek niet te maken heeft, u zoekt politieke bijbedoelingen en inzichten, waar op zijn best van culturele en maatschappelijke bevindingen, constateringen, kan worden gesproken. Bijv. wanneer ik constateer dat de koloniale samenleving mijn neus beledigt, dan doe ik dat op zuiver menselijke, hoogstens olfactorische gronden, niet omdat ik daar politiek wie of wat ook mee zou willen ‹dienen›. Wat hebt u *mij* slecht gelezen, tante! en al is dat natuurlijk uw goed recht, wat ter wereld bewoog u dan over mij te schrijven?

Wanneer ik bijv. zeg dat de huidige generatie van indonesische intellectuelen, onzeker maar vol honger naar westerse cultuur, gespannen in hun besef van achterstand, maar daarom des te gretiger in hun behoefte zich die cultuur eigen te maken, mij oneindig sympathieker is dan de ‹harde werrekers› onder de Hollanders in Jan-Oost, die zo hard werken in één behoefte om geld te verdienen en nog eens geld te verdienen, omdat alle cultuur zich voor hen slechts laat nacijferen in dubbeltjes, dan is dat geen *politieke* opinie, maar een doodgewoon menselijke constatering. Politiek zou zijn dat *niet* te zeggen.

Wanneer ik beweren zou dat het mij voorkomt dat voor iedere mens, dus ook voor de Indonesiër, vrijheid een grotere aantrekkingskracht moet hebben dan welke voogdij ook, dan is het een constatering, zo algemeen-menselijk, dat men juist een politicus moet zijn om daaraan te willen tornen. Een politicus of iemand die door eigenbelang–ik geef toe: grof-menselijk eigenbelang–ertoe veroordeeld is geen ander inzicht dan een wel zeer politiek getint te huldigen.

De literator Helmers, tante – nog zo een die aan politiek

deed–beschrijft in zijn *Hollandsche Natie* zang IV hoe de arme Oosterlingen, door de wrede en katholieke Portugezen uitgezogen en geknecht, juichliederen aanheffen bij de komst van hun bevrijders, de edele en calvinistische Nederlanders. Als u deze opvatting een historisch meesterstuk en een politiek orakel vindt, toe, schrijft u er dan een preek op voor uw parochianen, voor de samenleving die – gesteund door een paar politiek-inzichtvolle drogredenen – het als zoetekoek zal slikken.

Het zij mij dan vergund, nu naar tante Bettekee over te stappen, maar niet dan na haar met instemming te hebben geciteerd, want tante Bettekee heeft, in haar smaragdkleurig morgenblaadje voor het Morgenland, in een ogenblik van heldere wrevel gewaagd van een ‹hypocriete en paskwillerige samenleving›. Dat was een formule, die menig onpolitiek literator haar had mogen benijden, zo volmaakt tafelopruimend in twee zetten.

Tante Bettekee dan, die mij vroeger wel eens ‹de hand boven het hoofd hield› bij mijn provinciaal-indische kibbelarijen, en dat terwijl ik het haar toch nooit gevraagd had, ja, zonder één beleefdheidsvisite mijnerzijds, tante Bettekee die in Indië een zó grote vermaardheid zich verwierf in het roddelen, dat meer dan eens lezers van mijn *Land van Herkomst* mij toeriepen: ‹Ach wat! geef ons gauw weer de colportages van tante Bettekee!› – deze welwillende, kunstminnende, griezeligbelezen tante is nu boos op mij geworden. Eindelijk dan heeft zij mij leren kennen, heeft zij begrepen dat wij geen mensen voor elkaar waren. Kortom, ik ben bij haar, als Essex bij Elisabeth, ondanks een zeer platonische relatie, in ongenade gevallen. Veel meer literatuurontwikkeld dan tante Annemie, heeft tante Bettekee mij in mijn allerzwakste plek, mijn auteursijdelheid aangetast. ‹En allereerst, zei tante Bettekee, wat *zijn* dat voor praatjes die je tegenwoordig in Den Haag houdt, dat je Hollander zou zijn en geen indische jongen? Is dat misschien om als hollands schrijver bewonderd te worden? Verloochen je afkomst niet, je bent in Meester-Cornelis geboren.›

Hierop antwoord ik: «Waarom deze vervalsing van mijn discoursen, o tante? Nooit en te nimmer heb ik mijn indische afkomst onder stoelen of banken gestoken; dat ik in Meester, Cornelis geboren ben, weet u van *mij;* in ditzelfde interview dat uw zenuwen zo geschokt heeft, spreek ik nog over de vertederde visie van mijn indische jeugd. Ik heb gezegd: ‹ik ben geen Indonesiër, maar Hollander› (het woord inlander is te danken aan een redacteurspen van *Het Vaderland*) in een bepaald verband, dat u zeer wel begrepen hebt, en dat u gedeeltelijk toelicht. Waarom dus deze verdachtmaking? En bovendien, waarom een interview aan te halen, dat noodzakelijk onvolledig en oppervlakkig is, wanneer mijn *P.P.C.* u ten dienste stond in *Kritiek en Opbouw* van 16 Aug. j.l.? Waarom deze hypocriete en paskwillerige interpretatie?»

«Boeh, zegt tante, het mocht wat. Je hebt in Indië veel te weinig gewerkt, je had hier nog veel meer moeten werken. Je schreef alleen maar *De Man van Lebak* en *De Muze van Jan Companjie* in de 2¾ jaar dat je hier was. Ik ben daar niet mee tevreden!»

«Ieder geeft naar zijn krachten, vooral wanneer die door het klimaat al niet op hun best waren. Maar uw opsomming is toch wat onvolledig, en dat voor een zo etalerend boekengeheugen, tante. Ik schreef nog, behalve de door u genoemde werken, in Indië: *Het Sprookje van de Misdaad, Multatuli tweede Pleidooi, Schandaal in Holland,* en dan 2 delen *Van Kraspoekol tot Saïdjah,* die bij de uitgever Nix ter perse liggen. Gaat het, voor 2¾ jaar, niet juist bedenkelijk veel op polygrafie lijken? Daar dacht *ik* nu aan; maar ik had zo'n haast om nog wat te doen, voor ik Indië verliet, tante. Maar natuurlijk, iedereen kan altijd *beter* doen, zolang hij niet Shakespeare is geworden.»

«Ja, ja, zegt tante, reclame maken voor jezelf, dat kan je. Niemand van ons die dat hier nu ooit doet, vooral onder de journalisten is dat volstrekt geen usance. Maar soedah, ik heb immers gezegd dat ik dát zo erg niet vond? Heb ik niet geschreven, in dit verband: ‹In Indië wordt de schrijver van

een rapport hoger aangeslagen dan de schrijver van een boek›?»
«Dat hebt u. En voor diè samenleving vindt u het nodig dat ik blijf schrijven. Niet elders – want u weet toch wel *dat* ik voor die samenleving nog wat schrijven ga?–maar alsjeblieft in dié samenleving zelf. En niet zeggen dat de kamer stinkt, want dat mag u alleen, in uw morgenlandse morgenpraatjes.»
«Je hebt er niets van begrepen, zegt tante Bettekee. Dat het hier stinkt, weet ik inderdaad beter dan wie ook; maar die stank is mijn glorie. Wat zou mij, als die stank ophield, te doen overblijven? Ik moet er niet aan denken!... Maar ik heb toch óók gezegd dat Indië ‹eilanden en schuiloorden bij de vleet› voor je had? Waarom ben je dáár niet naar toe gegaan, inplaats van naar een Europa dat, gommennikkie, niet eens veilig is? Ik heb gezegd dat je geen kracht en geen karakter hebt, zoals de grote australische en andere avonturiers die mijn bewondering wekken, omdat ze boeken schrijven en toch op eenzame eilanden leven van het eten van levende krabben.»
«Tante, uw logica wordt onontkoombaar. Ik heb wel eens naar een eenzaam eiland verlangd, ja, maar dat waren wensdromen. Ik ben inderdaad geen pionier van het krabbenleven, geen professional van het natuurbestaan; ik ben het niet, was het nooit en wens het ook maar niet te worden. Herinner u de woorden van Lorenzaccio, als men verlangt dat hij met een harige ridder zal duelleren: ‹Si on vous a dit que j'étais un soldat, on vous a trompé; je suis un pauvre amant de la science›. Maar ik noteer dat voor u, tante, Jack London dan ook een heel wat groter schrijver moet zijn dan Couperus; dat Zane Grey en Rex Beach vanzelfsprekend Kloos en Van Deyssel overtreffen, en dat wanneer morgen Joe Louis gezegd ‹the brown bomber› zijn mémoires van de ring zal schrijven, die niets zullen overlaten van geschriften van verwekelijkte kamer-auteurs zoals Balzac, Proust of Schopenhauer.»
«Wat? zegt tante. Heb ik dat niet voorzien, dat je me van zulke conclusies zou betichten? Heb ik er niet aan herinnerd, en is mijn hele bataviase lezerskring van over de 15000 intel-

lectuelen daarvan geen getuige, dat de zwakke Robert Louis Stevenson tochten maakte door de Stille Zuidzee en zich op Samoa vestigde?»

«Ongetwijfeld, o tante. Maar u hebt vergeten uw bataviase lezers, die dáár toch met groter kennis-van-zaken over hadden kunnen oordelen, ook nog te vertellen dat deze zwakke man daar rondzwierf op een eigen yacht, en dat het hem op deze verlengde pleziervaart aan niets ontbrak, omdat het fortuin van zijn schatrijke vrouw Fanny geboren Van der Grift doorlopend tot zijn beschikking stond. Wees mijn erftante voor zo'n yacht en de rest, en ik zweer u dat ik naar Samoa zal gaan, of naar de Molukken. Nu zult u op ijzersterke natuur-enthousiasten terug moeten vallen, op Gauguin bijvoorbeeld, die zonder yacht op Tahiti leefde...»

Ik kan mij overigens voorstellen dat het tante Bettekee een gruwel is op deze contra-etalage te worden vergast, want de grootste kracht van haar uiteenzettingen ligt in het zwijgen van haar toehoorderen. En het *is* een feit: vergeleken met andere indische autoriteiten is tante Bettekee een literatuurfenomeen, een erudiet, een encyclopedische geest van mastodontische afmetingen.

Ik kan tante Bettekee, vooral hier vanuit Holland, met een zeker genoegen volgen. En wie weet, après tout?–ik hàd deze idealiste misschien een bezoek moeten brengen, en nièt, in Den Haag nog, moeten gewagen, niet alleen van een provinciale samenleving, maar van revolverjournalisten die de ‹sleutel› zouden zijn tot die samenleving; vooràl had ik niet mogen zeggen: ‹Iedere kiftlijder die er niet of niet genoeg gekomen is, leeft daar min of meer in de mentaliteit van de revolver-journalist die dossiers heeft aangelegd om allerlei mensen te laten tuimelen›.

Goeie hemel, van *bezoeken* gesproken! Wáár moest het heen met de nering van tante Bettekee, wanneer dergelijke zielkundige opmerkingen de gelederen van haar leveranciers gingen dunnen?... Maar eens, als tante Bettekee zich uit de nering zal hebben teruggetrokken, en in haar lange nachten worstelt

om de slaap der rechtvaardigen te overmeesteren, zal zij ze in rijen terugzien en misschien verwensen: die wandluisachtige, onbenullige, hypocriete en paskwillerige verklikkers.
Dag, tante Bettekee. Doet u geen moeite Beb Vuyk tegen mij uit te spelen, zij en ik zullen geen ruzie krijgen. Ik heb evenveel en misschien meer bewondering voor haar prestaties en durf, al heeft zij u dan een bezoek gebracht en ik niet–zelfs niet om u in uw nachtrust te storen. U bent slecht ingelicht, waar u zegt dat het provincialisme ook om haar heen is ‹als de pythons en krokodillen›, doch haar niet deert. Maar daarover zal *zij* zich met u verstaan, wanneer dat haar gewenst lijkt, en welk een verhaal van tropenkolder en van doodgeslagen eenden en beschoten honden en al wat daaraan vast kan zitten, zal zij u dan niet kunnen vertellen! Ik hoop dat zij er een boek van maakt; zij is ruimschoots in staat, dat is zeker, om diè kanten van het koloniale leven te beschrijven, waar u en ik meestal over zwijgen.

P.S.–Dit antwoord, dat ik de tantes geef, bewijst, dunkt me, hoezeer Indië mij nog ter harte gaat. Anders had ik werkelijk wel wat beters te doen. Tant pis voor wie dit niet verstaat.

III

Het is 5 December, Sint Niklaas. Wij zitten in Den Haag, door alarmerende brieven uit Bergen weggeroepen, omdat het germaanse bezoek zeer dreigend werd. In Den Haag scheen men zich nuttiger te kunnen maken; allicht kon je daar nog eens ‹gebruikt› worden als het eindelijk op dood en leven ging. Maar, zoals een luitenant mij zei, zorg ervoor dat je je pas opgeeft als er al iets aan de hand is; anders nemen ze je zelf tegen heug en meug, om de burger die van vaderlandsliefde blijk geeft niet voor het hoofd te stoten, en ze zetten je aan een werkje dat je binnen 3 dagen alle ijver en geloof ontneemt; ik zie nogal wat teleurstelling om me heen in zulke situaties...

Maar goed, daar ze de vliegtuigen in het bos begonnen te verstoppen, in Bergen, zodat je op iedere wandelweg een militair ontmoeten kon die je verzocht af te zwenken of rechtsomkeert te maken, daar het alarm uit Den Haag dringend werd, besloten wij aan de oproep gehoor te geven. Allerlei plaatsen waren in grote zenuwachtigheid ontruimd, men vertelde zelfs dat Utrecht al leegliep. Maar toen wij in Den Haag aankwamen – met een volkomen rustig treintje – was de schrik juist voorbij. Een radiorede van minister De Geer, triviaal maar doeltreffend, had zelfs, zij het ruim 48 uur te laat, alweer olie gegoten op de woelige wateren der burgerlijke gemoedsgesteldheid. En men had niets beters meer te doen dan te luisteren naar de verhalen.

Prachtige, schokkende verhalen. Van officieren die bij clubjes gearresteerd waren; van spionnage-affaires, met en zonder gesmokkelde uniformen; van de engelse Secret Service die ons met Duitsland had trachten te brouilleren; van een ‹putsch›

van de N.S.B. (men moet wel een duits woord gebruiken voor deze partij die zonder duitse steun niets meer in het land zou betekenen), een ‹putsch› dus, die nog net op het laatste ogenblik door een inval van de politie was verijdeld; van twee vijandige kampen in Duitsland, waarvan het ene wél, het andere niét Holland wilde binnenvallen; van de gearresteerde Mussert, of was het meer zijn broer, die overigens officier was, dus ook niet om gering over te denken; van de geheime papieren door de politie in beslag genomen, zodat ‹de rekening die heren toch behoorlijk voorgelegd zou worden›, ook al waren ze voorlopig weer losgelaten; enz. Grote stoere jonge kerels in het leger–natuurlijk moesten ze groot en stoer zijn voor de occasie–hadden gegriend en gesnotterd toen ze hoorden dat het menens werd, sommigen waren voor een zenuwcrisis naar huis gezonden. En de tanks van de Duitsers waren tot vlák bij onze grens opgereden; en de Duitsers hadden van hun kant het prikkeldraad al weggehaald–stel je voor hoe de hollandse soldaten aan deze kant van de grens dat hebben aangekeken! –en toen hadden ze, toen opeens het tegenbevel ontvangen werd, dat prikkeldraad weer teruggezet goddank. Om geen Duitsers binnen te krijgen in overgesmokkelde hollandse uniformen, had men aan deze kant een wachtwoord bedacht met een prachtige hollandse *s-c-h* erin, die geen Duitser met enige mogelijkheid behoorlijk had kunnen uitspreken. Maar tenslotte was er dan niets gebeurd. Maar dat er toch iets gebeurd *is*, staat vast.

Geen mens die dááraan twijfelt; maar de autoriteiten hebben het niet nodig geacht de nederlandse burger te openbaren waaraan hij heeft blootgestaan, waaraan hij misschien nóg dagelijks blootstaat. Wat niet weet, niet deert. Men is, na de radiorede-De Geer, in rust teruggezonken; en iedere dag in rust is een dag gewonnen op de ellende van deze tijd. De wijsten onder de burgers zijn zij die zeggen: ‹ Wát je ook hoort, begin met er precies een honderdste van te geloven›. Men heeft in ieder geval een referendaris bij Sociale Zaken en een meester in de rechten bij Economische Zaken gearresteerd

wegens spionnage; zoveel heeft de krant ons mogen en willen onthullen. Toch weten wij niets, dan dat er ongetwijfeld iets gebeurd is, iets dat héél ernstig had kunnen zijn. De soldaten die met het geweer aan de voet de voornaamste gebouwen blijven bewaken, herinneren ons daaraan, ook als wij nu weer lustig over Sint-Nicolaas praten die zich tegenwoordig 10 dagen te vroeg op straat vertoont, ook al vanwege de reclame. De Finnen hebben het minder prettig dan wij, want die hebben nu wèl bezoek gekregen en vermoedelijk geen tijd voor Sint-Niklaas; de finse kinderen zien wellicht andere dingen door de schoorsteen komen dan cadeautjes; maar het prettige voor óns (dat neemt niemand ons af) is dat dit zo ver van ons af gebeurt. En wie zich zelf bedreigd voelt, heeft geen ruimte meer over voor gevoelsmanifestaties over verre buren; en dit egoïsme is gezond, en...
Het is merkbaar, hoop ik, dat ik met niet veel ‹journalistiek plezier› deze bladzijden heb geschreven. Deze grootse tijd geeft nu eenmaal geen plezier, behalve voor dingen die je er met wilsinspanning van los hebt kunnen maken, die je erop hebt kunnen veroveren. Een mooi gedicht dat je volledig in je opneemt, als een zuivering door je geestelijk organisme laat gaan, is een inval op het gebied dat de krant in onze aandacht heeft bezet: twee prachtige regels kunnen de gezond-egoïstische verdringing zijn van een getorpedeerd schip.

Ik heb niet egoïstisch genoeg durven zijn om mij over te geven aan dergelijke zuiverende poëzie. In een land waar men het al zo rustig heeft–zij het dan ook dat men zich voelt samengepakt in een bedreigde schaapskooi, met alle wolven op komst–is men wel een béétje verplicht zich te kwellen met... meer toestandbewuste auteurs. Het is bedroevend dat de ene politieke auteur na de andere zo slecht voldoet, èn als werkelijk politicus èn als werkelijk auteur, maar men kan niet alles vergen: 50% toestandbewustheid naast 50% talent zou een aanvaardbaar geheel moeten vormen. De vraag is alleen of die toestandbewustheid brengt tot liegen of tot waarheid-

spreken; men kan het ene immers al even goed rechtvaardigen door de eisen van de toestand als het tweede.
Feuchtwanger weet beter wat de toestand is dan Gide, heeft een jonge man mij weten te vertellen, een jonge man die krachtens zijn burgerlijke geboorte en daarmee gepaard gaande afschuw tegen zijn gegeven milieu, krachtens zijn onwankelbare overtuiging ook dat iedere politicus tóch een ploert is, dat alleen ploerten practisch voor de mensheid kunnen zorgen, dat het vertrouwen in sociaal-bewuste intellectuelen een halfzacht en kinderachtig geloofje is, die krachtens dat alles plus het besef dat Stalin *natuurlijk* een schoft-der-schoften is, gemeend had Stalinist te moeten worden, en het te blijven, al agresseerde Stalin tegen tien Finlanden. Ziedaar een realistische intelligentie, voor 23 jaar, en dat naast een literaire smaak die Gide toch ook weer ver boven Feuchtwanger stelt, die volgaarne constateert dat zo'n Feuchtwanger, naast een Gide, niet bestaat. Het is de reële toestandbewustheid van Feuchtwanger, die naast Gide bestaat, die als een ertsblok schittert boven de dazige roomvla van Gide's waarheidzeggerij.
Gide afgekeurd als politiek auteur, het zij zo. Zijn *Retour de l'U.R.S.S.* blijft de belangrijkste politieke daad waartoe een intellectueel in dit tijdperk in staat bleek; en naast zijn zoveel groter literair talent vindt men daar het bewijs van zijn zoveel groter eerlijkheid, van zijn zoveel harder betrouwbaarheid boven de ‹zachte apostel› die ik nooit helemaal vertrouwd heb, boven de in 1937 *laffe* Romain Rolland. Dezer dagen is Gide 70 geworden; ik schrijf artikelen voor de dagbladpers om hem te eren, ik lees de dundruk-uitgave van zijn *Journal* die ook net uit is, maar ik denk vooral terug aan zijn houding als communist.
Toen–eigenlijk nog maar zo kort geleden–deze man toetrad tot het communisme, of wat rond het verraad van Stalin nog op de aanplakbiljetten zo heette, maakte de sovjet-reclame zich met gretigheid meester van de klinkende naam, en toch waren er onder de communisten natuurlijk meer dan genoeg die een meesmuilend medelijden betoonden over zoveel naiefheid.

Gide mocht een onvergelijkelijk stylist zijn, hij was door-en-door een ‹bloem van de bourgeoisie›, en al mag het dan waar zijn dat de bourgeois-auteur zich kenmerkt door een critische houding tegenover zijn eigen klasse, Gide was met een paar etiketten beplakt die hem te zeer specialiseerden.
Hij was in de eerste plaats ‹cerebraal›. Hij was vervolgens, ondanks alle pogingen om ‹in onrust›, en dus in de zonde, te leven, onherstelbaar protestant. Het geweten van Gide, altijd waakzaam, altijd in nuances zichzelf bespiedend, zijn zo rusteloze oprechtheid, dat deze door grovere constituties voor fuyant gehouden werd, tot ook die vergissing langzaam was herzien, zijn morele contrôle waarop tenslotte iedereen was gaan vertrouwen, heetten onuitwisbaar door zijn protestantse opvoeding gemerkt. Hoeveel Evangeliënbezinksel, hoeveel droom van Jezus, en ondanks al zijn critische scherpzinnigheid, in de communistische idealen van deze man? Hij is bovendien erkend homosexueel. Kan een homosexueel naar een ideale maatschappij uitzien, zonder in de eerste plaats alles te verwachten voor de ‹tegennatuurlijken› waartoe hij behoort?
Onder de grote, machtige algemene ideeën schuilt altijd het directe, kleine, vleeslijke eigenbelang. Toen Gide Stalin aan de kaak stelde, zouden zijn subtielste bestrijders aankomen met het argument dat Stalin's strengheid tegen de homosexuelen hem definitief tot ‹afval› gebracht had. Bovendien, Stalin had hem niet ontvangen: de georgische Pancho Villa had zich onttrokken aan een ontmoeting met de franse Goethe, maar het is de franse Goethe die, volgens politieke logica, daarbij verliest. Napoleon had de echte Goethe beter gewaardeerd. De politieke agent die met die taak belast wordt, draait er zijn hand niet voor om, een Gide verdacht te maken. En de politici die het verliezen, mogen menselijk een dimensie erbij krijgen, een dimensie die – ik denk aan een Trotsky – zelfs grote kans maakt voort te duren in hun historische figuur, volgens de politieke logica zijn zij de minderen geweest, verslagen door gebrek aan politieke middelen, door politieke ontoereikendheid, stommiteit. Men leze hoe Boris Souvarine

Trotsky ‹richt› in het 9e hoofdstuk van zijn afrekening met Stalin. En waarom, als zo'n man dan politiek uitgeschakeld is–door nederlaag of door walging, wat is tenslotte het verschil?–waarom pruttelt hij dan nog wat? kankert hij, polemiseert hij, in gedrukten, wrokkend en machteloos, inplaats van eenvoudig te beseffen dat hij maar één ding te doen had: op zijn vergissing terug te komen en zich voorgoed af te wenden van alle politiek.

De teleurgestelde Gide, zegt de politieke raisonneur, is niet zo heel erg verschillend van de teleurgestelde Trotsky: de *Retour de l'U.R.S.S.* is een wraakneming op papier, volkomen verwant aan de mémoires van de schepper van het Rode Leger, van de massacreur overigens van Kroonstad... Volkomen onjuist. Wat Trotsky boven een Stalin verheft, zijn staat van intellectueel, was voor de practische politicus die hij was, die hij wilde zijn, een gevaarlijke kwaal, een bagage die hem eens moest doen tuimelen. Want, men heeft slechts de *stijl* van hun geschriften te vergelijken, veel meer dan Lenin zelfs was Trotsky een intellectueel. De ‹domheid› van een man als Trotsky, zelfs beoordeeld door een man als Souvarine, is een *woord;* wat Trotsky verlamde, een verkeerde comedie deed spelen, ‹dom› deed zijn, was zijn intellectuele gesteldheid. Eens moest die wraak nemen op de brillante politicus die hij slag op slag had weten te zijn. De ware, de geboren, zwijgende, achterbakse, laag-sluwe, onverzettelijk aandachtige politicus die Stalin was, de realiteit van het lage voorhoofd en de boerse afgunst en de stumperige taal of het zwijgen dat goud is, moest het winnen en won. Binnen deze logica krijgt een Trotsky slechts volkomen wat hij verdient. En als weggejaagd politicus, laat de man zich niet verbeelden nog een groot politiek denker en theoreticus te zijn, laat hem zich vergenoegen met de rol die voor zulke intellectuelen is weggelegd: laat hem van zijn ondervinding profiteren om een levend historieschrijver te zijn, een soort Ranke van het bolsjewisme, laat hem zich tevreden stellen met een zekere waarde als boekenmaker.

De rol van een Gide heeft niets hiervan. Wat Gide in het communisme aantrok was het beloofde land voor de intellectueel die hij immer was. Het was naief, maar daarom juist, daarvoor was hij intellectueel. Pas op voor deze naieven die gangsters voor engelen kunnen aanzien, maar engelachtig aan de wereld verklaren kunnen dat die engelen gangsters bleken te zijn. Het duurt soms geen jaar eer de enè naiefheid vorstelijk de andere corrigeert, en, alle politieke slimmigheden ten spijt, deze intellectueel is in zijn rol gebleven; hij heeft zich vergist, goed, maar in zijn vergissing heeft hij alleen maar met de politiek gespeeld. Dat is het wezenlijk verschil tussen de teleurstelling van een Gide en die van een Trotsky: de tweede heeft met een hoer willen trouwen, wetende dat zij een hoer was en is wat belachelijk als hij protesteert omdat zij hem toch bedriegt, de ander heeft de hoer naief voor een godin aangezien, maar zijn teleurstelling is niet belachelijker voor hem dan voor de pseudo-godin, want hij wendt zich om en verklaart kinderlijk: ‹Ik heb mij vergist, het is maar een hoer›.

Gide heeft zelf nooit zijn protestantse vorming ontkend; integendeel, hij was er trots op–en tegelijk trots een onbevooroordeelde geest te zijn: ‹non prévenu, sans pente›.
De z.g. bekering van deze grote schrijver tot het stalinisme was vooral voor werkelijke gideanen een teleurstelling. Deze grote, die hun gids was geweest in alle heerlijke onzekerheden, hij liet hen los en kroop in een veilig nest. Hij liet zich inlijven bij een collectiviteit, deze ras-individualist van over de zestig; ontrouw aan wat hij door al zijn werken heen *betekend* had, zagen zijn bewonderaars hem verdwijnen in een roemloos einde, met het communisme, neen, het stalinisme, godbetert! als eindelijk aanvaarde kerk. Gide antwoordde hierop met het woord ‹bekering›, op hem toegepast, te verwerpen. Wat hij deed, redeneerde hij, was het logisch gevolg van zijn protestantse jeugd-aspiraties – en (hier wordt hij haast een al te treffend voorbeeld voor de theorie van Ter Braak in zijn *Van Oude en Nieuwe Christenen*), juist omdat

hij het geloof in de hemelse gerechtigheid verloren had, moest hij tot het communisme komen als tot de laatste kans op een aardse... Zoals gezegd, de stalinisten zelf, zij die het gretigst zijn naam exploiteerden wellicht het meest, moesten glimlachen om een zo roerend verouderde levenshouding. Gide trad toe; presideerde enige bijeenkomsten ‹ter verdediging van de cultuur› en soortgelijke; blies met ontroerende overgegevenheid inderdaad de nieuwe partij. Toch waarschuwde hij, tegelijkertijd, dat hij grondig onbekwaam was voor alle politiek; dat hij, als intellectueel, misschien niet zo bruikbaar was als men wel meende. En de politicus, (en misschien vooral de literator die zich politicus waant) waande zich weer slimmer dan dit.

De politiek is een verschijnsel waaraan men niet meer schijnt te kunnen ontsnappen. Indertijd soms krachtig hulpmiddel voor de bouw van een zekere literatuur (ik denk nu aan sommige meesterwerken van Balzac), lijkt zij langzamerhand onbeperkt heerseres geworden; gevolg: een stortvloed van actuele, langdradig of haastig een collectief onderwerp behandelende romans, bastaard-genre tussen reportage en literatuur, of erger nog, tussen leerboek en literatuur; kortom, geknechte, vervalste, onvolwaardige kunst. Nagenoeg de hele sovjetliteratuur bestaat uit dit soort boeken, met de vlotste en handigste leverancier, de heer Ilja Ehrenburg voorop. Wat in Rusland werkelijk talent heeft, wat de naam kunstenaar verdient: de prozaschrijvers Babel en Olésja, de algemeen als grootste levende dichter erkende Pasternak, schrijft steeds minder, of zwijgt. Niettemin is de russische literatuur rijk, vergeleken met die in de fascistische landen. Slotsom: ‹dit is nu eenmaal geen tijd voor literatuur›. Als de politiek wérkelijk iedereen opeist, kiest de ware kunstenaar *volstrekt* tussen politiek en kunst. Maar de tyrannie van politiek over kunst, van de gendarmerie over vrijheid van uiting, is nu eenmaal de dood van alle werkelijke kunst, hoe men er verder ook over praten mag. Getuige de tijd van Napoleon, waarin alle schrijvers van betekenis (een Chateaubriand, Mme de Staël, Benjamin Con-

stant) uitweken naar het buitenland om het veld te laten aan de sonore lofzangen van Luce de Lancival, bekroonde dichter van het militaire Frankrijk, nu voorgoed opgeborgen in de schimmelkelders van de cultuurgeschiedenis.
Met-dat-al, er is, voor iemand die nu eenmaal schrijft, één belangrijk argument: het publiek. Toen Gide *L'Immoraliste* schreef, dat een van zijn belangrijkste boeken blijft, had hij dertig lezers. Nu heeft hij er, zelfs in Frankrijk, heel wat meer. Maar in Rusland is het lezertal iets enorms, iets overweldigends, zó verpletterend en opwekkend tevens, dat een schrijver eerst dáár schijnt te kunnen beseffen *waarvoor hij schrijft*. Dit argument, uit-en-treure op de ‹congressen voor de cultuur› herhaald, lokte ongeveer alle naar links neigende franse schrijvers, en daar het niet alleen een practisch, daar het ook een sociaal-filosofisch karakter schijnt te hebben, verrukte het toen ook Gide. Het gevolg was de onvermijdelijke uitnodiging tot het bezoeken van Rusland, onder een geleide altijd dat zorgvuldig daartoe werd uitgezocht. En de ene bezoeker na de andere schreef welgemoed precies het rapport dat de gastheren na een zo lieve gastvrijheid enig recht kregen te verwachten: met het gevolg dat de rapporten dodelijk vervelend werden van eensluidendheid.
Gide ging op zijn beurt; werd als een vorst ontvangen, gevierd, tot brakens toe getracteerd. Hij keerde in Frankrijk terug en publiceerde, precies wetend wat hij deed, *zijn* verslag van de reis. Niet minder dan in Hitler-Duitsland, was zijn conclusie, leeft men in Rusland zonder vrijheid, genadeloos onderdrukt. De bluf is er hopeloos goedkoop, de domheid kinderlijk zelfvergenoegd, de politie-terreur allesdoordringend, het verklikken van al wat niet conformistisch denkt, eerste en laatste gebod. En dit publicerend *zonder* zich tegen het communisme te keren, eenvoudig betogend dat het werkelijke communisme in het huidige Rusland niet meer bestaat, dat men nu daar alleen nog maar kan spreken van slachtoffers of knechten van Stalin, gaf hij het grootste getuigenis dat hij ooit tot dusver geleverd had van zijn betrouwbaarheid, zijn onomkoopbaar-

heid, om het precies te zeggen, en in het huidige wereldbestel een nagenoeg uniek voorbeeld van wat intellectueel geweten is.

Lenin wist het of meende het althans te weten: de intellectueel is onbruikbaar voor de politiek, en Gide levert het bewijs dat het de slimme politicus is die zich naief in de vingers snijdt wanneer hij denkt dat hij de werkelijke intellectueel hanteren zal als een marionet in wie de politiek *niet* te strijden heeft met de ‹geest›. De reactie tegen Gide was dus even eenvoudig als plat. Sabotage van de belangen van de Sovjet-Unie in een periode van strijd. ‹Het is een meneer, die het huis bevuilt waarin hij uitgenodigd werd›. (Dit is het naieve praatje van de omkoper die zich heeft vergist.) En het treffendste van alles: ‹Het is bovendien hoogst oninteressant wat hij vertelt, want iedereen *wist* die dingen toch!› Iedereen wist alles; maar iedereen zweeg en loog; met uitzondering van deze Gide, die de leugen het schadelijkst vond, in welke omstandigheden, hoe toestandbewust dan ook. En op zijn leeftijd, bijna niet meer schrijvend, is het haast uitsluitend om dit voorbeeld van intellectueel geweten, door zich zo rustig te verheffen boven een schrijversbent die zich door de leugen organiseren laat, dat Gide bewonderenswaardig blijft van zuiverheid, onaantastbaar voor de ingewijde leugenaars die hem om zijn oningewijdheid meenden te mogen uitschelden. Dat ook slimme politici ontstellend dom kunnen zijn, en uiterst naief teleurgesteld, is hierna wel duidelijk.

Om ‹interessant› te zijn in hùn zin had Gide onthullingen moeten brengen over de Gepeoe, over Siberië, over het persoonlijk leven misschien van Stalin. Ook dit is belachelijk naief, want de onthullingen van een afvallig chef van de Gepeoe zou men *ook* ‹allang geweten› hebben, en zij zouden minder weerklank door heel de wereld gehad hebben dan dat kleine boekje *Retour* van Gide. Het was een dolkstoot in de rug van de sovjets, heette het, juist toen zij Spanje gingen helpen. Als men beseft wat die hulp voor Spanje is geweest, wordt deze dolkstoot driemaal zo amusant.

Gide blijft onbesmet door sensatiekleurtjes ook, omdat hij wilde instaan voor wat hij schreef, omdat hij, een uitgenodigd schrijver zijnde en niet een ‹agent double›, door zich te bepalen tot een sober getuigenis van smaak en gezond verstand, het meest doeltreffend dacht te zijn. Hetgeen onmiskenbaar juist blijkt. De beschuldigingen die los kwamen, de serie ‹verrader, trotskist, contrarevolutionnair›, men kende dát nu heus ook wel, en er is geen mens die Gide kende, die het ook maar even au sérieux nam. Het behoorde maar tot de simplistische verdachtmakerij van politici, tot het versleten bargoens van de politieke grofheid. De politicus is tenslotte amusant in zijn sprongetjes tussen moraal en practijk: hij aanvaardt gretig alle moraal die zijn eigen partij sympathiek doet zijn en de tegenstander walgelijk; wordt de belichting anders, dan spreekt hij van laster alsof hij zelf daar nooit zijn toevlucht toe nam; blijkt het bewijs echter onloochenbaar, dan neemt hij zijn laatste sprongetje en legt de naieveling tegenover hem uit dat moraal nu eenmaal niets te maken heeft met de practische doelstellingen van de politiek. Het is om dit verschil van methode in de discussie, dat de intellectueel en de politicus elkaar nooit zullen verstaan.

In zijn tweede boekje over dit onderwerp, dat hij de *Retouches* noemde van het vorige rapport, betoonde Gide zich, als noodgedwongen, preciezer; hij kwam zelfs met cijfermateriaal, maar hoofdzakelijk aan sovjetbladen ontleend; het werd een klein beetje werk à la Souvarine. Dat hij daarmee in de kaart speelde van wat hij het meest verachtte: de fascistische leugen, de reclame die de vijand nu uit hem kon slaan, heeft hij op de koop toe moeten nemen, helaas. Het werd nógmaals een kwestie van geweten, maar ook op dit punt heeft Gide zich duidelijk genoeg uitgesproken. En hoe moeilijk het naleven van dit geweten nog is, de quasi-uniekheid van het voorbeeld bewijst het. Het fascisme bijv. moest jaren wachten vóór de heer Rauschning zijn stem zou verheffen, maar de heer Rauschning is meer een teleurgestelde à la Trotsky dan à la Gide.

Het voorbeeld door Gide gegeven is het meest eclatante van de onbruikbaarheid voor de practische politiek van de werkelijke intellectueel, en de werkelijke intellectueel is de man met het werkelijkste intellectueel geweten. Multatuli in Holland, Gide in Frankrijk, er is een verschil in temperament en dus in lotgevallen, maar het is *dezelfde* onbruikbaarheid. Zolang politiek zal zijn wat zij nu is, zou ik geen beter voorbeeld kunnen aanwijzen voor ieder *bewust*-iets geheel anders dus dan toestandbewust-intellectueel.

Toch is het voorgaande minder in strijd met het programmatisch ideaal dat bijv. J. de Kadt ten opzichte van de intellectuelen koestert, dan oppervlakkig gezien lijkt. De bewustheid die De Kadt van zijn ideaal-intellectueel vordert, is een bewustheid die hem beletten moet zich door de politiek te laten misbruiken, zoals nu veelal gebeurt, is een verzet tegen de politiek in haar laagste vorm. Denkt men zich dit ideaal door, dan zou men een staat krijgen, sterk door intellectuelen die tegelijk zoveel intellectueel geweten hadden dat zij geen politici konden zijn, en toch zoveel politiek inzicht dat zij de politiek zouden beletten een lagere politiek te zijn. Het is een uiterst subtiel evenwicht, dat bereikt zou worden tussen twee onverzoenlijk lijkende bewustheden, en het is in de uiterst gevaarlijke verzoening van deze bewustheden, dat zich nu juist het *ideale* van de conceptie openbaart.
Men kan over de min-of-meer bereikbaarheid van idealen niet goed praten. Het essentiële van een ideaal, zelfs van *het* ideaal-om-voor-te-leven is: dat men bezeten moet zijn met de lust om ervoor te leven. Het ervoor leven op zichzelf geeft de bevrediging, en zo niet het hoogste, dan toch een of ander resultaat. De rest is theorie.
Neemt men iemand als Georges Sorel, dan krijgt men het type van een geest die, tegelijk scherpzinnig en met grote zin voor de realiteit, toch typisch die blijft van een intellectueel: Sorel is *de* intellectueel die, in plaats van aan practische politiek te doen, zich essentieel intellectualistisch met de politiek bezig-

houdt. Dit verklaart tegelijk zijn vergissingen (niet talrijker overigens dan die van de knapste practische politici, zeker niet talrijker bijv. dan die van een Lenin) en het volle overwicht van een politieke gedachte die, evenals Gide het op zijn terrein was, zich ‹non prévenu› kon noemen en ‹sans pente›. Deze woorden sluiten geestdrift niet uit; ook Gide was altijd een inwendig gloeiende persoonlijkheid.

Maar hoeveel bewondering ik voor Sorel ook hebben kan, de structuur van zijn persoonlijkheid ‹ligt› mij niet; als ondanks mijzelf wendt mijn belangstelling zich van hem af en inplaats van een poging te wagen om dit intellectueel geweten te toetsen aan dat van een Gide, laat ik Sorel als auteur los, met het (overigens betwistbare) argument dat hij eigenlijk toch ook geen auteur is, en ik zoek naar een personage, ter vergelijking, dat zich hier als geroepen voordoet: André Malraux. Ik heb Gide en Malraux naast elkaar zien staan en horen spreken op het parijse congres van 1935 ‹ter verdediging der cultuur›, en elk was van zijn generatie de meest erkende en gezaghebbende representant.

Betrekkelijk kort nadat Gide's *Retour* was verschenen, gaf Malraux *zijn* getuigenis van toestandbewustheid, zij het dan vermomd als roman: *L'Espoir*. Wat direct in dit boek opvalt is: dat het, voor intellectuelen als door mij bedoeld, geen enkele vraag afdoend beantwoordt en dat ondanks de terecht zo vermaarde intelligentie van de schrijver. Malraux stelt zelf de problemen en beantwoordt ze zo hoog, met een aandacht die er zozeer op gespitst lijkt om een direct antwoord, een antwoord op hetzelfde peil te beletten, dat de antwoorden als het ware ver boven de problemen getrokken worden; dat alle ondervinding, alle tastbare en concrete feiten nog slechts dienen als illustratie van dit tenslotte verzoenend boven alles zwevend antwoord.

Wat betekent dit? Dat Malraux *al* zijn intelligentie heeft aangewend om een superieur schrijverschap te verzoenen met de discipline van de soldaat. Hij heeft niet het getuigenis van de soldaat willen schrijven (zoals bijv. Jef Last deed in zijn

Spaansche Tragedie); hij heeft als auteur André Malraux willen blijven, zonder te vergeten dat hij tevens was: de man die de eerste franse vliegtuigen naar Spanje bracht, die, zonder zelf vlieger te zijn, chef werd van het uit Frankrijk gekomen luchteskader. In deze politieke rol volgde hij immers ook nog slechts een goede franse traditie: Lamartine, Hugo, Barrès hebben elk hun tijd van actieve politiek gehad. In Malraux mocht de kunstenaar, de denker, niet de verrader of aanklager worden van de bijna even begaafde redenaar, van de man van handeling, van de revolutionnair die, zonder lid te zijn van de Partij, de Discipline toch niet minder aanvaard had.

L'Espoir is in volle actie geschreven, en als men het lijvige boek voor zich ziet, dwingt het daarom alleen al bewondering af. Aan de andere kant draagt, zuiver aesthetisch gesproken, dit werk er wel degelijk de sporen van; men moet beginnen met voorop te stellen dat het ongetwijfeld een werk is van minder gehalte dan *La Condition Humaine*. Dáárin heeft Malraux neergelegd wat sinds jaren in hem leefde; een betrekkelijk geringe politieke ondervinding wist hij daar op te voeren tot een wereld van conflicten en verantwoording, met bijna meer dan levensgrote personages als dragers ervan; de wreedheid van de handeling werd daar vergezeld door een filosofische, als men wil, een althans door-en-door intellectuele verantwoording in de hoogste zin, die zowel het te actuele als te crue goedmaakte. *La Condition Humaine* was een boek van politieke actie, dat in wezen ver boven alle politieke actie uitging, en het probleem van het onherstelbaar tekort van de menselijke gesteldheid overheerste op bijna religieuze wijze de vraagstukken van links of rechts partijkiezen. *Dit* boven de politiek uitgaan gebeurde geheel natuurlijk, niet vooropgezet en doelbewust.

In *L'Espoir* wordt eveneens een groter probleem aan de orde gesteld, maar dit grotere *blijft* innig verbonden aan de actualiteit, aan de meest technische handeling zelf, en dat terwijl de schrijver zich juist beijvert om althans zijn verklaringen zoveel hoger te stellen dan zijn verhaal. De wil heeft hier dus

gefaald. In de eerste plaats vermoedelijk door het gebrek aan afstand. Zij die vinden dat *L'Espoir* als roman mislukt is, hebben grotendeels gelijk; het is een geromanceerd verslag, een vermomde reportage met bliksemende intellectuele belichtingen, omdat Malraux nu eenmaal over een uiterst subtiele, tegelijk historisch- en wijsgerig-georiënteerde denkkracht beschikt; maar deze denkkracht heeft zich hier half stukgewreven tegen de overvloed van ondervinding, van materiaal, waaruit het boek werd samengesteld. Om zó compleet en tegelijk zó vlug deze overvloed te kunnen verantwoorden, had de schrijver niet een element moeten opofferen, zoals hij het nu deed: nl. dat van de dagboek-waarheid. In zijn behoefte blijkbaar om het materiaal toch te ordenen, heeft Malraux de romanvorm verkozen boven die van het directe verslag; maar dit vervangen van werkelijke personages (die hij desnoods met initialen had kunnen aanduiden) door niet voldoende gerijpte gefingeerde personages is m.i. de voornaamste ‹vergissing›, de grootste zwakheid althans van het boek. En misschien heeft de schrijver door deze vermomming juist geprobeerd zoveel mogelijk waarheid te geven, zoveel als de discipline hem toeliet.

Zoals de ondervinding te overvloedig was, zo is er ook een te rijke vloed van personages; tegenover het vijftiental duidelijk onderscheiden personages van *La Condition Humaine*, vindt men er hier een veertigtal die elkaar deels verdringen, deels zeer onvoldoend en ietwat verwarrend aflossen. Maar bovendien, het grootste literaire talent kan niet verhelpen dat een vervalste sfeer opstijgt uit een boek dat niet waar is of onwaar, maar half-waar, waarin de kunst verheven eenzijdig had te zijn, terwijl de andere zijde bewust werd verstopt.

Ik heb als bezwaar tegen het boek horen aanvoeren dat er te veel in gesproken wordt. Dit is, als men de grief nauwkeurig nagaat, van een aperte onjuistheid; integendeel, er wordt in dit boek gevochten, geschoten, gechargeerd en gebombardeerd, en gestrategiseerd, als men het zo zeggen mag, over de kansen om met minder wapens de strijd te kunnen vol-

houden tegen beter gewapenden, tot de leek op krijgskundig gebied er moe en wee van wordt. Er staan prachtige beschrijvingen in van luchtgevechten en andere hevigheden. Er wordt, alles welbeschouwd, minder en haastiger in gesproken dan in *La Condition Humaine*. Maar de woorden beklijven minder, omdat de sprekers hier, op maar enkele uitzonderingen na, de tijd niet kregen om karakters te worden; omdat hier, als in de sovjet-romans van Ehrenburg bijv., die Malraux tot dusver juist zo schitterend overtrof, een collectieve warwinkel soms heerst, waarbij het er minder toe doet *wie* er spreekt, zolang er maar gesproken, betoogd, contrabetoogd, geformuleerd en weerlegd wordt.

Een van de meest reële dialogen is overigens het moment waarop de massa's zelf aan het woord komen: het twistgesprek over wie de beste ideologie heeft, de verdedigers van het Alcazar of de republikeinen. Men vindt hier een preciesheid à la Malraux in de opeenvolging en ontwikkeling van alle argumenten, naast een realisme en volksheid van toon, soms bijna verwant aan Heyermans. Daartegenover kan men, bijna als zuiver berekend tegenwicht, stellen de hyperintellectuele discussie tussen Giovanni Scali, kunsthistoricus maar voor het ogenblik gevechtsvlieger als een ander, en de oude Alvear, die in het donkergemaakte Madrid, wetend dat de strijd zijn zoon blind gemaakt heeft en dat hijzelf aan het eind van het leven staat, de geest en zijn boeken hoger blijft stellen dan dit alles. Dit gesprek is aangrijpend, zelfs voor hen die niet accepteren, dat men de leeftijd van Alvear bereikt moet hebben om zo tegenover de dingen te kunnen staan, – en bovendien, ook Scali immers verwijdert zich steeds meer van de politieke handeling, slaagt er niet in de intellectueel in zichzelf om te brengen. Maar de oude Alvear voegt tenslotte niets toe aan het portret dat Malraux in *La Condition Humaine* wist te geven van de oude Gisors; hij is niet alleen schetsmatiger, maar beperkter, qua wezen en overtuiging.

Scali, ziedaar de man die voor de intellectueel wel *het* personage zal blijven in *L'Espoir*. Met alle geestdrift en loyaalheid

begonnen, ziet hij door de handeling zelf deze ‹strijd voor de vrijheid› van karakter veranderen, een oorlog worden als iedere andere oorlog, met tegenstrijdige belangen en gelijke laagheid van middelen, anders niet. Malraux laat hem een voet verliezen, zodat hij waarschijnlijk tot besluit niet door de eigen kameraden zal worden gefusilleerd. Voor Scali echter gaat de hoop–l'espoir–wel verloren; en hierin ondergaat hij zijn noodlot van onherroepelijk intellectueel. Maar opdat de hoop blijve lichten ook voor... andere intellectuelen, is daar het personage van Manuel, eens kunstenaar ook, maar langzamerhand officier geworden, omdat *zijn* noodlot wilde dat er een officier, een leider van kameraden, in hem stak. Deze Manuel wordt zich zijn verantwoordelijkheid van leidende figuur, en de daaraan verbonden hardheid en eenzaamheid, bewust in het ogenblik waarop twee arme drommels die ‹tot voorbeeld› gefusilleerd moeten worden–zij zijn laf geweest en weggelopen of iets dergelijks–zijn laarzen omklemmen en hij hen van zich af moet schudden en doorlopen. Hij denkt dan: ‹Sommigen moéten altijd betalen, en hier zijn het dezen›. Voor de echte intellectueel is Manuel waarschijnlijk iemand wiens evolutie tot officier nog maar uit de verte boeiend is. Als deze kunstenaar achteraf en in het rode leger eerst ontdekken moest dat er een officier uit hem gevormd kon worden, waar andere jongens met die opleiding beginnen op de cadettenschool, is dat tenslotte een kwestie van vertraagde opvoeding. Maar van meer belang is, binnen de logica van dit werk, dat voor hem ‹de hoop› blijft bestaan, ondanks alle luciditeit waarmee Malraux hem blijft toerusten; voor Scali niet.

Dit boek lijkt soms verkeerd genoemd, omdat men zou kunnen denken dat het niet *L'Espoir* had moeten heten, maar *La Discipline*. Maar Malraux zou zeggen dat dit juist op hetzelfde neerkomt; dat het een ‹espoir par la discipline› is. De Jezuïet van de linkse organisatie, de zo knappe en toch zo onuitstaanbare Garcia, die om de zoveel tijd een lans komt breken voor de orthodox-marxistische ‹richtlijnen›, zegt het

duidelijk en als afbraak van alle problemen à la Hamlet: in een politieke actie heeft men alleen gelijk als men resultaten boekt; het gaat er niet om, te *zijn*, maar te *doen*.
Dit verschil tussen doen en zijn, karakteriseert ook dat tussen Malraux en Gide. En toch is het voor mij, die Malraux ken, onmogelijk, absoluut onmogelijk, in hem een politicus te zien; een Malraux die de discipline aanvaardt is een intellectueel die meent zichzelf voor een deel te moeten opofferen om een eerlijk strijder te zijn die in geen geval afbreuk wenst te doen aan de belangen van zijn kamp. Malraux kon zich niet veroorloven die belangen te saboteren door de volle waarheid te geven terwijl de strijd nog duurde, en dit begrijpt niet alleen een politicus, dit begrijpt een kind. De wijze waarop in Spanje door de sovjet-commissarissen is afgerekend met sommige ‹hinderlijke› anarchistische leiders vindt men in *L'Espoir* niet beschreven, hoewel Malraux ongetwijfeld die zaken kent. Wat hij vertelt is in zichzelf compleet, overbelicht, geröntgend, zoals hij het te doen vermag, maar hij zegt niet alles, en er moet heel wat tijd voorbijgaan voor de lezer deze gehalveerde overbelichtheid als gaaf kunstwerk genieten kan zonder te denken dat men zou kunnen vragen naar meer.
Gold, tussen Malraux en Gide, ook het leeftijdsverschil tussen een man van 36 en een die 30 jaar ouder was. Ongetwijfeld, maar ook dit is maar een halve verklaring. Men kan willen dat André Malraux de moed heeft van André Gide, de moed de volle waarheid te zeggen tegen alle belangen in, verraad te plegen aan de ‹zaak›, om geen verraad te plegen tegenover de hoogste taak van een intellectueel. Maar hij kan antwoorden dat hij dan geen Malraux zou zijn, geen strijder, maar Gide, een mandarijn, iemand die nooit man van de daad was, voor wie het er tenslotte niet zoveel toe doet wanneer zijn opkomen voor de waarheid hem van alle verdere handeling uitsluit. Goed; ik voor mij, met alle bewondering, vriendschap, begrip zelfs voor Malraux, prefereer de houding van Gide. Maar dit is weer de voorkeur van iemand die zich voor iedere

politieke actie niet alleen onwillig maar onbekwaam weet en daar zelfs in deze tijd vrede mee heeft.
Voor wie *L'Espoir* niet leest als roman maar als brok historie van de spaanse burgeroorlog, is het dus evenmin bevredigend. Maar welk boek, dat over dit onderwerp geschreven werd terwijl die oorlog nog duurde, is wèl onpartijdig en compleet, met de kennis van zaken van de insider, de combattant geschreven, en toch ‹boven het gewoel› stijgend? Voor wie *L'Espoir* voorzichtig weet te gebruiken, zoals men van bepaalde leerboeken zegt, bevat het toch belichtingen en diepten die bewonderenswaardig blijven, omdat Malraux, ook in deze fase van zijn ontwikkeling, de meeslepende figuur blijft die hij altijd was, omdat de worsteling van Malraux tegen Malraux zelfs, in dit boek bestudeerd, boeiend genoeg kan zijn, de worsteling van de politieke soldaat (ik zeg niet: de politicus) die alle intellectuele middelen waarover hij beschikt aanwendt om de intellectueel in hem te bevredigen en schaakmat te zetten tegelijk. En wie zal zeggen waar deze man staan zal, wat hij vertegenwoordigen zal, wanneer hij de leeftijd bereikt van Gide? Wat hij dan *zijn* zal, en zal willen zijn (niet meer: zal willen *doen*), wanneer hij dan niet sindslang door de kameraden zal zijn ‹geliquideerd›: als te anarchistisch, te critisch, te geniaal, te contrarevolutionnair, te individueel, te intellectueel...
Ik las het boek in Indië, nu alweer bijna 3 jaar geleden, en ik kom er niet toe het over te lezen, het te hertoetsen aan mijn mening van nu, in een correct vredig Den Haag dat binnen enkele dagen gebombardeerd kan zijn. Misschien zou ik er toch een nieuw boek in vinden, nu onverwacht juist het kunstwerk erin herkennen, nu ik weet wat ik er politiek van denken moet. Ik blader het door: de scène met de schapen in het donkergemaakte Madrid, de ‹poëtische› tegenhanger van de scène met de vogels in Valérie's kamer, in *La Condition Humaine*... Neen, er moeten minstens tien jaar verlopen, en alle Hitlers en Stalins begraven zijn, voor ik... ik?... nu ja...

IV

Een frans geleerde over Holland's koloniale politiek

Den Haag, 8 Dec. Professor G. H. Bousquet (van de Universiteit van Algiers) heeft Nederlands-Indië bezocht en zijn bevindingen opgetekend in een boekje dat alle aandacht verdient: *La Politique Musulmane et Coloniale des Pays-Bas**. In tegenstelling tot de hollandse specialiteiten, die veelal dit soort rapporten schrijven, is de heer Bousquet door geen enkel ambt of andere positie tot verbloemen van zijn opinies genoopt en hij geeft ze dan ook met een vrijmoedigheid die de leerzaamheid van deze kijk-van-een-vreemdeling op de nederlandse koloniën zeer verhoogt. Ik wens dit boek hier minder te bespreken dan ertegen te spreken, met dezelfde vrijmoedigheid die de auteur zo siert.

De heer Bousquet is (blijkens zijn verklaring op blz. 162, de voorlaatste van dit rapport) naar Java gereisd met een ‹complex›–het fameuze van de minderwaardigheid, zeer in omloop–ten opzichte van het ‹génie colonisateur› van de Hollanders; Engelsen en Fransen, zegt hij, hebben nogal vaak last van dat complex. De heer Bousquet althans is nu één Fransman die er geen last meer van heeft, na zijn reis. Hij heeft dat complex *helemaal niet meer* sinds hij Nederlands-Indië weer verliet. Voor een deel heeft het hollandse ‹génie colonisateur› hem dus teleurgesteld; maar deze teleurstelling was een genezende voor de heer Bousquet. Misschien zelfs is hij een beetje naar Java gekomen *om* op deze wijze te genezen; dat ziet men vaker bij met complexen behepten.

Dit stellen wij dus vast alvorens te beginnen. Zijn rapport is, hoe wetenschappelijk ook, een beetje het dagboek van een genezing. Het interessante voor ons is na te gaan: hoe deze genezing bewerkt werd.

* In een *Collection du Monde Islamique*, Paul Hartmann, Paris, 1939.

Daarbij zal men echter–als altijd–ook de patiënt hebben te beschouwen. Wie is de heer Bousquet en hoe voelt hij? Wat wenst hij? Wanneer hij werd teleurgesteld, welke waren–en zijn–dan zijn idealen? Op één punt heeft hij ons met alle wensbare klaarheid ingelicht: in Indië zelf heeft hij bij herhaling lezingen gehouden over een Hollander die tegelijk ‹un grand Français› was: Joost van Vollenhoven. Deze is zijn ideaal van de kolonisator, en als zodanig heeft hij hem zijn luisteraars te Batavia, Bandoeng en elders ook voorgehouden: het lichtend voorbeeld. Het ideaal van de kolonisatie, zegt Bousquet (altijd op blz. 162), lijkt hem nu een synthese van de beste hollandse en franse eigenschappen, d.w.z. van de hollandse practische zin en het franse idealisme, bijna zou men zeggen: van de hollandse nuchterheid getemperd door franse geestdrift, wanneer andersom niet normaler klonk. En dit ideaal nu – is het wonder?– wordt belichaamd door de hollandse Fransman Joost van Vollenhoven. En, om de hele figuur als een bus te laten sluiten, de bewonderaar in kwestie, degeen in wie dit ideaal woont, de heer prof. G. H. Bousquet is... half-Hollander, half-Fransman, dus wel zeer in het genre van de bewonderde Van Vollenhoven, aan wiens nagedachtenis zijn boek werd opgedragen.

Geen woord kwaad overigens van Joost van Vollenhoven, een in zijn soort prachtige en zelfs romantische figuur: een man op-en-top, gouverneur-generaal van Indo-China en van Frans West-Afrika vóór zijn 37e, vervolgens, bij het uitbreken van de oorlog, dienst nemend in het franse leger... als sergeant, gesneuveld bij Parcy-Tigny op 20 Juli 1918, de dag vóór zijn 41e verjaardag. De heer Bousquet heeft–geheel afgescheiden van de omstandigheden die hem ertoe voorbeschikten–zijn bewondering dus uitnemend geplaatst. Wat hij in Joost van Vollenhoven bewondert, is het idealisme maar ook het chef-schap. De heer X. (ik ben zijn naam kwijt, maar het was een hoofdambtenaar bij het frans koloniaal bestuur, gouverneur misschien ook) heeft de heer Bousquet eens verklaard dat hij natuurlijk vele superieuren had gekend, maar

niet meer dan twee chefs: de ene maarschalk Lyautey, de andere Joost van Vollenhoven. Zo'n uitspraak vervangt boekdelen, voor wie er gevoel voor heeft, en de Fransen hebben zeer veel gevoel voor dit soort samenvattingen.
De heer Bousquet dus, min of meer discipel van Joost van Vollenhoven, komt op Java en vindt daar een geest van koloniseren die hem–hoe voortreffelijk ook in menig opzicht–te ‹terre-à-terre› voorkomt, te weinig gericht op het ‹ideaal›. Hij citeert (blz. 160) een groot Hollander, prof. H. Kern, die deze mening bijvalt. Maar, heeft de grote Kern erbij gezegd: er is één geval dat de Hollander doet ontvlammen, dat is waar sprake is van onderdrukte vrijheid en vertrapt recht. Als dit waar is, meent nu de heer Bousquet, en er is geen reden het te betwijfelen met de geschiedenis van onze tachtigjarige oorlog voor ogen, dan begrijpt men hoe deze nationale ideologie essentiëel demoraliserend op de Hollanders moet werken in Indonesië, d.i. in een kolonie (blz. 161). Vooral, vervolgt hij, ‹waar allen erkennen dat de kolonie van de 17e tot de 19e eeuw op cynische wijze geëxploiteerd is geworden, eerst ten bate van de Compagnie, daarna van het nederlandse budget›. Deze ideologie naast deze erkenning der feiten, meent hij, schept in de Hollanders een conflict.
Minder toch dan hij denkt. Zijn redenering is tè logisch, zijn conclusie tè positief. Ten 1e is niet waar dat *allen* zouden erkennen wat hij hierboven beweert, maar ten 2e, met of zonder erkenning, de kwellingen van gezegd conflict zijn in 99 gevallen van de 100 niet groot, zijn zo gering zelfs, dat het conflict er sindslang aan overleden zou zijn (bij gebrek aan voedsel dus), gesteld dat het ooit geboren werd. De hollandse practische zin heeft ook deze moeilijkheid sinds lang opgelost; en wat verbazingwekkend is, in een wetenschappelijke geest als die van prof. Bousquet, is dat hij doet alsof zijn redenering werkelijk *reëel* was, d.w.z. rekening hield met de feiten, inplaats van met een al te logische constructie.
Deze blz. 161 is van kapitaal belang in het werkje van de heer Bousquet, want zij bevat de slotsom van vele van zijn redene-

ringen. Maar eerst: wat hem bij aankomst te Batavia al dadelijk met ontsteltenis vervuld heeft (blz. 124) is, dat de Hollanders de inheemse bevolking geen hollands hebben leren spreken, maar zichzelf verlaagd hebben tot het spreken van dat bespottelijke *sabir* (negertaaltje) dat voor maleis doorgaat*. De Hollander, zegt hij verderop (blz. 128–129), moge beweren dat hij dit maleis verkozen heeft om niet door zijn bedienden te worden verstaan als hij in zijn familiekring hollands sprak; of omdat hij het een voordeel achtte om zelf niet verstaan te worden terwijl hij de inheemse bevolking wèl verstond; dit alles is de ware reden niet. Die is: dat de Hollander op deze wijze zijn superioriteit wenst te handhaven, en dat het gebruik van het hollands de mindere te dicht bij de meerdere zou brengen, wat vermeden moest.

Dit is natuurlijk volkomen juist, en men kan dit gevoel nog iedere dag nagaan bij de vele Indo-Nederlanders bijv. die het als een persoonlijke belediging ondergaan wanneer een ‹inlander› hen in het hollands aanspreekt. Een 30 jaar geleden reageerden volbloed-hollandse bestuursambtenaren nog precies zo. Bij ietwat ouderwetse planters vindt men nu nog deze begrippen omtrent *hormat*** en gebrek-aan-*hormat*. Overigens, voegt de heer Bousquet er zelf aan toe, is deze toestand verdwijnende.

Maar nu, op blz. 161, vindt de heer Bousquet een nog diepere reden dan bovengenoemde, tenslotte zeer practisch gerichte, van superioriteitsbehoud; hier is het, of het niet hollands maken van de inheemse bevolking gevolg is van de vrijheidszin in de Hollander zelf; wat daar plat antipathiek was, wordt hier nog aardig idealistisch getint, al is het dan van een soort idealisme dat de heer Bousquet afwijst. De Hollanders, zegt

* De heer B. zegt letterlijk dat dit hem ‹frappa de stupeur et cette stupeur fut le point de départ de toutes les réflexions que l'on trouvera dans le présent chapitre et le suivant›. Men zal deze bekentenis wel niet te nuchter mogen lezen, omdat men anders verleid zou worden tot de opmerking dat ‹stupeur› misschien een slecht ‹point de départ› is voor ‹réflexions›, over wat dan ook.

** Beleefdheid van de mindere voor de hogere, eerbewijs.

hij (blz. 115), hebben de *enorme* fout begaan (cursivering van hem) zich in hun betrekkingen met de inheemse bevolking van een inheemse taal te bedienen, en hierin is een verbazingwekkend gebrek aan politieke psychologie te constateren, want op deze wijze versterkt men het éénheidsgevoel van de verschillende inheemse volken, wat neerkomt op een ondermijning van de eigen positie. Evenals de heer Colijn–en hoevele andere Hollanders!–ziet de heer Bousquet in deze taalkwestie een ernstig gevaar. Maar... als men blz. 161 leest, merkt men dat het dus een hollandse *deugd* is, de hollandse vrijheidszin immers, die de inheemsen deze vrijheid liet. Zonder meer te letten op wat hijzelf eerder verklaard had als, misschien verkeerd streven, máár streven naar machtsbehoud, holt hij dan door naar een conclusie.

‹De Hollanders, zegt hij, kunnen niet groot zien (in het koloniale wel te verstaan), want dit is niet te verenigen met hun nationale ideologie (d.i. nog altijd: de hollandse vrijheidszin). In dit stadium van de discussie, wordt het standpunt verdedigd door *De Stuw* het enig logische, het enige dat beantwoordt aan het nederlandse ideaal, maar, zoals wij aangetoond hebben, de consequentie daarvan is de onafhankelijkheid van Indië.›*

Over het standpunt van *De Stuw* (dat hij, men vergete dit niet, ontoelaatbaar acht) heeft de heer Bousquet zich uitgesproken op blz. 149–150. Hij achtte daar deze houding ‹zuiver negatief›; deze groep nauwelijks verschillend van die der indonesische nationalisten, want hun devies leek hem tenslotte óók te zijn ‹los van Holland›; en deze houding komt neer, zegt hij, op het niet meer willen toesteken van de hand, op het willen terugtrekken van die hand, omdat men vindt

* Ik veronderstel als bekend de opvattingen van de groep van *De Stuw*, bestaande uit juristen en andere intellectuelen, en vrijwel geheel gelijk aan wat men de ‹leidse› opvatting noemt; opvattingen die voor de koloniale ‹diehards› vanzelfsprekend cerebraal, défaitistisch, onverantwoordelijk zijn, en alleen maar lachwekkend idealistisch zolang ze niet gevaarlijk worden.

dat die te hard geknepen heeft.–Het beeld is niet onaardig, als men zich op het standpunt stelt dat de beste vader diegene is, die zijn zoontje altijd aan de hand houdt; voor wie nooit een moment komt waarop het zoontje los mag lopen.
Wij zullen de heer Bousquet moeten volgen in andere redeneringen, om te weten te komen wat *hij* dan zou willen, en wat het goede zou zijn dat tegenover het verkeerde van de hollandse koloniale politiek moet worden gesteld. Dit te weten te komen, is niet zo makkelijk, omdat, bij alle franse geestdrift en vrijmoedigheid van uiting, de vermaarde ‹clarté latine› op dit... idealistische terrein bij de heer Bousquet wat zwak uitvalt. Zo vindt hij dat de Hollanders niet alleen geen koloniaal ‹ideaal› hebben, maar ook geen koloniale ‹filosofie›; dat zij weliswaar wel degelijk ‹in Indië wat groots verricht› hèbben (blz. 83), maar dat hij hun toch ook het compliment wil maken het nuchterste volk, d.w.z. het minst geestdriftige, op aarde te zijn (blz. 154). In een tropisch land heeft hij het, in hun gezelschap, vaak koud gehad (zelfde bladzij), en hoe komt dit? Omdat hij met hen niet heeft kunnen praten op een niveau dat, weliswaar utopistisch was, dat geeft hij zelf toe (blz. 150), maar dat blijkbaar verwarmend zou zijn geweest. Dit nu is zeer kenmerkend voor de geestesgesteldheid van deze franse professor, die bij de preciesheid welke de franse geest toch meestal eigen is, een soort noordelijke vaagheid schijnt te behoeven, en op één bladzij (150) dan ook tot driemaal toe bezweert dat de koloniale politiek waarover hij praten wil ‹utopique› is en ‹illusoire›, maar dat men daar nu toch over praten moet, voilà. Al was het dan alleen maar om... te praten, zou je als nuchtere Hollander weer zeggen. En de heer Bousquet verstaat geen scherts op dit punt; want, zegt hij (blz. 147), een koloniale ‹filosofie› is nu eenmaal nodig en: ‹Je ne discute pas la valeur d'une telle philosophie. Si les Hollandais m'objectaient qu'elle est vaine phraséologie, je m'interdirais de rien répondre›. Welk gedrag natuurlijk uitzonderlijk waardig en nobel zou zijn, maar niet helpt de vaagheid te verdrijven waarin wij verkeren.

Dit hogere koloniale ideaal vindt men op de utopistisch-illusoire bladzijde (150) althans aangestipt als ‹une politique d'association, de fusion, de transmission de cultures›. Het zijn woorden, om lief te hebben ‹als alles wat héél ver is en héél schoon›, om het met een regel van Kloos te zeggen. Wat het werkelijk betekent, heb ik bij de heer Bousquet *niet* in klare taal kunnen ontdekken; hier verwijst hij (blz. 151–153) naar een passage in de *Verspreide Geschriften* van Snouck Hurgronje.

Het is het slot van het lange opstel dat Snouck Hurgronje in 1911 in het frans schreef: *Politique Musulmane de la Hollande**. Zoals de titel reeds aangeeft, was voor de schrijver, hoezeer ook in verband met de koloniale politiek, het probleem van de Islam hierin aan de orde, in het bijzonder van de noodzakelijkheid ieder pan-islamitisch streven te omzeilen. Maar, zoals de heer Bousquet in de voorrede van zijn eigen werkje terecht zegt (blz. IX–X): ‹Het is slechts in de mate waarin van nationalisme sprake is, dat men kwesties krijgt van brandende actualiteit: de inheemse politiek behandelen, alleen in haar islamitische verschijning, is het vraagstuk bezien vanuit een valse en te enge gezichtshoek›. Vandaar dan ook dat zijn boek, na een kortere eerste afdeling waarin hij een overzicht geeft van de specifiek islamitische manifestaties, noodzakelijkerwijs onvolledig maar in hoofdzaken juist, overging tot een beschouwing van de algemene hollandse politiek in Indië. Zo konden dan ook de slotbladzijden van Snouck's studie voor hem de belangrijkste worden in dit verband; zo vond hij daarin het ‹grandioze programma› en de ideeën ‹die niemand tegenwoordig meer zou durven verdedigen in Holland of in Indië, indien anderen het al ooit gedurfd hebben behalve de grote Snouck Hurgronje› (blz. 153). Deze ideeën zijn dus wel van het hoogste belang.
Het is echter jammer dat ook Snouck Hurgronje in deze pas-

* C. Snouck Hurgronje: *Verspreide Geschriften* IV, 2e reeks, blz. 221–306.

sage niet al te duidelijk is; men zou gewild hebben dat hij de 86 bladzijden van het hele opstel aan deze kwestie gewijd had, inplaats van alleen de 2 laatste ervan. (Ik laat buiten beschouwing dat de hierin voorgestane ‹associatie›-politiek in latere jaren door Snouck zelf verlaten is, zoals de heer Bousquet zelf natuurlijk heel goed weet; ik gun de heer Bousquet dus volledig zijn basis: deze 2 bladzijden van Snouck, omdat wij hier immers toch niet met Snouck te maken hebben maar met de heer Bousquet.)

‹Dr Van Hoëvell, schrijft Snouck*, heeft indertijd de wens uitgedrukt, opstanden op Java te zien voorkomen, door bolwerken van dankbaarheid op te richten in de harten der Javanen, liever dan door *bentengs*** te bouwen. Dit ideaal is te edel en te mooi om te worden verwezenlijkt. Een volk is nooit dankbaar voor weldaden, hoe groot ook, die het opgedrongen kreeg ondanks zichzelf.›

Dit is psychologisch even eenvoudig als sterk. Zó komt Snouck tot zijn ideaal van samengaan, dat dus iets *anders* is dan overheersing van het ene volk door het andere.

‹De dag waarop het samengaan (l'association), dat van beide kanten verlangd wordt, aan het gezamenlijk domein van de javaanse en de hollandse geest zijn maximum uitgestrektheid zal hebben verleend, zal men niet behoeven te spreken van dankbaarheid. Wat vreemd was, zal nationaal geworden zijn; er zullen niets meer zijn dan oosterse en westerse Nederlanders, politiek en nationaal verbonden, door een verbond dat het verschil van ras niet meer zal kunnen verzwakken.›

Er is geen misverstand mogelijk wat de bedoeling betreft; het hoè is een andere vraag. In dit samengaan blijft het *ras*verschil ook bestaan; de door Snouck gebruikte woorden laten geen twijfel over op dit punt. De oosterse en westerse Nederlanders zullen slechts door dezelfde *naam* één volk zijn. Dan volgt echter:

* Ik vertaal hier. Slechts daar waar twijfel zou kunnen bestaan aan wat precies bedoeld werd, zal ik de franse tekst citeren.

** Versterkte plaatsen, forten.

‹Wat zou dan toch de onoverkomelijke hinderpaal zijn voor verwezenlijking van dit idee van samengaan? De verschillen van kleur en afkomst? Maar hoeveel rassen, uit Europa en Azië gekomen, vormen het volk dat wij zijn? Welk een ijdele leugen in dat vers van ons volkslied: ‹van vreemde smetten vrij›. Sinds eeuwen reeds hebben wij ons zozeer vermengd met indonesisch bloed, dat alle schakeringen van blank en bruin vertegenwoordigd zijn onder de Nederlanders.›

Dit is ietwat andere taal. Hier geen samengaan meer van verschillende rassen, maar ‹association› in de zin van vereniging, van samensmelting. Wij zijn al samengesmolten, schijnt Snouck te betogen, en met zijn veelgeschakeerde Nederlanders van nu moet hij, behalve de blanke en raszuiveren, de Indo-Europeanen bedoelen. Niet op losse gronden trouwens, waar de heer Bousquet zelf ons in zijn boekje nog herinnert dat 4/5 van de in Indië wonende Nederlanders uit Indo-Europeanen bestaan. Snouck vervolgt zeer optimistisch:

‹Zou de hinderpaal dan zijn: de te grote afstand van onze beschaving en onze filosofie naar die van de inheemsen? Men heeft toch niet vergeten dat de hoogste klassen van de inheemse samenleving niet anders vragen dan die verschillen te doen verdwijnen zoveel als het kan? Hun studenten die de universiteiten van Leiden, Delft en Amsterdam bezoeken, zijn veel meer onze gelijken dan hele groepen van onze boeren en zeelieden. De intellectuele eenheid die van een volk een geheel maakt, openbaart zich in verscheidene graden voor de verschillende klassen. De gemeenschap der tradities groepeert zeer verschillende elementen onder eenzelfde vlag; dat is waar voor de eenheid die ons verenigt, ons Hollanders, en zou dat evengoed zijn voor onze gehele natie, de Indonesiërs inbegrepen, hoewel het begrip van deze eenheid nog niet alle klassen van ons volk heeft doordrongen.

De Islam en het Christendom... kunnen elkaar over en weer zeer goed verdragen, als men er maar in slaagt de idee van het pan-islamisme opzij te zetten. Wij hebben gezien hoezeer de voorwaarden ons gunstig zijn voor het geval dat ons be-

zighoudt. Velen onder ons konden lessen in verdraagzaamheid nemen bij de inheemsen.
Ik heb als student een lezing van Ernest Renan bijgewoond over de vraag: ‹Wat maakt een natie?› In grote lijnen was het antwoord: het element dat werkelijk de natie uitmaakt is noch het ras, noch de kleur, noch de taal, noch het geloof, noch de natuurlijke grenzen; het is *het verlangen bijeen te zijn*. Hoewel deze zin niet alles zegt, bevat hij niettemin een groot deel waarheid. Wij ook, wij kennen dit geheimzinnige nationale gevoel, dat, ondanks de verschillen van afkomst, van opvoeding, van sfeer waarin wij leven, ondanks alle twisten op religieus en politiek gebied, ons per slot van rekening, zonder aarzelen, doet zeggen dat wij toch Nederlanders willen blijven. Welnu, de edelste vertegenwoordigers van een groot ras, dat sedert eeuwen onder onze overheersing leeft, vragen ons uitdrukkelijk hen in onze grote nationale familie op te nemen, hen en de hunnen. Laat ons hun dan de hand toesteken, en laat ons het wederzijds verlangen naar een nationale eenheid, *het verlangen bijeen te zijn*, vertolken door moedige daden, die aantonen dat ons klein volk in staat blijft tot grote handelingen.›
Ziedaar de grondtekst voor veel journalistiek gepraat, ook van de laatste tijd, van een soort geestdrift van ‹brederziende› V.C.-ers* die zichzelf in het openbaar verwijten dat ‹wij› zo dom verzuimd hebben van de inlanders Nederlanders te maken. Het spijt mij, dat bij alle breed-zien en geestdrift waarvan ook de grote Snouck blijken geeft, niettemin nergens *precies* wordt aangegeven hoe deze ‹association› (vereniging of samengaan) dient te worden bewerkstelligd, en zelfs dat daar die tegenspraak in zijn eigen betoog wordt aangetroffen, die

* Leden van de Vaderlandsche Club, die voor alles het nederlandse belang beoogt in de kolonie, zoals de naam reeds aangeeft. Dat de middenstand van ‹harde werrekers› de grootste kracht van deze V. C. uitmaakt, is logisch. De brederziende V. C.-ers zijn meestal de intellectuelen van de groep: journalisten als mr C. J. J. Versteeg, economen als dr W. M. F. Mansvelt.

een paar regels hoger van verschillende rassen spreekt en een paar regels lager nog maar van verschillende kleurschakeringen.
Het is duidelijk dat de Indo-Europeanen hier als overgang, tevens bindstof gezien worden tussen de raszuivere Hollanders en de raszuivere Indonesiërs. Maar ook mèt die bindstof lukt ‹het verlangen bijeen te zijn› practisch niet; integendeel, deze 4/5 van de indische Europeanen voelen zich niet een brug maar een ravijn tussen de 1/5 echte Hollanders en de talloze echte niet-Hollanders, de echte Indonesiërs. Zolang deze rasverschillen inderdaad bestaan, is het mysterieus-nationale verlangen naar bijeen-zijn een... utopie, om het woord van de heer Bousquet te gebruiken, en een ‹grandioos programma› dat een utopie is, blijft vooral grandioos voor de conversatie.
Wil men deze grandioze ideeën *inderdaad* uiten in ‹moedige daden›, dan dient er onder de rassen gehuwd te worden, zonder voorbehoud, zonder vooroordelen, zó moedig en natuurlijk en ijverig, dat de 4/5 van de huidige indo-europese bevolking van Indië ophoudt zich beklemd en ingekneld te voelen tussen twee rassen die haar beide half uitstoten, of zelfs meer dan half, maar zich ziet omgezet in *het* reeds gelukte, ware ras, *het* verzoenende, opeens ‹echt› gewordene. Zo en zo alleen kan men één volk worden metterdaad, een natie met een niet-kunstmatig ‹verlangen van bijeen te zijn›; zo zou ‹de politiek van samengaan, vermenging, overdracht van beschavingen› waarover de heer Bousquet het op zijn illusoire blz. 150 had, iets anders zijn dan onderwerp van culturele bespiegelingen, goed voor het programma van een nieuw ‹cultureel indisch tijdschrift›, met belangstelling voor al wat hollands, indo-europees of inheems is, daar dit alles bezig is zich tot één ‹indische› cultuur te vormen.
Kan het op deze geestelijke... tijdschriften-manier óók, dan is men op de goede weg, en heeft de heer Bousquet niet te klagen; dan heeft hij slechts geduld te oefenen. Wil hij iets reëlers, waarom dan niet zijn gedachte, en misschien die van Snouck, tot het uiterste doorgedacht? De raszuivere Indonesiër, alleen

maar tot Nederlander uitgeroepen, *benoemd*, zal zich verschillend voelen, zelfs bij alle tevredenheid en sympathie, –die al gauw zoek zullen zijn wanneer in werkelijkheid gebeurt wat in deze omstandigheden onvermijdelijk is: wanneer zij die zich tòch de enige echte Nederlanders zullen voelen, zich ook méér blijven voelen (en wat is *logischer* bij een dergelijke regeling?) dan de benoemde Nederlanders. Het ironische woord ‹staatsblad-Europeaan› behelsde een diepe waarheid, die niet alleen met wat geestdriftige tiraden is weg te blazen. De niet echte Nederlanders, de van ras niet Nederlanders gewordenen, kunnen niet anders dan, *als Nederlander*, zelf zich zwak voelen en door de wèl rasechte Nederlanders als inferieur beschouwd worden. Er is dus reeds een valse uitdeling van kaarten voor het spel begint.

De heer Bousquet gewaagt met trots van het zich Fransman voelen van de door de Fransen overheerste gekleurde rassen, maar gaat dit bij àl deze rassen op, als eenvoudig gevolg van de franse koloniale politiek? En zoniet, heeft men hier niet te maken met een soort amusante kinderlijke trots (zoals die waarvan in Indië de Ambonezen blijk geven) zonder diepere waarde? Anders gezegd: worden door de Fransen zelf–niet door enkele franse verlichten en specialisten, maar door het gros van de Fransen–deze gekleurde Fransen niet voor minder aangezien, maar als werkelijk gelijkwaardige landgenoten behandeld? Ik ben zo vrij dit te betwijfelen.

Zo komen nu de geestdrift en het idealisme van de heer Bousquet tenslotte neer op een vrij goedkoop spelletje: op de truc van met veel gepraat over gelijkwaardigheid in feite de superieuren te blijven. De hollandse nuchterheid is mij dan heel wat liever dan *dit* soort geestdrift en idealisme; de ‹cynische› exploitant, die zijn geëxploiteerde op zijn manier goed doet, is toch altijd nog wat eerlijker–ondanks het quantum hypocrisie dat ook *hij* vaak genoeg zal moeten mobiliseren–dan de ‹idealistische› exploitant, die in feite precies hetzelfde doet, maar het zo verwarmend vindt over grote naties en uitbreiding van taalgebied en uitwisseling van beschavingen te con-

verseren–altijd bereid overigens, toe te geven dat zulke grandioze programma's natuurlijk illusoir zijn.
Een kolonisator is een kolonisator; is hij een kolonisator met geestdrift, dan houdt hij daarmee niet op een kolonisator te zijn, integendeel. Dit vastgesteld hebbende, rest ons nog na te gaan tot welke *practische* opmerkingen en wenken de heer Bousquet door zijn studie van de hollandse koloniale politiek werd geïnspireerd. Aan de vruchten kent men de boom, zodat de practische overwegingen van deze franse bezoeker voor nuchtere Hollanders nog het beste middel blijven om zijn idealisme beter te leren kennen.

Ziehier, onder elkaar gezet, enige critische opmerkingen van de idealistisch-geestdriftige Fransman in kwestie:
1. Op blz. 34 verwondert de heer Bousquet er zich over dat in regeringskringen de invloed van C. van Vollenhoven–wiens standpunt hij als ‹sentimenteel› en ‹anti-koloniaal› karakteriseert–groter is dan die van Snouck Hurgronje. Hij protesteert hiertegen; zonder blijk te geven van inzicht dat men met de *adat** de inheemse bevolking ook mak houdt.
2. Over het Kantoor van Inlandsche Zaken toont de heer Bousquet zich bijzonder goed ingelicht**. Op blz. 46 en 47 legt hij dan in omslachtige taal uit, wat het gezond verstand zelf is en dus in drie woorden gezegd had kunnen zijn, nl. dat het beter ware wanneer als hoofd van dit kantoor niet een ‹zuivere geleerde› gekozen werd, maar iemand met bestuurspractijk. De post van de ‹Advizeur›, zoals hij het schrijft, is zodanig, dat

* Het respecteren van de traditie, van de overgeleverde opvattingen en gebruiken van elk ras, elke stam, zelfs van bepaalde streken en dorpsgemeenschappen. Dat deze ‹fijnheid› ten opzichte van de gevoelens van de overheersten tegelijk de éénheid van een grover maar groter en sterker indonesisch-nationaal gevoel verhindert, hebben de nationalistische leiders zeer goed door.

** Men kent het verhaal van die Fransman die onder Hollanders verkeerd had met de heren Ventre-Vide (Van der Wijde), Ventre-Creux (Van der Kruk) en Ventre-Plat (Van der Plas). Dezulken weten ook in te lichten.

deze in conflict kan komen met de G.-G. zelf–en hij wijst dan op een geval waarmee slechts bedoeld kan zijn dat van de heer E. Gobée, m.i. een van de edelste figuren die onze koloniale historie van de laatste jaren kent–en constateert dat het Kantoor dan voor niets werkt. Dus: dit Kantoor met zijn ‹Adviseur› is een instelling die de heer Bousquet uit de verte bewonderde en nu niet meer. (Eén étappe van zijn genezing.)

3. Op blz. 50–51 maken wij een zonderling goocheltoertje mee: de heer Bousquet speelt Snouck als éénheid uit tegen het Kantoor van Inl. Zaken, maar verlaat die éénheid, waar Snouck voor hem onbruikbaar wordt. D.w.z. hij voert tegen de politiek van het Kantoor aan: Snouck's idee van algemene ‹associatie› (waarover hierboven sprake is geweest), en betoogt dat het Kantoor, wanneer het Snouck wenst te volgen, dat ook volledig dient te doen, want ‹voor mijn gevoel vormt de gedachte van Snouck één geheel›. Maar op hetzelfde ogenblik moet hij per voetnoot al terugtrekken, spreken van ‹althans in die tijd› en toegeven dat Snouck in latere jaren ‹zeer anti-koloniaal› was geworden en ‹voorstander van een indonesisch zelfbestuur›. Hoe redt hij zich hieruit? Door te verklaren dat het ‹vanzelf spreekt dat het bestuur zich niet op diè theorieën beroept›. Mooi zo; maar wat blijft er nu nog over van het lesje van de heer Bousquet dat men Snouck *als geheel* moet volgen of niet? In het geheel van Snouck, zou men zeggen, maakt een latere visie een oudere kapot; zodat de heer Bousquet hier niets anders doet dan een fragment van Snouck tot geheel dopen, omdat dit fragment het best in zijn kraam te pas komt.

4. Op blz. 57 geeft hij een statistiek-in-a-nutshell die van waarde is: 95% van de inheemse bevolking, zegt hij daar, en zelfs méér, beseft niets van politieke vraagstukken. De vertegenwoordigers van de ‹indonesische natie› hebben achter zich dus een ‹zeer magere fractie› van de 60 millioen inheemsen: een paar honderdduizend misschien, zeker niet een paar millioen. Deze schatting is er een van strijdkrachten.

5. Nog een wetenswaardige verkleining van proporties: de

z.g. communistische troebelen van 1926 en 1927, die de heer Bousquet uit de verte gezien belangrijk voorkwamen, lijken hem nu onbeduidend (en zeker in vergelijking met wat in franse en engelse bezittingen is voorgevallen) sinds hij de cijfers gezien heeft (blz. 61–62).

6. Ki Hadjar Dewantoro* vindt hij een opmerkelijke persoonlijkheid. Maar voor het geluk van de Hollanders bezit Indonesië noch een groot leider noch een grote partij, zoals Brits-Indië; noch een Congress, noch een Gandhi (blz. 66). Hij zegt erbij dat de Hollanders zich hier overigens geen rekenschap van geven. Werkelijk?

7. Uiterst leerzaam is zijn uiteenzetting over de worsteling van de autoriteiten met het nationalisme (blz. 69–74). De Hollanders, zegt hij, beoefenen vooral een politiek van *voorkomen;* dit is een essentieel punt. Deze methode heeft veel goeds, want martelaars, voor de zaak gestorven, zijn in nationale of religieuze bewegingen gevaarlijker dan de levenden. In dit verband overweegt de heer Bousquet zelfs wat een hongerstaking in Digoel zou hebben uitgewerkt. Blz. 70 zegt hij dat de persvrijheid in Indië een ‹ijdel woord› is: ‹Ongetwijfeld is het regiem oneindig liberaler dan in fascistische landen: een zekere critiek, gematigd en bescheiden, wordt geduld, maar persvrijheid bestaat niet. Bovendien kent het gouvernement zich, krachtens een besluit van 25 Maart 1935, het recht toe het briefgeheim te schenden›... Deze rustige constatering der feiten, in de eerste plaats voor franse lezers bedoeld, is ook voor menige indische lezer misschien een openbaring.

‹De politie, vervolgt de heer Bousquet (blz. 71), heeft het recht iedere publieke bijeenkomst bij te wonen en te ontbin-

* De gewezen Soewardi, die eens met E. F. E. Douwes Dekker werd verbannen. Onder de naam Ki Hadjar (wat zoiets betekent als geleerde vader) Dewantoro staat hij thans aan het hoofd van de Taman Siswo-scholen die een onderwijs beogen, niet op westerse maar op oud-javaanse grondslag. De westers-georiënteerde jongere indonesische intellectuelen verzetten zich meestal tegen deze cultuur, die hen ‹alleen maar kan doen inslapen›, naar zij zeggen, ook als zij de waarde van Dewantoro als mens en figuur wel willen erkennen.

den, zodra zij meent dat de publieke orde verstoord is. Zij kwijt zich van deze taak met ‹grote ijver›*... ‹De inheemse wereld, vertelt hij verder, wemelt van politie-spionnen; men spreekt van niets anders, men ziet ze overal, soms zelfs ten onrechte.› Deze laatste woorden getuigen van humor, na een zo somber beeld. Maar, besluit hij dan, alsof dit niet genoeg was: het gouvernement moet toch niet zó op die spionnen vertrouwen, dat het zou ‹inslapen in een gewaande veiligheid›. Bewonderenswaardig lesje; in hoge mate verwarmend.
Op blz. 73 krijgen wij een krachtig gevleugeld woord van maarschalk Lyautey: ‹On ne fonde pas un empire avec des pucelles› (vrij vertaald: maagden zijn slechte empire-builders). De heer Bousquet wenst deze waarheid-als-een-koe met een niet minder grote waarheid te completeren, nl. met deze: ‹men behoudt zo'n rijk niet met socialistische predikaties›. Daarom acht hij ‹een krachtig gezag in de koloniën onmisbaar, een gezag dat over energieke middelen beschikt, maar die met onderscheidingsvermogen gebruikt›. Zo zijn door de franse autoriteiten de nationalisten van Tunis ook bij herhaling geïnterneerd; de heer Bousquet vindt het alleen jammer dat de duur van die internering meestal zo kort was. Maar nu, voor wie zou denken dat hij de Hollanders dus tot strengere maatregelen zou willen aansporen, komt de verrassing: op dezelfde blz. 73 nog acht hij de internering zoals de Hollanders die beoefenen veel te lang! (‹Ce qui me paraît le plus fâcheux, c'est l'extrême longueur de l'internement.›) Hij verwijst dan naar het beroemde artikel *Vergeten Jubilé's* van Snouck Hurgronje; acht de indonesische nationalisten overigens weer begunstigd door de Voorzienigheid (natuurlijk op de uitzonderingen na!); praat dan weer wat over gerechtelijke dwalingen; eindigt met het praatje dat tussen het franse en het hollandse systeem een ‹gulden middenweg› zou moeten worden gevonden. Hier ver-

* Als grappig staaltje hiervan vertelt hij dat de politie eens een vergadering verbood omdat er gaten in het dak waren – op grond van het feit dat voor een vergadering in de open lucht een speciale vergunning vereist werd!

zandt de scherpe critiek in een uiterst middelmatig gekeuvel, waarbij de ‹socialistische predikaties› nog gunstig zouden afsteken (blz. 74).

8. Na over het proces-Douwes Dekker* te hebben uitgeweid en dit als een kenmerkend voorbeeld te hebben belicht, concludeert de heer Bousquet (blz. 78), dat de geestesgesteldheid van de Hollanders in de koloniën zich uit als ‹een ongelooflijke kleingeestigheid in een groot aantal kleinigheden, een bijna algemene onmacht om de dingen van bovenaf te zien, een redeloze vrees overal voor de minste wissewasjes.›**

Dat is streng,–dat is hard! En dat, komend van de heer Bousquet, die er juist zo op uit is de Hollanders goede raad te geven, strekkende om hun koloniën vooral te behouden. De Hollanders zijn zo kleingeestig, is ongeveer zijn logica, omdat hun preventieve methode hen zo maakt, en deze preventieve methode is zó, omdat zij weten dat zij, als het erop aan komt, niet werkelijk hard kunnen slaan: ‹hun enige doeltreffende wapen zou zijn de opheffing van het onderwijs aan de inheemsen, en daar kunnen zij geen gebruik van maken om morele redenen›. Op deze wijze, zegt hij dan, vertoont de hollandse koloniale politiek het beeld van een hoge dam, die door de Procureur-Generaal en anderen met loffelijke ijver wordt in stand gehouden en op alle scheuren nagezien, terwijl de Directeur van Onderwijs, met niet minder loffelijke ijver, alle sluizen openzet waardoor het water blijft stromen; op het laatst moet het water het toch winnen. (Dit alles op blz. 80.) Het beeld is werkelijk aardig.

* Dr E. F. E. Douwes Dekker werd in 1936 vervolgd voor het uitgeven van een schoolboek over de geschiedenis van verschillende aziatische volken (de Indonesiërs waren er nog niet bij), omdat hij in dit boek onjuistheden zou hebben verkondigd, die later wel als historisch juist erkend werden, maar kwetsend bleven voor de blanke bevolkingsgroepen. Waarschijnlijk was het vooral de verheerlijking van Japan die het boekje zo ongewenst maakte.

** ‹Une mesquinerie incroyable dans une foule de détails, une impuissance à peu près générale à voir les choses de haut, partout une peur irraisonnée des moindres vétilles.›

Zou de heer Bousquet dan misschien willen dat de Hollanders over die ‹morele redenen» heenstapten en het onderwijs uit eigenbelang verboden? Welneen, zover gaat hij zelf niet; hij is en blijft immers een geestdriftig man met idealisme. Maar wat hij wil, is... het opkomend nationalisme kanaliseren (wij blijven in de sfeer van water en dammen). En dit kanaliseren nu, hoe gebeurt dat? Maar wij weten toch allang dat de heer Bousquet van de inheemsen, dus óók van de nationaal-bewuste Indonesiërs (5% op de 95) Nederlanders wil maken.
De heer Bousquet is het frans equivalent van een verlicht V.C.-er. Veel geleerder dan de heer Verboom, veel intelligenter dan mr C. J. J. Versteeg (hij weet tenminste wát hij napraat), veel agressiever dan dr W. M. F. Mansvelt, verkeert hij bovendien in de bevoorrechte situatie dat de zaak hem tenslotte niets aangaat. Hij schrijft een rapport, min of meer met wetenschappelijke bedoelingen; maar de hollandse kolonisatie is tenslotte de franse niet en er klinkt soms een toon van concurrententriomf in zijn stem waar hij de hollandse zwakheid–bijv. het onvermogen om werkelijk hard te slaan–toelicht; bijv. in de slotzin van dit hoofdstuk (blz. 81), waar hij zegt dat de Engelsen ‹het continent dat India is, laten proberen een natie te worden› (dit is dan toch nièt in de lijn door hemzelf gepredikt), terwijl bij de Hollanders ‹een regiem heerst van zuivere reactie, zonder grootheid, zonder ideaal en om het in één woord te zeggen: weinig sympathieks.›
De positie van de heer Bousquet is–ook waar hij gelijk heeft–eigenlijk een beetje jammerlijk. Hij is alleen geen totale V.C.-er, omdat hij toevallig Fransman is; zijn verdediging van dr E. F. E. Douwes Dekker, op zichzelf lofwaardig, wordt verdacht omdat *hij* zich hier als verdediger opwerpt. Welk recht heeft hij, die van D. D. zegt dat deze is ‹een mesties van het zeer weinig voorkomende soort dat anti-hollands is, een soort dat, als het zich vermenigvuldigde, het hollands gezag zou doen ineenstorten› (blz. 75)–welk recht heeft déze man om

* ‹Un régime de réaction pure, sans envergure, sans idéalisme et à tout dire peu sympathique›.

die man te verdedigen? Welke behoefte zelfs, afgescheiden van die aan een voorbeeld voor zijn boekje, van de kleingeestige wijze waarop het hollandse koloniale gezag werkt? Wat de heer Bousquet, als franse V.C.-er, had moeten doen, is, logischerwijs, aantonen dat in het hele proces–D. D. over een geschiedenisboekje voor de scholen dat opruiend of althans gezagsvijandig geacht werd, twéé komedies plaatshadden; de ene, gespeeld door het gerecht, dat nu eenmaal niet over de middelen beschikte om het boek te doen veroordelen als historisch niet-juist (daarvoor zou de argumentatie te subtiel hebben moeten worden), de andere door D.D., die het boekje als historie verdedigde, terwijl hij daar eveneens om moet hebben geglimlacht. Deze dubbele komedie op z.g. historisch terrein, die tenslotte neerkwam op tóch-veroordeling van een geschiedenisboekje dat historisch tóch-zuiver en onaantastbaar heette te zijn, is kenmerkend voor de onherroepelijke hypocrisie van de koloniale verhoudingen; maar de heer Bousquet wendt al zijn intelligentie aan om te vertellen dat D.D. formeel zijn rechters schitterend overtroeft. Wat hij had moeten betogen is toch: dat D.D.–als gezagsvijandige ‹mesties›–met ‹energieke maatregelen› had moeten worden onschadelijk gemaakt, en hoe meer persoonlijkheid en begaafdheid de zijne waren, hoe vlugger en energieker.

In een voetnoot van deze zonderlinge verdediging, laat de heer Bousquet zich uit over een zekere Multuatuli, de oudoom van de D.D. in kwestie. Deze voetnoot is voor mij van betekenis, omdat ze op de heer Bousquet een apart licht werpt. De heer Bousquet dan heeft, onder zuchten moet men zich voorstellen, de *Max Havelaar* gelezen en peroreert nu: ‹Het succes van dit werk lijkt mij weinig begrijpelijk. Het werk is slecht gebouwd en vervelend, vol tegenstrijdigheden die een onaangename indruk geven van de kennis van de schrijver (bijv. de hymne van de haat); toch zijn er een paar zeer sterke bladzijden aan het eind van het boek. De schrijver heeft geprobeerd de autoriteiten te ‹chanteren› vóór de publicatie van het werk: dat tekent de man. Wat mij betreft, het spijt mij dat

ik tot aan het eind heb moeten gaan van een dergelijke lectuur›.

Mijn vrijmoedigheid nu tegenover die van de heer Bousquet stellend, beweer ik dat deze ‹critiek› even laf is als inept. Zij plaatst de heer Bousquet naast iemand als jhr W. H. W. de Kock, als prof. Valckenier Kips, en heeft de waarde van een opinie die bijv. over Racine zou vaststellen dat hij zonder meer vervelend is *omdat* zijn werk zo vreselijk keurig geordend is, terwijl hij verder ook nog een ogendienaar was van zijn adellijke beschermers. Iets meer fatsoen, zelfs in een vrijmoedig oordeel, voegt een meneer die zich over Multatuli uitlaat, terwijl het goed schrijven van diens naam aan de competentie van de uitspraak ook al iets minder zou doen twijfelen. Verder kan met de ‹hymne van de haat› niets anders bedoeld zijn dan de ‹vloekzang van Sentot›, die in de noten achterin de *Havelaar* staat, en die niet van Multatuli is, maar van Sikko Roorda van Eysinga. Multatuli als ‹chanteur› is tenslotte een zo kinderlijke laster van het type V.C.-er alweer, dat de door mij genoemde laf-en-ineptheid in deze opmerking tot volle bloei komt.

Om mij te amuseren, heb ik opgezocht wat de door Bousquet zo bewonderde Joost van Vollenhoven van Multatuli dacht. In 1909 gaf hij immers een boekje uit, dat de heer Bousquet onbekend gebleven zal zijn: *Multatuli en congé (Documents officiels inédits)*. Dit boekje bevat de bezwarendste documenten, die tegen het karakter van Multatuli kunnen worden aangevoerd: zijn briefwisseling met het ministerie van koloniën gedurende zijn europees verlof, vóór de Lebak-zaak. Joost van Vollenhoven, precies het tegengestelde verrichtend van de gebruikelijke methode om documenten die vóór Multatuli pleiten te voorzien van afbrekend commentaar, doet aan deze publicatie een voorrede in het frans voorafgaan, waarin hij over Multatuli als ambtenaar zegt:

‹Revenu en oct. 1855 aux Indes, Dekker fut nommé en janvier 1856 à Lebak, où trois mois après il démissionna dans des circonstances qui lui font le plus grand honneur et qui ont

associé à jamais son nom à l'évolution de la politique coloniale hollandaise au dix-neuvième siècle›.
En over zijn karakter:
‹Dans ses excès mêmes d'ailleurs il ne pouvait rester que magnifique; son âme mystique, transparente comme du cristal, demeurait pure comme lui, il était de ceux que rien ne peut polluer›.
Toen Joost van Vollenhoven, in 1909 dus, dit oordeel neerschreef, was hij niet een studentje of zo dat aan gemakkelijke heldenvereringen onderhevig kon zijn; hij was toen 32 jaar, iemand die ook al de nodige practijk achter zich had, niet alleen om mensen te kennen, maar ook om over ambtenaren te oordelen. Dit oordeel van een dergelijk man over Multatuli lijkt mij dan ook van de grootste waarde, afgescheiden nog van het beschamende dat het voor het oppervlakkige praatje van de heer Bousquet inhoudt.
Maar wij moeten terugkeren tot de critische overwegingen die de koloniale politiek van de Hollanders betreffen.
Het onwaardeerbare in de heer Bousquet, die overigens volstrekt geen bijzonder pittig of helder frans schrijft, is dat hij zo verstaanbaar blijft. Dit merkt men zodra men hem vergelijkt met hollandse politieke schrijvers, of laat ons zeggen: met hollandse deskundigen in koloniaal-politieke aangelegenheden, om op z'n hollands precies te zijn. Ik las bijv., om de heer Bousquet te controleren, een artikel over zijn boek, van de hand van dr Meyer Ranneft, het artikel *Drie Stroomingen* in *Koloniaal Tijdschrift* (Maart-nr '39). In een vervolgje hierop (in het Mei-nr) verwijst deze schrijver weer naar het werk *Saevis Tranquillus in Undis* van dr Colijn. Het is opmerkelijk zoals dr Colijn en dr Meyer Ranneft, die verder toch niet precies geestverwanten zijn, elkaar gelijken in een soort geleerde gelatine-stijl. Hier 10 à 20 zinnen om één idee, minder naar voren te brengen dan wel te omwikkelen; een soort voorzichtige geleerdheid met bijzondere taaldeftigheid de lezer aangeboden. Het is, zelfs vergeleken met een schrijver als prof. Bousquet, of deze geleerden door een soort Dalmeijer-cursus

hun schrijversgewicht bewust zijn geworden; zij schrijven ‹comme des pieds›, zij het dan als voeten die meer schrijden dan gaan. Wat zij zeggen heeft zoveel om het lijf, dat men er voortdurend aan twijfelt of er nog wel een lijf *in* zit. Het is een stijl die er nauwkeurig op berekend lijkt om, onder de schijn van waardig, rustig, weloverwogen en genuanceerd alles te zeggen, zo goed mogelijk te verbergen wat de wezenlijke bedoeling of waarheid is: een ambtenarenstijl, in één woord. En de heer Bousquet mag een groot bewonderaar zijn van de politieke ideeën van de heer Colijn–hij blijkt hem niet goed te hebben verstaan. Bij de heer Bousquet komt alle koloniale wijsheid, vooral waar hij zich naast de heer Colijn stelt, neer op een tenslotte (blz. 123) krachtig uitgesproken *Verdeel en heers*. Terwijl de heer Meyer Ranneft er nu juist op komt wijzen dat, volgens de heer Colijn zelf, deze leus ‹onnoemlijk ver verwijderd is van zijn standpunt›.*

Wanneer de heer Bousquet (blz. 87) wijst op de belangrijke rol gespeeld door de in Indië woonachtige Chinezen, verliest hij zich niet in vage of plechtige administratieve overpeinzingen, maar wij vernemen in klare taal dat deze Chinezen een steun zijn voor het nederlands gezag tegen de inheemse nationalisten, omdat zij een koloniale middenstand vormen waaruit een zeer groot deel van de nationalisten pleegt te worden betrokken. Ditzelfde geldt voor de Indo-Europeanen; en deze beschouwing wordt ongewild een lofrede op het politieke inzicht van E. F. E. Douwes Dekker, toen deze, vóór zijn verbanning, de Indische Partij oprichtte.

Wanneer de heer Bousquet de ‹administratieve tyrannie› behandelt (blz. 88–92) en het grapje van Furnivall citeert, dat de engelse koloniale ambtenaar een *baboo* is, wat zoiets schijnt te betekenen als een bureaucraat, maar de hollandse een *baboe***; wanneer hij de bemoeizucht van de hollandse administratie met de persoonlijke zaken van de Indonesiër veroor-

* J. W. Meyer Ranneft: *Dr Colijn, professor Bousquet en ‹Drie Stroomingen›* (*Kol. Tijdschrift*, Mei 1939, blz. 311).

** Hier speciaal in de betekenis van kindermeid.

deelt, weet men precies waar hij staat. Evenzo als hij de Volksraad behandelt en de instelling daarvan prijst (blz. 105), niet om de ‹schoonheid van het gebaar›, maar om de politieke handigheid ervan: ‹een tegenstander is minder gevaarlijk in een woelige vergadering dan achter de schermen›, en ‹zeker indonesisch nationalist heeft op mij de indruk gemaakt het hoofd te zijn geworden van *Her Majesty's most loyal opposition*› (dit compliment kan slechts bedoeld zijn voor de heer Thamrin).

De Volksraad als uitlaatklep-en-meer-niet wordt door de heer Bousquet zonder omwegen op juiste waarde geschat; hij gelooft dan ook volstrekt niet aan werkelijke invloed van de Volksraad en ziet de Procureur-Generaal als een heel wat beduidender element in de gang van zaken (blz. 106–107); en als hij weer eens constateert, dat de regenten een groot voordeel hebben boven de assistent-residenten, dat van in hun regentschap te blijven, terwijl de hollandse ambtenaar reeds bij aankomst weet dat hij zal worden overgeplaatst (blz. 108–109), is het om uit te lopen op een woord van Joost van Vollenhoven (blz. 110): ‹Men moet aan de noodzakelijke veranderingen die het beschavingswerk met zich brengt, niet de nodeloze veranderingen toevoegen, die het gevolg zijn van persoonlijke overplaatsingen. Als wat gisteren goed werd geacht, vandaag slecht wordt bevonden, als de bestuurder systematisch loslaat wat zijn voorganger ondernomen heeft, moet hij noodzakelijk verwarring stichten›.–Maar het hier gecritiseerde principe begint in Nederlands-Indië al bij de Gouverneur-Generaal!

Na van het plan-Colijn een overzicht te hebben gegeven dat zeer helder is (maar wij weten nu immers dat de heer Bousquet zich wat de werkelijke *bedoeling* daarvan betreft toch schromelijk vergist), komt hij tot een soort supreme raad (blz. 119): ‹In plaats van tegen u te verenigen, verdeel voor u. *Divide ut imperas*›. Nóg is het tijd, meent de heer Bousquet (blz. 121–123). ‹Stel u niet voor, een *onvermijdelijke* evolutie te stuiten. Leid haar, nu het nog tijd is... Het devies

van Nederland moge al zijn ‹Ik zal handhaven›; het tegenwoordige regiem handhaven kan het niet.› Aldus het ‹zeer eenvoudige› beginsel: *verdeel en heers*. Deze ‹cynische spreuk›, volgens de heer Bousquet zelf, is verantwoord als men de overheerste bevolking maar onze eigen taal en beschaving geeft. En ziedaar zijn veel genoemd idealisme: ‹Ik versta het *Divide ut imperas* niet dan wanneer het deel uitmaakt van een geheel, waarin het beschavingswerk samengaat met de politieke heerschappij›.

Tegenover deze klaarheid wordt de ijver waarmee de heer Meyer Ranneft de bedoeling van de heer Colijn van die van de heer Bousquet verwijderd houdt, weer zeer begrijpelijk...

Hoeveel de heer Bousquet verwacht van het feit om hollands te leren aan de inheemse bevolking, als eerste stap om van dit millioenenvolk Hollanders te maken, weten we nu. We mogen erom lachen of ons hoofd erover schudden, maar we weten het. In een hoofdstuk over *De Kunsten* (blz. 132–133), dat helaas wat erg kort uitvalt, en over *Het Onderwijs* (blz. 134–139), klaagt hij dan over het gebrek aan cultuur in de hollandse kolonie: geen architectuur, op één kleine proeve in Bandoeng na; geen steden maar agglomeraties; tot zelfs de paleizen van de G.-G. zonder enige stijl; Batavia zozeer een oord zonder sfeer dat de faculteit der letteren daar geheel misplaatst zou zijn*; de kunsten die geen architectuur zijn, bestaan helemaal niet. Het zijn van die harde waarheden, die men een frans bezoeker misschien vergeeft, maar wee de landgenoot die ze formuleren zou: alle waakhonden van de koloniale pers zouden hem aanblaffen, hem verrader noemen, querulant, spelbreker en wat dies meer zij, terwijl hij natuurlijk niets zou heten af te weten van de schatten die Indië in werkelijkheid bergt, ook op cultureel gebied.

Voor de europese samenleving, ‹cultureel gesproken› dus, verwijst de heer Bousquet naar de mening van een franse voorganger, de heer Joseph Chailley-Bert. Deze gaf in het

* ‹De geest van deze ‹stad› is volmaakt ontbloot van het geringste spoor van intellectualiteit of cultuur› (blz. 138).

tijdschrift *Cosmopolis* in 1897 een samenvatting van zijn in Nederlands-Indië opgedane ondervinding onder de titel *Les Hollandais à Java*, en herdrukte dit werkje in 1900 in boekvorm, onder de juistere titel *Java et ses habitants*. Wat de heer Chailley-Bert, beminnelijke franse gast, zo'n beetje in zachtspectatoriale stijl en geheel met de franse hoffelijkheid van het eind van de 19e eeuw over de europese samenleving in Indië vertelt, is nu nog het lezen waard, en de heer Bousquet verwijst er dan ook naar, zeggend dat sommige details (in de 40 jaren die op dat boekje volgden) veranderd zijn, maar dat het voor ‹le fond› nog altijd precies zo is. Men herleze dus het boekje van de heer Chailley-Bert als men de bezwaren van de heer Bousquet wat kort-geformuleerd vindt; men krijgt dan in een aangenaam brillantinegeurtje toegewaaierd wat hier zo'n beetje op het cassante af is. En als men deze hoofdstukken van Chailley-Bert legt naast andere, van *Herinneringen uit de loopbaan van een Indisch Officier* bijv., van W. A. van Rees (dat weer een jaar of 40 ouder is) en naast het wetenswaardige dat Victor Ido over precies dezelfde samenleving vertelt in *Indië in den goeden ouden tijd* (de tijd van de franse opera van Robert, van de muziek-en fotografie-cultuur van Van Kinsbergen etc.), en daar nog wat bij verzamelt uit andere soortgelijke boeken die ook nog wel te vinden zijn, dan krijgt men een kostelijk materiaal voor het standaardwerk over koloniale sociologie dat mensen als prof. H. R. Hoetink, dr H. Samkalden en anderen sinds jaren voor ogen zweeft. Het zou een even belangrijk en onthullend werk kunnen zijn, en haast even ‹pakkend› als het standaardwerk over de indische journalistiek, dat ook nog altijd geschreven moet worden* en waarin men tegelijk de meest caricaturale èn de meest onthullende vorm zou vinden van deze zelfde ‹cultuur›.
Dat het geschreeuw over deze studies, zowel op de terrassen van de Harmonie als in cultuur-organen als de huidige *Java-Bode*, niet van de lucht zou zijn, spreekt natuurlijk vanzelf,

* Op een andere wijze wel te verstaan dan in het genre ‹officiële gids› waartoe de indische journalist Von Faber slechts in staat bleek.

maar dat zijn van die koloniale rampen die de onversaagde historicus erbij moet nemen. Men kan in Indië nu eenmaal niet een sommiteit van desnoods 80 jaar geleden in een historisch geschrift tot zijn juiste proporties herleiden, zonder dat de een of andere nog steeds in Indië verstolen nazaat van de man muilblazend de ‹europese gemeente› afloopt met vragen van hoe-vin-je, hoe durft-ie, en heb-je-ooit? Ook deze nazaat dient trouwens zijn plaatsje te vinden in het sociologische standaardwerk.

Men herinnert zich hoe iemand, die – wat men verder ook van hem denken mag – als een der eminentste gravenkrabbers moet worden erkend, door de kolonie opgeleverd, de heer Bloys van Treslong Prins* opschudding verwekte met een overigens toch zeer saaie collectie gegevens over indische families. Hoeveel mensen toen opeens ontdekken moesten dat er ‹indisch bloed› door hun familie stroomde; welk een schrik! Deze typisch-provinciale explosies, deze hypertrophie van het allerminiemste, deze komische wereld die op zijn Courteline wacht om naar verdienste te worden geportretteerd, maar die in Indië zich bijna een karakter weet te geven van tragische belangrijkheid, dankzij de bijstand van politierechter en revolverjournalist, zijn door de Fransman Bousquet nog genadig voorbijgegaan. Hij heeft zich met het signaleren van de cultuurloosheid, zelfs in de enige stad, volgens indische opvattingen: in Batavia, tevredengesteld. Wat natuurlijk niet zeggen wil dat hij de enkele mensen die door dit signalement niet getroffen worden niet zou hebben gezien: maar deze verdwijnen in Indië te zeer onder de ‹grote hoop›.

Met-dat-al is mij niet duidelijk geworden welke cultuur de heer Bousquet wèl gewild had. Een specifiek-*indische* cultuur, samensmelting van hollands (of europees) en inheems? Een hollandse, in de kolonie overgebracht? Of is het de afwezigheid, in de steden juist, van inheemse cultuurvormen, die hem misnoegt? Als hij naar Frans Afrika verwijst, denkt men

* Deze heer ontdekte, ten dele althans, het gebeente van de grote Coen en is nu, meen ik, tot bewaker daarvan aangesteld.

in de eerste plaats aan Fez, dat een bij uitstek ‹inheemse› cultuur vertoont, en niet aan plaatsen waar de agglomeratie zich nog heel wat ‹karakterlozer› kan voordoen dan in Batavia. Echte kunst, in de kolonie door Europeanen voortgebracht, is bovendien al zeer gauw weer ingedeeld bij de kunst van het moederland, en terecht. Chateaubriand is een groot *frans* schrijver, al behandelde hij exotische onderwerpen, en zelfs Loti, ondanks zijn *Roman d'un Spahi* of zijn roerend verhaal over Rarahu, dat in Tahiti speelt. De door de heer Bousquet versmade Multatuli, die als koloniaal schrijver de versmade nederlands-indische kunst een geweldige druk naar boven zou geven, is... een groot *nederlands* auteur, en dus tenslotte even weinig bruikbaar hier als Loti het is voor de franse kolonie*. Om specifiek-koloniale kunstenaars te vinden, moet men dus op zoek gaan bij hen die door de kunst van het moederland *niet* opgenomen werden, maar dat gaat voor Frankrijk precies zo op als voor Holland, en de heer Victor Barrucand is welbeschouwd in geen enkel opzicht een groter parel voor de kunst dan de heer Victor Ido, noch de een-of-andere specifiek-koloniale franse schilder belangrijker, vrees ik, dan de heer Dake bij ons.

Gelukkig dat de heer Bousquet wat tevredener is over de prestaties van Indië's wetenschappelijken; hier is hij ook zelf meer tot oordelen bevoegd en verkondigt geen bêtises als over Multatuli, wat ditmaal uitloopt in een vleiender resultaat voor ons.

Ik wil deze contra-beschouwingen eindigen met nog speciaal te wijzen op blz. 154, waar de heer Bousquet een volmaakt nietszeggende tirade loost over de kolonisatie, die voor de Fransen is ‹een verovering, een militaire en politieke verovering ongetwijfeld, maar vóór alles een geestelijke en morele verovering›, maar waar hij in een voetnoot weer terugzakt op zijn helaas onvermijdelijke toelichting: ‹Men versta dus

* Dat ik (n'en déplaise de heer Bousquet) voor een Multatuli–ook in europees verband–een stuk of wat Loti's cadeau geef, doet er nu minder toe.

goed, dat ik spreek van het ideaal en niet van de realiteiten›... Ja, dat verstaan we steeds beter.
Om zo ‹reëel› te zijn als de heer Bousquet door zijn hele boek heen zich wenst te vertonen, moet men tenslotte bekennen dat de lezing van dit boek–zo vol kostelijke critiek en goede wenken–ons doet verlangen naar een volgend boek van deze schrijver: een boek waarin hij ons over de *realiteiten* van de franse kolonisatie onderhouden zal. Ik verwed er de volledige werken van Multatuli onder, dat de klaarheid van de heer Bousquet dan een beetje anders voor den dag komt.

V

Februari 1940. Bijna 3 jaar lang, toen ik in Indië zat, heb ik geen artisten ontmoet; nu wij hier ruim 4 maanden terug zijn,ken ik het smaakje weer alsof ik het nooit ontbeerd had. Ik heb ook weer de wijsgerigheden gehoord van schilders, musici, en kunstvlooien, dat zijn de belangstellende dames en heren die zich aan de kunst hebben vastgezogen en er hun bestaan uit zuigen zonder zelfs iets te presteren, buiten wat agressieve belangstelling om dan. Er wordt onder deze mensen over de kunst behoorlijk wat afgedaasd, en elk is bereid toe te geven dat er, ook in de kunst, meer gedaan en minder gedaasd moest worden, en dan: met kracht overbeginnen.

Ik heb weer de mensen ontmoet die, hevig lijdend aan onvoldaanheid door het kleine, op zoek zijn gegaan naar de feilloze maatstaven voor het grote; en die nu gelukkig zijn omdat zij die maatstaven door *elk* groot kunstwerk bevestigd vinden. Bijv.: elk groot kunstwerk, onverschillig tot welk *soort* kunst het behoort, heeft compositie, gevoel, en nog twee andere dingen.

Ik heb weer de traditionele critiek moeten slikken dat Ter Braak zo ‹destructief› is; vraag een Hollander die aan kunst doet wat Ter Braak toch is, en het ‹destructief› is u al toegelispeld. Maar die man heeft al zoiets van tien delen bijeen geschreven, die zie je dan toch maar vóór je liggen, dat moet toch bijeen*gebouwd* zijn? Neen, zo simpel is het niet. Hoe gecompliceerd is het dan wel? Zie, een destructief iemand, dat is iemand die zijn medekunstenaars niet steunt, niet aanmoedigt, die hun werken afbreekt. Ze verdienen dan misschien niet beter, als ze zich láten afbreken, die idioten? Maar zo

mag men niet spreken. De constructieve kunstenaar, dat is iemand die de broederen en zusteren in de kunst bijeenroept en zegt: ‹Hè, laat ons nu eens gezellig ieder zijn werkje maken: Jans boetserend, Hans schilderend, Dirk wat schrijvend, Rie met een dansje–en nu, luister! kijk naar mij die voor dirigent speelt met mijn fluitje en ik blaas–toet–nog eens, voor de juiste toon: toe-oet- en nu, hup! kun je nog zingen, zing dan mee!›

Dat is constructief zijn taak vervullen, in de kunst. Maar de allerergsten zijn nog degenen die de politieke taak van de kunstenaar zo goed kennen, die in deze kunstenaarskringen zo'n beetje voor realpoliticus willen spelen, dank zij een reëel advocaten- of architectenbaantje of zo en wat bemoeienis in de coulissen met het een of andere krantje. Bekijk deze mensen als ze praten, liever dan naar ze te luisteren, want de warhoofderij die ze opdissen is het aanhoren niet waard, kijk liever naar het gespierde trekken–american style!–van hun mondhoeken, naar hun wenkbrauwfronsen, hun energieke elleboogbewegingen, naar de geef-mij-maar-een-borrel-paraatheid waarmee zij de meer ‹weltfremden› van de kunstwereld zoeken te imponeren. De ‹realpolitische› kunstvlo, met dromen van een villa en het onmisbare personeel voor mevrouw, maar met daarnaast de allure van speciale vertrouweling van Stalin, met de vanzelfsprekende zekerheid dat het ‹heus niet alleen maar gaat om totalitairen en niet-totalitairen›, dat het, alweer, zó eenvoudig niet is, dat de wereld tóch veranderen moet en dat van Sovjet-Rusland tóch de nodige verandering zal komen.

Laat zo'n energiekerig warhoofd van een politiekerdje u eens goed uitleggen hóe oneenvoudig het dan wel is en bedwing uw lusten om te zeggen: ‹Ga hier eens op de grond zitten, zo, en doe die amerikaanse klep weer open, en laat me er wat kiezel in knikkeren›. Bedwing die lust en medelijden bekruipt u; men wordt mild, men gaat ertoe over om met het komedietje van de hark mee te doen en hem dan maar te doen geloven dat men ook gelooft dat hij het naadje van de kous weet, van

die van Hitler of Stalin. Men zou eindigen met hem op de schouder te kloppen en hem een beschuitje te geven, voor het naar bed gaan.
Ik ben blij dat ik er nu weer een paar zo heb teruggezien,–in Indië begon ik deze lieden te missen.

De critiek op diverse kunstwerken begint anders ook een aardig politiek bijsmaakje te krijgen, zelfs hier in Holland. De ennesbejer bijv. is een goocheme kuiserd. Werumeus Buning dus, die steeds nationaal-baldadiger wordt, is hevig door kuisheid aangestoken; hij fulmineert tegen Vestdijk, die als dichter zijn mindere niet is en die verder als ‹scheppend kunstenaar› zes keer over hem heen kan lopen; zijn vrienden en satellieten in *De Telegraaf* fulmineren, met precies dezelfde argumenten als oud-sergeant Van Hurk de grote tropenjournalist, tegen een zo griezelig-preuts boek als mijn *Schandaal in Holland;* en, zonderling, de literaire recensent van de ennesbejerkrant schrijft dit nauwkeurig na, zij 't dan in nationaalpatserdiets vertaald. De heer Uyldert van het *Handelsblad,* die het stoute stuk heeft bestaan om na elf jaar (toen ik het voor het eerst constateerde in mijn *Gesprek over Slauerhoff* in *De Vrije Bladen)* nog steeds de meest verstopte recensent te zijn van dit land, de auteur van *De Glazen Bol* die een omgekeerd vingerkommetje moet geweest zijn, predikt ook iets over de ‹glorieuze tijdperken der Vaderlandse Geschiedenis›, die een kunstenaar zou moeten kiezen. Men zou willen geloven dat het met politiek allemaal niets uitstaande heeft, dat het waarachtig niets anders is dan langbelegen, pure en simpele stommiteit. Maar het is niet zo; dit zijn de ‹rosen› van de Ennesbé.
Een bewijsje hiervoor is dan de hitte waarmee Helman Buning weer te lijf gaat. Ik ben zo vrij niet te geloven aan enige sympathie of waardering van Helman voor mij of voor mijn werk, die zouden ook werkelijk slechtgeplaatst zijn. Ik vind Helman vaak een naar auteurtje, een autodidact die ondanks al zijn kennis van Freud de vervelende kantjes niet heeft weten

te corrigeren van de typische autodidact, te duidelijk de kunstenaar die er net bijna gekomen was, net bijna genoeg talent had, maar die er tenslotte net *niet* kwam en die nu met veel vertoon van onafhankelijkheid zijn freudo-marxistische ernst moet luchten. Desnoods tegen zijn meerderen, van wie hij in de grond ook drommels goed weet dat zij zijn meerderen zijn; als Helman Arthur van Schendel vanuit zijn moderne levenswijsheid aanblaft en voor brave Hendrik uitmaakt, liefst in twee blaadjes tegelijk, is hij, volgens de door hem vereerde Freud-logica, bezig met een vadermoord. Zonder Van Schendel immers zou Helman's nog steeds beste werk, *Zuid-Zuid-West*, heel wat charme minder hebben, en de zoniet braafste dan toch vervelendste Van Schendel die ooit geschreven werd, kwam uit *zijn* pen en heet *De Stille Plantage*.

Maar zo Freud moge verklaren waarom Helman zijn oude meester tracht te wurgen, Marx doe het zijn verontwaardiging over Buning. Als Helman blijk geeft mijn werk te begrijpen, vertrouw ik het niet, maar als hij het verdedigt tegen Buning, ruik ik de politiek. Bovendien vindt Helman het best dat ik de nederlandse regentenmaatschappij belicht; ik begrijp dat ik hier politiek een goed punt van hem krijg. Het is een beetje als met de walgelijkste loftuiting die ik ooit verwierf: over *De Man van Lebak*, en van een zo griezelig iemand als Nico Rost. Bij zúlke grapjes zou je haast lust krijgen hoera voor Colijn te roepen, bij het idee dat zo'n Rost Multatuli plus jezelf ‹gebruiken› kan. Maar er is weer een treffend peilverschil, literair én menselijk, tussen Helman en Rost; de eerste is iemand die net niet genoeg talent heeft, bij de tweede past het woord talent als een baljurk bij een karrepaard.

Als Helman dus blijkt in te zien dat het mij niet te doen was om te vuilbekken maar om een zekere regentenhysterie ten toon te stellen, is hij intelligent door zijn politieke vooringenomenheid. Als hij daaraan toevoegt dat *Schandaal in Holland* echter ook nog behandeld had kunnen worden als *King Lear*, spreekt hij zichzelf nogal stumperig tegen, want

King Lear zou van de regentenvertonerij die volgens hemzelf mijn doel was, niets hebben overgelaten; en bovendien, het is een feit waar de wereld en ik ons bij hebben neer te leggen: Helman is geen Van Schendel maar ik ben geen Shakespeare. Nauwelijks trok de politiek zich dus terug uit het vernuft van Helman, of wat overbleef was een blunderende recensent.
Beweert echter Helman–of enige andere contra-ennesbejer–dat Buning geen talent heeft, dan is dat nóg een blunder, maar ditmaal door de politiek begaan. Buning is een ondergeschikte van *De Telegraaf*, die in dat milieu een wat te serviele ijver heeft opgedaan, maar hij blijft een dichter van talent. Hij zou, wanneer hij zich aan verhalend proza waagde, aan romans vooral, vermoedelijk nog verre de mindere zijn van Helman, maar daar hij de goede smaak heeft dat na te laten, kan men hem slechts als dichter stellen tegenover de romancier Helman, en de waarheid gebiedt dan te erkennen dat hij heel wat begaafder dichter is dan Helman romancier.
Ik schrijf deze dingen op zonder mij erom te bekommeren of Buning en Helman het lezen zullen of niet; als zij het lezen, mogen zij er boos om worden of niet; het enige wat mij interesseert is hun politieke bijbedoelingen na te gaan en mijzelf, in deze notities, vrij te houden van politiek. Ik zou Buning willen kunnen loven, als hij een werkelijk mooie nationaalpatsersballade schreef; want dan zou hij véél kunnen, veel meer dan men zelfs van de dichter van *Mária Lécina* verwachten kan.
Helman is bovendien onbillijk wanneer hij op Buning als prosateur zou neerzien; Buning is namelijk als zodanig niet alleen dansspecialist, plattelandstoerist en kok, maar redacteur van een blad voor fijne wijnen en zijn meesterwerken-in-proza, vaak vol hupse dialoog, heten: *Een Boekje van den Wijn*, *Een Boekje van het Glas*, *Les Vins de Bordeaux*, *Over den Waren Sherry*, enz. Dat een dichter het zou brengen tot de dietse Paul Reboux is al geen geringe prestatie, maar dit proza van Buning, in het bijzonder dat over de sherry, heeft op mij grote invloed gehad. Helman, die zo spaans in Spanje

leefde, wist dit alles natuurlijk allang, maar ik arme kan nu geen glas sherry meer voorgezet krijgen die er een beetje donker uitziet en die een beetje zoet smaakt, of ik zie de spaanse herbergiers van Buning weer zoete wijnen roeren door hun bleke droge, vanwege de afschuwelijke smaak van de Ingleses. Buning heeft meer dan één glas sherry voor mij bedorven, en dat *is* sterk, voor iemand die van zo goeden wille is, zowel in de winkel van Ferwerda en Tieman als in die van *De Telegraaf*.

‹Politieke criticasterij is minder erg dan politieke poëzie›, meent iemand die vooral slecht te spreken is over een bundel genaamd *Poëtisch Appèl*, door Stols uitgegeven, waarin toestandbewuste dichteren zich hebben gelucht. Ik ben er niet zo zeker van. Politieke gebeurtenissen kunnen prachtig inspiratiemateriaal zijn, hebben onbetwijfelbaar grote dichters geïnspireerd. Naast de goedkope politieke propaganda per rijmelarij, of goedkoper nog, per slogan-gelijk ‹blank verse›, moet men de gedichten erkennen die uit politieke gebeurtenissen de meest menselijke ontroering hebben vastgelegd.
Bovendien ben ik bereid een vrij willekeurige verzameling als *Poëtisch Appèl* slecht, of althans onbeduidend te vinden, maar toch ook amusant, bijv. wanneer men iemand met een zo rustige roomse verleugendheid als de heer Van Duinkerken er op rijm hoort verzekeren dat hij ‹de waarheid hoger dan de leus› stelt en (ha!ha!ha!) dat ‹tot schreeuwen om partijgewin werd mij geen stem gegeven›. Zulke verzen bewijzen bovendien de goedheid van God, want voor God kan het niet onbekend zijn hoezeer de heer Van Duinkerken jokt in dit vers zelf, en toch, het schijnt te mogen, want God heeft hem, voor zover ik zien kan, er niet voor gestraft. Hij kon niet doen – zelfs Hij niet – wat ondenkbaar is: Hij kon hem de gave van de poëzie niet afnemen die Hij hem nooit gegeven had, maar die van de rijmelarij en van het veelschrijven heeft Hij hem gelaten.
Met-dat-al, ik kan *Poëtisch Appèl* wel critiseren, maar ik kan

niet vergeten dat ik er zelf in had kunnen staan. De Jodenmoorden in Duitsland van 1938, inspireerden mij, in Indië, het volgende sonnet:

Leef uit, balk uit, in concentratiekampen,
de ranze wrok van je getrapte ziel.
Beuk op, zes tegen één, en blijf dan stampen,
met laarzen twaalf op de éne man die viel.
Trap al zijn tanden uit, met wellustkrampen,
wees ribbenbrekers meer dan rad of wiel,
breek op zijn vrouw en kind spiegels en lampen:
de doodskreet van een kind klinkt maar zo schriel.

En zeg dan: ‹Wij zijn helden! Niet gorilla's,
maar bouwers aan de Staat van Nieuw Fatsoen.
Bij ons geen bonzen en geen camarilla's,
maar Eénheid, van de slokdarm tot de schoen!›
En Clio schrijft: Een wereld langverwend
ziet beestentuig, tot heden ongekend.

Was dat sonnet soms mooi? Ik denk het niet. Is dat poëzie? Zeer waarschijnlijk niet.–Het kon mij weinig schelen wat het was; ik had behoefte het op te schrijven en publiceerde het in een klein indisch blad.
De hele redactie kreeg er ongenoegen van. Wij werden–zeven man sterk–opgeroepen bij de P.I.D. (speciale politieke politie) in Bandoeng. Een jong ambtenaar, die het zelf nogal dwaas scheen te vinden, waarschuwde ons tegen herhalingen. De Procureur-Generaal was erover gevallen, deelde hij ons mee. Nu is het waar dat ik, behalve dit sonnet, ook nog wat proza geschreven had, over de ‹gorilla-gemeenschap van het Derde Rijk› of zo, en de Procureur-Generaal was van mening dat dit–gegeven de verschillende bevolkingsgroepen, nietwaar?– de grens van toelaatbare critiek overschreden had. Maar toen kwam het: daar was ook nog een versje bij (daarmede bedoelde hij mijn *sonnet!)* en over dat versje was de Procureur-Ge-

neraal ook gevallen. Ik informeerde of het ook weer over een bepaalde regel of over het hele versje was geweest en hij bestudeerde de rode streep die ernaast was gezet. Die streep moet lang zijn geweest, want mij werd verzekerd dat de val over het hele versje had plaatsgehad.

Zulke bijkomstigheden kunnen savoureus zijn, ze veranderen helaas niets aan de poëtische waarde. Ongeveer in dezelfde tijd toch waarin ik dat veertienregelig struikelblok vervaardigde, gaf ik ook beschouwingen ten beste over een bundel sociale poëzie, bijeengebracht door een heer J. W. van Dijk onder de titel *Dichter en Maatschappij*. Dit soort verzamelingen kent iedereen nu en deze bijzondere was niet beter of slechter dan andere. In zijn inleiding gaat de heer Van Dijk, onvermijdelijk lijkt het wel, terug tot onze renaissance van tachtig; vervolgens, nóg onvermijdelijker, komt het praatje los dat dié lieden niettemin nog niet toe waren aan de sociale taak van de kunst, maar nog geloofden aan ‹l'art pour l'art›. De indonesische jongeren van het tijdschrift *Poedjangga Baroe* (wat zoiets als *De Nieuwe Bard* betekent) zeiden het precies zo, en geloofden ook alles gezegd te hebben wanneer zij die leuze als verouderd en overwonnen hadden geregistreerd. Want wel te verstaan: de sociale taak van de kunst is natuurlijk het ware; om kunst te zijn, *moet* de kunst zich zelfs bezighouden met het sociale.

Dit ‹moeten› nu, constateerde ik van mijn kant met één oog op de jonge Indonesiërs die mij konden lezen, dit ‹moeten› is door niemand bewezen. Evenmin valt te bewijzen dat de kunst niét, als dat zij wél sociaal moet zijn. Goede sociale kunst is... kunst, slechte sociale kunst... géén kunst; in treffende overeenkomst met de kunst die zich afkeert van het sociale. Dat blijft de waarheid, tegen alle geestdriftige pleidooien in, die ons zouden willen doen geloven dat men maar sociaal-belangstellend heeft te zijn om ware kunst voort te brengen. Multatuli heeft de tachtigers toch bewezen, vertellen deze inleiders zo graag, dat voor hem ‹l'art pour l'art› onzin was, dat hij zijn kunst in dienst van andere belangen stelde. Dit is volkomen

juist en zegt niettemin *niets* vóór de noodzakelijkheid van sociale ‹doelstellingen›; bewijst alleen dat Multatuli, een groot schrijver zijnde, op deze manier het bewijs kon leveren dat sociale kunst *ook* kunst kon zijn.
De kunst toont zich in dit alles vrijer dan die fameuze ‹ware vrijheid› die zo angstig ‹naar de wetten› schijnt te moeten luisteren, zoals Perk het al zei, en daarna Mussolini. Of, indien de ware vrije kunst dan ook naar wetten luistert, dan alleen maar *haar eigen* wetten. Waarmee dus gaarne erkend wordt dat ook Multatuli naar bepaalde wetten geluisterd zal hebben om op zo overtuigende wijze een groot schrijver te zijn, maar dat deze wetten, hoe onontkoombaar misschien ook op zichzelf, hoegenaamd geen verband met zijn sociale belang- of doelstelling vertonen. Een sociale belangstelling die sterke emotie wordt, die hartstocht wordt, – tocht uit het hart, zou men in multatuliaanse etymologie zeggen, – heeft daarom veel kans in echte kunst te kunnen worden omgezet. Altijd wanneer het kunstenaarschap tevoren aanwezig was; in potentie, in kiem althans. Want zonder dát: geen genade. Het idee bijv. dat Gorter een groot kunstenaar geworden zou zijn *door* zijn sociale belangstelling is dwaas genoeg: indien iemand, dan heeft deze juist bewezen hoe weinig zijn kunstenaarschap gewonnen heeft bij zijn sociale belangstelling. Maar aangenomen dat men dit bewijs bij 1, bij 10, bij 100 kunstenaars zou kunnen leveren, het tegenbewijs (dat overigens geen tegenbewijs *is*, dat alleen maar bewijst hoe het andere *even* goed mogelijk blijft) zou bij even zoveel kunstenaars geleverd kunnen worden. ‹Il faut être bête comme un maître d'école›, zoals Musset zei, om te geloven dat het talent van een Stéphane Mallarmé, een Edgar Poe, een Van Deyssel zichzelf overtroffen zou hebben dankzij een vlijtig-beoefende sociale belangstelling. Het enige wat de sociaalgerichten kunnen zeggen, is; dat *ook zij* immers niet aan het sociale ontsnappen; dat *ook zij* immers te gebruiken zouden zijn als proefkonijn om er de sociale bepaaldheid, de sociale kleur, de sociale ‹grondtoon› als men wil, van een iegelijk aan te de-

monstreren. Maar als men het zó neemt, dan zijn er ook geen onderscheidingen meer te maken, geen bewijsjes van goedkeuring of afkeuring uit te reiken, geen speciale bloemlezingen te bedisselen als deze, die de uitverkorenen bijeendrijft in één stalletje.

‹En toch, hoorde ik de heer Van Dijk al zeggen, en toch, waarde uitverkorenen, redeneert deze verfoeilijke individualist verkeerd. Tóch, nietwaar? – *wij* weten het allen! – is de sociale kunst de allerhoogste, omdat het sociale verband het meeste recht heeft op onze menselijke aandacht; omdat de sociale noden en verbeteringen, de sociale problemen in één woord, de dringendste zijn in het bestaan van de mens, en dus zeker van die mens-bij-uitstek: de ware kunstenaar!›

Waarop de verfoeilijke individualist antwoordt: ‹Wanneer morgen een fase intreedt waardoor de mens aan den lijve ondervinden zal dat voedsel en voeding alléén het meest dringende zijn in een mensenbestaan, dan zou de hoogste of meest ware kunst zich dus gretig dáármee moeten bezig houden. Op slag zien wij Homerus en Dante dan wegzakken achter de auteur van de een of andere *Art Culinaire* in twaalf zangen, zoals er ongetwijfeld dan een zal worden opgedolven van onder het stof en de motten van de grote bibliotheken. Men berijmde een kleine honderd jaar geleden alles, en ik ontmoette in de parijse Bibliothèque Nationale wel een *Tandheelkunde* in twintig zangen. Tollens en de toekomstige schrijver van het epos op de Atjeh-held Van Daalen dat de grote tropenjournalist Van Hurk aan de nederlandse poëzie vraagt, zouden aan deze onbekende zangers een puntje kunnen zuigen. Welnu, laat morgen de voedingskwestie dringender worden dan oorlog of werkeloosheid of de ware vrijheid der totalitairen, en de kunst zou ook met diè maatstaf moeten worden gemeten›.

Overigens, zei ik tegen mijzelf, valt ook hierin het tegendeel nog volstrekt niet te bewijzen. Laat een groot schrijver of dichter komen die door de voedingskwestie bezield wordt, en men zal misschien een groot kunstwerk over die kwestie be-

wonderen. En dat kunstwerk zal dan ook tenslotte alléén geluisterd hebben naar de wetten van het kunstwerk; zal een ‹examen voor kunstwerk› hebben door te gaan en geen ander, wil het als kunstwerk slagen.

Na deze beschouwingen begon ik de keuze van de mij geheel onbekende heer Van Dijk te bekijken, die ik ook nu weer op mijn tafel heb liggen. Deze keuze leek–en lijkt–mij alleen belangrijk, sympathiek of bewonderenswaardig, voor wie van tevoren door het bijzondere onderwerp werden in beslag genomen. Heeft het anders enige zin om alleen een stuk of wat socialistische verzen van Gorter te lezen, met verwaarlozing van zijn *Mei* of zijn sensitivistische verzen? De paar jeugdverzen die Slauerhoff in *De Nieuwe Tijd* plaatste, en zelf nooit bundelde, geven eenvoudig een onvolwaardig en vals beeld van Slauerhoff, voor wie zijn ander werk niet kennen (en dit ondanks de toelichting die de heer Van Dijk in zijn inleiding geeft); voor wie Slauerhoff wél kennen, zijn deze 3 zwakke gedichtjes hoogstens een curiosum. De heer François Pauwels met zijn *Nachtelijke Sleepster* verschijnt daarnaast dan als heel wat groter dichter, wat toch angstig in tegenspraak blijft met de werkelijkheid. Greshoff is voorwaar niet op zijn dichterlijk hoogtepunt in zijn ‹bruine liedjes› tegen S.-A.-mannen en soortgelijke turken, al valt het toe te juichen dat hij deze tonen liet horen. En Theun de Vries zelfs, die later zulke misselijke sonnetjes van verdachtmaking tegen trotskisten zou leveren voor stalinistische blaadjes, heeft op rijm heel wat belangrijkers geleverd dan de twee sociale uitingen die hij aan deze verzameling afstond.
Bovendien kreeg ik in Indië die bundel vlak na de overwinning van Hitler op Chamberlain, na de nieuwe bekroning van de brutaalste bedreiger, en bij een vrede in dergelijke omstandigheden verkregen, met voor de toekomst een doorlopende bedreiging van alles wat tot dusver recht en vrijheid heette, beschaving en nog zo wat, werd de smaak van al die sociale verzen ook wat al te onverantwoordelijk flauw. Het was wel

erg of brave oudere dames en heren wat voor zich uit zaten te neuriën van een betere wereld die spoedig komen zou, en of de jeugd achter hun rug al sliepuit met hen speelde. Vooral Gorter en Henriette Roland Holst hebben van die blijde wiegeliedjes, onuitstaanbaar in het glorieuze jaar 1938, om hun vocabulaire. Gorter jodelt nogal over ‹vrijheid›; de dichteres is zo teêr bewogen, dat men inderdaad haar sociale wensdroompoëzie moeilijk onderscheiden kan van individuele wensdroompoëzie. De jeugd van heden–al of niet in troepen ingedeeld–krijgt recht te zeggen: ‹Het zijn maar versjes›, als zij de sociale werkelijkheid met deze sociale poëzie vergelijkt. Misschien zou men dit alles beter verdragen wanneer het duidelijk als oude kost, als geur van het verleden werd aangeboden, inplaats van met een air van in het volle leven te staan. Voor het volle leven mist men hier bijv. te zeer het *Slachtveld* van Van Collem, of Jaap van Gelderen's ‹Europa, vernietig Japan!› dat ons eigenlijk zo'n beetje verbaasd lachen deed toen het aan *Forum* aangeboden werd. In Indië heb ik de maker van dat vers telkens weer als een ziener herdacht.
Bovendien, ‹sociaal› komt de keuze van de heer Van Dijk wel erg uit één richting, als men billijk wil zijn. Het nationaal-sociale bijv., dat toch niet minder sociaal is, mag men wel verzuchten, wordt hier door geen stemmetje zo klein vertegenwoordigd; zelfs niet door dat van de jonge leeuw Kettmann, die toch alleen maar enig geluid wist voort te brengen toen hij Adama van Scheltema nagromde. En treffender nog: de communist Jef Last, die in strijd met vele andere hollandse communisten dan toch maar de vrijheid nam zijn huidje in Spanje te wagen, en die tot dusver altijd min of meer heldentenor in dit soort verzamelingen was, waarom ontbreekt die hier opeens? Voor wie bij toeval de weerzinwekkende brochure tegen hem las van zijn ex-medecommunist Rost (in wie men geen ploert moet zien, want een ploert heeft nog zo zijn eigen mening, maar een koddebeier van Stalin knapt met de gewetensrust van een papegaai dergelijke karweitjes op), wordt de zaak verdacht: bleek het tot dusver juist zo sociaal

geprezen werk van Last opeens niet sociaal genoeg meer voor dit milieu, en werd hij met gepaste verachting bij de fascisten gezet?

Het was misschien volstrekt *niet* zo,–maar dat men dergelijke veronderstellingen in zich voelt opkomen, is onaangenaam genoeg als men poëzie moet beoordelen en geen politiek. De bloemlezer Van Dijk kan best vrijuit gaan, maar de politieke propaganda achter allerlei kunstenaarsverenigingen, congressen etc. heeft grond genoeg gegeven tot argwaan, en als men zegt dat het niet alles goud is wat er blinkt in zo'n sociale bundel, is dat meestal juist, niet voor het kunstgehalte alleen. Op deze wijze wordt het tenslotte helemaal geen opgaaf meer: als de kunst moet drijven op haar sociale waarde, en die sociale waarde eigenlijk maar zolang duurt tot de ene sociale groep door de andere wordt gewraakt, dan komt de arme criticus er niet meer uit.

Met iets van ontzetting heb ik zojuist het sonnet overgelezen dat in deze bundel voorkomt en dat Gorter blijkbaar eens op Marx schreef. Men stelle zich voor dat iemand een dichter is als Gorter, dat die dichter doordrongen is, of althans meent te zijn, van Marx, en dat hij–op een begenadigd moment–zich gedrongen voelt zijn opvatting van deze Grote, al wat Marx voor hem, Gorter, betekent, in de veertien regels van een sonnet te vatten. Als men zich daar een voorstelling van heeft gemaakt, leze men deze veertien regels. Het toch ook nogal kinderlijke sonnet waarmee de zuid-afrikaanse dichter Leipoldt Multatuli meende te eren, is er rondweg een meesterwerk naast. In de veertien regels van Gorter werd Marx geportretteerd als een Sint Niklaas en de Mensheid, waarvoor deze goede baard geschapen werd, ach, het is de ‹juffrouw› van Gorter die deze Mensheid afdoend belichaamt, en hij heeft dat sonnet voor *haar* geschreven–ik wil niet anders geloven–op een dag dat zij vreselijk moeizaam met zijn kacheltje bezig was geweest. Ik wil aannemen dat hij tranen in de ogen had toen het vers af was, toen hij het haar aanbood. Ik geloof niet–en dat is, als men aan die tra-

nen niet twijfelt, juist het erge–dat hij, gedurende één seconde van deze hele sociale ontroering, de dichter Gorter was.
Eerlijk gezegd geeft zo'n sociale bloemlezing beetje bij beetje furieus de behoefte aan een tegenzang: aan een dichter die een anti-sociale keel kan opzetten, maar dan zo vurig en zuiver, zo kennelijk door alle sociale misère (in andere zin nu!) ingegeven, dat dit hele gezelschap erbij komt te staan als de dorpsfanfare op Zondag.

VI

Maart 1940. Dit is de maand die vol gevaar voor dit landje zou zijn, die ons ‹nieuwe spanningen› zou bezorgen, nieuwe hartkrampen tegenover de duitse geweldigheid. Een paar nazi-bewonderaarsters, die in hetzelfde huis wonen dat ons in Den Haag een verdieping afstond, verklaren dat ze nu werkelijk niet meer met Joden kunnen verkeren, want verbeeld-je wanneer Hitler deze maand bij ons kwam en dat zou merken. Maar de helft van de maand is al om vóór je het weet. Een nieuw boek van Rauschning komt uit, *Hitler's Eigen Woorden*, een boek dat men in de franse of engelse editie overal krijgen kan en waaruit in de hollandse editie een hoofdstuk is weggelaten, over wat al te roddel-achtige familiebijzonderheden. Het boek wordt verrassend snel in beslag genomen. De Vesting Holland althans hoopt hem, zonodig, te weerstaan, maar tot zolang is de heer Hitler een bevriend staatshoofd. Overigens mogen de Duitsers straffeloos onze boten torpederen, zulke kleinigheden kunnen de vriendschap niet beletten. De reputatie van Hitler door Rauschning te grabbel gegooid zou heel wat ernstiger zijn. Ik bezit een exemplaar van dit boek, in hollandse vertaling, dat ik gaarne ter beschikking van de politie houd, omdat ik er geen snars om geef. Als men mij het een of andere libertijnse werk kwam afnemen dat mijn vriendschap bezit: de erotische gedichten van Théophile Gautier of Verlaine bijv., of *Les 11.000 Verges* van Apollinaire, het zou mij aan het hart gaan, maar de sergeanten-kolder die al of niet door Hitler voor Rauschning werd afgeraasd verveelt mij na weinige bladzijden al onzegbaar. Ik vraag mij af wat zo'n boek eigenlijk toevoegt, aan het beeld van Hitler zelfs, gesteld dat men dat interessant vindt. Wie drie vel van

Mein Kampf las, weet toch wat hij te verwachten heeft. Van Rauschning zelf bevat het boek een portret, plus een ‹natuurlijker› opname die hem weergeeft naast Hitler op Berchtesgaden: daar is het een typische Duitser die typisch-duits zijn bil in zijn dij tracht te verbergen.
Even later verschijnt een boek met onthullingen van zekere Krivitsky, een communist die Stalin de rug heeft toegekeerd zoals Rauschning het Hitler deed. Deze man was spion van Stalin en jarenlang hoofd van de spionnagedienst van Sovjet-Rusland in West-Europa, centrum Den Haag. Hij heeft de nederlandse politie dus behoorlijk in de luren gelegd; en nu, gedegoûteerd door Stalin, schrijft ook hij een ‹pakkend› boek. Ik moet het ronduit bekennen: de walging die ik ondervind bij het lezen van zo'n boek, hoe verrassend de situaties en de avonturen erin ook zijn, belet mij ‹gepakt› te worden. Het is tenslotte stompzinnig vervelend, al de slimmigheden te lezen waarmee de ene schavuit de andere in de luren legt, al deze prestaties aan elkaar geregen, van lieden die ieder uur van de dag hun aandacht aan dergelijke smoezeligheid konden besteden. Het is een beetje als met de aandacht van de grote financiers, ik verkies toch maar zo ‹weltfremd› te blijven dat ik wat aandacht kan overhouden voor betere, en och ja, waarom niet te zeggen voor *belangrijker* dingen. Om persoonlijkheden à la Rauschning en Krivitsky, à la Stalin en Hitler zelfs, werkelijk boeiend te vinden, zouden zij herschapen moeten zijn door belangrijker en beter mensen dan zij, hun avonturen zouden herordend moeten zijn en beter naar voren gebracht dan zij of huns gelijken in staat zijn het te doen: door een Dostojevsky, een Balzac bijv.
Het probleem van de politieke literatuur–neen, van de politiek die werkelijk literatuur werd, boeit mij steeds, maar *naast* werkjes van dit allooi, die helaas niet ‹rauw materiaal› bevatten, maar al de schikking vertonen van een grove hand. Werkelijk rauw materiaal: documenten, zijn veel aantrekkelijker. Zelfs de politieke papieren in het Van Hogendorp-archief, dat ik deze maand in Den Haag bekeek, boeien mij on-

vergelijkelijk meer dan deze roversliteratuur, waar ons eigen lot in zekere zin mee is verbonden. Tant pis voor wie dit verkeerd vinden. Holland is–goddank eigenlijk–pover aan politieke literatuur, in de zin die ik zojuist aan deze term gaf. Ondanks alle Jef Lasten en Maurits Dekkers die we nu dan óók hebben, en wier betrekkelijke verdiensten men ook wel mag erkennen, waar zijn de hollandse schrijvers, die werkelijk eersterangsliteratuur hebben weten te maken van politieke onderwerpen? Steeds doemt onmiddellijk weer die éne grote naam op: Multatuli. Maar dan hebben we immers ook nog die andere, de ‹verborgen man› onder de Nieuwe-Gidsers, de pure socialist, jhr Frank van der Goes. Hier is het deel, voor zijn 80e verjaardag samengesteld door een commissie van huldiging bij de Wereldbibliotheek*–begin vorig jaar verschenen en waarvan ik niet weet of hij zelf het nog net gezien heeft of net niet meer, want omstreeks dezelfde tijd immers ging hij dood... Ik probeer me uit dit deel rekenschap te geven van wat deze man met de politiek heeft weten te bereiken als letterkundige figuur.

Er is één overeenkomst tussen Frank van der Goes en Albert Verwey, merk ik, deze critische opstellen bestuderend: zij zijn de meest methodische en algemeen-onderlegde, rustige en beschouwelijke naturen geweest onder de Nieuwe-Gidsers, degenen ook die het minst Nieuwe-Gids-taal hebben geschreven. Van der Goes deed het eigenlijk nooit, leerling als hij altijd was van Busken Huet, voor zover het de stijl betreft; Verwey kwam na zijn jeugdperiode, die onder de invloed van Kloos stond, tot zijn eigen, wat stijve maar solide hollandse stijl, misschien gebaseerd op het hollands van Potgieter, maar voor onze smaak toch heel wat leesbaarder. Schoolmeesters in hun critische beschouwingen zijn Van der Goes en Verwey vaak genoeg, maar dat waren *alle* Nieuwe-Gidsers. Dat schijnt het fatum te zijn geweest van een generatie die het nieuwe brengen moest in een op literair gebied ver-

* *Uit het Werk van Frank van der Goes, 1939.*

waarloosde provincie; men spreekt dan niet meer tot gelijken die op dit bijzondere terrein minder wegwijs zijn, men oreert vanuit een katheder. Deze eigenlijk onverdragelijk pedante trant is deels hollands, deels specifiek-tachtigs. Een Van Deyssel heeft wat meer kwinkslagen, een Kloos wat meer zuivere-kunst-theorie, een Van Eeden wat meer sociale profetenhouding, een Van der Goes wat meer sociaal dogma, een Verwey wat meer filosofisch-culturele algemeenheid, de toon van ik-ga-u-leren-wat-ik-weet-en-gij-niet-weet walmt uit deze allen. Het is dan ook geen frivole taak échte letterkundigen in een klein land te zijn–letter-kundig-en, om met Van Deyssel aan het reepjesbreken te gaan–en niet alleen nieuwe kunstenaars, maar nieuwe *gidsen*.

Van der Goes is als socialistische figuur, vertaler van Marx, redacteur van *De Nieuwe Tijd*, een soort beroemdheid geweest, maar voor letterkundigen in de eerste plaats toch de mede-oprichter gebleven van *De Nieuwe Gids;* als ‹tachtiger› toch wat bleek naast de zoveel beroemder bentgenoten. Daarbij kwam dat zijn literair werk lang ongebundeld bleef. In 1931 verscheen van hem een klein boekje, *Litteraire Herinneringen uit den Nieuwe-Gids-Tijd;* een kostbare bijdrage, door de zakelijke en overzichtelijke, de ‹historische› wijze van vertellen, over de begintijd van het eens grote tijdschrift, over de breuk tussen Kloos en de anderen, de rol daarin gespeeld door de brutale ‹Pet› Tideman, enz. Vooral van deze Tideman heeft Van der Goes met droge humor een fraai beeld gegeven; nooit vergeet men meer die regel uit 's mans dreig-sonnet, dat binnenkwam toen de Nieuwe-Gidsers die anders wilden dan Kloos, over het tijdschrift vergaderden: ‹Ik lag een bom op jou vervloekte stoep›...

Dit boekje van Van der Goes vormt met *Tim's Herinneringen* van Aeg. W. Timmerman – zo braaf en hups en aanhankelijk – en met *Vervlogen Jaren* van Frans Erens – zo fijntjes, smalletjes en voorzichtigjes, en toch zo interessant–een belangrijk trio mémoires-boekjes over die heroïsche dagen van olim. Maar de commissie van huldiging heeft een heel wat

substantiëler bundel uit zijn werk samengesteld, ingeleid door Henriette Roland Holst. Men leest in deze inleiding de uitspraak dat Van der Goes ‹naar zijn geestelijke geaardheid noch een econoom, noch een politicus ›was: ‹Veel meer dan tot de economie voelde hij zich van nature tot de letterkundige critiek aangetrokken›. Jammer genoeg dan, merkt men van die letterkundige critiek, in dit deel waarmee Van der Goes ‹de tijden zal moeten trotseren›, niet veel.

Het opstel over de toneelspelersfamilie Bouhon, waarmee de bundel opent, omtrent zijn 18e jaar geschreven, is meer historisch dan literair. De afbrekende critiek op het indische toneelstuk *Zijn meisje komt uit* van mr Pieter Brooshooft, de polemische *Nieuwjaarsrepliek* van een nieuwe gids tegen de oude gidsen, de eens beroemde polemiek met Van Deyssel over socialisme en kunst, waarin men toch al heel wat meer over socialistische wereldbeschouwing dan over kunst aantreft, de twee stukken over Multatuli, voortreffelijk in hun soort (vooral het eerste, van 1896, waarvan het tweede trouwens grotendeels herhaling is), dat is eigenlijk alles.

Ook Multatuli wordt aan het socialisme getoetst en dús, bij alle bewondering voor zijn royaal erkende gaven, in laatste instantie wat steriel en te licht bevonden, maar de toon van Van der Goes is hier uiterst sympathiek, heeft precies niets van het rancuneuze kleineren dat men proeft in de z.g. historisch-objectieve studie van de eveneens socialistisch-bevooroordeelde essayist J. Saks. Voor Van der Goes zou Multatuli, indien hij gekund en gewild had, verreweg de sterkste en schitterendste strijder voor het socialisme geweest zijn; hij zegt het uitdrukkelijk en legt het vast in deze formule die m.i. even juist als samenvattend is: ‹Multatuli, die de Lassalle van Nederland had kunnen zijn›. Kortom, hoewel Saks in zijn *Socialistische Opstellen* zeker als nog scherpzinniger en subtieler moet worden erkend dan Van der Goes (en de vergelijking gaat tot in details op bij deze marxistisch onderlegden, die beiden wensten te stellen als Busken Huet), als socialistische visie op Multatuli overtreffen de 2 opstellen van Van

der Goes veruit de Multatuli-studiën van Saks. Ook Van der Goes verwijt Multatuli zijn gevangen-blijven in de bourgeoisie, en naar goed-socialistisch gebruik ziet hij in hem zelfs de ‹patroon› van de nederlandse anarchisten, wat maar zo eenzijdig juist is, dat het, bij ieder even doorgezet onderzoek, onzinnig wordt; maar in tegenstelling tot Saks bewijst hij dat men overtuigd socialist kan zijn, in het bezit van ‹de› waarheid dus, en toch tegenover Multatuli eerlijk, en zelfs geestdriftig-sympathiserend kan staan.

‹De› waarheid bezit Van der Goes overigens wel zeer kennelijk en tegenover alle problemen die zich maar kunnen voordoen. Hij, de essentieel-fatsoenlijke, schrijvend in die elegante essayisten-stijl die, wanneer hij niet zeer beheerst en bondig gehouden wordt, zo gemakkelijk in academische eleganterigheid omslaat, is er soms zozeer op uit in grondige studies ‹de› waarheid vóór alles te laten spreken, dat hij zijn spreken à la Huet volmaakt vergeet om zich nog maar uit te drukken in het vlakste brochure-proza. Grondig in deze zin zijn bijv. de studies *Armoede voorheen en thans* en *Het Belastingstelsel in de voormalige Republiek*, maar zij hadden van ieder ander ‹serieus marxist› kunnen zijn. Pittiger is Van der Goes dan gebleven in het stuk *Iets over Prostitutie en Vrouwenarbeid*, maar het meest is hij het, wanneer hij zijn soepele maar wat afgemeten volzin weet te laden met een gedempt sarcasme, zoals wanneer hij over de journalist Charles Boissevain quasi zonder nadruk verkondigt: ‹Van schending van beginselen is bij hem geen sprake, die levenslang ijverig en getrouw is geweest in den dienst van de groote sommen›. Of wanneer hij aan ditzelfde slachtoffer deze slotsom kwijtraakt: ‹Het is eenigermate een symbolische voorstelling van het gebeurde: de schrijver, die geene menschelijke deugd onbezongen laat in zijn kolommen en niet bij machte is het beetje fatsoen, dat eigen geestverwanten van hem verwachten, ongerept te bewaren›. Zulke dingen had Huet in persoon hem niet verbeterd, maar zij komen bij Huet wat meer voor dan bij hem. Misschien ook zou men, met een voorkeur voor zulke

dingen, een geheel andere keus uit dit werk gemaakt hebben. Een enkele samenvatting als deze: ‹Het karige, de schrielheid van de kapitalistische samenleving, die wat zij aan den één geeft, den ander heeft ontroofd, en nergens eene verheffing duldt welke niet meer dan opgewogen wordt door eene verlaging elders›–is, zonder frappant te zijn, in zijn koele bondigheid nog wel savoureus, maar het wordt vervelend wanneer men dit vele malen achtereen op bezadigde voorlichterstoon krijgt uiteengezet. *En* de overtuiging, d.w.z. het pertinent zekere weten, *en* de lerarende koele betoogtrant die met deze zekerheid samengaat (omdat een werkelijk zeker mens zich immers niet opwindt enz.), zouden irritant zijn, als Van der Goes daartegenover niet telkens weer blijken gaf van smaak en van tact. Men vergeeft de hartstochtelijke redenaar wat men de zelfverzekerde docent volstrekt niet vergeeft; maar bovendien, de rol door het nederlandse socialisme gespeeld na de roemrijke dagen van Van der Goes' socialistische jeugd, is moeilijk weg te denken terwijl men deze oude opstellen leest of herleest: wat Van der Goes zegt over de ‹verschuivende› rol van het liberalisme, in zijn stuk over *De Verkiezing in Amsterdam IX* (van 1902), zou met precies evenveel recht in precies dezelfde bewoordingen sindslang over het socialisme gezegd kunnen zijn.

Van der Goes zelf hééft later dan ook wel zulke dingen erover gezegd. Maar om de verouderdheid van eens-actuele onderwerpen niet te doen voelen, dáárvoor mist zijn schrijverschap nu juist vrijwel alles, is zijn stijl bij stukken na niet *levend* genoeg. Zo zijn vooral de gedenkartikelen, in deze bundel opgenomen, nu ook wel volkomen teruggezakt op hun geringste peil van gelegenheidsstuk. Deze artikelen, over Domela Nieuwenhuis, P. L. Tak, Troelstra, zelfs dat bij de dood van Mussolini's opgeruimde tegenstander Mateotti, het is alles vaal en verbleekt voor ieder die niet toevallig eigen en sterkgekleurde herinneringen aan die personages, of de fasen door hen vertegenwoordigd, bezit; voor buitenstaanders als vergeelde foto's van mensen die men nooit gezien heeft.

Het artikel over Domela Nieuwenhuis, die even hartstochtelijk als zuiver, even geïnspireerd als eenvoudig was, is daarbij zelfs nogal ongenietbaar door het toontje van op superieure wijze recht te willen doen wedervaren aan iemand wiens vergissingen en fouten men toch zo bijzonder scherp–zo onmeedogend-scherp met de Argus-ogen van de Partij–blijft zien; een onstuimige bestrijding van de ‹dwaler› die Nieuwenhuis dan geweest zou zijn, zelfs bij zijn lijkbaar, zou èn hem, èn zou op zichzelf, waardiger zijn geweest.
Na deze lezing zie ik één ding: ook de knappe essayist die Van der Goes was, had alles te verliezen wanneer hij nog maar ‹een pen van de partij› werd. Dus valt alleen maar te betreuren dat deze bundel, die zijn levenswerk vertegenwoordigt, tenslotte en ondanks de woorden van Henriette Roland Holst in het voorbericht, zo politiek, zo weinig literair uitviel. Legt men dit boekdeel van ruim 400 bladzijden naast het dunne deeltje *Litteraire Herinneringen uit den Nieuwe-Gids-Tijd*, dan gaat men twijfelen waar men het meest de ‹ware› Frank van der Goes vindt; en dat zou toch niet mogen, als alles was zoals het behoorde; als het socialisme, zoals Van der Goes tegen Van Deyssel volhield, volstrekt geen afbreuk hoefde te doen aan het kunstenaarschap.

Over de nauwelijks minder sociale figuur van Van Eeden raadpleeg ik hierna het boek van zijn jeugdvriend en eens zijn zwager Verwey, onlangs verschenen. Dit nagelaten werk is uit aantekeningen voor colleges ontstaan, en men hoeft er niet ver in door te dringen om te beseffen dat dit ‹leerboek› dus, met zijn zacht-objectieve toon, één van de meest afdoende afrekeningen met Van Eeden werd die maar mogelijk waren.
Ziehier wat de literaire waardering betreft: Verwey acht Van Eeden een sterk schrijver, iemand die in proza zowel kon *zien* als met groot gemak het juiste woord vinden; hij vindt *Van de Koele Meren des Doods* zó, dat Van Eeden als de meester van die ene roman zou voortleven, wanneer hij niets anders geschreven had; *De Heks van Haarlem* is volgens hem Van

Eeden's belangrijkste toneelstuk, omdat de schrijver daarin precies heeft uitgedrukt wat zijn eigen wezen was: dat van iemand die, tussen twee zekerheden in, altijd onzeker bleef, en toch altijd naar een van die twee zekerheden (of naar allebei beurt om beurt) moest ‹*doen*›. Voor de dichter Van Eeden heeft Verwey–die zelf als dichter immers zoveel beter bekend staat–een maar matige appreciatie; het meeste van dit dichtwerk wijst hij af, hetgeen gebeurt in het volgende onaangename proza: ‹...ik bemin nu eenmaal het streven niet waar het enkel pogen blijft, doch alleen als zielsbezit, dat vervuld is in zichzelf›. Op zúlke gronden vervalt ook 9/10 van het dichtwerk van Verwey.

Het valt echter niet te miskennen, dat Verwey Van Eeden voortdurend en klemmend ‹door› heeft; dit rusteloos doorhebben doet de lezer zich zelfs afvragen waarom Verwey een boek van meer dan 300 bladzijden wijdt aan iemand, die zozeer door hem ‹ontmaskerd› wordt, en te meer waar het duidelijk *niet* zijn bedoeling is Van Eeden tot nul te reduceren. Men kan tot blz. 298 lezen en zich onder de titel van dit boek: *Frederik van Eeden*, denken: of ‹Portret van een Would-be Groot Man›, of ‹Le Charlatan sans le savoir›, of ‹De Mislukte Profeet›. Dan leest men, dat Van Eeden er vaak in slaagde mee te leven ‹met levende en ook met dode dingen›, leven uit te storten ‹zowel in de anorganische als in de organische elementen van de natuur›. En dan: ‹Wie het recht neemt Van Eedens werk te kritiseren, moet dit wèl weten. Hij moet bedenken dat Van Eeden zeker een van de sterkste en levendste schepsels van zijn tijd is geweest en dat er maar weinig waren die hem hierin gelijk kwamen›.

Het is nagenoeg de enige waarderende samenvatting, die men in dit boek aantreft. Alle andere waarderingen betreffen details, blijven overheerst door de algemene voorstelling dat Van Eeden zijn eigen waarde veel te sterk vergroot zag, dat hij geen gevoel voor proporties bezat, dat hij profetisch en herscheppend werk wilde doen, waarvoor hij veel te gering en te zwak bleef.

Dit zal ook wel zo zijn. Men leest Van Eeden niet meer, en de –voor een groot deel ook sociale–belangstelling die hij bij zijn leven wist gaande te houden, lijkt morsdood. *De Kleine Johannes I* is eigenlijk het enige boek waardoor hij voortleeft; goedkope herdrukken in de Wereldbibliotheek en Querido's Salamanderreeks van *De Koele Meren, De Nachtbruid, De Broeders* ‹gaan› wel, maar daarmee is alles gezegd. Onder de generaties van ‹oude en jonge jongeren› (zoals Ter Braak het humoristisch en precies heeft genoemd) leven Multatuli en Couperus weer sterk, Van Eeden niet. Het is dan ook opmerkelijk, zo weinig weerklank Verwey wekt, juist wanneer hij waarderen gaat. Hij verdedigt bijvoorbeeld *De Koele Meren* nog tegen de aantijging (die niemand meer au sérieux neemt) dat het werk een doktersverslag over een echt geval en dùs geen kunst zou zijn; hij baseert zich op de zin waarmee het boek opent en zegt: ‹Dit is zeker geen verslagtoon. Eer die van gevoelsfantasie en piëtisme›. Maar, hoe juist dit ook moge zijn voor die eerste zin, dit z.g. bewijs geeft lust hem tegen te spreken. Ik herinner mij dat ik nu een jaar of 4 geleden *De Koele Meren* in de W.B.-uitgave overlas en gewaar werd hoezeer deze roman van een sensitief vrouwenleven heeft afgedaan, vergeleken zelfs bij *Eline Vere*, dat ouder is, dat ook dateert, maar door verhaaltrant en duizend kleine trekjes oneindig meer boeit en leeft. *De Koele Meren* is qua knappe analyse overtroffen, door bondiger, scherper boeken ‹ingehaald›,–door *Adelaïde* van Walschap bijv.; het krijgt na 100 bladzijden iets bijzonder zwaar-op-de-hands en onbelangrijks, door de quasi-bijbelse en in werkelijkheid deftige toon, waarin ook de gewoonste belevenissen van Hedwig Marga de Fontayne ons worden meegedeeld. Het boek lijkt ons lang niet zo ‹sterk› zelfs, als het Verwey toeschijnt; en ‹de meester van *De Koele Meren*› zou voor ons toch nog een redelijk wel te verwaarlozen meester zijn. Neen, alleen *De Kleine Johannes I* houdt, zij 't op bescheiden wijze, zijn waarde van fris-en-bekoorlijk-sprookje-met-diepere-zin.

Het is nog opmerkelijker, hoe raak Verwey Van Eeden weet

te analyseren, voornamelijk uit zijn *Dagboek* (zoals men dat ook met Tolstoï doen kan), en hoe overtuigend het karakter van Van Eeden dan omvat en gevangen wordt: het karakter van de onzekere, van de zelfkweller, van de illusionist, de would-be profetische wereldhervormer; en hoe, welbeschouwd, Van Eeden met deze definities en analyses geenszins veroordeeld hoeft te zijn, omdat hij nauwkeurig al ditzelfde had kunnen zijn en toch een zeer groot schrijver, had hij een groter talent tot zijn beschikking gehad. Van Eeden was, in tegenstelling tot de ‹gewone› socialist Frank van der Goes, de buitengewone socialist, de theosoof-socialist, de man van Walden, de man die Thoreau en Tolstoï zou voortzetten, maar ook Multatuli en Nietzsche, die hij allebei in zijn dagboek zo potsierlijk ‹overwonnen› heeft.

Verwey formuleert: ‹Zijn doel was altijd, wat hij noemde zelfvolmaking. In dit geval was dat: in de sociale beweging zó optreden dat hij zichzelf schoon en bewonderenswaardig vinden kon, en als zodanig door anderen zou erkend worden. Dit was de meer anarchistische dan socialistische grondslag van zijn werkzaamheid. Hij zou optreden als de profeet van het recht tegenover het onrecht, van de waarheid tegen de leugen›.

Dat slaat vrijwel volmaakt ook op Multatuli. En de zelfkwellerskant: die van zich in zijn dagboek ‹niet met rust te kunnen laten›, vindt men bij Tolstoï precies even sterk; men denkt ook aan Tolstoï als Verwey zegt: ‹Als men geplaagd wordt door zijn zonden, en daardoor leeft in innerlijke gespletenheid, maar dat leed als wereldleed aanziet en er zich en de mensheid van verlossen wil, dan is de enige uitredding profeet te zijn: manend en boetpredikend tegenover de wereld, maar tevens de verkondiger van een toekomstige heerlijkheid›.

Maar Tolstoï en Multatuli bleven grote schrijvers, waar hun profeetschap mislukte, en het ongeluk van Frederik van Eeden, die zovelen persoonlijk een uitverkoren leider leek, is waarschijnlijk juist dat hij precies niet toekwam met zijn schrijverschap. Als dichter ver overtroffen door Kloos en Gorter, als

romancier door Couperus, als schrijver van essayistisch proza door Van Deyssel, blijft hij, die toch werkelijk een boeiende figuur was en meer dan gewoon begaafd, een tweederangsman ook in de beweging van Tachtig, en de internationale reputatie die *hij* juist, meer dan zijn wapenbroeders van de *Nieuwe Gids*, heeft gehad, redt hem niet van deze ‹historische› tweede rang. Het boek van Verwey draagt er niet weinig toe bij deze plaats te bestendigen.
Nuchter in de eerste plaats, – zo eerlijk-hollands-nuchter naast al zijn tijdgenoten, steekt Albert Verwey af: de man die het eerst weigerde zich met aan het buitenland ontleende veren te tooien, die potgieteriaans hollands wilde zijn, liever dan verder Keats en Shelley te imiteren; de man die *De Beweging* oprichtte en een ogenblik de leider was van alle jongere hollandse dichters, toen *De Nieuwe Gids* was uitgebloeid; met dat al toch een beetje de ‹Goethe van Noordwijk›. En hier raken we een kant van Verwey, die niet goed uitkomt in deze afrekening met Van Eeden, maar die men toch essentieel verstaan moet als men eraan hecht ook Verwey goed te zien: hij is hollands-nuchter, maar ook hollands-naief; ook *zijn* leraarstoon is vaak onverdragelijk; ook hij is niet altijd eerlijk geweest, getuige bijv. zijn bespreking van het werk van A. Roland Holst (een dichter die hem in de ogen van velen overtreft), welke bespreking hij als ‹door een vriend geschreven› toch in zijn verzameld proza opnam, omdat hij-zelf, Verwey, niet onder eigen naam een jongere loven kon die niet in zijn *Beweging* had gestaan. En tenslotte: tegenover het schijnverhevene kon hij nuchter staan, met humor nooit. Ik geloof zelfs dat hij alle humor (onmisbaar element toch, juist bij de ‹allergrootsten›) naarstig uit zijn wezen heeft gewied, als gevaarlijk voor het superieure dichterschap.

Het is daarom goed de Van Eeden-studie door Verwey aan te vullen met een niet minder leerzaam en in zijn soort zelfs pakkend boek van hem, dat in 1934 uitkwam: *Mijn verhouding tot Stefan George*. Men weet wie George is: hij liet zich

niet door de nazi-beweging van Hitler annexeren, en toch was hij nog vóór die beweging *de* Dichter van het ‹Nieuwe Rijk›. Hij was de poëet-leider van zijn natie op een wijze die de nuchtere Verwey (zelf toch ook zeer doordrongen van de leiding die dichters geven kunnen) te machtig werd; hij was een kweker van epigonen bij uitstek, het middelpunt van wat de Fransen een ‹chapelle› noemen, de erkende Meester, wiens leerlingen reeds beloond waren als zij naast hem mochten wandelen. Hoe achterlijk germaans deze mentaliteit is, stipt Verwey zelf aan, als hij vertelt hoe George, eens in Noordwijk, zich bij hem ‹bezwaarde›, omdat de dichter Alex Gutteling het gewaagd had naast hem te lopen. Maar toen George Verwey leerde kennen, was hij een jong en eenzaam dichter, op zoek naar verwante zielen door de wereld, en Verwey had zich juist van de *Nieuwe Gids* afgewend. Zij werden vrienden, en George accepteerde zelfs Holland. Later, toen George steeds meer de Meester werd en in zijn gesprekken met Verwey steeds meer erop uit zijn meerderheid vast te stellen, had een verkoeling plaats en deze werd tot een breuk toen, gedurende de oorlog, Verwey niet zó pro-germaans voelde als de Georgekring lief zou zijn geweest. Toen werd Verwey voor deze Edelgermanen onvermijdelijk de man van het kleine landje, die het Grote Land niet begrijpen kon. Dergelijke platitudes zijn in een politieke sfeer dubbel onvermijdelijk.

Verwey memoreert dit alles rustig, vertelt hoe hij George eens bekende géén van zijn discipelen even voortreffelijk te vinden als hemzelf, maar men vraagt zich al lezend af hoe deze nuchtere Hollander zich dan nog zó thuis heeft kunnen voelen in dit gezelschap. De andere heren heten Gundolf, Schuler, Wolfskehl, ook de bekende Ludwig Klages heeft tot de kring behoord, waar hij later mee brak. Verwey is niet alleen met George, maar ook met al deze imitatie-Georges nauw bevriend geweest, en als hij Wolfskehl beschrijft als een ‹Grieksche reidanser, een bacchant›, met ‹groote als edelsteenen spiegelende oogen en een groote roode mond›, een ‹fijnroodblonde baard en zwarte opslangelende lokken›, hoewel overigens wat stot-

terend en zeer bijziend, wordt hij zelf aardig grotesk. Er wordt op knusse wijze tussen Verwey en deze kring-leden aan fraaie letteren gearbeid, vlijtig en overgegeven (over-en-weer vertalen van elkaars werk, vertalen van Shakespeare etc.) en dit kan veel verklaren, maar toch–meer humor had zijn eigen figuur beter gered. Men geniet dan ook van de onbedoelde grap, als men verneemt hoe de zo voorname George, om de familie Verwey zijn boekbindkunst te tonen, Verwey's exemplaar van *Les Fleurs du Mal* in een batikbandje had gekleed.

Ziet men Verwey in zijn verhouding tot Van Eeden naast Verwey in zijn verhouding tot George, dan is onmiskenbaar dat hij de eerste in diens vertoningen en te-hoog-grijpen heel wat onmeedogender heeft ‹doorschouwd› dan de tweede. Dit zal wel uit een verschil in vriendschap moeten worden verklaard. George is meer voor Verwey geweest dan Van Eeden, wat ook inhoudt dat Verwey meer voor George heeft mogen zijn, wil de lezer voorkomen. Maar er is nóg iets, in deze nogal uitgestreken manier om over zichzelf en een bevriend dichter te schrijven als over grote mannen die al historie geworden zijn: een verklaring van Verwey, zo ongehoord kinderlijk en naief, dat ik, naast zijn doorzien van Van Eeden, dit onthullende trekje stellen moet, ware het maar voor het evenwicht dat men ook billijkheid noemt. Over Verwey's positie gedurende de oorlog leest men het volgende:

‹Als men dit leest moet men bedenken dat mijn verbond met Duitschland nu bijna twintig jaar, niet alleen had standgehouden, maar zich had uitgebreid. Niet alleen voor mijn ontwikkeling, maar ook voor die van het hollandsche geestesleven was het van belang geweest. En ook voor Duitschland, kon ik zeggen, had het zijn nut gehad›.

Och Heer!–dergelijke volkomen ongerijmde illusies maken dichters zich dus, die er hun leven lang naar streefden de ernstigste geestelijke leiders te zijn van hun tijd. Het is inderdaad dan maar goed misschien, dat de ‹practische politiek› hen niet au sérieux neemt.

VII

April 1940. Opnieuw Bergen. Nu de gevaarlijke maand verleden is, gaat men geloven dat alle bedreiging ook voorgoed in lucht is opgegaan; en bovendien, Bergen ligt ook binnen de Vesting Holland. Een paar tijdschriften komen uit, waarin artikelen van mij staan, en elk artikel dat ik zo geboren voor mij zie, bezorgt mij een lichte verbazing; eerlijk gezegd, heb ik de laatste tijd geen stuk uitgezonden, geen werk van enigszins langere adem ondernomen, zonder bij mijzelf te zeggen dat ik het eerste niet terug zou zien en het laatste niet zou afmaken.

Maar nauwelijks 2 dagen hier terug merk ik de rechten van het militair. Het was nog goed koud; op de Nesdijk lopend met de kraag van mijn jas op en mijn hoed in de ogen, merk ik dat ik scherp word aangekeken door een korporaal die mij op een fiets voorbijkomt. Een paar stappen verder, op de hoek van de Nesdijk en de Meerweg, blijf ik staan om over de velden te kijken en tegelijk merk ik dat achter mij de korporaal van zijn fiets is gestapt en mij opneemt. Het wordt amusant: zonderlinge spionnen die zich zó op een tweesprong opstellend blikken werpen om zich heen. Ik sla toch af, niet de kant van het vliegveld uit, maar de Meerweg in; maar ik heb de helft ervan nog niet afgelegd als de korporaal mij achterop rijdt en met zachte nadrukkelijkheid vraagt: «Waar keek u naar?» «Naar de molentjes». «O... en waar komt u vandaan?» «Van huis». Jawel, maar ik was vreemdeling hier, dat had hij direct gezien. Nu, dat was waar, ik kwam net uit Den Haag. Hij wenste mijn naam en mijn adres te weten en wat ik verder was; en terwijl hij dit in een boekje opschreef vroeg ik hem of hij mij heus voor een spion hield, en waarnaar hij veronder-

stelde dat ik gekeken had, en hoe ik weten kon waar ik naar kijken mocht of niet, en waar ik wandelen mocht of niet; met het gevolg dat hij antwoordde dat hij zijn plicht deed en ik weer dat ik het graag geloofde en zelfs prachtig vond, maar dat zijn kapitein voor mensen die in Bergen kwamen om er te wandelen toch maar opschriften moest laten zetten met ‹verboden te kijken› als hij daar last van had. Het was het soort gesprek waarbij je allebei eindigt met te lachen. Later hoorde ik dat in Bergen, gegeven het vliegveld, inderdaad gespionneerd werd, dat men zelfs enige mensen verdacht–en het gedrag van de korporaal illustreerde voor mij een van de beminnelijke kanten van het nederlands karakter: dit naieve wantrouwen tegen een heerschap dat spionneren zou op mijn manier en deze gemoedelijkheid bij een wantrouwige militaire autoriteit. Als het eens een duits wantrouwig militair was geweest...

Door de radio laat Churchill zich nu dreigend uit, ook tegen de neutrale landen, en het aan de macht komen van Reynaud in Frankrijk geldt voor het beginnen van de ‹werkelijke› oorlog, zoals de vrede die de Finnen met Rusland hebben moeten sluiten geldt voor een nederlaag van de democratische landen. Maar iedereen, letterlijk iedereen die ik ontmoet, doet opgelucht over Holland. Het gevaar is nu voor de Scandinavische landen, of voor de Balkan, wij zijn voorlopig niet aan de beurt. Wat een balsem in dat woord *voorlopig!* En vooral, wat een vertrouwen dat de echte politici zich laten doorzien, dat men aan de oppervlakte bespeuren kan wat zij in hun duisternissen uitbroeien. Als zij waren die zij moesten zijn, zou Holland nú juist een verrassing moeten beleven.

In Amsterdam maak ik een meeting mee voor de maatschappelijke en culturele rechten van de Joden. *Wij willen ons zelven zijn en blijven*, stond in grote letters achter de sprekers. Er was er één bij die zich onbarmhartig in het zweet sprak, die zwol van de inspanning, die woorden uitstiet vol tragiek; en de zaal stampte het hardst bij het beeld van de gemobiliseerde joodse Nederlander die de vrijheid van dit land mee

zou helpen verdedigen. ‹En ik weet zeker, zei de spreker, dat de meesten van u hier in de zaal lang niet genoeg hebben gedaan!› Het is een verwijt dat mij blijft vervolgen in Bergen, terwijl ik in de kleine boekhandel rondsnuffel en plannen maak voor een herdruk van Multatuli–*de* definitieve en complete uitgave, een werk dat jaren duren kan en dat een voor mij ernstig probleem raakt, waarvan iedere practische oplossing veel tact en aandacht en overleg vergt, allemaal dingen die aan dat andere ‹werk› onttrokken zullen zijn. Een ernstiger probleem voor mij dan de ‹zwarte nacht over Polen›, ik moet het erkennen, hoe beschaamd dan ook. Maar... ieder zijn vak, daar ontkom je ook niet aan.

Literaire herdrukken–behalve voor schoolgebruik en met de voetnootjes van een leraar–zijn ook een van de zwakste zijden van Holland. Men moet ook vechten, bij ons, om een ouder auteur herdrukt te krijgen; men heeft moeten vechten voor een nieuwe uitgave van de beste boeken van Couperus, en een ganse Couperusvereniging met contribuerende leden is weer in rook vergaan eer men ertoe kwam de diverse uitgevers met elkaar in overeenstemming te brengen voor de ontworpen bibliotheekuitgave der verzamelde werken. Een werk dat indertijd in Indië verslonden werd, de weinig ‹kunstvolle› maar voortreffelijke romans van P. A. Daum gezegd Maurits, is op één uitzondering na in zijn staat van onvindbaarheid gebleven. De ene letterkundige na de andere heeft er zich voor warm gemaakt; en het heeft alleen gediend tot een zachte schommeling onder een paar uitgevers, een schommeling die al gauw weer tot stilstand kwam omdat de een of andere ‹rechthebbende› uitgever, óók waakzaam geworden, zich toen plotseling voornam die herdruk zelf te bewerkstelligen–en daarop weer indutte, onder wat gemurmel van ‹toch niet aandurven› en ‹niet genoeg belangstelling van het publiek›. Deze aangename staat van zaken brengt de cultuur van een land–de literaire althans–rustig maar feilloos naar de lommerd, al zijn er dan Vondel-herdenkingen met vele sprekers en Vondel-herdrukken bij de vleet, die dus blijkbaar

gekocht worden door Nederlanders die Vondel tóch niet lezen.

Maar deze Nederlanders weten althans wie Vondel *is*, wat een eer is die weinig overleden schrijvers met Vondel delen. Een jong indisch journalist vertelde mij eens dat hij in zijn kinderjaren van zijn vader te horen kreeg dat Vondel en Multatuli onze grootste schrijvers waren, maar dat je ze niet met elkaar kon vergelijken. Inplaats van deze woorden van onschatbare waarde–immers getuigend van een sluimerende literaire cultuur bij een niet-vakman–te citeren, verkondigde de zoon van die vader over Multatuli allerlei andere vaagheden. Ik herinner mij ook, van 20 jaar geleden, een man–hij was chemiker bij de suiker–die de voor Indië buitensporige gewoonte had van zelf te lezen; ik bedoel hiermee: van de literatuur niet te beschouwen als een onterend tijdverdrijf, speciaal uitgevonden voor door hun werkende mannen verlaten vrouwen. Hij las zelf, deze chemiker, en niet alleen de avonturen van meneer Focus of van de zoveelste opvolger van Sherlock Holmes. Daar ik achttien was, literatuurbegerig en zo systematisch, dat ik een lijst had opgemaakt van *alle* schrijvers die de wereld had opgeleverd (dacht ik) en die ik uit een encyclopedie had opgediept zonder enig onderscheid tussen Plato en Justus van Maurik, wilde ik een historisch gesprek met hem beginnen over oudere auteurs. Ik moest toen ervaren dat hij minachtend begon te lachen. «Ik ben een beetje eigenaardig, zei hij toen, ik lees alleen maar de laatstverschenen boeken.» Dat was in het Indië van 20 jaar geleden, toen de boekenuitstallingen in de allerbeste boekwinkels daar nog lang niet zo ‹bij› waren als nu, en er nog niet zó uitzagen alsof men alleen nog maar vergeten had er wat dozen bonbons en marsepeinen olifantjes tussen te zetten. Die man dacht zich *eigenaardig;* en zijn eigenaardigheid nu was de eigen aard van de doorsnee-Hollander, die een boek leest zonder enig besef van rang- en qualiteits-verschil, zelfs wanneer hij een Jo van Ammers-Küller doorneemt onmiddellijk na een Arthur van Schendel. Hij leest immers, behalve om ‹bij› te zijn–van-

waar anders die honger naar het laatstverschenene?–voor zijn plezier, wat volkomen zijn goed recht is, omdat zijn plezier niets te maken heeft noch hoeft te hebben met literatuurbesef of gevoel voor een nederlandse literaire cultuur. Hij heeft zo ook–wie zal ze hem misgunnen!–zijn ‹eigen ideeën› over literatuur. Hij weet bijv. dat een schrijver ‹ontroerd› moet zijn om een goed boek te schrijven, dat ‹ontroering› dus ‹literatuur› maakt, en als hij er dan nog wat bij weet van ‹cerebraliteit›, die héél verkeerd is in literatuur, en van ‹bloedarmoede› bij schrijvers die lijden aan voornoemde cerebraliteit, weet hij véél. Dat dit alles met literaire *qualiteit*–eerste en laatste criterium in deze materie–toch niet veel van doen heeft, is weer iets anders; hij heeft zijn eigen ideeën en kent dus de courante, zogezegd heersende, opvatting, en vraagt geen lessen, en *wil* ook niet het ‹highbrow›-stadium bereiken, enz. Een beetje hartelijke domheid en wat bloedvolle ontroering en voor hem is dat als qualiteit van je beste. Nu zijn deze te vinden bij een Blubo-schrijver van het slag van George Kettmann Jr zo goed inderdaad als bij wie ook. De tijd stáát bovendien niet naar subtiliteit. En een literaire cultuur, die een dergelijke tijd zou kunnen aankweken, en die alleen bestaan kan wanneer men de goede schrijvers *herdrukt*, wat zeggen wil: wanneer schrijvers, te goed voor een massa-verbruik, *doorwerken* in wat ik koppig voort zal gaan een elite van lezers te noemen–schijnt bij ons, of bij elk klein volk, te behoren tot het onbestaanbare.

Het grote publiek koopt alleen de gunsteling van het seizoen, het kleine publiek is, in een klein land, te klein om het bestaan van goede schrijvers, maar vooral in herdrukken, mogelijk te maken. De uitgevers raken op dit gebied dus nagenoeg nooit uit hun chronische angsten, en verwijzen naar de boekhandel, die–al of niet een weinig door hen belasterd–‹principieel› de neus ophaalt voor herdrukken. Als uitkomst werd voor de arme auteurs in kwestie dus de school-herdruk uitgevonden, en daarmee het onfeilbare middel om hen gehaat te maken zelfs bij de 2 leerlingen op de 100 die hen, hadden zij

hen in andere omstandigheden ontmoet, misschien nog wel hun gezelschap waard hadden gevonden...
Deze beschouwing, die mij op zichzelf niet onbelangrijk voorkomt omdat zij niets minder behandelt dan een der zogeheten tragedies van een klein land, drong zich in Batavia vanzelf bij mij op toen ik daar van de uitgever Querido een herdruk ontving van Van Deyssel's *Frank Rozelaar*. De koloniale omgeving brengt soms tot zulke vaderlandse overwegingen. De uitgever Querido heeft, met zijn *Salamander*-reeks van werkelijk goedkope romans die gestadig aangroeit, een eigenlijk onnederlandse, althans ontraditionele durf betoond. Dat deze reeks doet denken aan de veelverkochte *Albatross*-boekjes zegt op zichzelf niets; de *Albatross* heeft Jan en Alleman geïnspireerd, en ieder die dacht volgens deze formule zaken te maken, heeft zich beijverd de laatste snufjes erin op te nemen, liefst vertaald en dus uiteraard van het tweederangssoort (omdat zij die eersterangsboeken lezen dat immers in de oorspronkelijke talen doen), en zonder énige lijn, van literair standpunt bekeken. De uitgever Querido echter schijnt zich bepaald toe te leggen op iets als cultuurbesef bij de lezende natie; een boek als *Frank Rozelaar* althans deed mij dit veronderstellen. Het boek is, ongetwijfeld, onder het niet-critische werk van Van Deyssel, het beste, althans meest leesbare. Maar het dateert volkomen; de ongewone oorspronkelijkheid die de lezer van ‹tachtig› moest aantrekken en bedwelmen, is sindsdien door velen geëvenaard en overtroefd; het dient dus toch grotendeels historisch te worden gelezen en de uitgever heeft dus verondersteld dat ‹men› dat zou kunnen of moeten. Niet dat de heer Querido dit altijd zou doen, in zijn reeks, maar enfin, het kunnen niet allemáál belangrijke boeken zijn die in zo'n reeks worden opgenomen.

Frank Rozelaar is geen roman, althans geen ‹echte›, het boek hangt eigenlijk als droog zand aan elkaar en behalve de negatieve afschuwelijkheid van geen roman te zijn, bezit het de voor het grote publiek positieve dito van te bestaan uit hyper-

individuele notities. Nu is het waar dat deze aantekeningen kunstvol zijn, àl te kunstvol zelfs, dat Van Deyssel zich in dit proza, meer dan in nadrukkelijker en langdradiger proeven, door-en-door virtuoos betoont. Maar wie interesseert zich wérkelijk nog voor een dergelijke virtuositeit, en wie stelt belang èn in de *naam* Van Deyssel èn in de *geest* van deze aantekeningen-schrijver, die niet alleen hyper-individualist is, maar schoonheidszoeker, schoonheidsjager van glansjes op beukenblaren en dergelijke; niet weinig geaffecteerd, volkomen ivoren-toren-achtig en daarbij fin-de-siècle, eigenlijk op een liederlijke manier?

Als men dit boek heden beschouwt, valt in de eerste plaats op hoe betrekkelijk onorigineel het was, zelfs in de tijd waarin het geschreven werd; het was altijd een boek voor de elite, maar als zodanig een modeboek. Het idee een hoofdpersoon te nemen die nauwelijks of geen avonturen zou hebben, maar wiens innerlijke wereld, zorgvuldig getoetst aan het hem omringende, het hele werk zou vullen, was eigenlijk al gevonden door Xavier de Maistre in zijn *Voyage autour de ma Chambre;* Alphonse Karr had hetzelfde procédé toegepast op zijn tuin; de bewuste, aesthetische verdieping hiervan, waartoe de symbolisten moésten komen, vond volledig uiting in het destijds opschuddingwekkende *A Rebours* van Huysmans. Maar Van Deyssel had nog andere voorbeelden, dichter bij hemzelf, meer van zijn eigen generatie; hij kende ongetwijfeld de eerste delen van *Le Culte du Moi* van Barrès, het daaraan verwante debuut van André Gide, *Les Cahiers d'André Walter.* Zijn Frank Rozelaar is vooral een hollandse neef van de twee ‹ikken› uit deze laatste werken.

Hij is een hollandse neef, omdat hij het soepele maar altijd zware proza schrijft van Van Deyssel; omdat hij de hem onmisbare liefde voor zijn schoonheidsontroering put uit zijn leven met vrouw en kind; omdat hij wandelingen doet in een landschap dat enkel hollands kan zijn. Maar de ‹dionysische›, of de dwaze kant, zoals men het nemen wil, was wel uit het buitenland binnengesmokkeld: wanneer de lezer de indruk

krijgt dat de schrijvende Rozelaar zich zeer kortgeleden gedrenkt moet hebben in de alcohol, kan men ervan op aan dat dit komt omdat Van Deyssel tòch in Parijs geweest was en daar ‹un bock› (uitgesproken ‹un beck› of ‹un back›?) besteld heeft aan de Grote Boelevaar. Toch, de uitgever Querido heeft gelijk dat hij de hollandse lezer dit boek wil doen herlezen. Het dateert, maar het *is* van ons voortreffelijkste kunstproza (heel weinig bloedrijk overigens, hoewel barstend van schoonheidsontroering). De schoonheid, die ons er zo opdringerig in wordt vertoond, is zo vol hollandse bezonkenheid en impressionistische maar blinkende, hollands-lichtachtige klaarheid, de levenswijsheid waartoe de heer Rozelaar tenslotte schijnt te komen zozeer een roes gelijk, zo ònernstig in zijn zwaar-opgelegde ernst, dat het geheel blijft bekoren als een van de meest geslaagde literaire spelen, waartoe een Nederlander ooit in staat was. Pittiger, bewogener, menselijker dan dit–en Van Deyssel maakt plaats voor Multatuli, die niet alleen meer ‹te zeggen› had, die ook zuiver stylistisch een heel wat groter kunstenaar was dan hij. Maar *dit* is Van Deyssel, en de waarde die Van Deyssel bij ons het zuiverst vertegenwoordigt, in zijn grootste zuiverheid.

Met enige wrangheid merkte ik op dat het boekje maar klein was. Het was mij te gauw uit, in deze editie die niet met interlinie en vierkante bladspiegel de lectuur nog wat weet te rekken, en toch behoort het tot die kleine boekjes, waar men lang over doet, omdat men ze niet verslinden kan, omdat de schrijver ons zijn rhythme oplegt–ja, meer nog dan om de ‹diepe zin› ervan. Ik wilde echter niet overwegen of de durf van de uitgever om een zo ongevraagd boekje te herdrukken, overwogen had *dat* het maar klein was. Ik vond het in Indië beter te eindigen met een vivat in de Blubo-toon: ‹Heil zij de Herdrukken van Holland!›

BIJLAGEN

INDISCHE LETTERKUNDE

«Is een eigen Indisch tooneel bestaanbaar?» vroeg de Heer Hans van de Wall in het eerste nummer van *Het Indische Leven*. We zouden de vraag kunnen uitbreiden en aldus stellen: Zou een indische *letterkunde* kunnen bestaan? Bestaat er misschien reeds ene?

Want dat de rubriek ‹Litteratuur› van *Het Indische Leven* in de eerste plaats ten doel zal hebben *indische* literaire voortbrengselen te bespreken, lijdt geen twijfel. Over bellettrie uit het moederland of uit den vreemde wordt door een heirleger van critici in tal van bladen reeds genoeg geschreven, geargumenteerd, getwist,–zózeer zelfs dat des te pijnlijker daartegen afsteekt de weinige sporen van letterkundig leven welke men in de koloniën van «het literaire Nederland» aantreft. Dan stuit men reeds dadelijk bij een voorgenomen discours over indische letteren op de pedant-qualificerende vraag: «Wat heeft men onder *indische* letterkunde te verstaan?»

Sterne heeft gezegd dat grote wijsgeren met voorliefde kleine dingen onderzoeken, en de Professoren Te Winkel en Kalff zijn tegen elkander ten strijde getrokken over de vraag: «Wat heeft men onder *nederlandse* letterkunde te verstaan?»– «Letterkunde van Nederlandse taal,» zegt Kalff.–«Letterkunde van de Nederlanders», repliceert Te Winkel. «Of Grotius en Barlaeus Latijn schrijven, het doet er minder toe; zij zijn typische Nederlanders.»

Men ziet: het voorbeeld ontbreekt niet. En al zouden wij in Indië geen wijsgeren hebben, daar zijn de velen die het *willen* zijn! Men *moet* op deze vraag bedacht zijn, temeer omdat zij een imitatie is. Wij staan tegenover het woord ‹indisch›!

En men zou diepzinnige beschouwingen kunnen houden en

met bovenmenselijk vernuft bladen vol kunnen schrijven om de juiste betekenis uit te rekenen van dit ‹indisch›. Men zou met veel spitsvondige stellingen wellicht kunnen ‹bewijzen› dat onder letterkunde van Indië de strengst-nationale, dus *Volks*literatuur moet worden verstaan, en zou dan komen op de inlandse uitingen van woordkunst, op de wajang-sages, de javaanse Kamandaka-avonturen, de pantoens en sisindirans... Maar dit is muggenzifterij, futiel uitpluizen, voortspruitend uit een geest van *would-be*-geleerdheid en tegenspraak, die iedere stap in de goede richting zou belemmeren.

Het spraakgebruik bepaalt de waarde der woorden en geeft in een taalkundige kwestie meestal de juiste en ongezochte oplossing. En men denkt bij ‹indisch› onmiddellijk aan: De *nederlands*-sprekende, *indische* samenleving. De uitbeelding dus van het indische leven, maar dan ook het gehéle leven in Indië omvattend, in de nederlandse taal! – Te spreken van een *nederlands*-indische letterkunde zou overbodig zijn en het begrip eer verzwakken; te temen van een koloniaal-vaderlandse literatuur zou meer dan schoolmeesterachtig aandoen. *Indische* letterkunde dus. Halt! Wij hebben ons over de voetangels van het eerste woord heengezet, alleen om te vallen in de klemmen die het tweede woord ons stelt. Want weer moeten wij voorbereid zijn op de tegenwerping: Zou men van een indische *letterkunde* kunnen spreken?

Men is belezen, men weet dat letterkunde is: de afspiegeling van de geest van het volk, van de natie. De scheppingen van enkelingen, boven de menigte uitstaande, zijn voor enkelingen; voor het bevoorrechte groepje dat zich zo gaarne ‹kunstkenners› noemt. Wat populair wordt, wat lééft, is de uiting van de geest van het *volk*. Maar er is geen indisch volk, geen indische natie! De mengelmoes van zich bij elkaar tegenover elkaar aansluitende groepjes, partijtjes, kliekjes... men kàn ze geen natie noemen. Het woord nationaal is hier misplaatst, is hier een frase.

Wil men dan de samenleving nemen? De specifiek-indische samenleving, die, waarbij men onmiddellijk denkt aan een-

voudige huizen met gezelligheid in de eerste plaats, met hartelijke ‹indische mensen›? Men zou dan een stap verder zijn. Maar *deze* samenleving verdwijnt met de dag, wordt steeds meer verdrongen door die andere welke ontstaan is uit de wrijving met ècht hollandse arrogantie, bekrompenheid, broodnijd, – hier geïmporteerd door een aantal lui, niet behorende tot het beste deel van onze overzeese broeders, die steeds talrijker worden, en die van het hedendaagse indische leven een surrogaat maken van het oude, die door hunne aanwezigheid het woord ‹nederlands› vóór ‹indisch› slechts schijnen te onderstrepen en aan te dikken.

De heer Van de Wall zegt in zijn reeds eerder genoemd stuk zo goed, dat het indische leven een eigen stempel draagt, een koloniale stempel misschien, die zich zowel op hiergeborenen als op oud-Indisch-gasten onuitwisbaar vastzet. Het is deze stempel die men ook in de indische literatuur moet weervinden. En hij *is* er Goddank! Al is het nog maar zwakjes, er *is* letterkundig leven in Indië, – een begin ervan.

Er zijn er, die de oud-indische toestanden, welke langzamerhand verloren zullen gaan, hebben trachten vast te leggen, ieder op eigen manier: Dr Jan ten Brink in de eerste plaats, W. A. van Rees, Annie Foore, Hans van de Wall, Fabricius en anderen. Men moge over hun werk oordelen als men wil; men moge deze eerste pogingen méér of minder geslaagd noemen; men zal moeten toegeven dat zij navolging verdienen. En zo deze navolging een *verbetering* tevens kan zijn: *tant mieux!*

Toegevendheid voor een streven dat eerst in het begin-stadium verkeert, is bovendien een vereiste. Toegevendheid, óók wanneer Mevrouw Thérèse Hoven een paar bekoorlijke indische meisjes een vriendschappelijk babbeltje laat maken in de takken van een... klapperboom! Toegevendheid voor het loffelijk pogen, al moet zich deze toegevendheid vaak ondanks onszelf uiten in een... toegeeflijke glimlach. En zij die beweren willen dat Indië geen letterkunde heeft, omdat al het tot dusver geschrevene niet voor die grootse naam in aanmerking

komt, zouden hier wellicht anders over denken wanneer zij lezen hoe in 1826 een hollands paedagoog, Matthijs Siegenbeek in zijn *Beknopte Geschiedenis der Nederlandsche Letterkunde* voor onderwijzers, zelfs... *geneeskundige* werken opnam en besprak.
Die trok de grenzen dus al héél erg ruim!
Belangstelling is er genoeg in Indië. De heer Van de Wall getuigt het ten opzichte van het toneel en hij kan het weten. Maar ook voor die andere vorm, die zich zo wèl leent om het leven te doen *leven*= de roman, bestaat belangstelling. Hiervan getuigt de betrekkelijke populariteit welke zelfs de prikkelromannetjes van Francisco José en het àl-te-populair geschreven *Meta Mormel*,–parodieën op zichzelf!–bij uitgave genoten.
Men leest graag over het indische leven!
Er is slechts leiding nodig; leiding van smaak door diegenen onder de ontwikkelden in Indië die, in het bezit van een scherpere critische blik, in staat zijn het kaf van het koren te scheiden, en naar hun beste kunnen het grote publiek dienen te wijzen op het vele schoons dat ook Indië ons op letterkundig gebied kan geven,–al doemt er niet dadelijk een genius op!
Zij zouden ook de ‹toon-aangevende lezers› hier te lande aan het verstand kunnen brengen, dat men zijn literaire belangstelling op een andere manier kan uiten dan door immer te vragen naar de nieuwste *English novels*, door te causeren over de láátstverschenen Curwoods, Jack London's, Temple Thurston's, Barclay's...
Maar bovenal zouden zij kunnen waarschuwen tegen mogelijke nakomers van die uitingen van landziekigheid, welke alle kans hebben zich hier mettertijd te ontwikkelen, en waarvan Bas Veth's *Het Leven in Nederlandsch-Indië* en Maurits Wagenvoort's *Natuur en Menschen in Indië* een paar treurige voorlopers zijn.
Wij kunnen wat beters gebruiken dan pogingen om, onder het mom van bellettrie, ons indische leven belachelijk te maken, om te gispen en te kastijden. Niet om bestwil van het

land waarover men knort maar waarvan men toch houdt, maar in buien van zwartgallige ontevredenheid met alles, en met eigen persoon in de eerste plaats, neergeschreven!

Weltevreden, September 1919

AANTEKENING BIJ DISCUSSIE OVER ‹ONTMOETING MET INDONESIËRS›

(Zie pag. 42 van dit deel)

Het was aanvankelijk mijn bedoeling om zo duidelijk, d.w.z. zo precies als mij *mogelijk* zou zijn, in te gaan op het stuk van de heer Soeroto, dat men in ons vorig nummer heeft kunnen lezen. Dit hoewel, zoals de heer S. trouwens zelf reeds zei, het gevaar zeker niet denkbeeldig was dat wij, voor het grootste deel althans, langs elkaar heen praatten. Het stuk van de heer S. heb ik met grote belangstelling gelezen, niet het minst om het opene en uitgesprokene ervan; maar waar de schrijver zijn waarheden verkondigde over ‹de› Indonesiër, lag het niet in mijn rol hem daarop te antwoorden. Ik kan mijn indrukken weergeven, maar verbeeld mij allerminst te behoren tot hen die ‹de› Indonesiër kennen; ieder indonesisch getuigenis op dit terrein is voor mij dus leerzaam, maar weerhoudt mij van ‹terug-leraren›. Ik had de heer S. iets terug kunnen zeggen over het wonderlijke lijstje van europese schrijvers dat hij zegt te bewonderen, maar mij is gebleken dat dit lijstje door hemzelf ironisch bedoeld werd; dus zo ongeveer alsof men zei: ‹wat mij betreft, mijn grootste schrijvers zijn Homerus, Prick van Wely van het engels woordenboek, Victor Hugo, Bos van de atlas, Dostojevsky, Kleian van het adresboek, en ook nog Schiller en Goethe›. Er is geen enkel bezwaar tegen dat iemand dit zo zegt, als de bedoeling maar duidelijk is.
Met vreugde zag ik mij dus van mijn wederwoord ontslagen door het binnenkomen van de hierachtervolgende antwoorden, emanerend van Indonesiërs. Alleen een Indonesiër kan tegenover een andere Indonesiër zonder aarzelen van mening verschillen over ‹de› Indonesiër. Wij, niet-Indonesiërs, doen beter naar het debat te luisteren, in de hoop eruit te leren.

LITERATUUR EN VOLK

Uit: *Nomor Peringatan Poedjangga Baroe* 1933–1938

De belangstelling voor het culturele leven wordt in ons land steeds groter. Het is niet te ontkennen dat de opwekking en ontplooiing van die belangstelling voornamelijk te danken zijn aan een groep jongeren, die zich om het tijdschrift *Poedjangga Baroe* hebben verzameld.

Deze jongeren-beweging heeft eerst slechts de aandacht getrokken door het enthousiasme, waarmee zij trachtte een cultureel leven in Indonesië te wekken, dat geen museumlucht of wierookgeur ademde. Doel en beginsel waren aanvankelijk nog vaag, althans voor buitenstaanders. Maar langzamerhand is dit jeugdig enthousiasme duidelijker geworden, gesterkt door ervaring en een verder reikend begrip van eigen plaats en kunnen.

Poedjangga Baroe is een maandblad, dat leiding wenst te geven aan de nieuwe, dynamische geest, die een nieuwe cultuur scheppen zal: de cultuur van de Indonesische eenheid. Een zelfbewustzijn is ontstaan, een dynamische geest, een geest van vernieuwing. Het doel is nog steeds niet geheel duidelijk. Hoe zal die nieuwe cultuur er straks uitzien, die cultuur van de Indonesische eenheid?

Toekomstvoorspellingen over het leven en het menselijke verkeer kunnen wij beter aan Mme Leila overlaten. Wij gewone mensen kunnen alleen maar gissen en trachten te bereiken wat wij wensen. Wat wil de *Poedjangga Baroe*-beweging eigenlijk? Wat is de vorm van cultuur, waarnaar *Poedjangga Baroe* streeft? Wij kunnen er alleen maar naar raden, aan de hand van uitspraken van haar vertegenwoordigers. Een programma is er blijkbaar niet. Dat is een tekortkoming, maar geen fout.

Aangezien zij geen program heeft, behalve wat er in de veelomvattende doelstelling is neergelegd, kan men de *Poedjangga Baroe*-beweging alleen leren kennen door haar doen en laten en door haar streven gade te slaan en te bestuderen. En die gebruik ik dan ook als uitgangspunt voor mijn overpeinzingen en beschouwingen over de beweging en mijn gissingen en verwachtingen over de weg die zij zal inslaan.

Waarschijnlijk de weg naar het volk. Want als zij zich straks ten volle bewust zal zijn geworden van zichzelf en haar doel, zal zij noodzakelijkerwijs van de twee wegen die voor haar openliggen er één moeten kiezen: naar rechts en terug naar het uitgangspunt, of naar links en mèt het volk voorwaarts naar een nieuwe cultuur. De weg naar rechts is de weg naar de eeuwige rust, de weg naar het graf; de weg naar links is de weg van voortdurende strijd, naar een nieuwe cultuur, die in schijn onbereikbaar is: de weg van de strijd óm de strijd, de weg naar een dynamische wereld.

Als *Poedjangga Baroe* de belofte vervult, die zij zichzelf en het Indonesische volk heeft gedaan–een dynamische geest en een nieuwe cultuur–, dan zal zij zich direct tot het volk richten en zichzelf en haar idealen ten slotte met het volk vereenzelvigen.

Het gewone volk, dat geen gelegenheid heeft aan het culturele leven deel te nemen temidden van de zorgen om het levensonderhoud, is bereid samen te gaan met de voorvechters, die streven naar een nieuwe cultuur, waarin het volk een plaats zal hebben. Het is niet nodig in de massa, die eigenlijk nog helemaal geen cultuur bezit, eerst de statische geest te doden, die *Poedjangga Baroe* bestrijdt.

Daarom ook moet het probleem van literatuur en volk bij alle Indonesische jongeren, die dynamisch van geest zijn en streven naar een nieuwe cultuur, in het centrum van hun belangstelling staan.

Enkele ideeën over literatuur en volk in dit artikel baseer ik op een groter essay over cultuur en volk. De voornaamste punten van dit essay waren:

Het woord cultuur (kebudajaan) heeft dezelfde betekenis als de Engelse term ‹civilisation›; het door de Duitsers gemaakte onderscheid tussen ‹Zivilisation› en ‹Kultur› verwerp ik, want dat komt mij nutteloos voor.
De burgerlijke cultuur, ook wel westerse cultuur genoemd, is een universele cultuur geworden, de wereldcultuur.
Cultuur is geen dood erfstuk, maar een goed, dat men dient te veroveren om het te bezitten. Een mens of een kaste is niet door afstamming de erfgenaam van een cultuur, maar iede die bereid en in staat is het erfgoed der cultuur te overmees teren.
De cultuur der intellectuelen in het Oosten is dezelfde als de westerse cultuur.
Hier trek ik de lijn van deze stellingen een weinig door om tot de conclusie te geraken, dat de *Poedjangga Baroe*-beweging slechts één aspect is van de universele cultuur die over de wereld verbreid is.
Laat mij eerst trachten een karakteristiek te geven van de nieuwe letterkundige beweging in Indonesië.
De beweging is op gang gebracht door jongere intellectuelen in Indonesië, die westers gevormd zijn. Hun cultureel bezit bestaat niet alleen uit westerse kennis, maar ook uit westerse literatuur en kunst. Zij leven met die westerse literatuur en cultuur, omdat er voor hen nu eenmaal geen andere literatuur en cultuur bestaan, waarmee zij hun geestelijk leven kunnen bevredigen. Daarom zijn hun culturele idealen dan ook dezelfde als de idealen die men aantreft in de westerse cultuur. Deze waarheid hoeft de waarde van de cultuur en literatuur waar de Indonesische jeugd naar streeft, absoluut geen afbreuk te doen. Integendeel, wat zij wil, is niet meer dan een eis des tijds.
In dezelfde mate waarin de samenleving in Indonesië moderner wordt, zal de positie van de Indonesische jeugd met haar idealen sterker worden. Deze Indonesische jongeren, die men dikwijls ‹ontworteld› noemt, zijn in werkelijkheid opgegroeid op nieuwe grond, in een nieuw Indonesië, dat velen niet willen zien en niet willen kennen. Hoe moderner Indo-

nesië wordt, hoe wijder en dieper zij hun wortels uitstrekken en hoe groter hun invloed en macht in de Indonesische samenleving worden.
De maatstaf die men hun cultuur behoort aan te leggen, is geen andere dan die men ten opzichte van de westerse cultuur hanteert.
Naar die maatstaf is de literatuur, waarvan zij de vertegenwoordigers zijn, nog achterlijk. Dat hoeft geen teleurstelling te wekken. Deze letterkundige beweging is nog zeer jong. Zij is nog ver verwijderd van de distinctie die grijs haar verschaft. Maar die eigenschap kan haar op het ogenblik juist van nut zijn. Zij is nog vol enthousiasme en staat nog niet onder de druk van het scepticisme en pessimisme van het oude Westen. Haar geest kan nog in vuur geraken voor idealen die de Europese scepticus alleen maar doen glimlachen. De beweging van '80, die in Europa als passée wordt beschouwd, kan haar nog in verrukking brengen. Zij worstelt nog met problemen die men in Europa reeds als een stel oude kleren heeft afgelegd. Wat voor Europa al verleden is geworden, is voor haar nog toekomst. Zij heeft vertrouwen in die toekomst en is bereid al haar idealen snel en haastig in bezit te nemen.
Op het ogenblik is haar cultuur nog niet van hetzelfde niveau als de cultuur van het Westen, maar zij zal dat niveau eens bereiken. Tot dusver heeft zij verschillende fasen die in Europa jaren hebben geduurd, in korte tijd doorlopen. Op het ogenblik hebben enkelen van onze jongeren al de smaak te pakken van het westerse modernisme. De tijd is nog ver dat zij genoeg zullen hebben van de Europese cultuur.
In de handen van deze Aziatische jongeren heeft de cultuur nog een jeugdig aangezicht, zodat velen in Europa geloven dat deze cultuur de afgeleefde Europese beschaving zal vervangen. Dat is een misvatting. De cultuur van de oosterse jongeren is één met de westerse cultuur en hun geest van vernieuwing is alleen in staat de Europese cultuur te vernieuwen, in gelijke tred en in samenwerking met de krachten tot vernieuwing, die in Europa zelf aanwezig zijn.

Terwijl deze beweging ouder wordt, zullen haar culturele idealen helderder en duidelijker worden, in dezelfde mate als de idealen van culturele vernieuwing in de hele wereld.
De beweging van culturele vernieuwing in Indonesië is, zo kan men zeggen, alleen een literaire beweging. Op andere gebieden van het culturele leven, godsdienst en wetenschap uitgezonderd, is die geest van vernieuwing nog niet aanwezig. Van deze literaire beweging hangt het af, welke weg de Indonesische cultuur zal inslaan. Als bijdrage voor haar leeftocht op deze weg en bij haar werk, leg ik haar in dit artikel enkele gedachten voor.
In iedere culturele ontwikkeling moet de mens een romantische fase doorlopen. Zo is het ook met de literaire beweging van de Indonesische jongeren. Dat is de fase, waarin het tekort aan kennis en ervaring wordt aangevuld met gevoel. De beschouwing van de wereld is nog een gevoelsaangelegenheid. Het oog wordt nog niet beheerst door het verstand, maar door het gevoel. Het denken is passief, nog niet actief. De levensdynamiek is een gevoelsdynamiek en nog geen dynamiek van het verstand. Het denken wordt zelfs vaak als een rem gevoeld in het leven. Men hecht veel meer waarde aan het gevoel dan aan het denken, waarvan men de macht nog niet heeft leren kennen. Het gevoel wordt hoog verheven, tot een wereld op zichzelf gemaakt, aanbeden:

Und wenn du ganz in dem Gefühle selig bist,
Nenn' es dann, wie du willst,
Nenn's Glück! Herz! Liebe! Gott!
Ich habe keinen Namen
Dafür! Gefühl ist alles;
Name ist Schall und Rauch,
Umnebelnd Himmelsglut.

Deze fase hebben wij, geloof ik, nog niet achter de rug en als dat wel het geval is, dan hebben wij er ons nog niet van losgemaakt. Niettemin kan men zeggen dat wij de wereld van Weltschmerz en idylle, de wereld van Courths-Mahler en

Florence Barclay hebben verlaten. Wij zien het ook niet meer als het hoogste goed, te dwalen in wazigheid en lievigheid, tussen licht en duisternis. Wij hebben Du Perron, Ter Braak Benda en Malraux gelezen en leren waarderen. Wij gaan snel vooruit en in dit tempo zullen wij spoedig de brug slaan die onze intellectuelen en hun cultuur zal verbinden met het volk en zijn noden.

Zo is het ook met het probleem van literatuur en volk. De vraag is hier niet of de literatuur voor het volk gemaakt moet worden en in het volk geworteld moet zijn, maar hoé onze literatuur zal moeten zijn om het Indonesische volk zoveel mogelijk nut te verschaffen.

Deze vraag kan in twee delen worden ontleed. In de eerste plaats: hoe moeten vorm en inhoud van de literatuur zijn? Het tweede punt is, hoewel uiterst belangrijk, eigenlijk een technisch-commerciële kwestie. Op de vraag, hoe wij moeten komen tot een zo goedkoop en daardoor zo breed mogelijke spreiding, zal ik in dit artikel niet verder ingaan.

De eerste vraag betreft de literatuur zelf. Welke soort literatuur kan en moet door de brede massa worden gelezen? Als wij naar Europa kijken, doemen namen voor ons op als Zola, Gorki, Adama van Scheltema en A. M. de Jong. Dit viertal heeft niet hetzelfde niveau in de wereldliteratuur, maar het letterkundig werk van deze vier is even geliefd bij het Nederlandse volk. Zola is de vader van het naturalisme; Gorki kan men zijn leerling in Rusland noemen, evenals Adama van Scheltema en A. M. de Jong in Nederland.

Wat zijn de eigenschappen van het naturalisme, waardoor het bij het volksgevoel heeft kunnen aanslaan? Reeds op het eerste gezicht kunnen wij een gissing maken. Het naturalisme schildert het leven van het gewone volk. Het tracht het lelijke en de ellende die onder het volk heersen, te beschrijven in een taal die zo duidelijk mogelijk is. Volgens zijn verklaringen is zijn doel niets anders dan beschrijven. Bij Zola: de natuurwetten van het leven, de erfelijkheidswetten, ook bij de mensen. Dus eigenlijk is het naturalisme bij Zola ook niet

uitsluitend beschrijvend, maar tevens een middel om een wetenschappelijke theorie (de erfelijkheidsleer) te bewijzen. Naar mijn mening wordt het gewone volk over het algemeen niet tot Zola's werk aangetrokken door die theorie en ook niet door de geschiedenis van Rougon-Macquart en zijn afstammelingen, maar door zijn beschrijvingen, zoals men die vindt in *l'Assommoir* en *Germinal*. Nauwkeurige beschrijvingen namelijk van het leven en de ellende van de arbeiders. Zola's overtuiging, dat de mens in zijn doen en denken door zijn instinct gedreven wordt, kon het gewone volk van het begin van deze eeuw als wáár aanvoelen. In de welhaast grenzeloze ellende van die tijd was er niet veel verschil tussen het leven van de arbeiders en dat van de dieren.

Hoewel Gorki veel van Zola heeft geleerd, is zijn naturalisme anders dan dat van Zola. Behalve Zola heeft hij ook Poesjkin, Gogol en Tolstoï gelezen en van hen geleerd. Het naturalisme heeft bij hem een Russische gedaante aangenomen, zou men kunnen zeggen. Bij Zola is het instinct de enige kracht die het menselijke denken en handelen aandrijft. Bij Gorki speelt de psychologie een rol, zij het minder diepgaand dan bij Dostojewski. Het naturalisme wordt bij Zola vaak symbolisme, bij Gorki is het over het algemeen realisme. Maar ook Gorki beschrijft het leven van de paria-kaste. Hij begon daarmee in *Nachtasyl*, dat hij zwervend als een van die paria's schreef. Zola kon het leven van het gewone volk beschrijven als een buitenstaander, die het van buitenaf had bestudeerd, Gorki deed het als een man die het ondergaan had en het zelf kende. Misschien is het verschil in psychologie in de boeken van deze beide grote schrijvers veroorzaakt door een verschil in levenservaring.

Adama van Scheltema, de Nederlandse dichter, is eveneens een naturalist in taal en probleemstelling. Het verlangen dat men bij Zola aantreft om zo sterk mogelijk te schrijven tot het symbolisch wordt, is hem volkomen vreemd. Hij is in alles klein, ondanks zijn wereldsocialisme, dat hij onderging als een van zijn vele ervaringen. Maar evenals Zola schildert

hij, in gedichten, wat het gewone volk kon aanvoelen, in een taal die door het volk kon worden verstaan.
Evenzo A. M. de Jong, in proza. In zijn boeken vindt men geen ingewikkelde psychologische problemen. Hij vertelt over het leven van de arbeiders in Nederland in onze tijd, in een vlotte, gemakkelijke stijl. Het leven dat hij schildert, is niet meer zo lelijk als in de negentiende eeuw. Het leven van de arbeiders in Nederland, in de beschrijvingen van A. M. de Jong, komt overeen met het werkelijke leven van gewone mensen met hun wel en wee. Het is duidelijk dat deze vier schrijvers, die door het gewone volk in Europa worden gelezen, met hun naturalisme dingen hebben beschreven die het volk kan aanvoelen: zijn eigen leven.
Ik ben ervan overtuigd dat, indien de werken van Zola en Gorki in het Indonesisch vertaald en tegen lage prijs verspreid zouden worden, Zola en Gorki ook in ons land gelezen zouden worden door dat deel van het volk dat kan lezen, hoewel het beeld van de ellende van de armen in Europa–daar is in de eerste plaats de alcohol van invloed–de massa in Indonesië eigenlijk vreemd is. Wat bepaald zal aanspreken in deze boeken is de belangstelling voor de armoede en ellende en de primitieve levensomstandigheden, die overeenstemming vertonen met het leven van het gewone volk, waar ook ter wereld. In Indonesië, vooral op Java, is het volk wat minder ruw dan de massa in Europa, maar misschien even primitief.
Wanneer men de lectuur van de massa beschouwt, buiten wat literatuur genoemd kan worden, dan blijkt, dat men houdt van lectuur over vreemde landen en avontuur en daarnaast van boeken van het genre van Courths-Mahler en allerlei goedkope sentimentaliteit; verder van de soort liederen van Jan Koloniaal die met zijn moeder spreekt via de radio-telefoon; van de sentimentaliteit van straatzangers tot en met Speenhoff en van songs als *Sunny Boy*.
Het volk wil een literatuur die grof-realistisch, dus naturalistisch, en aan de andere kant sentimenteel is.
Moet men aan die wens van het volk dan maar toegeven?

Moeten alle schrijvers die volksauteurs willen worden dan maar bij Zola in de leer gaan? Ik meen van niet. Zeker niet in Indonesië. Het is waar, dat het werk van Zola en Gorki tot de grote literatuur behoort, maar het is niet nodig dat wij blijven staan op de toppen die zij bereikt hebben. Het hoogste naturalisme is door Zola bereikt en er was al veel symboliek in. Gorki was eigenlijk geen zuiver naturalist. Bij hem klinkt het verlangen van het gewone volk al door, het verlangen om iets hogers en beters te bereiken. Gorki is even uitvoerig als Zola, maar hij is nooit grof. Een van zijn laatste boeken, dat ik in het Nederlands heb gelezen (een goede vertaling), *Zomer*, zou men welhaast aesthetisch kunnen noemen, fijn van taal, gedachte en gevoel. Moeten wij bij Gorki in de leer? Wij moeten leren van zijn ervaring, van zijn vermogen om gedachte en gevoel vorm te geven, zijn bekwaamheid in het opzetten van een mooie goede roman. Maar niet van hem alleen. Wij moeten in de leer gaan bij Dostojewski, Tolstoï, Proust, Gide, bij Van Schendel, Van Oudshoorn, Boutens en Roland Holst. Wij moeten de hele literatuur als voorbeeld nemen, de cultuur in het algemeen, ook al is zij niet naturalistisch of realistisch.

Het is niet nodig het volk naturalistisch en sentimenteel voedsel te geven. In deze tijd zou het zelfs verkeerd zijn dat te doen; het zou een verouderd standpunt zijn. Zola had niet de bedoeling op te voeden. Hij schilderde de armoede en ellende niet in de eerste plaats om ze te doen verdwijnen, maar, volgens zijn eigen getuigenis, alleen om ze te beschrijven en te verklaren. Wij streven ernaar het volk op te voeden en de armoede en ellende op te heffen: wij strijden voor een nieuwe cultuur. *Wij moeten de normen van onze literatuur niet verlagen om te voldoen aan de nog ruwe, primitieve, geestelijke behoeften van het volk, maar onze literatuur moet de massa opvoeden, opdat zij ook de gedachten en gevoelens zelfs van verfijnde literatuur kan waarderen. Onze literatuur behoort in staat te zijn de gedachten en gevoelens van het volk tot een hoger plan op te heffen.*

Waar vinden wij nu de verbinding tussen de reeds hoog ontwikkelde literatuur en de gedachten- en gevoelswereld van het nog primitieve volk? Op hun gezamenlijk levensgebied, op het terrein van het maatschappelijk verkeer. De literatuur voor het volk moet sociaal gericht zijn. En om het maatschappelijk leven te kunnen begrijpen, moeten wij over een scherpe, waakzame blik beschikken, een koel en zuiver verstand: wij moeten realistisch zijn.

De literatuur voor het volk behoeft dus niet naturalistisch te zijn, maar zij moet realistisch zijn en sociaal gericht.

De psycho-analyse van hoogbeschaafde mensen, zoals men die aantreft in werken van Marcel Proust of Aldous Huxley, hoe scherpzinnig en subtiel ook, blijft buiten de belangstelling van de massa.

De ruwe, laag-bij-de-grondse sentimentaliteit van het gewone volk moet gezeefd worden en gesublimeerd tot zuivere, schone gevoelens. Dit alles is de taak van onze literatuur, in poëzie en romankunst.

De vraag rijst of, indien het onze plicht is op te voeden, alle literatuur niet tendentieus wordt. In werkelijkheid heeft die qualificatie ‹tendentieus› in de literatuur veel minder betekenis dan men aanneemt in Indonesië. Dikwijls wordt wat een reactionair-conservatief tendentieus noemt, door een andere partij als realistisch aangemerkt.

Heeft men de *Max Havelaar* niet tendentieus genoemd? Kan men *Oorlog en Vrede* van Tolstoï niet tendentieus noemen? En zijn hele werk? En (Henriette) Roland Holst? Zijn literaire werken minder waard, omdat men ze van bepaalde zijde tendentieus noemt? Eigenlijk kan men ook het naturalisme van Zola in die zin tendentieus noemen. Bij het beoordelen van literatuur is het begrip tendentieus waardeloos. Gemeten aan literaire maatstaven, kan een roman, ook al is hij bolsjewistisch, hoger geschat worden dan de een of andere ‹l'art-pour l'art-roman›. Bijvoorbeeld *Cement* van Gladkow of het hele werk van Michael Sjolochow vergeleken met de producten van iedere Piet of Mina Lutjebroek in Nederland, die

schrijft volgens het principe van ‹l'art pour l'art›,–ze mogen dan F. de Sinclair heten of Reyneke van Stuwe, Maurits Dekker en zelfs Van Ammers-Küller of Székely-Lulofs.
De bedoeling die de schrijver met zijn werk heeft, heeft niet de minste invloed op de literaire waarde, al was zijn doel ook een wereldrevolutie te ontketenen. Literair werk wordt uitsluitend getoetst aan literaire maatstaven. De bedoeling die Multatuli had met het schrijven van *Max Havelaar*, heeft hij zonder omwegen verkondigd aan de toenmalige Koning van Nederland. Hoeveel boeken in de Nederlandse taal kunnen, volgens literaire normen, met de *Max Havelaar* worden vergeleken?
De maatstaf voor ieder kunstwerk en ook voor elk literair werk heeft altijd alleen betrekking op inhoud en vorm. Schoonheid is niets anders dan harmonie tussen vorm en inhoud. Die harmonie is geen statisch, onbeweeglijk evenwicht. De vorm behoeft niet stijf te zijn, volgens een bepaald schema, een bepaalde conceptie, van tevoren ontworpen als een kaart. De vorm mag levend zijn, dynamisch, in overeenstemming met de levende inhoud en daardoor bepaald.
Wat de goede vorm is, kan niet worden vastgesteld of geklassificeerd, door welk letterkundig leerboek ook. Zij is afhankelijk van de schrijver en zijn stof. James Joyce heeft in zijn *Ulysses* een ongewone vorm gebruikt, evenals Dos Passos in zijn *42nd Parallel*.
Schoonheid hangt dus ook niet in de eerste plaats van de vorm af. Formalisme is altijd een kenmerk van leegte van denken en gevoel, van geestelijke leegte. Kunst, die geen gedachteninhoud en gevoelsinhoud heeft, is geen kunst. De inhoud is altijd het voornaamste.
Het begrip inhoud kan men in drie factoren ontleden, namelijk: stof, begrip of opvatting en taal (woordbeheersing, stijl). In een goed literair werk vormen deze drie factoren een onverbrekelijke eenheid.
Bijvoorbeeld, in de Nederlandse literatuur, de *Max Havelaar* van Multatuli, *De Rijke Man* van Arthur van Schendel of

Lijmen van Willem Elsschot. Drie soorten van stof, drie stijlen, drie verschillende intelligenties. Daar kan men nog *Het Vijfde Zegel* van Vestdijk en *Bint* van Bordewijk bijvoegen, om vijf genres te krijgen die wezenlijk verschillen, maar die, gemeten naar de hierboven bedoelde maatstaf, van ongeveer gelijke waarde zijn.

Wat zou er van terechtgekomen zijn, als *De Rijke Man* was geschreven in de stijl van *Bint* of *Max Havelaar*, of omgekeerd *Bint* of *Max Havelaar* in die van *De Rijke Man?* Taal en stijl worden bepaald door stof en opvatting en zo zal een schrijver dan ook een stijl toepassen die afwijkt van zijn gewone stijl, indien hij een stof kiest, die in een andere stijl geschreven moet worden. Vergelijk bijvoorbeeld de stijl van Vestdijk in zijn boek *Terug tot Ina Damman* en die in zijn roman over El Greco, *Het Vijfde Zegel.* Weliswaar is het verschil in stijl van twee verschillende auteurs, ook al behandelen zij dezelfde soort stof, altijd groter dan het stijlverschil tussen twee verschillende werken van één schrijver die twee soorten van stof behandelt, maar binnen één intelligentie–die de opvatting van de stof bepaalt–moet het vermogen liggen om de taal aan de stof aan te passen. En gewoonlijk zijn begrip en opvatting in twee verschillende literaire werken niet dezelfde.

Bovendien zijn de stof en vooral de stijl afhankelijk van de tijd, waarin men leeft, van de stijl van een cultuurperiode. Onze cultuur bijvoorbeeld is zakelijk van stijl. Daarom zal een onzakelijke stijl ook niet licht schoonheidsgevoelens bij ons wekken. Vroeger behoefde niet elk woord afzonderlijk naar zijn inhoud getoetst en gewogen te worden, maar alleen naar zijn uitwerking. Honderden woorden werden soms gebruikt om één doel te bereiken: sfeer en stemming, zoals in het werk van Hoffmann, Dickens, Dumas, Van Lennep, kortom in de romantische literatuur. De stijl van dat tijdperk was ook romantisch.

Tegenwoordig moet elk woord geladen zijn. En naar de eisen van de huidige stijl moet elk woord zo mogelijk een wereld van gevoelens en gedachten (associaties) scheppen. Wat ge-

zegd wordt, moet zo geserreerd, zo bondig mogelijk verteld worden. Een mooi voorbeeld voor Nederland is Van Schendel. In *De Rijke Man* laat hij alles weg wat weggelaten kan worden zonder de helderheid aan te tasten, zoals honderden komma's, die anderen nodig zouden vinden. Aanhalingstekens bij het begin en einde van een gesproken zin gebruikt hij helemaal niet. Vaak vermeldt hij niet wie er spreekt. Toch zijn het boek en het verhaal helder gebleven, het is zelfs doorzichtiger en compacter geworden, helder als kristal.
Begrip en taal zijn de middelen van de schrijver, waarmee hij een bepaalde stof naar zijn hand zet en beheerst. En met zijn creatief vermogen sublimeert hij deze tot een kunstwerk.
Volgens de normen van onze tijd moet de uiterlijke vorm, dus de indeling van de stof, de compositie, kortom wat wij gewoonlijk de structuur noemen, zich voegen naar stof en stijl. Daarom zijn verschillende soorten structuur aanvaardbaar, als zij maar passen bij de stof.
De eis van zakelijkheid wordt dus: *de vorm moet in harmonie zijn met de inhoud, maar het is de inhoud die de vorm bepaalt.*
De stelling die ik hier naar voren heb gebracht, kan op elk literair werk worden toegepast, in het bijzonder op romans, zelfs op sociale en politieke romans.
Wie denkt nog aan tendens, wanneer hij *Fontamara* of *La Condition Humaine* leest of *In de Schaduw van den Leider*? De kwestie van tendens of geen tendens behoeft de schrijver of candidaat-schrijver in Indonesië helemaal niet dwars te zitten.
Als hij zich verdienstelijk wil maken voor het volk, moet hij het volksleven bestuderen, zo breed en zo diep mogelijk. Hij moet trachten zijn stof te ontlenen aan het leven van het gewone volk. Zijn verlangen het volk op te voeden in de ruimste zin van het woord moet hem vooral aansporen het volk te leren kennen en in de tweede plaats om zich zo goed mogelijk toe te rusten voor zijn taak door zijn vorming tot literator te vervolmaken, zijn vorming tot auteur van *literair werk dat*

volgens literaire criteria kan worden gewaardeerd. Hij mag gebreken in zijn literaire werk niet verontschuldigen met het argument, dat zijn werk niet kan en mag worden gemeten met literaire maatstaven, omdat hij het bedoeld had voor de opvoeding van het volk.

Wanneer hij niet in staat is het volk op te voeden met literair werk dat aan literaire criteria voldoet, behoort hij dat niet op het terrein van de literatuur te doen, maar ligt zijn arbeidsveld op het terrein van onderwijs, journalistiek of politiek.

Bovendien wordt zijn schrijversarbeid verzwaard, juist omdat hij in de positie van een schrijver die van nut wil zijn voor het gewone volk, zich dienstbaar maakt aan verder reikende idealen dan zuiver artistieke (de bekentenis van Albert Helman in *Den Gulden Winckel* van januari jl. verdient in dit verband aandacht). Juist daarom moet hij ernaar streven meer te leren dan schrijvers die alleen voor de literatuur leven. Hij moet voortdurend zoeken naar de beste en meest passende literaire vorm die hij voor het volk wil gebruiken. Daartoe moet hij in de leer gaan bij alle grote schrijvers, die in de literatuurgeschiedenis bekend zijn. Bij Dante, Pascal, Molière, Shakespeare, Milton, via Goethe, Hugo, Balzac, Zola, Nietzsche, Multatuli, Poesjkin, Dostojewski, Gogol en Tolstoï naar Maxim Gorki, Marcel Proust, André Gide, Van Schendel, Jules Romains, Thomas Mann, Julien Benda, Martin du Gard, Joyce, Kafka, D. H. Lawrence, Ernest Hemingway en Aldous Huxley, Plivier, Guéhenno, André Malraux, Ignazio Silone en Martin-Luis Guzman; in Nederland Vestdijk, Greshoff, Slauerhoff, Elsschot, Bordewijk, Du Perron en Ter Braak.

Van de klassieken naar het humanisme, van de renaissance via de romantiek, het positivisme en naturalisme naar het moderne realisme. Hij moet trachten de literatuur van het verleden en de techniek van de moderne letteren te beheersen.

In een ander artikel, dat ik hierboven reeds noemde, heb ik getracht de betekenis van het realisme in de hedendaagse en voor de toekomstige cultuur duidelijk te maken. En eveneens

zijn verhouding tot het moderne rationalisme. Het grove realisme, dat men bij het volk aantreft en dat maakt dat het volk door het realisme in de literatuur wordt aangetrokken, dient gepolijst te worden tot modern realisme. De cultuur van het volk moet gebaseerd zijn op het moderne realisme: zij moet een zakelijke stijl hebben. En dat geldt eveneens voor de literatuur. Verschillende soorten realisme heb ik hierboven reeds genoemd, met vermelding van haar vertegenwoordigers: van het realisme van Upton Sinclair die het alleen in uitvoerigheid zoekt en van Huxley, die vooral in de diepte graaft, tot het moderne realisme van het ‹document humain›, dat in de diepte en in de breedte reikt en bijna weer symbolisme zou zijn, wanneer het niet door en door realistisch was: Silone, Malraux.

Elke literator die zich verdienstelijk wil maken voor het volk, behoort bij het volk in de leer te gaan. Zijn taak is de literatuur tot het niveau van het moderne realisme op te heffen. Het staat hem vrij, bestaande kleuren te kiezen en die te mengen tot zijn eigen kleur, in harmonie met zijn eigen talent en in overeenstemming met de gedachten en gevoelens van zijn volk. Hij moet het gewone volk van Indonesië en ook zichzelf kennen, om de kleur te bepalen van het realisme dat hij voor zijn werk zal kiezen.

Is het mogelijk de leuze van *Poedjangga Baroe* die een nieuwe cultuur eist, als volgt aan te vullen: ‹met het moderne realisme de dynamische geest leiden naar een cultuur voor het Indonesische volk?›

Neira, Mei 1938 S. Sjahrir

(Vertaling van F. P. Thomassen)

Ik schreef *Roerend Bezit*. Hoe kwam ik ertoe?
Bij komst uit Indië: *Voorbij de Wegen* en de rottoon uit *De Stem*. Ik kende *in* Indië: *Het stille Huisje* en *Dostojewski*.
Dan Parijs. Montmartre enerzijds (ontgoocheling); de moderne literatuur (ontsteltenis). (Nazien passage hierover in *Cahiers*). Schreef *MS. trouvé dans une Poche*. Dan *Een Voorbereiding*. Weggelegd. Brussel. Toen inééns, *Roerend Bezit* volgens de moderne methode (schematisch, vgl. boekje van Epstein!) Maar... beschouwd als schema. Nam mee op reis (Versailles) om uit te werken. Kwam niet tot uitwerken, wel tot beter schrijven. Dacht toen: ‹ Goed (mooi) herschreven schema's = moderne literatuur›. Ik dacht dat iedere zet in *R. B. schokkend* was, veranderde ik het verhaal door het te herschrijven, dan veranderde ook het rhythme, ook het ‹onverwachte› van iedere nieuwe draai. Maar... ik legde het weg.
Later in Brussel–een jaar later–weer opgenomen. Weer bijgewerkt–peuterwerk. Maar het karakter bleef. Toen een ontdekking: al het overbodige naar binnen zetten (2 margelijnen). Toen: uitgeven! Maar ik kende niemand. Ik was toen 24 jaar, d. was vrij laat.
Antwerpen, met adres door een Bruss. boekhandel opgegeven. Men bleek alleen kunst- en plaatwerken uit te geven, liefst over Oosterse kunst. Maar voor een Holl. boek naar ‹De Nederl. Boekhandel›, die gaf ook wel uit.–Oude heer Nahon.–De employé die mij naar Berckelaers zond. Vandaar naar Peeters. Bijzonder goede ontvangst bij Peeters. Jan Dermul: het *radicale* karakter van modernisme dat deze heer wilde. 's Avonds laat uit Antw., met collectie *Overzicht*.
Het Spinneweb! (moderne centra over de wereld.) Poëzie van

Seuphor, waarin een nr. van het blad met een schip werd gelijkgesteld. Enorm! er viel niet aan te ontkomen aan het ‹modernisme›. Ik schreef haastig een paar verzen. Ging nr Antw. terug; verdere gespr. met Peeters. Zoeken van een pseudoniem in park. Peltser, Pleyel, Perkens.
Mentaliteit waarin ik het modernisme inging. Ontmoeting met Seuphor. Raad over *R.B.* liever niet. Raad van Peeters tegen literatoren. Ik zeg dat het boekje toch verschijnen moet. Wat Seuph. er dan typografisch aan veranderen zou. Gesprek over hemzelf en over P.v.O. en andere modernisten, in Antw. Reizen van Seuphor naar Parijs: concurrentie met Brunclair, Bruinkleer, sterren: Delaunay, Goll, Huidobro. Ik ga weer op reis. Moderne verzen van op reis. Peeters zou alles constructief ‹zetten›. Zo'n samenwerking had ik nog niet kunnen dromen! Stuurde alle verzen naar Peeters, kreeg van hem brieven en raad. Toen ik terugkwam : Seuph. wilde de verzen niet uitgeven. De eigen gezondheid ging voor. Peeters zei: zelf doen. Verhaal over *R.B.* waarvan de proeven niet waren gekomen. Verhaal van de onderwijzer die Antw. doorliep met mijn MS. Maar ik mocht Seuph. er niets van zeggen.
Ik nr. Seuphor. Altijd even vriendelijk. Het huis met de luizen. Kennismaking met Willink. W. komt in Brussel, bij mij logeren. Wantrouwen van W. tegen mij (Kloos vond ik toch wel mooi). Verwoede gesprekken, contrôle. W. weg, Seuphor kwam met 2 meisjes en proeven v. *R.B.* Ik spreek geen woord met de meisjes, maar geef ze frambozenstroop (‹groseille›). Seuphor weg. Laatste ontmoeting? Daarna: weg nr Parijs. Peeters vertelt: laatste nrs van *Overzicht* door hem weggestopt of verkocht, *R.B.* opgedoekt.
Met Peeters *Driehoek* opgericht. Kennismaking met P.v.O. Mentaliteit van ‹modernist› *nu*. Eerste argwaan. Scepticisme van Willink, wantrouwen van Peeters tegen W. Argwaan van P.v.O. Portret van Peeters, van Mevr. Pelagia Peeters-Pruim. Aardige kanten. P.v.O. trekt zich na 1 nr uit *De Driehoek* terug, omdat Jespers niet mee mocht doen. ‹Militaire› kant van Peeters. Ik moèst literaire critiek doen; anders dachten de

anderen dat ik het ‹niet kon›. Betere stukken dan Seuphor schreef ik allicht, dus vooruit. Tezelfdertijd, met W. aan huis, *Filter*. W. mocht geen personages maken (voor de abstractheid), ik mocht niet rijmen. (Peeters over v.O. sprekend tot mij: «Kijk, hij doet het toch nog wel anders».) Maar ik mòest P.v.O. opzij streven, ik moest Seuphor totaal vervangen, naast Peeters.

Mijn plezier in *De Driehoek* raakt op. Brief over constructieve kunst aan Peeters. Misschien dacht hij dat ik boos op hem was, of het verloren geld betreurde. Neen, allerminst; maar ik geloofde niet meer aan de beweging. Dood van Duco Perkens in zijn verzamelde werken (eind 1925). De hele aardigheid heeft 2 jaar geduurd.

Mijn juiste verhouding tot Paul v. Ostaijen. Ruzie bij *Claudia*, toen hij in Brussel was, d.w.z. gebelgdheid van beide kanten (in atelier). ‹Wat een ròtvent›, dacht ik, ‹wat een ròtliterator›. Later, toen ik *Eén tussen Vijf* geschreven had, waardering en charmante ontvangst van P.v.O. Vriendschap weer aan. Soms bij hem op bezoek; hij bij mij. Maurice Casteels schreef *Sander Meykamp*, door mij vertaald; Charles Dekeukeleire maakte films. Het ‹moderne› ging nog door, maar niet in groep. Ik schreef opnieuw, nu onder mijn naam. *Zo leeg een Bestaan*. P.v.O. vond het heel goed. Vreemd, maar vooruit. Oprichting van *Avontuur*. Ziekte van P.v.O.; mijn bezoek aan hem in Miavoye. 3 nrs. *Avontuur*; in het 3e de dood van P.v.O., mij plotseling door Gaston Burssens aangekondigd.

1927. Ik had *Een Voorb.* laten drukken (1e uitgaaf), kennis gemaakt met Greshoff, via hem met A. Roland Holst. Mijn 1e critische artikel in *D.G.W.*, mijn 1e gedichtje in *De Gids* (Sonnet van Burgerdeugd). P.v.O. wantrouwde mij misschien half, maar ik was vast besloten hem ‹mee te nemen›, die richting uit.–Burssens. Exploitatie van P.v.O.'s nalatenschap. B. deed alles alleen. Zijn bewondering wàs groter–niet meer dan billijk. Bij oprichting van *Forum* vroeg ik *Bende v. d. Stronk*. De idiote ruzie hierover. Slot van alle ‹modernisme› en van relaties met deze hoek van Vlaanderen.

AUTOBIOGRAFISCH OVERZICHT

Geb. 1899 te Mr. Cornelis (Batavia).
1906 naar de Zandbaai, zuidkust Preanger.
1906–1911 Zandbaai, met reizen terug naar Batavia en Soekaboemi.
1911–1913 Mr. Cornelis, lagere scholen, H.B.S.
1913–1915 Bandoeng, privaatlessen fransch, engelsch, boekhouden.
1916 Bandoeng, H.B.S.
1917–1918 Tjitjalengka–Bandoeng, privaatlessen voor akte nederlandsch.
1919 Bandoeng–Batavia, journalist a/h Nieuws van den Dag.
1920 Reis over Java, tot Kangean-archipel. Terug in Batavia, assistent-bibliothekaris Batav. Genootschap (Museum). *Het Spook van den Arabier* (novelle, in *De Revue*) en *Een Sparring-Partner* (idem), geteekend Joseph Josephin; *Don Quichote te Soerabaja* (in *Bataviaasch Handelsblad*). Stukken over Compagnies-dichters in *De Revue*.
Augustus 1921. Vertrek naar Europa. Brussel.
Nov. '21. *Bittere Ballade.*
1922 Brussel, Biarritz, Nice, Parijs (Montmartre), Florence. Grootste deel van *Een Voorbereiding.* Verzen, later verzameld in *De Behouden Prullemand* (12 exx.). *Manuscrit trouvé dans une Poche.*
1923–1931 Brussel en Gistoux (Waalsch-Brabant), met af en toe reizen naar Parijs, Italië, Zwitserland, Holland. 1926 geb. Gille, dood Vader, 1927 kennism. m. Greshoff. 1929: Huwelijk met Simone Sechez.
1923: *Het Roerend Bezit*; 1924: *Kwartier per Dag*; *Claudia*;

Een tussen Vijf; 1925: *Filter, Zittingen voor een Damesportret, Een Bloempje aan het Eind, In memoriam Agathae* (11 exx.), *Windstilte*; 1926: *Zo leeg een Bestaan, Het Bozige Boekje, De Koning en zijn Min* (11 exx.); 1927: *Nameno's Terugkeer, Het Lied van Vrouwe Karola* (onuitgegeven), *Historie van Gevoel, Ieder zijn Kwelling, Het Drama van Huize-aan-Zee, Voor alle Zekerheid, De Derde Nameno*, Slot van *Een Voorbereiding, Alle de Rozen of Het Gesprek bij Maanlicht* (11 exx.); 1928: *De Avonturiers*, verzen van *Rose en Geel, Een Kind in de Zonde*, vertaling van *Le Pauvre Chemisier* van Valery Larbaud, eerste *Cahiers van een Lezer*; *Naar oud Gebruik* (verzen, onuitgegeven); 1929: Verzen van *Het Verval*, 1930: Verhaal van Maarten Godius (onuitgegeven), verdere *Cahiers van een Lezer*; 1931: laatste *Cahiers van een Lezer, Uren met Dirk Coster*.

1931–1932 Oprichting van *Forum*. Holland, Huwelijk met Elisabeth de Roos. Lugano, Spa, Meudon-Bellevue. 1932: essays in *Forum*, verzen (ongebundeld), onaf toneelstuk, vertaling van *Serena* (Landor).

1933–1936 Bellevue, Parijs. 1933 Dood van Moeder, 1935 Geb. Alain. 1933–34: *De Smalle Mens*, 1934: vertaling van *La Condition Humaine* van Malraux, 1935: vert. *Fermina Marquez* van Valery Larbaud; 1933–35: *Het Land van Herkomst*. 1935: *Blocnote klein formaat*.

Invloeden:
Kwartier per Dag, Claudia, Zittingen v/e Damesportret (Paul Morand); *Windstilte* (Jean Pellerin); *Een Bloempje aan 't Eind* (misschien Aragon?); *Historie van Gevoel* (Jean de Tinan); *Cahiers van een Lezer* (Gide, Léautaud); *Land van Herkomst* (Stendhal, Larbaud, d.w.z. *Henri Brulard, Barnabooth*); *Parlando* (een beetje Nijhoff, Greshoff, J. v. Nijlen, Apollinaire??); *Hubertus* (een beetje Rimbaud, een beetje Corbière).

BEKNOPT BIOGRAFISCH OVERZICHT

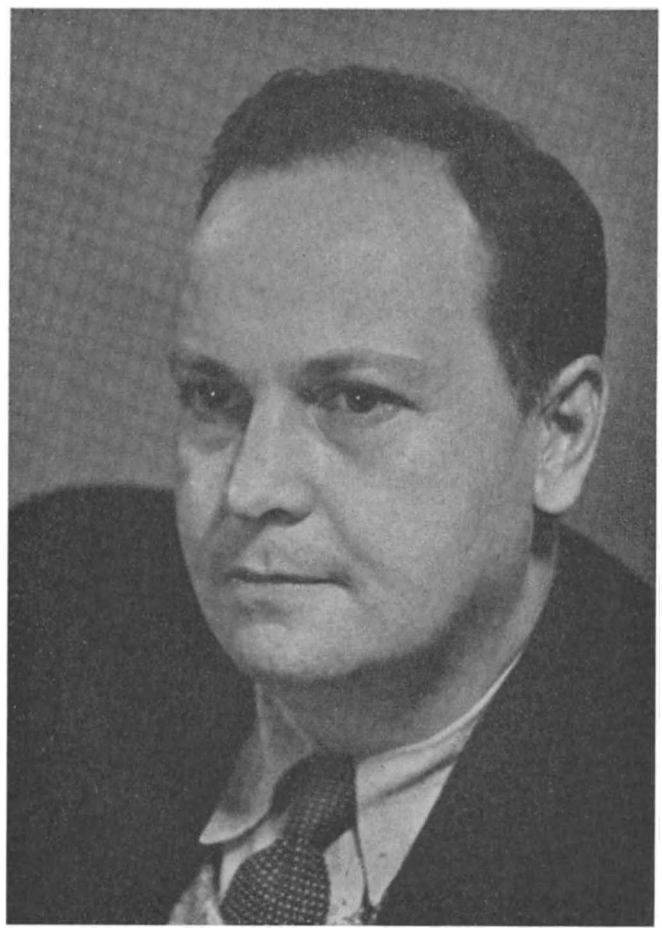
Voor vermelding van de titels van de boeken op de jaartallen van hun eerste uitgave, zie de Bibliografie, pag. 585–87.

CHARLES EDGAR DU PERRON
geboren 2 november 1899 te Meester-Cornelis bij Batavia.
Ouders: Charles Emile du Perron, landheer, en Marie Mina Madeline Bédier de Prairie.

1906 Familie du Perron verhuist naar Balekambang, zuidkust Preanger.
1911 Terug in Meester-Cornelis. Lagere school.
1913 H.B.S. Verhuizing naar Bandoeng. Privaatlessen.
1915 Opnieuw H.B.S.
1917–18 Tjitjalengka bij Bandoeng. Privaatlessen, kennismaking met oudheidkundige J. Knebel.
1919 Batavia. Journalist aan *Het Nieuws van den Dag*.
1920 Reis over Java. Assistent-bibliothecaris bij Bataviaasch Genootschap.
1921 Augustus: Vertrek naar Europa. Brussel.
1922 Parijs (Montmartre). Kennismaking met Pascal Pia. Daarna Brussel en Gistoux.
1926 Geboren Gille du Perron, zoon van E. du Perron en Simone Sechez. Dood van vader. Ontmoet André Malraux.
1927 Kennismaking met J. Greshoff.
1928 Kennismaking met Jan van Nijlen en J. J. Slauerhoff.
1929 Huwelijk met Simone Sechez.
1930 Kennismaking met Menno ter Braak.

1931 Kennismaking met H. Marsman. Den Haag en Utrecht.
1932 Het tijdschrift *Forum* begint te verschijnen. Huwelijk met Elisabeth de Roos. Meudon-Bellevue bij Parijs.
1933 Dood van moeder. Bretagne.
1934 Parijs, Bretagne, Parijs.
1935 Geboren zoon Alain E. du Perron.
1936 October: Vertrek naar Java. Tjitjoeroeg, Garoet.
1937–38 Batavia. Werkzaam aan het Landsarchief. Meester-Cornelis.
1938 Bandoeng. Kennismaking met D. M. G. Koch. Toetreding tot redactie *Kritiek en Opbouw*.
1939 Buitenzorg. Augustus: Vertrek naar Nederland. Bergen N.H.. November: Den Haag.
1940 Maart: Bergen N.H..
14 mei: overleden aan angina pectoris.

HANDSCHRIFT EN TEKENINGEN

E. Du Perron (1939)

Facsimile manuscript van een pagina uit *Schandaal in Holland*

tragedie van [redacted] Corneille en een hoge, volle populier bij een drama van Racine. Ook de familie was wrolike in Wolvega en Doekje, die ook een jaartje ouder werd maar een [redacted] lieflike stem behouden had, [redacted] zong er gedachteloos de aria's die zij in Leeuwarden had ingestudeerd. In Wolvega was niemand ziek, behalve een jaar lang Betje, die haar zo [redacted] rusteloos door koortsen geslooft werd dat men dacht dat het slecht moest aflopen en zie, zij werd binnen 2 etmalen genezen door het eenvoudigste middel der wereld. Men nam 2 handenvol ruw [redacted] zwart zout, 2 handenvol groene hop en een kwartpond kruiden (en), dit alles werd tot een dikke pap gestampt en tussen twee doeken om haar beide polsen gewonden; na 2 nachten waren alle rillingen verdwenen, en zeelust en slaap terugkeerden. — Ziedaar een geheel nieuwlik middel dat de Oudheid gekend moet hebben en dat de moderne [redacted] wetenschap nogal zou verloren heeft laten gaan, en wat wetenschap was in de Oudheid zou ons nu haast reppen als mirakel. — En als van verlugden van de Oudheid genoot Bruno van 't grote en prachtige ganzen die de een of andere vriend hem zond, van de [redacted] verbluffendste kropsaladen; daarnaast van boeken die [redacted] men in Groningen, Den Haag, Parijs voor hem moest kopen.

Hij bezong Adeleide's 58e verjaardag, wijdde zinrijke gedichten aan zijn zoons, werkte zijn geuzen [redacted] om tot een weidser en staerder epos, waarin hij nogmaals (dicht) in een daar onverwacht en wredig schijnsel Adeleide's verouderd beeld vatte. Hij wijdde haar het hele epos in een aparte zang:

(aanzicht)

Zij die, wanneer met bittre zorgen
Meineedigheid ons overviel,
Den dag van gister, heden, morgen,
Verdraaglijk maakte aan myne ziel,
Met u heb ik krouwloosheids slagen,
Door u de wanhoop [redacted] zelf verdragen,
Bij u verdwenen zorg en smart...

Was het mogelik dat Adeleide zelf deze strofen las en, zelfs in haar [redacted] geheimste gemoed, twijfel overhield aan zijn onschuld? Kon het zijn dat een huichelaar werkelik raerende akcenten vond voor het hart van een vrouw of een goed patriot? Maar zeker, zou wel niemand twijfelen aan de oprechtheid van deze laatste wens:

(contact)

Mag ik u zien aan myne zijde,
Als 't einde myner tijd genaakt,
Als gij, gezond, myn overlijden
Standvastig ziet, hoewel geraakt.
Als spraak verflauwt in rare snikken,

Frontispiece bij *Een Voorbereiding*, gepubliceerd in de eerste druk (1927)

Schets voorstellende de schrijver J. Greshoff

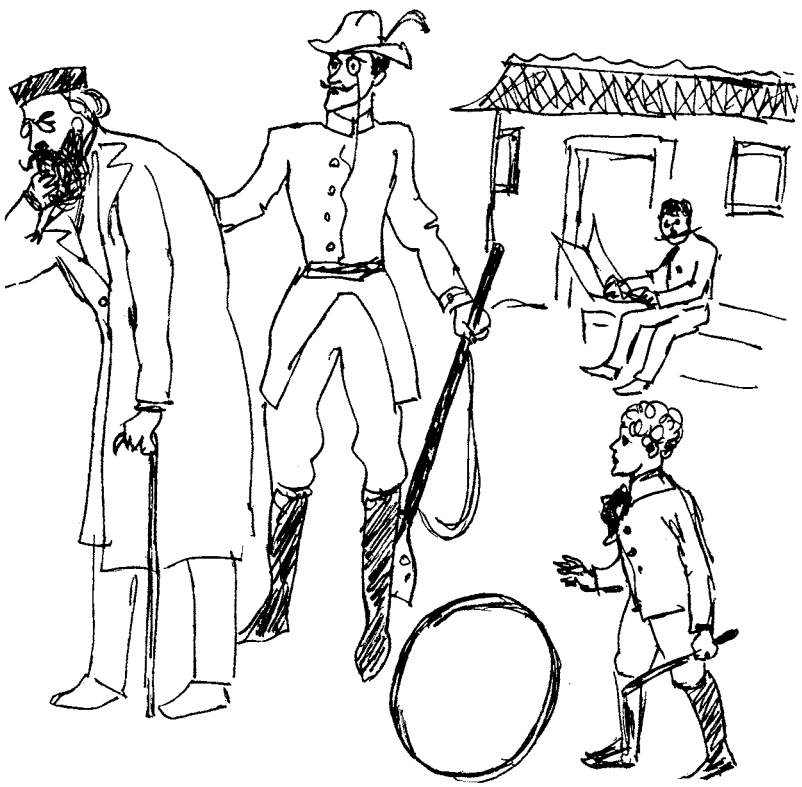
Uit ‹Diego en Diana of een Liefde zonder Weerga›,

n verhaal in plaatjes in zes delen en 209 tekeningen

Opa Holle. Eén uit een reeks verhalende tekeningen die Du Perron in Bandoe

(1939) voor zijn zoontje Alain maakte. De hoofdpersoon heette ‹Opa Holle›.

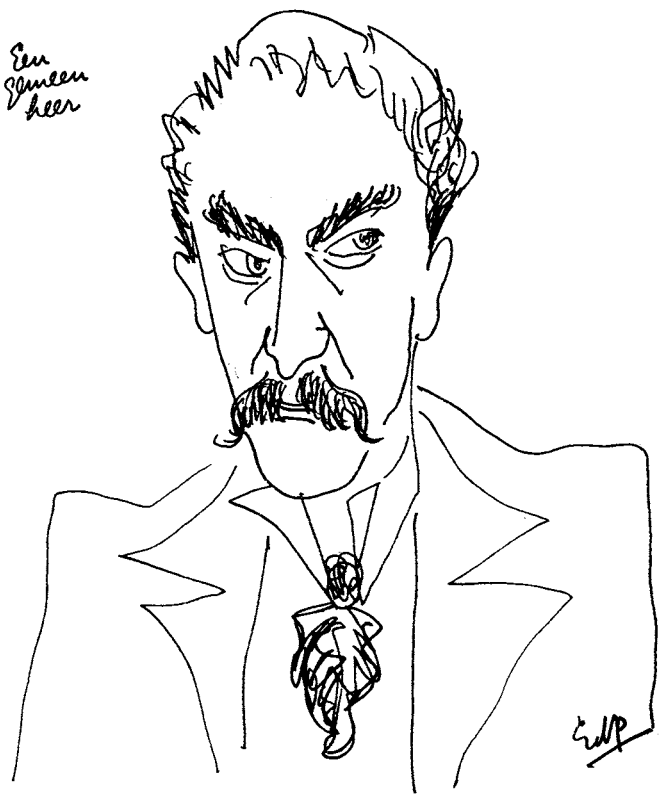
Het derde spook; *Het Land van Herkomst,* (V.W. III, p. 310 en 311): ‹...ik heb hem later verscheidene keren proberen uit te tekenen en soms viel het gelijkend uit.›

Krabbel

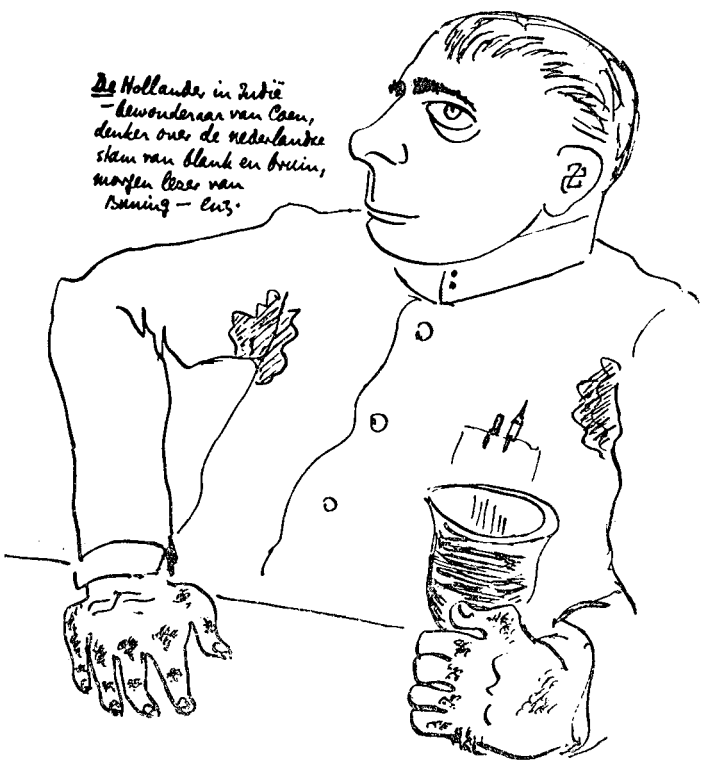
Krabbels

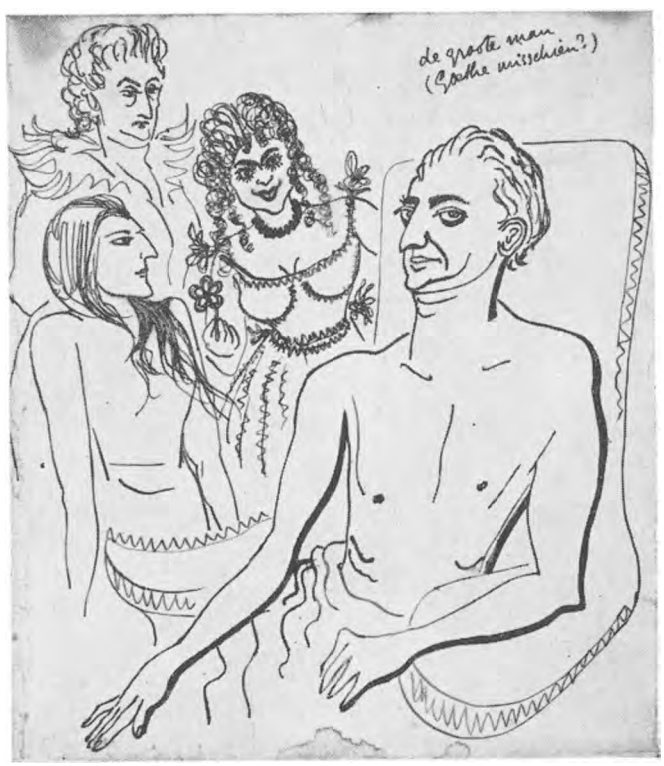
‹Een gemeen heer›

‹Hij kwam bij haar – maar zij bad tot hem.›

‹*De* Hollander in Indië›

‹de grote man›

VERANTWOORDING

E. du Perron heeft in het najaar 1939 een ontwerp opgesteld voor de indeling van zijn verzameld werk dat wij hier laten volgen:

Boeken van mij eens zó uitgeven:

I *De Lachspiegel.*
   a. Een Voorbereiding.
   b. Bij Gebrek aan Ernst.
   c. Nutteloos Verzet. Hierbij kan eventueel E poi muori opgenomen worden, als 't niet in De Onzekeren komt.

II *Cahiers van een Lezer.*
   a. Voor kleine parochie.
   b. Vriend of Vijand.
   c. Tegenonderzoek (minus de laatste blzn.)
   d. Uren met Dirk Coster (verkort).

III *Parlando.*
   Alle gedichten, inbegrepen De Grijze Dashond.

IV *Het Land van Herkomst* (herzien).

V *De Smalle Mens.*
   a. Slot van Tegenonderzoek.
   b. De Smalle Mens (minus Detektive-verhaal).
   c. Blocnote klein formaat (boekje van Boucher).

VI *In een grootse tijd.*
   a. Blocnotes uit Groot-Nederland.
   b. Graffiti.

VII *Latere Artikelen* (keuze).

VIII *Multatuli*
   a. De Man van Lebak.
   b. Multatuli, tweede pleidooi (verwerkt).
   c. Vervolg van Multatuli's leven (?).

IX *De Onzekeren* (2 dln?).
X *Terug en terug* (boek over Indië).
XI [Roman.]
Daarbij: 3 dln. bloemlezingen:
De Muze van Jan Compagnie.
Van Kraspoekol tot Saïdjah.
Nog een deel – 1900.

Voor de thans voltooide uitgave hebben wij ons om verschillende redenen niet aan dit schema kunnen houden. Ten dele hadden deze plannen betrekking op werk dat ongeschreven of onvoltooid is gebleven; ook was de geciteerde indeling er één uit verschillende ontwerpen die door de auteur niet bewaard zijn en die altijd voor herziening vatbaar bleken: indeling en titels waren niet constant. Zo heeft Du Perron wat hier met ‹De Lachspiegel› wordt aangeduid, elders, en o.a. op het omslag van de door hem voor een herdruk klaargemaakte (en door ons gebruikte) tekst, ‹Poging tot Afstand› genoemd, een titel die meestal zijn voorkeur had. Het bewaard gebleven ontwerp bleek dan ook gedeeltelijk onverenigbaar met bewerkingen, herzieningen en rangschikkingen die in de nalatenschap aanwezig waren. In de ‹Verantwoording› van de vorige delen is telkens vermeld welke geschriften wij aldus voor een eventuele herdruk bewerkt hebben gevonden.
De wenselijkheid om het verzameld werk in een dundrukeditie uit te geven maakte voorts om technische redenen een andere indeling dan die Du Perron op de hier afgedrukte lijst voor ogen had gestaan, noodzakelijk, al hebben wij uiteraard zoveel mogelijk met zijn bedoelingen rekening gehouden. Op het omslag van de door hem in 1935 herziene tekst van *Poging tot Afstand* stond in rood potlood geschreven: ‹In 1946 herdrukken?›, op dat van *Het Land van Herkomst*: ‹In 1947 herdrukken? In 1950?›, op dat van *De Smalle Mens*, in 1938 voor herdruk bewerkt: ‹In 1945 herdrukken?›

Ter afsluiting van de algemene opmerkingen volgen hier nog enige punten die op de uitgave van het *Verzameld Werk* in zijn geheel of op één van de voorafgaande delen betrekking hebben.
Naar de inzichten van de typografische verzorger werden in deze editie de door Du Perron altijd gebezigde dialoog-streepjes vervangen door « », terwijl ‹ › de aanhalingstekens uit de oorspronkelijke teksten vertegenwoordigen. Eveneens zijn de arabische cijfers die Du Perron vaak tussen gedeelten van lange essays of verhalen plaatste (b.v. in *Bij Gebrek aan Ernst*), vervallen; de regels wit geven echter zijn indeling aan.

Aan de ‹Verantwoording› van deel I kunnen wij nog toevoegen dat het ‹verhaal› waarop het onvoltooide gedicht *De Grijze Dashond* gebouwd is, zijn ontstaan dankt aan een serie illustraties door de in Parijs wonende Russische graveur A. Alexeieff voor Julien Green's roman *Adrienne Mesurat* gemaakt. Du Perron had de map met gravures–zonder de tekst–van Alexeïeff cadeau gekregen, en spelend met het idee dat uit deze prenten heel goed een andere reeks gebeurtenissen kon worden ‹afgelezen› dan die van Green's roman, begon hij een gedicht te schrijven bij iedere prent, waarbij, zoals hij had voorzien, dan toch het ‹verhaal› een eigen verloop ging ontwikkelen.
Met betrekking tot deel II moeten wij enkele vergissingen rechtzetten. Op pag. 98 (*Cahiers van een Lezer*) vindt men de door Du Perron waarschijnlijk uit het hoofd en niet geheel juist geciteerde kwatrijnen van Boutens en Leopold door ons verbeterd, hetgeen niet de bedoeling was. Wij wilden de verbeteringen slechts in de ‹Verantwoording› aangeven, maar aan de tekst (neerslag van een gesprek in dit geval) het spontane karakter niet ontnemen. Tot onze spijt zijn de volgende correcties abusievelijk ook in de tekst aangebracht (wij vermelden ze hier voorzover zij niet slechts interpunctie en hoofdletters betreffen). Op pag. 98, regel 5 van beneden, staat ‹beklemd›, terwijl Du Perron's tekst had ‹bekneld›. Op pag.

99 in regel 2 van boven heeft onze tekst ‹leeft› inplaats van ‹leefde› en in regel 12 van boven ‹heure› inplaats van ‹hare›. T.a.v. interpunctie en hoofdletters zijn er nog andere onjuistheden in deze kwatrijnen geslopen (zowel in de weergave van de tekst als in die van de ‹Verantwoording›), die wij hier niet in extenso willen opsommen.
Ten onrechte staat verder in de ‹Verantwoording› van deel II, dat *De Smalle Mens* in de herziene tekst door de auteur was aangevuld met o.a. hoofdstukken uit *Het Sprookje van de Misdaad*, terwijl de gang van zaken uiteraard was zoals vermeld in de ‹Verantwoording› van deel VI: bij de bewerking, door Du Perron, van de essaybundel werd de tekst *Dialoog over het Detective-verhaal* weggelaten, omdat hij intussen omgewerkt en uitgebreid als afzonderlijk boekje (*Het Sprookje van de Misdaad*) was verschenen.

Voor dit zevende deel hebben wij voornamelijk die stukken uit de jaren 1936–39 bewaard die betrekking hebben op Indische en Indonesische onderwerpen, en artikelen, geschreven na Du Perron's terugkeer naar Holland in 1939.
Anders dan in de vorige delen, bleek het in dit deel noodzakelijk voor een doelmatige presentatie van de teksten enigszins arrangerend te werk te gaan in een aantal stukken die verderop (pag. 514/6 en 518/9)nader genoemd zullen worden.

INDISCH MEMORANDUM. Deze titel werd door Du Perron gegeven aan een reeks artikelen in *Kritiek en Opbouw*, een onafhankelijk democratisch tijdschrift van Nederlandse en Indonesische intellectuelen in Indonesië, dat door D. M. G. Koch in februari 1938 was opgericht. In juli van dat jaar trad Du Perron, die intussen in Bandoeng was komen wonen, tot de redactie toe. Er waren al zeven artikelen van zijn hand in dit blad verschenen (die hij later met de volgende tot een reeks verenigde), toen hij er de titel *Indies Memorandum* aan

gaf met de volgende, in *Kritiek en Opbouw* van 1 April 1939 opgenomen verklaring:

‹April '39. Ik word gewaar dat mijn werkzaamheid voor dit tijdschrift neerkomt op een soort indisch dagboek. Ik reken hiertoe: invallen, uitvallen, geestelijke en persoonlijke lotgevallen, meningen over boeken, mensen, gebeurtenissen, etc. De uitingen waartoe dit alles aanleiding geeft, kunnen korter of langer, ernstiger of speelser zijn, maar het karakter van reacties van één persoon in een indisch milieu blijft overal bewaard. Ik denk voortaan dit soort reacties hier dus genummerd te publiceren onder het hoofd *Indisch Memorandum*. De nummering begint met 8: de 7 vorige stukken zijnde: 1. *Atjeh's Epos in proza*. 2. *Van oude mensen, de dingen die voorbijgaan*, met nasleep. 3. *Sombere reeks*. 4. *Ontmoeting met Indonesiërs*. 5. *Een boekje over oude planters*. 6. *De Poëzie van de Onzin* en 7. *Gesprek over een koloniaal verschijnsel*.

Om de volle waarheid te zeggen: ik hoop aldus ook voor mezelf nuttig bezig te zijn, daar deze rubriek mij dwingen kan dingen op te tekenen die ik anders, en wellicht ten onrechte, alleen aan mijn geheugen zou hebben toevertrouwd. Dit memorandum kan zijn waarde hebben voor het boek dat ik eens over deze indische periode in mijn bestaan schrijven zal.›

Door de verzorgers van een posthume uitgave (1946) werd deze titel *Indies Memorandum* gebruikt voor een bundel stukken op Indonesië betrekking hebbend, die, behalve de door Du Perron zo genoemde reeks, ook verspreide artikelen bevatte die nu elders in deel VI en in deel VII van het *Verzameld Werk* een plaats hebben gekregen.

Voor opname onder de ‹Bijlagen› van de drie artikelen van H. C. Zentgraaff, waartegen Du Perron's polemiek in *Indisch Memorandum* (pag. 13–33 van dit deel) was gericht, hebben wij geen toestemming kunnen verkrijgen. Het artikel *Sluipend Gif*, waarop Du Perron reageerde met *Van oude mensen, de dingen die voorbijgaan*, heeft gestaan in de *Java-Bode* van 15-X-38 avondblad, de twee volgende stukken waarmee

Du Perron zich bezighield, zijn afgedrukt in *Kritiek en Opbouw*, resp. van 1-XII-38, onder de titel *De heer Z. aan het woord*, en 24-XII-38, onder het hoofd *Aan de Redactie van ‹Kritiek en Opbouw›*.

INLEIDINGEN. De voorwoorden voor *Goena-Goena* van Daum en voor *Buiten het Gareel* van Soewarsih Djojopoespito zijn gepubliceerd in uitgaven van deze romans (resp. in 1936 en 1940). De inleiding voor *Siman den Javaan* van E. F. E. Douwes Dekker was geschreven voor een voorgenomen herdruk van dit boek bij de Uitgeverij De Ploeg, directeur Tom Rot, in Amsterdam, die door het uitbreken van de oorlog verhinderd werd. Van de inleiding is in de oorlog het *ms.* verloren gegaan; er bestaan alleen enkele niet door de auteur gecorrigeerde copieën van. De roman van Douwes Dekker heette in de eerste uitgave (1908): *Het Boek van Siman den Javaan. Een roman van rijst, dividend en menschelijkheid.* Een van de copieën van de inleiding geeft echter in de kop als titel: *Het Boek van Siman de Javaan, Roman van Rijst en andere Dividenden.* Wij moeten dus aannemen dat Douwes Dekker (die inmiddels overleden is) het plan had de titel voor de herdruk te wijzigen.
Het voorwoord voor *De Muze van Jan Companjie* vormt de overgang naar de volgende afdeling.

VAN KRASPOEKOL TOT SAÏDJAH. Deze afdeling draagt een min of meer afwijkend karakter. De titel was bestemd voor een bloemlezing van Indische bellettrie, door Du Perron samengesteld en van inleidingen voorzien en bedoeld als vervolg op *De Muze van Jan Companjie*, dat in 1939 was verschenen. Beide bloemlezingen belichten aspecten van zijn belangstelling gedurende zijn tweede verblijf in Indonesië (1936–39): enerzijds voor historische onderwerpen, anderzijds voor wat er in oude boeken en tijdschriften te vinden was aan aandacht voor dingen van de geest in de van oudsher cultuur-arme koloniale samenleving. Opmerkelijk is overigens

dat Du Perron al vóór zijn eerste vertrek naar Europa in 1921, in een artikeltje gewezen had op de Compagnies-litteratuur. Uit de inleidingen voor de bundel *Van Kraspoekol tot Saïdjah* nu hebben wij voor dit *Verzameld Werk* een keuze gemaakt. Uit den aard der zaak zijn deze stukken niet in de eerste plaats persoonlijke uitingen, hoezeer zij ook vaak van persoonlijke sympathie getuigen. Bij de keuze hebben wij ons vooral door practische overwegingen moeten laten leiden. Sommige inleidingen bestonden nl. uit slechts weinig commentaar met uitvoerige citaten; die hebben wij weggelaten. Van het opnemen van een dergelijke keuze uit de inleidingen voor *De Muze van Jan Companjie* hebben wij afgezien, omdat de afdeling anders een te zwaar accent in het geheel van dit deel zou hebben gekregen. Bovendien is deze eerste bloemlezing in een tweetal drukken gepubliceerd, terwijl het tot nu toe niet mogelijk is gebleken *Van Kraspoekol tot Saïdjah* het licht te doen zien. Wel hebben wij van *De Muze* het ‹Voorwoord› opgenomen (dat de afdeling *Inleidingen* besluit), omdat het in samenhang moet worden gezien met het voorwoord van de vervolg-bloemlezing, dat de afdeling *Van Kraspoekol tot Saïdjah* opent. Samen formuleren deze voorwoorden Du Perron's bedoeling met wat ontworpen was als drie delen bloemlezing uit de koloniale bellettrie, waarvan het derde ongedaan bleef.

Het stuk getiteld *Willem van Hogendorp, een Lettré uit de 18e eeuw* hoort maar gedeeltelijk in deze afdeling thuis. Een studie met deze naam verscheen als *Vrije-Bladen*-cahier in 1940. Willem van Hogendorp nam, om zijn Indische geschriften, echter ook een belangrijke plaats in in de *Kraspoekol*-bloemlezing, en Du Perron heeft grote gedeelten van die tekst zowel voor de bloemlezing als voor het *Vrije-Bladen*-cahier gebruikt, dat een heel andere lezerskring zou bereiken. Omdat Willem van Hogendorp bovendien ‹in familieverband› in de anthologie figureerde, gevolgd door zijn zoon Dirk en iets verderop zijn kleinzoon C. S. W. van Hogendorp, hebben wij

het stuk over hem in deze afdeling gehouden, maar de gehele, meer uitgebreide tekst uit *De Vrije Bladen* (waarvan een gedeelte dus niet met Indië te maken heeft) overgenomen. Deze tekst is dan, tussen vierkante haken, aangevuld met die passages die niet in het *Vrije-Bladen*-cahier, maar wel in de bloemlezing voorkwamen. Een zeer enkele maal hebben wij moeten kiezen tussen twee enigszins verschillende versies van eenzelfde zin of passage; in die gevallen hebben wij óf de meest uitvoerige tekst wat de gegevens betreft, óf, indien het accent anders lag, de meest persoonlijke gekozen.
Met de stukken over het Bataviaasch Genootschap en over Dirk van Hogendorp deed zich in het klein eenzelfde probleem voor: zij waren tegelijk voor het *Bataviaasch Nieuwsblad* en voor de bloemlezing bestemd. Hier waren de verschillen echter zo gering, dat wij konden volstaan met een enkele aanvulling van de ene tekst met de andere (waarbij wij de *Kraspoekol*-tekst als hoofdtekst hebben beschouwd) en het weglaten van enige zinnen die uitsluitend betrekking hadden op Du Perron's rubriek in het *Bataviaasch Nieuwsblad*. Had de auteur deze tekst zelf voor een uitgave in boekvorm herzien, dan zou hij waarschijnlijk de vergissing hebben gecorrigeerd op pag. 231 van dit deel, waar gezegd wordt dat Dirk van Hogendorp, in 1822, in hetzelfde jaar stierf als Napoleon; Napoleon stierf in 1821. Hetzelfde geldt voor pag. 232, waar Du Perron het jaartal 1800 geeft voor de opvoering van het toneelstuk *Kraspoekol*, terwijl in het geciteerde document op diezelfde pagina 1801 als jaartal wordt genoemd. In de Franse brieven en gedichten, geciteerd in *Een Lettré uit de 18e eeuw*, hebben wij zoals gebruikelijk de systeemloos aangebrachte accenten, voorzover niet in overeenstemming met de tegenwoordige practijk, weggelaten (temeer omdat zij soms van oude copieën waren overgenomen bij ontbreken van het originele handschrift), de spelling echter gehandhaafd.

VERSPREIDE ARTIKELEN. Deze geen verband met elkaar houdende stukken hoorden chronologisch in dit deel thuis Bij *Oudheden op West-Java* ontbreekt waarschijnlijk een vierde stuk, dat dan vóór het werd afgedrukt verloren moet zijn gegaan. Zowel *Oudheden op West-Java* als het artikel over Bruce Lockhart waren krantestukken waarvan geen *ms.* bestaat, hetgeen wil zeggen dat de teksten, wat betreft interpunctie e.d., niet geheel betrouwbaar zijn. Bij het artikel *Individueel* moge het volgende ter verduidelijking dienen. Als reactie op *Indisch Memorandum* IV: *Ontmoeting met Indonesiërs* (pag. 42 van dit deel) verscheen in een volgend nummer van *Kritiek en Opbouw* (1 Maart 1939) een artikel door Soeroto, getiteld *Wij Indonesiërs*. Het nummer van 16 Maart bevatte twee antwoorden op het stuk van Soeroto: van Soejitno Mangoenkoesoemo en van Soegondo Djojopoespito. Deze werden ingeleid door een *Woord Vooraf* van de redacteur Du Perron, dat men onder de *Bijlagen* in dit deel vinden kan. Op 1 April verscheen een dupliek van Soeroto, *Rumoer rondom ‹de› Indonesiër*, waarop de discussie gesloten werd met *Individueel* (pag. 347 van dit deel).

Tot beter begrip van het *Woord Vooraf* van Du Perron volgt hier een korte samenvatting van de artikelen van Soeroto.

De heer Soeroto heeft *Ontmoeting met Indonesiërs* wat apodictisch van toon gevonden en de indruk gekregen dat Du Perron met de ‹opstandige geest› van de Indonesiërs die hem bezocht hebben, enigszins de spot heeft gedreven. De *Poedjangga Baroe*-groep is niet representatief voor ‹de› Indonesiërs; het zijn immers litteratoren. Persoonlijk interesseert de heer Soeroto zich weinig voor litteratuur: ...‹een Indonesiër die *Mei* ‹mooi› vindt is pedant of een zwamneus!› Westerse schrijvers die hij bewondert, zijn: het echtpaar Romein, Malraux, Zischka, Remarque en Székely-Lulofs.

Het ‹gekanker› van de oudere Javaan, aangehaald in *Ontmoeting met Indonesiërs*, berust, zegt Soeroto, op een minderwaardigheidscomplex; de oudere generatie is niet intellectueel, de jongere wel. Het is voorts onjuist dat jonge Indone-

siërs de oude Javaanse litteratuur belachelijk vinden zoals de tachtigers het de domineeslitteratuur vonden; zij begrijpen er echter de zin niet meer van.
Het tweede stuk van Soeroto begint in een meer luimige toon, en eindigt aldus: ‹Zoals iedere jonge nationale beweging is ook de indonesische subjectief en chauvinistisch. In de grote strijd die in de toekomst gevochten zal worden, is geen plaats voor liberalisme en verdraagzaamheid. De geschiedenis die morgen het lot van Indonesië kan beslissen, zal hard en scherp zijn. De liberale en ‹democratische› elementen zullen daarin wel geen plaats vinden.›
Pacifistisch Tweegesprek is een bijdrage geweest aan een bundel *Schrijvers getuigen tegen Oorlog en Militarisme* (1936), het is herdrukt in de serie *Vliegend Verzet* (no 2, Maart 1945). De bespreking van *Boven-Digoel* door L. J. A. Schoonheyt heeft gestaan in de *Kroniek van Kunst en Kultuur*, no 8, 1937, die van *Return to Malaya* in het *Bataviaasch Nieuwsblad* van 7 Juli 1937. De stukken over Djajadiningrat en Godée Molsbergen verschenen in *Groot Nederland*, XXXVI (1938). In *Het Hollandsch Weekblad* (Brussel) stonden de drie stukken *Heilige Stenen in West-Java*, *In het Hart van het Oude Rijk Padjadjaran* en *De Versteenden op het land Tjikoppo*.
Individueel en *Poezen en Honden* zijn uit *Kritiek en Opbouw* resp. van 1 April 1939 en 16 Mei 1939, *Bij een Handvol Auteurstekeningen* is uit *Kroniek van Kunst en Kultuur*, no 4/5, 1940.

BRIEVEN UIT HOLLAND. Deze teksten bezitten wij voor een deel uitsluitend in druk, gedeeltelijk in ongepubliceerd manuscript. De eerste ‹Brief› is hier afgedrukt zoals hij in *De Nieuwe Kern* heeft gestaan en na de publicatie door de auteur is gecorrigeerd. *De Nieuwe Kern*-tekst bevatte als inlas een gedeelte van de kortere eerste *Brief uit Holland* die Du Perron voor *Kritiek en Opbouw* had geschreven, en die in dat blad ook is verschenen.

De tweede is alleen in *Kritiek en Opbouw* gepubliceerd en in die vorm hier overgenomen.
Voor de derde gebruikten wij een tekst, gedeeltelijk in manuscript, gedeeltelijk door Du Perron gecorrigeerd en aangevuld op uitgeknipte en opgeplakte kolommen van het *Bataviaasch Nieuwsblad*, waarin hij in eerste instantie was afgedrukt.
De vierde heeft zowel in *De Nieuwe Kern* gestaan als in *Kritiek en Opbouw*; deze teksten wijken enigszins van elkaar af. Omdat de *Nieuwe Kern*-tekst hier en daar wat meer tot de intellectuele lezer was gericht, en in sommige passages ook uitvoeriger was, hebben wij daaraan de voorkeur gegeven.
Voor de vijfde, zesde en zevende beschikten wij over teksten in dezelfde vorm als de derde.
De titel *Brieven uit Holland* werd door Du Perron voor *Kritiek en Opbouw* gekozen; de versie van de eerste ‹Brief› die in *De Nieuwe Kern* heeft gestaan, heette in het laatstgenoemde blad echter *In deze Grootse Tijd* (I). Aangezien de auteur deze titel ook al voor de ‹notities› had bestemd die men in deel V van het *Verzameld Werk* onder die naam vinden kan, hebben wij de titel *Brieven uit Holland* aangehouden. In de nalatenschap waren zes van deze stukken bijeengebracht onder het hoofd *In deze Grootse Tijd, eerste reeks, tweede reeks* etc. tot en met *zesde reeks*; alleen het stuk over het boek van Prof. Bousquet, in *Kritiek en Opbouw* derde *Brief uit Holland* genoemd (de laatste in dat blad, in drie vervolgen), had in de nalatenschap geen algemeen hoofd gekregen, maar was wel in de nummering opgenomen. De tweede *Brief uit Holland* (als zodanig in *Kritiek en Opbouw* gepubliceerd) ontbrak in de hierbovengenoemde zes ‹reeksen›; doordat wij hem in deze afdeling van het *Verzameld Werk* zijn chronologische plaats hebben hergeven, zijn dus de zes in de nalatenschap *In deze Grootse Tijd* genoemde ‹reeksen› zeven *Brieven uit Holland* geworden.
Het sonnet op pag. 446 van dit deel door Du Perron geciteerd, heeft afzonderlijk in *Kritiek en Opbouw* gestaan.

BIJLAGEN. *Indische Letterkunde*. Zoals wij in deel V drie jeugdverhalen hebben opgenomen om iets uit de ‹praehistorie› van Du Perron's schrijversontwikkeling te laten zien, geven wij hier een artikel over een letterkundig onderwerp dat nog eerder gepubliceerd werd en dus waarschijnlijk ouder is dan die novellen. Dit artikel, *Indische Letterkunde*, is verschenen in *Het Indische Leven* van 11 October 1919, jrg. I, no. 8, pag. 148/9. Het was ondertekend Du P. en met vrij grote zekerheid kan worden aangenomen dat Du Perron er de auteur van is. Hij werkte in die tijd bij *Het Nieuws van den Dag voor N.I.* te Batavia, redacteur Karel Wijbrands, die in 1919 genoemd weekblad *Het Indische Leven* oprichtte onder redactie van Diederick Baltzerdt, Wijbrands' pseudoniem.
Woord Vooraf. Deze bijlage is toegelicht op pag. 517 van de ‹Verantwoording›.
Literatuur en Volk. De vertaling van dit in het Indonesisch geschreven artikel van Sjahrir, dat aanleiding was tot de *Notities bij het artikel van Sjahrir* op pag. 96 van dit deel, is van F. P. Thomassen. Wij gaven deze versie in de plaats van de in *Kritiek en Opbouw* van 1 en 16 Mei 1939 gepubliceerde vertaling, waaruit door Du Perron wordt geciteerd, omdat deze niet geheel exact bleek te zijn.
Het *Autobiografisch Overzicht* dat als ‹Bijlage V› gegeven wordt, is door Du Perron gemaakt met een ons niet bekend doel. Het origineel bevindt zich bij door de heer G. H. 's-Gravesande in het Letterkundig Museum gedeponeerde documenten en is geschreven op papier, bedrukt met het voormalige Brusselse adres van J. Greshoff: 130 Bd Aug. Reyers, Schaerbeek.
De *Herinneringen aan ‹Modern› Vlaanderen* zijn door Du Perron opgesteld als kort begrip van een episode uit zijn litteraire ontwikkeling, met het plan deze aantekeningen te zijner tijd voor een artikel te gebruiken. Het ontwerp was in manuscript in de nalatenschap aanwezig en met cijfers in de kantlijn ingedeeld in elf paragrafen.

NOTEN. De cursief gedrukte noten in dit deel zijn verklarende noten van de redactie-commissie, die in romein zijn van Du Perron.
Alle teksten van Du Perron, ook de in de ‹Verantwoording› geciteerde, zijn overgebracht in de in de vorige delen gebezigde spelling.
De *Bibliografie* is samengesteld door F. E. A. Batten en is een herziene en uitgebreide versie van de in 1948 bij A. A. M. Stols, 's-Gravenhage, verschenen *Bibliographie van de Werken van Charles Edgar du Perron, samengesteld door F. Batten en A. A. M. Stols.*
Het *Register* over de zeven delen is samengesteld door F. E. A. Batten met medewerking van mej. N. Kool.

De heren A. C. Willink en E. van Moerkerken zijn zo vriendelijk geweest tekeningen van Du Perron die in hun bezit waren, voor reproductie in dit deel af te staan: respectievelijk twee uit de ‹strip› *Diego en Diana of Een Liefde zonder Weerga* en *De Hollander in Indië*. Erkentelijk zijn wij Soetan Sjahrir voor toestemming om zijn artikel *Literatuur en Volk* af te drukken, de heer F. P. Thomassen voor de vertaling daarvan, en de heer A. Vigoleis Thelen, wiens vertaling van een artikel door Du Perron voor *Die Sammlung* geschreven, wij als ‹Bijlage› van deel VI mochten gebruiken omdat de Hollandse tekst verloren was gegaan.
Bijzonder gewaardeerde medewerking hebben wij ontvangen van H. J. Heeren te Djakarta, die enkele alleen in Indonesië aanwezige, en slechts met grote moeite te vinden, teksten voor het *Verzameld Werk* opspoorde.
Gaarne spreken wij op deze plaats ook onze dank uit aan F. Schamhardt voor de moeite die hij in de oorlog genomen heeft om de door Du Perron in zijn boeken met het oog op herdruk aangebrachte veranderingen te copiëren, opdat het risico van verloren-gaan minder groot zou zijn.

ERRATA

Deel II,	362, r. 9	Huyghens	Huygens
	431, r. 2, 26	Van der Velde	Van de Velde
	494, r. 14	La Rouchefoucauld	La Rochefoucauld
	583, r. 4	R. Wiegersma	H. Wiegersma
	592, r. 33	Camy	Cami
	630, r. 5	*Bogorina*	*Bogoriana*
	632, r. 18	*Adindah*	*Adinda*
	648, r. 18	aethetische	aesthetische
	701, r. 8	*Sorrel*	*Sorrell*
Deel III,	694, r. 3	Tanya-Teresa	Tanja-Teresa
Deel IV,	194, r. 9	A. P. Tiele	P. A. Tiele
	198, r. 19	koopmatn, schaten	koopman, schatten
	234, r. 11	tegenstrijdigsheids	tegenstrijdigheids
Deel V,	436, r. 9	Bertet	Berthet
	595, r. 11	1920	1921
Deel VI,	70, r. 30	F. W. Up de Graf	F. W. UpdeGraff
	119, r. 30	Appollinaire	Apollinaire
	317, r. 26	Schnitzer	Schnitger
	318, r. 18	idem	idem
	355, r. 14, 21	Van Rantwijk	Van Randwijk
	663, r. 6	November 1935	December 1935
	670, r. 10	Literatuur	Literatur

In chronologische volgorde behoren de boekbesprekingen van blz. 237 vóór die van blz. 221, van blz. 318 vóór die van blz. 316 en van blz. 397 vóór die van blz. 411 te staan.

Deel VII,	299, r. 34	Schönberg Muller	Schönberg Mülder
	309, r. 1	L. A. Schoonheyt	L. J. A. Schoonheyt

BIBLIOGRAFIE

door F. E. A. Batten

Onder ‹Aantekening van de auteur› zijn de geschreven notities opgenomen die Du Perron heeft gemaakt in boeken die hij aan A. A. M. Stols heeft geschonken en die thans in de Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage berusten.
Alle met * gemerkte titels betreffen gedichten, verhalen, artikelen of uitgaven, die niet opgenomen zijn in de dundruk-editie van het *Verzameld Werk* (1954–60).

DICHTWERK

1923

1. *Manuscrit trouvé dans une poche. Chronique de la Conversion de Bodor Guíla, Étranger. Publié tel quel par Eddy du Perron. Avec un Portrait du Converti par Creixams; et un Certificat Médical du Dr L. Grattefesces.* s.l. s.d. [Brussel, 1923].*
48 blz. 13.5 × 20.5 cm. Oranjegeel omslag in rood bedrukt, zonder naam van uitgever of drukker. Portret in autotypie; het ‹Certificat Médical›, gedateerd ‹17 août 1922›, als facsimile in lijncliché.
Ann. De bundel bevat in het Frans geschreven proza en poëzie, z.g. gevonden door Dr Lucien Grattefesces, directeur van het ‹Sanatorium pour affections mentales, Nerentendus, te Point-à-l'Oeyl (Quirand)›, in de zak van zijn overleden patiënt.
Aantekening van de auteur: ‹Geschreven Mei–Juni 1922 in Montmartre, gedrukt Januari 1923 Brussel›.

1924

2. *Duco Perkens: Kwartier per Dag. Reis-journaal/Bruxelles/Luxemburg/Luzern/Bellinzona/Milano/Firenze/Venezia/Gardone/Stresa/Antwerpen 15.3.24–15.6.24.*
44 blz. 17 × 21 cm. Wit omslag in zwart, blauw en grijs bedrukt met dezelfde tekst als op titelpagina, doch in andere typografische rangschikking en met inhoudsopgave naar de steden, waar de gedichten geschreven zijn. Tegenover titelpagina: ‹Ter perse in Juli 1924. Uitgave De Driehoek›; op blz. 4: ‹Typografiese schikking en verluchting van Jozef Peeters›; op blz. 44: ‹Dit boek gedrukt in 250 exemplaren draagt het nummer ...›; op blz. 3 van het omslag: ‹Gedrukt ter drukkerij Alph. Breuer, Elsenesteenweg, 313, Brussel›; op blz. 4 van het omslag: ‹Prijs: 6 Frank. Uitgeverij De Driehoek, Statiekaai 7, Antwerpen›.
Inhoud: Crime Passionnel (Roman)*; Restjes van de Dag (Brussel, 16 Maart '24); Dyn Willighe Dienaer* (Brussel, Maart); Luxemburg Hoofstad [sic] (25 April); Aan een Dichteres (28 April '24); Portier Grand-Hôtel* (Luzern, 29 April); Een Ouwedame (Aan C. A. Willink. Tussen Brunnen en Bellinzona, 30.IV.'24); Dialogue Intérieur* (3 Mei); Steeds met Ikke (Milaan, 5 Mei); Oefenplaats (Voor Maxime Claremoris esteet, gepassionneerd pelgrim. Place Victor-Emmanuel Florence 9.V.'24); De Paladijnen. Reminiscentie (12 Mei); De levende Dode

(Bacino di San Marco 17.V); Ik zèg U* (Gardone, 21 Mei); Vita Nuova (24 Mei '24); Punt* (Antwerpen 16 Juni '24).
Ann. De auteursnaam ‹Duco Perkens› is het *ps.* van de schrijver geweest omstreeks 1924–1926.
Aantekening van de auteur: ‹Geschreven Maart–Mei '24, verschenen Nov.'24›.

1925
3. *Agath. Een Sonnettenkrans door W. C. Kloot van Neukema* [Motto van Baudelaire] *Met konterfeitsel van Agath door een intimus van den dichter. Gedrukt in vijftien exemplaren tot opwekking van den Bond van Slaphangers ter secrete Drukkerij ‹Flep-met-Zuchten› te Geyloord.* A.D. MCMIV [sic voor MCMXXV] s.l. [Brussel].*
20 blz. + II blz. voor de ets van P. Creixams. 16.25 × 25 cm. Gedrukt op Hollands papier van Van Gelder Zonen. Initialen van elk der 16 sonnetten in rood gedrukt. Roodpaars omslag met de titel ‹Agath› in rood en de overige regels in zwart. De exemplaren zijn door de dichter op blz. 2 met rode inkt genummerd.
Ann. Er bestaan ongedrukte, herziene versies van deze sonnettenkrans met *De Koning en zijn Min* en andere erotica verenigd, onder de titel *Kloof tegen Cylinder* en het pseudoniem: Cesar Bombay.
Aantekening van de auteur: ‹Hierover zal wel niet worden gesproken? Het werd geschreven in Oct.–Nov. 1924 en gedrukt in Febr. 1925.›

1925
4. *De Behouden Prullemand. Snotneus-Vaerzen van Duco Perkens. Zorgvuldig gerangschikt en gedrukt, ter vermeïing van enkele vrienden en magen, in twaalf exemplaren, met portret door Creixams.* s.l.s.d. [Brussel, 1925].
68 blz. 15 × 19.5 cm. Gedrukt op geschept papier. Rosekleurig omslag, bedrukt met de tekst der titelpagina, in dubbele rand geplaatst. Op blz. 4 van het omslag zijn de exemplaren door de dichter genummerd en gemerkt met de initialen ‹D.P.›.
Inhoud: Prilste Bellen: Na den Slag.* (Voor Grootma – zooals afgesproken. Aller-eerste gepoëtiseer, Bandoeng 1915); De Lijder* (Toch voor Mama, Garoet 1916); Rondeel* (Voor Suze. Tjitjalengka 1917); Voor Zussy* (Bandoeng, 18 April 1919); Voor de dame in kwestie* (Brussel, 25 Oct. 1921). *De Knaap met het Gele Haar. Verhaaltje* (Voor mijn niet zoo oude cousine Jeanne die mij den 19en November 1921 op mijn plaats heeft gezet omdat ik mij niet verzoenen wilde met den dikken buik van den acteur Le Bargy.) *Pootigheidjes:* Sonnet: Een mozaïek van goedgeschreven stukken...* (Voor mijzelf omdat ik er ernstig over gedacht heb de hier gelaakte methode in toepassing te brengen. Brussel, Nov.'21); Sonnet: Ik heb de pest aan die zoo erg mo-

derne schaar...* (Voor Anton K. die het volgende sonnet eerst gestolen maar daarna verbeterd heeft – of andersom. Brugge, Jan. '22); Het Water van de Tempelbron* (Voor Papa); Rapport* (Voor tante Toetie. Brussel, 1921, en later); Afgunst* (Voor Marcel Angenot. In den trein bij Ambérieu, Juni '22); Een lelie op een beddelaken...* (Voor Adé Tissing. Den Haag, bij nicht Jeanne, Juli '22); Proeve van Opdracht (Nice, Hotel Atlantis, Febr. '22. Voor wie't gelooven wil); Redeneering* (Voor mijn neef Noer-ed-Din. Brussel, zonder datum); *Het Venster* [proza]* (Voor Ferdy de Grave, eens mede-gespleende. Brussel, 8 Jan. '22.). *De Schoone Mirette voor wie mijn Hart van Liefde werd vervuld en berstte:* Sonnet: Vaak, in mijn opgezweepten eigenwaan...* (Brussel, rue van der Kindere, Dec. 1921. Voor Mirette die toen *Mademoiselle* was.); Ik hield van u m'n liefste...* (Brussel, Dec. '21. Voor Mirette omdat ze geloofde dat ik mij graag wentelde in mijn smart.); Het is zoo maklijk niet om heerlijk groot te zijn...* (Brussel, Dec. '21. Voor Mirette omdat dit poëem haar een beetje pijn heeft gedaan.); Het licht valt op mijn wit papier...* (Brussel, Dec. '21. Voor Mirette omdat ze met me naar het Museum is geweest.); Adrienne de Buuck. Portret door Pieter Poerbus de Oude (Stedelijk Museum, Brugge) (Brugge, Jan. '22. Voor Mirette omdat ze zich als Florentijnsche edelvrouw heeft verkleed en mij José-Maria de Hérédia heeft doen lezen.); Sonnet: Ik zat in heel een sfeer van vroom geloven...* (Brussel, Jan. '22. Voor Mirette omdat ze heimelijk godsdienstig was en Kloos niet heeft gelezen.); Sonnet: Ik zou wel duizend malen willen liegen...* (Brugge, Jan. '22. Voor Mirette omdat ze Kloos niet kent en soms verlegen kon kijken.); Rondeel: Wanneer de englen op u lijken...* (Brugge, Jan. '22. Voor Mirette, engel of geen engel.); De sneeuw valt staâg, en suf, en sloome...* (Parijs, Febr. '22. Voor Mirette die mij aan een dichter heeft voorgesteld.); Sonnet: Daar gaat langs ons, in deftig deugd-ornaat...* (Brussel, Maart '22. Voor Mirette die toen nog niet zoo'n bezwaar had tegen de vuile straat.); Monologue de Bohème* (Montmartre, rue Burq, Maart '22. Niet voor Mirette, omdat er een leelijk woord in staat; daarom voor Charles Maury dien ik onbeschaamd heb uitgebuit.); Ik had u lief–en 'k hèb u lief–...* (Montmartre, Maart '22. Voor Mirette, de schoonste en wijste koningin *herself.*); Florence is rijk, Florence is schoon...* (Florence, April '22. Voor Mirette die van den coiffeur kwam.); Mirette, ik wil uw schoonheid *niet...** (Florence, April '22. Voor Mirette omdàt.); De golfjes van de Arno breken...* (Pisa, April '22. Voor de Mama van Mirette die mij schrikkelijk jong vond.); Sonnet: 'k Ben moe,–ik doe mijn zoo moede oogen toe... (Parijs, Hotel Montreal, Mei '22. Voor Mirette omdat ze bijna mijn portret heeft geschilderd.); Mijn lief zat voor het open raam... (Parijs, Mei '22. Voor Mirette omdat ze mij haar photo's heeft laten houden.); De zee is stil,–en strak...* (Trein naar Florence, Juni '22. Voor Mirette omdat ze mij

ook haar brieven heeft laten houden.); Dialoog [proza]* (Brussel, Café-Hôtel du Cercle, Juli '22. Voor Mirette die wel wat teveel op kousen en dassen lette.); Sonnet: Ook als 'k je mond niet zie meer, slechts voel wijken... (Brussel, Pension Melrose, Aug.'22. Voor Mirette die mij tot broer wilde hebben.); Sonnet: Ik mocht haar handen zoenen, sprakeloos... (Brussel, Pension Melrose, Aug.'22. Voor Mirette die eens de lamp deed uitgaan.); Ik wil, omdat ik altijd weer moet spreken van mijn liefde...* (Brussel, rue de Facqz, Sept.'22. Voor Mirette die met geen mogelijkheid kon trouwen.); Sonnet: Je ouwe houten deur bleef stram en stom gesloten...* (Brussel, rue Lesbroussart, Oct.'22. Voor Mirette die getrouwd is.); De stille Straat (Epiloog) (Haag, Juli '22. Voor Miretте voor wie ik onvertroost wilde wezen.)

Ann. Op blz. 4 van de tekst vermeldt de auteur: ‹Zonder het getuigenis van Creixams, die mij–in Juli '22–ongeveer gezien moet hebben zooals ik was, zou ik het misschien niet gewaagd hebben deze vaerzen, zij 't slechts in twaalf exemplaren, te doen drukken. Het portret kan ruimschoots tot *inleiding* dienen.› Zie voor het *ps.* Duco Perkens no. 2.

Aantekening van de auteur: ‹Geschreven 1915–1922, dus eig. vóór alles. Gedrukt in April 1925 in 12 exx.›.

1925

5. *Filter. Negen-en-veertig kwatrijnen van Duco Perkens. Met portret van de schrijver door Max Jacob.* Te Brussel bij Raoul Simonson, 2, Rue du Bois Sauvage, MCMXXV.

56 blz. 11 × 17 cm. Paars omslag, bedrukt met dezelfde tekst als de titelpagina. Op blz. 2 tegenover de titelpagina is het portret, naar een autotypie op kunstdrukpapier gedrukt, geplakt.

Opdracht: ‹Affectueusement à Pascal Pia (qui pourtant connaît mieux le jargon des coquillards que la langue de mes polders).›

Colophon: ‹Van deze brochure werden gedrukt, ter drukkerij A. Breuer te Brussel, niet meer dan vijf-en-zeventig exemplaren, genummerd 1–75; en waarvan 1–15 niet in de handel werden gebracht. Dit is no . . .›.

Ann. De kwatrijnen werden geschreven van 28 januari tot en met 17 maart 1925, dus iedere dag een kwatrijn. In volgende uitgaven zijn slechts 39 van de 49 kwatrijnen herdrukt. Zie voor het *ps.* Duco Perkens no. 2.

1926

6. *Bij Gebrek aan Ernst / zijnde de volledige werken van Duco Perkens / uitgegeven door E. du Perron. Omslagtekening en frontispieces van C. A. Willink.* Te Brussel bij R. Simonson. 2, Rue du Bois Sauvage. MCMXXVI.

184 blz. 13 × 19.5 cm. Crèmekleurig omslag, bedrukt in donkerbruin met tekening van A.C. Willink.
Opdrachten resp.: ‹Aan Oscar Duboux›, ‹Aan Jozef Peeters›, ‹Aan Julia-Eugénie-Eucharis-Pensierosa›, ‹Aan Noer-ed-Din ibn Suleyman, mijn neef›, ‹Aan Pascal Pia›, ‹Aan C. A. Willink›, ‹Aan de Dame›, ‹Aan Mejuffrouw Trijntje de Vos› en ‹Aan Raoul Simonson›.
Op blz. 181: ‹Bibliografie› van Het *Roerend Bezit* (1ste en 2de druk), *Kwartier per Dag, Claudia, Filter* en *Een tussen Vijf*, gevolgd door een nawoord: ‹Enige der aan *Filter* voorafgaande strofen verschenen in de eerste uitgaaf van *Kwartier per Dag*, enkele stukjes van *Voor de Famielje* in het maandblad De Driehoek. *Zittingen voor een Damesportret, Een Bloempje aan 't Eind* en *Windstilte* verschijnen hier voor het eerst.›
Inhoud: Het Roerend Bezit [proza], Kwartier per Dag (Reis-Journaal) [poëzie], Claudia [proza], Een tussen Vijf [proza], Filter (voorafgegaan door andere strofen) [poëzie], Voor de Famielje [prozagedichten], Zittingen voor een Damesportret [proza], Een Bloempje aan 't Eind [proza], Windstilte [poëzie]. Noot van de Uitgever [E. du Perron].
Colophon: ‹Bij Gebrek aan Ernst werd gedrukt bij Brian Hill, rue de l'Arbre Bénit 106b, te Brussel, in vijfhonderd exemplaren, genummerd 1 tot 500; waarvan de eerste dertig, voorzien van een portret van Duco Perkens door Willink, niet in de handel.›
Ann. Deze 30 exemplaren op papier van Van Gelder Zonen zijn door de auteur met de hand genummerd. Het portret van Duco Perkens is een los, in de eerste 30 exemplaren gelegde foto op crèmekleurig karton, naar een schilderij van E. du Perron in 1925 door A. C. Willink. Zie voor het *ps.* Duco Perkens no. 2. ‹Voor de Famielje› is niet geheel herdrukt.
Aantekening van de auteur: ‹Geschreven Maart '23–Dec. '25, gedrukt Febr. 1926›

1926
7. *Het Boozige Boekje. Voor den drukker en eenige Amateurs.* s.l. s.d. [Maastricht, 1926].
32 blz. (8 blz. blanco) 14.5 × 17.5 cm. Rosekleurig omslag, bedrukt met de tekst der titelpagina, geplaatst in een rand van fleurons.
Colophon: ‹Het Boozige Boekje werd geschreven tusschen 22 en 26 Februari 1926, en gedrukt, op kosten van den schrijver *(Ik heb geschreven, ben ik dan geen schrijver?)*, op de persen van Boosten & Stols, te Maastricht, onder toezicht van A. A. M. Stols, in de maand April van hetzelfde jaar (natuurlijk heeft dit allemaal niet het minste belang maar wij amateurs vinden het aardig zoo achterin een boekje), in 50 exemplaren, buiten den handel. Dit exemplaar is genummerd ... en geteekend: ...›. De exemplaren zijn getekend door E. du Perron en A. A. M. Stols.

1926

8. *De Koning en zijn Min. Eroties Gedicht in Veertien Zangen uit een vreemde taal getrouwelik in de Nederlandse overgezet en gedrukt voor de Vertaler in elf exemplaren.* s.l. s.d. [Brussel, 1926].*

64 blz. 11.5 × 17.5 cm. Gedrukt op espartopapier met drie loodrecht op de pagina geplaatste kwatrijnen op elke pagina. Bruinkleurig omslag in zwart, bedrukt met de in een rand geplaatste tekst der titelpagina.

Ann. Deze anonieme uitgave is, hoewel zij in het voorwoord een ‹gebrekkelike overzetting van een in het oorspronkelik zeer savoereus en zeer schoon poëem› genoemd wordt, een oorspronkelijk, niet herdrukt gedicht, waarvan, verenigd met *Agath* (zie no. 3) en andere erotica, enkele herziene, ongedrukte versies bestaan onder de titel *Kloof tegen Cylinder* en het pseudoniem Cesar Bombay.

Aantekening van de auteur: ‹Hierover wordt wsch. ook gezwegen. Het werd geschreven in Oct. '26 en gedrukt in dezelfde maand.›

1927

9. *De Behouden Prullemand. Met een portret van Creixams.* Niet in de handel. s.l. s.d. [Brussel, 1927].

44 blz. 15 × 19.5 cm. Gedrukt op espartopapier. Omslag van groen papier, bedrukt met de tekst der titelpagina.

Opdracht: ‹Aan de nagedachtenis der Schone Mirette voor Wie mijn Hart van Liefde werd vervuld en berstte.›

Inhoud: Sonnet vooraf, Dromerij* (April 1918), De Knaap met het Gele Haar (Brussel Nov. 1921), Liedje* (Brussel, Dec. '21), Alléén* (Brussel, Dec. '21), Kultus* (Brugge, Jan. '22), Vous êtes belle* (Brugge, Jan. '22), Rondeel* (Brugge, Jan. '22), Sneeuwlandschap* (Parijs, Febr. '22), Wens* (Brussel, Maart '22), Getuigenis* (Brussel, Maart '22), De schoonste en wijste Koningin* (Parijs, April '22), Voor Mirette* (April '22), Bij de Arno* (Pisa, April '22), Ogen* (Parijs, Mei '22), Een laatste straal (Parijs, Mei '22), De kalme Zee* (Bij Bologna Juni '22), Je Ziel (Brussel, Aug. '22), Een Frase (Brussel, Aug. '22), Redenering* (Brussel, Okt. '22), De stille Straat (1922).

Colophon: ‹De Behouden Prullemand werd gedrukt voor de Schrijver, bij A. Breuer te Brussel, in niet meer dan twintig exemplaren.›

Aantekening van de auteur: ‹Keus uit de oudere *Prullemand.* 20 gedichten inpl. van 40, bedoeld als: de verzen van Kr. Watteyn (voor intimi), gedrukt gelijktijdig met *Een Voorbereiding:* in Mei 1927.›

1927

10. *Ballade der Polderlandsche Onrustige Kapoenen. Geschreven bij het verschijnen van Nijgh & van Ditmar's boekje: Wat de Pers zegt van De Zondaar, door Alie Smeding.* Brussel, 21, Rue Saint-Jean, E. du Perron. s.d. [1927]

2 blz. in planodruk, aan één zijde bedrukt. 18.5 × 27.7 cm.
Ann. Deze ballade werd, nadat ze door het tijdschrift *Den Gulden Winckel* geweigerd was, voor eigen rekening gedrukt en als ‹feuille volante› verspreid. Herdrukt in *Cahiers van een Lezer* 1 (1928, 37–38), *Voor kleine Parochie* (1931, 43–44), *Cahiers van een Lezer gevolgd door Uren met Dirk Coster* (1946, 26) en *Verzameld Werk II* (1955, 30–31).

1927
11. *Alle de Rozen of Het Gesprek bij Maanlicht. Met een tekening van A. C. Willink. Niet in de handel.* s.l. s.d. [Brussel, 1927]
32 blz. 15.5 × 20 cm. Rosekleurig omslag, bedrukt met titel ‹Alle de Rozen›. Tekst gedrukt op espartopapier.
Opdracht: ‹Aan J. Greshoff: aan de dichter van de ‹Ballade der Zielige Makkers›, en de Minnaar der boekjes in weinig exemplaren.›
Colophon: ‹Alle de Rozen of Het Gesprek bij Maanlicht werd geschreven tussen Oktober '26 en '27 te Chaumont-Gistoux (Wallonië) en gedrukt voor de schrijver in twintig exemplaren bij A. Breuer, 313, Elsene Steenweg, te Brussel in Oktober '27. Dit exemplaar is genummerd: . . .›.
Ann. De bundel bevat zes onder de volgende titels herdrukte sonnetten, nl. ‹Wandeling zonder Maan›, ‹Ander Beeld›, ‹Twintigste Eeuw›, ‹De Dorpsschone›, ‹De Bezitting› en ‹Evocatio› alsmede acht niet herdrukte prozastukken.

1927
12. *Poging tot Afstand. Met een tekening van A. C. Willink.* Bij W. N. Dinger, Parklaan 27, Bussum 1927.
100 blz. 15.5 × 20 cm. Gedrukt op espartopapier. Lichtblauw omslag, bedrukt met de tekst der titelpagina.
Inhoud: Kwartier per Dag (Brussel, Maart '24–Juni '24), Filter (Brussel, Febr. '25), Voor de Famielje (Brussel, Juni '25), Windstilte (Côte d'Azur, Dec. '25), Het Bozige Boekje (Brussel, Febr. '26).
Colophon: ‹Poging tot Afstand werd gedrukt bij A. Breuer, 313, Elsene Steenweg te Brussel, in honderd-twintig genummerde exemplaren, waarvan de eerste twintig buiten de handel. No . . .›.

1928
13. *Poging tot Afstand. Met een Tekening van A. C. Willink* [Uitgeversmerk]. A. A. M. Stols, Brussel en Maastricht 1928.
96 blz. 14 × 20 cm. Geelkleurig omslag, bedrukt met de tekst der titelpagina, uitgeversmerk in rood en dubbele rode lijn om de gehele tekst.
Opdracht: ‹Aan A. C. Willink›.
Colophon: ‹Gedrukt bij Boosten & Stols te Maastricht in een oplage

van 265 exemplaren: 15 op geschept Hollands papier (I–XV, waarvan I–V niet in de handel); en 250 op Engels papier (1–250, waarvan 1–50 niet in de handel). [Uitgeversmerk] No . . .›.
Ann. Een groot deel van deze oplage, waarvan de tekst dezelfde is als die van de 1ste druk van 1927, werd in 1932 op verzoek van de dichter door de uitgever vernietigd.

1928
14. *Sonnet van Burgerdeugd. Gedicht.* Uitgave van A.A.M.Stols, Maastricht & Brussel. Houtsnede van A.C.Willink. Rijmprenten en Planodrukken no 2. s.d. [1928].
2 blz. in planodruk. 21 × 38 cm. Gedrukt op Ossekoppapier van Van Gelder Zonen, aan één zijde bedrukt.
Ann. Het sonnet werd oorspronkelijk gepubliceerd in het maandblad *De Gids* XCII (1928) no 4, 41.

1928
15. *Gebed bij de Harde Dood.* In een oplage van 50 exemplaren gedrukt voor de vrienden van A.A.M.Stols, Brussel 1928.
24 blz. (8 blz. blanco). 14.5 × 17 cm. Gedrukt op Hollands papier van Van Gelder Zonen bij Van Buggenhoudt te Brussel als no. 15 der serie ‹To the Happy Few›. Grijs omslag, bedrukt met de tekst der titelpagina, uitgezonderd de regel: ‹In een oplage van 50 exemplaren›.
Ann. Het gedicht verscheen oorspronkelijk in het maandblad *De Gids* XCII (1928) no 9, 320–323 (‹In Memoriam O.-J.P.› [Odilon-Jean Périer]) met 24 strofen, overeenkomstig deze eerste editie, terwijl de latere publicaties in *Erts. Letterkundige Almanak voor het Jaar 1929, Parlando* (1930, 1941, 1948 en 1955) en *Mikrochaos* (1932, 1935) er 28 bevatten.

1930
16. *Parlando* [Houtsnede-vignet der serie ‹Luchtkasteelen› door J.Franken Pzn] A.A.M.Stols. Maastricht & Brussel. 1930.
68 blz. (6 blz. blanco). 13.5 × 21 cm. Gedrukt op Hollands papier van Pannekoek & Co. Omslag van grijs geschept papier met de tekst der titelpagina.
Opdracht: ‹Aan Jan van Nijlen›.
Colophon: ‹‹Parlando› door E.du Perron is het vierde deel van de serie ‹Luchtkasteelen› en werd in Januari 1930 gedrukt onder leiding van A.A.M.Stols in de drukkerij Boosten & Stols te Maastricht in een oplage van 150 exemplaten (1–150). De nummers 126–150 zijn gereserveerd voor den schrijver, den uitgever en de pers. No... [Uitgeversmerk]›.
Inhoud: Rose en Geel: I. De Francs-Tireurs. II. Adriana de Buuck.

III. Reprise (Na 6 jaar). IV. Beeld uit het Verleden. V. Ander Beeld. VI. Wandeling zonder Maan. VII. Twintigste Eeuw. VIII. Evocatio. IX. De Bezitting. X. De Dorpsschone. XI. Bijwijze van Haat. XII. Sonnet van Burgerdeugd. XIII. Voor een bundel van Jan van Nijlen. XIV. Begin van de Lente. XV. O lieflik Dorp. XVI. Platen aan de wand*. XVII. De Douairière. XVIII. Landelik Treurspel. XIX. Het Kind dat wij waren. XX. Stevens pinxit. XXI. De Vrouw op mijn schoorsteen. XXII. Ter Uitnodiging. XXIII. De Bedelaar onder de boom. XXIV. Een grote Stilte. XXV. Leven is goed.... XXVI. In Memoriam. XXVII. Kolonie. XXVIII. Mystiek Terrein. XXIX. De Katastrofe. XXX. Epitaaf. *Gebed bij de Harde Dood. Hubertus bij Zon en Schaduw. P.P.C.. Lied van Avontuur*. l'Homme qui rit. (In memoriam Duco Perkens). Een Opdracht (A.O. Barnabooth). Het Huis. Mirliton.*

1932

17. *Mikrochaos. Met een tekening van A.C. Willink* [Uitgeversmerk]. A.A.M. Stols. Brussel & Maastricht. 1932.

112 blz. 13.5 × 21 cm. Gedrukt bij Boosten & Stols te Maastricht. Band van grijs linnen, met in goud gestempeld: ‹E.du Perron. Mikrochaos [Uitgeversmerk]›. Stofomslag van grijs gehamerd papier met: ‹E.du Perron. Mikrochaos [Uitgeversmerk].›

Colophon: ‹Van deze uitgave werden 10 exemplaren op geschept Hollands papier gedrukt›.

Inhoud: Voorwoord (April '32). *Vermoeide Jeugd* (Aan A.C. Willink): Bittere Ballade (1921), Roman in twee vensters (1922), Modern Toerisme, De Paladijnen, Oefenplaats, Als Reisverhaal, Lied van Verwachting, De Ouwedame, De Zieke Man, De Nieuwe Moord van Raamsdonk, Kroniek (1924), Lied van Avontuur,* Filter (Febr.'25), Windstilte (Côte d'Azur, Dec.'25). *Rose en Geel* (Aan Jan van Nijlen): De Franctireurs, Adriana de Buuck, Reprise (Na 6 jaar), Beeld uit het Verleden, Ander Beeld, Wandeling zonder Maan, Twintigste Eeuw, Evocatio, De Bezitting, De Dorpsschone, Begin van de Lente, Bijwijze van Haat, Sonnet van Burgerdeugd, Bij een bundel van Jan van Nijlen, De Notaris spreekt, O lieflik Dorp, Landelik Treurspel, De Douairière, Een Apostel, Stevens pinxit, De Vrouw op mijn schoorsteen, Ter Uitnodiging, De Bedelaar onder de boom, Het Kind dat wij waren, Een grote Stilte, Leven is goed..., Gebed bij de Harde Dood (Maart '28). *Het Verval* (Aan Victor E. van Vriesland): Hubertus bij Zon en Schaduw (Gistoux, April '29), P.P.C., De man die lacht, Een Opdracht (A.O. Barnabooth), Het Huis, Pastiche-Nerval, Gli Amanti, In Memoriam, Kolonie, Mystiek Terrein, De Katastrofe, Epitaaf, De Ronker tot de Verdrevene, Een Vrouw, Voor S–, De Wachtende (1929), Mirliton.

Aantekeningen.

Ann. De afdeling ‹Vermoeide Jeugd› is een gedeeltelijke herdruk van

Poging tot Afstand (1927), waarvan ‹Filter› nu slechts 39 kwatrijnen telt en waarbij ‹Lied van Avontuur› uit *Parlando* gevoegd is; de afdeling ‹Rose en Geel› uit *Parlando* (1930) is vermeerderd met de sonnetten ‹Een Apostel› en ‹De Notaris spreekt›, terwijl het sonnet ‹Platen aan de Wand› vervallen is; herzien zijn de sonnetten ‹De Franctireurs›, ‹Adriana de Buuck›, ‹Ander Beeld›, ‹Wandeling zonder Maan›, ‹De Bezitting›, ‹Bijwijze van Haat›, ‹Sonnet van Burgerdeugd›, ‹O lieflik Dorp›, ‹Ter Uitnodiging›, ‹De Bedelaar onder de boom›, ‹Het Kind dat wij waren› en ‹Leven is goed...›; de nieuwe afdeling ‹Het Verval› bevat de nieuwe gedichten ‹Pastiche-Nerval›, ‹Gli Amanti›, ‹De Ronker tot de Verdrevene›, ‹Een Vrouw›, ‹Voor S–›, ‹De Wachtende› en de herziene gedichten ‹P.P.C.›, ‹De Man die lacht›, ‹Een Opdracht›, ‹In Memoriam›, ‹Mystiek Terrein›, ‹Epitaaf› en ‹Mirliton›.

1935

18. *Mikrochaos.* Tweede, vermeerderde druk. Serie ‹Kaleidoscoop› No. 24. A. A. M. Stols' Uitgevers-Mij. Maastricht & Brussel s.d. [1935]. 136 blz. (blz. 129–34 bedrukt met catalogus der serie ‹Kaleidoscoop›) 12.5 × 19.5 cm. Bruine linnen band in goud gestempeld. Crèmekleurig stofomslag, bedrukt in zwart en bruin, naar een ontwerp van J. Buckland Wright. Op blz. 6 is een bibliografie van de auteur tot 1935 afgedrukt.
Colophon: ‹Gezet met de Garamond-letter en gedrukt bij de Firma Boosten & Stols te Maastricht›.
Inhoud: Vermoeide Jeugd, Rose en Geel, Het Verval, Parlando, Aantekeningen.
Ann. De afdelingen ‹Vermoeide Jeugd› en ‹Rose en Geel› zijn gelijk aan de 1ste druk van de gelijknamige bundel evenals de afdeling ‹Het Verval›, waarvan echter het gedicht ‹Mirliton› nu de nieuwe afdeling ‹Parlando› besluit, die een 13-tal gedichten bevat, nl. ‹Somewhere›, ‹Op een Divanbed›, ‹De Bierpiraat›, ‹Aan Greshoff›, ‹Twee Filmsirenen›, ‹Voor een Paradijsvaarder›, ‹De Verloofde›, ‹De Vooruitgang›, ‹Maar heden...›*, ‹Saint-Just›, ‹Twee liedjes van Byron›, ‹Billets pour Elle I, II›, en ‹Mirliton›. Voor het vervaardigen van deze uitgave werd gebruik gemaakt van de resterende exemplaren van de 1ste druk van de bundel, waarvan het ‹Voorwoord› vervallen is, doch blz. 1–16 en 97–104 alsmede de ‹Aantekeningen› opnieuw werden gezet en gedrukt.

1941

19. *De Grijze Dashond. Gedicht. Inleiding door S. Vestdijk.* Uitgave van A. A. M. Stols. Rijswijk (Z.H.). ‹*Helikon*› *Tijdschrift voor Poëzie* onder redactie van Ed. Hoornik. Jan. 1941, 11e jaargang no. 11.
40 blz. 12.25 × 20 cm. Lichtgroen kartonnen band met wit etiket op plat en rug, in zwart bedrukt.

Colophon: ‹Oplage 300 exemplaren›.
Ann. Dit onvoltooide gedicht verscheen posthuum, met een opdracht ‹Aan Cola Debrot›, voor het eerst in *Groot-Nederland* XXXVIII (1940), Aug. 661–71, met een andere inleiding van S. Vestdijk dan de hier gepubliceerde.

1941

20. *Parlando. Verzamelde Gedichten.* [Uitgeversmerk] 1941, A. A. M. Stols Uitgever. Rijswijk. Z.-H.
188 blz. 15.5 × 23.5 cm. Band in bruin buckram met stempels in goud naar ontwerp van Helmut Salden, van wie ook de omslagtekening in zwart, grijs en wit is, alsmede de bandstempels van de in perkament gebonden exemplaren op Hollands papier. Op de titelpagina is de titel ‹Parlando› in rood gedrukt.
Colophon: ‹Parlando, Verzamelde Gedichten van E. du Perron, ingeleid door S. Vestdijk, werd in Juni 1941 gezet uit de letter ‹Lutetia› van J. van Krimpen en naar typografisch ontwerp van A. A. M. Stols gedrukt bij de firma Boosten & Stols te Maastricht. De bandstempels en het stofomslag werden ontworpen door Helmut Salden. Buiten de gewone oplage werden 25 exemplaren, genummerd I tot en met XXV, gedrukt op geschept Hollands papier van Pannekoek & Co. Bindwerk van de N.V. v/h J. Giltay & Zn te Dordrecht. [Uitgeversmerk] No. ...›.
Inhoud: Inleiding door S. Vestdijk; *Vermoeide Jeugd; Rose en Geel; Het Verval; Parlando; De Grijze Dashond; Aantekeningen; Bibliografie der Dichtbundels van E. du Perron* door A. A. M. Stols.
Ann. De afdeling ‹Vermoeide Jeugd› is uitgebreid met ‹De Mama›; herzien zijn ‹Oefenplaats›, ‹De Zieke Man›, ‹Reisverhaal› en ‹Windstilte›; vervallen is ‹Lied van Avontuur›. De afdeling ‹Het Verval› is uitgebreid met ‹Na 't zoetste Werk› en ‹Mirliton›; herzien zijn ‹De Man die lacht›, ‹Een Opdracht› en ‹Gli Amanti›. De afdeling ‹Parlando› is uitgebreid met ‹Garoet bij nacht› (21 Oktober '37), ‹Meisje in parelgrijs›, ‹Het Spook›, ‹Eens een Jongmeisje› (1939), ‹De twee Gevangenen› en ‹La véritable Manola›; herzien zijn ‹Antwoord aan Greshoff› en ‹Saint-Just›; vervallen zijn ‹Maar heden...› en ‹Mirliton›. De tekst van deze uitgave werd door de dichter als definitieve tekst van zijn poëzie voor de druk gereed gemaakt en in augustus 1941 posthuum uitgegeven. De ‹Inleiding› door S. Vestdijk en de ‹Bibliografie der Dichtbundels› door A. A. M. Stols werden voor deze druk geschreven.

1942

21. *Een grote Stilte. Teekening van A. C. Willink. No 11* ‹*Orpheus*› [Uitgeversmerk] A. A. M. Stols Uitgever, 's-Gravenhage, s.d. [1942].
4 blz. 16 × 25 cm. Omslag van crèmekleurig papier.
Colophon: ‹Gedrukt bij Boosten & Stols, Maastricht, 1941›.

Ann. Dit rijmboekje verscheen als no 11 van de poëziereeks ‹Orpheus›, in een oplage van 1000 exemplaren met de tekst in de Janson-letter en de titelpagina in de Lutetia.

1948

22. *Verzameld Werk [II]. Parlando. Verzamelde Gedichten.* Uitgeverij Contact. Amsterdam/Antwerpen s.d. [1948]
168 blz. 13 × 20 cm. Roodbruine linnen band met de titel ‹Parlando› in goud gestempeld. Rosekleurig omslag in zwart, bruin en wit bedrukt en met auteursportret door E. van Moerkerken. Tekst op voorflap van F. E. A. Batten. Op blz. 4: ‹Gedrukt door Drukkerij H. Tulp/Zwolle. Copyright bij Uitgeverij Contact/Amsterdam›.
Colophon: ‹*Parlando, Verzamelde Gedichten* van E. du Perron, werd in November 1948 in de letter Baskerville herdrukt voor Uitgeverij Contact te Amsterdam. De eerste druk verscheen in Augustus 1941 met een *Inleiding* van S. Vestdijk en een *Bibliografie der Dichtbundels* door A. A. M. Stols bij Uitg. A. A. M. Stols te 's-Gravenhage. Deze uitgave bevat de tekst van de dichtbundels *Poging tot Afstand* (1ste druk 1927), *Parlando* (1ste druk 1930), *Mikrochaos* (1ste druk 1932; 2de druk 1935), *De Grijze Dashond* (1941) en *Parlando, Verzamelde Gedichten* (1ste druk 1941).›
Ann. De tekst is geheel conform de definitieve druk van *Parlando, Verzamelde Gedichten* (zie no. 20) en vormde, volgens het bericht op de voorflap, deel II van de Contact-editie van het *Verzameld Werk*.

1955

23. *Verzameld Werk I. Parlando. Poging tot Afstand* [Uitgeversmerk] G. A. van Oorschot, Amsterdam 1955.
608 blz. dundruk. 11.8 × 19.3 cm. Donkerbruine linnen band met de auteursnaam ‹Du Perron› in goud gestempeld. Geelkleurig omslag, in bruin en blauw bedrukt, naar ontwerp van Helmut Salden. Op blz. 4: ‹Copyright E. du Perron-de Roos›.
Colophon: ‹Dit eerste deel van het Verzameld Werk van E. du Perron werd verzorgd door E. du Perron-de Roos, F. E. A. Batten en H. A. Gomperts. De typografische verzorging is van Helmut Salden. In opdracht van G. A. van Oorschot, uitgever te Amsterdam, werd het, uit de Romulus gezet, gedrukt door N. V. Drukkerij G. J. Thieme te Nijmegen en gebonden door Elias P. van Bommel te Amsterdam.›
Ann. De tekst van *Parlando* omvat blz. 5–162 van dit deel en wordt in de redactionele ‹Verantwoording›, waarin het ‹Voorwoord› van de 1ste druk van *Mikrochaos* (1932) en een commentaar van de dichter bij het gedicht ‹De Mama› zijn herdrukt, als conform de gelijknamige Stols-editie (zie no. 20) beschreven.

1923
24. *Manuscrit trouvé dans une poche. Chronique de la Conversion de Bodor Guíla, Etranger. Publié tel quel par Eddy du Perron. Avec un Portrait du Converti par Creixams; et un Certificat Médical du Dr L. Grattefesces.* s.l. s.d. [Brussel, 1923]*.
Ann. De bundel, beschreven onder no. 1, bevat in het Frans geschreven proza en enige gedichten.
Aantekening van de auteur: ‹Geschreven Mei–Juni 1922 in Montmartre, gedrukt Januari 1923 Brussel.›

1924
25. *Duco Perkens: Het Roerend Bezit. Met elf plaatjes van Oscar Duboux.* Uitgave van Het Overzicht, Juul Moretuslei 305, Wilryck-Antwerpen, 1924.
68 blz. 17.5 × 21 cm. Crèmekleurig omslag, bedrukt met de tekst der titelpagina in vettere letter en in een zwarte rand.
Opdracht: ‹Aan Oscar Duboux. (A toi, mon vieux Jacques!)›.
Colophon: ‹Van dit boek werden gedrukt vijfhonderd exemplaren, waarvan vijf-en-twintig op Alfa-papier, niet in de handel gebracht en genummerd 1–25.› De exemplaren zijn met een numerator van 01 tot en met 25 genummerd.
Ann. Het ‹Woord Vooraf› is gedateerd: Maart '24. Zie voor het *ps.* Duco Perkens no. 2.
Aantekening van de auteur: ‹Geschreven Jan. 1923, gedrukt Mei 1924.›

1924
26. *Duco Perkens: Het Roerend Bezit. Met negen plaatjes van Oscar Duboux.* Drukkerij A. Breuer, Elsene-Brussel. s.d. [1924]
32 blz. 13.5 × 18 cm. Grijskleurig omslag, bedrukt met de tekst der titelpagina.
Opdracht: ‹Aan Oscar Duboux (A toi, mon vieux Jacques!)›
Colophon: ‹Deze verbeterde herdruk verscheen in vijf-en-twintig exemplaren, niet in de handel gebracht en genummerd 1–25. Dit is nr: . . .›. De exemplaren zijn door de auteur met de hand genummerd.
Ann. Zie voor het *ps.* Duco Perkens no. 2.
Aantekening van de auteur: ‹Herziene tekst, 25 exx. gedrukt Juni 1924.›

1925
27. *Duco Perkens: Claudia. Met vijf tekeningen van P. Creixams.* Uitgaven van De Driehoek, Statiekaai 7, Antwerpen s.d. [1925]
36 blz. 14 × 18 cm. Blauwkleurig omslag bedrukt met tekst: ‹Cahiers van De Driehoek/Uitgeverij/Statiekaai, 7/Antwerpen.›

Opdracht: ‹Ana [sic] Julia-Eugénie-Eucharis-Pensierosa›.
Colophon: ‹Van dit cahier verschenen slechts driehonderd exemplaren, genummerd 1–300, en waarvan 1–30, gedrukt op Engels tekenpapier, niet in de handel werden gebracht. Dit is nummer: ... Gedrukt bij A. Breuer, Elsene Steenweg 313, te Brussel, April 1925.› De exemplaren werden met een numerator genummerd.
Ann. Zie voor het *ps.* Duco Perkens no. 2.
Aantekening van de auteur: ‹Geschreven Aug. '24, verschenen Mei '25.›

1925
28. *Duco Perkens: Een tussen Vijf. Met vier tekeningen van C.A. Willink.* Uitgaven van De Driehoek. Statiekaai 7, Antwerpen s.d. [1925]
32 blz. 14 × 18 cm. Groenkleurig omslag, bedrukt met de tekst van de titelpagina.
Opdracht: ‹Aan Noer-ed-Din ibn Suleyman, mijn neef.›
Colophon: ‹Van dit cahier werden gedrukt driehonderdvijftien exemplaren, genummerd 1 tot 315, waarvan nr 1 tot 15, gedrukt op Hollands papier, niet in de handel werden gebracht. Dit is nr ...› Deze 15 exemplaren zijn door de auteur met de hand genummerd en gemerkt: ‹D.P.›.
Ann. Zie voor het *ps.* Duco Perkens no. 2.
Aantekening van de auteur: ‹Geschreven Dec. '24, verschenen Sept. '25.›

1926
29. *Bij Gebrek aan Ernst / zijnde de volledige werken van Duco Perkens / uitgegeven door E. du Perron. Omslagtekening en frontispièces van C.A. Willink.* Te Brussel bij R. Simonson, 2, rue du Bois Sauvage, MCMXXVI.
Ann. Deze bundel is beschreven onder no. 6. Zie voor het *ps.* Duco Perkens no. 2.

1928
30. *Bij Gebrek aan Ernst. Met een Tekening van A.C. Willink.* [Uitgeversmerk] A.A.M. Stols, Brussel en Maastricht 1928.
160 blz. 14 × 20 cm. Geelkleurig omslag, bedrukt met de tekst der titelpagina. Uitgeversmerk in rood en omgeven door een dubbele rode lijn.
Opdracht: ‹Aan de nagedachtenis van Paul van Ostaijen›.
Colophon: ‹Gedrukt bij Boosten en Stols te Maastricht in een oplage van 265 exemplaren; 15 op geschept Hollands papier (I–XV, waarvan I–V niet in de handel); en 250 op Engels papier (1–250), waarvan 1–50 niet in de handel. [Uitgeversmerk] No ...›

Inhoud: Het Roerend Bezit (Brussel, Jan.'23), Claudia (Monte Bré, Aug.'24), Een tussen Vijf (Pallanza, Dec.'24), Zittingen voor een Damesportret (Brussel, Aug.'25), Een Bloempje aan 't Eind (Brussel, Okt.'25), Ieder zijn Kwelling (Gistoux, Juli '27), Nameno's Terugkeer (Villefranche, Jan.'27), De derde Nameno (Gistoux, Okt.'27).
Ann. In deze herdruk zijn vervallen de afdelingen ‹Kwartier per Dag›, ‹Filter›, ‹Voor de Famielje›, en ‹Windstilte› en vervangen door de drie verhalen: ‹Ieder zijn Kwelling›, ‹Nameno's Terugkeer› en ‹De derde Nameno›.
Aantekening van de uitgever: ‹Op verzoek van de auteur is in 1932 een groot deel van de oplage vernietigd.›

1929

31. *Nutteloos Verzet. Met een tekening van A.C. Willink.* [Uitgeversmerk] A.A.M. Stols, Brussel & Maastricht 1929.
144 blz. 13 × 19.5 cm. Geelkleurig omslag, bedrukt met de tekst der titelpagina. Uitgeversmerk in rood en omgeven door een dubbele rode lijn.
Opdracht: ‹Aan Jan Greshoff›.
Colophon: ‹Gedrukt bij Boosten en Stols te Maastricht in een oplage van 265 exemplaren: 15 op geschept Hollands papier (I–XV, waarvan I–V niet in de handel), en 250 op Engels papier (1–250, waarvan 1–50 niet in de handel).[Uitgeversmerk] No ...›
Inhoud: Zo leeg een Bestaan (Brussel, Jan.'26). Historie van Gevoel (Gistoux, Mei '27). Het Drama van Huize-aan-Zee. Voor alle Zekerheid (Gistoux, Okt.'27). De Avonturiers (Brussel, Febr.'28).
Aantekening van de uitgever: ‹Op verzoek van de auteur is in 1932 een groot deel van de oplage vernietigd›.

1932

32. *Bij Gebrek aan Ernst. (Definitieve druk). Met een tekening van A.C. Willink.* A.A.M. Stols, Brussel & Maastricht 1932.
208 blz. 13.5 × 21 cm. Blauwe linnen band met tekst in goud bedrukt: ‹E. du Perron. Bij Gebrek aan Ernst› [Uitgeversmerk].
Opdracht: ‹Aan de nagedachtenis van Paul van Ostaijen›.
Colophon: ‹Van deze uitgave werden 10 exemplaren op geschept Hollands papier gedrukt.›
Ann. Deze herziene druk is vermeerderd met ‹De Poging tot Afstand› en een ‹Nawoord›, gedateerd Augustus 1931.

1933

33. *Nutteloos Verzet (Herziene en Vermeerderde Druk) Met een tekening van A.C. Willink.* P.N. van Kampen & Zoon N.V. Amsterdam 1933.

II + 186 blz. 14.25 × 22 cm. Geelbruin linnen band met de titelprent van A. C. Willink en onderschrift: ‹E. du Perron–Nutteloos Verzet.›
Opdracht: ‹Aan Jan Greshoff›.
Inhoud: Voorwoord (Mei 1933). Zo leeg een Bestaan (Jan. '26). Historie van Gevoel (Mei '27). Het Drama van Huize-aan-Zee (Sept. '27). Voor alle Zekerheid (Okt. '27). De Avonturiers (Febr. '28). Een Kind in de Zonde (Maart '28).
Ann. In deze herdruk verschijnen het ‹Voorwoord› en het verhaal ‹Een Kind in de Zonde› voor het eerst, welk verhaal onder de titel ‹Petrus en Paulus of de Overdrijving der Jeugd› oorspronkelijk verscheen in *Twintig Noord- en Zuid-Nederlandsche Verhalen* (1930).
Aantekening van de uitgever: ‹Van deze uitgave werden 4 exemplaren op Hollands papier van Pannekoek gedrukt. Het restant werd in 1941 aan Boekhandel A. A. Balkema te Amsterdam verkocht.›

1937

34. *Bij Gebrek aan Ernst. Verhalen. Met een tekening van A. C. Willink.* Derde Druk. A. A. M. Stols' Uitgevers-Mij, Maastricht & Brussel. Serie ‹Kaleidoscoop›. No. 32–33 s.d. [1937].
216 blz. 12.5 × 19.5 cm. Crèmekleurig omslag in zwart en rood bedrukt, naar ontwerp van J. Buckland Wright. Gekartonneerde band in hetzelfde papier als het omslag. Op blz. 207 is een bibliografie met het tot 1937 bij A. A. M. Stols' Uitgevers-Mij uitgegeven werk van de auteur en op blz. 209–16 een catalogus van de serie ‹Kaleidoscoop› afgedrukt.
Opdracht: ‹Aan de nagedachtenis van Paul van Ostaijen›.
Colophon: ‹Gezet met de letter van Garamond en gedrukt bij de firma Boosten & Stols te Maastricht.›
Aantekening van de uitgever: ‹Deze derde druk is geen echte derde druk. Daar de tweede druk (evenmin als de eerste) verkoopbaar bleek, werden de exemplaren van een nieuwe titelpagina voorzien, nadat die van den tweeden druk uitgesneden was. Op dezelfde wijze werden blz. 207–208 vervangen. De eigenlijke inhoud van deze uitgave is dus dezelfde als die van den eersten druk.›

1951

35. *Verzameld Werk [IV]. Poging tot Afstand. Verhalen.* Uitgeverij Contact. Amsterdam en Antwerpen. s.d. [1951]
412 blz. 20 × 21.5 cm. Roodbruin linnen band met de titel in goud gestempeld. Stofomslag van wit papier, in zwart en groen bedrukt, naar ontwerp van H. Salden, met auteursportret door E. van Moerkerken. Op blz. 4: ‹Gedrukt door Firma H. Tulp/Zwolle. Copyright by Uitgeverij Contact/Amsterdam.›
Ann. Volgens de tekst van W. L. M. E. van Leeuwen op de voorflap is dit het IVde deel van de Contact-editie van het *Verzameld Werk.*

Deze posthume uitgave bevat de door de auteur herziene, definitieve tekst van de roman *Een Voorbereiding*, van de verhalenbundels *Bij Gebrek aan Ernst* en *Nutteloos Verzet* en de tot dusver ongebundelde novelle *...E poi muori.*
Aantekening van de auteur: ‹Herzien Parijs 1935›.

1955
36. *Verzameld Werk I. Parlando. Poging tot Afstand.* [Uitgeversmerk] G. A. van Oorschot, Amsterdam 1955.
Ann. Deze uitgave bevat van blz. 163–589 een herdruk van no. 35.

1956
37. *Verzameld Werk V. In deze Grootse Tijd. Scheepsjournaal van Arthur Ducroo. Onvoltooid Werk. Verspreide Stukken.* [Uitgeversmerk] G. A. van Oorschot, Amsterdam 1956.
Ann. Onder het hoofd ‹Verspreide Stukken› zijn op blz. 553–89 drie jeugdverhalen herdrukt uit ‹Bataviaasch Handelsblad› (1920) en ‹De Revue› (1921).

ROMANS

1927
38. *Een Voorbereiding / Zijnde de cahiers van Kristiaan Watteyn met een tekening van de schrijver en een voorrede van R. Queselius / uitgegeven door E. du Perron.* Bij W. N. Dinger te Bussum. MCMXVII [sic voor MCMXXVII].
II + 232 blz. 15.5 × 19.5 cm. Groenkleurig omslag, bedrukt met de tekst der titelpagina. De pentekening is gedrukt op kunstdrukpapier.
Opdracht: ‹Aan Adé Tissing›.
Colophon: ‹Een Voorbereiding werd, voor de eerste maal, gedrukt te Brussel, bij A. Breuer, 313, Elsene Steenweg, in honderd-twintig genummerde exemplaren waarvan de eerste twintig buiten de handel. Dit exemplaar draagt het nummer ...›.
Ann. Deze uitgave bevat een ‹Voorrede›, herdrukt in *Cahiers van een Lezer* (1928), en 27 ‹Cahiers› als hoofdstukken. De pentekening van de auteur is gereproduceerd in het maandblad *Kroniek van Kunst en Kultuur V* (1940) nr 4–5, 56, in G. H. 's-Gravesandes biografie *E. du Perron. Herinneringen en Bescheiden* ('s-Gravenhage, A. A. M. Stols, 1947) tegenover blz. 80 en in het *Verzameld Werk VII* (1960).
Aantekening van de auteur: ‹Geschreven Febr. '22 tot April '26 (de drie laatste hfdst., de rest ongeveer tot Juli '23, behalve van tijd tot tijd een omwerking.). Gedrukt Mei 1927. In omloop gebracht Sept. '27.›

1931

39. *Een Voorbereiding (Omgewerkte Druk).* Met een tekening van A. C. Willink. A. A. M. Stols, Brussel & Maastricht 1931.
184 blz. 13.5 × 20.5 cm. Groenlinnen band in goud gestempeld. Groenkleurig stofomslag, in zwart bedrukt, met: ‹E. du Perron. Een Voorbereiding [Uitgeversmerk]›.
Opdracht: ‹Aan Menno ter Braak›.
Colophon: ‹Van deze uitgave werden 15 exemplaren op geschept Hollands papier gedrukt. No ...›
Ann. De tekst van deze uitgave verschilt in zoverre van de vorige, dat de ‹Voorrede› vervallen is en de roman nu acht onderverdeelde hoofdstukken bevat, waarvan het laatste gedateerd is: 1922–26. Op blz. 179–81 staat een ‹Nawoord bij deze 2e druk›, gedateerd Mei 1928.

1935

40. *Het Land van Herkomst. Roman.* MCMXXXV. N.V.Em. Querido's Uitgevers-Mij Amsterdam.
496 blz. 13.25 × 20.75 cm. Band van bruin of rood buckram, in goud gestempeld met auteursnaam, titel en uitgeversmerk. Stofomslag van wit papier, als volgt bedrukt: ‹E. du Perron. Het Land van Herkomst [Tekening in lijncliché door A. Alexeïeff] Em. Querido-Amsterdam 1935›. Een vel met ‹Verbeteringen› werd in de 1ste en 2de oplage los bijgevoegd.
Opdracht: ‹Aan Elisabeth de Roos›.
Ann. De roman werd in mei 1935 in omloop gebracht. Een tweede druk, d.w.z. een tweede oplage, volgde in dezelfde maand. Het uitgeversprospectus met een door de auteur geschreven inleiding werd in G. H. 's-Gravesandes biografie *E. du Perron. Herinneringen en Bescheiden* herdrukt ('s-Gravenhage, A. A. M. Stols, 1947), blz. 98–101.

1937

41. *Een Voorbereiding. Roman.* Met een tekening van A. C. Willink. Derde druk. A. A. M. Stols' Uitgevers-Mij. Maastricht & Brussel. Serie ‹Kaleidoscoop› No 26/27 s.d. [1937].
192 blz. 12.5 × 19.5 cm. Stofomslag en band van crèmekleurig papier, in zwart en blauw bedrukt naar ontwerp van J. Buckland Wright. Op blz. 185–192 is een catalogus van de serie ‹Kaleidoscoop› opgenomen.
Opdracht: ‹Aan Menno ter Braak›.
Colophon: ‹Gezet met de letter van Garamond en gedrukt bij de firma Boosten & Stols te Maastricht.›
Aantekening van de uitgever: ‹Voor deze uitgave werd gebruik gemaakt van vellen van de omgewerkte, 2de druk (1931); de titelpagina van die 2de druk werd vervangen door de titelpagina als boven vermeld; blzn. 183 en 184 werden eveneens vervangen. Op blz. 179 is evenwel blij-

ven staan: ‹Nawoord bij deze 2e druk›. De tekst is overigens geheel identiek met die van de tweede druk.›

1939

42. *Schandaal in Holland.* [Uitgeversmerk] Den Haag MCMXXXIX H.P. Leopold's Uitgevers-Mij N.V.
224 blz. 14 × 20.5 cm. Halflinnen band in bordeaux-rood in goud gestempeld; platten van imitatieperkament in bordeaux-rood bedrukt: ‹E. du Perron [Tekening van Thomas Nix]. Schandaal in Holland›. Omslagtekening van Thomas Nix, in blauw en violet op wit papier.
Opdracht: ‹Aan Hugo Samkalden›.
Ann. Deze roman, eerste deel van een verhalencyclus *De Onzekeren*, zoals de titelpagina vermeldt, zou vervolgd worden door de roman ‹*Zich doen gelden*›. Voor deze cyclus zie ‹Verantwoording› in *Verzameld Werk V* (1956).

1943

43. *Scheepsjournaal van Arthur Ducroo.* [Uitgeversmerk] Amsterdam. L.J. Veen's Uitgevers-Maatschappij N.V. s.d. [1943].
134 blz. 13.5 × 21 cm. Halflinnen band met lichtbruine rug en platten, met uitgeversmerk in goud gestempeld. Stofomslag van wit papier, bedrukt in oranjerood, zwart en wit met tekst: ‹E. du Perron. Scheepsjournaal van Arthur Ducroo. [Uitgeversmerk L.J.V.] Prominentenreeks. L.J. Veen's Uitgevers-Maatschappij N.V. Amsterdam›.
Opdracht: ‹Aan Freddy Batten›.
Ann. Het ‹Voorwoord›, gedateerd ‹Juni '39›, luidt een journaal van 13 october tot en met 10 november 1936 in, dat het relaas van Arthur Ducroo's terugreis naar Nederlands-Indië bevat. Het verscheen, als deel van de ‹Prominentenreeks› onder redactie van Johan van der Woude, posthuum in de Duitse bezettingstijd en werd in beperkte omloop gebracht.

1948

44. *Verzameld Werk [I]. Het Land van Herkomst.* Uitgeverij Contact. Amsterdam en Antwerpen s.d. [1948].
512 blz. 20.1 × 12.7 cm. Roodbruine linnen band, met de titel in goud gestempeld. Stofomslag van maïsgeel papier, in zwart, wit en bruin bedrukt met de tekst: ‹E. du Perron. Verzameld Werk. Het Land van Herkomst. Contact Amsterdam› en met auteursportret door E. van Moerkerken. Een gedeelte van de oplage werd op opdikkend papier gedrukt. Tekst op voorflap van F.E.A. Batten.
Opdracht: ‹Aan Elisabeth de Roos›.
Colophon: ‹Copyright Contact/Amsterdam 1948. De eerste druk van *Het Land van Herkomst* verscheen in Mei 1935 bij N.V. Em. Querido's

Uitgevers-Mij te Amsterdam. De tekst is door de auteur voor de herdruk bewerkt, evenals alle volgende delen van het *Verzameld Werk*, behalve het laatste, dat ongepubliceerde fragmenten zal bevatten.›
Ann. Deze herdruk, deel I van de Contact-editie van het *Verzameld Werk*, bevat de door de auteur herziene, definitieve tekst van de roman.

1954
45. *Verzameld Werk III. Het Land van Herkomst. Schandaal in Holland.* [Uitgeversmerk] G. A. van Oorschot, Amsterdam 1954.
Ann. Herdruk van de definitieve tekst van *Het Land van Herkomst* (blz. 5–541).

1954
46. *Verzameld Werk III. Het Land van Herkomst. Schandaal in Holland.* [Uitgeversmerk] G. A. van Oorschot, Amsterdam 1954.
Ann. Definitieve druk van *Schandaal in Holland* (blz. 543–688) in een door de auteur herziene tekst.

1956
47. *Verzameld Werk V. In deze Grootse Tijd. Scheepsjournaal van Arthur Ducroo. Onvoltooid Werk. Verspreide Stukken.* [Uitgeversmerk] G. A. van Oorschot, Amsterdam 1956.
Ann. Herdruk van *Scheepsjournaal van Arthur Ducroo* (blz. 287–370).

TONEELSPEL

1956
48. *Verzameld Werk V. In deze Grootse Tijd. Scheepsjournaal van Arthur Ducroo. Onvoltooid Werk. Verspreide Stukken.* [Uitgeversmerk] G. A. van Oorschot, Amsterdam 1956.
Ann. Onder ‹Onvoltooid Werk› is op blz. 373–458 het toneelspel *De Nieuwe Manier* opgenomen, waarvan het *ms.* in de nalatenschap werd aangetroffen. Zie voorts ‹Verantwoording› in dat deel.

ESSAYISTISCH WERK

1928–29
49. *Cahiers van een Lezer 1 (2, 3, 4, 5).* Gedrukt voor de schrijver in dertig exemplaren s.l. s.d. [Elsene-Brussel, 1928–29].
15.5 × 23 cm. Cahier 1: 48 blz. (2 blz. blanco); Cahier 2: 52 blz. (2 blz.

blanco); Cahier 3: 64 blz.(8 blz.blanco); Cahier 4: 56 blz.(3 blz. blanco); Cahier 5: 56 blz.(2 blz.blanco). Geelkleurig omslag, waarvan de voorzijde in zwart bedrukt is met tekst van de titelpagina en de achterzijde vermeldt: ‹Drukkerij A.Breuer. 313, Elsene Steenweg. Elsene-Brussel›.

Inhoud: Cahier 1: I. Roel Houwink: *Novellen;* Gaston Burssens: *Piano;* Mr P.H.Ritter Jr: *Het gracieus Avontuur;* II. Jean Cocteau: *Le Mystère de Jean l'Oiseleur;* III. *Nieuwe Geluiden,* bloemlezing met inleiding van Dirk Coster, twede druk; IV. Lioubomir Mitzitch: *Avion sans Appareil, poème anti-Européenne* [sic]; V. Voorrede voor de eerste druk van mijn eigen roman *Een Voorbereiding, zijnde de Cahiers van Kristiaan Watteyn.* (Lugano, Nov.'26); VI. Cahier voor mijzelf (Gistoux, Juli '27): Prince de Ligne, Balzac, Casanova etc.; (Brussel, Augustus): Casanova, Proust, Boni de Castellane; (Gistoux, September '27): Byron, Poe, Florence Marryat etc.; VII: Brief aan de Redaktie van *Den Gulden Winckel* (Brussel, 9 Sept.'27): Mejuffrouw Alie Smeding, *Ballade der Polderlandse Onrustige Kapoenen;* VIII. Cahier (Brussel, Nov. '27): André Gide en Matthijs Vermeulen.

Cahier 2: X. Pierre Louijs: *Psyché, suivi de La Fin de Psyché* par Claude Farrère*; XI. Aantekeningen naar aanleiding van Van Schendel's *Merona;* XII. Cahier (Brussel, Nieuwjaar en 3 Januari 1928): Albert Helman en de vrome jongelingen; XIII. Cahier (Eind Januari '28): *Het Boek Job, Het Hooglied, De Prediker, de Evangeliën,* Jean de la Ville de Mirmont; XIV. Fragment van een niet-verzonden brief aan Paul van O.: De kritikus Marsman; XV. Cahier (15 Maart): Coster, Poe, Vermeulen, Krishnamurti, Marsman en Mourik van Meersen etc.; XVI. In memoriam Paul van Ostaijen; Cahier: Van Ostaijen; XVII. Cahier (Gistoux, April ' 28): Nogmaals *Het Boek Job.*

Cahier 3: XVII. Claude Eylan: *L'Héritière du Roi Salomon*;* Cahier (Gistoux, 2 Mei): Mevrouw Eylan*; XVIII. Cahier (17 Mei): Oscar Wilde, Sherard, Frank Harris, Alfred Douglas; XIX. Cahier (Gistoux, 23 Mei): Lezing van André Gide: XX. Cahier (Gistoux, 25, 26 en 29 Mei): A. Roland Holst, Jan van Nijlen: *Heimwee naar het Zuiden;* XXI. A.van Schendel: *Fratilamur;* Cahier: A. Roland Holst: *De Afspraak;* XXII. Cahier (Gistoux, 10 en 14 Mei, 12, 17, 19 en 25 Aug. '28): Engelse en Franse poëzie etc.; Limerick van A.R.H. en E.du Perron op Dirk Coster*; Emily Brontë en Dostojevski; Conrad: *Heart of Darkness* etc.; A.Roland Holst; Van Oudshoorn: *Willem Mertens' Levensspiegel.*

Cahier 4: XXIII: Surrealistiese Franse letteren; XXIV: Franz Hellens: *L'Enfant et l'Ecuyère*;* Jean Desbordes: *J'Adore;* XXV: Cahier (1 en 2 Sept.): Valéry, Barnabooth, Robinson Crusoë, Jack Rustig, detektiefverhalen etc.; XXVI. Benjamin Constant: *Le Cahier Rouge, Journal intime de B.Constant;* XXVII. André Malraux: *Les Con-*

quérants; XXVIII. André Maurois: *Climats;* Cahier (12 en 14 November): Maurois en Anatole France; XXIX. Cahier (Brussel, eind November): R.N.Roland Holst, Jacobsen, Rilke, Thornton Wilder, Vosmaer, Van Duinkerken, Wassermann, limericks van J.C.B.* etc.
Cahier 5: XXX. Cahier (Brussel, 14 Febr.'29): R.Herreman, mijn Cahiers en de Journalistiek; XXXI. Paul Léautaud: *Passe-Temps*; XXXII. Cahier (21 Febr.'29): Weer de Nederlandse roman, Teirlinck, Van Schendel, Robbers, Couperus, Van Deyssel, Van Lennep, Querido, Multatuli, Elsschot, Roelants, de Schartens, Carry van Bruggen en de dames-auteurs; XXXIII. Cahier (Brussel, 23 en 24 Febr.): Alfred Douglas; Marsman, Baudelaire, Rimbaud, Gide, Malraux, Larbaud etc.; Jo Otten: *Verloren Vaderland;* XXXIV. Fragment van een brief aan A.D. (24 Febr.'29): Coster en de Costerlikheid; XXXV. Cahier (26 Febr.): Wandeling door mijn lektuur (1916–28); XXXVI. Paul van Ostaijen.
Ann. Deze vijf *Cahiers van een Lezer* bevatten dagboekaantekeningen, een ‹Voorrede›, een ‹Open Brief›, brieffragmenten en boekbesprekingen uit *De Driehoek, Den Gulden Winckel, Variétés* en *Vandaag* van april 1925 tot eind april 1929. Herzien en uitgebreid herdrukt in *Voor kleine Parochie, Vriend of Vijand* en *Tegenonderzoek.*

1931

50. *Voor kleine Parochie (Cahiers van een Lezer)* Standpunten & Getuigenissen.* Uitgegeven door A.A.M.Stols, Brussel 1931.
168 blz. 13.5 × 19 cm. Geelkleurig stofomslag, met tekst in zwart bedrukt. Sedert 1939 was het boek ook verkrijgbaar in een kartonnen band, met tekst in blauw bedrukt. Op de helft van de oplage werd op de titelpagina: ‹Tweede Druk› vermeld.
Opdracht: ‹Aan A.A.M.Stols›.
Inhoud: Eerste Cahier: 1. Roel Houwink, Gaston Burssens; 2. P.H. Ritter Jr.; 3. Jean Cocteau; 4. Dirk Coster en de *Nieuwe Geluiden;* 5. Lioubomir Mitzitsj; 6. Kristiaan Watteyn; 7. Prins de Ligne, Balzac, Casanova, Byron, Florence Marryat, etc.; 8. Het geval *De Zondaar;* 9. André Gide en de heer Vermeulen. *Twede Cahier:* 1. Pierre Louijs*; 2. Arthur van Schendel; 3. Albert Helman, de Jong-Katholieken; 4. *Het Boek Job, Het Hooglied, De Prediker,* etc.; 5. De kritikus Marsman; 6. Coster, Poe, Vermeulen etc.; 7. Krisjnamoerti, Marsman en Van Meersen, *Anti-Schund, De Kemphaan;* 8. Paul van Ostaijen; 9. Nogmaals *Het Boek Job. Derde Cahier:* 1. Claude Eylan*; 2. Engelse en Franse poëzie; 3. Oscar Wilde, Sherard, Harris, Gide, Alfred Douglas; 4. Lezing André Gide; 5. A. Roland Holst, Jan van Nijlen; 6. Arthur van Schendel, A. Roland Holst; 7. Conrad, Dostojevsky, over Poëzie, A. Roland Holst, Van Oudshoorn, etc. *Nawoord.*
Colophon: ‹Gedrukt bij Boosten & Stols te Maastricht. Behalve de

gewone oplage werden 10 exemplaren op geschept papier gedrukt, genummerd I–X.›
Ann. De tekst, over drie cahiers verdeeld en besloten door een ‹Nawoord› van Mei 1930, stemt grotendeels overeen met de eerste uitgave van *Cahiers van een Lezer* (1929), nos 1–3.

1931
51. *Vriend of Vijand (Cahiers van een Lezer)** Standpunten & Getuigenissen.* Uitgegeven bij A.A.M.Stols, 1931, s.l. [Brussel].
172 blz. 13.5 × 19 cm. Stofomslag en band als van *Voor kleine Parochie.* Op de helft van de oplage werd op de titelpagina ‹Tweede Druk› vermeld. Sedert 1939 ook in kartonnen band, met tekst in blauw bedrukt, verkrijgbaar.
Opdracht: ‹Aan J.C.Bloem›.
Inhoud: Eerste Cahier: 1. Surrealistiese Franse letteren; 2. Jean Desbordes: *J'Adore,* Jean Cocteau; 3. Valéry, Barnabooth, *Robinson Crusoë,* detektiefverhalen etc.; 4. Benjamin Constant; 5. André Malraux: *Les Conquérants;* 6. André Maurois: *Climats,* etc.; 7. Couperus, R.N.Roland Holst, Jacobsen, Rilke, Wilder, Vosmaer, Van Duinkerken, Wassermann. *Twede Cahier:* 1. R.Herreman, mijn Cahiers en de Journalistiek; 2. Paul Léautaud: *Passe-Temps;* 3. Weer de Nederlandse roman, Teirlinck, Van Schendel, Robbers, Van Deyssel, Couperus, Querido, Multatuli, Top Naeff etc.; 4. Alfred Douglas, Marsman, J. Otten, Dirk Coster en de Costerlikheid; 5. Wandeling door mijn lektuur (1916–28); 6. Paul van Ostaijen. *Derde Cahier:* 1. André Gide en de Hollandse kritiek; 2. Interview; 3. A.den Doolaard: *De laatste Ronde;* 4. Aen den Heere J.W.F. Werumeus Buning; Open brief aan Dr N.A.Donkersloot; 5. Valéry, Stendhal. *Nawoord.*
Colophon: Zie no.50.
Ann. De tekst, in drie cahiers verdeeld en besloten door een ‹Nawoord› van Oktober 1930, stemt wat het Eerste en Tweede Cahier betreft overeen met de eerste uitgave van *Cahiers van een Lezer* (1929), nos 4 en 5.

1933
52. *Tegenonderzoek (Cahiers van een Lezer) Standpunten en Getuigenissen. Nawoord van H.Marsman.* Uitgegeven door A.A.M. Stols, Brussel 1933.
172 blz. 13.5 × 19 cm. Stofomslag en band als van *Voor kleine Parochie* en *Vriend of Vijand.* Geen colophon, doch volgens mededeling van de uitgever zijn ook van dit deel 10 exemplaren op geschept papier gedrukt, genummerd I–X.
Opdracht: ‹Aan Simon Vestdijk›.
Inhoud: Eerste Cahier: Menno ter Braak; 2. Ter Braak, Havelaar, Bloem; 3. Greshoff, Binnendijk, Van den Bergh, etc.; 4. Jan Greshoff;

5. André Malraux; 6. Gerard Walschap, de Sade, Stendhal, Conan Doyle, etc. *Twede Cahier:* Gesprek over Slauerhoff; 2. Naschrift; 3. Brief over Slauerhoff; 4. Van de Woestijne, Leopold, Slauerhoff etc. *Derde Cahier:* 1. Nieuwe Nederlandse Verhalen, Helman, Nijhoff; 2. Marsman, Binnendijk, poëzie en epigonisme; 3. Marsman en ik; 4. Nog meer over poëzie en epigonisme; 5. Jean Galmot en Cendrars; 6. Valeriu Marcu: *Lenin;* 7. Vera Figner: *Nacht over Rusland;* 8. Jef Last en onze revolutionaire poëzie. *Nawoord van H. Marsman.*

1933

53. *Uren met Dirk Coster (Een Tegenstem).* Amsterdam, P.N. van Kampen & Zoon N.V. 1933.

148 blz. 15 × 23 cm. Een los vel van 4 blz. met 14 ‹Stellingen› en een vel van 2 blz. met ‹Errata›. Stofomslag van bruin papier, in rood bedrukt met titel, auteurs- en uitgeversnaam. Caricatuur van Dirk Coster met bijschrift: ‹Waarheen? Waarheen?› door E. du Perron op blz. 1.

Opdracht: ‹Aan J. Slauerhoff›.

Inhoud: Voorwoord; Marginalia; Dostojevski, gevolgd door De Wedloop; Verzameld Proza I; Verzameld Proza II; Twee Bloemlezingen en een Overzicht; Schetsboek; Waarheen gaan wij?; Konklusie.

Colophon: ‹Gedrukt in Januari MCMXXXIII bij Nijgh & Van Ditmar N.V. te Rotterdam. 10 exemplaren werden gedrukt op Simili Japon, genummerd I tot X. Exemplaar no ...› [Handtekening van E. du Perron].

Ann. In de exemplaren op Simili Japon schreef de auteur een citaat ‹Vrij naar le Prince de Ligne›, een van Laurent Tailhade en een van Ernest Hemingway met een onderschrift van hemzelf, gedateerd Maart 1933. Op verzoek van de auteur werd de rest van de oplage omstreeks november 1938 vernietigd. Vgl. *Het Hollandsch Weekblad* van 19 nov. 1938; *Het Vaderland* van 19 nov. av. en 16 dec. 1938 av.; *Briefwisseling Ter Braak-Du Perron* (Brief van E. du Perron aan M. ter Braak van 8 febr. 1937) in *De Vrije Bladen* XXI (Maart 1949) Schrift 2, 82. Verkorte herdruk in *Cahiers van een Lezer* (1946) en *Verzameld Werk* II (1955).

1934

54. *De Smalle Mens.* [Uitgeversmerk] MCMXXXIV N.V. Em. Querido's Uitgevers-Mij, Amsterdam.

288 blz. 14.5 × 21 cm. Groene linnen band, in goud gestempeld met auteursnaam, titel en uitgeversmerk. Omslag van crèmekleurig papier, bedrukt met dezelfde tekst als de band.

Opdracht: ‹Aan A. Roland Holst›.

Ann. De bundel bevat essays en critische aantekeningen uit 1931–34. grotendeels in *Forum* gepubliceerd.

Aantekening van de auteur: ‹Geheel herzien Bandoeng Sept. '38.›

1936

55. *Blocnote klein Formaat.* ‹Folemprise› L.J.C.Boucher, 's-Graven. hage 1936.

168 blz. 12 × 18.25 cm. Zwartglimmende band met in goud gestempelde panter op de vlucht. Omslag van crèmekleurig papier, bedrukt in paars en rood met auteursnaam, boek- en serietitel.

Opdracht: ‹Aan Giacomo Antonini›.

Colophon: ‹Deze uitgave van *E.du Perron, Blocnote klein formaat* vormt het achtste deel van de serie *Folemprise* uitgegeven te 's-Gravenhage door *L.J.C.Boucher*. De oplage, in September 1936 gedrukt bij Mouton & Co te 's-Gravenhage, bestaat uit 15 exemplaren op Pannekoek Antiqua en 600 exemplaren op Oxford.›

Ann. De bundel bevat gedeelten van ‹Blocnote klein formaat› uit *Groot-Nederland* (1936) en soortgelijke notities uit *Forum* (1932–1935).

1936

56. *Graffiti (Blocnote klein formaat) DVB.*

32 blz. 15.5 × 23.5 cm. Chamoiskleurig omslag, in bruin bedrukt met tekst: ‹*Graffiti door E.du Perron. DVB. Dit is Schrift 10 van Jaargang 13 der Vrije Bladen.* October 1936› s.l. [Hilversum, Rozenbeek en Venemans Uitg. Bedrijf N.V.]

Ann. Dit geschrift, dat in 1937 aan H.P.Leopold's Uitg. Mij te 's-Gravenhage en in 1941 aan A.A.M.Stols aldaar overging, bevat ‹Blocnote klein formaat›, o.a. uit *Groot-Nederland.*

1938

57. *Het Sprookje van de Misdaad. Dialogen over het detektiveverhaal gevolgd door De Werkelike d'Artagnan.* Kolff, Amsterdam-Batavia s.d. [1938].

134 blz. 13.8 × 20.8 cm. Omslag van geel opdikkend papier, met tekening en tekst in rood en blauw bedrukt.

Opdracht ‹Aan Dr F.R.J. Verhoeven›.

Ann. Dit geschrift bevat drie dialogen, waarvan de eerste als ‹Dialoog over het Detektive-verhaal› in *Groot-Nederland* (1933) en in herziene tekst in *De Smalle Mens* (1934) verscheen; de ‹Derde Dialoog› is gedateerd: September, 1937. Het slotartikel over ‹De werkelike d'Artagnan› werd geschreven voor het *Haagsch Maandblad* (nov. 1933).

1940

58. *Een Lettré uit de 18e eeuw: Willem van Hogendorp. Brieven en Verzen uit het Algemeen Rijksarchief te 's-Gravenhage, gepubliceerd en toegelicht door E.du Perron.* [Uitgeversmerk] Den Haag, MCML. H.P. Leopolds Uitgevers-Mij N.V. – De Vrije Bladen. Jaargang 17, Schrift IV, April 1940.

32+II blz. 15.5 × 23.5 cm. Omslag van wit papier, bedrukt in rood en blauw, naar ontwerp van H. Salden. Tegenover blz. 16 een reproductie naar een portret van Mr Willem van Hogendorp. Op blz. 3 van het omslag een bio-bibliografie van E. du Perron.
Opdracht: ‹Voor Job van Leur›.
Ann. Dit geschrift werd in 1941 door A. A. M. Stols te 's-Gravenhage overgenomen. Herdrukt in *Verzameld Werk VII* (1960).

1944
59. *Over André Gide.* Astra Nigra *V* s.l. s.d. ['s-Gravenhage, 1944].
60 blz. 14.5 × 20 cm. Grijskleurig, onbedrukt omslag. Voorwoord van F. B. [Fred Batten].
Colophon: ‹E. du Perron: *Over André Gide* vormt deel V van de Astra Nigra-reeks. De oplage bedraagt 125 ex. No. ... Niet in den handel.›
Ann. Illegale uitgave in de Astra Nigra-reeks onder redactie van K. van Boeschoten en Dr L. J. Zimmerman. Er werden boven de oplage 5 exemplaren op houtvrij papier gedrukt. Herdruk van tien artikelen uit *N.R.C.* en *Bat. Nieuwsblad.* Herdrukt in *Verzameld Werk VI* (1958).

1944
60. *Over Stendhal.* Astra Nigra *VI* s.l. s.d. ['s-Gravenhage, 1944].
46 blz. 14.5 × 20 cm. Grijskleurig, onbedrukt omslag. Voorwoord van F. B. [Fred Batten].
Ann. Illegale uitgave in de Astra Nigra-reeks onder redactie van K. van Boeschoten en Dr L. J. Zimmerman. Er werden boven de oplage 5 exemplaren op houtvrij papier gedrukt. Herdruk van vier artikelen uit *Het Vaderland* en *N.R.C.* Herdrukt in *Verzameld Werk VI* (1958).

1945
61. *Pacifisties Tweegesprek.* s.l. s.d. ['s-Gravenhage, 1945].
8 blz. 12.5 × 15 cm. Vouwblad van grijs papier met titel en auteursnaam in rood en zwart.
Colophon: ‹Dit ‹Pacifisties Tweegesprek› van E. du Perron werd overgenomen uit ‹Schrijvers getuigen tegen oorlog en militarisme›, een uitgave van de Jongeren Vredes Actie in 1936, en herdrukt voor het goede doel als *Vliegend Verzet* no. 2 in Maart 1945. Oplaag 100 ex.– Dit is no. ...›.
Ann. Illegale uitgave in de serie ‹Vliegend Verzet› onder redactie van F. E. A. Batten. Herdrukt in *Verzameld Werk VII* (1960).

1945
P. P. C. Brief aan een Indonesiër. s.l. s.d. ['s-Gravenhage, 1945].
12 blz. 13 × 19 cm. Omslag van grijs, onbedrukt papier.

Colophon: ‹Deze *Brief aan een Indonesiër* van E. du Perron werd voor het eerst gepubliceerd in het Algemeen, onafhankelijk en vooruitstrevend, indisch tijdschrift *Kritiek en Opbouw* van 16 Augustus 1939 bij wijze van afscheid van Indonesië en sindsdien niet meer herdrukt. Het verschijnt thans ter gelegenheid van de bevrijding van Indonesië in Augustus 1945 als nr. 3 van de serie ‹Vliegend Verzet› in een oplage van 500 exemplaren in de letter Bodoni bij Drukkerij Albédon te 's-Gravenhage.›
Ann. Uitgave in de serie ‹Vliegend Verzet› onder redactie van F. E. A. Batten. Er verscheen een 2de druk in een oplage van 1000 exemplaren bij ‹De Telg› te Amsterdam in januari 1946 met een omslag van bruin, onbedrukt papier. Herdrukt in *Verzameld Werk VII* (1960).

1946
63. *Indies Memorandum* [Uitgeversmerk] De Bezige Bij, Amsterdam 1946.
324 blz. 13.5 × 20.8 cm. Halflinnen band met bruine rug en geel voor- en achterplat, naar ontwerp van Martin, evenals het stofomslag in groen en geel, bedrukt met titel, auteurs- en uitgeversnaam.
Inhoud: I. Indies Memorandum. II. Verspreide Artikelen. Nawoord [van E. du Perron-de Roos en F. E. A. Batten].
Colophon: ‹*Indies Memorandum* door E. du Perron is het tweede deel van de reeks uitgaven, die onder de naam *Het Zwarte Schaap* verschijnt onder auspiciën van *De Bezige Bij* [vignet Het Zwarte Schaap]›.
Ann. Herdruk van artikelen uit *Kritiek en Opbouw* (1938–40), *Bataviaasch Nieuwsblad* (1937–39), *Groot-Nederland* (1937–38), *Kroniek van Kunst en Kultuur* (1937), *Koloniaal Tijdschrift* (1938), *Het Hollandsch Weekblad* (1939), *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (1938) en van een inleiding tot Soewarsih Djojopoespito's roman *Buiten het Gareel* (1940).

1946
64. *Cahiers van een Lezer gevolgd door Uren met Dirk Coster* [Uitgeversmerk] 's-Gravenhage. A. A. M. Stols, Uitgever 1946.
320 blz. 16 × 25 cm. Halflinnen band met rode rug en geel voor- en achterplat. Stofomslag van wit papier, bedrukt met titel in groene rand en met auteurs- en uitgeversnaam.
Opdracht: ‹Aan Simon Vestdijk›.
Inhoud: Cahiers van een Lezer (Eerste tot Achtste Cahier); Uren met Dirk Coster; Bibliografische Aantekeningen van A. A. M. Stols; Index op de namen en de boektitels.
Colophon: ‹Gedrukt bij de Firma Boosten & Stols te Maastricht in den Zomer van 1946. Van deze uitgave werden vijftien exemplaren op geschept papier gedrukt.›

Ann. Definitieve druk van de *Cahiers van een Lezer*, nl. van *Voor kleine Parochie* (1931), *Vriend of Vijand* (1931) en *Tegenonderzoek* (1933), alsmede van *Uren met Dirk Coster* (1933), waarvan de hier afgedrukte tekst een in de nalatenschap aangetroffen bekorting is van no 53.
Aantekening van de auteur: ‹Geheel herzien Bretagne 1933›.

1937

65. *Sans Famille. Drie brieven over een hedendaagsch vraagstuk. Jan Greshoff/Menno ter Braak/E.du Perron.* [Uitgeversmerk] De Bezige Bij, Amsterdam s.d. [1947].
14 blz. 17 × 26 cm. Omslag van crèmekleurig, opdikkend papier, in licht- en donkerbruin bedrukt.
Colophon: ‹‹Sans Famille› verscheen voor de eerste maal in ‹Groot Nederland› van 30 Mei 1936 en werd in dezen vorm nooit herdrukt. De brief van J.Greshoff werd opgenomen in ‹In alle Ernst› (P.N.van Kampen, Amsterdam), die van Menno ter Braak in ‹In gesprek met de Vorigen› (Nijgh & van Ditmar, Rotterdam) en die van E.du Perron in ‹In deze grootse Tijd› (A.A.M.Stols, 's-Gravenhage). Uitgegeven onder het teken van Het Zwarte Schaap.›
Ann. Op blz.4 wordt vermeld: ‹Eerste druk, 1946›.

1947

66. *In deze Grootse Tijd.* A.A.M.Stols. Uitgever, 's-Gravenhage 1946 [1947].
252 blz. 16 × 25 cm. Rode linnen band, in goud gestempeld met titel en auteursnaam. Stofomslag van wit papier, gedrukt met titel in dubbele gele rand en met auteurs- en uitgeversnaam.
Opdracht: ‹Aan Jean de Sturler›.
Inhoud: Blocnote klein formaat (Woord vooraf; I–XVII); Brieven uit Holland (I–V); Naamregister.
Colophon: ‹Gedrukt door N.V. Drukkerij Trio te 's-Gravenhage in het najaar van 1946. Typografie en bandstempels door Henri Friedlaender.›
Ann. Definitieve druk van *Blocnote klein formaat* (1936) en *Graffiti* (1936), aangevuld met soortgelijke notities en artikelen uit *Forum* (1932–35), *De Sleutel* (1935), *De Groene Amsterdammer* (1936), *Het Vaderland* (1936), *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (1935–38) en *Bataviaasch Nieuwsblad* (1937).
Aantekening van de auteur: ‹Herzien Bandoeng Sept. 1938›.

1955–60

67–70. *Verzameld Werk II, V, VI en VII* [Uitgeversmerk] G.A.van Oorschot, Amsterdam resp. 1955, 1956, 1958, 1960.
Deel II: *Cahiers van een Lezer. De Smalle Mens.* 752 blz. 11.8 × 19.3 cm. 1955.

Deel V: *In deze Grootse Tijd.* 239 blz. 11.8 × 19.3 cm. 1956.
Deel VI: *Essays. Boekbesprekingen en andere artikelen. Het Sprookje van de Misdaad.* 672 blz. 11.8 × 19.3 cm. 1958.
Deel VII: *Indisch Memorandum. Inleidingen. Van Kraspoekol tot Saïdjah. Verspreide Artikelen. Brieven uit Holland.* 660 blz. 11.8 × 19.3 cm. 1960.
Ann. In deze vier delen van de dundruk-editie van het *Verzameld Werk* is het essayistische werk van E. du Perron herdrukt en wel volgens de in zijn nalatenschap aangetroffen herziene teksten, vermeerderd met een keuze uit zijn verspreide stukken.

BOEKEN OVER MULTATULI

1937
71. *De Man van Lebak. Anekdoten en Dokumenten betreffende Multatuli. Bijeengebracht en gekommenteerd door E. du Perron* [Uitgeversmerk] Amsterdam. Em. Querido's Uitgevers-Mij N.V. MCMXXXVII.
340 blz. 13 × 21 cm. Band van bruin buckram, in goud gestempeld met auteursnaam, titel en uitgeversmerk. Stofomslag van crèmekleurig papier met dezelfde tekst in bruin gedrukt. Het ‹Nawoord› is gedateerd: Tjitjoeroeg, 1937.
Opdracht: ‹Aan Dr E.F.E. Douwes Dekker›.

1938
72. *Multatuli Tweede Pleidooi. Beschouwingen en nieuwe dokumenten. Met twee tot dusver ongepubliceerde portretten van Multatuli ± 1875.* [Uitgeversmerk] A.C. Nix & Co–Bandoeng. Burgersdijk en Niermans–Leiden MCMXXXVIII.
220 + II blz. 13.5 × 21.5 cm. Crèmekleurig stofomslag, in bruin bedrukt met auteursnaam, titel en uitgeversmerk. Bruine band met dezelfde tekst in goud bedrukt. Op blz. 219 staat een bibliografie van de auteur. Een vel met ‹Errata› werd los bijgevoegd.
Opdracht: ‹Aan G.M.G. Douwes Dekker›.
Ann. Het boek bestaat uit twee delen, nl. *I. 1937: Jan Lubbes bijt de schim van Multatuli* en *II. Nieuwe Dokumenten*, gedateerd: Batavia, Mei 1938. In een voetnoot op blz. 154 deelt de auteur mede: ‹Het ligt in mijn bedoeling eens een leven van Multatuli te geven in 2 delen; een minimum voor deze figuur, dunkt mij. Het eerste deel zou bevatten: *De Man van Lebak*, het tweede: *Multatuli de Schrijver*. In afwachting van de uitgever die deze publikatie aandurft, verschijnt dit hele boek als ‹voorlopig tussenspel›.›
Aantekening van de auteur bij deel I (Jan Lubbes bijt de schim van

Multatuli): ‹Wanneer dit apart gedrukt wordt, dus zonder 2e afdeeling vervalt deze pagina en heet alles: *Multatuli's Naleven.*›.

1940

73. *Multatuli en de Luizen. Aantekeningen bij een nieuw Waarheidsboek over Multatuli.* Amsterdam, Uitgeverij Contact MCMXL.
72 blz. 13.75 × 21.75 cm. Omslag van lichtgroen papier in bruinrood, bedrukt met tekst: ‹E. du Perron. Multatuli en de Luizen. Contact-Amsterdam›.
Opdracht: ‹Aan Henri A. Ett›.
Ann. Het boek, gedateerd: Den Haag, Januari 1940, is een antwoord op *De Waarheid over Multatuli en zijn Gezin. Een antwoord aan: Julius Pée, Menno ter Braak e.a. van de Schoondochter* ('s-Gravenhage, W. P. van Stockum & Zoon. 1939).

1940

74. *De Bewijzen uit het Pak van Sjaalman. Nieuwe Dokumenten betreffende de Havelaarzaak en Lebak. Uitgegeven door E. du Perron.* A. A. M. Stols–Rijswijk (Z.H.) s.d. [1940].
136 + VIII blz. 15.5 × 23 cm. Bruine linnen band met auteursnaam, titel en uitgeversmerk in goud gestempeld. Geelkleurig stofomslag, in zwart en bruin bedrukt, naar ontwerp van H. Salden. Met vier portretten van E. Douwes Dekker, Raden Adipati Karta Nata Nagara, A. J. Langevelt van Hemert en A. J. Duymaer van Twist.
Opdracht: ‹Aan C. de Hart›.
Ann. Het boek, gedateerd: ‹Den Haag, November 1939› en in juli 1940 posthuum verschenen, wenste de auteur volgens het ‹Nawoord› als een tweede supplement op *De Man van Lebak* beschouwd te zien, zoals *Multatuli Tweede Pleidooi* er het eerste van was.

1949

75. *Verzameld Werk [III]. De Man van Lebak. Anekdoten en Dokumenten betreffende Multatuli.* Uitgeverij Contact. Amsterdam en Antwerpen s.d. [1949].
468 blz. 20 × 12.5 cm. Roodbruin linnen band, met de titel in goud gestempeld. Stofomslag van wit papier, in zwart en blauw bedrukt, naar ontwerp van H. Salden, met auteursportret door E. van Moerkerken. Tekst op voorflap van F. E. A. Batten.
Opdracht: ‹Aan Dr E. F. E. Douwes Dekker›.
Colophon: ‹De eerste druk van ‹De Man van Lebak› verscheen in November 1937 bij Em. Querido's Uitgevers-Mij te Amsterdam. Deze herdruk werd door de auteur in 1939/'40 samengesteld uit de herziene tekst van ‹De Man van Lebak›, ‹Multatuli, tweede Pleidooi› (A. C. Nix en Co, Bandoeng 1938) en ‹De bewijzen uit het Pak van Sjaalman›

A.A.M.Stols, Rijswijk 1940). Copyright by Contact/Amsterdam 1949›.
Ann. Op de voorflap wordt vermeld, dat deze uitgave deel III van het *Verzameld Werk* in de Contact-editie vormt. Het ‹Nawoord› is nu gedateerd: 1937–1938. De door de auteur geheel herziene tekst wordt besloten met drie ‹Bijlagen›, nl. ‹Vertaling van het getuigenis van de Regent›, ‹Saïdjah's lied in het maleis› en ‹Duymaer van Twist geeft Multatuli gelijk›.

1952
76. *Multatuli's Naleven.* Uitgeverij N.V. v/h A.C.Nix & Co. Bandung 1950 [1952].
146 + VIII blz. 9.4 × 12.6 cm. Crèmekleurig omslag met auteursnaam, titel en uitgeversnaam in bruin bedrukt. ‹Voorwoord› op blz. VII van E.du P.[erron]-de R.[oos].
Opdracht: ‹Aan G.M.G.Douwes Dekker›.
Ann. Dit boek, aanvankelijk in een niet-gefiatteerde, incorrecte editie in juni 1950 posthuum verschenen en uit de handel genomen, werd in juni 1952 opnieuw uitgegeven en bevat een twaalftal hoofdstukken uit *Multatuli Tweede Pleidooi*, die niet in de herziene tekst van *De Man van Lebak* (1949) waren verwerkt.

1956
77. *Verzameld Werk IV. De Man van Lebak. Multatuli's Naleven. Multatuli en de Luizen. Verspreide Stukken.* [Uitgeversmerk] G.A. van Oorschot, Amsterdam 1956.
Ann. In de redactionele ‹Verantwoording› wordt deze uitgave, de verzamelde Multatuli-studies van de auteur, nader beschreven en van commentaar voorzien: de tekst van *De Man van Lebak* werd conform de Contact-editie van 1949, behoudens enige in de juiste vorm herstelde citaten, voetnoten en namen herdrukt; aan de tekst van *Multatuli en de Luizen* is een ingezonden stuk aan D.Hans als ‹Bijlage› toegevoegd; voorts werden er onder de *Verspreide Stukken* twee nieuwe opgenomen, waarvan een met 12 reproducties van ‹Multatuli's portretten›. De *Aantekeningen voor ‹Multatuli de Schrijver›* vormen als ‹Bijlage› het sluitstuk van dit deel.

INLEIDINGEN

1932
78. *Menno ter Braak: Démasqué der Schoonheid. Met een voorrede van E.du Perron.* 1932 Nijgh & Van Ditmar N.V. Rotterdam.

1935

79. *De Korte Baan. Nieuwe Nederlandsche Verhalen. Bijeengebracht door H. Marsman en E. du Perron.* [Uitgeversmerk] MCMXXXV. N.V. Em. Querido's Uitgevers-Maatschappij Amsterdam.
Ann. De voorrede, ‹Ter Inleiding› op blz. 5–7 is niet ondertekend, doch geheel door E. du Perron geschreven. Een tweede, ongewijzigde herdruk van de bundel verscheen in hetzelfde jaar.

1936

80. *P. A. Daum (Maurits): Goena-Goena. Met een voorwoord van E. du Perron.* Bandontwerp van Tine Baanders. [Uitgeversmerk] 1936 Wereldbibliotheek–Amsterdam.
Ann. Herdrukken verschenen in 1941 en 1942 en als Salamander-pocket bij Em. Querido's Uitgevers-Mij te Amsterdam in 1959.

1939

81. *De Muze van Jan Companjie. Overzichtelike Verzameling van Nederlands-Oostindiese Belletrie uit de Companjiestijd (1600–1780). Samengesteld door E. du Perron.*
Geïllustreerd met reprodukties van oude gravures en portretten, en met tekeningen van Thomas Nix. [Uitgeversmerk] Uitgevers A. C. Nix & Co. Bandoeng. MCMXXXIX.
168 blz. + XXXIV blz. illustraties. 22 × 27.5 cm. Stofomslag van bruingrijs papier met vignet en titel, in bruin bedrukt. Groene linnen band met vignet en titel, in goud gestempeld.
Opdracht: ‹Aan de nagedachtenis van Dr F. de Haan wordt dit boek, dat zonder zijn voorlichting zeker niet ontstaan zou zijn, opgedragen.›
Ann. Inleiding onder de titel ‹Jan Companjie› op blz. 1–2. Tweede, herziene en vermeerderde druk bij A. C. Nix & Co te Bandoeng, 1948.

1940

82. *Soewarsih Djojopoespito: Buiten het Gareel. Indonesische Roman. Met een inleiding van E. du Perron.* [Uitgeversmerk] Uitgevers-Mij W. de Haan N.V. Utrecht s.d. [1940].
Ann. Herdrukt bij Uitgevers-Mij W. de Haan te Utrecht en Uitg. ‹Vrij Nederland› te Amsterdam (1946).

1950

83. *D. H. Lawrence: Lady Chatterley's Minnaar. Voorafgegaan door een essay van E. du Perron. Vertaling J. A. Sandfort.* [Uitgeversmerk] Uitgeverij De Driehoek, 's-Graveland 1950.
Ann. De inleiding is een herdruk van het essay ‹D. H. Lawrence en de erotiek› uit *De Smalle Mens* (1934).

1960

84. [*E.F.E.Douwes Dekker: Het Boek van Siman den Javaan. Een roman van rijst, dividend en menselijkheid. Met een inleiding van E.du Perron.* Amsterdam, Uitg. De Ploeg].

Ann. Een door Du Perron in 1939 voor herdruk bewerkt en ingeleid exemplaar van deze roman uit 1908 (Amersfoort, P.M.Wink) is in de Duitse bezettingstijd bij de uitgever Tom Rot verloren gegaan. De inleiding werd volgens een nagelaten *ms.* afgedrukt in *Verzameld Werk VII* (1960) blz. 146–68.

BRIEVEN

1946

85. *Brief aan Prof. Dr J.H.Boeke, voorzitter van het Indisch Genootschap te 's-Gravenhage.**

In: *De Brug-Djambatan* (I) 1946 December, no. 8, 19.

Ann. Gedateerd: Den Haag, 17 Januari 1940. Serie: ‹Brieven uit de Oude Doos›, ingeleid door F.B.[F.E.A.Batten].

1947

86. *Brieven aan de Jongelingschap.**

In: *Criterium* (III) 1947 Maart, 153–176.

Ann. Brieven en brieffragmenten uit 1931–40 aan Adriaan van der Veen, R.A.J.van Lier, F.E.A.Batten, E.van Moerkerken en Henri A.Ett. Inleiding van F.B.[F.E.A.Batten].

1947

87. *G.H.'s-Gravesande: E.du Perron. Herinneringen en Bescheiden.* 's-Gravenhage, A.A.M.Stols, 1947, *passim.*

Ann. Brieven en brieffragmenten omstreeks 1931–40 aan Menno ter Braak, J.Greshoff, G.H.'s-Gravesande en anderen.*

1947

88. *W.L.M.E.van Leeuwen: Persoonlijke herinneringen aan E.du Perron.*

In: *W.L.M.E.van Leeuwen: Drie Vrienden. Studies en herinneringen aan Menno ter Braak, H.Marsman, E.du Perron.* Utrecht, Uitgeversmaatschappij W.de Haan N.V. MCMXLVII, 209–40.

Ann. Brieven en brieffragmenten aan de auteur uit de jaren 1935–39.*

1948

89. *Brieven aan Marsman.**

In: *Libertinage* (I) 1948 Mei-Juni, no. 3, 4–22; Juli-Augustus, no. 4, 14–43.

Ann. Brieven en brieffragmenten uit de jaren 1931–38. Inleiding van de Redactie [H. A. Gomperts en W. F. van Leeuwen] op blz. 4.

1949

90. *Briefwisseling Ter Braak – Du Perron. Een bloemlezing.* Amsterdam, G. A. van Oorschot s.d. [1949].*
In: *De Vrije Bladen*, Jaargang 21, Schrift 2, Maart 1949, 112 blz.
Ann. Brieven en brieffragmenten uit de jaren 1933–39. Aantekening van de Redactie [H. A. Gomperts, W. F. van Leeuwen en A. Morriën], gedateerd: Juni 1949.

1950

91. *G. Stuiveling: Herinneringen aan Du Perron.*
In: *Dr G. Stuiveling: Steekproeven.* Amsterdam, N.V. Em. Querido's Uitgeversmij 1950, 193–207.
Ann. Brieffragmenten aan de auteur uit de jaren 1939–40.*

1955

92. *Jan van Nijlen: Herinneringen aan E. du Perron.* Amsterdam, G. A. van Oorschot, 1955, *passim.*
Ann. Brieven en brieffragmenten aan de auteur uit de jaren 1933–40.*

1958

93. *Een briefwisseling tussen Paul van Ostaijen en E. du Perron uit 1925, 1926–27 en 1927–28.**
In: *Maatstaf* (V) 1958: I. Epistolaire Verkenningen (Januari, no. 10, 641–55); Je oordeel is voor mij van waarde (Februari, no. 11, 755–72); III. Klare wijn bij een ziekbed (Maart no. 12, 787–801). Ingeleid door Gerrit Borgers.

1958

94. *Brief aan A. Roland Holst.**
In: *A. Roland Holst zeventig jaar.* Onder redactie van Bert Bakker, W. Gs. Hellinga, Ed. Hoornik, Bert Voeten. Bert Bakker/Daamen N.V. Den Haag; P. N. van Kampen & Zoon N.V. Amsterdam s.d. [1958].
Ann. Gedateerd: 14 December 1931. Ingeleid door W. Gs. Hellinga. Vgl. *Maatstaf* (VI) Mei/Juni 1958, blz. 127–30 en *De Gids* (MCMLVIII) Mei/Juni 1958, blz. 338–41.

1960

95. *Ada Deprez: E. du Perron. 1899–1940. Zijn leven en zijn werk.* Uitgeversmaatschappij A. Manteau N.V., Brussel-Den Haag s.d. [1960]
Ann. In deze licentiaatsverhandeling van de Faculteit der Letteren en Wijsbegeerte aan de Rijksuniversiteit te Gent zijn brieven uit de jaren

1926–1940 gepubliceerd aan A.C.Willink, Gaston Burssens, Paul van Ostaijen, J.Greshoff, Menno ter Braak en G.H.'s-Gravesande*.

Aantekening: In deze rubriek zijn alleen die brieven en brieffragmenten opgenomen, welke tot dusver uit Du Perron's particuliere correspondentie posthuum zijn gepubliceerd. De ‹Open Brieven› en ‹Ingezonden Stukken› in epistolaire vorm, die de auteur tijdens zijn leven publiceerde, vindt men onder ‹Verspreide Stukken› van deze bibliografie.

BEREDENEERDE BLOEMLEZINGEN

1939

96. *De Muze van Jan Companjie. Overzichtelike Verzameling van Nederlands-Oostindiese Belletrie uit de Companjiestijd (1600–1780). Samengesteld door E.du Perron.*
Geïllustreerd met reprodukties van oude gravures en portretten, en met tekeningen van Thomas Nix. [Uitgeversmerk] Uitgevers A.C.Nix & Co. Bandoeng. MCMXXXIX.
168 blz. + XXXIV blz. illustraties. 22 × 27.5 cm. Stofomslag van bruingrijs papier met vignet en titel, in bruin bedrukt. Groene linnen band met vignet en titel, in goud gestempeld.
Opdracht: ‹Aan de nagedachtenis van Dr F.de Haan wordt dit boek, dat zonder zijn voorlichting zeker niet ontstaan zou zijn, opgedragen.›

1948

97. *De Muze van Jan Companjie. Overzichtelike Verzameling van Nederlands-Oostindiese Belletrie uit de Companjiestijd (1600–1780). Samengesteld door E.du Perron.*
Geïllustreerd met reprodukties van oude gravures en portretten, en met tekeningen van Thomas Nix. Tweede, herziene en vermeerderde druk. A.C.Nix & Co. Bandoeng 1948.
220 blz. + XXXIV blz. illustraties. 15.5 × 24.8 cm. Stofomslag van crèmekleurig papier met tekening van Thomas Nix. Grijze linnen band, in rood bedrukt met titel en auteursnaam.
Ann. Deze, ook illustratief geheel herziene en vermeerderde herdruk werd in de nalatenschap van de auteur aangetroffen en bevat een ‹Nawoord bij deze tweede druk› van E.du Perron met een slotwoord van E.du Perron-de Roos. Gedrukt bij N.V. Drukkerij H.P.de Swart & Zn. 's-Gravenhage [1948]. Op blz. 9: ‹Copyright N.V. v/h A.C.Nix & Co–Bandoeng en E.du Perron-de Roos›.

1960

98. *Verzameld Werk VII. Indisch Memorandum. Inleidingen. Van Kraspoekol tot Saïdjah. Verspreide Artikelen. Brieven uit Holland.* [Uitgeversmerk] G.A. van Oorschot, Amsterdam 1960.
Ann. In de nalatenschap van de auteur werd een gedeeltelijk afgedrukt, onvoltooid manuscript aangetroffen van een vervolg op *De Muze van Jan Companjie*, getiteld: *Van Kraspoekol tot Saïdjah. Bloemlezing uit de Nederlands-Oostindiese Belletrie van 1780–1860*, waarvan het ‹Voorwoord› met een door de redactie samengestelde keuze van twaalf biografieën werd gepubliceerd, aangevuld met de herdruk van *Een Lettré uit de 18e eeuw: Willem van Hogendorp.*

VERTALINGEN

99. *Alexandre Dumas: Gabriel Lambert.*
In: ‹*De Preangerbode*›, Bandoeng (1916).
Ann. In een aantekening in het voor J. Greshoff geannoteerde exemplaar van *Het Land van Herkomst* (In *Verzameld Werk III*, tegenover blz. 509–10) deelt Du Perron mede: ‹Een van de mooiste duels van Dumas père staat in *Gabriel Lambert*, een onbekend meesterwerkje van hem, dat ik voor f. 40,– vertaalde, toen ik 17 was (als feuilleton gepubliceerd in de *Preanger-Bode!*). Ik zette het geld meteen om in een *Geïll. Gesch. der Nederl. Letterkunde* van Jan ten Brink + wat nieuw uitgekomen snertboeken.› De vertaling is tot dusver niet aangetroffen.

100. *Jacques de Baisieux: Het Zijden Harnas. Nederlandsche bewerking van E. du Perron.* Folemprise. 's-Gravenhage MCMXXXII.
24 blz. 15.5 × 23.5 cm. Grijs omslag met tekst in zwarte letters: ‹Jacques de Baisieux. Het Zijden Harnas›.
Opdracht: ‹Voor G.t.B.›.
Colophon: ‹Deze bewerking van het Chanson de Geste ‹Des Trois Chevaliers et del Chanise› vormt het eerste deel in de serie Folemprise uitgegeven te 's-Gravenhage door L.J.C. Boucher. De oplage bestaat uit 15 ex. op Japansch papier, genummerd I–XV en 100 ex. op ‹Ossekop› van van Gelder Zonen, genummerd 1–100, gedrukt bij de Firma Mouton & Co in November 1932, onder leiding van Henri Friedlaender. Dit exemplaar is no . . .›.
Ann. Oorspronkelijk gepubliceerd, onder de titel *Van de drie Ridders en het Hemd*, in *De Vrije Bladen* VIII (1931), Afl. 3, 84–91.

101. *Valery Larbaud: De Arme Hemdenmaker. Vertaald door E. du Perron.* Uitgave van A.A.M. Stols, Brussel & Maastricht. Serie ‹Kaleidoscoop› No. 4 s.d. [1932].

32 blz. 12.5 × 19.5 cm. Crèmekleurig omslag, bedrukt in zwart en rood met een lijncliché naar een tekening van W.J.Rozendaal. In een volgende druk (1935) werd het omslag voorzien van de uniforme serietekening in rood en zwart, naar ontwerp van J.Buckland Wright.
Ann. Oorspronkelijke titel: *Le pauvre Chemisier* in: *Journal intime d'A.O.Barnabooth*, Paris, N.R.F (Librairie Gallimard, 1913).

102. *André Malraux: Het Menschelijk Tekort (La Condition Humaine). Vertaling E.du Perron.* Bandontwerp H.Friedländer [Uitgeversmerk] 1934 N.V. Wereldbibliotheek-Amsterdam.
400 + II blz. (3 blz. catalogus) 13 × 19 cm. Grijze of groene linnen band, bedrukt in rood en blauw of in zwart. Met portret van André Malraux.
Opdracht: ‹Aan Eddy du Perron›.
Ann. Oorspronkelijke titel: *La Condition Humaine*, Paris, N.R.F. (Librairie Gallimard, 1933). Er is op blz. 7 van de vertaling een ongesigneerde inleiding van de vertaler, ‹Tot beter begrip›, afgedrukt. Herdrukt in 1935 (2de druk), 1938 (3de en 4de druk), 1947 (5de druk), 1948 (6de druk), 1956 (7de druk). In de 6de herziene druk wordt vermeld: ‹De tekst van deze herdruk werd in Maart 1940 herzien door de vertaler zelf onder medewerking van M. ter Braak en R.van Lier.› Herdrukt in de Prisma-reeks (Utrecht, Het Spectrum 1958), aan welke pocketuitgave de opdracht ontbreekt.

103. *Valery Larbaud: Fermina Marquez. Vertaald door E.du Perron.* Uitgave van A.A.M.Stols. Maastricht & Brussel. Serie ‹Kaleidoscoop› No. 9 s.d. [1935].
240 blz. 12.5 × 19.5 cm. Bruine linnen band met vignet, in goud gestempeld. Stofomslag in zwart en blauw, bedrukt naar een tekening van J.Buckland Wright.
Colophon: ‹Gezet met de Garamont-letter en gedrukt bij de Firma Boosten & Stols te Maastricht.›
Ann. Oorspronkelijke titel : *Fermina Marquez*, Paris, Eug.Fasquelle Éd. 1911. Op de voorflap vermeldt een ongesigneerde tekst: ‹In de bijna onreeële wereld van een afgelegen jongenskostschool vol rijke vreemdelingen, verschijnt de Vrouw in de gedaante van het jonge meisje uit Columbia dat haar naam aan dezen roman geeft. Even poëtisch als psychologisch verantwoord ontwikkelt de schrijver in dezen roman de ontmoeting van jeugd met jeugd: de mannelijke leerlingen leeren zichzelf kennen terwijl zij zich toetsen aan dit eerste ‹symbool van liefde en lust›.›.

104. *Walter Savage Landor: Serena. Vertaald door E.du Perron.* Uitgave van A.A.M. Stols, Maastricht & Brussel. Serie ‹Kaleidoscoop› No. 13. s.d. [1935].

64 blz. 12.5 × 19.5 cm. Crèmekleurig omslag, in zwart en rood bedrukt naar een tekening van J. Buckland Wright.
Colophon: ‹Gezet met de Bembo-letter en gedrukt bij de firma Boosten & Stols te Maastricht.›.
Ann. Op blz. 5 vermeldt een ongesigneerde tekst: ‹Dit fragment van Landor's werk Hoogere en Lagere Standen in Italië werd in 1911 door Valery Larbaud gekozen en vertaald uit de nummers van een uiterst zeldzaam geworden periodiek van Leight Hunt, de Monthly Repository. Waar het een afzonderlijk verhaal vormt, werd in deze vertaling de naam van de centrale figuur tot titel gemaakt. Het complete werk van Landor verscheen in Leigh Hunt's periodiek van Augustus 1837 tot April 1838.›.

105. *Boris Souvarine: Stalin en het Bolsjewisme. Vertaald door E. du Perron.* [Uitgeversmerk] MCMXL. N.V. Em. Querido's Uitgevers-Maatschappij, Amsterdam.
476 blz. 14 × 22 cm. Donkergrijze linnen band, op voorplat in rood bestempeld met uitgeversmerk en op de rug met: ‹Souvarine. Stalin›. Stofomslag van wit papier met tekening van B. Mohr.
Ann. Deze in mei 1940 verschenen vertaling is gemaakt in samenwerking met E. du Perron-de Roos. Op blz. 475 wordt vermeld: ‹In opdracht van den schrijver werd zijn boek Stalin en het Bolsjewisme in overleg met den vertaler door den heer J. de Kadt voor Nederland bewerkt.›. Het ‹Post-Scriptum› van de auteur is gedateerd: ‹Parijs, Maart 1940›.

VERTAALD WERK

106. *Petites Histoires pour Repas de Famille I, II.*
In: *Variétés.* Revue mensuelle illustrée de l'esprit contemporain. I (1929) 15 avril, no 2, 660–61.
Ann. Vertaler onbekend. In een aantekening tegenover blz. 440 in het voor J. Greshoff geannoteerde exemplaar van *Het Land van Herkomst* (In *Verzameld Werk III:* Hoofdstuk 31, 490) deelt de auteur mede, dat de aldaar genoemde Engelse studente Eveline Blackett ‹in werkelijkheid 2 verhalende ‹gedichten› (moderne stijl), in een nr van *Variétés*› voor een Oxfords studentenblad vertaald heeft, met welke gedichten de bovengenoemde bedoeld zullen zijn. De vertaling in het Engelse studentenblad is niet opgespoord en wellicht ook onnaspeurbaar. Vgl. *Bij Gebrek aan Ernst* (1ste druk 1926): ‹Voor de Famielje› VIII en IX.

107. *The Indonesian child grows up quickly.*
In: *Harvest of the Lowlands.* An anthology in English translation of

creative writing in the Dutch language with a historical survey of the literary development. Compiled and edited by J.Greshoff. New York, Querido, 1945 [pag. 420–42].
Ann. Vertaler Alfred van Ameyden van Duym. Uit: *Het Land van Herkomst* (1935). Hoofdstuk 12: ‹Het indiese kind is vroegrijp›.

108. *Notes sur Valery Larbaud.*
In: *Confluences (Présence de Valery Larbaud)* Paris, V (1945) déc.–janvier, nos. 37–38, pag. 257–62.
Ann. Inleiding en vertaling van Serge Guy-Luc (*ps.* van Dolf Verspoor). Uit: *Cahiers van een Lezer* (Vierde Cahier) en *In deze Grootse Tijd*, XII (Vgl. *Verzameld Werk II*, 122–23; *V*, 208–09; 220–23). Op het omslag, in de inhoudsopgave van het tijdschrift en onder de vertaling wordt de auteur abusievelijk ‹Edmond du Perron› genoemd.

109. *Per una fanciulla.*
In: *Poeti Olandesi. Versioni di Giacomo Prampolini.* Milano, Scalini di Grigna, 1947 [pag. 18].
Ann. Vertaler Dr G.Prampolini. Uit: *Helikon II* (1932) no. 1, 16: ‹Voor een Jongmeisje›. Vgl. *Verzameld Werk V (De Nieuwe Manier)*, 411–12.

110. *Le Pays d'Origine: I. Album de Famille; II. La Maison des Fous.*
In: *Botteghe Oscure*, Roma, Quaderno XII (1953), 20–43.
Ann. Vertaling van A.-L.Fernhout. Herzien door André Malraux en ingeleid onder de titel: ‹Sur le Pays d'Origine. Fragment de la préface à l'édition française de l'ouvrage.›. De vertaling verschijnt eerlang bij Ed. de la Nouvelle Revue Française, Librairie Gallimard te Parijs. Uit: *Het Land van Herkomst* (1935). Hoofdstuk 3: ‹Familie-album› en Hoofdstuk 28: ‹Het Gekkenhuis›.

111. *The Paladins.*
In: *Botteghe Oscure*, Roma, Quaderno XV (1955), 350–51.
Ann. Vertaler James S Holmes. Uit: *Parlando* (1941 e.v.): ‹De Paladijnen›. In de biografische aantekening staat abusievelijk ‹E.du Peron›.

112. *Mirliton.*
In: *Pembangoenan*, Djakarta, I (1946) 25 Jan. no. 4.
Ann. Vertaler Chairil Anwar. Uit: *Parlando* (1930 e.v.): ‹Mirliton›.

113. *Somewhere. P.P.C.*
In: *De Brug-Djambatan*, Amsterdam, I (1946) October, no. 6, 12–13.
Ann. Vertaler Chairil Anwar. Uit: *Parlando* (1930 e.v.): ‹Somewhere› en ‹P.P.C.›.

114. *Somewhere. P.P.C. Mirliton.*
In: *Chairil Anwar. Pelopor Angkatan 45. Satu Pembitjaraan oleh: H.B. Jassin. Disertai kumpulan hasil-hasil tulisannja.* Gunung Agung-Djakarta 1956; 1959², 80–85.
Ann. Vertaler Chairil Anwar. Uit: *Parlando* (1930 e.v.): ‹P.P.C.›, ‹Mirliton› en ‹Somewhere›.

115. *Mirliton.*
In: *Tanah-Rendah dan Awan.* Sehimpun sadjak-sadjak dari Nederland dikumpulkan dan diberi kata-pengantar oleh Asrul Sani. *Menara.* Nomor Istimewa./*Laag-Land en Wolken.* Bloemlezing van Nederlandse gedichten bijeengebracht en ingeleid door Asrul Sani. Speciaal nummer van *Menara.* Amsterdam-Djakarta. Stichting voor Culturele Samenwerking 1956, Juli, 30–31.
Ann. Vertaler Chairil Anwar. Uit: *Parlando* (1930 e.v.): ‹Mirliton›.

116. *Menentukan Sikap. Kumpulan Karangan. Diterdjemahkan oleh Sitor Situmorang.* N.V. Penerbitan W. van Hoeve. Bandung–'s-Gravenhage s.d. [1956].
XVI + 232 blz. 21 × 12.3 cm. Bruine linnen band met titel en auteursnaam in goud gestempeld. Omslag in groen, geel en paars, met zwart bedrukt.
Ann. Titel: ‹Een houding bepalen. Verzamelde Studies. Vertaald door Sitor Situmorang.› Keuze en inleiding van Fred Batten, getiteld: ‹Tentang Du Perron (1899–1940)›. Uit: *Cahiers van een Lezer* (Derde, Vierde, Zesde en Zevende Cahier *passim*); *De Smalle Mens* (‹Flirt met de Revolutie›; ‹De Smalle Mens›; ‹De menselijke staat bij kookpunt›); *In deze Grootse Tijd* (IV, VI, VII, VIII, XI, XIV, XV *passim*); *Indies Memorandum* (‹Notities bij het artikel van Sjahrir›; ‹P.P.C. (Brief aan een Indonesiër)›; ‹Het laatste huis van de wereld›; ‹Een indonesiese vrouw schrijft een roman›); *Bataviaasch Nieuwsblad* (M.-L. Guzman: ‹In de schaduw van den Leider›; ‹De betekenis van Multatuli›; H. Marsman: ‹Verzameld Werk›; Menno ter Braak: ‹In gesprek met de Vorigen› en S. Vestdijk: ‹Lier en Lancet›; André Malraux: ‹L'Espoir›; André Gide: ‹Retour de l'U.R.S.S.› en ‹Retouches à mon Retour de l'U.R.S.S.›).

VERZAMELD WERK

117. *Verzameld Werk van E. du Perron.* I–IV. Uitgeverij Contact. Amsterdam en Antwerpen. 1948–51.
Deel I.: *Het Land van Herkomst.* 512 blz. 20.1 × 12.7 cm. 1948.
Deel II: *Parlando. Verzamelde Gedichten.* 168 blz. 13 × 20 cm. 1948.

Deel III: *De Man van Lebak. Anekdoten en Dokumenten betreffende Multatuli.* 468 blz. 20 × 12.5 cm. 1949.
Deel IV: *Poging tot Afstand. Verhalen.* 412 blz. 20 × 21.5 cm. 1951.
Ann. In deze tot vier delen beperkt gebleven Contact-editie van het *Verzameld Werk* verschenen, onder redactie van E. du Perron-de Roos, de in de nalatenschap aangetroffen, door de auteur herziene teksten voor de eerste maal, met uitzondering van *Parlando. Verzamelde Gedichten*, waarvan de gelijkluidende tekst reeds bij A. A. M. Stols te 's-Gravenhage in 1941 was verschenen.

118. *E. du Perron: Verzameld Werk.* I–VII. G. A. van Oorschot. Amsterdam. 1954–60.
Deel I: *Parlando. Poging tot Afstand.* 608 blz. 11.8 × 19.3 cm. 1955.
Deel II: *Cahiers van een Lezer. De Smalle Mens.* 752 blz. 11.8 × 19.3 cm. 1955.
Deel III: *Het Land van Herkomst. Schandaal in Holland.* 696 blz. 11.8 × 19.3 cm. 1954.
Deel IV: *De Man van Lebak. Multatuli's Naleven. Multatuli en de Luizen. Verspreide Stukken.* 696 blz. 11.8 × 19.3 cm. 1956.
Deel V: *In deze Grootse Tijd. Scheepsjournaal van Arthur Ducroo. Onvoltooid Werk. Verspreide Stukken.* 600 blz. 11.8 × 19.3 cm. 1956.
Deel VI: *Essays. Boekbesprekingen en andere artikelen. Het Sprookje van de Misdaad.* 672 blz. 11.8 × 19.3 cm. 1958.
Deel VII: *Indisch Memorandum. Inleidingen. Van Kraspoekol tot Saïdjah. Verspreide Artikelen. Brieven uit Holland.* Met portret, een facsimile en 11 tekeningen. 660 blz. 11.8 × 19.3 cm. 1960.
Ann. Deze zevendelige dundruk-editie is de definitieve editie.

VERSPREIDE STUKKEN

Het Indische Leven. Batavia (1919)
Indische Letterkunde I (1919) no. 8, 11 Oct., 148–149.
Ann. Ondertekend met de initialen ‹Du P.›. Vermoedelijk Du Perron's eerste ‹wetenschappelijke bijdrage›, in het jaar van zijn journalistieke werkzaamheid aan het Bataviase dagblad, *Het Nieuws van den Dag voor Nederlandsch-Indië*, waarvan de hoofdredacteur Karel Wijbrands onder het *ps.* Diederick Baltzerdt ook het weekblad *Het Indische Leven* redigeerde. Herdrukt in *Verzameld Werk VII* (Bijlagen), 479–83.

Notulen van de Algemeene en Directievergaderingen van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen. Opgericht 1778. Weltevreden, G. Kolff & Co en 's-Gravenhage, M. Nijhoff, 1921.

Over de Oud Bataviasche Wedloop Sociëteit.* Deel LVIII (1920), Bijlage XI, 271–75.
Ann. Getekend: ‹C. E. du Perron Jr›, als assistent-bibliothecaris van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen.

Bataviaasch Handelsblad. (1920)
Don Quichotte te Soerabaja, (1920) 31 Juli.
Ann. Ondertekend met het *ps.* Joseph Joséphin. Herdrukt in *Verzameld Werk V* (Drie Jeugdverhalen), 555–64.

Algemeen Geïll. Indisch Weekblad ‹De Revue›. Batavia (1920–1921)
Over den hoofdpersoon van ‹De drie Musketiers›* I (1920), 158–60.
Het Spook van den Arabier, I (1921) 636–39; 689–91.
Nederlandsch-Oost-Indische Letteren* I (1921) 1129–32; 1167–70; 1247–48; 1282–83; 1317–18.
Een Sparring-Partner, I (1921) 1487–91.
Ann. Ondertekend met ‹E. du Perron›, ‹Du P.› en het *ps.* Joseph Joséphin. Herdrukt in *Verzameld Werk V* (Drie Jeugdverhalen), 555–64.

Het Overzicht. Halfmaandelijks Tijdschrift voor Kunst, Letteren, Mensheid. Leiding: Fernant Berckelaers en Jozef Peeters. Antwerpen. (1924)
Restjes van den Dag, I (1924) April, no. 21, 159.
Ann. Het prozagedicht is ondertekend met het *ps.* Duco Perkens.

De Driehoek. Maandschrift voor Konstruktivistische Kunst. Opgericht door Jozef Peeters en Duco Perkens. Antwerpen (1925–26).
Gaston Burssens: Piano. Roel Houwink: Novellen, I (1925) 1 April, no 1, 4.
P. H. Ritter Jr: Het gracieus avontuur, I (1925) 1 Mei no 2, 4.
Zestien Kwatrijnen, I (1925) 1 Juni, no. 3, 2.
Woonplaats. Wachtend. Jean Cocteau: Le Mystère de Jean l'Oiseleur, I (1925) Augustus, no. 5, 4.
Dirk Coster: Nieuwe Geluiden (2e verm. druk) I (1925) September, no 6, 3.
Dageliks Gebeuren. De Geest met Siropen, I (1925) October, no. 7, 1.
De Kwaal. Lioubomir Metzitch: Avion sans appareil I (1926), Januari, no 10, 3.
Ann. De gedichten en boekbesprekingen zijn ondertekend met het *ps.* Duco of D. Perkens.

Het Woord. Twee-maandelijksch Kunsttijdschrift. Onder leiding van Jean Demets, Jan de Vries en Lajos von Ebneth. Kijkduin (1926).
Auteurs. Twee Uitbarstingen I (1926) Juli, no. 2, 2–3.

Zo leeg een bestaan I (1926) Sept., no. 3, 4.
Idem I (1926) Nov., no 4, 4.
Ann. De gedichten ‹Twee Uitbarstingen›, ondertekend met het *ps.* Duco Perkens, werden in *Bij Gebrek aan Ernst* (1926) herdrukt, waarbij wordt medegedeeld, dat Duco Perkens, in 1899 te Paramaribo geboren en in januari 1926 te Cap Martin gestorven is. De ‹vertelling› is onvoltooid.

Den Gulden Winckel. Geïll. Maandschrift voor Boekenvrienden. Baarn (1927–1939).
‹Ingezonden Stuk›. Aan Gerard van Eckeren over het geval Alie Smeding. XXVI (1927). No. 9, 215–16.
Pierre Louijs: Psyché, suivi de La Fin de Psyché* XXVI (1927) No. 12, 278–79.
Arthur van Schendel. Enkele aanteekeningen (Arthur van Schendel: Merona, een Edelman) XXVII (1928) No. 1, 12–14.
De Erfgename van Koning Salomo. Een Fransche roman over Java. (Claude Eylan: L'Héritière du Roi Salomon)* 109–11; Paul van Ostaijen. Met foto. XXVII (1928) No. 4, 119–20.
Een nieuwe novelle van Van Schendel (Arthur van Schendel: Fratilamur) XXVII (1928) No. 8, 228–29.
Surrealistische Fransche Letteren. Een Overzicht I (Pierre Naville: La Révolution et les Intellectuels) Met 4 ill. XXVII (1928) No. 9, 269–72.
Twee autobiografische geschriften van Benjamin Constant (Benjamin Constant: Le Cahier Rouge; idem: Journal Intime), 289–90; Surrealistische Fransche Letteren. Een Overzicht II (Pierre Naville: La Révolution et les Intellectuels) Met 4 ill. XXVII (1928) No. 10, 295–98.
André Malraux: Les Conquérants, 344–45; Bij den laatsten roman van André Maurois (André Maurois: Climats) XXVII (1928) No. 11, 345–46.
Paul Léautaud. Het Alter Ego van Maurice Boissard (Paul Léautaud: Passe-Temps) Met een tekening van André Rouveyre. XXVIII (1929) No. 3, 74–76.
Paul van Ostaijen en de kritiek [‹Ingezonden Stuk› aan de Redactie van *D.G.W.*]* XXVIII (1929) No. 10, 288.
De gemaskerde dichteres. ‹Mien Proost is een man›.* [Gesigneerd door Red. van *D.G.W.*, doch geschreven door E. du Perron en M. Nijhoff.] XXVIII (1929) No. 12.
Het razende moderne tempo (A. den Doolaard: De laatste Ronde) XXIX (1930) No. 1, 7–9.
André Gide en de Hollandsche kritiek. Met foto, 32–36; Aen den Heere J. W. F. Werumeus Buning, XXIX (1930) No. 2, 43.
Open Brief aan Dr N. A. Donkersloot. XXIX (1930) No. 3, 69–70.
E. du Perron over proza, poëzie, kritiek. [Interview door G. H. 's-Gravesande] Met een portret door Creixams. XXIX (1930) No. 5, 107–10.
Prof. Dr Goris over Slauerhoff* XXIX (1930) No. 8, 192–93.

Carnaval en Aschwoensdag (Menno ter Braak: Het Carnaval der Burgers) XXIX (1930) No.9, 201–03.
Een kwalijke beschuldiging. Brief aan de Redactie van ‹Het Vaderland›* XXX (1931) No.1, 20.
Het nationaal gevoel en de kunst (Twintig Noord- en Zuid-Nederlandsche Verhalen. Samengesteld en ingeleid door Constant van Wessem) XXX (1931) No.350, 27–29.
Een biografie van Lenin (Valeriu Marcu: Lenin), 86–8; Nog iets over revolutionaire poëzie (Jef Last c.s.) XXX (1931) No.352, 94–5.
Mémoires van een terroriste (Vera Figner: Nacht over Rusland) XXX (1931) No.353, 105–07.
De vijand meldt zich. Brief aan Dirk Coster. [Ingezonden Stuk aan ‹De Stem›]* XXX (1931) No.354, 131.
De vijand meldt zich. Brief aan de Redactie van ‹Het Vaderland›* XXX (1931) No.356, 180.
Een prachtuitgave van Poe (E.A.Poe: The Masque of the Red Death and other tales. Woodengravings by J.Buckland Wright) 233–36; ‹Ingezonden Stuk› [over P.A.Daum (Maurits)]* XXXI (1932) No.372, 240.
Een seniel tractaatje (G.B.Shaw: The Adventures of the Black Girl in her Search for God) XXXII (1933) No.374, 31–32.
Ontmoeting of invloed? XXXII (1933) No.375, 49–50.
Een inleiding tot het stierengevecht (Ernest Hemingway: Death in the Afternoon) XXXII (1933) No.376, 72–3.
‹Elite› en ‹Groot Publiek›, 122–123; Boekenschouw (Ferdynand Goetel: Mijn dubbel Leven) XXXII (1933) No.379, 133–134.
Een schrijvende schoonheidskoningin (Raymonde Allain: Histoire Vraie d'une Reine de Beauté)* XXXII (1933) No.381, 159–60.
Een achttiende-eeuwer over Shakespeare. XXXII (1933) No.382, 181–82.
Twee vragen. [Ingezonden Stuk aan Jef Last en Gerard van Eckeren] XXXIII (1934) No.388, 68.
Poezen en Honden. XXXVIII (1939) No. 7/8, 19.

Avontuur. Tweemaandelijks Tijdschrift. Antwerpen. Redactie: Paul van Ostaijen, E.du Perron, Gaston Burssens. Voor Nederland: R. Blijstra. Bussum (1928).
Zo leeg een bestaan. I (1928) Februari, no. 1, 12–31.
Ieder zijn Kwelling. I (1928) April, no. 2, 4–16.
G.Burssens en E.du Perron: In memoriam Paul van Ostaijen* I (1928) no. 2, 3.

De Gids. Amsterdam (1928–58)
Sonnet van Burgerdeugd. XCII (1928) No.4, 41.

Gebed bij den Harden Dood (In Memoriam O.-J.P.) XCII (1928) No. 9, 320–23.
Sonnetten: Landelijk Treurspel. De Douairière. Bijwijze van Haat. Adriana de Buuck. Reprise (Na 6 jaar). Het kind dat wij waren. De Franc-Tireurs (Aan J. Greshoff) XCII (1928) No. 12, 329–35.
Hubertus bij Zon en Schaduw (Aan J.J.S., dorpsdokter) XCIII (1929) No. 12, 288–95.
Het Drama van Huize-aan-Zee. XCIV (1930) No. 1, 57–81.
Het Huis. De Bedelaar onder den boom. Een Mannetje alleen (1922). Kolonie. In Memoriam. XCIV (1930) No. 2, 176–80.
Voor S.-. XCIV (1930) No. 8, 170.
Java in onze letteren (Gerard Brom: Java in onze kunst) XCVII (1933) No. 12, 335–47.
Brief aan A. Roland Holst [14 December 1931]* CXXII (1958) No. 5/6, 338–41.

Variétés. Revue mensuelle illustrée de l'esprit contemporain. Direction P.-G. van Hecke. Bruxelles (1928–29).
Franz Hellens: L'Enfant et l'Ecuyère* I (1928) 15 septembre, no 5, 270.
Petites Histoires pour Repas de Famille* I (1929) 15 avril, no 12, 660–61.
Ann. De prozagedichten zijn een anonieme vertaling van de Achtste en Negende Dosis uit de afdeling ‹Voor de Famielje› in *Bij Gebrek aan Ernst* (1926); ze werden door Eveline Blackett ook voor een onbekend Oxfords studentenorgaan vertaald (zie nos 6 en 106).

Vlaamsche Arbeid. Brussel (1928–30)
Sonnetten [o.a. Platen aan den Wand.*] XXIII (1928) Afl. 5, 303–06.
Alle de Rozen of het Gesprek bij Maanlicht* XXIV (1929) Afl. 2, 65–69.
Drie liedjes voor Licht en Donker: I. Aubade. II. Romance. III. Nocturne. XXIV (1929) Afl. 2, 70–71.
Het bittere Begin (Fragment van een ‹Conte Moral›)* XXV (1930). Afl. 5–6, 365–71.

De Hollandsche Revue. 's-Gravenhage (1929)
Dr Giacomo Prampolini. Een vriend van Nederland in Italië. Een interview en drie vertaalde gedichten.* XXXIV (1929), 235–37.
Een vreemdsoortig avonturier. Marie I, koning der Sedangs.* XXXIV (1929), 275–78; 345–450.
Een jong cineast. Charles Dekeukeleire.* XXXIV (1929), 494–96.
Ann. De twee interviews en het feuilleton zijn ondertekend met het *ps.* A.L. van Kuyck.

Vandaag. Antwerpen (1929)
Bijdrage nummer zoveel. Paul van Ostaijen (Met 2 illustraties) I (1929) 1 April, no 4, 80–81.

Erts. Letterkundige Almanak. (Amsterdam, A.J.G. Strengholt, 1929).
Gebed bij de Harde Dood. Met potloodschets van de dichter door Pascal Pia, 201–06.

Groot-Nederland. Letterk. Maandschrift. Amsterdam (1929–1940)
Sonnetten XXVII (1929) 372–75.
Een Vrouw. Gli Amanti. De Wachtende. XXVIII (1930), 449–53.
Dialoog over het detektive-verhaal, XXXI (1933) 61–75.
Drie Sonnetten: De Vooruitgang. Maar heden...*. Saint-Just. XXXI (1933) 289–90.
Retrospektief van mijn ouders (Uit de Indische Jeugd van Arthur Ducroo) XXXII (1934), 418–35.
De eerste jaren (Idem) XXXII (1934), 499–514.
Gedong Lami (Idem) XXXII (1934), 58–70.
Idem (Idem) XXXII (1934), 156–65.
Dubbelportret van Arthur Hille (Idem) XXXIII (1935), 235–52.
Billets pour Elle XXXIII (1935), 232–33.
Over S. Vestdijk XXXIII (1935), 560–72. [‹geschr. Bretagne Oct. 1935 (?)›]
Verdediging der kultuur I, XXXIV (1936), 66–79.
Politiek, moraal en juist denken XXXIV (1936), 93.
Verdediging der kultuur II, XXXIV (1936), 167–81.
Blocnote klein formaat XXXIV(1936), 254–60.
Idem XXXIV (1936), 372–77.
‹*Sans Famille*›. (Drie brieven van J. Greshoff, Menno ter Braak en E. du Perron) XXXIV (1936), 402–06.
Blocnote klein formaat XXXIV (1936), 548–53.
Idem XXXIV (1936), 69–74.
Idem XXXIV (1936), 164–69.
Idem XXXIV (1936), 278–83.
Idem XXXIV (1936), 362–66.
Idem XXXIV (1936), 504–09.
Idem XXXIV (1936), 597–602.
Idem XXXV (1937), 79–83.
Idem XXXV (1937), 84–88.
Idem XXXV (1937), 183–89.
Idem XXXV (1937), 292–96.
Kritische Aanteekeningen: Victor Ido: Indië in den goeden ouden tijd. XXXV (1937), 310–11.
Blocnote klein formaat XXXV (1937), 395–99.

Blocnote klein formaat XXXV (1937), 508–12.
Idem XXXV (1937), 607–12.
Idem XXXV (1937), 135–38.
Multatuli's Naleven XXXV (1937), 150–63.
Blocnote klein formaat. XXXV (1937), 458–64.
Idem XXXV (1937), 617–20.
Kritische Aanteekeningen: Antoon Coolen: De drie Gebroeders. XXXV (1937), 628–31. [‹geschr. Tjitjoeroeg Nov. '36›].
Commentaren: Kartini en Djajadiningrat (Herinneringen van Pangeran Aria Achmad Djajadiningrat) XXXVI (1938), 70–74.
Blocnote klein formaat. XXXVI (1938), 79–83.
Kritische Aanteekeningen: Dr E.C.Godée Molsbergen: Tijdens de O.I.Compagnie. XXXVI (1938), 96–99.
Blocnote klein formaat. XXXVI (1938), 188–95.
Garoet bij nacht (Fragment) XXXVI (1938), 269.
Blocnote klein formaat. XXXVI (1938), 395–400.
...E poi muori. XXXVI (1938), 433–65.
Marsman's verhalend proza. XXXVI (1938), 17–30. [‹geschr. Sitoe Goenoeng›]
Schandaal in Holland. XXXVII (1939), 61–86.
Idem. XXXVII (1939), 169–91.
Idem. XXXVII (1939), 261–83.
Idem. XXXVII (1939), 367–90.
Idem. XXXVII (1939), 461–79.
Duymaer van Twist geeft Multatuli gelijk (Dr J.Zwart: A.J.Duymaer van Twist, een historisch-liberaal staatsman) XXXVIII (1940), 71–85.
Commentaren: De Waarheid der Wrekende Schoondochters (De Waarheid over Multatuli en zijn Gezin door de Schoondochter) * XXXVIII (1940), 340–48.
Gedichten: De twee Gevangenen (Bij een dubbelportret door Willink); Eens een Jongmeisje (Voor Line). XXXVIII (1940), 385–86.
De Grijze Dashond. Eerste Deel: Het Huis (Aan Cola Debrot). Met een inleiding door S.Vestdijk: ‹Bij een posthuum gedicht van E.du Perron›. XXXVIII (1940), 661–71.
De Slechte Dochter (Eerste hoofdstuk van de onvoltooide roman *Zich doen Gelden*) XXXVIII (1940), 833–54.
Zich doen Gelden (Tweede hoofdstuk van idem) XXXVIII (1940), 893–907.

Twintig Noord- en Zuid-Nederlandsche Verhalen. Samengesteld en ingeleid door Constant van Wessem (Utrecht, J.Bijleveld, 1930).
Petrus en Paulus of de Overdrijving der Jeugd (Begin van een Conte Moral) 133–53.

Erts 1930. Letterkundig Jaarboek. (Amsterdam, A.J.G.Strengholt).
Drie Sonnetten: I. Het kind dat wij waren. II. Een grote Stilte. III. Leven is goed... 65–67.

De Vrije Bladen. Onafh. Maandschrift voor Kunst en Letteren. Amsterdam (1930–49)
Gesprek over Slauerhoff. VII (1930) Afl. 12, 337–62.
Van de drie Ridders en het Hemd. Vert. naar Jacques de Baisieux * 84–91; Voetnoot na het ‹Gesprek over Slauerhoff› * VIII (1931) Afl. 3, 100.
Antwoord aan Mr M. Nijhoff [Limerick, ondertekend door Fred Batten] * VIII (1931) Afl. 10, 276.
Grafitti (Blocnote klein formaat) XIII (1936) Schrift X, 32 blzn.
Een Lettré uit de 18e eeuw: Willem van Hogendorp. Brieven en verzen uit het Algemeen Rijksarchief te 's-Gravenhage. XVII (1940) Schrift IV, 32 blzn.
Briefwisseling Ter Braak-Du Perron. Een Bloemlezing.* XXI (1949) Schrift 2, 112 blzn.

Balans. Algemeen Jaarboek der Nederlandsche Kunsten 1930–31 (Maastricht, Leiter–Nypels 1931).
De Wachtende, 98–100.

De Nieuwe Eeuw. Algemeen Cultureel Weekblad. Helmond (1931)
Over het ‹kreatieve› in onze poëzie. Briefwisseling van E. du Perron en H. Marsman. (1931) 26 Febr. No. 705, 684–87.

De Standaard. Brussel (1931)
Een onfatsoenlijk meneer. (1931) 20 Maart, 1.
Mijnheer E. du Perron schrijft ons.* (1931) 27 Maart, 1.
Een ongemoedelijk steekspel. De Hr. E. du Perron als recidivist. (1931) 1 April, 2.
Ann. Deze polemiek, naar aanleiding van Du Perron's briefwisseling met Marsman in *De Nieuwe Eeuw* (zie boven), is volgens Ada Deprez met de criticus Urbain van de Voorde gevoerd.

Critisch Bulletin. Arnhem (1931–33)
De verborgen avonturier (Blaise Cendrars: Rhum) II (1931) Juni, 173–75.
E. du Perron over de Fransche vertaling van Querido's *De Jordaan.** IV (1933) Juni, 191.

Het Vaderland. 's-Gravenhage (1931–39)
De vijand meldt zich* [Ingezonden stuk] LXIII (1931) 9 Juli Av.

Op bezoek bij John Buckland Wright* [Niet ondertekend] LXV (1933) 20 Jan. Av.
Een interview met Alexejef* [Niet ondertekend] LXV (1933) 8 Nov. Av.
Museum voor Stendhal geopend in zijn geboorteplaats Grenoble. I [Niet ondertekend]; Idem. II [Idem] LXVI (1934) 12, 15 Mei Av.
‹Onderschatting en Overschatting›. [Antwoord op een litteraire enquête] LXVI (1934) 14 Nov. Av.
Het Schrijverscongres te Parijs.* [Ingezonden Stuk] LXVII (1935) 13 Juli Av.
Portretten van Napoleon [Niet ondertekend] LXVIII (1936) 19 Juni Av.
Een bedreigd cultuurcentrum. Interview met Sylvia Beach te Parijs.* [Niet ondertekend] LXVIII (1936) 29 Juni Av.
Indië en Europa. Gesprek met E. du Perron vóór zijn vertrek uit ons werelddeel.* [Interview door Menno ter Braak] LXVIII (1936) 15 Sept. Av.
De ‹Zenuwlijder› van Lebak.* LXIX (1937) 18 Febr. Av.
De oplaag van *Uren met Dirk Coster.** LXX (1938) 16 Dec. Av.
E. du Perron terug in Nederland.* [Interview door Adriaan van der Veen] LXXI (1939) 1 Oct. Av.
‹Inlander› of ‹Indonesiër›?* [Ingezonden Stuk] LXXI (1939)
Ann. De niet-ondertekende stukken schreef de auteur als Parijs' correspondent van *Het Vaderland* gedurende de jaren 1933–36.

Helikon. Maandschrift voor Poëzie. Maastricht-Brussel (1931–41)
Drie vergeten sonnetten: De Notaris spreekt (1926); Een Apostel (1927); De Ronker tot de Verdrevene (voor J.- Ascona, Dec. 1929) I (1931) No. 6, 85–87.
Simpel Verhaal [*ps.* Angèle Baedens]* 105; Kamermuziek (1922); Pastiche Romantique I (1931) no. 7, 108–9.
Op mijn Divanbed in een Hollandse Huurkamer. I (1931) No. 10, 156.
Voor een Jong Meisje. II (1932) No. 1, 16.
Antwoord aan Joannes Greshovius van Nieuw-Helvoet. II (1932) No. 3, 40.
Twee liedjes van Byron. II (1932) No. 7, 102.
De Verloofde. III (1933) No. 7, 100.
De Grijze Dashond (Inleiding door S. Vestdijk) XI (1941) No. 11.
Ann. Het gedicht ‹Voor een Jong Meisje›, oorspronkelijk opgedragen aan mej. Danny Bolle, is herdrukt in het toneelspel *De Nieuwe Manier*, zie *Verzameld Werk* V, 411–12.

Forum. Maandblad voor Letteren en Kunst. Rotterdam (1932–35)
Ter inleiding [mede ondertekend door Menno ter Braak en Maurice

Roelants]* 1–3; Somewhere, 52; De dichter en de denker, 571, I (1932) No. 1.
Brieven van een zwaarmoedig auteur (Bij het ms. van een roman) 127–38; Reklame voor mijn kasteel*, 140, I (1932) No. 2.
Scenario te geef, 195–198; Lof der Onpersoonlikheid 203, I (1932) No. 3.
Drie gedichten: De Bierpiraat; Voor een Paradijsvaarder (Aan Jan Engelman); Twee Filmsirenen, 235–37. Aandacht voor Schotman!* 267–69; De congenitale onmogelikheid*, 270–71, I (1932) No. 4.
Koek, Zand en Grind, 303–13; De belezen tijdgenoot,* 335–36, I (1932) No. 5.
D. H. Lawrence en de erotiek (D. H. Lawrence: Lady Chatterley's Lover) 366–79; Brief aan een leraar, 397–98, I (1932) No. 6.
Uren met Dirk Coster (I) 401–23; Het ontmoedigende stokpaard (D. H. Lawrence: St. Mawr) 466–67, I (1932) No. 7.
Idem (2) 474–98; Het publieke blauwtje*, 531–32, I (1932) No. 8.
Idem (3) 557–83; Het domste boek van de wereld (Paul Doumer: Livre de mes Fils) 605–07, I (1932) No. 9.
Idem (4) 643–56; De tee van Ludwig, 659–61; De maker van de ijzeren toren, 662–64, I (1932) No. 10.
Idem (5) 698–718. Bij de vorige aantekening [M.t.B.: Braaf, goedaardig en weerloos]* 742–43; De geredde loopbaan, 744, I (1932) No. 11.
Anthonie Donker als autoriteit (Anthonie Donker: De schichtige Pegasus; idem: Ter Zake) 810–06; Polemiek en tijdschriftleiderschap 809–11, I (1932) No. 12.
Over poëzie met voorbeelden (Aldous Huxley: Texts and Pretexts) 61–73; Perron spreekt*, 75; Noodkreet om voorlichting*, 77–78, II (1933) No. 1.
Flirt met de revolutie. II (1933) No. 2, 81–99.
‹De Prins weergekeerd›, 161–62; De Smalle Mens, 163–88, II (1933) No. 3.
Postscriptum bij het voorgaande [H. Marsman: De dood van het vitalisme]* 259–60; Nawoord* [J. Gans: Contraflirt met de revolutie] 316–17; Een Hollander dicht een spaanse ballade (J. W. F. Werumeus Buning: Mária Lécina) 318–24; Parijs bij nacht (Brassai: Paris de Nuit, Ed. ‹Arts et Métiers Graphiques›)* 325–27, II (1933) No. 4.
Bij een trio toneelprestaties. II (1933) No. 6, 478–87.
Als voorbeeld van hygiëne, 519–28; Aan Ambrosia (Jan Engelman: Tuin van Eros) 550–55, II (1933) No. 7.
De menselike staat bij kookpunt (André Malraux: La Condition Humaine) II (1933) No. 8, 581–92.
De grote dingen van de planken. II (1933) No. 9, 641–58.
Belangrijke erratum!* II (1933) No. 10, 759–60.

Written in dejection, 797–809; Portret van Mallorca*, 822; De terugkeer van het Hart. 829–30 II (1933) No. 11.
Afscheid van Kostersloot. II (1933) No. 12, 896–99.
Bij een herlezing van Hamlet. III (1934) No. 1, 28–36.
Bij wat Stendhal noemt ‹energie› (I) 139–50; Volkenkundige bijdrage 188, III (1934) No. 2.
Bij wat Stendhal noemt ‹energie› (II) 236–47; Nog meer heroïsme*, 248–49, III (1934) No. 3.
De derde knal*. III (1934) No. 4, 382–84.
Naar aanleiding van ‹Les Liaisons Dangereuses›. III (1934) No 5, 409–18.
Jan Lubbes, 586–99; Het zalige lachen, 635–38; De jongste generatie 638, III (1934) No. 7.
De beving der oude spellers, 780–81; Over haarwater (Theun de Vries: Eroïca)*, 782, III (1934) No. 8.
Blocnote klein formaat, 1026–36; Afgunst voor de diktator, 1060 III (1934) No. 11.
Kijk waar hij zit, 1202–03; Het portret *niet* van Dorian Gray*, 1203–05, III (1934) No. 12.
De jonge Indiesman, 19–30; O, toon der kultuur! 62–63; De militaire Muze*. 64, IV (1935) No. 1.
Bezoek van Wijdenes, 211–24; Ieder zijn roes (en we gaan tevreden naar huis) 251–52, IV (1935) No. 3.
Blocnote klein formaat, 984–97; Voor het Critisch Bulletin*, 1024–25, IV (1935) No. 10.
Blocnote klein formaat. IV (1935) No. 12, 1208–18.

Nieuwe Rotterdamsche Courant (1933–40)
L.-F. Céline: Voyage au bout de la Nuit, XC (1933) 11 Jan. Av.
Ramon Fernandez: Le Pari, XC (1933) 26 Jan. Av.
André Gide: Œuvres Complètes I. XC (1933) 29 Jan. Ocht.
Jules Supervielle: La Belle au Bois, XC (1933) 5 Febr. Ocht.
Gustave Roud: Petit traîté de marche en plaine, XC (1933) 7 Febr. Av.
Thierry Maulnier: La crise est dans l'homme, XC (1933) 8 Febr. Av.
Hugh Kingsmill: Frank Harris, XC (1933) 10 Febr. Av.
Jules Vallès: Un Gentilhomme, XC (1933) 15 Febr. Av.
André Gide: Œuvres Complètes II. XC (1933) 21 Febr. Av.
Daniel-Rops: Les Années Tournantes*, XC (1933) 28 Febr. Av.
Henri Michaux: Un Barbare en Asie, XC (1933) 5 Maart Ocht.
Roger Martin du Gard: Vieille France, XC (1933) 30 Maart Av.
Arturo Uslar-Pietri; Les Lances Rouges, XC (1933) 31 Maart Av.
Henry de Monfreid: Les Secrets de la Mer Rouge; Aventures de Mer, XC (1933) 3 Mei, Av.
Henry de Monfreid: La Croisière du Hachich, XC (1933) 5 Mei Av.
André Chamson: L'Auberge de l'Abîme, XC (1933) 21 Juli Av.

Drieu la Rochelle: Drôle de Voyage, XC (1933) 11 Aug. Av.
Dominique Fleuret: Description des Passages, XC (1933) 13 Aug. Ocht.
Jean Grenier: Les Îles, XC (1933) 7 Sept. Av.
André Gide: Œuvres Complètes III, IV. XC (1933) 11 Nov. Av.
Claude Farrère: Les quatre Dames d'Angora, XC (1933) 13 Dec. Av.
Marcel Jouhandeau: Monsieur Godeau Marié, XC (1933) 21 Dec. Av.
André Suarès: Vues sur Napoléon, XC (1933) 22 Dec. Av.
Fernand Fleuret: De Gilles de Rais à Guillaume Apollinaire, XC (1933) 30 Dec. Av.
André Rouveyre: Singulier, XCI (1934) 13 Jan. Av.
Léon Bloy: Lettres à Véronique; René Martineau: Léon Bloy et ‹La femme pauvre› XCI (1934) 16 Jan. Av.
Pierre Benoît: Cavalier 6 suivi de l'Oublié, XCI (1934) 23 Jan. Av.
Roger Couderc: Justine, XCI (1934) 27 Jan. Av.
Emile Lauvrière: L'étrange vie et les étranges amours d'Edgar Poe, XCI (1934) 29 Juni Av.
Stendhal: Théâtre, XCI (1934) 12 Juli Av.
Pierre Maes: Un ami de Stendhal. Victor Jacquemont, XCI (1934) 21 Nov. Av.
André Gide: Œuvres Complètes V, VI. XCII (1935) 6 Jan. Ocht.
Maurice Magre: Pirates, Flibustiers et Négriers, XCII (1935) 11 Jan. Av.
André Breton: Point du Jour, XCII (1935) 15 Jan. Av.
Louis Lecocq: Pascualette l'Algérien, XCII (1935) 19 Jan. Av.
Adèle Hommaire de Hell: Mémoires d'une Aventurière, XCII (1935) 20 Jan. Ocht.
Louis Guilloux: Angélina, XCII (1935) 22 Jan. Av.
André Chamson: L'Année des Vaincus* XCII (1935) 7 Febr. Av.
Pierre Jourda: Stendhal; Pierre Martino: Stendhal, XCII (1935) 19 Febr. Av.
Franz Hellens: La Mort dans l'Âme, XCII (1935) 2 April Av.
Louis Aragon: Les Cloches de Bâle, XCII (1935) 5 April Av.
André Gide: Œuvres Complètes VII, VIII. XCII (1935) 13 Nov. Av.
Idem: Œuvres Complètes IX, X. XCII (1935) 5 Juni Av.
André Suarès: Trois grands Vivants, XCV (1938) 19 Mei Av.
Marie Maindron: Monsieur de Puymonteil,* XCV (1938) 16 Aug. Av.
Pierre Mélon: Le Général Hogendorp, XCV (1938) 25 Aug. Av.
Frank Harris: Oscar Wilde, XCV (1938) 23 Sept. Av.
Valery Larbaud (Valery Larbaud: Aux Couleurs de Rome) XCV (1938) 13 Oct. Av. [‹Geschr. Bandoeng›].
Revue der Literatoren (Dichterschap en Werkelijkheid. Geïll. Literatuurgeschiedenis van Noord- en Zuid-Nederland en Zuid-Afrika onder redactie van W. L. M. E. van Leeuwen) XCVI (1939) 10 Jan. Av. [‹Geschr. Bandoeng›].

André Gide: Œuvres Complètes XI, XII, XIII, XIV. XCVI (1939) 12 Jan. Av.
Léon Daudet: Mes idées esthétiques. XCVI (1939) 14 Aug. Av. [‹laatste stuk in Indië (Buitenzorg) geschreven in Juli '39 voor de Nieuwe Rott. Courant›].
Albert Kuyle: Harmonika, XCVI (1939) 11 Nov. Av. [‹geschreven in Bergen›].
André Gide zeventig jaar [niet ondertekend] XCVI (1939) 22 Nov. Av.
Patrice de la Tour du Pin: La Quête de Joie, XCVI (1939) 14 Dec. Av.
Multatuli. Een paar nog onuitgegeven brieven XCVI (1939) 15 Dec. Av.
Betrouwbaar, daar hij zich nooit vastlegt (André Gide: Journal 1889–1939) XCVI (1939) 23 Dec. Av.
M. Mok: Figuren in het Zand. XCVI (1939) 28 Dec. Av.
S. Vestdijk: Strijd en vlucht op papier. XCVII (1940) 11 Jan. Av.
Litterair-historische opheldering (De briefwisseling Vosmaer-Kloos. Uitgegeven en ingeleid door Dr G. Stuiveling) XCVII (1940) 13 Febr. Av.
Francis Carco: Bohème d'Artiste*. XCVII (1940) 19 April Av.
Ann. De besprekingen van Marcelle Auclair's *Naissance, précédé de Changer d'Étoile* van 19 Dec. 1934 Av. en van Monique St.-Hélier's *Bois Mort* van 10 Febr. 1935 Av. zijn niet van de auteur, hoewel van zijn naam voorzien.

Links Richten. Maandblad van het Arbeiders-Schrijvers-Collectief ‹Links Richten›. Amsterdam (1933).
Tegen de Politieagent. I (1933) 1 Mei. no. 8, 7–8.

Haagsch Maandblad (1933)
De werkelike d'Artagnan. Deel XX (1933) Nov. No. 5, 516–26.

La Nouvelle Revue Française. Paris (1933)
Revue des Livres: Le Jordaen, par Israël Querido (Rieder).* Tôme XL (1933) 542.

Die Sammlung. Literarische Monatsschrift. Amsterdam (1934)
Holländische Literatur [Übers. von A. V. Thelen] I (1934) 8. Heft, April, 400–11.
Glossen: A. Defresne-E. du Perron: Zu dem Aufsatz von E. du Perron.* I (1934) 9. Heft, Mai, 508.

De Sleutel. Orgaan van het A.F.S.C. (Anti-Fascistisch Studenten-Comité). Leiden (1935)
De roep van de Heros. I (1935) Dec. No. 3, 25–28.

De Korte Baan. Nieuwe Nederlandsche Verhalen. Bijeengebracht door H. Marsman en E. du Perron (Amsterdam, Em. Querido's Uitg.-Mij, 1935)
Ter Inleiding, 5–7.
Het Drama van Huize-aan-Zee, 119–45.

Kristal. Letterkundige Productie 1935. (Amsterdam, De Spieghel–Antwerpen, Het Kompas, 1935)
Blocnote klein formaat, 159–64.

Het Volk. Amsterdam (1935–39)
Nog eens het Schrijverscongres: Du Perron's oordeel [Interview door H. W. Sandberg]* XXXV (1935) 3 Juli Av.
Du Perron over ‹Poezen en Honden›. XXXIX (1939) 5 Juli Av.
Ann. Zie A. M. de Jong ibid. 10 Juli 1935 Av. en E. du Perron in *Het Vaderland* van 13 Juli 1935 Av. over het schrijverscongres te Parijs.

De Groene Amsterdammer. Amsterdam (1936)
Napoleon en het vrije woord (John Charpentier: Napoléon et les hommes de lettres de son temps) LX (1936) 8 Febr. 5–6.
Een groot, bitter boek (Louis Guilloux: Le Sang Noir) LX (1936) 22 Febr., 8.
Franse dichtkunst (Anthologie des Poètes de la N.R.F.)* LX (1936) 18 April, 8.
Duistere dichtkunst (François Berthault: Vaisseaux Solaires)* LX (1936) 2 Mei, 8.
Bellen blazen (Félix de Chazournes: Jason) LX (1936) 13 Juni, 8.
Verborgen grootheid (Marcel Jouhandeau: Chaminadour I, II) LX (1936) 4 Juli, 16.
Onwezenlijkheid en realiteit (Victor E. van Vriesland: Afscheid van de wereld in drie dagen) LX (1936) 22 Aug., 8.

Schrijvers getuigen tegen oorlog en militarisme. Uitgave van de Jongeren Vredes-Actie (Rotterdam, W. L. en J. Brusse N.V., 1936).
Pacifisties Tweegesprek, 19–22.

Het Nieuws van den Dag voor Nederlandsch-Indië. Batavia (1936)
Weer terug in ‹Het land van herkomst›. [Interview met E. du Perron]* (1936) 8 Dec. no. 286.
Ann. In *Het Vaderland* van 15 Dec. 1936 Av. is een fragment van dit interview gepubliceerd.

Bataviaasch Nieuwsblad (1937–1940)
Op zoek naar een oude romance (Bruce Lockhart: Return to Malaya) LII (1937) 7 Juli [‹geschr. Tjitjoeroeg›].

Van zuiver en onzuiver sentiment (T. Volker: Gedichten; G.H. 's-Gravesande: Nachtelijke Vangst) LII (1937) 14 Juli.
De planter in de literatuur (Beb Vuyk: Duizend Eilanden) LII (1937) 4 Aug. [‹geschr. Tjitjoeroeg›].
De Christelijke Discipline (Menno ter Braak: Van oude en nieuwe Christenen) LII (1937) 18 Aug. [‹geschr. Tjitjoeroeg›].
Zaak van intellectueel geweten (André Gide: Retour de l'U.R.S.S.; Retouches à mon Retour de l'U.R.S.S.) LII (1937) 1 Sept.
De beteekenis van Multatuli (Multatuli: Bloemlezing. Samengesteld door S. van Praag) LII (1937) 27 Oct.
Toppen in politieke romankunst (Martin-Luis Guzman: In de schaduw van den Leider) LII (1937) 19 Nov.
‹Een mensch van wien men houdt›. (J. Greshoff: Gedichten, 3e druk) LII (1937) 24 Nov. [‹Geschr. Garoet›].
De poëzie van Hendrik de Vries (Hendrik de Vries: Nergal; Geïmproviseerd Bouquet; Atlantische Balladen) LII (1937) 8 Dec. [‹Geschr. Garoet›].
Kroniek van de poëzie (D. A. M. Binnendijk: Onvoltooid Verleden) LII (1937) 22 Dec.
Cultuur in en uit de lommerd (Lodewijk van Deyssel: Uit het leven van Frank Rozelaar) LIII (1938) 22 Jan.
Boeken met een dubbelen bodem (Willem Elsschot: Pensioen) LIII (1938) 29 Jan. [‹Geschr. Batavia, hotel›].
Het laatste boek van Slauerhoff (J. Slauerhoff: De Opstand van Guadalajara) LIII (1938) 5 Febr. [‹Geschr. Batavia, hotel›].
De demonen van Bordewijk (F. Bordewijk: De Wingerdrank) LIII (1938) 19 Febr. [‹Geschr. Batavia, hotel›].
De verzen van A. Roland Holst (A. Roland Holst: Een Winter aan Zee) LIII (1938) 19 Maart [‹Geschr. Batavia, Molenvliet West 9a›].
Nijhoff, een verfijnd talent (M. Nijhoff: Nieuwe Gedichten; Jan Engelman: Het bezegeld Hart) LIII (1938) 26 Maart [‹Geschr. Batavia Molenvliet›].
Herwaardeering in herdrukken (Constant van Wessem: Celly; J. Greshoff: Rebuten) LIII (1938) 9 April [‹Geschr. Batavia Molenvliet›].
De noodlotsidee bij Van Schendel (Arthur van Schendel: De Grauwe Vogels) LIII (1938) 16 April [‹Geschr. Batavia, Molenvliet›].
Beb Vuyk's opinie over onze koloniale letteren (Maurits, Mevrouw Székely-Lulofs en wat anderen) LIII (1938) 29 April [‹Geschr. Sitoegoenoeng›].
De liefheid en het ‹roddelen› bij Annie Foore (Bij een herlezing van Annie Foore's ‹Bogoriana›) LIII (1938) 7 Mei [‹Geschr. Sitoe-goenoeng›].
Vestdijk, de veelzijdig begaafde (S. Vestdijk: Narcissus op Vrijersvoeten) LIII (1938) 16 Juli [‹Geschr. Batavia, Molenvliet›].

In het Spaanse Strijdgewoel (A. Malraux: L'Espoir) LIII (1938) 23 Juli.
‹Erflaters van onze beschaving› (Jan en Annie Romein: Erflaters van onze Beschaving I) LIII (1938) 6 Aug. [‹Geschr. Meester-Cornelis, Gedong Menu›].
Woordvoerder van het Modernisme (H. Marsman: Verzameld Werk) LIII (1938) 20 Aug. [‹geschr. Mr. Cornelis›].
Vrouwenleed in de literatuur (Gerard Walschap: Sybille) LIII (1938) 3 Sept. [‹Geschr. Rantjasoeni›].
Onze Letteren in het Fransch (Johannes Tielrooy: Panorama de la littérature hollandaise contemporaine) LIII (1938) 24 Sept.
Om de vrijheid van de kunst (‹Dichter en Maatschappij›. Bijeengebracht door J. W. van Dijk) LIII (1938) 15 Oct.
‹Dichterschap en Werkelijkheid› (‹Dichterschap en Werkelijkheid›. Geïll. Literatuurgeschiedenis van Noord- en Zuid-Nederland en Zuid-Afrika. Onder redactie van W. L. M. E. van Leeuwen)* LIII (1938) 24 Dec. [‹Geschr. Bandoeng›].
‹De Spaansche Tragedie› (Jef Last: De Spaansche Tragedie) LIII (1938) 31 Dec.
Herinneringen aan Slauerhoff (Constant van Wessem: Slauerhoff-Herinneringen) LIV (1939) 7 Jan. [‹Geschr. Bandoeng›].
‹Erflaters van onze beschaving› (Jan en Annie Romein: Erflaters van onze Beschaving II) LIV (1939) 14 Jan. [‹Geschr. Bandoeng›].
Een dichter van eenvoud en stilte (Jan van Nijlen: Gedichten, 1906–1938) LIV (1939) 21 Jan. [‹Geschr. Bandoeng›].
Een nieuwe schrijversgeneratie (Bij het eerste nummer van ‹Werk›) LIV (1939) 11 Febr. [‹Geschr. Bandoeng›].
Van Schendel's nieuwe verschijning (Arthur van Schendel: De wereld een dansfeest; Nachtgedaanten) LIV (1939) 18 Febr. [‹Geschr. Bandoeng›].
Kelk als dichter en kritikus (C. J. Kelk: Rondom tien gestalten) LIV (1939) 25 Febr. [‹Geschr. Bandoeng›].
Een Indisch journalist als dichter (Willem Brandt: Oostwaarts; Tropen) LIV (1939) 11 Maart [‹Geschr. Bandoeng›].
Een griezelverhaal van de Oudheid (S. Vestdijk: De Nadagen van Pilatus) LIV (1939) 18 Maart [‹Geschr. Bandoeng, even hiervoor begon de ruzie met Versteeg, wd. hoofdredacteur v/h Bat. Nwsblad (Ritman was in Europa)›].
Een historicus onder verdenking (Jan en Annie Romein: Erflaters van onze Beschaving III) LIV (1939) 8 Juli [‹Geschr. in Buitenzorg na ruzie met Versteeg en pauze in medewerking›].
Holland heeft een nieuw talent (Adriaan van der Veen: Oefeningen; Geld speelt de groote rol) LIV (1939) 15 Juli [‹Geschr. Buitenzorg›].
Van goede en slechte bloemlezingen (Dichters van dezen tijd, 13e druk. Bezorgd door J. Greshoff; R. van Lier: Praehistorie) LIV (1939) 22 Juli.

Eerste dagen van het Bataviaasch Genootschap, LIV (1939) 5 Aug.
Willem van Hogendorp's Indische Jaren, LIV (1939) 12 Aug.
Het leven van Dirk van Hogendorp, LIV (1939) 26 Aug.
P.H. Ritter over literaire critiek (Bij Dirk Coster: Het tweede boek der Marginalia) LIV (1939) 16 Sept. [‹Geschr. a/b v. d. Stentor, Ind. Oceaan in Augustus, half zeeziek›].
‹Het laatste huis van de wereld› (Beb Vuyk: Het laatste Huis van de Wereld; Gerard Walschap: Het Kind) LIV (1939) 28 Oct.
Over Menno ter Braak en S. Vestdijk (Menno ter Braak: In gesprek met de Vorigen; S. Vestdijk: Lier en Lancet) LIV (1939) 11 Nov. [‹Bergen-binnen, 12 Oct.'39›].
Alleen de boomen zijn gebleven (Arthur van Schendel: De Zeven Tuinen; Anders en Eender) LIV (1939) 25 Nov.
Een Kruistocht tegen het Onrecht (Jef Last: De Vliegende Hollander; Zuiderzee) LIV (1939) 2 Dec.
Een Kunstbijbel voor de Huiskamer (Schrijvers en Schilders. De mooiste verhalen en liederen uit Noord- en Zuid-Nederland van Veldeke tot Vestdijk. Verzameld door W.L.M.E. van Leeuwen) LIV (1939) 9 Dec.
De poëzie van Clara Eggink (Clara Eggink: Schaduw en Water; Het Schiereiland) LIV (1939) 16 Dec.
De ‹dingtaal› van een debutant. (H.A. Gomperts: Dingtaal) LIV (1939) 23 Dec.
Tafelkout in het Mysterieuze (In Aanbouw. Literaire Almanak. Samengesteld door K. Lekkerkerker) LV (1940) 6 Jan.
Onze Letteren in honderd deelen (Bibliotheek der Nederlandse Letteren, I, II) LV (1940) 13 Jan.
Onze Letteren in honderd deelen (Bibliotheek der Nederlandse Letteren, III, IV, V) LV (1940) 27 Jan.
Nieuwe ‹Poëzie-Bijbel› verschenen (Spiegel van de Nederlandsche Poëzie door alle eeuwen. Samengesteld door Victor E. van Vriesland) LV (1940) 3 Febr.
Socialisme en kunstenaarschap (Uit het werk van Frank van der Goes) LV (1940) 10 Febr.
Verwey rekent af met Van Eeden (Albert Verwey: Frederik van Eeden) LV (1940) 17 Febr.
Pro en contra Multatuli (Dr J. Zwart: A.J. Duymaer van Twist*; De Waarheid over Multatuli en zijn gezin door de Schoondochter*) LV (1940) 24 Febr.
Melis Stoke als Indisch auteur (Melis Stoke: De Razende Berg) LV (1940) 27 April.
De poëzie van Garmt Stuiveling (Garmt Stuiveling: Tegen de Stroom; Erasmus) LV (1940) 4 Mei.
Nieuw tijdschrift der Jongeren (Bij een nieuw tijdschrift: Criterium nos 1 en 2) LV (1940) 11 Mei.

Poëzie op Amsterdamsch Peil (Jac. van Hattum: De Pothoofdplant; Frisia non cantat; Drie op één Perron; Bilzenkruid) LV (1940) 18 Mei.
Dichters van het Berijmd Cynisme (Gerard den Brabander: Vaart; Gebroken Lier; Opus 5; Drie op één Perron) LV (1940) 25 Mei.
Ann. Een slotartikel over de ‹Amsterdamse School›, een bespreking van de poëzie van Ed. Hoornik, en wellicht andere artikelen zijn in de Duitse bezettingstijd verloren gegaan.

Kroniek van Kunst en Kultuur. Amsterdam (1937–41)
L. J. A. Schoonheyt: Boven-Digoel, II (1937) No. 8, 263–64. [‹Geschr. Tjitjoeroeg Jan. '37 (?)›].
Bij een handvol auteurstekeningen. Met 12 ill. V (1940) No. 4 en 5, 55–60.
Stevens pinxit, 97; De twee Gevangenen, 106, VI (1941) No. 5–6.

Maandblad van de Vereeniging van Huisvrouwen te Semarang (1938)
Over de ‹echte roman›. (1938) Sept., 373–77 [‹Geschr. 30 Aug. '38 bij Adé Tissing, Rantjasoeni›].

Koloniaal Tijdschrift. Batavia (1938)
Daan van der Zee: De man die zichzelf behield. Vicki Baum: Liefde en dood op Bali. XXVII (1938) Nov., 615–16 [‹geschr. Mr. Cornelis›].

Kritiek en Opbouw. Algemeen, Onafhankelijk en Vooruitstrevend Indisch Tijdschrift. Bandoeng (1938–1940).
Indies Memorandum I: Atjeh's Epos in Proza (H. C. Zentgraaff: Atjeh) I (1938) No. 15/16, 237–39.
Gorilla of Mens, 289; *Indies Memorandum* II: Van oude mensen, de dingen die voorbijgaan... 291–95, I (1938) No. 19.
Tweede bijdrage tot kennis van de provincie. (De heer Z. aan het woord) I (1938) No. 20, 310–11.
Naschrift [bij een ‹Ingezonden Stuk› van H. C. Zentgraaff] I(1938) No. 21/22, 336.
Indies Memorandum III: Sombere Reeks (Enkele Spoken uit de Provincie) I (1939) No. 23, 350–53.
Idem IV: Ontmoeting met Indonesiërs (Zijlicht op de provincie) I (1939) No. 24, 361–63.
Idem V: Een boekje over oude planters (Uit den Ouden Suikerpot. Herinneringen van den Kentjongkever) II (1939) No. 1, 11–12.
Idem VI: De poëzie van de Onzin, 24–26; Idem VII: Gesprek over een koloniaal verschijnsel II (1939) No. 2, 27–28.
Woord vooraf bij de volgende stukken [‹Ingezonden Stukken› van Sg. Djojopoespito en Soejitno Mangoenkoesoemo] II (1939) No. 3, 38.
Indies Memorandum VIII: Geen gevaar voor Holland; Aankomst op

Java, 56–58; Individueel [Naschrift bij een artikel van Soeroto] II (1939) No. 4, 62–63.
Idem IX: De eerste visite; Geen journalist; De grote Van Hurk. II (1939) No. 5, 74–76.
Idem X: Drie Dames en een Dichter II (1939) No. 6, 85–87.
Idem XI: Oude Indiese tijdschriften 105–07; Poezen en Honden II (1939) No. 7, 110.
Idem XI: Oude Indiese tijdschriften (Slot) II (1939) No. 8, 124–26.
Idem XII: Notities bij het artikel van Sjahrir II (1939) No. 9, 138–40.
Idem XII: idem (Slot) II (1939) No. 10, 154–56.
Idem XIII: Schoonmaak en schoonmaak; Aux armes, citoyens! II (1939) No. 11, 170–72.
Idem XIV: Geïllustreerde wijsheid; Voetballerswijsheid; Kolonisatorswijsheid II (1939) No. 12, 186–88.
Idem XV: P.P.C. (Brief aan een Indonesiër) II (1939) No. 13, 195–97.
‹Inlander› of ‹Indonesiër›* II (1939) No. 18, 277.
Brieven uit Holland I, II (1939) No. 19, 298–300.
Idem I (Slot) II (1939) No. 20, 318–20.
Idem II, II (1940) No. 21–22, 335–38.
Idem III: Het boek van Prof. Bousquet (G. H. Bousquet: La politique musulmane et coloniale des Pays-Bas) II (1940) No. 23, 356–60.
Idem III (Vervolg) II (1940) No. 24, 373–76.
Idem III (Slot) III (1940) No. 1, 6–8.
Voorwoord voor een Indonesische roman (Soewarsih Djojopoespito: Buiten het Gareel) III (1940) No. 13, 194–97.
Ann. De tweede ‹Brief uit Holland› is een antwoord op twee artikelen in de Indische pers, resp. over Du Perron's houding ten opzichte van de politiek en zijn terugkeer naar Nederland: van de scribenten is de tweede, en wel ‹tante Bettekee› als J. F. Jordens Jr. (*ps.* van J. Veersema), redacteur van de toenmalige Bataviase courant *De Ochtend-Post*, geïdentificeerd. De ‹Brieven uit Holland› zijn alle in *Verzameld Werk* VII, 359–475 herdrukt.

Het Hollandsch Weekblad. Brussel (1939)
Oudheden op West-Java I. Heilige Stenen in West-Java VII (1939) 25 Maart, no. 12, 13.
Idem II. In het hart van het oude rijk Padjadjaran VII (1939) 15 April, no. 15, 12.
De Versteenden op het land Tji-Koppo VII (1939) 29 April, no. 17, 11.
Echo's: Tegenklacht van het Perron. VII (1939) 13 Mei, no. 19.

Tijdschrift voor Indische Taal-, Land- en Volkenkunde. 's-Gravenhage (1940)
Multatuli's Saïdjah-lied in het Maleis. Deel LXXX (1940) Afl. 1, 110–17.

De Avondpost. 's-Gravenhage (1940)
Multatuli-Kabaal [Ingezonden Stuk] (1940) 16 Febr. Av.

De Nieuwe Kern. Haarlem (1940)
In deze Grootse Tijd (Eerste Reeks) VI (1940) No. 4, 109–20.
Een Frans geleerde over Holland's koloniale politiek 1, 2 (G. H. Bousquet: La politique musulmane et coloniale des Pays-Bas) VI (1940) No. 5, 150–57.
Idem 3, 4 (Slot) VI (1940) No. 6, 177–85.

Elsevier's Geïllustreerd Maandschrift. Amsterdam (1940)
Multatuli's portretten (Met 12 reproducties) L (1940) Deel 99, April, 273–90.

De Fakkel. Batavia (1941)
Voorrede tot *Van Kraspoekol tot Saïdjah*. I (1941) April No. 6, 507–08.

De Brug-Djambatan. Maandblad van de Vereniging Nederland-Indonesië. Amsterdam (1946)
Zentgraaff, de oude Judas ook...* I (1946) Oct. No. 6, 12.
Somewhere; P.P.C. Vert. door Chairil Anwar. [Nederlands-Indonesische tekst] I (1946) Oct., No. 6, 12–13.
Brieven uit de Oude Doos: Brief van E. du Perron aan prof. J. H. Boeke, voorzitter van het Indisch Genootschap*. Ingeleid door F.B. [F. E. A. Batten] I (1946) Dec., No. 8, 19.
Ann. Het hekeldicht, naar aanleiding van de dood van H. C. Zentgraaff, aan Indische kennissen gezonden, wordt geciteerd in een bespreking van *Indies Memorandum* door Fred Batten. De brief aan prof. Boeke van 17 Januari 1940 werd uit de nalatenschap voor het eerst gepubliceerd.

CHRONOLOGIE VAN HET WERK

1923	januari	Manuscrit trouvé dans une poche (mei–juni 1922)
1924	mei	Het Roerend Bezit (jan. 1923)
	november	Kwartier per Dag (15 maart–15 juni 1924)
1925	februari	Agath (oct.–nov. 1924)
	april	De Behouden Prullemand (1915–22)
	mei	Claudia (aug. 1924)
	augustus	Filter (28 jan.–17 maart 1925)
	september	Een tussen Vijf (december 1924)
1926	februari	Bij Gebrek aan Ernst (jan. 1923–oct. 1925)
	april	Het Boozige Boekje (22–26 febr. 1926)
	october	De Koning en zijn Min (oct. 1926)
1927	mei	De Behouden Prullemand (def. druk)
	september	Een Voorbereiding (febr. 1922–april 1926)
	september	Ballade der Polderlandsche Onrustige Kapoenen (sept. 1927)
	october	Alle de Rozen (oct. 1926–oct. 1927)
		Poging tot Afstand (maart 1924–febr. 1926)
1928	maart	Sonnet van Burgerdeugd (maart 1928)
	december	Bij Gebrek aan Ernst (jan. 1923–oct. 1927) (2de druk)
	december	Poging tot Afstand (2de druk)
1928–29		Cahiers van een Lezer (april 1925–april 1929)
1928		Gebed bij de Harde Dood (maart 1928)
1929		Nutteloos Verzet (jan. 1926–febr. 1928)
1930	januari	Parlando (1927–30)
1931	mei	Voor kleine Parochie (april 1925–dec. 1930)
	juli	Een Voorbereiding (herz. druk)
	october	Vriend of Vijand (aug. 1928–oct. 1931)
1932	october	Bij Gebrek aan Ernst (def. 3de druk)
	october	Mikrochaos (1921–29)
1933	april	Uren met Dirk Coster (juli–aug. 1931)
	mei	Tegenonderzoek (sept. 1930–mei 1931)
	november	Nutteloos Verzet (jan.'26–maart '28) (2de verm. druk)
1934	october	De Smalle Mens (1926–1934)
1935	mei	Het Land van Herkomst (dec. 1932–maart 1935)

1935 november Mikrochaos (2de verm. druk)
1936 september Blocnote klein formaat (1930–maart 1936)
october Graffiti (1934–36)
1937 november De Man van Lebak (28 jan.–eind febr. 1937)
december Bij Gebrek aan Ernst (def. 4de druk)
december Een Voorbereiding (def. 3de druk)
1938 december Multatuli Tweede Pleidooi (juli 1937–mei 1938)
december Het Sprookje van de Misdaad (1933–38)
1939 februari De Muze van Jan Companjie (jan. 1937–dec. 1938)
september Schandaal in Holland (oct. 1937–jan. 1938)
1940 maart Multatuli en de Luizen (januari 1940)
april Een Lettré uit de 18e eeuw: Willem van Hogendorp (febr. 1940)
juni De Bewijzen uit het Pak van Sjaalman (nov. 1939)
1941 maart De Grijze Dashond (1936–37)
mei Een grote Stilte (1930)
augustus Parlando. Verzamelde Gedichten (def. druk)
1943 april Scheepsjournaal van Arthur Ducroo (13 oct.–10 nov. '36)
1944 augustus Over André Gide (jan. 1933–dec. 1939)
september Over Stendhal (mei 1934–febr. 1935)
1945 maart Pacifisties Tweegesprek (1936)
augustus P.P.C. Brief aan een Indonesiër. (aug. 1939)
1946 mei ‹Sans Famille› (mei 1936)
juli Indies Memorandum (sept. 1938–april 1940)
november Cahiers van een Lezer gevolgd door Uren met Dirk Coster (def. druk)
1947 februari In deze Grootse Tijd (def. druk)
1948 september Het Land van Herkomst (def. druk)
november Parlando (2de def. druk)
december De Muze van Jan Companjie (def. druk)
1949 december De Man van Lebak (def. druk)
1951 october Poging tot Afstand (def. druk)
1952 juni Multatuli's Naleven (def. druk)
1954 december Verzameld Werk III: Het Land van Herkomst (2de def. druk); Schandaal in Holland (def. druk)
1955 april Verzameld Werk II: Cahiers van een Lezer (2de def. druk); De Smalle Mens (2de def. druk)
augustus Verzameld Werk I: Parlando (3de def. druk); Een Voorbereiding (2de def. druk); Bij Gebrek aan Ernst (2de def. druk); Nutteloos Verzet (2de def. druk); ...E poi muori (2de def. druk)
1956 mei Verzameld Werk V: In deze Grootse Tijd (2de def. druk); Scheepsjournaal van Arthur Ducroo (2de druk); Onvoltooid Werk (De Nieuwe Manier [1932];

	Dialoog; Scenario tegen de Vrijheid; ‹Zich doen gelden›); Drie Jeugdverhalen [1920–21].
1956 october	Verzameld Werk IV: De Man van Lebak (2de def. druk); Multatuli's Naleven (2de def. druk); Multatuli en de Luizen (def. druk); Verspreide Stukken.
1958 maart	Verzameld Werk VI: Essays; Boekbesprekingen en andere artikelen; Het Sprookje van de Misdaad (def. druk).
1960 november	Verzameld Werk VII: Indisch Memorandum (def. druk); Inleidingen; Van Kraspoekol tot Saïdjah (Fragmenten); Verspreide Artikelen; Brieven uit Holland.

REGISTER

Het *Register* is op namen van niet-fictieve personen. Titels, in cursief gedrukt, verwijzen naar plaatsen, waar een boek genoemd is zonder vermelding van de naam van de auteur.

Aafjes, Bertus VI: 482, 532
Aagen-Moro, Taï *(ps.)* VI: 337
Aart, R. van *(ps.)*, zie: Lier, R. A. J. van
Abcoude, Chr. van II: 129
Abélard, Pierre VI: 18
Abendanon, J. H. VII: 324
Ablaing van Giessenburg, R. Ch. d' IV: 586, 664, *669–670*, 672
Abraham II: 488
Abrahamsz, Anna IV: 631, 632
Abrahamsz, Sietske IV: *20*, 202, 448, 478, 577, *578*, 605, 606, 608, 662, 682
Abrahamsz-Douwes Dekker, Catharina IV: 20, 143, 682
Achmad, Pangeran IV: 191
Achmatova, Anna V: 90
Achterberg, Gerrit VI: 470, 483
Adam-Lamber, Juliette IV: *586–587*
Adama van Scheltema, C.S. II: 408 VI: 456 VII: 99, 100, 451
Addicks, C. J. IV: 658
Addison, Joseph V: 247
Adwaita *(ps.)* zie: Dèr Mouw, J. A.
Aeschylus II: 477, 551, 522 V: 176, *196–198*, 232, 267
Afflighem, Willem van VI: 490
Affry, Louis A. d' III: 595, 599
Agoeng, sultan, VII: 243
Agrippina I: 310
Aimard, Gustave II: 126, 265
Alain *(ps.)* IV: 5 VI: 577
Alberdingk Thijm, K. J. L., zie: Deyssel, Lodewijk van *(ps.)*
Albert van België, koning, II: 404 III: 408 V: 13
Alcibiades VI: 59
Aletrino, A. II: 195
Alexander II, tsaar, II: 400, 569, 571
Alexeïeff, A. VI: 48
Alfieri, Vittorio VI: 145
Alisjahbana, S. Takdir VII: 44, 96, 102, 103
Allain, M. II: 28, 647 VI: *604*
Allan, John II: 676
Allebé, August IV: 668, 669, 671, 672
Allen, W. Hervey VI: 191
Alphen, Hieronymus van VI: 376 VII: 274
Alting, Constance VII: 227
Alting, W. A. VII: 180, 182, 186, 191, 194, 212, 227, 229
Alwi VII: 106
Amaï VII: 315–317
Amangkoe Rat I, IV: 429 VII: 330
Ambiorix V: 126
Amiel, H. F. VI: 479
Ammers-Küller, Jo van II: 702, 734 V: 61, 278 VI: 29, 267, 297, 313, 318, 641 VII: 44, 45, 471
Amor *(ps.)* VII: 502
Amorie van der Hoeven, Abr. des IV: 19, *135–136*, 157
Amorie van der Hoeven, H. des IV: 391
Amsa IV: 397
Anabasis zie: Xenophon

Andersen, H. C. I: 49 V: 147
Anderson, Marie II: 448 IV: 459, 460, *545*, 551, 578, 607, 624, *661–662*, 671, 672
Andrejev, Leonid VI: 93
Andriessen, P. J. V: 254
Anema, Seerp VI: 336
Angers, David d' VI: 136, 138, 139, 591
Angoen-Angoen, Soeta IV: 241, 243, 245, 278, 373
Ankawidjaja VII: 242
Anna III: 90
Anna van Hannover III: 554, *586 vlgg.*
Anna van Oostenrijk II: 601
Annunzio, Gabriele d' I: 345 II: 473 VII: 385
Ansantang VII: *341–345*
Anthony Adverse zie: Allen, H.
Antipas II: 59
Antonius, Marcus II: 554 III: 335
Antonius van Padua III: 301
Aphrodites, Les zie: Nerciat, A. de
Apollinaire, Guillaume *(ps.)* I: 293 II: 11, *61*, 68, 71, *100*, *101*, 116, 118, 164, 173, 201, *424* V: *214*, 216, *271* VI: 120, 329, 460, 471 VII: 454
Apuleius, Lucius A. VII: 333
Arago, Jacques VI: 293
Aragon, Louis II: 102, 106, 107, 108, 110, *112–114*, 116, 117, 118, 165, 174, 501 V: *73–76*, 80, 202 VI: 159 VII: 504
Aramitz (Aramis), Henry d' II: 596, 598, 600
Arbelet, Paul VI: 168
Arc, Jeanne d' I: 169 II: 55, 156, 321 VI: 121
Arène, Paul VI: 62
Aretino, Pietro I: 293 II: 31, 379 VII: 17
Ariosto, Ludovico II: *102* III: 101
Aristofanes VII: 17
Arland, Marcel II: 86, 87, 189, 352, 353 VI: 64
Armaja IV: 397
Arnim, (L. J.) Achim von VI: 161, *399*, 400
Arnold, J. W. IV: 106
Arp, Hans II: 109
Arquillière, Alexandre II: *569–572*
Artagnan, Charles de Batz de Castelmore, comte d' II: *593–605* III: 35
Artagnan, Charlotte-Anne d' II: 600–602
Artagnan, Gabriel d' II: 603
Asselbergs, W. J. M. A., zie: Duinkerken, A. van *(ps.)*
Astrid, koningin, V: 397
Atala zie: Chateaubriand, F.-R. de
Attila II: 246 V: 101
Aubigné, Th. Agrippa d' II: 131 VI: 103
Aubry, G.-Jean VI: 319, 321
Auerbach, Berthold V: 51
Augustinus, Aurelius II: 60, 450 VI: 202, 385, 398
Aumale, H. E. Ph. Louis d'Orléans, duc d' III: 62
Aupick, Jacques II: 676 IV: 376
Aurangzeb II: 246
Aurelius, Marcus VI: 622
Aveline, Claude *(ps.)* VI: 568
Aylva, Tjaard van III: 590
Azaïs, Jean II: 120
Azuela, Mariano VI: 75

Babel, Isaac II: *491* V: 81, 203 VII: 106, 400
Babeuf, François-Noël II: 520
Bach, Joh. Seb. II: 476, 543, 553 V: 124
Bacon, Francis II: 313 V: 63
Baker, Joséphine II: 90

Baker-Eddy, Mary II: 57 VI: 160, 584
Bakhuizen van den Brink, C.R. IV: 289
Bakhuizen van den Brink, R.C. IV: 521, *524–525*, 532 V: 91, 279 VI: 283, 349, 495
Bakoenin, Michael II: 402, *489–490*, 495, 498 III: 507 VI: 107
Balbo, C. III: 513
Baldwin, Stanley VI: 585
Balen, J.H. van VII: 328
Balzac, Honoré de II: 24, 128, 318, 477, 585 III: 443, 503 IV: 463 V: *67*, 100, 172, 175, 244, 247, 248, 260, 268, 270–271 VI: 144, 167, 231, 265, *303–304*, 345, 568, 571, 573, *576–577*, 580, 581, 604, 606, 620, 625 VII: 101, 137, 356, 390, 400, 455
Bandinelli, Baccio I: 214
Baradjak, Sech Abdul Kader IV: 188
Barbarossa *(ps.)* zie: Schröder, J.C.
Barbey d'Aurevilly, J.A. II: 44, 172, *235*, 349 VI: *68*, 307, *398*, 474
Barbusse, Henri II: 59, 180, 731 V: 82, 136 VI: 160
Barclay, Florence II: 702 V: 150 VI: 297, 641 VII: 99, 101, 482
Barère de Vieuzac, B. II: 224
Bargonne, F. Charles, zie: Farrère, Claude *(ps.)*
Barnabooth, Journal intime d' A.O. zie: Larbaud, Valery
Barnave, A.P.J.M. VI: 132
Barois, Jean zie: Martin du Gard, Roger
Baron, Michel *(ps.)* II: 542
Baroux, Lucien V: 353
Barral, L.-F. de VI: 142
Barrau, A. VII: 193
Barrès, Maurice I: 165, 236 II: 122, 156, 181, 187, 319, 353, 402, 659 V: 85 VI: 70, 107, 153, 314, 320, 322, 550 VII: 406, 474
Barrucand, Victor VII: 438
Barrymore, John II: 738
Bartje zie: Vries, Anne de
Bartlo, M.E. VII: 227
Bashkirtseff, Marie II: 608
Bassani, F. IV: 457
Bassani-Douwes Dekker, E.H. (Nonnie) IV: *456 vlgg.*
Bastiaanse, Frans II: 157
Bastiaanse, mej. VII: 293
Bataille, Henry VII: 38
Batten, F.B. VII: 166
Batten, F.E.A. V: 288 VII: 178
Baty, Gaston II: 566, 567
Batz de Castelmore, Charles, zie: Artagnan, comte d'
Batz de Castelmore, Paul II: 599
Baud, G.L. IV: 643
Baud, J.C. IV: 131, 223, 224, 640, 641, 647 VII: 254, 257
Baudelaire, Charles I: 34, 161, 253, 282, 292 II: 26, 52, 55, 63, *71*, 76, 77, 100–101, 161, *163–164*, 171, 242, 263, 265, 268, 300, 343, 354, 470, 477, 479, 520, 549, 673, 676 IV: 12, 228, 376, 494, 537, 617, 683 V: 102, 151, 182, 223, 247, 271, 280, 281 VI: 9, 32, 49, 127, 140, 173, 211, 358, 432, 493, 573 VII: 103, 110, 356, 357
Baum, Vicki II: 705, 734 V: 236, 237, 250 VI: 191, 254, *317–318*
Baur, Harry V: 181
Baxter, Warner V: 141
Bayard, P. Terrail, seigneur de VI: 132, 133
Bayle, Pierre III: 569, 570
Bazin, René V: 244 VI: 128, 646
Beach, Rex VII: 390
Bearn-Bonnasse, Jeanne de II: 598

Beato Angelico, Giovanni II: 28
Beaumarchais, P.-A. Caron de VI: *572–573*, 625
Bécat, P.-E. V: 222
Becking, L. Th. VII: 309, 310, 312
Beecher-Stowe, Harriet VI: 194 VII: 193
Beer, Taco H. de IV: 32
Beery, Wallace VI: 206
Beete Jukes, J. VII: 260
Beethoven, Ludwig van II: 548, 553 V: 183, 335
Beets, Nicolaas II: 351, 360, 390, 499, 632 V: 227 VI: 374, 496, 503 VII: 90, 261, 266, 290
Behrman, S. N. II: 616
Bekking, H. C. IV: 138, 256, 662
Bel-Ami zie: Maupassant, G. de
Belcampo *(ps.)* VI: 362
Bellamy, J. VI: 503
Bellay, Joachim du VI: 351
Bello Gallico, De zie: Caesar, G. Julius
Belmonte, Juan VI: 78, 80, 81
Benda, Julien II: 450, 709 V: 81, 88, 101, 126, 142, 155, *162–165*, *166*, 185, 189, 190, 234 VII: 385, 386
Benjamin, René II: 671
Benn, Godfried II: 734
Bennett, Arnold VI: *609*, 626
Benoit, Pierre II: 172, 173 V: *215* VI: *128–129*, 162, 608
Bensen, C. A. IV: 249, 291, 318
Bentinck-van Tuyll van Serooskerken, Maria Catharina III: 577
Bentinck van Rhoon, W.G.F. III: *571 vlgg.*
Bentley, E. C. II: 129 VI: *599–600*, 627
Berckelaers, Fernant II: *174–176* VII: *501–502*
Bérenger, Raymond de VI: 142
Berg, C. C. IV: 430
Berge, Willem ten II: 281, 282
Berger, Rodolphe III: 102
Bergerac, Cyrano de II: 591, 592, *593*, *596*, 599
Bergery, Gaston V: *203–204*, 262
Bergh, Herman van den II: 14, *222–223*, 282, 358 V: 256 VI: 286, 288, 366, 649
Berghen, René VI: 638
Bergh van Eysinga-Elias, J. van den IV: *58*, 119, 448, 591, 676
Bergner, Elisabeth II: 550
Bergsma, W. B. IV: 388, 428
Bergson, Henri V: 190
Berkhout IV: 207
Berl, Emmanuel II: 215, 642 VI: 64
Berlin, Irving II: 476
Berlin-Alexanderplatz zie: Döblin, A.
Berlioz, Hector VI: 132, 133
Bernanos, Georges II: 349, 352, 373 VI: 64, 305, 306, *607–608*
Bernhardt, Sarah *(ps.)* II: 87, 341, 542, 568, 608 V: 439
Bernstein, Henry II: 549
Berretty, D. W. VII: 113, 319
Berthet, Antoine VI: 620, 621
Berton, Germaine II: 106
Bertrand, Aloysius II: 280 V: *151–152*
Besant, Annie II: 57, 64, 65, 400
Besnard, Albert II: 196, 358 VI: *373*
Besselaar, G. VI: *337–338*
Bessières, J.-B. V: 254 VII: 10
Beukelszoon, Willem II: 12
Beversluis, Martien II: 15, 358 VI: 521
Beyerinck, P. I. G. IV: 178
Beyerman, G. IV: 92, 93, 288
Beyle, Chérubin VI: 131, 142
Beyle, Henri, zie: Stendhal *(ps.)*
Beyle, Pauline VI: 132, 141
Beyle, Zénaïde VI: 141

Bicker, Lambertus VII: 184
Biester, J.E. V: 533, 538, 541, 542, *544–546*, 550, 552
Bijll, H. van der IV: 692 VI: 349
Bijnkershoek, C. van III: 564
Bijns, Anna II: 361
Bilderdijk, Willem II: 362 III: 687 IV: 481 VI: *392–393*, 505, 508, 530
Binding, Rudolf II: 734
Binnendijk, D.A.M. II: 194, 223, *257–283*, 288, 289, 291, 293, 297, 299, *301–305* V: 256 VI: 29, *237–239*, 406, 407
Biran, Maine de V: 100
Bismarck, Otto von VI: 65, 66
Blake, William II: 450, 474 V: 123, 269, 357, 388
Blaman, Anna *(ps.)* VI: *484*
Blanche, Jacques-Emile VI: 176
Blancke, Joanna C. VI: 507
Blanda *(ps.)* zie: Clerq, A. le
Blavatsky-Hahn, H.P. II: 64, 336
Bleeker, P. IV: 187 VII: 86, 87, 89, 299
Bles, Dop II: 14, 15, 16, 17, 151, 168, 250, 343, 358 VI: 543
Blessebois, Pierre-Corneille VI: 122
Blessington, Marguerite V: *204*
Blijstra, R. V: 146 VI: 336
Bloch, Jean-Richard V: 78, 82
Bloem, J.C. II: 15, 97, 157, 161, 196, *218–220*, 221, 265, 275, 285, 357, 358, 447, 590 V: 115, 182 VI: 209, 350, 463, 466, 501, 529, 531, 636
Blok, A.A. II: 408 III: 687
Bloy, Léon II: 113, 349, 683 VI: *125–127*, 307
Bloys van Treslong Prins, P.C. VII: 437
Bloys van Treslong, W. III: 674
Blum, Léon V: 175, *219–220*, 236, 251
Boccaccio, Giovanni II: 535 III: 179 VII: 17
Bodel Nijenhuis, J.T. VII: 85
Boecharin, N.I. V: 57–58
Boeddha, Siddhârta Gautama III: 438
Boele van Hensbroek, P.A.M. VI: 512
Boelgakov, S.N. V: 90
Boemipoetra *(ps.)* VII: 335
Boer-van Rijk, Esther de IV: 673
Boeree, Th.A. III: 687
Boerhaave, H. VI: 392
Boeyong Koening, Si IV: 55
Bogaers, Adrianus VI: 503
Boileau-Despréaux, Nicolas V: 182
Boilly, L.-L. VI: 138
Boissard, Maurice *(ps.)* zie: Léautaud, P.
Boissevain, Charles IV: 388 VII: 459
Bol, Ferdinand VI: 349
Bolland, G.J.P.J. II: 213, 370, 657 IV: 477
Bolomey, B.S. VII: 223
Bom, Willem de IV: *678*
Bonaparte, Joséphine V: 252
Bonaparte, Lodewijk Napoleon, zie: Lodewijk Napoleon
Bonaparte, Louis IV: 683
Bonaparte, Marie II: *609*, *649*, *677* IV: 232
Bonaparte, Napoleon, zie: Napoleon I
Bondroit, César V: 64
Bonifacius, bisschop, VI: 448
Bonnemains-Crouzet, Marguerite de II: 366
Bonnot, Jules II: 483, 486, 489
Booth, William II: 386
Booven, Henri van VI: 50
Bopp, Franz VI: 601
Bordeaux, Henry II: 138 V: 74, 244 VI: 110, 128, 646

Bordewijk, F. II: 647 VI: 49, 122, *233–237*, 382, 388, 400
Boreel van Hogelanden, W. IV: 646
Borel, Henri II: 30, *125*, *256*, 348, 359, 630, 631, 681 V: 159 VI: 429 VII: 28, 324, 333
Borgia, Cesare II: 379, 519
Borgia's, geslacht der II: 459 IV: 472
Borodin, A. *(ps.)* II: 492, 493
Bos, P. R. VII: 484
Bos, Charles du V: 87, 234
Bosboom-Toussaint, A. L. G. IV: 284–285 V: 278 VI: 278–279
Bosch, Jeroen VI: 277, 280, 282, 284, 285, 346, 347, 490 VII: 352
Bosch, Joh. van den IV: *40* VII: 175
Bosscha, J. IV: 198, 200
Bosscha, K. A. R. IV: 461
Bosse, J. P. van IV: 434
Boswell, James VI: 319
Both, Pieter IV: 454 VII: 330
Botticelli, Sandro I: 214 II: 49
Bouber, Herman VI: 301
Boubouroche zie: Courteline, Georges
Bouchardon, Pierre VI: 620
Boucher, L. J. C. VI: 171, 198, 208, 211, 252
Boudier-Bakker, Ina II: *329–330*, 340, 734, 740–741 V: 64, 78, 149, 279 VI: 313–349
Bouhélier, Saint-Georges de II: 568
Bouhon, Johannes VII: 458
Boulanger, G.-E.-J.-M. II: 366
Boulet, J. A. IV: 29, 675
Bouma, H. IV: 192
Bourbon, Louis de VI: 485
Bourbons, geslacht der VII: 231
Bourget, Paul II: 42, 87, 190, 336 V: 244 VI: 110
Bourgogne, A.-J.-B.-F. VI: 103 VII: 10
Bousquet, G. H. VII: 383, *412–439*
Boussenard, Louis II: 126 V: *258*
Boutens, P. C. II: 98, 100, 146, 154, 243, 292, 337, 339, 448, 450, 475, 556, 701, 748 V: 148, 150 VI: 338, 463, 472, 498, 499, 505, 529, 530, 534, 539, 609, 645
Bowen, Marjorie VI: 297
Boylesve, René V: *215*, *231–233*, *234–235*
Braak, Menno ter I: 166 II: *212–221*, 224, 264, *275–276*, 277, 281, 297, 299, 300, 301, 302, 304, 361, 407, 410, 416, 440, 447, 448, 465, 527, 537, 646 – 648, *649 – 650*, *650–652*, 655, 662, 679, 682, 684, 685, *689–690*, 703 IV: *459*, *466–467*, 550, 554, 564, 566, 568, 569, 572–577, 579, 581, 582, 595–601, 603–604, 606, 622 V: *70–72*, 77, 78, *82*, 92, 115, 121, 133, 145, *159–160*, 160–161, 161–162, 246, 249, 256, 277, 279 VI: 7–*10*, 16, 18, 42, *198–203*, 243, 251, 288, 335, 346, 420, *426–435*, 447, 481, 486, *631–634*, 636, 650, 651 VII: 26, 27, 31, *109–112*, 113, 127, 128, 349, 353, 365, 367, 369, 374, 377, 399, 440, 463
Braam, J. P. van VII: 227
Brabander, Gerard den *(ps.)* VI: 355, 404, 469, 470, 481, *539–546*
Brailowsky, A. II: 668 V: 335
Brandes, A. L. J. VII: 333
Brandes, Georg II: 336
Brandt, Willem *(ps.)* VI: *372–382*
Brants, I. I. VI: 407
Brauw, C. A. de IV: 377
Brébeuf, G. de V: 223
Bredero, Gerbrand Adr. II: 360, 362 VI: 210, 456, 543
Bredius, A. V: 175

Breen, Leo van VI: 469, 537
Brentano, Bernard von II: *440–444* VI: 40
Brest van Kempen, C.P. IV: 11, 51, 63, 78, 93, 178, 182, 185, 216, 239, 240, 260–262, 266, 271, *274–278*, *283–286*, 290, 291, 294, *298–300*, 305, 309, 328, *330–335*, *339–345*, 347, 349, 354, 372, 374, 376, 378, 385, 391, 393, *395–408*, 592
Brest van Kempen, J.J. VII: 84, 269
Breton, André II: *108–112*, 114, 115, 116, 117, 118, 353 VI: *159–161*, 399, 400
Breton, H. VII: 182
Bretonne, N.-E. Restif de la VI: 121, 122
Brett, Dorothy IV: 460
Breydel, Jan I: 168
Brinio V: 97
Brink, Jan ten II: 270, 623 IV: 672 VI: 333 VII: 481
Brockhaus, F.A. VI: 122
Brœndal, Viggo II: 710
Brom, Gerard II: *621–634* VI: 268, 269, 271, 272, 273, 274, VII: 150, 151, 169, 192, 235, 275, 283, 284, 285, 296, 302
Bronstein, Leib, zie: Trotsky, L.D.
Brontë, Emily II: 97 VI: 191
Brook, Clive II: *411–415*, 737
Brooke, Rupert II: 76, *382* V: 148
Brooshooft, P. VII: 125, 156, 157, 458
Brousson, J.-J. VI: 164
Brouwer, C. III: 626, 634
Brouwer, E. II: 488
Brouwer, Hendrik IV: 454
Browning, Robert I: 345
Bruant, Aristide I: 229, 241 II: 170, 171
Bruce, G.I. IV: 223
Bruce Lockhart, R.H. VII: *314–321*, 367
Brueghel de Oude, Pieter V: 318 VI: 25, 280 VII: 352
Bruggen, Carry van II: 160, 302, 390 VI: 462
Bruidspaar van Nederland, Het zie: Hans, D.
Bruinsma, Vitus IV: 673
Brulé, André II: 548, 564
Brulez, Raymond V: 123
Brumund, J.F.G. II: 622 IV: 174, 433 VII: 285, *296–302*, 333, 336, 338, 339, 342, 344
Brunclair, Victor II: 178 VII: 501
Bruning, Gerard II: 51–52, 63, 181, 286, 298, 682 V: 256
Bruning, Henri II: 175, 281 VI: 406
Brunswijk-Oels, Fred.W., hertog van VII: 239
Brunswijk-Wolfenbüttel, Ferd., hertog van III: *586 vlgg.* V: 514, 516, 518, 520
Bruyn, Cor IV: *597*
Bruyn Prince, P.M.L. de IV: *40–41*, 42, 61, 66, *70*, 71, 90, 91, 181, 274, 340, 393, 403, 404, 417, 447–448, 591, 592
Bucci, Clodoveo VI: 139
Buckland Wright, John VI: 48
Buddenbrock, J.J.H.W. von V: 527
Buddingh, S.A. VII: 84, 85, 87, 89, 298
Bühler, Charlotte VI: 345
Bull, A.J. de IV: 504
Bulwer Lytton, Edward VI: 576, 625
Bunuel, Luis II: 670
Bunyan, John V: 176
Burckhardt, Jacob V: 195
Burer, L. VII: 94
Burne-Jones, Edward II: 49

Burns, Robert VI: 481
Burssens, Gaston II: 7–*8*, 69, 70, 178 VII: 502
Busch, Wilhelm V: 318
Bus de Gisignies, L. P. J. du IV: 642 VII: 240
Busé, H. J. IV: 608
Bushman, Francis III: 383
Busken Huet, C. II: 169, 449, 623, 626, 657 III: 687 IV: 127, 193, 284, 478, 490, 518, 520, 521, *527–535*, 536, 537, 591–592, 610, *670–671*, 682 V: 278, 279, 540 VI: 266, 269, 278, 281, 284, 344, 373, 390, 395, 492 VII: 22, 118, 119, 149, 193, 223, 456, 458, 459
Bussy le brave, R. de Rabutin, comte de II: 593
Butler, Samuel VI: 319, 385, 499, 500
Buuck, Adriana de I: *44–45* II: 276
Buysse, Cyriel II: 157 III: 206 VI: 647
Byron, G. Gordon lord I: 118, 345 II: 25–26, 138, 252, 351, 356, 428, 474, 546 III: 29, 318 IV: 12 V: 183, 204 VI: 24, 39, 383, 393, 573, 644
Byvanck, W. G. C. IV: 521, 522 VII: 231

Cabanès, A. VI: 122
Cadoudal, G. V: 99
Caesar, G. Julius IV: 57 V: 114, 115, 126 VI: 206, 479
Cagliostro, A. II: 593, 713 VI: 573
Cagney, James II: 737
Caine, Hall III: 179
Calas, Jean III: 677
Calcar, Elise van V: 278
Caligula, Gajus II: 685 VI: 384–387
Calloway, Cab II: 692
Camera Obscura zie: Beets, N.
Cami, P.-H. II: 592, 664
Camões, Luiz de III: 101, 677 V: 343 VI: 392
Campert, Jan R. Th. II: 282 V: *189*, 256
Camphuys, J. III: 678
Camphuysen, Dirk Rafaëlsz. II: 360
Campioni, M. J. J. B. H. III: 388 VII: 12
Capellen, G. A. G. Ph. van der IV: 533, 635 VII: 240, 241, 246, 247
Capellen, Joan-Derk van der VI: *393–394*, 396
Capellen van de Marsch, R. J. van der VII: 245
Carco, Francis *(ps.)* II: 228
Carey, Harry II: 414
Carillo, Leo V: 167
Carleton, Dudley VII: 232
Carlyle, Thomas II: 336, 422 IV: 32 VI: 8
Carolus, C. E. P. IV: 48, 240, *247–250*, 252, *254–262*, 265, 266, 267, 273, 289, *291*, 303, *318–320*, 488
Carolus, weduwe IV: 48, 240, *247–249*, *273*, 472
Carpentier, Georges III: 349 V: 124, 291
Carpentier, P. de IV: 454
Carrière, Eugène V: 209
Carson, E. H. II: 83
Carter, Nick zie: Coryell, J.-R.
Casanova de Seingalt, G. J. I: 435 II: *24–25*, 102, 111, 123, 130, 366, 426, 529, 615 III: 407, 410 V: 182 VI: 65, 87, 122, 310, 573, 583, 653 VII: 17, 49
Casimir, R. II: 219, 262, 385, 457 V: 282, 289 VI: 198 VII: 369
Cassou, Jean II: 11
Casteels, Maurice VII: 502
Castellane, Boni de II: 25

Catharina II van Rusland III: 168 VI: 273 VII: 204
Cats, Jacob II: 438 VII: 385
Catulle-Mendès, Jane VI: 124, 153
Caulaincourt, A.-A.-L. de VI: 119
Cavalieri, Lina III: 57, 102
Cazotte, Léon I: 237
Céline, Louis-Ferdinand II: 635 V: 68, 188, 209 VI: *52–54*, 116, 177, 178, 179
Celliers, J. F. E. VI: 338
Cellini, Benvenuto I: 214 II: 738
Cenci, Francesco III: 512, 688
Cendrars, Blaise II: *173*, 174, 181, 184, *201–202*, 203, 205, 280 VI: *45–47*, 52, 220
Cervantès Saavedra, M. de V: 203, 280, 281, 555, 556, 559, 560
Cetewayo, koning, VI: 159
Cevanu, Mia *(ps.)* VI: 267
Cézanne, Paul II: 405 V: 177
Chabaneix, Philippe II: 228
Chadourne, Marc II: 497 VI: 72
Chailley-Bert, J. VII: 436
Chais, Charles III: 610
Chamberlain, N. VII: 450
Chamfort *(ps.)*, N.S. Roch, II: 149, 152, 220, 617 VI: 413
Chamisso, A. von *(ps.)* V: 147
Champion, H. VI: 134
Chamson, André VI: *94–96*
Chanlecy, Ch.-A. de, zie: Artagnan, Ch.A. d'
Chantal, Marcelle II: 672
Chaplin, Charles S. I: 251 II: 165, *166*, *344*, 538, 670, 671 V: 106, *139*, 141
Charcot, J. M. IV: 599 V: 318
Chardonne, Jacques *(ps.)* VI: 101, 114
Charivarius *(ps.)* VI: 535, 538
Charlemagne (Karel de Grote) V: 9, 100
Charles, Marianne, zie: Haren Charles, M. van
Charpentier, John V: 95, 96, 100
Chasteleyn, C. VII: 192
Chateaubriand, F.-R. de II: 234, 353, 402 IV: 430, 433 V: 96, 98, 100, *116*, 199, 233 VI: 39, 71, 110, 119, 148, 151, *495*, 496, 497 VII: 302, 400, 438
Chateleux, J. J. A. de IV: *93–94*, 288, 681
Chaucer, Eve VI: 617
Chazournes, Félix de VI: *183–185*
Chénier, André I: 187 II: 280–281, *408* IV: 319 VI: 632
Cheops, koning, VII: 35
Chesterton, G. K. II: 129, 144, 726 V: 189 VI: 362, 562, *565–566*, 586, 587, 589, 590, 591, 600, 626, 627
Cheusses, F. H. de III: 623–626
Chevalier, Maurice II: 344
Chiappe, Jean III: 505, 506, 519, 520, 521, 529
Chiot (A. d'Anglerays) II: 593
Chirico, Georgio de II: 106
Chopin, Frédéric II: 406 III: 103
Christian Wahnschaffe zie: Wassermann, J.
Christie, Agatha *(ps.)* VI: 562, 598, *609–611*, 627
Christoffel, H. VII: 10
Churchill, W. S. VII: 469
Chwang Tze II: 348
Ciano di Cortellazzo, G. V: 126
Cicero, M. Tullius IV: 575
Cimarosa, D. VI: 322
Cinquez, Jozef VI: 158
Cladel, Judith II: 171, 172
Cladel, Léon II: 172
Clarissa Harlowe zie: Richardson, S.
Clarke, Harry VI: 48
Class, H. VII: *379–380*

Claudel, Paul II: 106, 149, 186, 232, *724* V: 68, 102, 193, 213, 218, 267, 292 VI: 62, 97, *109*, 437, 471
Cleerens, J.B. IV: 120, 183
Cleland, John II: 31, *424*
Cleopatra I: 70, 110, 256 II: 554 III: 64, 65
Clerq, A. le VII: 154, 157–159
Clive, Robert III: 661 IV: 462
Clouet, Jean (Janet) V: 353
Cocanat, Annibal de II: 593
Cocteau, Jean II: *10–12*, 24, 71, *118–119*, 120, 128, 170, 172, 174, 280, 504, 543, 564, 616, 617, 668, 669, 670 V: *118*, 208, 209 VI: 176, 246, 286, 479 VII: *354–355*
Codreanu, Cornelius III: 7, 8
Coehoorn, Menno III: 575
Coen, Jan Pietersz. IV: 141, 347, 454, *461*, 462, 481 V: 134–135, 239, 266, 286 VI: 285, 294, 346, *347–348* VII: 55, 64, 228, 265, 319, *329–330*, 437
Coenen, Frans I: 596 II: 652 IV: 459 V: *227*
Cohen Stuart, A.B. VII: 89
Coignet, J.-R. VI: 103
Colbert, J.-B. II: 594, 601, 602
Colenbrander, H.Th. II: *618–620* IV: 140, 462, 529, 531, 532–533 VI: 394
Coleridge, S.T. II: 78
Colerus, Joh. VI: 346
Colijn, H.V: 97, 185, 284 VII: 26, 67, 416, 432–435, 443
Collard, P.A.A. IV: 240, 287, 323, 324, 331
Collem, A. van II: 14, 15, 408 VII: 451
Collins, William Wilkie VI: 362, 516, 551, 576, *581–585*, 620, 623, 626
Colman, Ronald VI: 517
Columbus, Christoffel III: 101
Commynes, Philippe de VI: 111
Conan Doyle, A.II: *127–128*, 129, 145, 239, 269 III: 388 V: *144*, 259, 260 VI: 49, 85, 103, 128, 362, *551–557*, *560–568*, 573–574, 581, 583–585, *586–593*, 598–599, 606, 609–612, 618, 624, 636, 627 VII: 100
Condé, le grand (Louis II de Bourbon) II: 599, 600 VI: 285
Condillac, E.Bonnot de VI: 132
Congreve, William II: 87
Coninc, Pieter de I: 168
Conrad, Joseph *(ps.)* II: *97*, *103–104*, 202, 260, *633–634*, 739 III: 23, 208, 403 IV: 174 V: 260 VI: 266, 319, 465 VII: 265, 314, 320
Conscience, Hendrik VI: 492, 504 VII: 108
Constant, Benjamin II: *131–133*, 312, 354 V: 95, 122, 271 VII: 401
Constant, L. VI: 119
Contes Cruels zie: Villiers de l'Isle-Adam, Aug. de
Cook, Thomas IV: 567
Coolen, Antoon II: *268*, 713 V: 278, 306 VI: *213–217*, 654
Cooper, Fennimore VI: 303, *575*, 577, 625
Coorengel, C.G. IV: 217, 220
Coornhert, Dirk Volkertsz. V: 61 VI: *497–500*
Copeau, Jacques II: 551, 667 VI: 479
Copernicus, Niclas VI: 579
Coppée, François II: 170
Coppola, F. II: 709
Coquelin aîné, B.-C. II: 596
Corbière, E.-J. Tristan I: 251 II: 77, *243–246*, *249–250*, 261, 300, 384, *473–474* V: 182, 213, *267* VI: 409, *544*, 649, 660 VII: 504

Corday d'Armont, Charlotte I: 471
Cordon, mlle de VI: 143
Corelli, Marie *(ps.)* II: 125, 126, 702, 743 III: 143 VI: 191, 297, 641
Corneille, Pierre II: 662, 668 III: 682 V: 182
Cornets de Groot, J. P. VII: 84, 241
Cornette, A. H. VI: 488
Corsari, Willy *(ps.)* II: 734
Cortez, Fernando V: *134–137*
Cortez, Ricardo V: 140, 142
Coryell, John-Russell II: 127, 662, 664 VI: *585–586*
Cosinus *(ps.)* III: 267 V: 259
Costa, I. da IV: 461 V: 227
Coster, Dirk II: *12–18*, 23, 42, 63, 65, 67, 151, 155, 167, 168, 171, 181, 186, 191–193, 220–222, 265, 275, 298–300, *309–391*, 438, 440, 658, 680, *682–684*, 686, 688, 738, 739 V: 237, 282 VI: 10, 314, 406, *411–419*, 486, 632 VII: 44
Couderc, Roger VI: *129–131*
Coué, E. I: 278
Coulevain, Pierre de VI: 100, 303
Couperus, Louis M. A. II: 127, 141, *158*, 197, 335, 338, *339–340*, 390, 627, 630, 633, *655*, *688*, 700, 743 III: 444 IV: 14, 570, 572, 611, 675 V: 74, *121*, *145*, 149, *235*, *244*, 268 VI: 22, 28, 73, 265, 266, 270, 271, 275, 297, 299, 300, 303, *304*, *386*, 387, 432, 488, 590, *647* VII: 15, 45, 138, 324, 333, 390, 463, 465, 470
Courier, Paul-Louis VI: 8, 94
Courier dit Dubekart, A. M. VII: 125, 167
Courteline, Georges II: 565, 591 VII: 437
Courths-Mahler, Hedwig II: 130 VI: 36, 301, 417, 418 VII: 99, 101
Couthon, G. II: 224
Cramer, Rie II: 450
Cranach, Lucas VI: 483
Creixams, Pedro II: 165
Cremer, J. H. IV: 41
Cremer, J. J. V: 278
Crémieux, Benjamin II: 738
Crémieux, H.-J. III: *102*
Creusesol *(ps.)* VI: 190
Crillon, L.-B. de Berton de IV: 461 V: 239
Croce, Benedetto VII: 385
Crofts, Freeman Wills VI: *560–561*, 563, 565, 567, 622, 627
Cromwell, Oliver VI: 449
Crone, B. B. IV: 128–129
Crone, C. C. S. VI: 483
Cronjé, P. A. III: 136
Cronström, Isaack Kock, baron III: 575, 669, 670
Crookes, William II: 26
Crozet, Louis V: 199 VI: 142
Crullers, Maria, zie: Kayser-Crullers, Maria
Cunard, V. VII: 320
Curial, Clémentine VI: 142
Curie, Pierre VI: 343
Curwood, James O. VII: 482
Cuvier, G. II: 439 VI: 565
Cyriel, grootvorst, III: 526
Czartoryska, prinses, II: 131, 529

Daalberg, Bruno *(ps.)* VII: *235–236*
Daalen, G. C. E. van VI: 266 VII: *7–9*, 11, 449
Daendels, H. W. III: 88 IV: 141, 347, 461, 462, 481, 482, 638 VII: 125, 228, 229, 230, 239, 317
Daisne, Johan *(ps.)* VI: 354, *358*, 482
Dajoh, M. R. VII: 77–80
Dake, C. L. VII: 438
Daladier, E. III: 513, 519, 522, 523

Dale, J.H. van IV: 245
Dalem, ma VII: 338
Dalmeijer, J. C. VII: 433
Damas, messire II: 601
Damwijk, C.M. VII: 292
Dame aux Camélias, La zie: Dumas fils, A.
Daniels, Bébé V: 140
Danckelmann, Sophia, barones von V: *517 vlgg.*
Dante Alighieri I: 178, 275, 297 II: 170, 362 III: 349, 681 V: 62, 63 VII: 449
Danton, G.-J. I: 117 II: 519, 736
Daragon, Jean II: 150
Daria, mbok VII: 78
Darlang, F. III: 388 VII: 12
Darnley, H.S. V: 501
Darthy, Gilda III: 57
Daru, Martial VI: 142
Daru, Pierre VI: 138, 142
Daru-Nardot, Alexandrine VI: 138, 142
Darwin, Charles I: 298
Dasté, Marie-Anne II: 667
Datoe, Aro VI: 157, 158
Daudet, Alphonse II: 170, 591 VI: 62, 397 VII: 261
Daudet, Léon II: 106, 667 VI: 167, *397–398*
Daum, P.A., zie: Maurits *(ps.)*
Daumier, Honoré V: 318 VI: 22, 278 VII: 353, 356
Daun, L. von III: 595
David, koning, III: 94
David, Fritz V: 265
David, Gérard I: 172 V: 95 VI: 490
Davids, Henriëtte II: 550
Davids, Louis VI: 301
Da Vinci, Leonardo II: 417 IV: 617
Davoust, L.-N. VI: 294 VII: 230
Debraye, Henri VI: 137
Debrot, Cola I: 130 V: 303 VI: 185, 313, *527*, 528, *531–532*
Debussy, Claude I: 574
Decorte, Bert V: *93–94* VI: *483–484, 487*
Dedreux d'Orcy, A. VI: 138, 140
Deeping, Warwick II: 143, 701 VI: 301
Defoe, Daniel II: 123, 424 V: 147
Defresne, A. II: 199, 254 V: 61–62 VI: 600
Degas, Edgar VI: 543
Degrelle, Léon V: 298
Deinse, F.J.H. van VII: 92
Deken, Agatha (Aagje) II: 329, 390 IV: 126, 611 V: 176
Dekeukeleire, Charles II: 278 VII: 502
Dekker, Maurits II: 731 V: *161–162* VI: 30, 40, 325, 336, 653 VII: 103–104, 456
Dekobra, Maurice II: 42, 46, 137, 699 V: 189, 237, 248 VI: 110
Delacroix, Eugène V: 253 VII: 356
Delaunay, Robert VII: 501
Dell, Ethel M. V: 306 VI: 417
Delteil, Joseph II: 113, 181, 184 VI: 64
Dembowski, Métilde VI: 142
Demidof, prins, VI: 140
Demonen, De zie: Dostojevski, F.M.
Demosthenes III: 569
Dempsey, Jack III: 349 VII: 364, 368
Denis, Maurice VI: 107
Derème, Tristan II: 228
Déroulède, Paul V: 57 VI: 325, 326 VII: 103
Dèr Mouw, J.A. VI: 336, 501, 502
Dermul, Jan VII: 500
Desaix de Veygoux, L.-C.-A. V: 99

Desbordes, Jean II: 118–119
Desmoulins, Camille II: 141, 519
Desnos, Robert II: *115–116*
Desta, Ras V: 240
Destouches, L.-F., zie: Céline, L.-F. *(ps.)*
Deterding, H.W.A. III: 201, 515, 516 V: 94 VII: 29
Deux Hommes à la Mer zie: Valéry, Paul
Deventer, C.Th. van IV: 86, 194, 200, 435, 448 VII: 159, 160
Deventer, J.S. van VII: 272
Deventer, R.J. van VII: 272
Deventer Jszn, S. van VII: 87, 90, 91, *268–273*, 294
Dewantoro, Ki Hadjar VII: 97, 152, 348, *426*
Dewata, Sangratoe VII: 340
Deyssel, Lodewijk van *(ps.)* II: 155, 158, 337, 388, *615*, 628, 629, 682, 683 IV: 28, 447, 477, 482, 492, 499, 506, 508, 514, 515, 525, *610–611*, 623, 687 V: *244* VI: 256, 338, 383, 427, 437, 476, 505, 644 VII: 44, 136, 137, 367, 390, 448, 457, 458, 461, 465, *473–475*
Diable au Corps, Le zie: Nerciat, A. de
Diaboliques, Les zie: Barbey d'Aurevilly, J.
Diamond, Jack V: 396
Diard, P. VII: 280
Dickelman, J.H. IV: 104, 107, 112, 118, 128
Dickelman, mevr. IV: 123, 132–134
Dickens, Charles I: 187 II: 170, 477, *551* IV: 107, 236, 463 VI: 303, 362, 551, 573, 576, *578*, *580*, *585*, 625, 626
Dickinson, Emily VI: 17, 18, 432, 435
Dictator, De dolle zie: Helman, Albert
Dideriksz, Jan *(ps.)* zie: Thomson, J.Jac.
Diderot, Denis II: 23, 149, 152, 531, 544–545, 547, 646, 655, 682 III: 605, 606 IV: 477 V: 63, 176, 269, 515 VI: 151 VII: 188, 194, 195, *199–201*, 204, 206, 208, 209, 210, 214, 348
Diemen, A. van IV: 454 VII: 265
Diepenheim, J.W.C. IV: 427
Diepenhorst, H. IV: 64, 86
Diepenhorst, P.A. IV: 612
Dietrich, Marlene *(ps.)* I: 113 II: *410–414*, 737
Dijck, A.J. van IV: 261
Dijk, J.W. van VII: 447–453
Dillen, Ine van II: 15
Dimitroff, G. II: 692 III: 443, 446, 506, 527, 529 V: 202
Dine, S.S. van II: 616
Diogenes van Sinope II: 59 IV: 57
Dipo Negoro III: 37 IV: 237, 545 V: 561 VI: 194 VII: 240, 320
Dirks, W.H. IV: 686
Disraëli, B. lord Beaconsfield VII: 385
Dixi *(ps.)* VII: 156, 165
Djajadiningrat, Achmed VII: *322–326*
Djasima, njaï II: 631 III: 90 VII: 295
Djojopoespito, Soewarsih VII: *139–145*
Döblin, Alfred V: 149 VI: 654
Dodge-Luhan, Mabel IV: 460
Doedes, N.D. II: 162
Doerahman IV: 261
Domela, Harry V: 296
Domela Nieuwenhuis, F. VII: 460, 461
Dominicus, F.C. IV: 569
Dominique zie: Fromentin, E.

Domon, O.O. VI: 195
Donker, Anthonie *(ps.)* II: 157, 163, 166–168, 195, 265, 274, 329, 331, 363, 367, 368, 382, 386, 395, 404, 405, 407, *436–445*, 455, 457, 534, 558, *588–589*, 590, 652, 662, 663, 681, *682–683*, 684, 686, 694 IV: 569 V: *235–236*, 237 VI: 42, 191, 333, 427, 428, 535, 540, 650 VII: 31, 348
Donkersloot, N. A., zie: Donker, A. *(ps.)*
Doolaard, A. den *(ps.)* II: 148, 195, *200–206*, 224, *268*, 279, 280, 683, 686, 692, 702, 703 V: 117, 250, 256 VI: 40, 265, 324, 335, 383, 439, 653
Doorenbos, W. VI: 510
Doré, Gustave III: 105 V: 343, 556
Dorp, H.M. van VII: 94
Dorval, Marie V: 172
Dos Passos, John V: 167, 188 VI: 254, 654
Dostojevsky, F.M. I: 185, 237 II: 30, 41, 43, 63, *97–98*, *102–103*, 141, 145, 159, 167, 170, 189, 190, 268, *316–325*, 326, 327, 330, 332, 336, 340, 341, 371, 382, 384, 385, *389*, 449, 514, 549, 550, 566, 567, 578, 579, 637, 638, 639, 646, 655, 659, 660, 738 III: 161, 162, 366–367 IV: 12, 376, 537, 617 V: 38, 68, 146, 161, 184, 187, 188, 190, *191*, 203, 209, 235 VI: 64, 91, 93, 153, 173, 223, 266, 277, 321, 339, 444, 558, 568, 571, *582–584*, 606, 626, 653 VII: 101, 110, 455, 484
Douglas, Alfred II: 78, 83, 84, 85, *161–163* VI: 309
Douglas Thomson, H. VI: 549, 551–552, 558, 561, 565, 566
Doumer, P. II: *458–460*
Doumergue, G. III: 523, 534 VI: 84
Douwes Dekker, A.H.E. IV: 447
Douwes Dekker, E., zie: Multatuli *(ps.)*
Douwes Dekker, E.F.E. IV: 6, 246, 409, 413, 448 VII: *146–168*, 426, *428*, 429, *430*, 433
Douwes Dekker, Engel IV: 17, 26, 28, 561
Douwes Dekker, G.M.G. IV: 350, 359, 361, 452, 690, 692
Douwes Dekker, H.C. IV: 447
Douwes Dekker, Jan IV: *17 vlgg.* VII: 146
Douwes Dekker, Kaatje, zie: Abrahamsz-Douwes Dekker, C.
Douwes Dekker, Nonnie, zie: Bassani-Douwes Dekker, E.H.
Douwes Dekker, Pieter IV: 24, 25, 113, 143, 144, 149, 157, 197, 215, 475
Douwes Dekker, P.J.C.E. (Edu) IV: 206, 218, *422 vlgg.*
Douwes Dekker, Willem IV: 17, 22, 23, 197
Douwes Dekker-Hamminck Schepel, M.F.C. (Mimi) IV: *11 vlgg.*
Douwes Dekker-Klein (Klijn), S.E. IV: 18
Douwes Dekker-Post van Leggeloo, A.G. IV: *543–628*
Douwes Dekker-van Wijnbergen, E.H. (Tine) IV: *8 vlgg.*
Dozy, G.J. III: 687
Dreiser, Theodore II: 145 VI: 246
Dreyfus, Alfred III: 509 IV: 441 VI: 70
Drieu la Rochelle, P. II: 352, 353, 441, 442, 443, 499, *512–515*, 522, 532–534, *610–611*, 721 V: 104, 125, 234 VI: *96–102*
Drinkwater, John V: 182

Drost, Aarnout V: 278 VI: *495–497*, 498
Droz, Gustave II: 424
Drumont, Édouard VI: 70 VII: 21
Dsjengis Khan II: 246, 715, 721, 722 V: 91
Dubois, Pierre H. VI: 531
Ducasse, Isidore, zie: Lautréamont, comte de *(ps.)*
Ducis, Jean-Louis VI: 139
Duflos, Huguette F. II: 672
Duhamel, Georges II: 12, 180, 191, 385 V: 9, 305 VI: 73, 320
Duinkerken, Anton van *(ps.)* II: *144*, 212, 218, 220, *280–281*, *612–613*, 652, 680, *682*, 683, *724–726* IV: *589–590*, 594–*595*, 596, 604, *612–613* V: 61, 117, 118, *119* VI: 428, 487, 507, *528–529*, 532, *631–640*, 649 VII: *445*
Dujardin, Edouard II: 9 VI: 280, 323
Du Laurens, H.-J.-L., abbé VI: 52
Dullin, Charles II: 667, 668
Dumas père, Alexandre II: *129*, 170, 325, 490, *591–605* III: 62, 321, 509 V: *259*, 561 VI: 96, 144, *173*, 216, 436, 562, *580–581*, 582, 604, 617, 625, 626 VII: 558
Dumas fils, Alexandre I: 551–552 II: *591* V: *260*
Dumonceau, J.B. VII: 239
Dumont, Berthe VI: 126
Duncan, Isadora II: 608, 609 V: 52 VI: 163, 467
Dupouey, P. VI: 176
Dupui, N.P., zie: Pui, N.P. du
Duranty, L.-E.-E. II: 327, 328, 368
Durtain, Luc. VI: 320
Duse, Eleonora II: 341, 372, 377 IV: 564
Dussen, E. van der III: *636–644*, 648, 651, 656, 673
Dussen, H. van der III: *592 vlgg.*
Dussen-van Hulst, Elisabeth (Baletta) van der III: *592 vlgg.*
Duurkoop, J.A. VII: 186
Duval, Jeanne VII: 356
Duyl, G. van VII: 63
Duymaer van Twist, A.J. II: 335, 449 IV: 11, 63, 79, 105, 131, 169, 178, 186, 188, 216, *221–224*, 231, 269, 302–303, 305, 307, 310, 320, *327–330*, *334–336*, 337, 346, 347, *350–369*, 374, *383–392*, 440, 491, 535, 552–553, *589–590*, 592, 615, 633, *635–648* V: 185 VI: 8 VII: 146, 260, 290, 299
Dwinger, E.E. II: 661, 665
Dzjoegasjvili, Jossip W., zie: Stalin, J.

Eastman, Max II: 489, 490
Ebers, Georg M. VII: 335
Eckeren, Gerard van *(ps.)* II: 28 V: 64 VI: 370
Eckermann, J.P. V: *204* VI: 319
Eckhart, Johann VI: 573
Eden, Anthony V: 232 VI: 186, 367
Edison, Th. A. II: 365 V: 94
Edward VII, koning, I: 204
Eeden, Frederik van II: 234 V: 184 VI: 290, 305, 376, 505, 647 VII: 275, 354, 437, *461–465*, 467
Eekman, N. VI: 456
Eerens, D.J. de IV: 40 VII: 84, 240, 243
Ees, Annie van der Lugt Melsert- van II: 540, 541
Eewijck, Egbert VI: 355
Effen, Justus van I: 162 V: 247, 277 VI: 334
Eggink, Clara VI: *461–468*
Ehrenburg, Ilja II: 509, 639, 641, 702, 717, 730, 731, 733 IV: 437 V: *78*, 81, 82, 83, 167, 211, *247–*

248, 274 VI: 40, 205, 328, 654 VII: 46, 106, 347, 399, 408
Einstein, A. II: 107, 680 IV: 621
Eisenstein, Sergei M. V: 141
Elihu II: 57, 58, 72, 168
Elisabeth I, koningin, V: 138 VII: 388
Ellendigen, De zie: Hugo, V.
Ellendt, E.G.G.R. VII: *53–54*
Ellis, H. Havelock I: 257
Elsevier-van Alphen, Eva VI: 122
Elsschot, Willem *(ps.)* II: 157, 628 VI: *221–224*, 308, 337, 402, 544, 545, 640
Eluard, Paul II: 111, *114*, 118
Emden, F.J.G. van IV: 569, *600–601*
Emerson, R.W. II: 336, 337
Emilia Galotti zie: Lessing, G.E.
Emma, koningin, VII: 62
Ende, J. van den IV: 659
Engelberts, J. Em. IV: 685
Engelhard, N. VII: 229
Engelhardt, Nic. VII: 341
Engelman, Jan II: *269*, 279, 281, 287, 288, 298, 303, 395, 439, 450, 451, 476, *583–588*, 589, 691 V: 71, 72, 256 VI: 16, *251–252*, 649
Engels, Friedrich II: 482, 490, 500 VI: 40, 102
Engers, Adolf VII: 179
Ennery, A. Ph. d' V: 561
Enver Bey VI: 174
Éon de Beaumont, Ch.-G.-L.-A.-A.-T. chevalier d' VI: 25
Epictetus II: 65, 160 VI: 59, 60
Epstein, Jean VII: 500
Erasmus, Desiderius II: 387 III: 545 IV: 525 V: 63, 91 VI: 284, 359, 432, 498, 524–525 VII: 348
Erberfelt, Pieter VII: *52–55*, 265, 319
Erckmann-Chatrian VI: 96, 166
Erens, Frans VI: 512 VII: 457
Escholier, Raymond V: 254
Esparbès, Georges d' VI: 96
Essarts, Guillon des II: 598, 599
Essex, Robert Devereux, count of V: 138 VII: 388
Estaunié, Edouard VI: 128
Esternod, Claude d' II: 423
Ett, Henri A. IV: 542, 692
Eugénie de Montijo, keizerin, VI: 140
Eugénie Grandet zie: Balzac, H. de
Euripides V: 196
Eustace, Robert VI: 567
Evangeliën, De II: 56, *59–60*, 648
Everts, C. IV: 15
Ewers, Hanns-Heinz II: 733 VI: 26, 49, 122, 234, 384, 574
Exquemelin, A. O. VI: 104, 156, 330
Eyck, Jan van I: 168
Eyck, P.N. van II: 15, 265, 337, 358, 385, 618, 619, 620 IV: 533 V: 150 VI: 209, 356, 488, 495, 496, 501, 502, 538
Eyk, Henriëtte van VI: 337, 462
Eysselsteijn, Ben van II: 216

Faber, J.G.A. IV: 511
Faber, G.H. von VII: 436
Fabian, Warner *(ps.)* II: 143 VI: 254
Fabricius, Jan II: 630 VI: 190 VII: 481
Fabricius, Johan V: 306, 319 VI: 41, 191, 201, 313, 653
Fackere, Jef van de IV: 456
Fagel, F. III: 564, 674
Fairbanks, Douglas II: 703
Fantin-Latour, H. V: 253
Fantômas zie: Souvestre, P. en Allain, M.
Farleigh, John VI: 60
Farnol, Jeffery III: *321–322*, 333–334 V: *260*

Farrar, Frederic W. II: *129*, 130 III: 215 V: *258*
Farrère, Claude *(ps.)* II: 234 V: 125, *215*, 260 VI: *110–113*, 161
Faulkner, William III: 9 V: 176, 209 VI: 79, 605
Fauriel, Claude VI: 142, 143
Faust, Leo II: 44
Faux-Monnayeurs, Les zie: Gide, André
Feber, L.J.M. II: 621
Fedin, Konstantin VII: 106
Feisser, J. F. IV: 515
Feith, Jan V: 306
Feith, Rhijnvis V: 336 VI: 506
Fénélon, F. de Salignac II: 113 III: 605
Feniks, Fientje de III: *265–266*, 269
Fernandez, Ramon II: 215 VI: *54–56*
Ferragus zie: Balzac, H. de
Ferry, Gabriel II: 126 V: 68, 257
Feu, Le zie: Barbusse, H.
Feuchtwanger, Lion II: 443 V: 236 VI: 75, 279, 289, 385 VII: 396
Feuerbach, E. II: 610 VI: 102
Feugen, H.N. Witbols, zie: Witbols Feugen, H.N.
Feuillet, Octave II: 139 V: *236–237*
Féval père, Paul II: 129, 591 VI: 96, 436
Féval fils, Paul II: 591, 592
Feylbrief, J.K., zie: Oudshoorn, J. van *(ps.)*
Fielding, Henry V: 247
Figner, Vera II: *398–401*
Fiore, Domenico VI: 142
Fitzgerald, Edward II: 77
Flammarion, Camille II: 125, 126
Flaubert, Gustave I: 237, 573 II: 76, 154, 327, 443, 550, 585 V: 67, 120, 187, 233, 244, 268 VI: 130, 179, 297, 397
Flavius Josephus VII: 246
Fleuret, Dominique VI: *103–105*
Fleuret, Fernand VI: *103–105*, *119–123*
Florian, J.P.C. de VI: 145
Fock, D. VII: 160
Fokkens, F. VII: 156, 157
Fontaines, M.-L.-Ch. de Pelard de Gury, comtesse de VI: 145
Foore, Annie *(ps.)* II: 626, 627, 629 VI: 264, *268–275* VII: 481
Forain, J.L. I: 183
Forberg, F.K. VI: 9
Forbes, Archibald VII: 321
Ford, Henry II: 517, 520 VI: 64
Forster, E.M. V: 81
Fosca, François VI: *570–571*, 572, 573, 575, 576, 580, 581, 583, 584, 587, 588, 590, 605, 606, 607, 608, 609, 614
Fouché, Joseph V: 95, 96, 100
Foucquier-Tinville II: 224
Foujita II: 88
Fouquet, Nicolas II: 601, 602
Four de la Crespelière, sieur du II: *607–608*
Fox, C.J. VII: 256
France, Anatole *(ps.)* II: 29, 42, 88, 137, *140–141*, 152, 181, 190, 483 IV: 463 V: 108, 211 VI: 8, 59, 108, 120, 123, 313, 452
Franco Bahamonte, F. V: 299 VI: 327 VII: 16
François II, V: 353
Frank, M.C. *(ps.)* VI: 269, 270, 273
Franklin, Benjamin V: 548
Franquinet, Robert VI: 482, 483
Fransen van de Putte, I.D. IV: 222, *413–415*, 417, 428, 635, 646 VII: 90, 259, 270
Fratellini, P., F. en A. II: 669
Frederik Hendrik, stadhouder, III: 552

Frederik II van Pruisen III: 567 V: 516, 517, 520, 526, 536, 537, 548, 551 VII: 204, 226, 227
Freeman, Austin VI: 560, 587, 609
Freiligrath, Ferdinand VI: 325 VII: 103
Freud, Sigmund I: 28, 256, 506 II: 106, 107, 117, 118, 573, 608, 609, 649, 677, 692 III: 364, 367, 452 IV: 12, *620–621* V: 184, 210, 467 VI: 61, 336, 343 VII: 12, 29, 442, 443
Friederich, R. H. Th. VII: 249, 250, 339
Friedrich-Wilhelm II van Pruisen V: 516, 517
Friso, Joan-Willem III: 551
Fritze, E. A. VII: 280, 281
Fromentin, Eugène VI: 131 II: 459
Frot, E. III: 513, 519, 522, 523
Fruin, Robert IV: *521–525* V: 279 VI: 283
Fualdès VI: 553
Funke, G. L. II: 683 IV: 96, *458*, 537, 601, 607, 621, 672, 683
Funke, J. IV: 538
Furnivall, J. S. VII: 433

Gable, Clark VI: 517
Gaboriau, Émile II: 128 III: 409 VI: 374, 551, 562, 563–564, 575, 582, 585, 603, 626
Gagern, F. von IV: 120
Gagnon, Élisabeth VI: 142
Gagnon, Henri VI: 135, 141, 147
Gagnon, Oronce VI: 142
Gagnon, Romain VI: 142
Gagnon, Séraphie VI: 131, 142
Gaillardet, F. II: 594
Galanis, D.-E. VI: 56
Gallimard, Gaston V: 223
Gallitzin, A. N., prins, VII: 195, 208
Gallitzin, prinses, V: 515, 524, *527–530* VII: 214
Gallo (R. Gómez y Ortega), El VI: 80
Galmot, Jean VI: 45–47
Galsworthy, John V: 149, 150, 319 VI: 91, 92, 303
Gama, Vasco da III: 101 V: 343
Gamiani zie: Musset, A. de *(ps.* Alcide, baron de M.)
Gandhi, M. K. II: 136, 292, 402 V: 183, 349, 393 VII: 426
Gandon, Pierre II: 140
Gans, Jacques II: 500 V: 59 VI: 531
Garbo, Greta *(ps.)* I: *113* II: 737 V: 139, 316
Garibaldi, G. VI: 133
Garrick, David II: 542
Gaspard de la Nuit zie: Bertrand, Aloysius
Gauguin, Paul VI: 82 VII: 391
Gaulthier-Rougier de la Bergerie, Adèle II: 460
Gauthier-Villars, H., zie: Willy *(ps.)*
Gautier, Théophile I: 17, 161, 237 II: 172, 258, 424 III: 410 V: 151 VI: 173 VII: 354, 454
Gayot de Pitaval, F., zie: Pitaval, F. G. de
Gebochelde, De zie: Féval père, Paul
Geburt der Tragödie, Die zie: Nietzsche, F.
Geel, Jacob IV: 536 V: 279 VII: 284
Geer, D. J. de VII: 393, 394
Geer, Louis de VI: *345*
Geers, G. J. VI: 208, 385
Geersen, P. VII: 313
Geertje zie: Meester, J. de
Gelder, G. van VI: 482
Gelderen, Jaap van VII: 451

Genderen Stort, R.J.W. van II: 196, *269*, 332 V: 148, 149, 150, 180, *233*
Genestet, P.A. de IV: 477 VI: 211, 290 VII: 324
Gengenbach, P. II: 108
Geoffroy, J.-L. V: 96 VI: 148
George, Stefan VI: 435 VII: *465–467*
Géraldy, Paul VII: 38
Gerhardt, Truus VI: 407
Gerissen, P., zie: Geersen, P.
Gerretson, F.C. III: 687 IV: 633, 634, 648 VI: 336, 356, *392–393* VII: 175
Geruzet, Jules IV: 660
Geuns, J.J. van II: 281
Geuns, M. van IV: *432–435*, 448 VII: 154
Gevers, Paulus VII: 194
Geyl, P. II: *618–620*, *626* III: 687 IV: 499, *502–503*, 506, *510–514*, 516, 517, 518, 688 VI: 356
Gezelle, Guido II: 35, 55, 67, 360, 362, 476, 477, 585, 587 VI: 337, 463, 481, 492, 504
Ghirlandajo, D. I: 266
Ghoel, Roman II: 491
Gide, André I: 236 II: 24, *41–46*, 83–86, *88–91*, 107, 118, 123, 134, 143, 150, 154, *172–173*, *180–191*, 284, 286, 289, 318, 319, 444, 485, 487, *501–502*, *505–507*, 508–510, 573, 575, 635, 642, 668, 669, 706, 717, 725, 726, 730 III: 18 V: 78, 79, 81, *83–85*, 87, *116*, 122, 173, 174, 185, 188, 223, 231, *261*, *273–275* VI: 24, *56–58*, 62, *68–70*, 92, *106–110*, *152–156*, *172–177*, *180–183*, 254, 319, 320, 326, 327, *339–342*, 349, 398, 417, *437–439*, 447, 448, 451, 452, *475–479*, 603, 622, 623, 635 VII: 18, 107, 382, *396–404*, 405, 410, 411, 474, 504
Gide-Rondeaux, Madeleine (‹Em›) VI: 108, *478–479*
Gielgud, John II: 550, 553
Gijsen, Marnix *(ps.)* II: 16, 61, 198, 281 VI: *337*, 407, *454–459*
Gil Blas zie: Lesage, A.-R.
Gilles, J. III: 577, 578
Gilliams, Maurice VI: 493
Giono, Jean V: *68* VI: 162 VII: 376
Girard, P. VI: 62
Giraud, Albert II: 168
Giraudoux, Jean II: 527, 531, *564–565*, 566, 616 V: 193, 270, 272 VI: 62, 153
Gish, Lilian II: 414
Gladkov, Fedor II: 497, 503, 509, 511, 635, 733 V: 83 VI: 205 VII: 103, 106
Glatigny, A. II: 424
Gobée, E. IV: 650, 652, 692 VII: 425
Gobineau, J. A. de II: *650* V: *55* VII: 264
Godée Molsbergen, E.C. VII: *327–331*
Godin die wacht, De zie: Wit, Augusta de
Godon, A. Ph. IV: 31
Godounov, Boris V: 264
Godwin, Mary, zie: Shelley-Godwin, Mary W.
Godwin, William VI: 574, 625
Goebbels, J. II: 697 V: 353 VI: 40
Goekoop-de Jong van Beek-en-Donk, C. II: 329
Goelam, Moehammad V: 332–333
Goemilov, N. V: 51
Goenoeng Djati, vorst van Cheribon, VII: 341
Goens, R. van VII: 241, 288
Goering, H. II: 697 V: 103

Goes, Antonides van der VI: 503
Goes, Frank van der IV: 447, 685 VII: *456–461*
Goetel, Ferdynand VI: *91–94*
Goethe, J.W. von I: 251, 297 II: 43, 138, 139, 465, 474, 714 IV: 617 V: 95, 115, 149, 176, 204, 218, 271 VI: 69, 161, 242, 342, 385, 437, 439, 446 VII: 356, 397, 465, 484
Gogh, Vincent van II: 405 V: *178*, 318
Gogh-Kaulbach, Anna van II: 734 IV: 236, 464, 465 V: 235
Gogolj, N.W. I: 295, 598 V: 187, 203 VI: 91, 179, 274 VII: 356
Goldoni, Carlo VI: 145
Goldsmith, Oliver III: 545
Goliath III: 94
Goll, Iwan VII: 501
Goltzius, Hendrick VI: 498
Gomperts, H. A. VI: *468 – 474*, 481
Goncourt, Edmond en Jules de II: 158, 329, 687 IV: 477 V: 244, 268 VI: 108, 155, 223, 644
Goriely, V. V: *54*
Goris, J.A., zie: Gijsen, Marnix *(ps.)*
Gorky, Maxim *(ps.)* II: 320, 491, 733 V: *55–56*, 60, 202–203 VI: 179 VII: 99, 100, 101
Gorter, Herman II: 100, 147, 223, 360, 362, 408, 439 IV: 476 V: *105*, 227 VI: 346, 488, 498, 505, 520, 521, 522, 524, 530, 644, 645, 648 VII: 102, 448, 450, 451, 452, 453, 464
Gossaert, Geerten *(ps.)* II: 15, 196, 265, 357, 590 VI: 209, 336, 392, 501
Gosse, Edmund VI: 176
Gösta Berling zie: Lagerlöf, S.
Götze, J.G. IV: 556, 558
Goupil, A.-J. I: 89 III: 57, 102 VII: 353, 354
Gourmont, Rémy de VI: 70, 122
Gouverneur, J.J.A. VII: 246
Gouvion-Saint-Cyr, L. IV: 91 VII: 240
Goya y Lucientes, Francisco II: 163 III: 403 V: *116* VI: 216, 221, 451 VII: 352, 353
Graaf, D.A. de VI: 359, 485
Graaf de Monte Christo, De zie: Dumas père, A.
Graaff, Charlotte de IV: 682
Graaff, Chr. de II: 558
Graafland, A. VII: 154
Graafland, J.P.C., zie: Creusesol *(ps.)*
Graeff, A.C.D. de IV: 435, 453
Gramont, duc de Guiche, Antoine de II: 601 VI: 581
Gramont, comtesse de VI: 141
Grauls, A.W. II: *450–451*
Gravesande, G.H. 's- II: 29, 192 VI: *197–198*
Gravière, Jurien de la IV: 141, 196 VI: 194, 292
Greco, El *(ps.)* V: 247 VI: 278, 385–386
Greebe, A.C.J.A. V: 228
Green, Anne K. VI: 585, 626
Green, Julien II: 236, 353 V: 268 VI: 68, 305, 306
Grégoire, Henri II: 350
Grenier, Jean VI: *105–106*
Greshoff, Jan I: 112, 428 II: 41, 46, 50, 77, 93, 121, 143, 146, 148, 151, 157, 198, 222, *224–231*, 247, 283, 284, 402, 403, 440, 475, 480, 590, 682, 736 IV: 549, 568, 569, 572, 573, 576, 597, 598, 599 V: 77, 92, 119, *123*, 182 VI: 197, *209–213*, 222, 253, *256–258*, 275, 309, 312, 333, 353, 360, 376, 378, *404–407*, 431, 433,

469, 501, 502, 513, 530, 536, 537, 651 VII: 31, 127, 450, 502, 503, 504
Greuze, J.-B. I: 170, 179
Grey, Zane VII: 390
Grieg, Edvard V: 341
Griesheim, Wilhelmine (Minette) de VI: 142
Gris, Juan VI: 81
Groenevelt, Ernst V: 256
Groeningen, Aug. P. van V: *268–269*
Groen van Prinsterer, R. VI: 283 VII: 253, 254
Groethuysen, B. V: 174
Groneman, J. VII: 287
Grooff, J. IV: 140
Groot, Hugo de IV: 476, 478 VI: 343, 344, 347, 349, 394 VII: 385
Groot, Paul de II: 540
Grote, Geert VI: 282, 284
Gros, A.-L.-J. V: *252–255*
Grosz, Georg II: 697
Gruyter, J. de II: 448 IV: 448, 586
Guéhenno, Jean V: *86–89*, 90
Guesde, Jules III: 527
Guilbert, Mélanie VI: 142, 145
Guillaume, Albert VI: 338
Guilloux, Louis V: 170, *187–188* VI: *164–166*, *177–179*
Guise, Jean d'Orléans, duc de VI: 398
Guitry, Sacha V: *118–119*
Gundolf, F. VII: 466
Gunning, C. P. V: 284
Günst, F. VII: 277, 278
Gunther, John VII: 367
Gustaaf, Adolf, koning, IV: 461
Gutteling, Alex VII: 466
Guynemer, G. V: 261
Guzman, Martin-Luis II: 511–512 V: 210–212 VI: 75, *203–209*, 225–226, 230 VII: 106
Haafner, J. VII: 192
Haan, F. de IV: 152, 455 VI: 194 VII: 52, 169, 180, 181, 182, 184, 328
Haan, Jacob Israel de II: 15, 357
Haan, W. de VI: 338
Haar, B. ter II: 15 III: 299 VI: 506
Hadewych II: 55, 340, 360, 361 VI: 490
Hadji Moerad zie: Tolstoï, L.
Hafiz, Sjams-al-dîn-Moh. II: 525
Hageman, Felix II: 127 III: 248 V: 250 VI: 553
Haghe, Adolf ter *(ps.)* zie: Koch, A.
Haighton, Alfred A. IV: 610, 611
Haimon, Paul VI: 407
Haje, Ch. F. VI: 256
Halbertsma, J. H. III: 687
Halévy, Daniel II: 654, 657, 659
Hall, F. A. van VII: 257
Hall, J. N. van IV: 520, 558, 587, 675 VI: 405
Hamburger, S. H. *(ps.)* zie: Man, Herman de
Hamdani, Suzanna VII: 75
Hamers, A. J. F. IV: 64, 66, 80, 81
Hammett, Dashiell VI: 206, 567, *605–606*, 627
Hamsun, Knut II: 325, 326–327, 368 VI: 448, 646
Hans, D. IV: 614, 626, *627–628* V: 289 VII: 110, 111
Haraucourt, E. II: 424
Hardenbroek, G. J. van III: 647, 655, 657, 687
Hardouin, E. VII: 266, 267
Hardy, Thomas II: 88 V: 182 VI: 304, 448, 523
Haren-van Hulst, Adeleide van III: *565 vlgg.* V: 553
Haren, Maria Elisabeth (Betje) van III: *601 vlgg.* V: 513 VII: 218

Haren-Natalis, A.K. Louise van III: 591, 597, 600, 662, 663, 664, 668, 671
Haren, Adam van III: *662–667*, 671, *678–681*
Haren, Amelia, zie: Sandick-van Haren, A.
Haren, Doekje van III: *603 vlgg.*
Haren, Caroline W. van, zie: Hogendorp-van Haren, C.W. van
Haren, Willem van III: *545 vlgg.* V: *525 vlgg.* VI: 502, 506 VII: 178, 214
Haren-Charles, Marianne van III: *555 vlgg.*
Haren, Onno Zwier van III: *545 vlgg.* V: *513 vlgg.* VI: 502 VII: 170, 178, 188, 189, 191, 193, 209, 219, 243
Haren, Willemijn (Wimke) van II: *591 vlgg.*
Harris, Frank II: *81–88* VI: *65–67*, *78*, *309–311*
Harry, Myriam II: 160 VI: 112
Hart, C. de IV: 573, 692
Harten en Brood zie: Kuyle, Albert *(ps.)*
Hartsen, C. IV: 502, 504
Hasebroek, J.P. VII: 261
Hasselman, C.J. IV: 409, 413–415, 448
Hasselman, S. IV: *286–288*, 530, 534
Hasselt, W.J.C. van IV: *494*, 496, *498–500*, 505, 510, 512
Hasskarl, J.K. VII: 283, 286
Hastings, Warren II: 402 IV: 462
Hatta, Moh. VII: 311, 347
Hattum, Jac. van VI: 355, 404, 470, 481, *533–539*, 540–541, 543–545
Hauptmann, Bruno V: 231
Hauser, Heinrich II: 440
Haushofer, K. VII: 380
Havelaar, Just II: 213, *218–221*, 370, 379
Hawthorne, Nathaniel VI: 459
Hazard, Paul VI: 168
Headon Hill VI: 609, 612, 627
Hearst, W.-R. VI: 372
Hébert, S.M. IV: *81–83*
Hecht, diaconus, VII: 278
Hecke, P.-G. van II: 119, 120
Hedlund, J. II: 558
Heeckeren tot Walien-van Wijnbergen, Henriette van IV: *103*, 112, 130, 197, *493*, 609, 681
Heeckeren tot Walien, J.C.W. van IV: *112*, 221, 229, 441, 609, 681
Heerdt, C. van VII: 295
Heerdt, J.C.F. van IV: 384
Heeres, J.E. IV: 40
Heever, C.M. van den VI: 338
Heever, F. van den VI: 338
Heever, Toon van den VI: 338
Hegel, G.W.F. II: 361, 370, 450 III: 351 V: 191
Hegenscheidt, Alfred VI: *492–494*
Heidegger, M. V: 160, 161
Heijst, F.M. van IV: 102
Heimburg, Wilhelmine VI: 112
Heine, Heinrich II: 676 IV: 12, 438, 467, 575, 683 VI: 210, 291, 372, 415, 458 VII: 59, 89
Heine, Maurice II: 236
Heinrich van Pruisen V: 536, 538
Held van Spionkop, De zie: Penning, L.
Hélène Marveil zie: Genderen Stort, R.J.W. van
Hellens, Franz *(ps.)* VI: *170–171*
Hello, Ernest VI: 307
Helman, Albert *(ps.)* II: *50–51*, *54–55*, 195, 196, 260, 270, 287, 436, 438, 445, 704 V: 64, 65, *248–250*, 256 VI: 10, *228–233*, *420–421*, 652 VII: *442–445*

Helmers, J.F. II: 622 VI: 506 VII: 176, *237–238*, 387–388
Heloïse *(ps.)* zie: Douwes Dekker-Hamminck Schepel, M.F.C.
Hemingway, Ernest V: 176 VI: *73*, *78–81*, 422
Hémon, Louis II: 269
Hemsterhuis, Frans V: 533 VI: 393, 394 VII: 214
Hendrik, prins, VII: 226
Henri IV, V: 96
Henri van de Overkant zie: Philips, Marianne
Henri Brulard, Vie de zie: Stendhal *(ps.)*
Henry, H.-J. IV: 442
Hérédia, J.-M. de I: 110 V: 123, 151 VI: 107
Hernandez, Miguel VI: 328
Herodes Antipas II: 59
Herodiade (Herodias) II: 59
Herodotus V: 137, 232 VI: 571, 617
Herostratus van Ephese VII: 114
Hérouard, Mathilde-A. III: 349
Herreman, Raymond II: *145–151*, 178 VI: 638
Herriot, E. II: 525
Herzog, E.S.W., zie: Maurois, André *(ps.)*
Hesiodus VII: 292
Hessen-Kassel (Maaike-Meu), Maria-Louise van III: 550, 554, 586, 599, 659
Hessen-Kassel, Willem, graaf van III: 670, 671
Heuff, J.A., zie: Cosinus *(ps.)*
Heutsz, J.B. van III: 325 IV: 477, 633, 638 VII: 9, 146, 319
Heyden, K. van der IV: 44
Heyden-Reinenstein, R.A.W.C. graaf van V: 533
Heyermans, Herman VI: 538, 600 VII: 408
Heyting, August VI: 238
Heyting, L.C. VI: 317, 318
Hiel, Emanuel VI: 504
Hilda van Suylenburg zie: Goekoop-de Jong van Beek-en-Donk, C.
Hilde zie: Vries, A. de
Hildebrand *(ps.)* zie: Beets, N.
Hille-Gaerthé, C.M. van II: 334, 335, 384
Hindenburg, P.L.H.A. von VI: 97
Hitler, A. II: 525, 685, 690, 692, 697, 716 III: 288, 352, 416, 534, V: 65, 102, 167, 231, 232, 262, *334* VI: 21, 277, 653, 654 VII: 62, 109, 126, 348, 361, 365, 368, 370, 372, 376, 377, 378, 401, 411, 442, 450, 454, 455, 466
Hoche, L. V: 99
Hoekstra, Han G. VI: 527, 528
Hoetink, H.R. VII: 436
Höevell, W.R. van II: 622 IV: 132, 140, 174, 235, 413, 432, 433, 644 VII: 84–87, 91, 94, 95, 125, 175, *245–262*, 264, 267, 269, 270, 272, 275, 282, 285, 287, 288, 290, 292, 294, 296, 298, 302, 419
Hoëvell-Trip, A.J. van VII: 247
Hoeven, A.J. van der IV: 619
Hoeven, J. van der IV: 597, 606, 607
Hofdijk, W.J. VI: 503
Hoffmann, E.Th.A. I: 508, 647 II: 639 VI: 161, 363, 399, 554, 574
Hofmann, Modeste V: 204, 205
Hogendorp, C.S.W. van IV: 90, *174*, 433, 642 VII: 85, 176, 226, 227, 233, *239–244*, 261, 302, 335
Hogendorp, Diederik van III: 604, 605, 637, 639, 640, 642, 644, 645, 647, 650 VII: 183
Hogendorp, Dirk van III: 36, 658

IV: 91, 432, 634, 642 V: 511, 514, 526–529, 532–534, *536–552* VI: 194, 285, *292–295* VII: 125, 189, 208, 216, 222, *226–234*, 239, 245, 255, 330, 335
Hogendorp, G.-K. van III: 658 IV: 476, 637, 642 V: 511–512, 514–516, 526–529, 532–534, *536–552* VI: 293, 294, 395, 396 VII: 189, 190, 194, 208, 210, 211, 213, 214, 216, 217, 218, 222, 226, 231, 239, 240
Hogendorp, Willem van III: *603 vlgg.* IV: 642 V: *514 vlgg.* VI: 194 VII: 182, 184, 187, 188–225, 232
Hogendorp-van Haren, Caroline van III: *603 vlgg.* V: *511 vlgg.* VII: 188, 189, 190, 208, 211, 213, 214
Hohenlohe-Langeburg, Augusta von VII: 229
Hölderlin, Friedrich VI: 483
Holle, K.F. VII: 288, 289, 340
Holmes, O.W. I: 273
Homerus I: 297 II: 174, 221 III: 664 V: 62, 101, *135–137*, 166, 189, 232, 255, 259 VI: 7, 218, 498 VII: 99, 449, 484
Hommaire de Hell, Adèle VI: *162–164*
Hompesch-von Sürmund von Vlooswijck, Elisabeth L. III: 607
Hooft, P.C. I: 47 II: 271, 361, 362 IV: 611 VI: 149, 334, 366, 488 VII: 214
Hooge Golven, Op zie: Robbers, Herman
Hoogeveen, H.J.C. IV: 100, 134, 137, *337–338*, 384
Hoop, A.N.J. van der VI: 408 VII: 315
Hoornik, Ed. VI: 354, 355, *358*, 404, 407, 410, 411, 464, *469–471*, 481, 483, 524, 526, *527*, 528, 530, 544
Hooykaas, C. VII: 43
Hooyman VII: 193
Hope, Anthony VI: 128
Hopkins, G. Manley II: 471
Hopkins Adams, Samuel, zie: Fabian, Warner *(ps.)*
Hopman, Frits II: 30, 164, 216, 437
Hoppenot, Henri V: 193
Hora Adema, J. VI: *78*
Horler, Sidney V: 306
Hornung, E.W. III: 248 V: 259 VI: *591*, 626
Horton, M. VI: 596
Hotz, J.C.P. IV: 682
Houtman, Cornelis de IV: 254
Houwink, J. IV: 608
Houwink, Roel II: 7, 195, 224, *269*, 318 V: 256
Hoven, Thérèse II: 630 VII: 481
Hucht, Jan P. van der IV: *102–105*, 111, 115, 117, 130, 229, 441
Hucht, Willem van der IV: 102, 119, 134, 503, 504
Huf, Paul VI: 522
Huffel, Willemina van III: 687
Hughes, Richard II: 504 VI: 230, 232 VII: 362, 371
Hugo, Victor I: 251, 253 II: 100, 155, 170, 356, 402 III: 264 IV: 9, 346, 461, 683 V: 67, 79, 80, 87, 100, 189, 211, 213, 259, 282 VI: 68, 133, 135, 167, 581, 582, 626 VII: 356, *357*, 385, 406, 484
Huidobro, Vincent VII: 502
Huizinga, J. II: 708 III: 545 IV: 443, 525, 599 V: *91*, 154, 155, *162–165*, *234*, 279 VI: 200, 281, 284, 343, 349, 365, 391, 393, 431 VII: 49, 195
Hulsewé, M.N. VII: 87

Hulst, Adeleide van, zie: Haren-van Hulst, A. van
Hulst, Elisabeth van, zie: Dussen-van Hulst, E. van der
Hulzen, J. van II: 160, 686, 687 IV: 236 V: 64, 279 VI: 370
Humboldt, A. von VII: 277, 280
Hume, Fergus VI: 563, 586, 626
Humières, marquis d' II: 602
Hune, C. VII: 274
Hutchinson, A.S.M. II: 143, 701
Hutten, Ulrich von VI: 525
Huxley, Aldous II: 433, *468-480*, 584, 610 V: 81, 122, 176, 195, 234 VI: 49, 79, 99, 101, 105, 340, 607 VII: 106, 319
Huygens, Constantijn II: 362 VI: 346, 348, 392, 432, 505
Huysmans, J.-K. I: 189 II: *122*, 172, 402, 472 V: *244* VI: 122 VII: 474

Ibañez, Blasco VI: 78, 120
Ibsen, Henrik VI: 397, 398
Idenburg, A.W.F. VII: 160, 163, 325
Ido, Victor *(ps.)* IV: 600 VI: *193–195*, 264 VII: 49, 53–54, 328, 436, 438, 479, 481, 482
Iependaal, Willem van *(ps.)* VII: 100
Iffland, A.W. IV: 97
Iles, Francis VI: 583, 606, *607*, 608, 609, 612, 621, 622, 627
Imhoff, G.W. van VII: 183, 571, 664
Imitatio Christi zie: Kempis, Thomas a
Ingraham, Prentiss II: *126–127*
Ingres, J.-D. II: 122
Iperen, Josua van VII: 184, 186
Irving, Henry IV: 617
Israëls, Isaac II: 630
Israëls, Jozef VI: 455
Issa IV: 261
Istrati, Panaït II: 443 VI: 88
Iterson, G. van VII: *116–117*
Ivanov, Vsevolod V: 78
Ivanowsky, Elisabeth VI: 171
Ivans *(ps.)* VI: 572, *588–589*
Ivens, Joris VI: 275
Ivoi, Paul d' V: 258 VI: 575

Jacob II: 248 VI: 507
Jacob, Max II: 115 VI: 187 VII: 355
Jacobini, Maria V: *139* VII: 75
Jacobsen, Jens Peter II: *142*
Jacobus II, koning, III: 552
Jacomet, Daniel II: 10
Jacquemont, Vencesclas II: 677
Jacquemont, Victor II: 677–678 VI: 142, *150–152*
Jaloux, Edmond II: 139–140
James, Henry II: 88
James, M.R. VI: *400–401*, 404
Jammes, Francis VI: 120, 154, 183, 349
Jannings, Emil II: 539
Janssen, Miek II: 450
Janssens, J.W. III: 37 VII: 319
Jantjes, De zie: Bouber, H. en Davids, L.
Japikse, N. VI: 390
Jarry, Alfred I: 293 II: 77, *101*, 108, 116, 118, 487, 512, 639, 734 V: *119–120*
Jaurès, J.-L. V: 204, 251
Jaurgain, Jean de II: *596*, 598
Java, Melati van *(ps.)* V: 301 VI: 264, 269, 270
Jean Christophe zie: Rolland, R.
Jeffay II: 171
Jenseits von Gut und Böse zie: Nietzsche, F.
Jeremia III: 588
Jeronimus *(ps.)* zie: Hoëvell, W. R. van

Jesénin, S.A. V: *52*, *203* VII: 385
Jespers, Oskar II: 69 VII: 501
Jezabel (Izebel) van Israël VI: 491
Jezus Christus I: 87, 168, 172, 238, 239, 263, 275, 448, 537 II: 40, 52, 56, 58, *59–60*, 64, 65, 74, 144, 162, 321, *322*, 349, 357, 465, 543, 632, 701, 719 III: 90, 94, *263–264*, 438 IV: 438, 662 V: 36, 102, 135, 206, 285 VI: 59, 65, 124, 202–203, 384, 385, 436, 479, 490, 491 VII: 352, 397
Job, Het Boek I: 74, 275 II: 53, *56–60*, *72–75*, 168, 488 III: 419 IV: 213 VI: 59, 258, 259
Johan Maurits de Braziliaan VI: 194
Johannes de Doper III: 438 VI: 142, 476
Johannes de Evangelist III: 438
Jomini, H. VI: 294
Jonas III: 94
Jonathan *(ps.)* zie: Hasebroek, J.P.
Jonckbloet, G. IV: *7–9*, 64, 80, 241, 243, *247*, 278, 304, 305, 329, 330, 373, 620, 624, *686–687*
Jong, A.M. de II: 65, 701 V: 78 VI: 297 VII: 99, 100, 101
Jong, David de II: 406, 408
Jonge, B.C. de VII: 318
Jonge-van Wassenaer, A.C. de VII: 79
Jongen met de Blouse, De zie: Hora Adema, J.
Jonker, kapitein, VII: 243, 265, 330
Jordens, J.E. VII: 183
Jorissen, Theod. III: 687
José, Francisco VII: 482
Joselito (José Gómez y Ortega) V: *124* VI: 80, 81
Joubert, Joseph V: 101
Jouhandeau, Marcel VI: *113–116*, *186–187*
Jourda, Pierre VI: *166–170*
Jouve, P.-J. VI: 231
Jouvet, Louis II: 565
Jozef IV: 613
Jozef van Nazareth I: 341 III: 438 VI: 127
Joyce, James II: 422 III: 294 IV: 12 V: 57, 122, 176, 270, 271 VI: 18, 71, 113, 186, 280, 321, 323, 435 VII: 18
Juan, Don II: 159, 513, 529, 535, 611 III: 218 V: 466 VI: 98, 103
Judas Iskarioth II: 162 III: 464
Jugurtha V: 94
Julia I: 310
Juliana, prinses, VII: 66
Junghuhn, F.W. VII: 85, 125, *277–289*, 296, 302
Junghuhn-Koch, Louisa VII: 283
Junot, A. V: 255

Kabale und Liebe zie: Schiller, F. von
Kably, V., zie: Kubly, V.
Kadt, J. de V: 162 VII: 364, *368–373*, 377, 378, 385, 404
Kafka, Franz V: 271, 352 VI: 18, 232, 274, 277, 289, 362, 385, 400, 401, 434 VII: 50, 106
Kahn, Gustave V: 282 VI: 71, 471
Kajafas II: 357
Kalajev, I. II: 641
Kalengkongan, Ward VII: 332
Kalff, G. VII: 236, 238, 479
Kalff Jr., G. V: 184
Kalff, S. IV: 639, 658, 661, 662 VII: 290
Kam, J.K. IV: 194
Kamenev, L.B. V: 263
Kamphuis, Gerrit II: 282
Kant, Emanuel III: 351 V: 538
Karel I, koning, III: 552
Karel de Grote, zie: Charlemagne
Karel van Lotharingen III: 570, 583

Karel XII, koning, III: 574
Karloff, Boris VI: 574
Karr, Alphonse VII: 89, 474
Karsemeijer, J. VI: 334
Kartini, R. A. II: 629, 632 IV: 435 VII: 45, 144, 322, *323–324*
Karta Nata Negara, R.A. IV: 180, 239, 250–251, *257 vlgg.*, *263 vlgg.*, *294–298*, 303, 394, *427–431*, 432, 444, *487–489*
Kat Angelino, P. de III: 334–335
Kate, J. J. L. ten II: 15 VI: 380, 503
Kavérin, V. *(ps.)* VII: 106
Kayser III: 559, 572, 591, 600
Kayser-Crullers, Maria III: 550, 556, 559, 571, 572, 591, 600, 664
Kean, Edmund II: 553
Keaton, Buster II: 565 V: 81
Keats, John II: 173, 473, 474 V: 281 VI: 520, 644 VII: 465
Kelk, C. J. I: 599 II: 224, 228 V: 119, 256 VI: *366–371*
Kemal, Mustapha VII: 74
Kempis, Thomas a I: 192 II: 12, 316 V: 36, 150 VI: 385
Kennedy, Milward VI: 605, 607
Kenny, Alexander IV: 173
Kent, Constance VI: 623
Kerensky, A.F. VII: 117, 319
Kerkhoven, Joh. IV: 217
Kern, J.H.C. IV: 476, 520, 622 VII: 334, 340, 414
Kernkamp, G.W. IV: *522–523*, 525 VI: 281, *283*, 390
Kervel, T.A.C. van IV: 45, 48
Kessel, Joseph II: 702
Ketèh, si Oepi, zie: Oepi Ketèh, si
Kettmann Jr, G.W. II: 733 V: 155 VI: 654 VII: 31, *349–351*, 451, 472
Keuchenius, E. VI: 501
Keuchenius, L.W.C. IV: 100, 133
Keuls, H.W.J.M. II: 558
Key, Adriaan VI: 285
Keymeulen, Louis van IV: 686
Keyserling, Heinrich Chr. V: 538, 548, 550–551
Keyserling, Karoline A. V: 549–551
Keyserling, Hermann A. von II: 345, 689, 691, 695, 707, *712–716*, 720 VI: 72
Khayyam, Omar I: 80 II: 58, 77, 92, *98–99*, 142, 525 III: 180 VI: 351 VII: 11
Kibaltsjitsj, V. L., zie: Serge, V.
Kielstra, E.B. IV: 88, 93, 447
Kierdorff, W.G. VII: 21, 22
Kierkegaard, S. II: 743–744 III: 199
Kieviet, C. Joh. II: 129
Kijzer, Max VI: 537
Kinderen, T.H. der VII: 181, 268
Kingsmill, Hugh VI: *65–67*
Kinsbergen, I. van VII: 436
Kipling, Rudyard I: 279 V: *327–329*
Kippeveer of Het geschaakte Meisje zie: Cosinus *(ps.)*
Kirsjon, V.M. V: 78, 81
Kisch, Egon-Erwin II: 440 V: 82 VII: 321, 367
Kitchin, C.H.B. VI: *607*, 608, 627
Klaassen, Frouke III: 603, 631, 639
Klages, Ludwig VII: 466
Klee, Paul I: 29, 161
Kleian, E. VI: 190
Kleian, F.A. VII: 484
Kleine Inez zie: Genderen Stort, R.J.W. van
Kleist, Heinrich von II: 378, 676 V: 507 VI: 38 VII: 105
Klerk, R. de VII: 180, 186, 190
Klikspaan *(ps.)* zie: Kneppelhout, Joh.
Klinkenberg, G.A. van II: 282 V: 256

Kloos, Willem I: 167 II: 162, 223, 335–337, 362, *614–615*, 649, 686 IV: 467–468, 610, *676–677* V: 63, *227–229*, 260 VI: 287, 290, *409*, 427, 493, 498, 505, *507–513*, 530, 645 VII: 44, 390, 418, 456, 457, 464, 501
Klooster, Wm.S.B., zie: Brandt, Willem *(ps.)*
Klop op de deur, De zie: Boudier-Bakker, Ina
Kloppers, Herman II: 343–344
Knappert, L. III: 687
Kneppelhout, Joh. III: 267, 285 IV: 200, 527, 528
Knuvelder, Gerard VI: 427, 428, 487
Koch, A. VII: *114–115*, 179
Koch, Pijke VI: 388
Kock, Mercus de IV: *237* V: 561
Kock, Paul de I: 60
Kock, W.H.W.de III: 38 IV: 10, 88, 91, 228, *235–237*, 239, 242, 244, 247–249, 264, 271, 277, 278, 282–286, *288–292*, 329, 346, 347, 349, 354, 374–376, 388–389, 414–416, 427, 430, 431, *448*, 459, 460, *545*, 558, 565, 570–572, *583–584*, 591, 601, 624, 656 VII: 431
Koesoemo Oetoyo A.A. VII: 348
Kohelet II: 58
Köhler, Charlotte II: 541, 701
Kok, A.S. IV: 448, 546, 559, 561, *664*, 676
Kokadorus, professor *(ps.)* II: 387 V: 82 VI: 359
Kol, H.H.van VII: 159, 160, 161, 162
Kol, Nellie van VII: 323, 324
Kolapur, prins van I: 161
Kolff, G. VII: 20, 326
Kolk, admiraal Van der VI: 194
Kom, A.de II: 731 VI: 159
Koning, J.C.de IV: 511
Koning, Johan II: 621, 630
Kool, G.G. VII: *92*
Kool, Halbo VI: 336
Kooy-van Zeggelen, Marie V: 301
Körner, K.Th. VI: 325
Korteweg, B.P. IV: 686
Korzeniowski, T.K.N., zie: Conrad, Joseph *(ps.)*
Kotzebue, A.F.F.von IV: 97
Kramer, Diet VII: 324
K.[ranendonk], Marie van II: 15
Kreisler, Fritz II: 668
Krekel, H. VII: 109, 110
Kreuger, Ivar II: 520 VII: 29
Kreukniet, W. V: 561
Krishnamurti, J. II: 57, *64–65*, 406
Krivitsky, W.G. VII: 455
Krom, N.J. VII: 296
Kronenberg, H.G. IV: 328, 592
Kropotkin, P.A. II: 400
Kruisinga, E.H. IV: 569, *599–600*
Kruseman, A.C. IV: 96, 150, 198, 203, 438, 490, 592
Kruseman, C.A. VII: 154
Kruseman, Mina IV: 36, 460, *672–673*, 686
Kubly, Virginie VI: 136, 142
Kuiper-de Jongh, C. II: *463–465*
Kuitenbrouwer, L., zie: Kuyle, Albert *(ps.)*
Kun, Bela V: 127, 204
Kuneman, J.H.B. VII: 166
Kuyle, Albert *(ps.)* II: 195, 236, 270, 281, 613, 691, 692, 693, 701, 702, 703, 704 V: *116–118* VI: *435–437*
Kuyper, A. IV: 476
Kuyper, R. II: 147

Lacenaire, P.-F. VII: 336
Laclos, P. Choderlos de II: 237, 424, *527–536* V: 67 VI: 162

Lacretelle, Jacques de II: 176
Lafaille, kolonel, V: 252
Lafayette, M.-J.-P.-R.-Y.-G. Motier, markies de VI: 77
Lafayette, M.-M. Pioche de Lavergne, comtesse de VII: 45
Laffargue, proces- VI: 621
Lafontaine, August IV: 58, 97
Lafontaine, Jean de I: 442
Laforgue, Jules II: 280, 549 V: 268 VI: 57, 323, 409
Lagerlöf, Selma VI: 213, 215
Lamartine, Alphonse de II: 172, 402 III: 42, 61 IV: 686 V: *213–214*, 437 VII: 385, 406
Lamour, Philippe II: 522
Lancival, Luce de VII: 401
Landheer, Jo VI: 336, 463, 467
Landor, Walter Savage VII: 504
Landru, H.D. II: 227 III: 499 IV: 461 VI: 122, *556*
Lang, E. de VII: 110
Lange VII: 252
Lange, H.M. IV: *43–44*, 93
Lange, L. van VI: 407
Langendonck, Prosper van VI: *492–494*
Langevelt van Hemert, A.J. IV: 48, 239, 248, 252, *264–271*, 285, 287, 289, *293–294*, *310–312*, 316, 369, *379–383*, 392, *394–395*, 593
Langhoff, Wolfgang V: *115–116*, 118, 155 VI: 204
Langit, Soetan di IV: 46
Lankhals, Reinier I: 168
Lannes, J. VII: 10
Lansberge, J.W. van IV: 453 VI: 194
Lao Tze II: 256, 348
Lapidoth, Frits II: 30
Larbaud, Valery I: 88, 161, 162 II: 9, 24, 123, 147, 176, 187, 531, 635, 698–701 V: 122, 176, 183, 189, *208–209*, *212–213*, 216, *220–223*, 231, 260, *267* VI: 23, 27, 55, 110, 186, 280, *318–324*, 484 VII: 35, 355, 504
La Rochefoucauld, F. de I: 178 II: 57, 494, 617 IV: 22 VI: 314, 417
Larrey, J.D. de V: 517
Lasalle, A.C.L. de V: 261
Lassalle, F. de IV: 685 VII: 141, 458
Last, Jef II: 404, *405–408*, 457, 498, 499, 500, 713, 715, 731, 743 V: 61, 64, 77, 80, 85–86, 246 VI: *324–329*, *447–454*, 654 VII: 151, 167, 309, 310, *357*, 405, 451, 452, 456
Lautréamont, comte de *(ps.)* I: 247 II: 106, 110, 116, 118, 189 V: 183
Lauts, G. IV: 183, 377
Lauvrière, E. II: *674–677*
Lauzun, A. Nompar de Caumont, duc de I: 110 II: 131, *529*, 530, 602
Laval, Pierre V: 232
Lavrov, P. II: 399
Law, John III: 661
Lawrence, D.H. II: *421–435*, 471, 523, 536, 549, 610, 611 IV: 460 VI: 67, 101, 102 VII: 18
Lawrence-von Richthofen, Frieda IV: 460, 554
Lawrence, T.E. VI: 85
Lazarus I: 238 II: 60, 488
Leadbeater, Ch.W. II: 336
Léautaud, Paul II: 24, 111, 147, 149, *151–156*, 176, 551 IV: 442 V: 220, 260 VII: 504
Le Bargy, C.-G.-A. II: 541
Leblanc, Georgette II: 341, 608
Leblanc, Maurice VI: 604–605, 610, 626
Lebrun, mevr., zie: Vigée-Lebrun, E.L.

Lecomte, Maurice IV: 684
Leconte de Lisle, Ch.M. VI: 78, 408
Lecoq, Louis VI: *161–162*
Leemans, C. VII: 300, 301
Leeuw, Aart van der II: 15, *269*, 272, 358 V: 146
Leeuw, G. van der IV: 568, 575, 596 VII: 365
Leeuwen, Freek van II: 408, 731 VI: 483
Leeuwen, W.L.M.E. van IV: 483 VI: *333–338*, 383, 406, *454–459* VII: 31
Leeuwenhart, Richard III: 197, 214, 216, 232 IV: 25 V: 259
Lefèbvre, F.J. VII: 239
Lefèbvre, G. II: 520, 521
Lefèvre, L.-R. II: 593
Legai, Marcel VI: 458
Léger, M.-R.-A. Alexis, zie: Perse, St.-John *(ps.)*
Lehmann, L.Th. VI: *359*, 404, 407, 482, 483, 526, 532
Lehning, Arthur Müller-II: 489
Leicester, R. Dudley III: 585
Leiden, Filips van VI: 284
Leiden des jungen Werthers, Die zie: Goethe, J.W. von
Leighton of Stretton, F. II: 49
Leipoldt, C.L. VI: 338 VII: 452
Lekkerkerker, K. VI: 481
Leloir, Maurice II: 597
Lenin, W.I., II: *397–399*, 420, 482, 483, 484, 489, 490, 491, 493, 494, 495, 497, 498, 501, 510, 514, 519, 523, 710, 722, 733 III: 10, 155, 529 V: 200, 206 VI: 398 VII: 402, 405
Lennep, D.J. van VII: 292
Lennep, Jacob van II: 158, 351 IV: 440, *496–516*, 517, 518, 520, 536, 681, 687, 688 V: 278 VI: 278
Lennep, M.F. van IV: 496, 497, 500, 501, 519
Lenoir, Pierre VI: 137
Le Nôtre, A. VI: 132
Leonov, Leonid VII: 106
Leopold, J.H. II: 99, 146, 243, 251, 252, *263–267*, 339, 362, 439, 556, 563, 748 VI: 197, 313, 406, 501, 502, 529, 530, 539, 645, 648
Leopold, Martin *(ps.)* II: 281, 558
Lermontov, M.J. II: *350–351* III: 509 IV: 12 V: *144* VI: 164 VII: 46, 105, 356
Leroux, Gaston II: 647 VI: *553*, *566*, *604–605*, 626
Le Roy, Joseph VI: 141
Lesage, A.-R. V: 176 VI: 569
Lesdiguières, François VI: 132
Lessing, G.-E. II: 137 IV: 97
Leur, J.C. van VII: 188
Levet, Henry J.-M. II: 101
Lévy-Bruhl, L. VII: 312
Lewis, M.G. VI: 383, 573, 625
Lewis, Sinclair II: 739 VI: 246
Liaisons Dangereuses, Les zie: Laclos, P.Ch. de
Lichtveld, Lou, zie: Helman, Albert *(ps.)*
Liebknecht, Karl V: 203
Lier, R.A.J. van IV: 596 VI: 404, *407–411*, 468
Ligne, Ch.-J. prince de II: *23–24*, 131, 615
Ligthart, Jan V: *215*
Limburg, J. II: 711
Limburg Brouwer, P.A.S. van VII: 335
Limburg Stirum, J.P. van IV: 435, 453 VII: 149, 153
Lincoln, Abraham II: 464, 465
Lindbergh, Charles IV: 477
Lindo, M.P. IV: 59 VI: 190
Linschoten, J.H. van VII: 316

Lion, H.J. IV: *271–272, 375–376,* 532, 584, 685 VII: 22, 257, 292
Lisieux, Thérèse de II: 55
Lister, Lord zie: Hageman, F.
Lith, P.A. van der IV: 222, 223
Littré, Émile VI: 94
Ljeskov, N.S. II: 327, 328, 368
Lloyd, Harold II: 340, 344
Locard, dr Edmond VI: 623
Lodewijk XI, II: 667
Lodewijk XIII, II: 325, 595
Lodewijk XIV, II: 594–596, 601–603
Lodewijk XV, III: 553 VI: 25, 279
Lodewijk XVI, II: 613 V: 96
Lodewijk Napoleon Bonaparte VI: 294 VII: 230, 239
Lodge, Oliver II: 26
Loenatsjarsky, A.W. II: 500
Lokhorst, Emmy van V: 64, 235
Lombard, Jean V: 244
London, Jack VII: 390, 482
Longfellow, H.W. II: 675
Loon, H. van II: 180
Loosjes, Adriaan V: 278
Looy, Jac. van II: 390, 615 VI: 18, 174, 647 VII: 354
Lorentz, H.A. IV: 476
Lorm, A. de IV: 598, 599
Lorrain, Jean VI: 590
Loti, Pierre *(ps.)* VI: *110–113,* 174, 322 VII: 74, 314, 317, 438
Loudon, J. IV: 453
Louijs, Pierre II: *29,* 30, 31, 84, 210, 424 V: 120 VI: 57, 111
Louis, Joe VII: 390
Louis IX (Saint-Louis) VI: 111
Louis-Philippe d' Orléans VII: 251
Louise, prinses, V: 530
Louvois, F.M., le Tellier, markies de II: 603
Löwenstamm, H. IV: 662, 668
Löwenstein, A. II: 202 V: 64
Loy, Myrna VI: 517
Loyola, Ignatius de II: 402
Lubbe, M. van der II: 731, 732 III: 506 V: 60, 109
Lubbers, Jobs V: 279
Lucassen, H. III: 676
Lucianus I: 498
Lucullus, L.L. VI: 9
Ludinga, Sikke III: 672
Ludolph-vanEverdingen, H.M.A. VI: 317
Ludwig, Emil *(ps.)* II: *462–465,* 569 VI: 390
Luini, B. VI: 142
Lukacz, G. V: 202, 203
Lusson, L. VII: 182
Lutgart, Heilige VI: *490*
Luther, Maarten V: 285
Lützow, L.A.W. von VI: 325
Luxemburg, Rosa V: 203
Luyken, Jan II: 360
Luzac, L.C. IV: 521
Lyall, Edna VII: 324
Lyautey, L.-H.-G. VII: 414, 427
Lynden van Hoevelaken, Constance van V: 531
Lyons II: 613

Maaike-Meu, zie: Hessen-Kassel, Maria-L. van
Macaulay, T.B. VI: 395
Machard, Raymonde II: 608
Machiavelli, N. III: 568 VI: 432
Mac Neile, Cyril, zie: Sapper *(ps.)*
Macpherson, J., zie: Ossian
Madame Bovary zie: Flaubert, G.
Made, J.A. van der VI: 355
Mademoiselle de Maupin zie: Gautier, Th.
Madiean IV: 261
Madjid, A.A. IV: 397, 400
Maera (Manuel Garcia) VI: 79, 80, 81
Maerlant, Jacob van VI: 489, 491, 498

Maes, Pierre VI: *150–152*
Maeterlinck, Maurice II: 87, 446, 616 V: 19, 226
Maeterlinck-Leblanc, G., zie: Leblanc, G.
Maetsuycker, J. VII: 330
Magre, Maurice VI: *156–159*
Mailly, chevalier de VI: 571, 625
Maindron, Maurice II: 594
Maître, Xavier de VII: 474
Majakovsky, W.W. V: 52 VI: 471 VII: 385
Malet, C.F. de V: 99
Malherbe, F. de II: 102 III: 410 V: 177
Mallarmé, Stéphane II: 121, 173, *207–211*, 300, 470, 476, *477–479*, 584 V: 123, 182, 199, 216, 246, 270, 271 VI: 49, 173, 295 VII: 448
Malory, Thomas II: 26
Malraux, André II: 25, 83, 85, 87, 95, 103, 117, 122, *133–136*, 142, 160, 163, 164, 176, *231–234*, 352, 353, 390, 397, 402, 421, 424, 425, 482–484, 487, *491–497*, 504, 507, 508, 510, 511, *635–645*, 648, 649, 651, 652, *657–664*, 700, 730, 731, 739, 740 III: 5 V: 58, 68, 77, *79–80*, 81, 82, 87, 88, *115–116*, 133, 139, 183, 187, 188, 202, 203, 204, 209, 210, 211, 237, 260, 262, 360 VI: 64, 75, 101, 102, 177, 178, 179, 204, 205, 206, 314 VII: 106, 126, 127, *355–356*, 385, *405–411*, 504
Malte Laurids Brigge, Die Aufzeichnungen von zie: Rilke, R.-M.
Mamoeljan, Rouben VI: 574
Man, Herman de *(ps.)* II: 701, *741* IV: 568, 574–575, 577 V: 279 VI: 29, 30, 263
Mancini-Mazarini, duc de Nevers, Ph.-J. II: 600, 602
Manders, Jo V: 279 VI: 267
Manet, Édouard V: 318 VII: 352, 353, 358
Mangoenkoesoemo, Goenawan VII: 156
Mangoenkoesoemo, Soejitno VII: 347
Mangoenkoesoemo, Tjipto III: 335 VII: 152
Manière de..., À la zie: Reboux, P. en Muller, Ch.
Mann, Heinrich V: 82
Mann, Thomas V: 236 VI: 24, 289, 417, 418, 438
Manon Lescaut zie: Prévost, A.F., Abbé
Manrique, Jorge V: 223
Mansfeld, P.E. graaf von II: 603
Mansvelt, W.M.F. III: 687 VII: 131, 421, 429
Mantegazza, P. IV: 684
Manzoni, Alessandro VII: 385
Maquet, Auguste II: *594–596*, 598, 604, 605
Marat, J.-P. I: 471
Marbot, J.-B.-A.-M. de V: 97, 144, 261 VI: 103 VII: 10
Marceau-Desgraviers, F.S. V: 99
Marcel, Gabriel II: 636
Marchant, H.P. II: 740, 742
Marcu, Valeriu II: *397*, 482
Marcus Aurelius VI: 622
Mareste, Adolphe de VI: 142
Maria II: 52, 53 III: 90, 438 VI: 491, 492
Maria Magdalena I: 237, 238 III: 438 VI: 384, 385, 491
Maria Stuart I: 110 V: 501, 502
Maria Theresia van Oostenrijk III: 567, 570, 586
Marie-José van België, prinses, II: 403 V: 12
Marinetti, F. II: 19, 174
Maris, Mona V: 141, 142

Maris, Thijs II: 124
Maritain, Jacques VI: 125, 127, 181
Marja, A. *(ps.)* VI: 482
Marmontel, J.-F. V: 515 VII: 194, 204, *206–208*
Marre, Jan de II: 622
Marryat, Florence II: 26, 28
Marryat, Frederic II: 123, 129 III: 215, *310* V: 257 VII: 374
Marsan, Jules VI: 168
Marsman, H. II: 51, *61–64*, 65–66, 71, 92, 120, 163, 167, 174, 181, 183, 184, 185, 189, 193, 194, 195, 197, 223, 224, 237, 238, *240–242*, 253, 254, 264, 265, *269*, *276–278*, 280, 282, *283–303*, 322, 326, 328, 350, 353, 359, 363, 405, 435, 439, 588, 589, 651, 653, 682, 689 IV: 595 V: 70, 71, 72, 176, *248–250*, *255–257* VI: 16, *28–42*, 173, 238, 253, 254, 275, 279, 280, *286–292*, 326, 332, 335, 375, 378, 410, 428, 459, 483, 533, 534, 535, 636, 649, 650, 652, 660
Marssen, Mau II: *269*
Marteau, Pierre II: *594*, 596, 600
Martet, Jean VI: 162
Martha III: 438
Martin, Hans VI: 516
Martin, Léon VI: 137
Martin, William II: 710
Martin-Chauffier, L. VI: 56, 339
Martin du Gard, Maurice II: 106
Martin du Gard, Roger II: 176, 187, 189 V: 74, *247*, 248 VI: 41, *73–75*, 182, 187, 303
Martineau, Henri II: 510 V: 199 VI: 134, 137, 143, 146, 148, 169
Martineau, René VI: *125–127*
Martino, Pierre VI: 166, *169–170*
Marx, Karl I: 116 II: 399, 407, 420, 482, 484, 489, 490, 491, 495, 498, 500, 514, 518, 717 III: 11, 14, 355, 357, 532, 533 IV: 112, 161 V: 55, 65, 83, 104–105, 161, *174*, 184, 195, 196, 200, *205–207*, 232, *242–244*, 251, 286 VI: 40, 281, 398, 582 VII: 125, 373, 443, 452, 457
Marx-brothers (Chico, Harpo en Groucho) II: *668–670*
Mason, A.E.W. VI: *608–609*, 627
Massis, Henri II: 215 VI: 340, 640
Masson, Frédéric V: 98
Matteotti, G. V: *119* VII: 460
Maturin, C.R. VI: 383, 573, 625
Maucunes, Popon de II: 580
Mauhs, Else II: 340–342, 541
Maulnier, Thierry II: *523* VI: *63–65*
Maupassant, Guy de II: 491, 591, 687 III: 33 V: 176 VI: 49, 187, 223, 354, 604
Mauriac, François II: 12, 189, 236, 658 V: 74, 268 VI: 68, 73, 153, 305, 306
Maurice, Martin II: 431
Maurier, George du V: 259
Maurik, Justus van I: 251 II: 124, 125, 127 III: 143 IV: 474 VI: 486 VII: 83, 471
Maurits *(ps.)* II: 626, *627–629*, 632, 633 IV: 600 VI: 190, 263, 264, *265*, 268, *274*, 275, 315, 515, 516, 518 VII: 82, *135–138*, 470
Maurits, prins, II: 603 III: 552, 618
Maurits van Saksen III: 571, 670
Maurois, André *(ps.)* II: *136–140*, 191, 635 V: 149, 183, 267 VI: 73, 320
Maurras, Charles II: 300 V: 125 VI: 64, 398 VII: 385
Maury, Charles I: 241
Mauvè, Anton II: 124
Max, A. de II: 548
Maximilliaan van Mexico, keizer, VII: 354

May, Karl II: 126, 129, 702 V: 257 VI: 84, 575, 653
Maynard, F. de II: 121, 423
Mayréna, Marie de II: 484
Mazarin, G. II: 594, 599, 600, 601
Meade, T. L. VI: 567
Meerkerk, J. B. IV: 10, 32, 387–390, 448, 458, 551, 602–603, 605, 682, 683, 685
Meersen, Mourik van II: 65–66
Meersmans, P. J. A. IV: 556, 669
Meerten, J. H. van IV: 41, 45, 48
Meer van Kuffeler, C. van der IV: 193
Meester, Johan de II: 9, 159, 329, 686 V: 177, 235, 244, 268, 279 VI: 222, 265, 274, 315, 335
Meijer, H. A. VI: 377 VII: 91
Meijer Linnewiel, zie: Kokadorus, prof. *(ps.)*
Melba, Nellie III: 260
Mélon, Pierre VI: *292–295*
Melville, Herman II: 274, 562 IV: 174 V: 115 VI: 422, 452
Mengelberg, Willem II: 548, 553 VII: 38
Menjou, Adolphe II: 737
Menschliches, allzu Menschliches zie: Nietzsche, F.
Menu, P. H. VII: 241
Mepsche, Rudolf de III: 590
Méral, Paul II: 527, 673 V: 68, 105
Meredith, George II: 82 VI: 66
Mérimée, Prosper II: 143, 378, 460, 481 VI: 38, 120, 140, 142, 143, 150, 158, 255, 339, 606 VII: 105, 264, 336, 356, 357
Merken, Lucretia van VI: 503
Merkus, P. IV: 40, 45, 95, 96 VII: 243, 250, 281, 282
Mérode, Cléo de III: 57, 106
Merode, Willem de *(ps.)* II: 15
Mersen Senn van Basel, T. F. L. VII: 153
Mertens, mlle IV: 684
Merijntje Gijzen zie: Jong, A. M. de
Messac, Régis VI: 549, 580
Meta Mormel zie: Amor *(ps.)*
Meter, Leo VI: 209
Metternich, K. L. W. IV: 487 V: 100
Meyerhold, W. E. II: 513, 543
Meyer Ranneft, J. W. VII: 20, 432, 433, 435
Meyrink, Gustav VI: 18
Micah [Micha] VI: 59
Michailovsky, N. K. II: 399
Michaux, Henri VI: *70–72*
Michelangelo Buonarroti I: 214
Michelet, J. VI: 395
Michiels, A. V. IV: 11, 28, 40, *41*, *43–51*, *60–71*, 79, 81, 83, 85, 88, *90–93*, 96–98, 100, 120, 216, 345 VI: 374 VII: 89
Michoud de la Tour, mme VI: 143
Mieling, C. W. VII: 273, 283, 299, 301
Mierlo, J. van VI: *488–492*
Mijer, P. IV: 534 VII: 85, 87, 90, 270, 271, 291
Milne, A. A. VI: 594, 608, 627
Milton, John II: 81, 250, 268, 351, 421, 474, 476, 691 IV: 686
Minne, Richard II: 70, 71, 148, 198, 229, 358, 480 VI: 360, 651
Minto, G. Elliot lord VII: 181
Mirabeau, V.-R., marquis de V: 353
Mirande, A. F. VI: 405
Mirbeau, Octave II: 188
Mispelblom Beyer, J. D. IV: 33, 70, 101, 133
Mithridates Eupator I: 70
Mitkiewicz, César IV: 456, 631, 664, 668–671, 674
Mitty, Jean de II: 510
Mitzitch, Lioubomir II: *18–20*

Mix, Tom II: 414
Moby Dick zie: Melville, Herman
Moeïs, Abdoel III: 334, 335
Moelia, T.S.G. VII: 347
Moens, Wies II: 16, 39, 51, 56, 67, 280
Moer, pa IV: 188
Moerkerken, P.H. van II: *686* VI: 313, 314, 452
Moestaël *(ps.)* zie: Deventer JSzn, S. van
Mohammed II: 543 VII: 345
Moholy-Nagy, L. II: 415
Moissi, Alexander IV: 617
Mok, M. VI: 355, 404, 407, *480*, 481, 533, 534, 538
Molbech, Jeanne VI: 126
Môle, sieur de la II: 593
Molière *(ps.)* II: 149, 327, 542, 543 V: 118 VI: 138, 145, 147
Moll Flanders zie: Defoe, Daniel
Moller, H.W.E. VI: 334, 488, 500
Moltzer, H.E. VI: 290
Moltzer, J.P. IV: 686
Mondriaan, Piet II: 417
Monfreid, Daniel de VI: 82
Monfreid, Henry de VI: *82–90* VII: 315
Monge, G. VI: 119
Monnier, Henri VI: 139
Monnier, Marie II: 164
Monsieur Teste, Le Soir avec zie: Valéry, Paul
Montaigne, Michel E. de II: 163, 387 IV: 617 V: 63 VI: 475
Monte-Cristo, graaf de III: 443
Montefeltro, Federigo da I: 201
Montépin, Xavier de VII: 265
Montesquiou-Fezenzac, Robert de II: 596 V: 549
Montezuma II, koning, II: 337
Montherlant, Henry de II: 181, 184, *346–355*, 390, 659 V: 221, 269, 283, 285, 291, 318 VI: 32, 41, 73, 101, 288, 320 VII: 114, 320
Montijn, J.J. IV: 623
Moore, Grace V: 167
Morand, Paul II: 174 V: 189, 193 VI: 110, 111, 183, 184, 185 VII: 504
Moréas, Jean *(ps.)* II: 100 VI: 123
Moreau, J.-V. V: 99
Moreau le Jeune, J.-M. I: 206
Morès, A.A.M.V. Manca de Vallombrosa, markies de VI: 87
Morgan, Charles L. V: 149, 150 VI: 18
Morgan de Zeerover V: 91
Morriën, Adriaan VI: 482
Morrison, Arthur VI: 587, 626
Mosjoekin, Ivan II: 532
Motley, John Lothrop VI: 395
Mounet-Sully, Jean II: 553 IV: 617
Mounier, Emmanuel VII: 366
Mounier, Victorine VI: 142
Mozart, W.A. VI: 322
Mozes I: 275, 308
Müffling-Wesselman van Helmond, C. von IV: 130
Mugnoz, Domingo VI: 157
Mühsam, Erich V: 263
Mühsam, Zensl V: 263–264
Mulder, D. VII: *154–156*, 164, 165
Mulder, H. VI: 375
Muller, Charles II: 320
Muller, H. C. IV: 579
Müller, J.P. IV: 465
Multatuli *(ps.)* I: 168 II: 159, 169, 192, 262, 297, 312, 335, *338–339*, 388, 389, 390, *448–449*, 481, 546, 612, *621–626*, 631, 632, 633, 653, 654, 657, 660, 683, 686, 688, 700 III: 66, 328, 445, 687 IV: *5 vlgg.* V: 62, 63, 64, 67, 115, 122, 175, *184–187*, 234, 244, 260, 276, 285, 315, 343, 366 VI: 8, 256, 258,

264, 266, 285, 293, 294, 296, 315, 341, 374, 377, 389, 393, 396, 423, 459, 488, 492, 504, 519, 635, 636, *641–644*, 647 VII: 40, 85, 89, 93, 94, 125, 129, 146, 148, 149, 150, 151, 167, 175, 176, 191, 193, 237, 238, 254, 259, 261, 263, 269, 284, 285, 286, 289, 302, 306, 319, 356, 367, 404, *430–432*, 438, 439, 443, 447, 448, 452, 458, 459, 463, 464, 470, 471, 475
Munnich, J. VII: *89–92*, 270
Munnich, L. VI: 374
Munthe, Axel M.F. V: 318 VI: 53
Murat, Jean V: 181
Murat, Joachim V: 99, 135, 255, 261
Murger, Henri I: 180, 222, 237 II: *170*, 604 IV: 565 V: 259, 260
Murillo, B.E. I: 260 II: 450
Musch, Jan II: 550
Musil, Robert V: 81
Mussche, A.J. II: 17, 151, 168, 198, 298
Mussert, A.A. II: 706, 716 V: 97, 155, 185, 262 VI: 654 VII: 63, 67, 349, 394
Musset, Alfred de I: 17 II: 147, 170, 352, 353, 424 *(Gamiani)*, 427, 460, 616, 647 *(Gamiani)* III: 29, 42 IV: 683 V: 437, 558 VI: 140, 342 VII: 356, 448
Mussolini, B. II: 403, *463–465*, 523, 569, 612, 710, *716–717*, 731 IV: 477 V: 12, *119*, *126*, 134, 136 VII: 126, 329, 348, 369, 372, 448, 460

Naarding, J.W. IV: 633, 635
Naber, S.A. III: 687
Naeff, Top II: 160, 329, 333, 578 V: 250 VI: 316, 462
Naerssen, C. van IV: 692
Nagel, G.H. VI: 264 VII: 242
Nahon, Alice M. II: 408 VI: *463*, 542
Nahon, G.L. VII: 500
Napoleon I, I: 87, 259, 263 II: 40, 45, 52, 79, 132, 177, 205, 323, 416, 465, 520, 568, 569, 571, 572, *677–678* III: 37, 105, 189, 247, 519 IV: 56, 57, 59, 63, 64, 77, 91, 480 V: 67, 91, *94–101*, 160, *174–175*, 181, *252–255*, 286, 302, 303, 466, 537 VI: 104, *117–119*, 135, 152, 292, 293, 294, 345 VII: 10, 67, 230, 231, 240, 319, 325, 336, 397, 400
Napoleon III, IV: 326
Nasiboe, Ras V: 240
Natalis, Louise, zie: Haren-Natalis, A.K. L. van
Nathan der Weise zie: Lessing, G.-E.
Naville, Pierre II: *105–106*
Nazif, Moh. VII: 348
Nederburgh, S. C. VI: 294 VII: 228, 229
Nefzawi VI: 9
Neith-Blanc, Jeanne II: 571
Nelson, Horace VI: 103
Néo, mlle III: 259
Nerciat, Andréa de II: *423*, 533 V: 237 VI: 101
Nero, keizer, II: 185, 379
Nerval, Gérard de *(ps.)* I: 90 II: 260, 584 VI: 368, 451, 459
Nescio *(ps.)* II: 157, 273
Netscher, E. VII: 89
Netsjaev, S.G. II: 490
Neumann, G.C.D. IV: 194
Neuville, Mary de VI: 143
Neveu de Rameau, Le zie: Diderot, Denis
Ney, M. de II: 571 VI: 294
Neyrac, Pierre VI: 116
Nicolaas, W.F. IV: 110, 117
Nielsen, Asta II: 165

Niemann, A. V: 258
Nietzsche, Friedrich I: 297, 573 II: 39, 43, 188, 324, 370, 389, 433, 438, 449, 450, 457, 497, 498, 543, 544, 547, 550, 645, 646, *647–648*, *653–657*, 658, 659, 660, 664, 665, 689, 690, 691, 697, 724, 726, 744 III: 160, 288, 289, *351–357*, 361, 363, 515 IV: 348, 435, 438, 465, 466, *467*, 683 V: 19, 63, *66*, 71, 72, 124, 161, 173, 174, 186, 187, *195–197*, 205, 206, 233, 246, 281, 285 VI: 7, 8, 64, 69, 102, 119, 325, 384, 417, 642, 644 VII: 285, 369,464
Nieuhof, Joan II: 631
Nieuwland, Pieter VI: 506
Nijhoff, M. II: 14, 15, *29–30*, 31, 180, 196, 265, *270–274*, *276*, 280, 282, 287–288, 351, 358–359, 439, 447–448, 469–470, 556, *589–590*, 607, 684 V: *62–64*, *151* VI: 18, 217, *245–251*, 286, 288, 316, 407, 448, 530, 536, 650 VII: 504
Nijland, A.H. V: 320
Nijlen, Jan van I: 42, 56 II: *92–94*, 148, 224, 225, 266, 590 VI: 337, *349–354*, 408, 505, 521, 522 VII: 504
Niskala, Rahyang Dewa VII: 340
Niti Pringa, mas IV: 397, 400, 401
Nix, A.C. VII: 330, 389
Nix, Thomas VI: 424
Nizan, Paul II: 522
Nodier, Charles I: 161
Nolst Trenité, G., zie Charivarius *(ps.)*
Noordenbos, O. IV: *588–590*
Noordstar, J.C. *(ps.)* VI: 470, 471
Noot, Jan van der II: 361
Noto Soeroto II: 630, 631 V: 184 VII: 144
Novarro, Ramon V: 140
Noyes Hart, Frances VI: 612, 620, 627
Nyinsky, W.F. V: *124*

Obdam, J. IV: 132
Octavia I: 310
Oedipus, Koning zie: Sophocles
Oepi Ketèh, si IV: 82, 132 VII: 85
Oexmelin, zie: Exquemelin, A.O.
Oger, P. IV: 152
Ohello, Jacob IV: 191
Ohnet, Georges V: *237*, 248
Oland, Warner II: 411, 412 V: 348 VI: 206
Oldenbarnevelt, Johan van III: 552, 585 IV: 476 VI: 283, 284, 344, 346
Olésja, J. VII: 105, 400
Oliveira, E.d' VI: 510
Olivier, Cécile C. VII: 240
Olivier, J. VII: 241
Olivier, J.J. VII: 240
Ollia, Dipati VII: 338
Oltmans, J.F. II: *124–125*, 129 V: 161, 258
Omboni-Etzerodt, S. IV: 134, 139, 447, 459, 578, 623
Onan I: 265
Oordt, Adriaan van VI: 279
Oosten, A. J. D. van II: 475 VI: 355, 404, 469, 537
Oppenheim, E. Phillips II: 418
Oran, Grant *(ps.)* III: 407, 410
Orczy, E. Barstow, barones VI: 562, 620
Oriënt-Express zie: Doolaard, A. den *(ps.)*
Orpheus in de Dessa zie: Wit, Augusta de
Ortt, Felix VI: 38 VII: 324
Osgood, Frances II: 675
Ossian II: 175 VI: 220
Ostaijen, Paul van I: 296, 597, 598 II:16, 55, 61, *66–69*, *69–72*, 168,

174, *177–180*, 192, 194, 198, 243, 278, 281, 283, 288, 299, 300, 301, 303, 358, 476, 585, 590 VI: 336, 337, 380, 406, 649 VII: *501–502*
Otéro, Caroline, la belle III: 57, 102 VI: 553
Otten, J.F. II: *164–166*, 180, *181*, 190 V: 237
Otto III, keizer, VI: 202
Ottow, S.J. IV: 533, 633, 634, 635
Ouborg, P. VI: 399
Oudshoorn, J. van *(ps.)* II: 105, 121–122, 152, 195 VI: 22, 115, 236, 388
Overbeck, F. V: 66
Overman, G.H.C. IV: 32, *656–659*, 668
Overpeinzingen van een Bramenzoeker zie: Roland Holst, R.N.

Paaltjens, Piet *(ps.)* II: 161
Paap, W.A. II: 615 IV: 201, 520 VI: 511
Pabst, G.W. II: 371
Padberg, A.H. IV: 462
Paele, Joris van de I: 168
Paget, Sidney II: 127 VI: 562, 586
Pahud, Ch. F. IV: 100, 348, 391, 394, 417, 418, 440, *645–646* VII: 287, 299
Pakaroedin, Ismaïl V: 325, 326
Palante, Georges V: 187
Palm, J.H. van der II: 271
Pamaga, si IV: 46, 47, 49, 51, 92
Pané, Armijn VII: 141
Pané, Sanoesi VII: 44, 105
Panferov, F. V: 78, 272 VII: 106
Pannekoek, G.H., zie: Gravesande, G.H.'s-
Pant, D. F. van der VII: 73
Papini, Giovanni II: 24 VI: 360
Paradijs, Cornelis *(ps.)* zie: Eeden, F. van
Parker, Claire V: 346
Parra, P.A. van der V: 526 VII: 189, 223
Pascal, Blaise II: 163, 550, 645, 695 III: 160 VI: 64, 285, 314 VII: 104
Pasionaria (Dolorès Ibarruri), La V: 298
Pasta (Giuditta Negri), La VI: 152
Pasternak, Boris V: 81 VII: 106, 400
Patah, mas VII: 178
Pater, Walter II: 210
Pathé, Charles II: 569
Paul I, tsaar, V: 536
Paul et Virginie zie: Saint-Pierre, B. de
Paulus III: 155 VI: 385 VII: 24
Pauwels, François II: 14, 15, 358 VI: 405 VII: 450
Paz, Magdeleine V: 80 VII: 76
Peaux, Augusta VI: 463
Pedro van Brazilië, Dom VII: 231
Pée, Julius IV: 289, *456–460*, *547–560*, 564, 566, 567, 570, 573, 574, 577–580, 584, 592, 594, 600–603, 605–608, 627, 635, 656, 678
Peeters, Jozef II: 179 VII: *500–502*
Péguy, Charles II: 422, 606 VI: 214
Pekelharing, Arie IV: 26
Pekelharing, B.H. IV: 26
Pekelharing, Klaas IV: 26
Péladan, Sar II: 171
Pellerin, Jean II: 228 V: *216* VII: 504
Pellico, Silvio II: 399 VII: 385
Pembroke, Thomas VI: 596
Penning, L. V: *258*
Perceau, Louis VI: 121, 122
Perelaer, M.H. II: 629 VI: 264
Pérès, J.-B. II: 572
Péret, Benjamin II: 106, 108, 114–115
Perk, Betsy IV: 672
Perk, Jacques II: 607, 608 V: *227–*

229, 260 VI: 493, 505, *507–511*, 526 VII: 448
Perk, M.A. VI: 510–511
Permentier, W. A. IV: 107–110, 114, 119, 121, 123, 124, 126, 133, 134
Permentier, mevr. IV: 117, 121, 122, 123
Perrault, Charles VI: 61, 62
Perron, Ch. E. du II: 269 VII: *503–504*
Perron (P. Cueillier) II: *613–614*
Pers, A. van VII: 274
Perse, St.-John *(ps.)* II: 164 V: 193, 292
Persius Flaccus, A. VI: 638
Persky, Serge II: 318
Pertoean, Jang di IV: 45, 46, 48, 55, 242
Peter de Grote, tsaar, III: 300
Peter Schlemihl zie: Chamisso, A. von
Peters, Anton IV: 198
Petit, Claude II: 52
Petit, Louis D. IV: 448, 685
Petit Ami, Le zie: Léautaud, P.
Petrarca, Francesco V: 238
Petronius Arbiter, Gaius II: 423 V: 271 VI: 52, 572
Petrus VI: 59
Philippe, Charles-Louis II: 320 VI: 154, 165, 214
Philips, Marianne V: 314, 334, 342 VI: 462
Pia, Pascal II: 27, 173, 174, 176, 233, 404, 564, 580, 726
Picasso, Pablo I: 292 II: 106, 118, 122
Pieck, H. II: 45
Piel, Harry II: 441
Piémont, prins van, zie: Umberto
Pieneman, J.W. V: 277
Piepers, M.C. IV: 600, 621
Pieter Marits zie: Niemann, A.
Pietragrua, Angela VI: 142
Pietro V: 517
Pilatus, Pontius VI: 384–386
Pillement, Georges VI: 208
Pindarus III: 569 V: *224–225*
Pirandello, Luigi I: 599 II: 43 IV: 604 VI: 61, 92
Pirenne, Henri II: 618–619
Pisemsky, A.F. VI: 179
Pitaval, F. Gayot de IV: 249
Pitoëff, J. II: *538–539*, 550 VI: 60
Pitoëff, Ludmilla II: 538
Pitti, Luca I: 214
Pizarro, F. II: 137
Plato II: 314, 337, 680 V: 63, 150, 196 VI: 18, 471
Plechanov, G. II: 490, 497
Pleyte, C.M. VII: 333, 340
Plisnier, Charles V: 81
Plotinus VI: 18
Poe, Edgar Allan I: 233 II: 26, 53, 96, 103, 128, 149, 164, 170, 183, 187, 210–211, 222, 260, 421, 449, 472, *475–481*, 577, 578, 579, 584, 609, *646–649*, *674–677* IV: 12, 232, 438, 617, 683 V: 102, 123, 176, 198, 260, 269, 271, 281 VI: 18, 32, *47–52*, 183, 223, 234, 274, 277, 295, 372, 400, 411, 432, 452, 459, 468, 481, 486, 520, 521, 531, 549–550, 551, 553, 557–558, 562, 563, *564–565*, 574, 575, 577, *578–580*, 582, 584, 585, 586, 590, 592, 611, 620, 622, 623, 625 VII: 105, 110, 347, 358, 448
Poe-Clemm, Virginia II: 675, 676 VI: 32
Poelhekke, M.A. IV: 657
Poernawarman, koning, VII: *332–336*
Poerwokali VII: 341
Poesjkin, Alexander II: 239, 481, 584, 585, 733 III: 459 V: 60, 204

VI: 116, 140, 439 VII: 46, 105, 108
Point counter Point zie: Huxley, Aldous
Polak, H.J. III: 687
Poland, Th. (Toontje) VII: 118
Polo, Marco V: 176 VI: 617
Ponder, miss H.W. V: 284
Ponson du Terrail, P.-A. II: 170, 629 VI: 582, 590, 604, 626 VII: 265
Ponto, Jacobus IV: 166
Pool, C.S. van der IV: 59, 60, 66 88, *207–208*
Pool, M.J. IV: 338, 349
Pope, Alexander III: 682 V: 515
Popov, A.S. II: 401
Poppaea Sabina I: 310
Porché, François VI: 181
Porthos (Isaac du Porthau) II: 592, 596, 598, 599, 600
Potan, Jan IV: 42
Potgieter, E. J. II: 362, 448–449, 624, 626, 657, 686 IV: 127, 459, 518, *520–521*, 524, 527, 528, 531, 532, 533, 534, 536, 537, 682, 684 V: 279 VI: 266, 290, 334, 346, *458–459*, 495, 505 VII: 22, 178, 456
Potter, Dirc V: 61
Pottier, Camille VI: 326
Poublon, O. VII: 153
Poulbot, F. I: 229 II: 171
Poussin, N. VII: 352
Powys, T. F. VI: 236
Praag, S. van II: *743* IV: 462–463 VI: *93*
Praviel, Armand II: 598, 599, 603, 604
Prediker, De II: *56–60*, 92, 93 V: 285 VI: 59, 351
Premsela, M.J. II: 191 V: 267
Prescott, W.H. VI: 395
Prévost, A.F., abbé V: 271
Prévost, Jean II: 215
Prévost, Marcel VII: 324
Prick van Wely, F.P.H. VII: 484
Princesse de Clèves, La zie: Lafayette, M.-M. comtesse de
Pringgodigdo, Soewarni VII: 76, 77
Prins, Arij II: 155, 388 VII: 367
Prins, Jan *(ps.)* II: 92, 634 VI: 376
Prinsen JLzn, J. VI: 405
Protagoras II: 680
Proudhon, P.J. II: 498
Proust, Marcel II: 201 IV: 12 V: 122, 223, 234, *270–271* VI: 18, 101, 177, 186, 654 VII: 106, 390
Psichari, Ernest IV: 458 V: 108
Ptolemaeus VI: 579
Puccini, Giacomo IV: 565
Pui, N.P. du IV: 107, 108, 124, 126
Pujo, Maurice III: 506
Puyjalon, monsieur de VI: 127

Quarles van Ufford, H. IV: 187
Queensberry, John Sholto Douglas, markies van II: 84, 87
Querido, Em. VI: 253 VII: *473*, 475
Querido, Israël II: 65, 66, *158–159*, 169, 212, 283, 284, 317, 318, 386, *388*, *389* V: 244, 335 VI: 286, 334
Quevedo y Villegas, F. de V: 271 VI: 52
Quincey, Thomas de VI: 156, 400

Rabelais, François II: 188, 423 III: 175, 289 IV: 236 V: 176 VII: 17
Racine, Jean II: 171, 637 III: 682 V: 182 VI: 8, 475 VII: 193, 431
Radcliffe, Ann VI: 573, 574, 625
Radek, K.B. V: 57
Rademacher, Jac. IV: 686
Radermacher, J. C. M. VII: *180*, *182–183*, 186, 190, 213, 216, 217

Radiguet, Raymond II: 119, 120, 189, 658
Raffles zie: Hornung, E. W.
Raffles, Olivia M. V: 359
Raffles, Th. S. IV: 634 V: 359 VII: 181, 335
Ragaz, Leonhard II: 488
Raillane, abbé VI: 137, 147
Rais, Gilles de, zie: Retz, Gilles de
Ramakrisnja V: 183
Rameau, Jean V: 244
Randwijk, H. M. van VI: 355
Ranke, L. von VII: 398
Ransome, Arthur II: 84
Rantwijk, A. E. van VI: 485
Rapportrijder, De zie: Straaden, A. van
Raspoetin (Grigorij J. Nowijj) IV: 488
Rathenau, W. II: 372, 377, 381, 665
Rattenbury-zaak, de VI: *621–622*
Ratu-Langie, G. S. S. J. IV: 174
Rauschning, Hermann VII: 374, *377–380*, 403, 454, 455
Ravel, Maurice III: 492
Reael, Laurens IV: 454
Réaux, Tallement des VI: 163, 272
Rebours, A zie: Huysmans, J.-K.
Reboux, Paul II: 320 VII: 444
Récamier-Bernard, Julie V: 8
Reclaire, Robert L. V: 174
Redclyffe, John V: 144
Reddingius, Joannes VI: 486
Redon, Odilon VI: 277
Reed, John II: 490
Rees, W. A. van II: 629 VI: 264 VII: 436, 481
Régnier, Henri de V: 208 VI: 323
Reik, Theodor VI: *558–559*
Reinhardt, Max II: 543, 673 VII: 38
Rellstab, Ludwig V: 144
Remarque, Erich-Maria II: 182, 700
Rembrandt van Rijn II: 403, 417, 443, 445, 543, 683 IV: 536 V: *175*, 277, 335, 353–354 VI: 346, 348, 432, 574, 654 VII: 118, 352
Renan, Ernest II: 57, *59–60*, 72 V: 108, 252 VI: 124 VII: 421
Renard, Jules VI: 113, 114, 186, 187
Renaud, J.-J. II: 79
Renn, Ludwig *(ps.)* VI: 289
Renouard, A.-A. VI: 8
Renoult, N. M. G. IV: 183
Rensburg, J. K. II: 170,298
Retz, Gilles de II: 321 VI: *121–122*
Reuter, Fritz II: 702 VI: 277 VII: 324
Revis, M. *(ps.)* II: 702 V: 120 VI: 214, 654
Revius, Jacobus II: 360
Reyers, L. IV: 609–610
Reynaerde, Van den Vos zie: Willem
Reynaud, P. VII: 469
Reynst, J. C. IV: 47, 90, 454
Rhede van der Kloot, M. A. van IV: 369
Rhemrev, C. H. IV: 256, 311, 316, 326
Rhemrev, W. V. VII: 309
Rhode, John VI: 623
Ribemont-Dessaignes, Georges II: 45, 46, 117, 188 IV: 114, 122
Richardson, Samuel II: 424 VII: 236
Richelieu, A. E. de II: 325, 599 IV: 114
Rictus, Jehan II: 171
Ridder, Tony de II: 408
Riebeeck, A. van III: 203 VII: 265
Riebeeck, J. M. van VII: 330
Riemsdijk, J. van VII: 324
Rijkschroeff, A. H. IV: 183
Rilke, Rainer-Maria II: 142, 243,

244, 701 V: 120, 148 VI: 16, 18, 289, 372, 434
Rimbaud, Arthur I: 253, 259, 293 II: 52, 55, 71, 77, 85, 97, 101, 106, 108, 110, 114, 115, 244, 250, 263, 286, 444, 450, 470, 520, 564, 584, 585, *744*, *745* IV: 12 V: 93, 94, 182, 216, 253 VI: 332, 333, 459, 460, 484, 487 VII: 315, 504
Rinieri de'Rocchi, Giulia VI: 142
Rio, Dolores del V: 141
Ripper, Jack the I: 70, 578 II: 228 VI: 553
Ritman, J. H. VII: 70, 71, 114, 117
Ritschl, F. II: 655
Ritschl, Giza VI: 463
Ritter Jr., P. H. II: *8–10*, 219, 740, 742 VI: *414–419*, 429, 639
Ritter, W. L. IV: 193, 433 VI: 264, 374 VII: 85, 89, 91, 94, 176, *263–267*, 290, 292, 294, 302
Rival, Paul II: 132
Rivarol, Antoine de II: 152
Rivière, Jacques II: 189
Rizzio, David V: 501
Robazki, Boris *(ps.)* zie: Dekker, Maurits
Robbers, Herman II: 104, 144, 154, *158*, 197, 441, 633, 686, 701, 738 V: 244, *276*, 279 VI: 265, 299, 315, 370, 572
Roberts van Son, O. M., zie: Son, O. M. Roberts van
Robespierre, M. M. I. de II: 61, 398, 519, 520, 736 V: 264
Robinne, Gabrielle V: 139
Robinson Crusoë zie: Defoe, D.
Robinson, E. A. II: 476 VI: 434
Rocambole zie: Ponson du Terrail, P.-A.
Rochefort, Henri de VII: 21
Rochussen, J. J. IV: 47, 81, 94, 95, 105, *131–132*, 138–139, *140–141*, 287, 377, 440, 500–504, 511, 530, 635, 640, 687 VII: 85, 86, 244, 251, 252, 269, 282, 283
Rodenbach, Albrecht II: 362 VI: 493, 494, 504
Rodenbach, Georges VI: 130
Rodin, Auguste I: 183, 259 VI: 136, 138
Roelandt, Lode IV: 596
Roelants, Maurice II: 176, 177, *197–198*, *269*, 441 III: 151 IV: 596 VI: 632, 633, 637, 652
Roessingh van Iterson, J. A. IV: 288, 394
Roest Crollius, B. VI: 355
Rogers, Mary VI: 578, 622
Rohde, Erwin II: *655–657*, 658, 659 V: 195
Rohmer, Sax II: 128
Rohrbach, Carl II: 578
Roland Holst, A. II: 14, 15, 76–78, *91–92*, *94–95*, *96–103*, *104–105*, 127, 143, 144, 148, 149, 193, 196, 212, *262–265*, 269, 280, 284, 285, *298–299*, 346, 357–359, 394–396, 437, 474, 478, 480, 531, 535, 586, 589, 590, 612, 619, 701, 707, 723 IV: 537 V: 76, 77, 78, *96*, *97–102*, *104–105*, 123, 127, 143, 144, 146, 148, 149, 180, 189, 223, 246, 318–319 VI: 18, 32, 209, 220, *239–245*, 285, 288, 331, 350, 405, 406, 480, 501, 521, 529, 530, 531, 533, 645, 648, 650 VII: 465, 502
Roland Holst, R. N. II: *141*
Roland Holst-van der Schalk, Henriette II: 14, 99, 102, 146, 339, 340, 379, 408, 486 VI: 290, 313, 462, 476, 521, 522, 523, 524, 645 VII: 44, 347, 451, 458, 461
Rolland, Romain II: 346, 347 III: 529 V: 56, *183–186*, 202, 203, 246 VI: 341, 438 VII: 46, 107, 347, 396

Rollinat, M. V: 102 VI: 156
Romains, Jules *(ps.)* II: 610, 711, 712 VI: 153
Roman van een Gezin, De zie: Robbers, Herman
Romanov [Nicolaas II] V: 265
Rombouts, Paul II: 278
Romein, J. M. II: 350, 353 III: 687 V: *105* VI: *281–285*, *342–349*, *389–396* VII: 117, 118, 119
Romein-Verschoor, Annie IV: *474–478*, 487, 539 VI: *281–285*, *342–349*, *389–396*, 470
Ronsard, Pierre de II: 543 VI: 351
Roorda van Eysinga, S. E. W. IV: 104, 138, 157, 163, 520, *537*, 642, 685 VII: 125, 154, 167, 296, 431
Roos, Elisabeth de III: 6 VII: 504
Roosevelt, Th. IV: 237
Roovere, Anthonis de VI: 458
Rooy, I. J. de III: 642–643
Rops, Félicien I: 246 II: 343
Ross, Robert II: 78, 80
Rossetti, D. G. II: 49, 76, 78, 263, 265, 268 VI: 18, 240
Rost, Nico II: 399, 441 VI: 327 VII: 443, 451
Rostand, Edmond II: 11, 118, *170*, 570, 591, *593*, 597, 599, 601, 743 IV: 580 V: 118, 208, 561 VI: 267 VII: 11, 12, 16, 59
Roud, Gustave VI: *62–63*
Rougemont, Denis de VII: *364–368*, 377
Rouleau, Anne-Marie VI: *126*
Rousseau, J.-J. II: 132, 352, 486, 502 III: 26 IV: 22, 32, 38, 57, 97 V: 62, 115, 277, *548*, *549* VI: 134, 147, 182, 294, 393 VII: 17, 110, 193, 211, 231, 285, 288, 302, 348
Rouveyre, André VI: *123–125*, 340
Royaards, Willem II: 544, 557 IV: 465 VI: 195 VII: 148
Royer, Louis VI: 137
Royère, Jean VI: 324
Rozendaal, W. J. VI: 198
Rubber zie: Székely-Lulofs, M. H.
Rubempré, Alberte de VI: 142
Rubens, P.-P. I: 101, 168 II: 403
Rude, F. I: 224 V: 238
Ruet, Noëll II: 228
Ruhle, J. A. IV: 107
Ruloffs, J. P. C. IV: 100, 104–105, 327, *642–643*
Rutherford, Mark *(ps.)* VI: 175
Rutherford, The Autobiography of Mark zie: Rutherford, Mark *(ps.)*
Rutten, M. VI: 494
Ruttmann, Walter II: 417
Ruusbroec, Jan van II: 55 V: 63 VI: 573
Ruys, Cor II: 540, 541
Ruys, Thomas VI: 157
Ruyter, J. de IV: 507, 508
Ruyter, Michiel A. de V: 543 VI: 285, 346, 347, 348, 392

Saalborn, Louis II: 544
Sacco, Nicola II: 496
Sade, D. A. F. marquis de II: 17, 28, 31, 60, *236–237*, 379, 423 VI: 120
Saint-Germain, graaf de VI: 573
Saint-Just, L.-A.-L. de I: *117* II: 141, 223, 232, 398, 412, 413, 519, *520*, 531 V: 99, 296
Saint Léger-Léger, A., zie: Perse, St.-John *(ps.)*
Saint-Louis, zie: Louis IX
Saint-Martin, Isaac de VII: 243
Saint-Pierre, Bernardin de IV: 433 VII: 302
Saint-Sévérin d'Aragon, A.-M.-L., graaf de III: 580
Saint-Simon, L. de Rouvroy, duc de VII: 25

Sainte-Beuve II: 336 VI: 151
Saks, J. *(ps.)* IV: 20, 88, 97, 112, 127, 149, 150, 204, 263, *264*, 282, *284–289*, *291–294*, 302, *304–305*, *329–332*, 337, 349, 354, 375, 396, 448, 479, 485, 490, 519, 520, 527, 528, *529–531*, 536, 539, 589, 593, 639 VII: 458–459
Salavin (Confession de Minuit etc.) zie: Duhamel, G.
Saleh, Raden II: 626 VII: 273
Salim, H. A. VII: 347
Salim, Soetan IV: 42, 45, 46, 48, 55, 57, 69, 121, 242, 591
Sallustius, C. V.: 94, 222 VI: 206
Salomo, koning, IV: 601
Salomon, Ernst von II: *665*, 700 VI: 204 VII: 385
Salomons, Annie II: 633
Salomonson, Herman, zie: Stoke, Melis *(ps.)*
Saltykow, M. J., zie: Sjtsjedrin, N. *(ps.)*
Salvemini, G. II: 721 V: 80
Samain, Albert V: 102 VI: 542
Samaran, Charles II: 598, 601
Samkalden, Hugo III: 544 VII: 20, 21, 23, 26, 436
Samsoedin, Artinah VII: 75, 76
Sand, George *(ps.)* II: 460 VI: 140, 582
Sandick, J. A. van III: *596 vlgg.* VII: 189
Sandick, R. A. van IV: 225, *235*, 236, *241–245*, 247, 288–289, 290, 346, 387, 427–429, 431, 447
Sandick-van Haren, Amelia van III: *596 vlgg.* V: 513, 531, 532
Sandraz, Gatien Courtils de, zie: Marteau, P.
Sandwich, John Montagu, earl of III: 578, 579
Sapoelangit II: 149
Sapper *(ps.)* II: 418
Sappho VI: 267
Sara Burgerhart zie: Wolff, E. en Deken, A.
Satie, Eric II: 118
Saul, koning, VI: 69
Sauvlet-Zerr, Pauline IV: 684
Savinkov, Boris II: 401, 441, 491, 492, 494, *496*, 497, 509, 511, 518, 519, 520, *641* V: 260 VI: *204–205*, 206
Sayers, Dorothy L. VI: 570, 584, 590, 591, 594, *622–623*
Scènes de la Vie de Bohème zie: Murger, H.
Scève, Maurice V: 223 VI: 322
Schaaf, Nine van der VI: 463
Schaap, D. F. IV: 46
Schaffelaar, Jan van II: 596 V: 259
Schagen, J. C. van II: 15, 62, 280, *347–348*
Schaik-Willing, Jeanne van II: *269* VI: 462
Scharten, Carel II: 159, 216, 283, 284 V: 64, 149 VI: 646
Scharten-Antink, Margo II: 159, 216, 329 V: 64, 149, 250 VI: 462, 646
Scheepens, W. B. J. A. III: 388 VII: 10
Schelling, A. L., zie: Selten, A. L. *(ps.)*
Schelven, A. A. van IV: 557, 582
Schendel, Arthur van II: 41, 46, *47–50*, 92, *95–96*, *157*, *159*, *169*, 170, 269, 338, *389*, 390, 451, 498, 510, 612, 632, 688, *703–705*, 743 IV: 611 V: 82, 121, *144–146*, 182, 260 VI: 25, 42, 215, 228, 229, 232, 258–263, 266, 267, 268, 311, 334, *361–366*, 370, 371, 401, 432, 437, 439–447, 516, *647–648*, *655* VII: 83, 106, 384, 443, 444, 471
Schendel Jr., A. van VI: *358*

Schepens, J. VI: 354, *360*
Schepp, C. L., zie: Prins, Jan *(ps.)*
Scherius, R. IV: 87, *141*, 154, 160, 163, 166–168, 171, 173, 177, 178, 181, 185, 206, 290
Schiassetti, Adélaïde VI: 152
Schiff, S. D. IV: 407–408
Schiller, F. von IV: 97 VI: 573, 625 VII: 484
Schilt, C. M. VII: 109
Schimmel, H. J. V: 278
Schiphorst, F. X. M. II: 45
Schlumberger, Jean II: 189 VI: 341
Schmidt, Max C. P. VII: 277
Schmidt auf Altenstadt, J. G. O. S. von IV: 137
Schnell, J. VII: 87
Schnitger, F. M. VI: 317, 318
Schnitzler, Arthur II: 182, *528–529*, 538–539, 673 VI: 171, 280, 323, 423, 516
Scholte, Henrik II: *417–420*, 737 V: 61, 256
Scholten, J. H. IV: 35
Schönberg Mülder, G. VII: 299
Schönstedt, Walter V: *59*
Schoolmeester, De *(ps.)* II: 161
Schoonheyt, L. J. A. VII: *309–313*
Schopenhauer, Arthur II: 645 V: 166, 314, 353 VII: 390
Schröder, J. C. II: 262
Schuijlenburch, mevr. IV: 35
Schuld en Boete zie: Dostojevsky, F. M.
Schuler, Alfred VII: 466
Schumann, Robert I: 277 III: 306
Schwenke, Th. III: 597
Schwob, Marcel II: 280, 577 VI: 20, 62, 109, 347
Scott, Walter II: 124, 125, 129, 351 III: 143, 203, 212, 214, 215, 216 IV: 236, 240, 464, 479 V: 67, 258 VI: 303, 374, 495, 644
Scribe, Eugène VI: 516
Scudéry, Magdeleine de II: 564, 594
Seelig, F. VII: 87
Seger, Gerhart V: 155
Seghers, Anna V: 81 VII: 76
Seghers, Hercules VI: 221
Ségur, Ph.-P. comte de VI: 103 VII: 10
Seignobos, Charles II: 595
Selten, A. L. *(ps.)* VI: *360*
Senerpont Domis, H. J. de IV: 338
Serge, Victor *(ps.)* II: 489, 492, *511* V: 80, 81, 90
Sergine, Vera II: 568
Serstevens, A. t' V: *215*
Servatius, Heilige VI: 491
Sesap IV: 42
Seuphor *(ps.)* zie: Berckelaers, F.
Séverin, R. IV: 664, 668, 671, 672
Sévigné, M. de Rabutin-Chantal, marquise de II: 602
Sewall, Samuel VII: 193
Shakespeare, William I: 253, 265, 297 II: 24, 26, 81, 98, 102, 145, 165, 170, 190, 351, 477, 510, 511, 542, 543, 544, 547, 548, 549, 552, 553, 566, *572–582*, 661, 667, 668, 686 III: 324, 326 IV: 616, 617, 637 V: 62, 63, 138, 148, 183, 202, 267, 318, 335 VI: 65, 66, 144, 145, 301, 443, 494, 558, 574 VII: 350, 389, 444, 467
Sharpe, Sutton VI: 142
Shaw, G.-B. II: 85, 617 VI: *58–60*, 65, 66, *309–311*
Shelley, Mary W. VI: 574, 625
Shelley, Percy Bysshe II: 137, 139, 173, 263, 473, 474, 607 V: 388 VI: 59, 644 VII: 385, 465
Sherard, R. H. II: *78–83*, 87, 88 VI: 309–311
Sheridan, R. B. II: 87
Shiel, M. P. VI: 590, 620, 626

Siberg, J. VII: 229
Sibinga Mulder, J. VII: *49*
Sichel, Pierre V: 222
Siedenburg, A. F. IV: 206
Siegenbeek, M. VII: 482
Sienkiewicz, H. VI: 497
Siliwangi, Praboe VII: *341–344*
Sillègues d'Athos d'Autevielle (Athos), A. de II: 593, 596, 597, 598
Sillem, J. A. VI: 292, 293, 294
Silone, Ignatius VII: 106
Simon, Charles VI: 137
Simons, L. VI: 500
Sinclair, F. de *(ps.)* II: 686
Sinclair, Upton VII: 106, 151
St.-Aldegonde, Marnix van VI: 283, 485
Sjahrir, S. VII: *96–108*, 124, 131, 347, *485–499*
Sjestov, Leo II: 345, 584
Sjolochov, Michaïl V: 83, 187, 211, 272 VI: 204 VII: 106
Sjtsjedrin, N. *(ps.)* V: 187 VI: 22, 179
Skerlitch, W. II: 18
Slauerhoff, J. J. II: 17, 148, 166, 194, 195, 199, 216, 224, *240–261*, *263–266*, 268, 269, 285, 286, 288, 298–300, 303, 351, 357, 358, 405, 406, 439, 455, 475, 489, 559, 589, 590, 683, 703 V: 61, 148, 256, 266, 323, 324, 336, 343 VI: 15, 16, 18, 19, 24, 29, 191, 208, 219, *224–228*, 230, 238, 245, *266*, 267, 268, 275, 287, 288, *329–333*, 335, 338, 340, 350, 354, 355, 358, 366, 371, 375, 376, 377, 387, 392, 406, 407, 409, 411, 415, 452, 459, 487, 514, 530, 533, 544, 545, 639, 640, 648, 649, 652, 660 VII: 329, 450
Slingelandt, S. van III: 561
Sloet van de Beele, L. A. J. W. IV: 413
Sloot, Marie, zie: Java, Melati van *(ps.)*
Slowacki, J. I: 400, 402, 411
Sluter, Claus V: 238
Smeding, Alie II: *28–31*, *34–35*, 259, 433, 687 VII: 28
Smit, Gabriël II: 282
Smits, De Oude Heer *(ps.)* zie: Lindo, M. P.
Snouck Hurgronje, C. III: 240 IV: 430, 477, 482, 622 VI: 266 VII: 9, 40, 170, 322, *418–421*, 424, 425, 427
Sobolev, J. V. VII: 106
Socrates II: 44, 56, 63, 65, 681 V: 196, 445
Sodermark, Olav VI: 141
Soekarno, A. VII: 141, 142, 347
Soemenep, Pakoe Nata Ningrat, sultan van VII: 253
Soeparto VII: 156
Soerianingrat, Soewardi, zie: Dewantoro, Ki Hadjar
Soeroto VII: 96, *347–348*, *484*
Soest, Ems van VI: 514
Soest, G. H. van VII: 246, 247, 249, 251, 253–257
Soest, J. van VII: *274–276*
Soetardjo VII: 347
Solms, Amalia van II: 362
Solon van Athene V: 232
Somerset Maugham, W. II: 202, 739 VI: 317 VII: 314, 317, 318
Son, O. M. Roberts van IV: 419–424
Sonck, Mart. VI: 348
Sophocles II: 118 VI: 558
Sorel, Cécile II: 672 III: 523
Sorel, Charles II: *423*
Sorel, Georges V: *251–252* VII: 369, 373, 404–405
Sorrell en Zoon zie: Deeping, W.
Souday, Paul VI: 65, 69
Soulié, Maurice II: 484

Soupault, Philippe II: 109, 110, 118 VI: 160
Souvarine, Boris V: 234 VII: 397, 398, 403
Souvestre, P. II: 28, 647 VI: 604
Spada, A. II: 695
Spandaw, H. A. VI: 503
Specx, J. IV: 454
Specx, Saartje VII: 329
Speelman, C. Jzn. III: 97 VII: 241, 243
Speenhoff, J. H. II: 17, 292 VI: 210, 216, 538 VII: 100
Speet, Jac. IV: 345
Speijk, J. C. J. van II: 626 IV: 487, 489
Spengler, Oswald II: 98, 144, 441, 712, 715, 725 V: 207, 234 VII: 60, 369
Spenser, Edmund II: 26, 76
Spieghel, Hendrik Laurensz. V: 61
Spier, Jo II: 562
Spies, J. IV: 42, *67–70*
Spies, Walter VII: 320
Spinoza, B. de II: 450 IV: 522, 524 V: 91, 94, 163 VI: 285, 346, 348 VII: 348
Spitta, C. J. P. VII: 246
Spohr, Wilhelm IV: 620
Sprotje zie: Scharten-Antink, M.
Staël, A.-L. Germaine de II: *132–133* V: 95, 96 VI: 267 VII: 115, 400
Stalin, Jozef II: 483, 493, 495, 502, 503 V: 56, 96, 127, 200, 263–265, 273, 274, 296 VI: 64, 97, 327 VII: 117, 126, 348, 376, 396, 397, 398, 401, 402, 411, 441, 442, 451, 452
Stalpart van der Wiele, J. II: 360 VI: 251
Stanard, Mary Newton- II: 676
Stanley, H. M. V: 314
Stapss, F. V: 99
Staring, A. C. W. II: 362 V: *214* VI: 290, 493, 505
Stauffenbeil, G. W. IV: 109
Staverman, H. VI: 334, 346
Stavisky, Arlette III: 503
Stavisky, Sacha II: 666, 722 III: 498, 502, 505, 507, 508, 528 VII: 29
Stead, William II: 26
Steege, J. van der VII: 184, 194, 217
Steen, Eric van der *(ps.)* II: 475 VI: 355, 404, 469, 481, 533, 536
Steen, Jan VI: 456
Steinberg, I. II: 491
Steinlen, Th. A. I: 183, 226, 229 II: 170
Steinmetz, C. P. C. IV: 44, 63, 80–81, 640
Steinmetz, H. E. IV: 640
Stellwagen, A. W. VII: 237
Stendhal *(ps.)* I: 74, 162 II: 5, 24, 46, 50, 62, 76, 79, 111, 128, 130, 145, 147, 149, 150, 152, 155, 176, 185, 186, *207–211*, 234, 236–239, 268, 284, 286, 327, 328, 368, 378, 393, 424, 449, 460, 474, 487, 510, 524, 550, 578, 579, 581, 582, 646, 655, 673, 677, 739, *744* III: 253, 294, 307 IV: 13, 489, 683 V: 21, 23, 58, 67, 95, *97–99*, 100, 120, *143–144*, 149, 150, 175, 199, 206, 207, 210, 211, *219–220*, 235, 236, 237, 260, 276, 343, 436, *495* VI: 7, 8, 36, 55, 106, 108, 118, 119, 122, *131–143*, *143–149*, 150, 151, 152, 155, *166–170*, 173, 321, 322, 339, 431, 497, 531, 575, 576, *620–621*, 625 VII: 9, 99, 101, 105, 319, 325
Stenfert Kroese, W. H. VI: *359*
Sternberg, Joseph von II: 411, 415, 417, 418

Sterne, Lawrence II: 43 IV: 236 V: 176, 271 VI: 301 VII: 236,479
Stevens, Alfred I: 62
Stevenson, Robert Louis II: 170, 202, 592 V: 147, 189, 260, 322 VI: 185, 216, 362, 554, 557, 574, 586, 591, 626 VII: 105, 391
Stevenson-van de Grift, Fanny VII: 391
Stevin, Simon VI: 282, 284, 348
Steyn, Pieter III: 656
Stille Lach, De zie: Suchtelen, N. van
Stirner, Max IV: 112 V: *173–174* VI: 582
Stoke, Melis *(ps.)* VI: *513–519*, 660
Stoker, Bram VI: 604
Stols, A. A. M. II: 140, 147, 148 VI: 47, 50, 134, 211, 252, 366, 461, 486 VII: 445
Stosch, Philipp von V: 539, 540, 544, 551
Straaden, A. van V: 258
Stramm, August VI: 471
Stratz, Rudolf III: 313
Strauss, Johann II: 673
Streckfuss, Adolf III: 299, 539
Streuvels, Stijn *(ps.)* II: 157, 270, 334, 632 VI: 337, 646
Stribling, Young VI: 338
Strindberg, August II: 456
Stryienski, Casimir VI: 132, 137
Stuers, F. V. A. de IV: 43, 44, 46, 93, 94
Stuiveling, Garmt II: 408 IV: 231, 338, 364, 484, 643–644, 690, 691, 692 VI: 406, 428, *507–513*, *519–526*, 540–541
Sturler, Jean de V: 48, *299*
Suarès, André II: 318, 654, 664 V: *280–283* VI: *117–119*
Suchtelen, Nico van II: 158 VI: 312
Sue, Eugène II: 129, 170 IV: *111–112*, *127* V: 67, 189, 561 VI: 164, *579–580*, *582*, 625
Suetonius Tranquillus, Caius VI: 384
Supervielle, Jules VI: *60–62*
Superville, Daniel de VII: 219
Suter, J. A. II: 202
Suttner, Bertha von VII: 324
Swammerdam, J. VI: 392
Swart, P. C. VII: 110
Swart Abrahamsz., Th. IV: *17*, 57–58, 143, 221, *231–234*, 236, 239, 248, 447, *663*, 682
Swarth, Hélène II: 618 V: 228 VII: 347
Sweelinck, J. P. VI: 346, 347
Swettenham, Frank VII: 316
Swieten, J. van IV: *43–44*
Swift, Jonathan II: 138, 430 VI: 59
Swinburne, A. C. II: 81, 265, 473
Sygognes, Charles T. de Beauxoncles, seigneur de II: 423
Sylva, Carmen *(ps.)* I: 560
Székely, H. VI: 190
Székely-Lulofs, M. H. II: 621, 630, 632, 702, 743 V: 64, 120, 279 VI: 190, 191, 264, *267*, 268, 269, 297, 313, 420, 462, 515 VII: 104, 313

Tabouis, Geneviève VII: 62
Tadema, Alma II: 26 VI: 512
Tagore, Rabindranath II: 78, 90, 322 V: 184
Tahra Bey II: 62, 64, 65
Tailhade, Laurent II: 30, 31, 113–114, 231, 683, *722* V: 126 VI: 117
Taine, Hippolyte II: 336, 460 V: 94, 98
Tak, P. L. VII: 460
Talleyrand-Périgord, Ch.-M. de IV: 487 V: 100

Tallien-de Cabarrus, J. M. I. Thérésia V: 8
Talma, F. J. II: 205, 542 V: 199
Tamalone zie: Schendel, A. van
Tammes, A. J. P., zie: Noordstar, J. C. *(ps.)*
Tarasov-Radionov, A. I., II: 490
Tardieu, A. III: 416 VI: 97
Tarlton, Richard II: 542
Tartarin de Tarascon zie: Daudet, A.
Tasso, Torquato V: 515 VI: 145
Tauber, Richard II: 539
Teirlinck, Herman II: *156*, 342, 343, 344 VI: 459
Temple-Thurston, E. VII: 482
Tennyson, Alfred II: 78 VI: 18
Tergast, Nes VI: 482, 532
Teunisz, Cateau IV: *108–130*, 132
Teysmann, J. E. VII: 282, 287
Thackeray, W. M. II: 740
Thaelmann, Ernst V: 202
Thamrin, Moh H. VII: 319, 347, 434
Tharaud, Jean en Jérôme II: 12, 181 V: *215*
Thelen, Albert Vigoleis VI: 655
Themistocles III: 678
Theresia, Heilige II: 55
Thérive, André VI: 64
Theunisz, Johan II: 282
Thibaudet, Albert VI: 167
Thiébaut, M. II: *698–700*
Thiers, L.-A. IV: 104
Thijsse, Jac. P. II: 345
Thillo, Lisbeth van VI: *360*
Thomas, William IV: 173
Thomas van Aquino II: 723–725 V: *243*
Thomson, J. Jac. II: 15
Thorbecke, J. R. IV: *140*, 222, 223, 476, 635, 637, 638, 645, 646 V: 185, *278* VI: 503–504 VII: 257
Thoreau, Henry D. VII: 464
Tichonov, N. S. V: 78, 81
Tiddinga, Eggerig van III: *607 vlgg.*
Tideman, P. VII: 457
Tiele, P. A. IV: 194, 537
Tielrooy, J. B. II: *657–665* VI: *311–316* VII: 31
Tijon Aijoe IV: 67
Tijtgat, Edgar VI: 216
Timmerman, Aeg. W. VI: 498, 499 VII: 457
Timmermans, Felix II: 273 VI: 222, 425
Timoer-Leng II: 246
Tinan, Jean de II: 24, 176, *551* V: 260 VI: 130 VII: 504
Toeankoe Besar IV: 45, 46, 48, 69, 70
Toepoel, P. M. C. V: 583
Toergenjev, I. S. II: 23, 25 VI: 91
Toit, J. D. du, zie: Totius *(ps.)*
Tollens, E. K. A. VII: 291
Tollens, H. IV: 26 VI: 266, 373, 506 VII: 23, 92, 272, 290, 449
Tollens, L. J. A. IV: 193 VI: 373–374, 376, 382 VII: 92, 94, 266, 272, *290–295*
Tollens-Tiekens, Chr. VII: 293
Tolstoï, Alexis V: 188
Tolstoï, Leo II: 141, 190, 379, 514, 642, 746 III: 445 IV: 12, 376 V: 56, *60*, *61*, 67, 99, 121, *129–132*, *143–144*, 149, 203, 209, 211, 232, 248, 270, 271, 272, 280, 281, *325* VI: 266, 270, 271, 297, 304, 326, 499 VII: 464
Tolstoï-Behrs, Sofja V: 132
Tonnet, Martine VII: 324
Toorop, Jan II: 450, 612, 631 IV: 477
Torhout, Martijn van VI: 490–491
Torquemada II: 682
Toselli, Enrico IV: 237, 565

Totius *(ps.)* VI: 338
Toulet, P.-J. II: 71, 228 VI: 210
Toulouse-Lautrec, Henri de I: 183 VI: 543
Tour du Pin, Patrice de la VI: *459–461*
Toussaint van Boelaere, F. V. VI: 337, 631, 633
Treasure Island zie: Stephenson, R.-L.
Tretjakov, S. II: 734
Treub, M. W. F. VII: 321
Tréville (Troisvilles) II: 596, 598, 599
Trip, Lucas VI: 502
Tristram Shandy zie: Sterne, L.
Troelstra, P. J. IV: 476 VII: 460
Troeno Djojo VII: 330
Trois Mousquetaires, Les (De drie Musketiers) zie: Dumas père, A.
Tromp, Cornelis VI: 122
Tromp, Maarten Harpertsz. V: 543
Tromp Meesters, S. IV: 554, 556, 569, 573, *581–582*, 584–585, 586, 598, 603, 608
Troost, Cornelis VI: 392
Troostenburg de Bruyn, C. A. L. van VII: 186
Trotsky, Leo D. (Bronstein, L.) I: 259 II: 381, 397, 398, 482, 483, 484, 486, 487, *488*, 489, *491–496*, 497, 503, 510, 514, 519, 715, 729, 733 V: 56, 64, 96, 200, 204, 211, *233–234*, 264 VII: 117, 376, *397–399*, 403
Truchses, gravin von V: 549
Tsjang Kai Sjek II: 641 VI: 204
Tsjechov, A. P. II: 509 V: 56
Tuinzing, A. J. P. VI: 514, 517
Tunney, Gene II: 143
Turenne, H. de Latour d'Auvergne, vicomte de II: 600, 602, 603
Turner, L. D. VII: 193
Tussaud-Grossholz, Marie I: 471
Twee Mensen zie: Vosz, R.
Tzara, Tristan II: 109, 111

Ubink, Jan VI: 286, 291
Ubu-Roi zie: Jarry, Alfred
Uccello, Paolo VI: 20, 277
Ulysses zie: Joyce, James
Umberto, prins van Piemont, II: 403, 404 V: 12, 13
Umbgrove, J. L. VII: 227
Unamuno, Miguel de II: 13, 43, 185–186 V: 281 VI: 92 VII: 385
Undset, Sigrid II: 701
UpdeGraff, F. W. II: 202 VI: 70
Urfé, Honoré d' II: 594
Uslar-Pietri, Arturo VI: *75–78*
Uyldert, Maurits II: *248*, 252, 273, 437 IV: 614, 626 VI: 209, 427 VII: *442*
Uytvanck, V.E. van II: 238

Vaché, Jacques II: 97, *107–111*, 114, 118
Valckenier, A. III: 571
Valckenier Kips, J. H. IV: 31, 32, 236, 240, 448, 612, 656 VII: 431
Valentijn, F. IV: 194 VII: 243
Valentino, Rudolf *(ps.)* II: 331, 344 IV: 465
Valéry, Paul II: 57, 59, 61, 78, *121–122*, 186, *207–211*, 299, 477, 479, 660, 663, 706, 707, 708, 711, 712 IV: 624 V: 123, 195, 199, 204, 205, *217*, 223, 270, 271 VI: 49, 108, 115, 182, 253, 302, 313, 435, 437 VII: 371, 386
Valette, G.J.P. de la II: 621 IV: 244, 448
Valkhoff, P. VI: 349
Vallès, Jules V: 187 VI: *67–68*, 179
Valotton, Félix VI: 70, 109

Vanzetti, Bartolomeo II: 496
Varangot, Victor VI: 633, 638
Vasalis, M. *(ps.)* VI: 359, 404, 407, 411, 474, 481
Vatel V: 124 VI: 9
Vaudoyer, Jean-Louis II: 228 VI: 100
Veen, Adriaan van der VI: 354, 355, 362, *399–400*, 483, 526
Veidt, Conrad II: 737
Velasquez, Diego de Silva y I: 260 VII: 352
Velde, Th. H. van de II: 316, 427, 431
Veldeke, Heinric van VI: 491
Ven, A. van der IV: 42, 49, 55, 60, 61, 62, 63, 65, 66, 67, 70
Ven Jr., A. van der IV: 9, 373
Ven-du Cloux, M. J. C. van der IV: 9
Verberne, L. G. J. VII: 194
Verboom, J. VII: 116, 117, 119, 429
Vercammen, Jan VI: 482
Vercengetorix V: 126
Verdeyen, R. VI: 488
Verelst, D. H. V: 519–524
Vergilius Maro, P. I: 323 II: 43 VI: 398
Verhaeren, Emile VI: 181
Verhoeven, F. R. J. VI: 547
Ver Huell, A. IV: 200
Veritas *(ps.)* zie: Anderson, Marie
Verkade, Eduard II: 540, 544, 550, 741
Verlaine, Paul II: 85, 100, 141, 244, 424, 477, 584, 625, 648, 745 III: 410 IV: 12, 616, 617 V: 60, 123, 182, 271 VI: 173, 313, 459, 474, 481 VII: 17, 103, 356, 357, 454
Vermeer, G. Th. VII: 217
Vermeer, Jan IV: 536 V: *178*
Vermeulen, Matthijs II: *42–47*, 181, 298
Vermeylen, August II: 311 VI: 453, 494
Verne, Jules III: 139 V: 258 VI: 49, 575
Vernueil, Louis VI: 423
Versluys, J. IV: 388, 447, 456, 578, 674
Verspijck, G. M. IV: 44
Versteeg, C. J. J. VII: 117, 119, 421, 429
Versteegh, Caroline J. IV: 31, *33–39*, 83, 84, 88, 89, 115, 126, 683
Versteegh, J. M. IV: *34–36*
Versteegh, Willem IV: 36
Verwey, Albert II: 48, 248 IV: 476, 533 V: 228, 229 VI: 18, 21, 209, 286, 290, 356, 494, 495, 505, 512, 645 VII: 456, *461–467*
Verwey, Hans V: 258
Verwijs, Eelco VI: 489
Véry, Pierre VI: 554
Vestdijk, S. I: 595 II: 6, 590 V: 115, 123, *248–250*, *318* VI: *15–27*, 38, 122, 193, 223, 224, 228, 236, *275–280*, 288, 335, 371, *382–389*, 401, 416, *426–435*, 459, *486–487*, 512, 533, 534, 535, 537, 540, 640, 651, 652 VII: 50, 111, 112, 141, *357–358*, 442
Veth, Bas II: 634 VII: 40, 482
Veth, Cornelis IV: 97
Veth, P. J. IV: *416*, 417, 431, 447, *509* VII: 245, 246, 249, 250, 252, 254, 256, 258, 260, 262, 263, 288, 297, 300
Viaud, L. M. Julien, zie: Loti, Pierre *(ps.)*
Victor Emmanuel II, koning, I: 161 VI: 133
Vidocq, F.-E. II: 137 VI: 576, 590
Vigée-Lebrun, Elisabeth L. I: 170, 179
Vigner, Vera II: *398–402*

Vigny, Alfred de III: 128 V: 9, 172 VI: 58
Villa, Pancho V: 264 VI: 205, 206 VII: 397
Ville de Mirmont, Jean de la II: 60
Villiers de l'Isle-Adam, Aug. de II: 172, 365 VI: 49, 574
Villon, François II: 52, *58–59*, 77, 242, *250*, 268, 361, 475, 543, 612, 682 V: 271 VI: 210
Vincent, René III: 349
Vis, H. M. III: 388 VII: 10
Visscher, C. IV: 135, *644* VII: 85, 87, 250, 251, 269
Visscher, Roemer V: 61
Visser, C. M. IV: 184, *187*, 192, 193, 224
Vitalis, L. IV: 433
Vitermont, Alexandre du Bosc, sieur de II: 600
Vivekananda V: 183
Vlaminck, Maurice de VI: 165
Vlammende Jeugd (Flaming Youth) zie: Fabian, Warner
Vlaschaard, De zie: Streuvels, Stijn *(ps.)*
Vloten, Joh. van III: 687 IV: 347, 447, *468*, 528, *607*, 682 VI: 501 VII: 237
Voetius, G. III: 590
Vogel, Albert IV: 580
Vogel, J. Ph. VII: 333
Voguë, Melchior de II: 318
Voinova, Lebedjenko V: 90
Voisins, Gilbert de V: *215*
Volker, T. *(ps.)* VI: *195–196*
Volkomen Huwelijk, Het zie: Velde, Th. H. van de
Vollenhoven, C. van VII: 231, 424
Vollenhoven, Joost van IV: 142, 204, 219, *224*, 448 VII: *413*, *431–432*, 434
Voltaire *(ps.)* II: 145, 722 III: 569, 570, 582, 584, 606, 677 IV: 463, 487, 686 VI: 59, 60, 139, 148, 151, 234, 313, 394, 571, 573, 625 VII: 211, 285, 353
Vondel, Joost van den II: 206, 302, 544, 556, 557, 558, 686, 691, 726, 741, 742 III: 173 IV: 12, 13, 475, 476, 612, 613 VI: 149, 251, 334, 346, 393, 488, 497, *500*, 505, 635, 636 VII: 169, 470, 471
Vonk, Ton VI: 190, 514
Voorde, Urbain van de II: 17, 52, 168, 198, 282, 298, 357
Vooys, C. G. N. de IV: 612, 657 VI: 519
Vorden, Johan van *(ps.)* II: 270
Vos, A. T. II: 344
Vos, Jan VI: 334 VII: 180
Vos, K. IV: 10–11, *25–28*, *84–91*, 608
Vos, Margot VI: 463
Voskuil, J. J. IV: 465
Vosmaer, C. II: *143–144* IV: 284, 287, 288, 475, 520, 521, 674, *675*, 683 VI: 498, *507–513* VII: 324
Vosz, Richard II: 701
Vreede, Enny *(ps.)* II: 560
Vries, Anne de IV: 626 VI: 507
Vries, D. de VII: 178
Vries, Hendrik de II: 14, 265, 286, 589, 683 V: 256 VI: *217–221*, 286, 288, 331, 336, 358, 460, 649 VII: *354–356*
Vries, Jan de II: 228 VI: 333, 405, 488 VII: 31
Vries, Matthijs de II: 742
Vries, Maurits de II: 318 V: 561
Vries, Theun de II: 148, 195, *270*, 443, 652, 658, 662, 664, 683, 693 V: 64, 65, 256, 306 VI: 327, 437, 653 VII: 450
Vriesland, Victor E. van I: 76 II: 207–211, 266, 270, 277, 297, 313,

406, 439 IV: 517 VI: *188–190*, 382, *500–507*
Vrolijk, Maarten VI: 482
Vuyk, Beb II: 270 VI: 190–193, *263–268*, 271, 337, 355, *419–424*, 462 VII: 392
Vuylsteke, Julius VI: 504
Vuyst, Petrus VII: 330

Waal, E. de IV: 221, 330, 331, 337, 646 VII: 88
Waal Malefijt, E. de VII: 165
Waals, J. van der VI: 463
Wacker van Son, P. de, zie: Daalberg, Bruno *(ps.)*
Wagenaar, Jan V: 533
Wagener, W. A. II: 702 V: 120 VI: 214, 654
Wagenvoorde, Hanno van *(ps.)* VI: 485
Wagenvoort, Maurits VII: 482
Wagner, Richard II: 648, 654, 655 V: 281 VI: 119
Wahlverwantschaften, Die zie: Goethe, J. W. von
Waley, Arthur II: 255
Wall, Hans van de, zie: Ido, Victor *(ps.)*
Wallace, A. R. VII: 316
Wallace, Edgar II: 26, 128 VI: 128, 206, 566, 567, 582, 599, 604, 605, 606, 617
Wallis, A. S. C. *(ps.)* VI: 279
Walpole, Horatio VI: 572, 625
Walschap, Gerard II: *235–236*, *270*, 733 V: 93, 94 VI: 215, *303–309*, 337, *424–426*, 437, 638, 640, 652 VII: 463
Warens, L.-E. de la Tour du Pil, mme de II: 132
Wasley, Léon-John I: 239
Wassermann, Jakob II: *144–145*, 187 V: 149 VI: 321
Watteau, Antoine II: 532 III: 597
Webb, G. J. A. III: 388 VII: 12
Weber, Carl-Maria von III: 103
Weddik, A. L. IV: 42, 45, 49, 51, 55, 60, 61, 63, 72
Wedekind, Frank VI: 61
Weede, H. M. van VII: 321
Weevers, Th. VI: *497–500*
Weilburg, Carl-Chr. prins van Nassau- III: 617, 622
Weilburg, Caroline van Nassau- III: 599, 655 V: 516
Werkendam, Edith *(ps.)* II: 334, 608
Wermeskerken, Henri van II: 630 VI: 190
Werner, Elisabeth VI: 34
Werumeus Buning, J. W. F. II: 15, 93, 145, 206, 229, 265, 271, 358, 480, *556–563*, 590, 617, 634, 701 V: 138, 189 VI: 287, 288, 427, 441, 443, 487, 530, 531, 537 VII: *442–445*
Wessem, Constant van II: 12, 119, 222, 223, 224, 268, 270 V: 119, 256 VI: *252–255*, 256, *329–333*, 366, 371
West, Mae VII: 316
Westen nichts Neues, Im zie: Remarque, E.-M.
Weyden, Rogier van der VI: 490
Weyer, Constantin VI: 96, 162
Weyman, Stanley VI: 128
Wheatley, Dennis VI: 596, 601, *613–618*, 620, 627
Whicher, Jonathan VI: 623
Whistler, J. A. McNeill III: 147
White, Pearl II: 737
Whitman, Walt II: 265, 348 V: 102, *212–213*, 216 VI: 97, 322, 471
Whitman-Power, S. H. II: 675
Wibaut, F. M. IV: 539
Wicar, J.-B. Joseph VI: 140
Wieck, Dorothea V: 139

Wiedijk, P., zie: Saks, J. *(ps.)*
Wiegersma, Henk II: 583 VI: 216
Wienecke, C. A. IV: 631
Wienecke, Hans IV: 458, 557, 579, 586
Wienecke-Abrahamsz, Sietske, zie: Abrahamsz, S.
Wiersma, J. N. IV: 651
Wiese, A. H. VII: 229
Wiggers, G. A. E. IV: 256, 258, 260, 339
Wijbrands, G. VI: 286
Wijbrands, K. IV: 532 VII: 21, 113, *147–149*, 159
Wijck, C. H. A. van der IV: 434, 435
Wijdeveld, Gerard II: *270*
Wijnbergen, C. F. J. P. van IV: 103
Wijnbergen, E. H. van, zie: Douwes Dekker-van Wijnbergen, E. H.
Wijnbergen, E. en W. C. van IV: 197, 217
Wijnbergen, Henriëtte van, zie: Heeckeren tot Walien-van Wijnbergen, H.
Wijnbergen, Sophie van IV: 103, 112, 117, 120, 127, 130, 132, 136, 197
Wijnbergen, W. L. van IV: 102, 217
Wijnkoop, D. VII: 118
Wijss, F. A. E. IV: 455
Wilamowitz-Möllendorf, U. von II: 655
Wilberforce, W. VII: 193
Wilde, Oscar I: 215, 217, 234, 236, 269 II: 11, 71, *78–86*, *87–88*, 152, 162, 163, 173, 444, 470, 472, 481, 508, *616–617* VI: 65, 107, *309–311*, 403, 594, 603, 622
Wilder, Thornton II: *143*
Wilhelm II, keizer, VII: 62
Wilhelm Meisters Lehrjahre zie: Goethe, J. W. von
Wilhelm Meisters Wanderjahre zie: Goethe, J. W. von
Wilhelmina (Willemijn) van Pruisen, prinses, V: 516, 539 VII: 190, 208, 223, 226
Wille, J. VI: 488
Willem V: 62, 63
Willem de Zwijger II: 12, 395, *618–620* III: 552, 585, 588 IV: 14, 476 VI: *283*, 284, *285*
Willem II, stadhouder, III: 551–553
Willem III, koning-stadhouder, III: *551–554*, 575, 587 VI: 345, 346
Willem IV, stadhouder, III: 550, 551, 563, 574, 587, 604, 618, 670 VII: 188
Willem V, stadhouder, III: 585, 599, 602, 658, 666 V: 517–519, 549 VII: 189, 218, 223, 228
Willem I, koning, VI: *394*, 395, 396 VII: 175, 186, 230
Willem II, koning, VII: 241, 243, 244
Willem III, koning, III: 39, 55 IV: 441
Willem Mertens' Levensspiegel zie: Oudshoorn, J. van *(ps.)*
Willink, A. C. I: 8, 126 II: 174,175, 283 V: 209–210 VI: 388, 531 VII: 352, 353, 501–502
Willy *(ps.)* II: 140
Wilsen, C. F. VII: 299, 300
Wilsons, De zie: Ingraham, P.
Wink, P. M. VII: 149
Winkel, J. te VII: 479
Winkel, L. A. te II: 742
Winkel, P. G. te IV: 28
Winkle, Rip van VII: 80
Winter komt, Als de zie: Hutchinson, A. S. M.
Wira Koesoema IV: *247*, *252*, *256 vlgg.*, 397, *398–399*

Wirtgen, Ph. VII: 280
Wit, Jan VI: 482
Wit, Augusta de II: 629, 630, 632 V: 184 VII: 324
Wit, Jo de II: 329, 332 VI: 313
Witbols Feugen, H. N. IV: 345
Witt, Cornelis de III: 552
Witt, Johan de III: 552 VI: 345, 346
Woestijne, Karel van de II: *99–100*, 146, 147, 179, *261*, *266* VI: 337, 459, 505
Wolff-Becker, Elisabeth (Betje) II: 329, 390 IV: 126, 611 V: 176 VI: 391, *392*, 393, 394
Wolfskehl, Karl VII: 466
Wolkenstein, Ludmilla II: 401
Wøller, Joh. VII: 8
Wong, Anna May II: *411–413*
Woolf, Virginia V: 176, 270 VI: 79, 191
Woolman, John VII: *193*
Wordsworth, William II: 161, 473
Woronoff, S. III: 452
Worthmann, Ottilie IV: 681
Woude, Johanna van *(ps.)* VI: 268
Woude, Johan van der VI: 355
Woudloper, De zie: Ferry, G.
Wrangel, P. N. V: 127
Wulffen, Erich VI: 616
Wutse *(ps.)* VII: 15, 20, 22, 23
Wynne, Pamela V: 306

Xenophon V: 115 VII: 10
Xerxes, koning, V: 232

Yeats, W. B. II: *249–250*, 265, 450, 723 VI: 220, 240, 242
Young, Edward VI: 572 VII: 186
Yzerman-Junius, F. J. J. A., zie: Foore, Annie *(ps.)*

Zadkine, Ossip VII: 344
Zaharoff, Basil II: 614 III: 201 VI: 345 VII: 29
Zamiatin, J. I. V: 90
Zangwill, Israël V: 128 VI: 589–590, 597, 599, 626 VII: 324
Zarathustra VI: 384
Zauberberg, Der zie: Mann, Thomas
Zee, Daan van der VI: *316–317*
Zellner, R. IV: 217, 220
Zentgraaff, H. C. IV: 532 VI: 266–267, 270 VII: *7–12*, *13–27*, *27–31*, *31–33*, *56–59*, 71, 73, 104, *109–112*, 113, 114, 124, 127, 147
Zernike, Elisabeth II: *270*, 329, 330–331
Zetkin, Clara V: 75
Zielens, Lode II: 282
Zinovjev, G. J. V: 263, *265*
Zola, Émile II: 28, 172, 372, 422, 662, 687, 733 III: 179 IV: 112, 525 V: 80, 244 VI: 70, 74, 304, 397, 582, 644 VII: 17, 99, 100, 101, 354
Zondaar, De zie: Smeding, Alie
Zoomers-Vermeer, J. P. II: 329, 330 V: 64 VI: 7
Zouaaf van Malakoff, De zie: Boussenard, Louis
Zürcher, J. IV: 520
Zurito (Antonio de la Haba) VI: 80
Zuylen van Nyevelt, J. P. P. van IV: 287, 288, 530
Zwaardecroon, H. VII: 52, 55
Zwart, J. IV: 222, 328, 449, 553, 592, 633, *635–648*
Zweig, Stefan II: 182 VI: 284, 525

INHOUD

INDISCH MEMORANDUM

Atjeh's epos in proza 7
Van oude mensen, de dingen die voorbijgaan 13
Tweede bijdrage tot kennis van de provincie 27
Naschrift bij een derde proeve van de Heer Z. 31
Sombere reeks (Enkele spoken uit de provincie) 34
Ontmoeting met Indonesiërs (Zijlicht op de provincie) . 42
Een boekje over oude planters 49
De poëzie van de Onzin 52
Gesprek over een koloniaal verschijnsel 56
Geen gevaar voor Holland 60
Aankomst op Java 62
De eerste visite. 66
Geen journalist 70
De grote Van Hurk 71
Drie dames en een dichter 74
Oude indische tijdschriften 82
Notities bij het artikel van Sjahrir 96
Schoonmaak en schoonmaak 109
Aux armes, citoyens! 113
Geïllustreerde wijsheid 116
Voetballerswijsheid 117
Kolonisatorswijsheid 119
P.P.C. (Brief aan een Indonesiër) 124

INLEIDINGEN

P. A. Daum (Maurits): *Goena-Goena*. 135
Soewarsih Djojopoespito: *Buiten het Gareel*. 139
E. F. E. Douwes Dekker: *Het Boek van Siman den Javaan* 146

Voorwoord van *De Muze van Jan Companjie* 169

VAN KRASPOEKOL TOT SAÏDJAH

Voorwoord 175
Eerste dagen van het Bataviaasch Genootschap 179
Een lettré uit de 18e eeuw: Willem van Hogendorp . . . 188
Het leven van Dirk van Hogendorp 226
Bruno Daalberg 235
Jan Frederik Helmers 237
C. S. W. van Hogendorp. 239
W. R. van Hoëvell 245
W. L. Ritter 263
S. van Deventer 268
J. van Soest 274
F. W. Junghuhn 277
L. J. A. Tollens 290
J. F. G. Brumund 296

VERSPREIDE ARTIKELEN

Pacifistisch tweegesprek. 305
L. J. A. Schoonheyt: *Boven-Digoel* 309
R. H. Bruce Lockhart: *Return to Malaya* 314
Pangeran A. A. Djajadiningrat: *Herinneringen* 322
Dr E. C. Godée Molsbergen: *Tijdens de O. I. Compagnie* 327
Heilige Stenen in West-Java 332
In het hart van het Oude Rijk Padjadjaran. 336
De Versteenden op het land Tjikoppo. 341
Individueel 347
Poezen en Honden 349
Bij een handvol auteurstekeningen 352

BRIEVEN UIT HOLLAND

Eerste brief (22 Oct. '39) 361

Tweede brief (1 Nov. '39) 383
Derde brief (5 Dec. '39) 393
Vierde brief (8 Dec. '39) 412
Vijfde brief (Februari '40) 440
Zesde brief (Maart '40) 454
Zevende brief (April '40) 468

BIJLAGEN

Indische letterkunde 479
Aantekening bij Discussie 484
S. Sjahrir: Literatuur en volk 485
Herinneringen aan ‹Modern› Vlaanderen 500
Autobiografisch overzicht 503

Beknopt biografisch overzicht 505
Handschrift en tekeningen 507
Verantwoording 509
Errata 522
Bibliografie 523
Chronologie van het Werk van E. du Perron 585
Register 589

Deel I	Parlando Poging tot Afstand: *Een Voorbereiding* *Bij Gebrek aan Ernst* *Nutteloos Verzet* *...E poi Muori*
Deel II	Cahiers van een Lezer De Smalle Mens *waarin opgenomen Blocnote Klein Formaat*
Deel III	Het Land van Herkomst Schandaal in Holland
Deel IV	De Man van Lebak Multatuli's Naleven Multatuli en de Luizen Verspreide Stukken *Bijlage*
Deel V	Brieven van een Zwaarmoedig Auteur Bij wat Stendhal noemt ‹energie› In deze Grootse Tijd Scheepsjournaal van Arthur Ducroo Onvoltooid Werk *Drie Jeugdverhalen*
Deel VI	Essays Boekbesprekingen en andere Artikelen Het Sprookje van de Misdaad *Bijlagen*
Deel VII	Indisch Memorandum Inleidingen Van Kraspoekol tot Saïdjah Verspreide Artikelen Brieven uit Holland *Bijlagen*

COLOPHON

Dit zevende deel van het Verzameld Werk van E. du Perron werd verzorgd door E. du Perron-de Roos, F. E. A. Batten en H. A. Gomperts.
De typografische verzorging is van Helmut Salden.
In opdracht van G. A. van Oorschot, uitgever te Amsterdam, werd het, uit de Romulus gezet, gedrukt door N.V. Drukkerij G. J. Thieme te Nijmegen en gebonden door Elias P. van Bommel te Amsterdam.
De foto is van E. van Moerkerken.